

ประชากร
และสังคม
2554

จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย

Thailand's Population in Transition:
A Turning Point for Thai Society

สุริย์พร พันพั่ง
มาลี สันภูวรรณ
บรรณาธิการ

การพิมพ์หนังสือเล่มนี้ได้รับทุนสนับสนุนบางส่วนจาก
กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ (UNFPA) และมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์

ประชากรและสังคม 2554

จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย

สุริย์พร พันพื้ง
มาลี สันภูวรรณ
บรรณาธิการ

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

ประชากรและสังคม 2554 / สุริย์พร พันพื้ง, มาลี สันภูวรรณ บรรณาธิการ. –พิมพ์ครั้งที่ 1.
– นครปฐม : สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2554
(เอกสารทางวิชาการ/สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ; หมายเลข 382)
340 หน้า.

ISBN 978-974-11-1483-2

1. การเปลี่ยนแปลงประชากรไทย. 2. ครอบครัว, การพัฒนา. 3. ประชากร – เอเชีย – การย้ายถิ่น.
4. การวางแผนครอบครัว – ไทย. 5. อนามัยเจริญพันธุ์ – ไทย. 6. ประชากรพลวัต.

I. สุริย์พร พันพื้ง, บรรณาธิการ. II. มาลี สันภูวรรณ, บรรณาธิการ.
III. มหาวิทยาลัยมหิดล. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. IV. ชื่อชุด.

HB 887 ป233 2554

พิมพ์ครั้งที่ 1: มิถุนายน 2554

จำนวน: 2,000 เล่ม

ออกแบบปก: <http://khunnaipui.multiply.com>

รูปเล่ม: สุกัญญา พรหมทรัพย์

จัดพิมพ์: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
999 ถนนพุทธมณฑลสาย 4 ตำบลศาลายา อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม
โทรศัพท์ 0-244 1-0201-4 โทรสาร 0-244 1-9333
e-mail: directpr@mahidol.ac.th
www.ipsr.mahidol.ac.th

พิมพ์ที่: โรงพิมพ์เดือนตุลา
39/204-206 ซอยวิภาวดีรังสิต 84 แขวงสนามบิน เขตดอนเมือง กรุงเทพฯ 10210
โทรศัพท์ 02-996-7392-4 โทรสาร 02-996-7395

© ลิขสิทธิ์ของสำนักพิมพ์ประชากรและสังคม

คำนำ

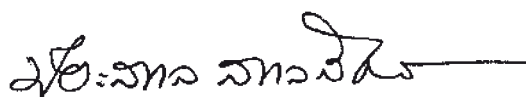
อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหิดล

การจัดประชุมวิชาการระดับชาติ เรื่อง “จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย” โดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาสังคมไทยในทุกภาคส่วน มีการเสนอข้อมูลและการวิเคราะห์เชิงวิชาการอย่างมีเหตุและผล ที่เชื่อมโยงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงประชากรต่อสังคมไทย ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งในที่นี้ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม ได้เน้นจุดเปลี่ยนที่มีความสำคัญใน 4 ประเด็น คือ จุดเปลี่ยนประชากร ครอบครัว เพศวิถี และกระแสการย้ายถิ่น รวมทั้งได้มีการเสนอแนะนโยบายในปัจจุบันที่จะป้องกันผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงประชากรต่อสังคมไทย ที่อาจเกิดขึ้นในอนาคตอย่างชัดเจน

การประชุมวิชาการระดับชาติ “ประชากรและสังคม 2554” ในปีนี้เป็นการประชุมครั้งที่ 7 ซึ่งเกิดจากความมุ่งมั่นของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ที่จะนำความรู้สู่การปฏิบัติที่สามารถตอบโจทย์ และป้องกันสิ่งที่จะเกิดขึ้นในสังคมไทยได้อย่างแยบยล และเท่าทันกับการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ต่างๆ ด้านในทุกๆ ระดับ ตั้งแต่ระดับโลก ระดับภูมิภาค ระดับชาติ จนถึงระดับชุมชน/ท้องถิ่น และปัจเจกบุคคล

ผมขอแสดงความชื่นชมสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ที่ได้ทำหน้าที่ถ่ายทอด และเผยแพร่ความรู้สู่สาธารณะมาเป็นเวลา 40 ปี ในพ.ศ. 2554 นี้ จนได้รับการยอมรับถึงความเป็นเลิศทั้งด้านการวิจัยและวิชาการ โดยใน พ.ศ. 2549 สถาบันวิจัยประชากรและสังคม ได้รับการจัดอันดับจากสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษาแห่งชาติ (สกอ.) ให้มีผลงานด้านการวิจัยทางสังคมศาสตร์ เป็นอันดับหนึ่งของประเทศ ซึ่งนับเป็นความภาคภูมิใจอย่างยิ่งของมหาวิทยาลัยมหิดล

ในนามของมหาวิทยาลัยมหิดล ผมขอขอบคุณสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ที่ได้แสดงถึงความรับผิดชอบต่อสังคมและสร้างสรรค์ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพมาโดยตลอด หวังว่าบทความวิชาการต่างๆ ในการประชุม “จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย” ครั้งนี้จะถูกนำไปสู่การปฏิบัติที่ยังประโยชน์ต่อสังคมไทย และสังคมโลกได้อย่างยั่งยืน

ศาสตราจารย์คลินิก นายแพทย์ปิยะสกล สกลสัตยาทร

คำนำ

ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยประชากรและสังคม

การประชุมวิชาการประชากรและสังคม 2554 ครั้งที่ 7 เรื่อง “จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย” ในปีนี้ นอกจากจะเป็นการจัดการประชุมวิชาการประจำปี ซึ่งถือเป็นภารกิจของสถาบันฯ ในการคืนความรู้สู่สังคมและการสนับสนุนให้เกิดการนำองค์ความรู้ไปสู่การปฏิบัติ ยังเป็นการร่วมฉลองในโอกาสครบรอบ 40 ปีของการก่อตั้งสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ขึ้นเป็นหน่วยงานวิจัย มีฐานะเทียบเท่าคณะหนึ่งในมหาวิทยาลัยมหิดล เมื่อวันที่ 14 พฤศจิกายน 2514

สถาบันฯ จึงเลือกเสนอหัวข้อการประชุมที่เป็น งานแกนหลักของสถาบันฯ คือ “ประชากร” และสังเคราะห์ถึงผลการเปลี่ยนแปลงประชากร ต่อสังคมไทยในหลากหลายมิติ และเลือกการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยตามความเชี่ยวชาญของนักวิชาการในแต่ละกลุ่มงานวิจัยหลักของสถาบันฯ ซึ่งประกอบด้วย กลุ่มงานวิจัยด้าน 1) การเปลี่ยนแปลงประชากรครอบครัว และ สังคม 2) ผู้สูงอายุ 3) เพศวิถี เพศภาวะ อนามัยเจริญพันธุ์ และเอชไอวี/เอดส์ 4) แรงงาน การย้ายถิ่น และความเป็นเมือง 5) ประชากร สุขภาพ และสิ่งแวดล้อม 6) ประเด็นเร่งด่วน โดยในทุกบทความได้มีสังเคราะห์ข้อมูล และสรุปด้วยข้อเสนอแนะ เชิงนโยบาย หรือแนวทางการวิจัยเพื่อสร้างหรือเพิ่มองค์ความรู้ใหม่ อย่างชัดเจน

หนังสือเล่มนี้สำเร็จลงได้ ด้วยความเชี่ยวชาญของนักวิชาการที่ได้เรียบเรียงบทความจากงานวิจัยที่มีอยู่ รวมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลใหม่ๆ ที่ตอบโจทย์ของสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกได้กรุณาให้ข้อคิดเห็นในการปรับปรุงบทความ ทั้งนี้ขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.กฤตยา อาชวนิจกุล ประธานการจัดงานประชุมวิชาการประชากรและสังคมประจำปี ที่ได้ทุ่มเททั้งกำลังกาย กำลังใจและเวลาให้กับ การดำเนินงานนี้มาตลอดตั้งแต่การจัดประชุมฯ ในปีแรก คือ ในปี 2548 และอาจารย์ ดร.มาลี สันภูวรรณ ในฐานะบรรณาธิการ รวมทั้งเจ้าหน้าที่สนับสนุนในทุกหน่วยปฏิบัติการ เจ้าหน้าที่โครงการ และนักศึกษาของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม และองค์กรที่สนับสนุนการจัดการประชุม คือ กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ (UNFPA) และมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ (Rockefeller Foundation)

สถาบันวิจัยประชากรและสังคมมุ่งหวังว่า หนังสือเล่มนี้ จะเป็นประโยชน์แก่นักวิชาการ นักปฏิบัติการ ประชาชนทั่วไปที่สนใจ “จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย” ในมุมมองแตกต่างกันไป แต่ท้ายที่สุดแล้ว จะได้นำสิ่งที่ดีที่สุดในแต่ละมุมมองนั้น มาพัฒนาประเทศไทยให้ก้าวไปข้างหน้าอย่างมั่นคง โดยมีคุณภาพชีวิตของประชากรเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด

รองศาสตราจารย์ ดร.สุรีย์พร พันพื้ง

สารบัญ

บทโคลง จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย <i>สุริย์พร พันเพ็ง มาลี สันภูวรรณ</i>	1
ส่วนที่ 1 จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย	11
บทที่ 1 จุดเปลี่ยนประชากรประเทศไทย <i>ปราโมทย์ ประสาทกุล ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์</i>	13
บทที่ 2 การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทย: เรา (ไม่) รู้อะไร? <i>ชาย โพธิ์ลีตา</i>	23
บทที่ 3 เพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในสังคมไทย <i>กฤตยา อาชวนิจกุล</i>	43
บทที่ 4 จุดเปลี่ยนกระแสการย้ายถิ่นในเอเชีย: ผู้ประกอบการร่วมตัวทางเศรษฐกิจของภูมิภาค <i>ลักขณรินทร์ นิยมศิลป์</i>	67
ส่วนที่ 2 จุดเปลี่ยนประชากรกับการย้ายถิ่นข้ามชาติ	85
บทที่ 5 คุณพ่อทางไกลในครอบครัวของผู้ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศ: ข้อมูลเบื้องต้นจากโครงการ CHAMPSEA ประเทศไทย <i>อารี จำปากลาง แครี ริดเดอร์ ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์ วณิชพล มหาอาชา</i>	87
บทที่ 6 การจัดระบบคนไร้รัฐในบริบทประเทศไทย <i>กฤตยา อาชวนิจกุล</i>	103
บทที่ 7 การทำงานและความพึงพอใจเกี่ยวกับการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ ของแรงงานข้ามชาติไม่มีใบอนุญาตทำงานในประเทศไทย <i>จรัมพร ไหล่ลายอง ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต</i>	127
บทที่ 8 ชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดสำคัญ ในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2553 <i>อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ จรัมพร ไหล่ลายอง กัญญา อภิพรชัยสกุล</i>	137

ส่วนที่ 3 จุดเปลี่ยนประชากรกับสุขภาพจิตและอนามัยเจริญพันธุ์ 159

- บทที่ 9 การพัฒนาสุขภาพะพุกญิงในประเทศไทย 161
สุชาดา ทวีสิทธิ์
- บทที่ 10 หนูยังไม่อยากเป็นแม่: เส้นทางชีวิตที่น่าห่วงใยของแม่วัยเด็กในสังคมไทย 181
ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต นพวรรณ มาดารัตน์ วาที สิทธิ แครี ริดเดอร์ อุไรวรรณ คณิงสุขเกษม
- บทที่ 11 การก้ำนุขัยและการเพิญนากับความเสี้ยนด้านสุขภาพของแรงงานสตรีบ้านชาติ 199
อมรา สุนทรธาดา
- บทที่ 12 สิ่งแวดล้อมเมืองกับสุขภาพจิต: การวิเคราะห์ตัวแปรหลายระดับ 215
ในเขตการปกครองของกรุงเทพมหานคร
อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รงค์ กวิสรา พชรเบญจกุล

ส่วนที่ 4 จุดเปลี่ยนประชากรกับการพัฒนา 251

- บทที่ 13 เพศภาวะและสุขภาพจิตในครัวเรือนไทย 235
อุมาภรณ์ ภัทรวาณิชย์ อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รงค์ กวิสรา พชรเบญจกุล
- บทที่ 14 แรงงานสูงวัยและการคาดการณ์ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ 253
เฉลิมพล แจ่มจันทร์ สวรรีย์ บุญยพานนท์
- บทที่ 15 การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดินในพื้นที่ของภาคตะวันตก 269
และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย:
เปรียบเทียบโครงการกาญจนบุรี และโครงการนางรอง
โยธิน แสงวงศ์ ธีระพงศ์ สันติภาพ ปิยะวัฒน์ เกตุวงศา
- บทที่ 18 การสร้างเสริมพลังอำนาจชุมชนชาวเขาและพลลัพรที่กิดขึ้น 281
ผ่านกระบวนการใหม่ทางการวิจัย:
ประสบการณ์จากอำเภอยุขันธ์ ศรีสะเกษ
อรทัย อาจอ้า
- บทที่ 17 เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน: ข้อค้นพบจากงานวิจัย 301
วนิพพล มหาอาชา

ส่วนที่ 5 จุดเปลี่ยนประชากรโลก 315

- บทที่ 18 การเปลี่ยนแปลงประชากรโลก 2493 - 2573 317
วรชัย ทองไทย

บทโหมโรง

สุรีย์พร พันพื้ง Sureeporn Punpuing¹

มาลี สันภูวรรณ Malee Sunpuwan²

“จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย” ซึ่งเป็นหัวข้อการประชุมประจำปีประชากรและสังคม 2554 นี้ เป็นคำถามที่สังคมไทยต้องช่วยกันหาคำตอบ เพื่อที่เราจะได้ร่วมกันหาแนวทางที่จะรองรับการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ที่เกิดจากเปลี่ยนแปลงประชากรในขณะนี้

จุดเปลี่ยนประชากร

จุดเปลี่ยนประชากร มีพื้นฐานมาจาก การเปลี่ยนผ่านประชากร (demographic transition) ซึ่งเป็นปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงประชากร ที่เกิดจากองค์ประกอบ สองด้านใหญ่ๆ คือ การเกิดหรือภาวะเจริญพันธุ์ (fertility) และการตายหรือภาวะการตาย (mortality) ซึ่งมีผลโดยตรงต่อจำนวน และโครงสร้างทางอายุของประชากร

ทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านประชากร ได้ถูกประยุกต์ใช้ในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางประชากรในสังคมใดสังคมหนึ่งได้อย่างสมเหตุสมผล โดยกล่าวว่า การเปลี่ยนผ่านประชากรนั้น มีอยู่ 4 ขั้นตอน ตามระยะเวลาในช่วงต่างๆ คือ ขั้นที่ 1 เมื่อสมัยก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม พบว่า มีทั้งการเกิด และการตาย ที่สูงพอๆ กัน มีผลทำให้อัตราการเพิ่มประชากรตามธรรมชาติต่ำ (อัตราเกิด³ - อัตราตาย⁴) ขั้นที่ 2 เป็นปรากฏการณ์ที่มีการลดลงของการตาย โดยเฉพาะการตายของทารก อายุต่ำกว่าหนึ่งขวบเนื่องมาจากการพัฒนาทางอาหารและสุขาภิบาล ซึ่งเป็นการเพิ่มความยืนยาวของชีวิต และลดอัตราการเกิดโรคร้ายไข้เจ็บต่างๆ ซึ่งการเปลี่ยนผ่านเหล่านี้มีผลมาจากการปฏิวัติเขียว (green revolution) ที่มีผลต่อการเพิ่มผลผลิตด้านอาหารประกอบกับการเพิ่มการเข้าถึงบริการทางสุขภาพ การศึกษา และเทคโนโลยี มีผลทำให้การตายของประชากรลดลง ในขณะที่การเกิดยังคงสูงอยู่เช่นเดิม ดังนั้นจึงมีการเพิ่มประชากรในขั้นตอนนี้ ขั้นตอนที่ 3 การเกิดเริ่มลดลงเมื่อมีการเพิ่มการเข้าถึงวิธีการคุมกำเนิดสมัยใหม่เพิ่มมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็มีการเพิ่มการศึกษา สถานะภาพของสตรี และค่าแรง รวมทั้งพ่อแม่ได้เพิ่มการลงทุนในการศึกษาของลูก คุณค่าของเด็กในฐานะที่เป็นแรงงานในครัวเรือนลดลง ส่งผลให้ระดับการประชากรลดลง ขั้นตอนที่ 4 เมื่อทั้งการเกิดและการตายลดต่ำลง การเพิ่มประชากรตามธรรมชาติ ย่อมต่ำลงไปด้วย ที่มากไปกว่านั้น คือมีการเกิดลดลงไปต่ำกว่าระดับทดแทน (ระดับทดแทน

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

³ อัตราเกิด หมายถึง จำนวนเด็กเกิดมีชีวิตในปีหนึ่ง ต่อประชากรเมื่อวันกลางปี 1,000 คน

⁴ อัตราตาย หมายถึง จำนวนคนตายในปีหนึ่ง ต่อประชากรเมื่อวันกลางปี 1,000 คน

คือ การคิดว่าในหนึ่งคู่สมรสนั้นน่าจะมีเด็กเกิดประมาณ 2 คน เพื่อให้อย่างน้อยแทนที่ พ่อ และแม่) ในขณะที่การตายยังคงส่งผลให้การเพิ่มประชากรเป็นไปอย่างช้าๆ และถึงขั้นติดลบ ในประเทศที่มีอัตราตายสูงกว่าอัตราเกิด (Atoh, Kandiah, & Ivanov, 2004; Hirschman, 1994)

ถึงแม้ว่า ทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านประชากรเดิมได้เสนอว่าการเปลี่ยนผ่านประชากรนั้น มี 4 ขั้นตอน แต่การเพิ่มความซับซ้อนของสังคม โดยเฉพาะเรื่องการพัฒนาเทคโนโลยีในทุกด้าน และการเพิ่มการโยกย้ายถิ่นฐานของประชากรและวัยแรงงาน ได้ทำให้ปรากฏการณ์การเปลี่ยนผ่านประชากรในสังคมใดสังคมหนึ่งนั้น มีความซับซ้อนตามไปด้วย โดยอาจจะมียุคขั้นตอนที่ 5 เกิดขึ้นโดยเฉพาะในสังคมที่มีการเกิดลดลงไปต่ำกว่าระดับทดแทน หรือมีอัตราเพิ่มประชากรตามธรรมชาติติดลบเช่นในประเทศพัฒนาแล้วบางประเทศในทวีปยุโรป และญี่ปุ่น ในขั้นตอนนี้จะเกิดสังคมผู้สูงอายุ (ตามหลักสากล คือ การที่ประชากรผู้สูงอายุ มีเกินกว่าร้อยละ 10 ของประชากรทุกกลุ่มอายุ) และขนาดประชากรโดยรวมจะค่อยๆ ลดลงด้วย เมื่อมีข้อสมมุติว่าไม่มีการย้ายถิ่นระหว่างประเทศขนาดใหญ่ และอาจจะมียุคขั้นตอนที่ 6 เนื่องจากได้เกิดปรากฏการณ์ที่ระดับการเกิดได้กลับมาเพิ่มขึ้น ในประเทศที่ประสบความสำเร็จจากการพัฒนาเศรษฐกิจ หรือมีดัชนีการพัฒนามนุษย์ในระดับกลางถึงสูง พบว่าในประเทศที่มีดัชนีการพัฒนามนุษย์อยู่ในระดับสูง (มากกว่า 0.95)⁵ มีแนวโน้มที่จะมีภาวะเจริญพันธุ์เกือบเท่ากับสอง (1.89) หรือ คือการที่สตรีวัยเจริญพันธุ์ (อายุ 15-49 ปี) จะมีบุตรประมาณ 2 คน นั้นจะสามารถชะลอการลดลงของขนาดประชากร หรืออาจจะมีโอกาสที่อัตราเพิ่มตามธรรมชาติจะกลับมาเป็นบวกอีกครั้ง (Myrskylä, Kohler, & Billari, 2009).

สำหรับประเทศไทย สถานการณ์เปลี่ยนผ่านประชากรมีรูปแบบไม่แตกต่างจากประเทศต่างๆ ในโลก เพียงแต่ระยะเวลาในการเปลี่ยนผ่านแต่ละขั้นตอนมีความแตกต่างกันไป การเปลี่ยนผ่านประชากรของประเทศไทยที่เริ่มเห็นชัดเจน เนื่องจากมีข้อมูล/หลักฐานยืนยัน คือ เมื่อ 40-50 ปีที่ผ่านมา หรือเมื่ออยู่ในขั้นตอนที่ 2 ของทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านประชากร ที่ประชากรประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเนื่องมาจากอัตราการเพิ่มประชากรตามธรรมชาติที่สูงมากกว่าร้อยละ 3 ในปี พ.ศ. 2510 ในขณะที่ อัตราการตายก็ได้ลดลงจากที่เคยสูงมากกว่า 40 เหลือไม่ถึง 10 ต่อประชากรพันคน ในช่วงเวลานั้น ซึ่งถ้าไม่มีนโยบายใดๆ ที่จะลดอัตราการเกิดในขณะนั้นประชากรไทยจะเพิ่มเป็นสองเท่าในเวลา 20 ปี (ปราโมทย์ ประสาทกุล และ บัทยาว่าพัฒน์วงศ์, 2548) ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงได้ประกาศใช้นโยบายประชากรในปี พ.ศ. 2513 เพื่อชะลอการเพิ่มประชากร โดยผ่านการวางแผนครอบครัว หรือการคุมกำเนิด เพื่อลดอัตราการเกิดของประชากร การเปลี่ยนผ่านประชากรประเทศไทยเข้าสู่ขั้นตอนที่ 3 ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2513 ที่อัตราการเกิดของประชากรไทยลดลงอย่างมาก จากที่เคยสูงกว่า 40 เหลือเพียง 13 ต่อประชากรพันคน ในปี พ.ศ. 2548 ในขณะที่อัตราการตายก็ได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ประเทศไทยมีอัตราเพิ่มประชากร อยู่ในราวร้อยละ 0.6 - 0.7 เท่านั้น (ปราโมทย์ ประสาทกุล และ บัทยาว่าพัฒน์วงศ์, 2548) และในปัจจุบันประชากรของประเทศไทยได้เปลี่ยนผ่านมาถึงขั้นตอนที่ 4 แล้ว เนื่องจากอัตราเพิ่มประชากรตามธรรมชาติเข้าใกล้ศูนย์ไปเรื่อยๆ เพราะอัตราการเกิด

⁵ ดัชนีการพัฒนามนุษย์ (Human Development Index- HDI) เป็นดัชนีที่วัดจากปัจจัยหลายๆ ด้านที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์ เช่น ด้านสุขภาพ การศึกษา รายได้ มาตรฐานค่าครองชีพ ทุนมนุษย์ เป็นต้น ตัวอย่าง ประเทศที่มี ดัชนีการพัฒนามนุษย์ ประมาณ 0.9 จะมีประชากรที่มีอายุคาดเฉลี่ย 75 ปี รายได้ต่อหัวประชากรประมาณ 725,000 บาท และมีดัชนีด้านการศึกษาประมาณ 0.95 (วัดจากอัตราการรู้หนังสือ อัตราการเรียนต่อในแต่ละระดับชั้น และทั้งหมด)

ยังคงต่ำมากเช่นเดิม (และยังไม่มีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นในขณะนี้) ในขณะที่อัตราการตายที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นมาจากการเพิ่มของสัดส่วนประชากรสูงอายุ และในเร็ว ๆ นี้การเปลี่ยนผ่านของประชากรก็จะเข้าสู่ขั้นตอนที่ 5 หรือการเปลี่ยนผ่านสู่สังคมผู้สูงอายุอย่างชัดเจน

กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ (2554) คาดประมาณว่า ขณะนี้ขนาดประชากรของประเทศไทยแทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงมากนักคือจะมีการเพิ่มเพียงประมาณ 1-5 ล้านคนจากจำนวนประชากรในปัจจุบัน แต่ที่สำคัญคือจำนวนประชากรจะเริ่มลดลงตั้งแต่ ก่อนปี พ.ศ. 2563 หรือในอีกประมาณ 10 ปีข้างหน้า อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าขนาดประชากรไทยไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก แต่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางอายุประชากร และการกระจายตัวประชากรตามพื้นที่ต่าง ๆ นั้น มีนัยสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยอย่างชัดเจน กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ (2554) ได้สรุปแนวโน้มของประชากรไทยที่สำคัญ 3 ด้าน คือ 1) การเกิดลดลงอย่างต่อเนื่อง 2) ประชากรวัยทำงานลดลง และ 3) ประชากรสูงวัยมากขึ้น

จุดเปลี่ยนสังคมไทย

จุดเปลี่ยนประชากร นำไปสู่จุดเปลี่ยนสังคมได้อย่างไรนั้น ได้มีการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างประชากรและสังคมในหลากหลายมิติ ตั้งแต่สังคมเศรษฐกิจ วัฒนธรรม สุขภาพ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งแต่ละมิติก็มีเชื่อมโยงกันอย่างซับซ้อนเช่นกัน โดยเฉพาะโครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงของสังคม การพัฒนาเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และพฤติกรรมการบริโภคของประชากร

การลดลงของทั้งอัตราการเกิดและอัตราการตายนี้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอายุของประชากรอย่างชัดเจน ในขณะที่การตายลดลง แต่การเกิดยังคงสูงอยู่นั้น ได้ส่งผลให้สังคมมีทั้งจำนวนและสัดส่วนประชากรวัยเด็ก (0 - 14 ปี) สูงกว่าประชากรวัยแรงงาน และวัยสูงอายุ อย่างไรก็ดี เนื่องจากจุดเปลี่ยนการลดลงของการเกิด - การตาย แตกต่างกัน เช่น ระยะที่ใช้ในการลดอัตราการเกิดนั้นยาวนานกว่าการลดอัตราการตาย ทำให้ถึงแม้ว่าอัตราการเกิดลดลง แต่ก็ไม่ได้ทำให้ทั้งจำนวนและสัดส่วนประชากรวัยเด็กลดลงไปอย่างชัดเจนนัก เนื่องจากประชากรรุ่นเด็กนั้นได้เติบโตเป็นประชากรวัยเจริญพันธุ์ โดยในขั้นตอนนี้ อัตราส่วนการพึ่งพิงของประชากรวัยเด็กยังคงสูงกว่าประชากรสูงอายุ แต่การลดลงของทั้งอัตราการเกิดและการตายนั้น มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของทั้งขนาดและสัดส่วนของผู้สูงอายุ และอัตราส่วนการพึ่งพิงของประชากรวัยสูงอายุอย่างชัดเจน ซึ่งการเปลี่ยนผ่านโครงสร้างอายุประชากรนี้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะการที่สังคมไทยที่เคยเป็นสังคมของเด็กและคนหนุ่มสาว กำลังเปลี่ยนไปเป็นสังคมของผู้สูงอายุ

การเปลี่ยนไปเป็นสังคมของผู้สูงอายุนี้น่าจะมีผลต่อเศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ ในเรื่องของผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ รายได้ต่อหัวประชากร กำลังการผลิต (ถ้าไม่มีการทดแทนด้วยแรงงานย้ายถิ่นจากต่างประเทศ) การปรับเปลี่ยนพระราชบัญญัติ และกฎหมายต่าง ๆ รวมทั้งการบริหารจัดการการเงิน การคลังของประเทศ ให้สอดคล้องกับการปรับเปลี่ยน ระบบสวัสดิการของรัฐ โดยเฉพาะสวัสดิการเกี่ยวกับสุขภาพ การจัดการการศึกษา การจ้างแรงงาน หรือแม้กระทั่งการลงทุนในทรัพยากรมนุษย์

นอกจากนั้นการคงที่ และค่อย ๆ ลดลงของประชากรวัยแรงงานในประเทศไทย มีผลต่อตลาดแรงงาน และการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศในภาพรวม ในขณะเดียวกันอาจเกิดการลดลงของรายได้ และเพิ่ม

รายจ่ายระดับครัวเรือน จากการลดลงของกำลังแรงงานและการเพิ่มขึ้นของประชากรสูงอายุในครัวเรือน ซึ่งปัจจัยเหล่านี้มีความเชื่อมโยงกับระดับความยากจนในทุกระดับ ตั้งแต่ปัจเจก ครัวเรือน และชุมชน/หมู่บ้าน ถ้าหากรัฐไม่มีมาตรการที่จะส่งเสริมการนำเข้าแรงงานจากต่างประเทศเข้ามาเสริมการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศ

คนทุกกลุ่มทุกวัยในสังคมต้องปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตในสังคมที่เปลี่ยนไป จากสังคมที่มีลักษณะผ่อนคลายเป็นสังคมที่เครียดเนื่องจากเป็นสังคมของเด็กหรือคนหนุ่มสาว เป็นสังคมที่มีความเป็นผู้นำใหญ่ มีความรอบคอบทั้งในแง่ของความคิดและการกระทำ รวมไปถึงทัศนคติและการมีส่วนร่วมทางการเมือง ในขณะที่ขนาดของครอบครัวก็ลดลง เนื่องจากมีเด็กเกิดน้อยลง มีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของครัวเรือนและสมาชิกในครัวเรือน เช่น อาจมีช่องว่างระหว่างวัยเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากการขาดรุ่นสมาชิกในครัวเรือนที่มีอายุใกล้เคียงกัน ส่งผลอย่างชัดเจนต่อทัศนคติ และการสื่อสารภายในครอบครัว ที่อาจนำไปสู่ความบกพร่องในสุขภาวะ โดยเฉพาะสุขภาพจิต ปัญหาการตั้งครมไม่พึงปรารถนาและก่อวินัยอันควร การติดยาเสพติด พฤติกรรมเบี่ยงเบน และความขัดแย้งทางความคิดการเมือง ของสมาชิกในครัวเรือน

จุดเปลี่ยนประชากร มีผลให้มีการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศวิทยา ความหลากหลายทางชีวภาพ พื้นที่ป่าไม้ พื้นที่ชายฝั่ง ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ถ่านหิน น้ำมัน แก๊สธรรมชาติ รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน ที่ส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจาก ขนาด โครงสร้าง และการกระจายตัวของประชากร พฤติกรรมการบริโภค การพัฒนาเศรษฐกิจและเทคโนโลยี ในปัจจุบัน การเกิดปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงภูมิอากาศโลก (climate changes) เป็นหลักฐานสำคัญที่ส่วนหนึ่งเกิดมาจากพฤติกรรมการบริโภคพลังงานในรูปแบบต่างๆ ของประชากร เช่น ในสังคมผู้สูงอายุ มีแนวโน้มที่จะมีการเพิ่มการใช้พลังงานในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่อาศัย หรือ ยานพาหนะ เครื่องใช้ไฟฟ้าประเภทต่างๆ เพิ่มการใช้พลังงานในการเดินทางเกี่ยวกับบริการสุขภาพ กิจกรรมเพื่อพักผ่อนนอกสถานที่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เกี่ยวข้องกับการเพิ่มปริมาณมลพิษ และสารพิษต่างๆ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อย่างไรก็ตามมนุษย์ก็ได้มีการปรับตัว เช่น ผู้ที่อยู่ในวัยทำงานอาจมีโอกาสดำเนินการปรับตัวในลักษณะของการย้ายถิ่นออกจากพื้นที่ได้ง่ายกว่าประชากรวัยเด็กหรือวัยสูงอายุ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าจุดเปลี่ยนประชากรได้นำไปสู่จุดเปลี่ยนสังคมในหลากหลายมิติ และบทความวิชาการในการประชุมประชากรและสังคมครั้งที่ 7 นี้ ได้แบ่งออกเป็น 5 ส่วนหลักๆ ที่เน้นให้เห็นการเปลี่ยนแปลงประชากรกับการเปลี่ยนแปลงสังคมในมิติต่างๆ ได้แก่ ส่วนที่ 1 จุดเปลี่ยนประชากรจุดเปลี่ยนสังคมไทย ส่วนที่ 2 จุดเปลี่ยนประชากรกับการย้ายถิ่นข้ามชาติ ส่วนที่ 3 จุดเปลี่ยนประชากรกับสุขภาพจิตและอนามัยเจริญพันธุ์ ส่วนที่ 4 จุดเปลี่ยนประชากรกับการพัฒนา และ ส่วนที่ 5 จุดเปลี่ยนประชากรโลก โดยที่บทความเหล่านี้เป็นผลการดำเนินงานภายใต้ 6 กลุ่มงานวิจัยหลักของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม คือ 1) การเปลี่ยนแปลงประชากร ครอบครัว และสังคม 2) ผู้สูงอายุ 3) เพศวิถี เพศภาวะ อนามัยเจริญพันธุ์ และ เอชไอวี/เอดส์ 4) แรงงาน การย้ายถิ่น และความเป็นเมือง 5) ประชากร สุขภาพ และ สิ่งแวดล้อม และ 6) ประเด็นเร่งด่วน

1. การเปลี่ยนแปลงประชากร ครอบครัว และสังคม: เริ่มต้นด้วย บทความ “จุดเปลี่ยนประชากรประเทศไทย” โดย ปราโมทย์ ประสาทกุล และ บัทยา ว่าพัฒน์วงศ์ ซึ่งทบทวนสถานการณ์การเปลี่ยนผ่านทางประชากรไทยที่สำคัญ 3 ด้าน คือ การเปลี่ยนผ่าน ภาวะการตาย ภาวะเจริญพันธุ์ และการย้ายถิ่น ที่ได้ส่งผลให้ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้น ในช่วงเวลา 20 ปีที่ผ่านมา ในขณะที่สัดส่วนประชากรวัยเด็ก (ที่จะเติบโต

มาเป็นวัยแรงงาน) และประชากรวัยแรงงานค่อยๆ ลดลง แต่สัดส่วนประชากรวัยผู้สูงอายุกลับเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงเวลาเดียวกันการย้ายถิ่นภายในประเทศได้เพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน และมีผู้ย้ายถิ่นโดยเฉพาะจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาทำงานและอาศัยในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้นตลอดเวลา จนเกิดกระบวนการ “นคราภิวัตน์” ที่ประชากรเข้ามาอาศัยอยู่อย่างแออัดในเมืองเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเหตุการณ์การเปลี่ยนผ่านทางประชากรครั้งนี้ ได้นำไปสู่ข้อสรุปได้ว่าตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป คนไทยจะมีลูกกันน้อยลง สังคมไทยจะยิ่งแก่ แออัด และแปลกหน้ากันมากยิ่งขึ้น

บทความ **“การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทย : เรา(ไม่)รู้อะไร?”** โดย ชาย โพธิธิดา พบว่าคนไทยมีแนวโน้มที่จะเริ่มชีวิตครอบครัว (แต่งงาน) เมื่ออายุสูงขึ้น และมีคนเลือกที่จะครองโสดมากขึ้น ขนาดครอบครัวเล็กลงมาก ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยามีแนวโน้มที่จะไม่มั่นคง เนื่องจากการหย่าร้างกันเพิ่มขึ้น ในด้านการเปลี่ยนแปลงครัวเรือน และการเปลี่ยนผ่านของครัวเรือนไทยในช่วง 3 - 4 ทศวรรษที่ผ่านมา แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่าคนไทยจะมีลูกน้อยลง แต่ธรรมเนียมเกี่ยวกับที่อยู่หลังการแต่งงาน เช่น การแต่งเข้าบ้านผู้หญิง/ผู้ชายที่มีมาแต่อดีดยังคงอยู่ ซึ่งทำให้สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวค่อยๆ ลดลง พร้อมกับสัดส่วนครัวเรือนขยายที่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังมีการเกิดขึ้นของครัวเรือนแบบอื่นๆ โดยเฉพาะครัวเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุและเด็ก และครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุอยู่กันตามลำพัง ซึ่งมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นซ้ำๆ

นอกจากบทความเกี่ยวกับ การเปลี่ยนแปลงประชากร ครอบครัวและครัวเรือนไทย ในกลุ่มงานวิจัย ได้ให้ภาพ **“การเปลี่ยนแปลงประชากรโลก 2493-2573”** โดย วรชัย ทองไทย ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในปี พ.ศ. 2553 ประชากรโลกมีทั้งสิ้น 6.9 พันล้านคน โดยร้อยละ 60 อาศัยอยู่ในเอเชีย รองลงไปคือ ร้อยละ 15 อาศัยอยู่ในแอฟริกา ส่วนที่เหลือกระจายกันอยู่ในยุโรป ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน อเมริกาเหนือ และโอเชียเนีย ตามลำดับ โลกมีประชากรเพิ่มขึ้นร้อยละ 1.2 ต่อปี และคาดว่าในอีก 20 ปีข้างหน้า ประชากรโลกจะเพิ่มเป็น 8.1 พันล้านคน โดยมีการกระจายตัวเหมือนเดิม ยกเว้นแอฟริกาและยุโรปเท่านั้นที่เปลี่ยนไป คือ แอฟริกา มีสัดส่วนประชากรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15 เป็นร้อยละ 17 ส่วนยุโรปกลับมีสัดส่วนประชากรลดลงจากร้อยละ 11 เป็นร้อยละ 8

2. ผู้สูงอายุ: จากการเปลี่ยนผ่านประชากรสู่จุดที่สังคมไทยได้ก้าวสู่การเป็นสังคมผู้สูงอายุ (มีสัดส่วนประชากรอายุ 60 ปี ขึ้นไป มากกว่าร้อยละ 10 ของประชากรทั้งหมด) ในการประชุมวิชาการประชากรและสังคม 2553 “คุณค่าผู้สูงอายุในสายตาสังคมไทย” สถาบันวิจัยประชากรและสังคม ได้เสนอให้รัฐบาลทบทวนค่านิยมใหม่ของผู้สูงอายุ จากเดิมที่กำหนดไว้ว่าผู้สูงอายุ คือผู้ที่มีอายุ 60 ปีขึ้นไป มาเป็นผู้ที่มีอายุ 65 ปีขึ้นไป ในการประชุมวิชาการประชากรและสังคมปีนี้ บทความ **“แรงงานสูงวัยและการคาดการณ์ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ”** โดย เอลิมพล แจ่มจันทร์ และ สวรัย บุญยमानนท์ จึงได้มีการติดตามการศึกษาเกี่ยวกับแรงงานสูงวัยและการคาดการณ์ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อคาดการณ์ผลกระทบจากแนวคิดการขยายกำหนดเกษียณอายุ ที่จะมีต่อกำลังแรงงานของประเทศ โดยเฉพาะกลุ่มแรงงานสูงวัย ในภาคการจ้างงานที่เป็นทางการหรือการจ้างงานในระบบ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ด้วยการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดที่มีอิทธิพลต่อสถานการณ์การทำงานของประชากรไทย ที่มีอายุ 50 ปี ขึ้นไป พบว่าการขยายกำหนดเกษียณอายุตามข้อกำหนดดังกล่าว จะสามารถเพิ่ม หรือในอีกนัยหนึ่ง คงจำนวนแรงงานสูงวัย ในช่วงอายุ 50 ปีขึ้นไป ให้อยู่ในภาคการจ้างงานที่เป็นทางการหรือการจ้างงานในระบบ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ได้มากถึงประมาณ 2.1-2.4 ล้านคน

3. เพศวิถี เพศภาวะ อนามัยเจริญพันธุ์ และ เอชไอวี/เอดส์: กลุ่มวิจัยนี้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงประชากร ต่อการเปลี่ยนแปลงเพศวิถี เพศภาวะ อนามัยเจริญพันธุ์ และเอชไอวี/เอดส์ ผ่าน 4 บทความ เริ่มจากบทความที่สังเคราะห์เพศวิถีในภาพรวมของสังคมไทย เรื่อง **“เพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปในสังคมไทย”** โดย กฤตยา อาชวนิจกุล สรุปว่า เพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนไป มี 4 ประเด็น คือ 1) เพศสัมพันธ์ โดยเฉพาะเพศสัมพันธ์ครั้งแรกของผู้ชายไทย 2) เพศวิถีทางเลือกที่เปลี่ยนไปในความหลากหลายทางเพศ 3) การค้าบริการทางเพศ และ 4) เพศศึกษา ส่วนเพศวิถีที่ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงเลยในรอบครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา คือ การควบคุมเรื่องเพศของผู้หญิง ที่สะท้อนออกมาในวัฒนธรรมทางเพศ โดยเฉพาะเรื่องความรุนแรงทางเพศ ที่ผู้หญิงยังเสี่ยงที่จะต้องเผชิญกับความรุนแรงทางเพศไม่เปลี่ยนแปลง และผู้หญิงที่ท้องไม่พร้อมยังไม่สามารถเข้าถึงบริการทำแท้งที่ปลอดภัยได้ โดยปรากฏการณ์เหล่านี้มีความสัมพันธ์กับบริบทสังคม การเมือง 3 เรื่องหลักๆ คือ 1) การเมืองหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 2) การระบาดของเอชไอวี/เอดส์ และการเติบโตของภาคประชาสังคม และ 3) การเติบโตของยูทูบและสื่อสารสนเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา

บทความ **“การพัฒนาสุขภาวะผู้หญิงในสังคมไทย”** โดย สุชาดา ทวีสิทธิ์ ได้ทบทวนสถานการณ์สุขภาวะของผู้หญิงในสังคมไทย และวิเคราะห์ช่องว่างในขบวนการพัฒนาผู้หญิงที่ผ่านมา ข้อค้นพบที่สำคัญคือโครงสร้างสังคมไทยเต็มไปด้วยมายาคติและอคติต่อผู้หญิง มายาคติและอคติเหล่านั้นเหนี่ยวรั้งความก้าวหน้าของผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงเข้าไม่ถึงความเป็นธรรมและทรัพยากร และเข้าไม่ถึงสุขภาวะที่ควรได้รับ บทความนี้ได้เสนอกรอบแนวคิดที่จะช่วยปิดช่องว่างของขบวนการทำงานพัฒนาผู้หญิง ที่ให้ความสำคัญกับการมุ่งทำให้ผู้หญิงในฐานะปัจเจกบุคคลเกิดความเข้มแข็งในตัวเองและมองเห็นคุณค่าของตัวเอง เป็นการสร้างขบวนการผู้หญิงให้มีพลัง และการปฏิรูปวัฒนธรรมเพื่อสร้างสังคมที่เป็นธรรมสำหรับคนทุกกลุ่มวัย

บทความ **“หญิงไม่อยากเป็นแม่: เส้นทางชีวิตที่น่าห่วงใยของแม่วัยเด็กในสังคมไทย”** โดย ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต นพวรรณ มาดารัตน์ วาที สิทธิ แครี ริคเตอร์ และ อุไรวรรณ คณิงสุขเกษม ได้ทบทวนพัฒนาการเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรที่นำไปสู่การท้องไม่พร้อมและสิ้นสุดลงด้วยการทำแท้งของแม่วัยรุ่นที่มีอายุระหว่างตั้งครรภ์และคลอดน้อยกว่า 15 ปี สะท้อนให้เห็น “ความไม่พร้อม” หรือ “ไม่ต้องการ” ที่จะ เป็นแม่ ของเด็กหญิงที่ส่วนใหญ่ยังอยู่ในวัยนักเรียน การสอนเพศศึกษาจึงเป็นความหวังในการแก้ปัญหา “แม่วัยเด็ก” การสอนเพศศึกษาในโรงเรียนโดยครูนั้น อาจไม่ได้ผลดีเท่ากับเพื่อนนักเรียนด้วยกันที่มีประสบการณ์ รวมทั้งการขาดความต่อเนื่องของการเรียนการสอนเพศศึกษา ในขณะที่ ผู้ปกครอง สมาชิกครอบครัว และ ผู้ให้บริการด้านการสาธารณสุข ที่เป็นบุคคลใกล้ชิดของช่วงวัยเด็กและวัยรุ่น ยังขาดทักษะในการสื่อสาร ทักษะคิด ที่ว่าพฤติกรรมทางเพศของเด็กวัยรุ่นในสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกแล้ว ตลอดจนในขณะนี้ยังขาดการศึกษาวิจัยแบบบูรณาการในเรื่อง “แม่วัยเด็ก” ที่นำไปสู่ข้อเสนอแนะในการป้องกัน และดูแลอย่างเป็นรูปธรรม

บทความ **“การค้ำนุชและการเผชิญหน้ากับความเสี่ยงด้านสุขภาพของแรงงานสตรีข้ามชาติ”** โดย อมรา สุนทรธาดา อธิบายว่าโอกาสเสี่ยงที่แรงงานสตรีย้ายถิ่นข้ามชาติจะติดเชื้อ เอชไอวี/เอดส์ นั้นเกี่ยวข้องกับระดับความรู้เรื่องโรค และการใช้ถุงยางอนามัยกับคู่นอน โดยเฉพาะทัศนคติต่อการใช้ถุงยางอนามัยกับคู่นอนประจำ และกลุ่มสตรีจากพม่ามีพฤติกรรมเสี่ยงจะติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ มากกว่ากลุ่มสตรีที่มาจากประเทศลาว

4. แรงงาน การย้ายถิ่น และความเป็นเมือง: กลุ่มวิจัยนี้ไม่เพียงแต่วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงประชากรต่อสังคมไทยเท่านั้น แต่ได้เพิ่มมุมมองถึงจุดเปลี่ยนในระดับภูมิภาค เน้นอาเซียนด้วย โดยเริ่มจากบทความเรื่อง **“จุดเปลี่ยนกระแสการย้ายถิ่นในเอเชีย: ยุคการรวมตัวทางเศรษฐกิจของภูมิภาค”** โดย สักกรินทร์ นิยมศิลป์ พบว่า ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1990 จนถึงปัจจุบัน โลกาภิวัตน์แลกระแสการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจของอาเซียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและทิศทางการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติในลักษณะใหม่ โดยมีประเด็นสำคัญหกด้าน คือ 1) การเพิ่มจำนวนของแรงงานข้ามชาติอย่างรวดเร็วจากการรวมตัวกันทางเศรษฐกิจของเอเชีย 2) โครงสร้างการจ้างงานมีความซับซ้อนมากขึ้น โดยจะมีความเชื่อมโยงระหว่างอุปสงค์และอุปทานของแรงงานระหว่างประเทศมากขึ้น 3) นโยบายประเทศต่างๆ จะเปิดกว้างด้านการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติมากขึ้น 4) สังคมวัยชรากำลังสืบคลานเข้าสู่เอเชียซึ่งจะทำให้เกิดการนำเข้าแรงงานข้ามชาติแบบก้าวกระโดดในอนาคตอันใกล้ 5) การย้ายถิ่นของแรงงานจีนจำนวนมากกำลังเกิดขึ้นทั้งในประเทศจีนเองและกับชาวจีนที่มุ่งย้ายถิ่นไปยังต่างประเทศ และ 6) แรงงานวิชาชีพจากเอเชียที่ในอดีตมุ่งสู่ประเทศตะวันตกเป็นหลักกำลังหันกลับมายังเอเชียด้วยกันมากขึ้น จุดเปลี่ยนเหล่านี้จะทำให้โฉมหน้าของการเคลื่อนย้ายแรงงานในเอเชียแตกต่างไปจากเดิม และไทยจำเป็นต้องปรับตัวอย่างมากทั้งใน ด้านนโยบายด้านการศึกษา การจ้างงาน และการสร้างความเชื่อมโยงของอุปสงค์และอุปทานแรงงานของไทยกับภูมิภาคอาเซียนให้ดีขึ้น

การบริหารจัดการเกี่ยวกับการย้ายถิ่นในเชิงนโยบาย ได้สะท้อนในบทความ **“การจัดระบบคนไร้รัฐในบริบทประเทศไทย”** โดย กฤตยา อาชวนิจกุล ที่ได้วิเคราะห์กระบวนการจัดระบบคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติของประเทศไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน รัฐไทยสมัยใหม่ในปัจจุบัน ผู้ย้ายถิ่นและ/หรือประชากรชายขอบกลุ่มนี้ต้องเผชิญกับการเลือกปฏิบัติและการละเมิดสิทธิมนุษยชนพื้นฐานอย่างน้อย 8 ด้าน คือ 1) การถูกบังคับให้กลายเป็นผู้พลัดถิ่นในประเทศ 2) การขาดความมั่นคงเรื่องที่ดินทำกิน 3) การถูกปฏิเสธให้จดทะเบียนการเกิด 4) ความยากลำบากในการเข้าถึงบริการรักษาพยาบาล 5) การทำงานและได้รับการคุ้มครองแรงงานตามกฎหมายไทย 6) ความยากลำบากในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม 7) การห้ามเดินทางออกนอกพื้นที่ควบคุม และ 8) ความยากลำบากในการเข้าถึงการศึกษา ใน ปี พ.ศ. 2548 ประเทศไทยได้ประกาศยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล ภายใต้แนวคิดการจัดการปัญหาความมั่นคงในมิติใหม่ นั่นคือ คำนึงถึงความสมดุลของสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์และความมั่นคงของชาติควบคู่กัน

บทความที่เกี่ยวกับการผลกระทบของการย้ายถิ่นต่อครอบครัว เรื่อง **“คุณพ่อทางไกลในครอบครัวของผู้ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศ: ข้อมูลเบื้องต้นจากโครงการ CHAMPSEA ประเทศไทย”** โดย อารี จำปากลาง แครี ริกเตอร์ บัทมา ว่าพัฒนางค์ และวนิพพล มหาอาชา แสดงให้เห็นว่า ถึงแม้พ่อจะอยู่โพ้นทะเล แต่พ่อผู้ย้ายถิ่นยังคงรักษาบทบาทความเป็นพ่อที่มีต่อลูกที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางไว้ได้ โดยที่แม่มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมและกระชับความสัมพันธ์ทางไกลของพ่อลูก อย่างไรก็ตาม ยังมีความกังวลของแม่ที่ต้องเลี้ยงดูลูกโดยลำพัง และครอบครัวผู้ย้ายถิ่นยังมองว่าเด็ก ๆ จะมีความสุขมากกว่าหากมีทั้งพ่อและแม่อยู่พร้อมหน้ากัน

“ชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดสำคัญในประเทศไทย พ.ศ. 2553” โดย อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ จรัมพร ไหล่ายอง และกัญญา อภิพรชัยสกุล ชี้ให้เห็นว่า ชีวิตความเป็นอยู่แรงงานข้ามชาติ ในเชิงสังคม วัฒนธรรม เครือข่ายทางสังคม และการรับรู้ด้านสิทธิของแรงงานมีความแตกต่างกัน

อย่างหลากหลายในแต่ละจังหวัด โดยเฉพาะในกลุ่มแรงงานข้ามชาติพม่า ที่จังหวัดระนองมีความสุขและความมั่นคงในชีวิตน้อยที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับแรงงานในอีก 10 จังหวัดที่ได้ทำการศึกษา

บทความเรื่อง **“การทำงานและความพึงพอใจเกี่ยวกับการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพของแรงงานต่างชาตินี้ไม่มีใบอนุญาตทำงานในประเทศไทย”** โดย จรัมพร ไช้ลายอง และ ศิรินันท์ กิตติสุขสถิต พบว่า แรงงานต่างชาติที่ไม่มีเอกสารในการทำงาน ได้รับผลกระทบเชิงลบในด้านรายได้ และปัญหาเพื่อนร่วมงานมากกว่าแรงงานต่างชาติที่มีใบอนุญาตทำงาน ส่วนในด้านการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพแม้ว่าแรงงานต่างชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานใช้บริการด้านสุขภาพน้อยกว่าแรงงานต่างชาติมีเอกสารอนุญาตทำงาน แต่สถานภาพทางกฎหมาย กลับไม่ก่อให้เกิดความแตกต่างใดๆ ในด้านการได้รับความพึงพอใจในบริการด้านสุขภาพ

5. ประชากร สิ่งแวดล้อม และสุขภาพ: วิเคราะห์จุดเปลี่ยนประชากร กับจุดเปลี่ยน สิ่งแวดล้อม และสุขภาพ จาก 3 บทความ เริ่มจาก **“สิ่งแวดล้อมเมืองกับสุขภาพจิต : การวิเคราะห์ตัวแปรหลายระดับในเขตการปกครองของกรุงเทพมหานคร”** โดย อภิชาติ จำรัสสุทธิรงค์ และ กวิสรา พชรเบญจกุล พบว่า ความหนาแน่นของประชากรมีผลต่อความสบายใจของคนกลุ่มวัยทำงานที่มีรายได้ระดับปานกลางขึ้นไป และกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้ต่ำ ในขณะที่ยานยนต์และจำนวนมัสยิด มีผลต่อสภาพจิตใจในกลุ่มประชากรที่มีรายได้ต่ำทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ปัจจัยด้านความเสี่ยงต่อมลพิษทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากเสียงและฝุ่นละออง มีผลกระทบต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานคร ที่ไม่ใช่กลุ่มที่มีรายได้ต่ำทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ และในกลุ่มผู้สูงอายุที่ไม่ใช่ผู้มีรายได้ต่ำ การมีพื้นที่สีเขียวช่วยให้มีความสบายใจมากขึ้น แต่มีจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น ทำให้มีความสบายใจน้อยลง

บทความ **“เพศภาวะและสุขภาพจิตในครัวเรือนไทย”** โดยอุมาภรณ์ ภัทรวาณิชย์ อภิชาติ จำรัสสุทธิรงค์ และ กวิสรา พชรเบญจกุล แสดงให้เห็นว่า ผู้หญิง ในมิติของความเป็นหัวหน้าครัวเรือนหรือภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนหรือบุตรสะใภ้ มีภาวะสุขภาพจิตด้อยกว่าผู้ชาย ในทุกๆ สถานะภาพในครัวเรือน โดยเฉพาะเมื่อทั้งผู้หญิงและผู้ชาย มีระดับการศึกษา อาชีพ หรืออาศัยในเมืองหรือชนบทเหมือนกัน

ความสัมพันธ์ระหว่าง การเปลี่ยนแปลงประชากร และรูปแบบการใช้ที่ดิน นำเสนอในบทความ **“การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดินในพื้นที่ของภาคตะวันตกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย : เปรียบเทียบโครงการกาญจนบุรี และโครงการนางรอง”** โดย โยธิน แสงดี ธีระพงศ์ สันติภพ และปิยะวัฒน์ เกตุวงศา พบว่า ในทั้งพื้นที่ศึกษาของโครงการกาญจนบุรี และโครงการนางรอง มีการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่คล้ายกัน คือมีการลดลงของจำนวนป่าไม้ตามจำนวนของการเพิ่มขึ้นของประชากร โดยมโนบายการเปิดป่าในช่วงต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่หนึ่งเพื่อธุรกิจการทำไม้ พร้อมกับการขานรับของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้มีการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกได้มีส่วนผลักดันให้มีการลดลงของพื้นที่ป่าไม้อย่างชัดเจน จนกระทั่งมีการออกมาตรการปิดป่า ทำให้จำนวนพื้นที่ป่ามีแนวโน้มค่อยๆ เพิ่มขึ้นเล็กน้อย

6. ประเด็นเรื่องเร่งด่วน: กลุ่มงานวิจัยได้นำเสนอประเด็นเร่งด่วนของสังคมไทยในปัจจุบัน 2 ประเด็นหลัก คือ การสร้างเสริมพลังอำนาจชุมชนประชาชน และ เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมของเยาวชน โดยเริ่มต้นจาก บทความ **“การสร้างเสริมพลังอำนาจชุมชนชาวนาและผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ผ่านกระบวนการทัศน์ใหม่”**

ทางการวิจัย : ประสบการณ์จากอำเภอขุนันธ์ ศรีสะเกษ โดย อรทัย อาจอำ ซึ่งพยายามที่จะใช้ทั้งการวิจัยและการปฏิบัติเพื่อก่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชน โดยมีกระบวนการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชนเป็นตัวเร่ง และผลที่เกิดขึ้น ก็คือ ชาวนาเปลี่ยนแปลงวิถีคิดและลงมือปฏิบัติ จนเกิดผลผลิต ผลลัพธ์ และผลกระทบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อมในหลายมิติ หลายระดับ โดยเฉพาะการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ที่เกื้อกูลทั้งชีวิตคน พืช สัตว์ ต้นไม้และธรรมชาติขึ้นมาใหม่ ด้วยการลดการพึ่งพาสารเคมี พร้อมๆ กับการเกิดองค์ความรู้ที่มาจากการปฏิบัติ หรือ เรียกว่า “ความรู้พื้นบ้าน” ซึ่ง เป็นประโยชน์ต่อชาวนาและชุมชน อย่างยิ่ง

บทความ “เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน: ข้อค้นพบจากงานวิจัย” โดย วนิพพล มหาอาชา ซึ่งทำการสังเคราะห์งานวิจัยด้าน “เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน” ทั้งในและต่างประเทศ พบว่า ผลการวิจัยยังคงมีความไม่สอดคล้องกัน คือ บางงานวิจัยพบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงทำให้เด็กและเยาวชนมีพฤติกรรมก้าวร้าว ในขณะที่บางงานวิจัยกลับไม่พบความสัมพันธ์ของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงต่อพฤติกรรมก้าวร้าวแต่อย่างใด อย่างไรก็ตามงานวิจัยส่วนใหญ่ยังมีข้อบกพร่องในเรื่องของการวัดพฤติกรรมก้าวร้าวและลักษณะของเกมคอมพิวเตอร์ที่ใช้ทดลองสำหรับในบริบทของสังคมไทย ผู้เขียนสรุปว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีแนวโน้มที่จะกระตุ้นให้เกิดพฤติกรรมก้าวร้าวในระยะสั้น

สรุป

“จุดเปลี่ยนประชากรไทย จุดเปลี่ยนสังคมไทย” เป็นการวิเคราะห์สถานการณ์บนพื้นฐานของความเป็นสหวิทยาการ โดยที่แต่ละบทความในหนังสือนี้ได้ให้ข้อเสนอแนะที่มีรายละเอียด ทั้งในเชิงการสร้าง/ต่อยอดองค์ความรู้ และ/หรือนโยบายที่นำไปสู่การปฏิบัติที่ชัดเจนอยู่แล้ว ในส่วนสรุปต่อไปนี้จะนำเสนอเพียงนโยบายหรือมาตรการเพื่อการพัฒนาในภาพรวมเท่านั้น

ถึงแม้ว่าขนาดประชากรไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก และถึงจุดที่จำนวนประชากรจะลดลงในอีกประมาณ 10 ปีข้างหน้า แต่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอายุของประชากรไทย ร่วมกับการเพิ่มความเป็นเมือง และการย้ายถิ่นระหว่างประเทศนั้น มีผลอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยอย่างแน่นอน ได้มีคำถามว่าควรทำอะไร ในปัจจุบันเรา เพื่อป้องกันการเปลี่ยนแปลงที่อาจจะเป็ผลลบต่อสังคมไทยในอนาคต กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ (2554) นำเสนอนโยบายสำหรับการปรับตัวต่อแนวโน้มสำคัญทางประชากรนี้ อย่างน่าสนใจ คือการเสนอให้วางแนวทางนโยบายที่จะเพิ่มภาวะเจริญพันธุ์ การเสริมสร้างความแข็งแกร่งของครอบครัวไทย ส่งเสริมการเพิ่มผลผลิตของแรงงานให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น (ผ่านการปรับปรุงคุณภาพของครูผู้สอนและลดความเหลื่อมล้ำทางด้านคุณภาพการศึกษาระหว่างเมืองและชนบท) การดึงดูดแรงงานต่างชาติที่มีทักษะสูงเข้ามาทำงานในประเทศ การเพิ่มความยืดหยุ่นให้ตลาดแรงงานข้ามชาติที่มีทักษะต่ำ รวมทั้งการปรับความสมดุลระหว่างบุคลากรทางการแพทย์กับความต้องการได้รับการบริการตามพื้นที่ต่างๆ ของประเทศไทย และการส่งเสริมพร้อมทั้งกำกับดูแลหน่วยงานภาคเอกชนให้จัดบริการดูแลผู้สูงอายุที่ต้องการการดูแลนอกเหนือไปจากครอบครัว เป็นต้น (กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ, 2554)

บทความหลักในหนังสือเล่มนี้ ได้นำเสนอนโยบายสำคัญที่ คือรัฐบาลไทยต้องมีนโยบายและมาตรการเพื่อรองรับสังคมผู้สูงอายุ สังคมเมือง และสังคมที่มีความหลากหลาย ดังนี้ คือ การสร้างความมั่นคงในชีวิตของผู้สูงอายุใน 3 ด้าน ได้แก่ ความมั่นคงด้านรายได้เพื่อยังชีพ สุขภาพ และการอยู่อาศัย และการสร้างสังคมให้ผู้สูงอายุ และประชากรวัยต่าง ๆ อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ในขณะเดียวกันจะต้องเร่งพัฒนาเมืองขนาดรอง ๆ คือเมืองหลักในเขตภูมิภาค และเมืองบริวารให้มากขึ้น โดยเฉพาะการปรับปรุงเครือข่ายการขนส่งคมนาคม ระบบการขนส่งมวลชน ภายในแต่ละเมือง และการที่สังคมไทยกำลังจะเปลี่ยนเป็นสังคมมีผู้คนหลายชาติพันธุ์เข้ามาอยู่ร่วมกันมากขึ้นนั้น รัฐบาลไทยต้องเร่งศึกษาผลได้ผลเสียของการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติ พัฒนาระบบข้อมูล เช่น ทะเบียนคนเข้าเมืองที่มีประสิทธิภาพ มีนโยบายเกี่ยวกับสวัสดิการของแรงงานข้ามชาติ ทั้งด้านที่อยู่อาศัย สุขภาพอนามัย หรือการให้การศึกษาแก่ลูกของคนต่างชาติ เป็นต้น และยิ่งไปกว่านั้น การเพิ่มขึ้น (อย่างช้า ๆ) ของครัวเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุและเด็ก และครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุอยู่กันตามลำพังนั้น เป็นสิ่งที่รัฐจำเป็นต้องมีนโยบาย รองรับปรากฏการณ์นี้โดยเร็ว

นอกจากนี้ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอายุประชากรไทยที่ทำให้สัดส่วน และจำนวนกำลังแรงงานค่อย ๆ ลดลง นั้นไม่ได้มีความสำคัญต่อสังคมไทยเท่านั้นแต่เป็นสังคมในภูมิภาคของโลกด้วย เนื่องจากประเทศต่าง ๆ ก็มีแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงประชากรในทิศทางเดียวกัน ผนวกกับการรวมตัวทางเศรษฐกิจของประเทศ โดยเฉพาะในประชาคมอาเซียนที่เชื่อมโยงกันมากยิ่งขึ้น เป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนให้ระดับและรูปแบบของการเคลื่อนย้ายแรงงานในเอเชียแตกต่างไปจากเดิม ซึ่งประเทศไทยจำเป็นต้องทบทวนนโยบายด้านการศึกษา การจ้างงาน และการสร้างความเชื่อมโยง ของอุปสงค์และอุปทานแรงงานของไทยกับภูมิภาคอาเซียน รวมทั้งต้องกำหนดเวลาการดำเนินงานอย่างชัดเจน เพื่อรองรับการรวมประชาคมอาเซียน ใน ปี พ.ศ. 2558

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒนางศ์. (2548). สถานการณ์ประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2548. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และ ปราโมทย์ ประสาทกุล (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2548: ประชากรของประเทศไทย* ณ. พ.ศ. 2548. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ. (2554). *ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางประชากรในประเทศไทย – สถานการณ์และข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย*. กรุงเทพมหานคร: กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ

ภาษาอังกฤษ

Atoh, M., Kandiah, V., & Ivanov, S. (2004). The Second Demographic transition in Asia? Comparative Analysis of the Low Fertility Situation in East and South-East Asian Countries. *The Japanese Journal of Population*, 2 (1): 42-75.

Hirschman, C. (1994). Why Fertility Changes. *Annual Review of Sociology*, 20: 203-233.

Myrskylä, M. Kohler, H.P., & Billari, F.C. (2009). Advances in development reverse fertility declines. *Nature*, 460 (6): 741-743.

ส่วนที่ 1

จุดเปลี่ยนประชากร จุดเปลี่ยนสังคมไทย

ประชากร
และสังคม
2554

จุดเปลี่ยนประชากรประเทศไทย

Transitional point of the Thai population

ปราโมทย์ ประสาทกุล *Pramote Prasartkul*¹
ปัทมา วาพัฒน์วงศ์ *Patama Vapattanawong*²

บทคัดย่อ

บทความนี้ ทบทวนสถานการณ์ทางประชากรที่เกิดขึ้นในประเทศไทย ในรอบศตวรรษที่ผ่านมา ประเทศไทยได้ผ่านเกือบครบทุกขั้นตอนของการเปลี่ยนผ่านทางประชากร การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ และการที่คนมีอายุยืนยาวขึ้น ในช่วงเวลา 20 ปีที่ผ่านมาทำให้ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว การพัฒนาประเทศอย่างไม่เท่าเทียมกันระหว่างเมืองกับชนบททำให้เกิดกระบวนการนคราภิวัตน์ ที่ประชากรเข้ามาอาศัยอยู่อย่างแออัดในเมืองเพิ่มมากขึ้น ปัจจุบัน ประชากรที่อยู่ในเมืองทั้งที่จดทะเบียนและไม่จดทะเบียนมีเกินกว่าครึ่งของประชากรทั้งหมดแล้ว อาจเรียกปรากฏการณ์นี้ว่าเป็น “ระเบิดคนเมือง” ก็ได้ ในขณะเดียวกัน มีผู้คนจากต่างประเทศโดยเฉพาะจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเป็นจำนวนมากกว่า 3 ล้านคน เมื่อดูเหตุการณ์ทางประชากรทั้ง 3 อย่างแล้ว จึงสรุปได้ว่าตั้งแต่ต้นนี้เป็นต้นไป คนไทยจะมีลูกกันน้อยลง สังคมไทยจะยิ่งแก่ แออัด และแปลกหน้ากันมากยิ่งขึ้น บทความนี้เสนอแนะให้รัฐบาลมีนโยบายที่ชัดเจนและลงมือปฏิบัติอย่างจริงจังในการเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางประชากรเหล่านี้

Abstract

This article reviews the population situation in Thailand. During the past century, Thailand has completed almost all stages of demographic transition. The sharp decline in fertility and longer life expectancy during the past 20 years have been causing the recent rapid population ageing. The biased urban development policy causes the rapid urbanization where people living more crowdedly. At present, the proportion of urban people, both registered and not, is accounted for more than half of the total population. This phenomenon can be called an “urbanite explosion”. Meanwhile, the number of cross-bordered migrants from neighboring countries is increasing to be over 3 million at present. From these 3 population events, it is concluded that, from now on, the number of annual births in Thailand will be decreasing and the Thai society will be increasingly aged, crowded and ethnically diverse. The article recommends that the government have clear policies and take serious action to face with these emerged demographic changes.

¹ ศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

ความนำ

ในรอบศตวรรษที่ผ่านมา ประชากรและสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก เมื่อร้อยปีก่อน ประชากรส่วนใหญ่หรือมากกว่าร้อยละ 90 อาศัยอยู่ในเขตชนบท คนไทยในสมัยนั้นเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยการประกอบอาชีพเกษตรกรรม มีครอบครัวใหญ่ และมีวิถีชีวิตที่เรียบง่ายธรรมดาตามแบบประเพณีที่สืบทอดกันมาแต่โบราณ ประชากรไทยได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วมาก จาก 8 ล้านคน เมื่อปี พ.ศ. 2453 เพิ่มขึ้นเป็น 26 ล้านคนในอีก 50 ปีต่อมา คือ พ.ศ. 2503 และเพิ่มเป็นเกือบ 64 ล้านคนในปี พ.ศ. 2553 หรือคิดเป็น 8 เท่าตัวของขนาดประชากรเมื่อ 100 ปีก่อน (ปราโมทย์ ประสาทกุล, สุรีย์พร พันพึ้ง และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2550) ข้อมูลทะเบียนราษฎรของกระทรวงมหาดไทยได้แสดงให้เห็นว่าขนาดครัวเรือนโดยเฉลี่ยของคนไทยได้เล็กลงอย่างมาก จากที่เคยอยู่รวมกันครัวเรือนละ 6-7 คน เมื่อ 50 ปีก่อน เหลือเพียงเฉลี่ยครัวเรือนละ 3.5 คนในปัจจุบัน (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2552) ในช่วงเวลาครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา ผู้คนหลังไหลเข้ามากระจุกตัวอยู่ในเมืองมากขึ้น อาชีพของคนก็มีหลากหลายและซับซ้อนมากขึ้น มีทั้งอาชีพเกษตรกรรม รับจ้างในกิจการอุตสาหกรรม บริการ ค้าขาย ฯลฯ สภาพเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมได้เปลี่ยนไปจนแทบไม่เหลือเค้าเดิมของเมื่อร้อยปีก่อนได้เลย

บทความนี้มีวัตถุประสงค์จะทบทวนและสรุปการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยโดยเน้นที่การเปลี่ยนผ่านด้านประชากร ประชากรไทยที่เปลี่ยนไปอย่างมากทั้งขนาด โครงสร้าง อายุ และการกระจายตัว ในรอบร้อยปีที่ผ่านมามีผลอย่างมหาศาลต่อสังคมไทยในปัจจุบัน การทบทวนสถานการณ์ทางประชากรในบทความนี้อาศัยฐานจากชุดบทความที่ปราโมทย์ ประสาทกุล และเพื่อนร่วมงานนำเสนออย่างต่อเนื่องในการประชุมวิชาการประชากรและสังคม ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

การเปลี่ยนผ่านทางประชากรของประเทศไทย

ในช่วงเวลาร้อยปีที่ผ่านมามีประเทศไทยได้เคลื่อนตัวเองผ่านขั้นตอนต่างๆ ที่สำคัญของ “การเปลี่ยนผ่านทางประชากร” (demographic transition) หากกำหนดเป็นกรอบเวลาคร่าวๆ เราอาจแบ่งขั้นตอนของการเปลี่ยนผ่านทางประชากรของประเทศไทยออกได้ดังนี้

1. การเปลี่ยนผ่านภาวะการตาย (mortality transition) ภาวะการตายของประชากรไทยได้ลดระดับลงอย่างชัดเจนตั้งแต่เมื่อประมาณ 60 ปีก่อน ในช่วงเวลาประมาณหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (หลังปี พ.ศ. 2488) อายุคาดเฉลี่ยของประชากรไทยได้เพิ่มขึ้นจากไม่ถึง 50 ปี ก่อนสงครามโลก เป็น 60 ปีเมื่อปี พ.ศ. 2510 และเพิ่มเป็น 73 ปีในปัจจุบัน (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2548) อัตราตายที่เคยสูงเกินกว่า 30 ต่อประชากร 1,000 คน เมื่อก่อนสงครามโลก ได้ลดลงเหลือต่ำกว่า 20 ต่อประชากร 1,000 คน ในปี พ.ศ. 2510 และลดลงเหลือเพียง 7 ต่อประชากร 1,000 คนในปัจจุบัน อัตราตายทารก หรือจำนวนทารกที่ตายก่อนอายุครบหนึ่งปีต่อการเกิดมีชีพ 1,000 รายในปีหนึ่งได้ลดลงจากที่เคยสูงกว่า 100 เมื่อก่อนสงครามโลกเหลือทารกตายก่อนครบหนึ่งขวบ เพียงไม่ถึง 15 ต่อการเกิดมีชีพ 1,000 รายในปัจจุบัน (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2549)

2. การเปลี่ยนผ่านภาวะเจริญพันธุ์ (fertility transition) ภาวะเจริญพันธุ์ของประชากรไทยได้เข้าสู่ขั้นตอนของการเปลี่ยนผ่านช้ากว่าภาวะการตายประมาณ 20 ปี อัตราเจริญพันธุ์รวมหรือจำนวนบุตรเฉลี่ยต่อสตรีคนหนึ่งเมื่อ 40 ปีก่อนยังคงสูงอยู่ที่มากกว่า 6 คน ภาวะเจริญพันธุ์ของประชากรไทยได้ลดลงอย่างรวดเร็ว และการส่งเสริมรณรงค์ให้ประชาชนมีการวางแผนครอบครัว และการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมของประเทศ อัตราเจริญพันธุ์ได้ลดลงจนเหลือเพียง 2 คน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2540 และลดลงจนเหลือเพียง 1.5 คน ซึ่งเป็นอัตราเจริญพันธุ์ต่ำกว่าระดับทดแทนในปัจจุบัน ยิ่งไปกว่านั้นอัตราเจริญพันธุ์รวมของสตรีไทยยังมีแนวโน้มว่าจะลดต่ำลงไปกว่านี้อีก (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒนางศ์, 2548) เป็นที่แน่ชัดว่า **คนไทยมีลูกกันน้อยลง** และมีแนวโน้มว่า จะยังมีลูกกันน้อยลงไปอีกในอนาคต

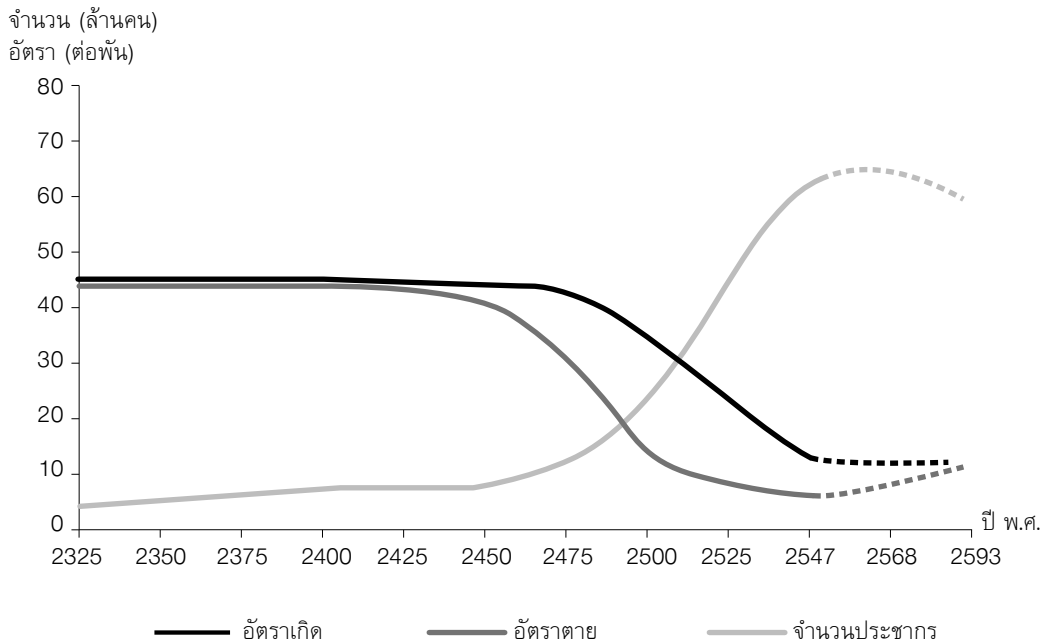
การเปลี่ยนผ่านด้านอัตราเพิ่มประชากรของประเทศไทยสรุปเป็นขั้นตอนได้ดังนี้

(1) อัตราเพิ่มประชากรต่ำ ประชากรไทยเพิ่มเพียงประมาณร้อยละ 1 ต่อปีในช่วงเวลาก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากทั้งอัตราเกิดและอัตราตายอยู่ในระดับสูงใกล้เคียงกัน อัตราเกิดสูงประมาณ 40 ต่อประชากร 1,000 คน และอัตราตายอยู่ในระดับที่สูงกว่า 30 ต่อประชากร 1,000 คน อัตราเพิ่มตามธรรมชาติ (อัตราเกิด-ตาย) ของประชากรไทยจึงต่ำมาก (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒนางศ์, 2548)

(2) เมื่อภาวะการตายได้เปลี่ยนผ่านจากระดับสูง ลดลงสู่ระดับต่ำ ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนผ่านภาวะเจริญพันธุ์ ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างอัตราเกิดและอัตราตาย ช่องว่างนี้กว้างมากในช่วงเวลาประมาณ 30 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2500-2530 ในขณะที่อัตราตายได้ลดต่ำลงเหลือประมาณ 10 ต่อประชากร 1,000 คน อัตราเกิดยังคงสูงกว่า 40 ต่อประชากร 1,000 คน ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2506-2526 มีเด็กเกิดในประเทศไทยปีละมากกว่าล้านคน จนเรียกเด็กเกิดในช่วงเวลาดังกล่าวว่า “ประชากรรุ่นเกิดล้าน” (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒนางศ์, 2548) อัตราเพิ่มประชากรซึ่งเป็นความแตกต่างระหว่างอัตราเกิดและอัตราตายในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2500-2530 สูงประมาณร้อยละ 3 ต่อปี เรียกได้ว่าเกิดระเบิดประชากรขึ้นในประเทศไทยแล้วในช่วงเวลานั้น

(3) อัตราเพิ่มประชากรลดลงสู่ระดับต่ำอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์หลังปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา อัตราเกิดของประชากรไทยได้ลดลงเรื่อยๆ จากที่เคยสูงประมาณ 30-40 ต่อประชากร 1,000 คน ก่อนปี พ.ศ. 2530 ได้ลดลงเหลือไม่ถึง 20 ในปี พ.ศ. 2540 และเหลือเพียงสูงกว่า 10 ต่อประชากร 1,000 คน เพียงเล็กน้อยในปัจจุบัน อัตราเกิดได้ลดต่ำลงจนอยู่ในระดับที่สูงกว่าอัตราตายไม่มากนัก อัตราเพิ่มตามธรรมชาติ (อัตราเกิด-ตาย) ของประชากรไทยจึงกลับมาอยู่ที่ระดับต่ำกว่าร้อยละ 1 อีกครั้งหนึ่ง ปัจจุบันอัตราเกิดอยู่ที่ประมาณ 12 ต่อประชากร 1,000 คน ลบอัตราตายที่สูงประมาณ 7 ต่อประชากร 1,000 คน เหลืออัตราเพิ่มประชากรร้อยละ 0.5 เท่านั้น (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, 2554)

รูปที่ 1: การเปลี่ยนผ่านทางประชากรของประเทศไทย

ที่มา: ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2548

บัดนี้ ประเทศไทยได้ใกล้เข้าสู่ภาวะสมดุลอีกครั้งเมื่ออัตราเพิ่มตามธรรมชาติของประชากรได้ลดลงจนใกล้เคียงกับศูนย์ อัตราเกิดลดต่ำลงจนใกล้เคียงกับอัตราตายที่กำลังเพิ่มขึ้นเพราะมีประชากรสูงอายุมาก ในปี พ.ศ. 2553 อัตราเพิ่มประชากรของประเทศไทยซึ่งลดลงจนเหลือไม่ถึงร้อยละ 1 ต่อปีแล้ว (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม, 2554) และมีแนวโน้มว่าอัตราเพิ่มตามธรรมชาติ (อัตราเกิด-ตาย) นี้จะลดลงจนเป็นศูนย์หรือต่ำกว่าศูนย์ในอีกไม่เกิน 20 ปีข้างหน้า

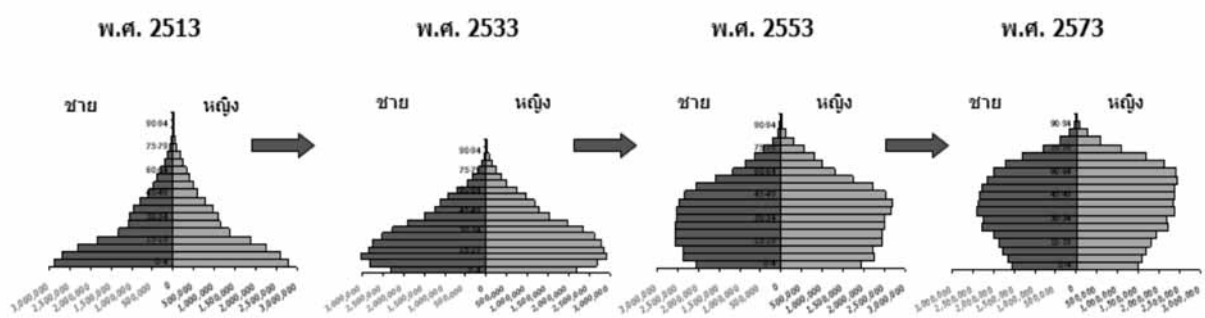
ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้น

การเปลี่ยนผ่านทางประชากรของประเทศไทย โดยเฉพาะในช่วงครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาได้ส่งผลให้โครงสร้างอายุของประชากรเปลี่ยนไปอย่างมาก ประชากรที่เคยมีอายุน้อยเมื่อ 50 ปีก่อนที่ชี้ให้เห็นด้วยดัชนีชี้วัดหลายอย่าง เป็นต้นว่า สัดส่วนของประชากรที่มีอายุ 65 ปีขึ้นไปมีเพียงไม่ถึงร้อยละ 3 อายุมัธยฐานสูงเพียง 18 ปี ซึ่งหมายความว่าครึ่งหนึ่งของประชากรมีอายุต่ำกว่า 18 ปี จนเรียกได้ว่าเป็น “ประชากรวัยเยาว์” (young population) ได้กลายมาเป็น “ประชากรสูงอายุ” (old population) ที่มีสัดส่วนของประชากรอายุ 65 ปีขึ้นไปสูงถึงร้อยละ 8 และอายุมัธยฐานสูงขึ้นไปถึง 31 ปี ในปัจจุบัน (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2548)

โครงสร้างอายุของประชากรที่เปลี่ยนไปในทิศทางที่มีอายุเพิ่มสูงขึ้นนี้ เป็นผลมาจากการที่ภาวะเจริญพันธุ์ลดต่ำลง และชีวิตของคนไทยที่ยืนยาวขึ้น เด็กเกิดในแต่ละปีซึ่งเคยมีจำนวนเกินล้านคนหรือประชากร

รุ่นเกิดล้านในช่วงปี พ.ศ. 2506-2526 ได้ลดต่ำลงจนเหลือเกิดไม่ถึงปีละ 8 แสนคนในปัจจุบัน (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2548) การเกิดที่ลดน้อยลงอย่างมาก และการที่คนไทยมีชีวิตยืนยาวขึ้น ทำให้สัดส่วนของประชากรวัยเยาว์ลดต่ำลง ในขณะที่สัดส่วนของประชากรสูงอายุเพิ่มสูงขึ้น ประชากรไทยจึงกลายเป็นประชากรสูงอายุอย่างที่เป็นอยู่ ยิ่งไปกว่านั้น ภาวะเจริญพันธุ์ที่มีแนวโน้มจะลดต่ำลงอีก และชีวิตคนไทยที่มีแนวโน้มว่าจะสูงขึ้นอีกจะทำให้ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ ในอนาคตอีกไม่เกิน 20 ปี ข้างหน้า ครึ่งหนึ่งของประชากรไทยจะมีอายุสูงกว่า 40 ปี และประชากรอายุ 65 ปีขึ้นไปจะมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้นเกินร้อยละ 15 ของประชากรทั้งหมด (ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2549)

รูปที่ 2: พีระมิตประชากรไทย พ.ศ. 2513, 2533, 2553 และ 2573

ที่มา: พ.ศ. 2513, 2533 สำนักทะเบียนและเคหะ, สำนักงานสถิติแห่งชาติ
พ.ศ. 2553, 2573 การฉายภาพประชากรของประเทศไทย, สถาบันวิจัยประชากรและสังคม

เมื่อประชากรของประเทศไทยเป็นประชากรสูงอายุ ก็เท่ากับว่าสังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่ “สังคมผู้สูงอายุ” แล้ว สังคมไทยจะมีอายุสูงขึ้นไปอีก ผลที่ตามมา คือรัฐ สังคมและครอบครัวจะต้องเตรียมวางมาตรการให้ความมั่นคงในชีวิตของผู้สูงอายุด้านต่าง ๆ ทั้งด้านการมีรายได้ สุขภาพอนามัย และการอยู่อาศัย ผู้สูงอายุจำเป็นต้องมีรายได้เพื่อยังชีพอย่างพอเพียง เมื่อคนเรามีอายุยิ่งมากขึ้น ก็จะมีอัตราการป่วยไข้ที่ต้องได้รับการดูแลรักษาเพิ่มสูงขึ้น สุขภาพของผู้สูงอายุจึงอาจสร้างภาระให้กับทั้งรัฐ สังคม และครอบครัว การดูแลผู้สูงอายุเป็นเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่งในสังคมผู้สูงอายุ

ประชากรไทยอยู่อย่างแออัดมากขึ้น

การพัฒนาเศรษฐกิจสังคมของประเทศไทยที่ผ่านมายังมีความแตกต่างกันระหว่างการพัฒนาในเขตพื้นที่เมืองและชนบท การสร้างโครงสร้างพื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็นถนนหนทาง การคมนาคมขนส่ง ไฟฟ้า น้ำประปา การศึกษา การสาธารณสุข และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ รวมทั้งอาชีพและโอกาสในการทำงานยังเอื้อต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในเขตเมืองมากกว่าชาวชนบท จึงไม่แปลกที่ประชากรจากหมู่บ้านชนบทจะหลั่งไหลเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองกันมากขึ้น

ปราโมทย์ ประสาทกุล สุริย์พร พันพื้ง และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์ (2550) ได้ประมาณว่าพื้นที่ชนบทของประเทศไทยน่าจะรองรับประชากรได้ประมาณ 30 ล้านคน ประชากรจำนวนที่เกินไปกว่านี้จะเข้ามาอยู่ในเมืองหรือพื้นที่ชนบทได้แปลงสภาพเป็นเมือง เมื่อเทคโนโลยีการเกษตรก้าวหน้าขึ้น ความต้องการแรงงานในการเกษตรจะยิ่งลดลงไปอีก ดังนั้น ในขณะที่ขนาดประชากรรวมของประเทศไทยเพิ่มสูงขึ้นจนเกือบจะคงตัวแล้ว แต่การกระจายตัวของประชากรกำลังเปลี่ยนรูปไปในลักษณะที่มีผู้คนเข้ามาอยู่ในเมืองกันมากขึ้น ในช่วงเวลา 50 ปีที่ผ่านมา เกิดกระบวนการนคราภิวัตน์อย่างรวดเร็ว ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปเขตเมืองจะยิ่งขยายออกไป สัดส่วนประชากรเมืองมีแนวโน้มที่จะเพิ่มสูงขึ้น ตรงกันข้ามกับสัดส่วนประชากรชนบทที่มีแนวโน้มลดลง

ประชากรที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลและเมืองใหญ่อื่นๆ เช่น เชียงใหม่ เมืองนครราชสีมา อุตรธานี อุบลราชธานี ขอนแก่น หาดใหญ่ นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานี ฯลฯ มีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ เมืองใหญ่เหล่านี้จึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว (ปราโมทย์ ประสาทกุล, 2552)

ในประเทศไทย “พื้นที่เมือง” (urban area) หมายถึงพื้นที่ของเขตเทศบาล เทศบาลแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ เทศบาลนคร (มีประชากรตั้งแต่ห้าหมื่นคนขึ้นไป) เทศบาลเมือง (ประชากรตั้งแต่หนึ่งหมื่นคนขึ้นไป) และเทศบาลตำบล (ไม่กำหนดจำนวนประชากร ยกฐานะจากท้องถิ่นตามพระราชกฤษฎีกา) ตามความหมายนี้ ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลทุกประเภทจึงถือว่าเป็นประชากรเมือง (urban population) ทั้งหมด

ในอดีต เมื่อ 50 ปีก่อน ข้อมูลทะเบียนราษฎรของกระทรวงมหาดไทยได้แสดงว่าประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลมีไม่ถึงร้อยละ 15 ของประชากรทั้งหมด หมายถึงว่าส่วนที่เหลือคือ มากกว่าร้อยละ 85 เป็นประชากรที่อยู่ในเขตชนบท (rural area) สัดส่วนประชากรเมืองของประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างช้าๆ ในปี พ.ศ. 2523 ร้อยละของประชากรเมืองเท่ากับ 17 และเพิ่มเป็นร้อยละ 19 ใน พ.ศ. 2533 (ปราโมทย์ ประสาทกุล สุริย์พร พันพื้ง และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2550) สถิติตัวเลขประชากรในเขตเมืองหรือเขตเทศบาลเหล่านี้ได้มาจากทะเบียนราษฎร ซึ่งบันทึกข้อมูลประชากรตามที่อยู่อาศัยในทะเบียน แม้จะมีกฎหมายให้ผู้ย้ายที่อยู่ต้องจดทะเบียนแจ้งย้ายที่อยู่ แต่ผู้ย้ายที่อยู่ในประเทศไทยก็มีน้อยรายมากที่จะปฏิบัติตามกฎหมายทะเบียนราษฎรดังกล่าว ประชากรที่เข้ามาอยู่ในเมืองส่วนใหญ่ยังมีที่อยู่ตามทะเบียนในหมู่บ้านชนบท ดังนั้น สถิติจำนวนประชากรที่อยู่ในเมืองหรือเขตเทศบาลจากทะเบียนราษฎรจึงต่ำกว่าจำนวนประชากรที่อาศัยอยู่จริงอย่างมาก

หลังจากที่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ได้กำหนดให้มีการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นแล้ว กระทรวงมหาดไทยได้มีประกาศยกฐานะสุขาภิบาลขึ้นเป็นเทศบาลตำบลตามพระราชบัญญัติเทศบาล พ.ศ. 2496 และพระราชบัญญัติเทศบาล ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2543) เมืองซึ่งใช้คำจำกัดความเป็นเทศบาลจึงเพิ่มจำนวนขึ้นอีกนับพันแห่ง ทำให้ประชากรที่อยู่ในเขตเทศบาลเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 31 ในทันที ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา (ปราโมทย์ ประสาทกุล, สุริย์พร พันพื้ง และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์, 2550) เท่ากับว่าประชากรเมืองที่เพิ่มขึ้น ณ จุดนี้เป็นผลมาจากการยกฐานะเขตสุขาภิบาลขึ้นเป็นเทศบาลเป็นสำคัญ

ในกระบวนการนคราภิวัตน์ของประเทศไทย นอกจากประชากรเมืองจะเพิ่มขึ้นอย่างมากในทศวรรษ 2540 เพราะการยกฐานะเขตสุขาภิบาลให้เป็นเขตเทศบาลแล้ว ในทางความเป็นจริง ประชากรชนบทของประเทศไทยได้หลั่งไหลเข้ามาอยู่ในเมืองมากกว่าที่ปรากฏตามหลักฐานการทะเบียนราษฎรมาก จากการศึกษาข้อมูลการประกอบอาชีพของประชากรนอกภาคเกษตรกรรม และการคาดประมาณด้วยวิธีต่างๆ ประมาณได้ว่าประชากรเมืองของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งรวมประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาลทุกประเภทตามทะเบียน

คนที่เข้ามาอยู่ในเขตเทศบาลโดยไม่ได้จดทะเบียน คนที่เข้ามาทำงานในเมืองแบบไปเช้าเย็นกลับ นักเรียนนักศึกษาที่เข้ามาเรียนในเมือง รวมแล้วมากกว่าครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมด จนเรียกได้ว่า “ระเบิดคนเมือง” (urbanite explosion) ได้เกิดขึ้นแล้วในประเทศไทย (ปราโมทย์ ประสาทกุล, สุรีย์พร พันพึ้ง และปัทมา วาพัฒน์วงศ์, 2550)

เมื่อประชากรเมืองมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้นก็เท่ากับว่าประชากรไทยจะอยู่กันอย่างแออัดมากขึ้น สังคมเมืองย่อมแตกต่างจากสังคมชนบท ในสังคมเมือง ผู้คนอยู่กันอย่างปัจเจกนิยม ชีวิตคนเมืองจะเป็นแบบเร่งรีบ ผู้คนในเมืองอาจจะเคร่งเครียดมากกว่าชาวชนบท ความแตกต่างระหว่างชีวิตในเมืองและในชนบทเหล่านี้พอจะทำให้เราสามารถมองเห็นภาพสังคมไทยในอนาคตได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

คนต่างชาติเข้ามาอยู่ในประเทศไทยมากขึ้น

อาจไม่น่าแปลกใจ ถ้าจะได้ยินคนพูดว่า “ทุกวันนี้ ประเทศไทยมีคนต่างชาติต่างภาษาเต็มบ้านเต็มเมืองไปหมด” ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ผู้คนจากประเทศเพื่อนบ้าน เช่น พม่า ลาว กัมพูชา เวียดนาม ได้หลั่งไหลกันเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก กฤตยา อาชวนิจกุล (2554) ประมาณว่ามีแรงงานข้ามชาติในประเทศไทยมากถึง 3 ล้านคน โดยเฉพาะมาจากประเทศพม่า แรงงานเหล่านี้เข้ามาในประเทศไทย เพราะแรงผลักดันเนื่องมาจากสภาพความเป็นอยู่ในประเทศต้นทาง และแรงดึงดูดคือโอกาสการทำงานที่ดีกว่าในประเทศไทย แรงงานเหล่านี้เข้ามาในประเทศไทยทั้งถูกต้องและไม่ถูกต้องตามกฎหมาย งานที่แรงงานข้ามชาติทำมีหลายประเภท เช่น ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม งานเกษตรกรรม งานบ้าน รับจ้างเป็นแรงงานทั่วไป และงานบริการประเภทต่าง ๆ

นอกจากแรงงานข้ามชาติจากประเทศเพื่อนบ้านแล้ว ปัจจุบันเราอาจเห็นชาวต่างประเทศอื่นๆ เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น การที่ประชากรในประเทศไทยพัฒนาแล้วมีอายุสูงขึ้นมาก ผู้สูงอายุจำนวนหนึ่งอาจเลือกมาอยู่ในประเทศไทยหลังเกษียณจากการทำงาน สภาพอากาศ สิ่งแวดล้อม และโครงสร้างพื้นฐาน และสิ่งอำนวยความสะดวกที่เพียบพร้อม ทั้งไฟฟ้า น้ำประปา ถนนหนทาง การติดต่อ สื่อสารของประเทศไทย เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยบวกที่ดึงดูดให้ชาวต่างประเทศเข้ามาพักอาศัยระยะยาวในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น

ชาวต่างประเทศอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทยเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา ได้แก่ผู้ชายชาวยุโรปที่แต่งงานกับผู้หญิงไทย ฝรั่งเศสเหล่านี้มาอยู่กับภรรยาของตนในหมู่บ้านชนบท โดยเฉพาะหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การที่ชาวต่างประเทศเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก และมีแนวโน้มว่าจะมีมากยิ่งขึ้นไปอีก ทำให้ประเทศไทยกำลังก้าวไปสู่สังคมที่มีคนหลากหลายทางชาติพันธุ์ ถึงแม้ว่าชาวต่างประเทศส่วนใหญ่จะพยายามปรับตัวให้กลมกลืนกับวัฒนธรรมไทย แต่พวกเขาก็ยังมีวัฒนธรรมของตนเองติดตัวอยู่ ดังนั้นสังคมไทยจึงมีแนวโน้มที่จะเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมมากขึ้น ในอนาคตพรมแดนระหว่างประเทศอาจจะมีคามหมายน้อยลง เพราะความร่วมมือระหว่างประเทศโดยเฉพาะในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งจะมีมากขึ้น เราก็คงจะมองเห็นภาพการเคลื่อนย้ายแรงงานในภูมิภาคนี้เป็นปริมาณที่มากขึ้น สังคมไทยก็จะกลายเป็นสังคมที่จะมี “คนแปลกหน้า” คือต่างภาษา ต่างวัฒนธรรม เข้ามาอยู่ร่วมกันมากขึ้น

สรุปและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การเกิด การตาย และการย้ายถิ่นของประชากรได้ทำให้ขนาด โครงสร้าง และการกระจายตัวของประชากรเปลี่ยนแปลงอย่างมากในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา ปัจจุบันนี้ ประชากรไทยมีขนาดที่ค่อนข้างคงตัว คือ จะไม่เพิ่มมากกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ คือ 64 ล้านคนมากนัก จำนวนประชากรไทยน่าจะไปคงตัวอยู่ที่ประมาณ 65 ล้านคน จำนวนประชากรในประเทศไทย ถ้าจะเพิ่มขึ้นอีก ก็จะมีเนื่องมาจากการย้ายถิ่นระหว่างประเทศ โดยเฉพาะ การหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานข้ามชาติเท่านั้น

การเกิดที่ลดลง และชีวิตของคนไทยที่ยืนยาวขึ้น ทำให้ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้นเรื่อยๆ ปัจจุบัน ประเทศไทยได้ก้าวเข้าสู่การเป็นสังคมผู้สูงอายุแล้ว และมีแนวโน้มว่าประชากรไทยจะมีอายุสูงขึ้นไปอีก กล่าวด้วยภาษาธรรมดาคือ สังคมไทยจะ “แก่” ขึ้นอีก

การพัฒนาเศรษฐกิจสังคมที่เน้นอยู่ในเมืองมากกว่าในเขตชนบท มีผลทำให้ประชากรเข้ามารวมตัวกันอยู่ในเขตเมืองมากขึ้น ปัจจุบันประมาณได้ว่า ประชากรไทยทั้งที่อยู่อาศัยในเมือง และที่เดินทางแบบไปเช้าเย็นกลับเข้ามาทำกิจกรรมในเมืองมีมากกว่าครึ่งของประชากรทั้งหมดแล้ว “ระเบิดคนเมือง” ที่เกิดขึ้นนี้แสดงให้เห็นว่าคนไทยมาอยู่กันอย่างแออัดในเมืองมากขึ้น และจะยิ่งมากขึ้นไปอีกในอนาคต

เหตุการณ์ทางประชากรที่โดดเด่นในปัจจุบันอีกอย่างหนึ่ง คือการที่มีประชากรจากประเทศเพื่อนบ้าน และที่ไกลออกไปเข้ามาอยู่ในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น ทำให้สังคมไทยมีหลากหลายชนชาติพันธุ์มาอยู่ร่วมกัน เรียกเหมือนประเทศไทยเต็มไปด้วยผู้คนแปลกหน้า ต่างภาษาเข้ามาอยู่รวมกันในขณะนี้ มีแนวโน้มว่าในอนาคตจะยิ่งมีคนแปลกหน้าหรือคนจากประเทศอื่นๆ เข้ามาทำงานและอยู่อาศัยในประเทศไทยมากยิ่งขึ้น

สรุปได้ว่า ประชากรไทยปัจจุบันมีอายุสูงขึ้น เข้ามากระจุกตัวอยู่กันในเมืองมากขึ้น และมีชนชาติพันธุ์อื่นๆ เข้ามาอยู่มากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าในอนาคตจากบัดนี้เป็นต้นไป “คนไทยจะมีลูกกันน้อยลง สังคมไทยจะยิ่งแก่ แออัด และแปลกหน้ามากยิ่งขึ้น”

เมื่อมองเห็นทิศทางของการเปลี่ยนแปลงประชากรและสังคมไทยเช่นนี้แล้ว จึงใคร่เสนอแนะแนวทางที่ประเทศไทยควรพิจารณาเพื่อรองรับสถานการณ์ในอนาคตดังต่อไปนี้

เรื่องที่คุณไทยจะมีลูกกันน้อยลง

(1) ประเทศไทยจะต้องมีนโยบายเกี่ยวกับการเกิดที่เหมาะสม โดยให้มีความสมดุลกันระหว่างการส่งเสริมคุณภาพและการเพิ่มปริมาณของการเกิด รัฐบาลไทยจะต้องเปลี่ยนแนวนโยบายที่มุ่งควบคุมให้อัตราเกิดลดลงเป็นหลัก มาเป็นนโยบายที่ส่งเสริมการเกิดที่มีคุณภาพ

(2) ประเทศไทยต้องส่งเสริมโครงการอนามัยเจริญพันธุ์ของประชากรอย่างจริงจัง โดยเฉพาะในกลุ่มวัยรุ่นและเยาวชน

เรื่องที่ประชากรไทยจะยิ่งแก่หรือมีอายุสูงขึ้นไปอีก

(1) ประเทศไทยจะต้องมีนโยบายและมาตรการเพื่อรองรับสังคมผู้สูงอายุ โดยมุ่งเน้นที่การสร้าง ความมั่นคงในชีวิตของผู้สูงอายุทั้ง 3 ด้าน ได้แก่ความมั่นคงด้านรายได้เพื่อยังชีพ สุขภาพ และการอยู่อาศัย ในเรื่องความมั่นคงด้านรายได้เพื่อยังชีพ รัฐต้องเร่งวางมาตรการเกี่ยวกับระบบบำนาญ การออม และสวัสดิการ ยามชรา ในเรื่องความมั่นคงด้านสุขภาพ รัฐต้องมีนโยบายส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ การรักษาพยาบาลผู้สูงอายุ ที่เจ็บป่วย และการดูแลผู้สูงอายุระยะยาว ในเรื่องความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัย รัฐต้องเตรียมมาตรการเรื่อง ที่อยู่อาศัย และการช่วยเหลือดูแลผู้สูงอายุ

(2) ประเทศไทยต้องวางนโยบายและมาตรการเพื่อให้สังคมผู้สูงอายุอยู่ร่วมกันผสันกลมกลืนและ มีความสุข รัฐอาจส่งเสริมให้มีโครงการ “พหุศศึกษา” คือ การให้ข่าวสารความรู้แก่คนทุกเพศทุกวัย เกี่ยวกับ กระบวนการการมีอายุสูงขึ้นของประชากร รวมทั้งสาเหตุและผลที่ตามมาจากการบวนการนั้น เพื่อให้ผู้คน ทุกเพศทุกวัยในสังคมมีความเข้าใจซึ่งกันและกัน และอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

เรื่องนคราภิวัตน์ที่ประเทศไทยจะอยู่กันอย่างแออัดในเมืองมากขึ้น

(1) ประเทศไทยจะต้องเอาจริงเอาจังในการปฏิบัติให้บังเกิดผลตามนโยบายที่จะพัฒนาเมืองขนาดรอง ๆ รวมทั้งเร่งพัฒนาเมืองหลักในเขตภูมิภาค และเมืองบริวารอย่างจริงจัง

(2) เร่งสร้างโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะเครือข่ายการขนส่งคมนาคม ระบบการขนส่งมวลชนภายใน เมือง โดยเฉพาะเมืองที่กำลังเติบโตขยายตัว

(3) เร่งสร้างระบบขนส่งมวลชนจากนอกเมืองใหญ่และเมืองบริวาร เพื่อให้คนสามารถมีที่อยู่อาศัยอยู่นอกเมืองใหญ่เดินทางเข้ามาทำงานในเมืองได้

เรื่องการที่ประเทศไทยจะมีผู้คนหลายชาติพันธุ์เข้ามาอยู่รวมกันมากขึ้น

(1) ประเทศไทยต้องเร่งศึกษาผลได้ผลเสียของการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติ เพื่อกำหนดนโยบาย เรื่องนี้ให้ชัดเจน เพื่อจะได้แนวทางปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศมากที่สุด

(2) ประเทศไทยต้องพัฒนาระบบข้อมูล เช่น ทะเบียนคนเข้าเมืองที่มีประสิทธิภาพ เพื่อรองรับกระแส แรงงานข้ามชาติที่จะไหลเวียนกันเข้ามาอยู่อาศัยในประเทศเป็นจำนวนมาก

(3) ประเทศไทยจะต้องวางแผนเกี่ยวกับสวัสดิการของแรงงานข้ามชาติไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่อยู่อาศัย สุขภาพอนามัย หรือการให้การศึกษาแก่ลูกของคนต่างชาติ เพื่อป้องกันปัญหาสังคมที่อาจตามมาในอนาคต

เรื่องที่ประชากรไทยมีอายุสูงขึ้น คนเข้ามารวมตัวกันอยู่ในเมืองมากขึ้น และคนหลายชาติพันธุ์เข้ามาอยู่ ในประเทศมากขึ้นนี้ เป็นภาพที่เรามองเห็นได้ชัดเจนว่าจะเกิดขึ้นกับสังคมไทย การเตรียมพร้อมเสียตั้งแต่เนิ่น ๆ เพื่อที่จะรับมือกับสถานการณ์เหล่านั้นเป็นเรื่องที่ควรกระทำอย่างยิ่ง

เอกสารอ้างอิง

- กฤตยา อาชวนิจกุล. (2554). (กำลังจะตีพิมพ์). ข้อเท็จจริงและตัวเลขเกี่ยวกับแรงงานข้ามชาติและผู้มีปัญหาด้านสถานะบุคคล. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล. (2552). *ประเทศไทยควรมีพลเมืองเท่าไรถึงจะดี*. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล และ ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์. (2548). สถานการณ์ประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2548. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และ ปราโมทย์ ประสาทกุล (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2548 : ประชากรของประเทศไทย ณ พ.ศ. 2548*. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- _____. (2549). ประชากรไทยในอนาคต. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และวรชัย ทองไทย (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2549: ภาพการตาย ภาพสะท้อนความมั่นคงของประชากร*. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- _____. (2552). มิติประชากรและครอบครัวของคนสองรุ่น. ใน ชาย โพธิ์สิตา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2552: “ครอบครัวไทย” ในสถานการณ์การเปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร*. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล สุรีย์พร พันพื้ง และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์. (2550). ระเบิดคนเมือง ในประเทศไทย. ใน วรชัย ทองไทย และ สุรีย์พร พันพื้ง (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2550: นคราภิวัตน์และวิถีชีวิตเมือง*. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. (2549). *การฉายภาพประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2548 - 2568*. มหาวิทยาลัยมหิดล.
- _____. (2554). สารประชากร มหาวิทยาลัยมหิดล. ปีที่ 20 (มกราคม). มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. มปป. *สำมะโนประชากร พ.ศ. 2513*.
- _____. มปป. *สำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2533*.
- ห้องสมุดกฎหมายไทย. (2550). สืบค้นเมื่อ 19 มีนาคม 2550: http://www.pub-law.net/library/act_locgov01.html

2

การเปลี่ยนแปลงครอบครัวและ ครัวเรือนไทย: เรา (ไม่) รู้อะไร?

Thai Family and Household Changes: What We Don't Know?

ชาย โพธิ์ลีตา Chai Podhisita²

บทคัดย่อ

บทความนี้สำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนในสังคมไทย โดยแยกพิจารณาเรื่องของ *ครอบครัว* และ *ครัวเรือน* ออกเป็นคนละส่วน การเปลี่ยนแปลงครอบครัวที่กล่าวถึงในที่นี้เน้นเฉพาะด้านการแต่งงาน การหย่าร้าง และขนาดครอบครัว ส่วนการเปลี่ยนแปลงครัวเรือน เน้นมิติด้านโครงสร้างซึ่งกำหนดได้จากรูปแบบการอยู่อาศัย โดยอาศัยข้อมูลเชิงปริมาณจากงานวิจัยที่ผ่านมา และข้อมูลเอกสารเท่าที่สามารถหาได้ คนไทยมีแนวโน้มที่จะเริ่มชีวิตครอบครัว (แต่งงาน) เมื่ออายุสูงขึ้น และมีคนเลือกที่จะครองโสดมากขึ้น ขนาดครอบครัวเล็กลงมาก ขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยา มีแนวโน้มที่จะไม่มั่นคง อันเนื่องจากการหย่าร้างที่เพิ่มขึ้น ในด้านการเปลี่ยนแปลงครัวเรือน บทความนี้ตั้งคำถามว่า ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งสังคมไทยมีการพัฒนาเศรษฐกิจไปในทางอุตสาหกรรมมากขึ้นนั้น ครัวเรือนไทยเปลี่ยนจากการเป็นครัวเรือนขยายไปสู่การเป็นครัวเรือนเดี่ยว ดังที่มักจะเข้าใจกันทั่วไป จริงหรือไม่ เมื่อพิจารณาธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับที่อยู่หลังการแต่งงานของคนไทยที่แพร่หลายมาตั้งแต่อดีต ซึ่งให้บุตรที่แต่งงานแล้วคนหนึ่งอยู่ในครัวเรือนเดียวกันกับพ่อแม่ตลอดไป (เป็นครัวเรือนขยาย) ส่วนบุตรที่เหลือแยกออกไปมีครัวเรือนของตนเองต่างหาก (เป็นครัวเรือนเดี่ยว) ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า ครัวเรือนไทยในอดีต สมัยที่คนยังมียูทิลิตี้สูง ส่วนใหญ่น่าจะมีรูปแบบเป็นครัวเรือนเดี่ยว ต่อมาในช่วง 3-4 ทศวรรษมานี้คนมีลูกน้อยลง ขณะที่ธรรมเนียมเกี่ยวกับที่อยู่หลังการแต่งงานที่มีมาแต่อดีตยังคงอยู่ ทำให้สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวค่อยๆ ลดลง พร้อมกับสัดส่วนครัวเรือนขยายที่เพิ่มขึ้น สุดท้าย บทความนี้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของครัวเรือนแบบอื่นๆ ที่ต่างไปจากครัวเรือนเดี่ยวและครัวเรือนขยายทั่วไป ที่น่าสนใจและน่าจะมีนัยเชิงนโยบาย คือ ครัวเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุและเด็ก และครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุอยู่กันตามลำพัง ครัวเรือนทั้งสองประเภทนี้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น

¹ ผู้เขียนขอขอบคุณ ดร.มาลี สันภูวรรณ, ปาณัฏฐ์ ทิพย์สุข, บุรเทพ โชคธนากุล และ นันทพัช พันธ์ชู ที่ช่วยในการหาข้อมูลและเอกสารเพื่อการค้นคว้า ในการเขียนบทความนี้

² Adjunct Professor สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

Abstract

This paper reviews the issue of family and household changes in Thailand. Although related, the concepts of family and household are treated here as referring to different social entities. Family changes discussed include changes in marriage, divorce and family size over the past decades, while discussion on household changes focuses on structural aspects resulting from living arrangements.

Existing data clearly suggest trends in late marriage and an increasing proportion of celibacy among Thai men and women while divorce has risen steadily over the past decades. Similarly, family size has reached a level well below replacement. On household change, although there has been a widespread notion that Thai households in the past were predominantly of an extended nature and transformed to a nuclear type as a result of socio-economic development, such belief has not been supported by empirical evidence. The paper raises a question on this notion and hypothesizes that nuclear households (not extended ones) might have already been predominant in Thai society since ancient times. Cultural and demographic factors are found to shed light on this hypothesis. More specifically, large family size commonly practiced by most couples in the past combined with the norm of matrilocal residence, in which only one married child (often a daughter) stays permanently with parents while others moved out to start their independent households, are thought to be responsible for this.

The paper ends with some notes on new forms of households. Of particular interest to policy and future research are households where members are the elderly and young children and those whose members consist of old people living by themselves. These emerging households seem to be increasing in number.

อาหรับบท

ในช่วงเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมา มีการศึกษาวิจัยจำนวนมากที่จับประเด็นเรื่องครอบครัวและครัวเรือนในสังคมไทย แต่งานศึกษาวิจัยที่มุ่งทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงยังมีน้อย และยังขาดมิติเชิงลึกทั้งในด้านเวลาและการวิเคราะห์ องค์ความรู้ที่เป็นระบบเกี่ยวกับครอบครัวและครัวเรือนไทยที่เรามีอยู่ในปัจจุบันส่วนหนึ่งเป็นผลงานการศึกษาวิจัยของนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ที่เริ่มศึกษาอย่างเป็นระบบมาตั้งแต่ทศวรรษ 1960 และ 1970 ก่อนหน้านั้นขึ้นไป เรามีความรู้จากข้อมูลที่ค่อนข้างกระจัดกระจายซึ่งบันทึกไว้โดยนักเดินทางชาวต่างประเทศบ้าง จากกฎหมายโบราณของไทย เช่น กฎหมายตราสามดวงบ้าง และจากงานเขียนของนักปราชญ์ทางประวัติศาสตร์และทางสังคมของไทยบางท่านบ้าง

ปัจจุบัน องค์ความรู้ด้านการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทยมีความชัดเจนเฉพาะในบางเรื่อง แต่ในบางเรื่องยังค่อนข้างคลุมเครือ เพราะขาดหลักฐานสนับสนุนที่เพียงพอ บางครั้งความรู้ที่นำมาบอกเล่ากันในชุมชนทางวิชาการก็เป็นความรู้ประเภทที่ “อ้างต่อ ๆ กันมา” โดยไม่ได้สืบสวนค้นคว้าหาหลักฐานรองรับอย่างจริงจัง

บทความนี้จะสำรวจและประมวลประเด็นการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนไทยโดยสังเขปจากการศึกษาที่ผ่านมา ทั้งในมิติที่เรามีความรู้และมีหลักฐานสนับสนุนค่อนข้างชัดเจน และมิติที่องค์ความรู้ของเรายังค่อนข้างคลุมเครืออยู่

ในเบื้องต้นนี้ขอทำความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่า *ครอบครัว* และ *ครัวเรือน* ก่อน ในทางวิชาการสองคำนี้มีความหมายต่างกัน กล่าวตามความหมายที่เคร่งครัดในทางสังคมวิทยาแล้ว *ครอบครัว* (family) หมายถึงกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ต่อกัน และความสัมพันธ์นั้นเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากการแต่งงาน (สามี-ภรรยา, คู่อยู่กิน) และการมีสายโลหิตเดียวกัน (พ่อแม่-ลูก พี่-น้องร่วมสายโลหิต รวมพี่น้องบุญธรรมด้วย) เท่านั้น ส่วน *ครัวเรือน* (household) หมายถึงหน่วยการอยู่อาศัย ซึ่งประกอบด้วยบ้าน (ที่อยู่) และคนที่ *อยู่และกินร่วมกัน* ในบ้านนั้น

จะเห็นว่า ครอบครัว (family) และครัวเรือน (household) ถึงแม้จะไม่ใช้สิ่งเดียวกัน แต่ก็มีเกี่ยวข้องใกล้ชิดกัน การแยกสองคำนี้ออกจากกันจะทำให้ชัดเจนเฉพาะในทางวิชาการหรือในทางทฤษฎีเท่านั้น ในทางปฏิบัติแล้วแยกขาดจากกันได้ยาก เพราะกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ต่อกันที่เรียกว่าเป็น “ครอบครัว” นั้นความจริงแล้วก็อาศัยและกินอยู่ด้วยกันในครัวเรือน คือบ้านหรือที่อยู่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง และการ *อยู่และกินร่วมกัน* เช่นนั้นก็ทำให้ครอบครัวเป็นหน่วยทางสังคมอันหนึ่งที่เรียกว่า “ครัวเรือน” แต่ครัวเรือนก็ไม่จำเป็นต้องประกอบด้วยคนที่มีความสัมพันธ์กันแบบครอบครัวเสมอไป ครัวเรือนจำนวนไม่น้อยประกอบด้วยสมาชิกที่ไม่ได้เป็นครอบครัว คือ มีสมาชิกอยู่ด้วยกันหลายคน แต่ทุกคนไม่ได้เกี่ยวพันเป็นญาติกัน หรือครัวเรือนที่มีสมาชิกคนเดียว แต่บางครัวเรือนก็ประกอบด้วยครอบครัวหลายครอบครัวอยู่และกินด้วยกันในสถานที่อยู่เดียวกัน

ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า *ครอบครัว* กับ *ครัวเรือน* นั้นมีความเหลื่อมซ้อนกันอยู่ในหลายกรณีเวลาพูดถึงคำว่าครอบครัว หรือครัวเรือน เพียงคำใดคำหนึ่ง ผู้พูดก็มักจะละไว้ให้เข้าใจว่าหมายถึงทั้งสองอย่างไปพร้อมกัน ด้วยเหตุนี้จึงมีงานวิชาการจำนวนไม่น้อยใช้คำทั้งสองนี้เสมือนหนึ่งว่ามีความหมายเดียวกัน

ในบทความนี้ผู้เขียนแยกพิจารณาเรื่องของครอบครัวและครัวเรือนออกเป็นคนละส่วน โดยพยายามคงความหมายเฉพาะของคำแต่ละคำไว้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสถาบันทางสังคมอย่างเช่นครอบครัวและครัวเรือนนั้น บางครั้งก็ประสบปัญหาในการกำหนดว่า อะไรคือการเปลี่ยนแปลง จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปมากน้อยเท่าไรจึงจะถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงในสถาบันนั้น และสุดท้ายที่เราเรียกว่าการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนนั้น ความจริงแล้วนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลง หรือว่าเป็นเพียงอาการที่แสดงออกในกระบวนการปรับตัว (adaptation process) ของครอบครัวและครัวเรือนเท่านั้น เพราะฉะนั้น บางท่านอาจตั้งคำถามว่า เวลาเราวิเคราะห์เรื่องนี้จริง ๆ แล้วเราวิเคราะห์ การเปลี่ยนแปลง หรือวิเคราะห์ ความต่อเนื่อง โดยผ่านกระบวนการปรับตัวของสถาบันครอบครัวและครัวเรือน

เนื่องจากสิ่งที่เราสนใจอยู่ในขณะนี้คือเรื่องของการเปลี่ยนแปลง ไม่ใช่เรื่องกระบวนการปรับตัว ในที่นี้จะขอให้ความหมายของการเปลี่ยนแปลง คือ ภาวะที่แตกต่างไปจากรูปแบบหรือแนวทางที่คนส่วนใหญ่ปฏิบัติ หรือที่เคยเป็นอยู่หรือมีอยู่เดิม ไม่ว่าจะเป็นทางปริมาณหรือคุณภาพ การเปลี่ยนแปลงเช่นนั้นไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นลอย ๆ โดยไม่มีความหมายหรือไร้เจตจำนง ในกรณีของครอบครัวและครัวเรือนความหมายและเจตจำนงของการเปลี่ยนแปลง คือการสามารถดำรงอยู่ได้ (survival) ภายใต้บริบทและสถานการณ์ที่เป็นอยู่

สิ่งที่กล่าวมาในย่อหน้าข้างต้นนั้นนำไปสู่คำถามว่า ถ้าเช่นนั้น อะไรคือตัวชี้วัดว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในครอบครัวและครัวเรือน ทั้งนี้ต้องไม่ลืมว่า ครอบครัวและครัวเรือนนั้นไม่มีตัวตนที่เราจะทำการศึกษได้โดยตรง มีแต่คนที่มีความสัมพันธ์ต่อกันและกินอยู่ด้วยกัน (ซึ่งเรากำหนดเรียกว่าเป็นครอบครัวและเป็นครัวเรือน) เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ถ้าจะทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือน เราก็คงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องสำรวจดูคนที่ประกอบกันเข้าเป็นครอบครัวและครัวเรือน กล่าวอย่างเจาะจงคือ ต้องสำรวจดู “พฤติกรรมครอบครัว” และ “พฤติกรรมครัวเรือน” ของคน แต่เนื่องจากพฤติกรรมที่ทำให้เกิดเป็นครอบครัวได้แก่ การแต่งงาน การมีบุตร และการหย่าร้าง และพฤติกรรมที่ทำให้เกิดเป็นครัวเรือนได้แก่ลักษณะการอยู่และกินร่วมกันของกลุ่มคนที่มี หรือไม่มี ความสัมพันธ์กันแบบต่าง ๆ ดังนั้น ถ้าจะพูดถึงการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือน เราจึงต้องพูดถึงมิติสำคัญอย่างน้อย 4 ด้านต่อไปนี้ คือ

(1) ด้านการแต่งงาน คือการที่ชายและหญิงตกลงปลงใจที่จะมีความสัมพันธ์ต่อกันในฐานะสามีและภรรยา หรือเป็นคู่อยู่กินกัน ไม่ว่าจะมีการจัดการตามประเพณีหรือตามกฎหมายหรือไม่ก็ตาม

(2) ด้านความมั่นคงหรือไม่มั่นคงของความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา หรือคู่อยู่กิน ซึ่งในที่นี้คือเรื่องการหย่า และการแยกทางกัน อันเป็นการสิ้นสุดความสัมพันธ์แบบสามีภรรยา หรือคู่อยู่กิน ไม่ว่าจะโดยพฤตินัยหรือนิตินัยก็ตาม

(3) ด้านขนาดครอบครัว ซึ่งในที่นี้หมายถึงเรื่องจำนวนบุตรที่เกิดจากบิดามารดาเดียวกัน หรือต่างบิดามารดา

(4) ด้านรูปแบบการอยู่อาศัย ด้านนี้เป็นเรื่องของโครงสร้างและองค์ประกอบครัวเรือน รูปแบบที่เราได้ยินและใช้กันจนคุ้นเคย คือ การอยู่กันเป็นครัวเรือนขยายและครัวเรือนเดี่ยว แต่ในระยะหลังมานี้เริ่มมีรูปแบบการอยู่ด้วยกันเป็นครัวเรือนอย่างใหม่ปรากฏขึ้นหลายอย่าง ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

การเปลี่ยนแปลงในมิติทั้ง 4 ข้างต้นนั้น จะกำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในบทความนี้ว่า *การเปลี่ยนแปลงเชิงปริมาณ* แต่ยังมีด้านอื่นของการเปลี่ยนแปลงครอบครัวและครัวเรือนอีก ซึ่งจะเรียกเพื่อความสะดวกในที่นี้ว่า *การเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพ* ได้แก่ ด้านการเกื้อหนุนกันของสมาชิกต่างรุ่นต่างวัย ด้านบทบาทครอบครัวในการอบรมเลี้ยงดูสมาชิกรุ่นใหม่ ด้านความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือน และด้านการสืบทอดค่านิยม อุดมการณ์ และชนบทประเพณีของครอบครัว (ชาย โพธิ์ลีตา, 2552)

อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อจำกัดบางประการ บทความนี้จะไม่ครอบคลุมถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพ แต่จะนำเสนอเฉพาะการเปลี่ยนแปลงเชิงปริมาณของครอบครัวและครัวเรือน การนำเสนอจะแยกเป็น 2 ส่วน **ส่วนแรก** เป็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงครอบครัว (รวมเรื่องการแต่งงาน การหย่าร้าง และขนาดครอบครัว) **ส่วนที่สอง** เป็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงครัวเรือน (โครงสร้างของครัวเรือน)

1. การเปลี่ยนแปลงครอบครัว

1) ยุคทองของการแต่งงานกำลังเปลี่ยนไป

ในช่วงเวลา 40-50 ปีที่ผ่านมา มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นซ้ำๆ แต่ต่อเนื่องในการเริ่มต้นชีวิตครอบครัว (การแต่งงาน) ของคนไทย ที่เห็นได้ชัดเป็นการเปลี่ยนแปลงใน 2 มิติ คือ ในด้านเวลา (timing) หรืออายุที่ชายหญิงเริ่มต้นชีวิตคู่ กับในด้านความแพร่หลาย (prevalence) ของการแต่งงาน ซึ่งกำหนดได้จากสัดส่วนของชายและหญิงที่ยังโสดในช่วงอายุต่างๆ (หรือจะกำหนดจากสัดส่วนผู้ที่เคยแต่งงานแล้วในกลุ่มอายุต่างๆ ก็ได้) หลักฐานที่แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในด้านนี้ ที่ดีที่สุดคืออายุเฉลี่ยเมื่อแรกสมรสของชายและหญิง ซึ่งคำนวณจากข้อมูลสำมะโนประชากร และให้ภาพรวมในระดับประเทศและระดับภาค (ตาราง 1)

ตาราง 1: อายุเฉลี่ยเมื่อแรกสมรสของชายและหญิงไทย พ.ศ. 2503 - 2543 จำแนกตามภาค

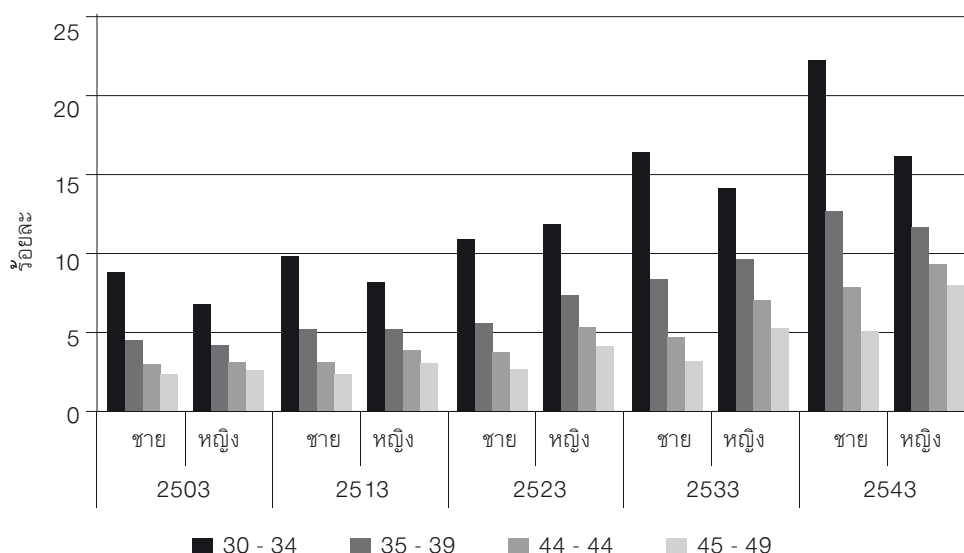
ภาค	2503		2513		2523		2533		2543	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
ทั่วประเทศ	24.9	22.1	24.7	22.0	24.9	22.8	26.0	23.5	27.3	24.0
กรุงเทพมหานคร	27.1	23.9	27.5	25.0	27.8	26.1	29.1	27.2	29.3	27.0
กลาง (ไม่รวม กรุงเทพมหานคร)	25.5	22.8	26.2	23.5	25.5	23.4	26.7	24.3	27.5	24.3
ใต้	24.9	21.4	24.7	21.4	24.5	22.2	26.0	23.5	27.1	23.9
เหนือ	24.3	21.2	24.2	21.1	24.3	22.0	25.4	22.4	27	23.3
อีสาน	24.3	22.0	23.7	21.3	24.0	21.7	24.7	22.0	26.6	22.8

ที่มา: ชาย โพธิ์ลีตา, 2552, คำนวณจากข้อมูลสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2503, 2513, 2523, และ 2543

จากตาราง 1 จะเห็นว่าเมื่อ พ.ศ. 2503 ชายไทยเริ่มต้นชีวิตครอบครัวเมื่อมีอายุโดยเฉลี่ยประมาณ 25 ปี และหญิงไทยเริ่มเมื่ออายุประมาณ 22 ปี แต่มาถึง พ.ศ. 2543 ชายไทยแต่งงานเมื่ออายุมากขึ้น คือ 27 ปี ขณะที่หญิงเริ่มเมื่ออายุเฉลี่ย 24 ปี (ขณะที่เขียนบทความนี้ยังไม่มีข้อมูลจากสำมะโนฯ พ.ศ. 2553) แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงในระดับประเทศในช่วงที่ผ่านมา เป็นไปในทางที่ประชากรชายและหญิงแต่งงานเมื่ออายุสูงขึ้น แต่ก็มี ความแตกต่างระหว่างภาคอย่างเห็นได้ชัด คือในภาคที่มีระดับความเจริญทางเศรษฐกิจ และสังคมสูง อายุเฉลี่ยเมื่อแรกสมรสก็สูง แสดงว่าการเริ่มต้นชีวิตครอบครัวนั้นเป็นพฤติกรรมที่ตอบสนอง ต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคม

ในด้านความแพร่หลายของการแต่งงาน ซึ่งในที่นี้กำหนดจากสัดส่วนของชายและหญิงที่ยังไม่เคยแต่งงาน ในกลุ่มอายุต่าง ๆ (ในที่นี้แสดงเฉพาะกลุ่มอายุ 30-34 ปีจนถึงกลุ่มอายุ 40-49 ปี) ข้อมูลชี้ให้เห็นว่า ความแพร่หลายของการแต่งงานมีแนวโน้มลดลงอย่างชัดเจน เพราะสัดส่วนผู้ที่ยังโสดอยู่ในกลุ่มอายุตั้งแต่ 30-34 ปีขึ้นไปเพิ่มขึ้นตลอดตั้งแต่ พ.ศ. 2503 ถึง 2543 และแนวโน้มการเพิ่มก็เหมือนกันทั้งเพศชายและ เพศหญิง ซึ่งแสดงว่าชายและหญิงจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ ชะลอหรือเลื่อนการแต่งงานออกไป จนอายุสูงขึ้น นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าชายและหญิงเหล่านี้ (อย่างน้อยก็ส่วนหนึ่ง) มีแนวโน้มที่จะครองโสดไปตลอดชีวิต ดังจะเห็นได้จากสัดส่วนผู้ที่ยังโสดอยู่ในกลุ่มอายุ 40-44 ปี และ 45-49 ปี ซึ่งเพิ่มขึ้นมาตลอด (รูปที่ 1)

รูปที่ 1: การเปลี่ยนแปลงสัดส่วนชายและหญิงที่ยังไม่แต่งงานในกลุ่มอายุตั้งแต่ 30 - 34 ปี ถึงกลุ่มอายุ 45 - 49 ปี

ที่มา: คำนวณจากข้อมูลสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2503, 2513, 2523, 2533 และ 2543

รูปแบบของการจับคู่อยู่กันเป็นสามีภรรยาที่ดูเหมือนจะเริ่มเปลี่ยนไป แต่เดิมมา ชาย-หญิงจะอยู่กันกันฉันท์สามีภรรยาได้ต้องแต่งงานกันตามประเพณีก่อน คู่ที่แต่งงานกันแล้วส่วนหนึ่งมีการจดทะเบียนสมรสตามกฎหมาย แต่ทุกวันนี้เริ่มมีการอยู่กันแบบใหม่เกิดขึ้น คืออยู่กันก่อนแล้วจึงแต่งทีหลัง หรือมีจะนั้นก็อยู่กันโดยไม่แต่งเลย (cohabitation) คู่ที่อยู่กันเช่นนั้นส่วนหนึ่งเมื่อไม่พอใจจะอยู่กันต่อไป ก็แยกกัน การอยู่กันในรูปแบบดังกล่าวนี้ทำให้ความหมายของการแต่งงานเริ่มเปลี่ยนไปจากเดิม และนับเป็นการท้าทายสถาบันครอบครัวรูปแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความจำกัดด้านข้อมูลจึงเป็นการยากที่จะชี้ชัดว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปมากน้อยเพียงใดแล้วในด้านนี้

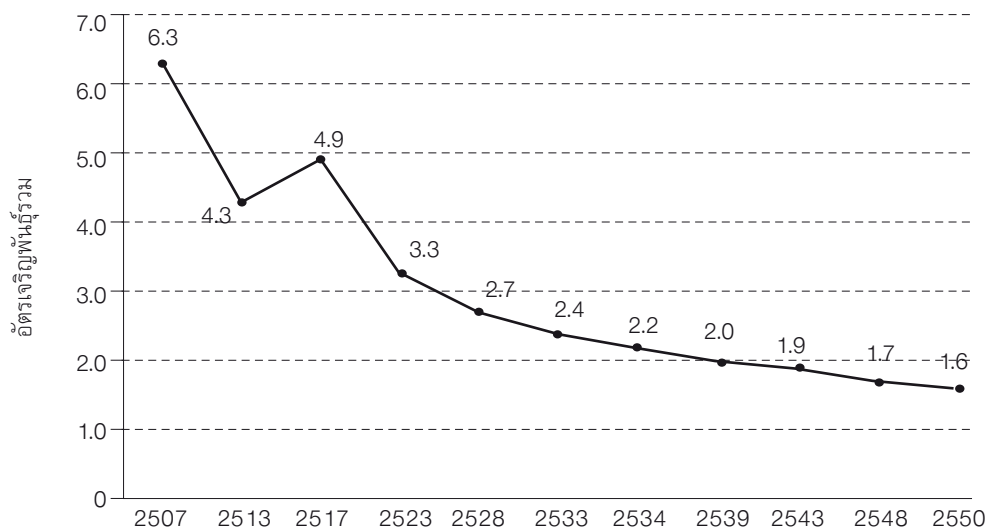
การณเป็นเช่นนี้ ถ้า ยุคทองของการแต่งงาน (Kuijsten, 1995) หมายถึงการที่ชายหญิงเริ่มมีชีวิตครอบครัวเมื่ออายุยังน้อย และทุกคน (หรือเกือบทุกคน) ได้แต่งงาน คือ มีครอบครัวของตนเอง สังคมไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาก็ดูเหมือนเริ่มเคลื่อนออกจาก “ยุคทองของการแต่งงาน” แล้ว แม้การแต่งงานอาจจะยังมีความสำคัญในชีวิตของคนส่วนมากอยู่ แต่ความคิดและพฤติกรรมของชายและหญิงในเรื่องนี้ได้เริ่มเปลี่ยนไปแล้ว

แนวโน้มการชะลอแต่งงานและการครองโสดถาวร จะดำเนินไปอีกนานเท่าใดและจะไปถึงจุดใดคงพยากรณ์ได้ยาก อาจเป็นไปได้ว่า ในอนาคตเมื่อแนวโน้มในเรื่องนี้เพิ่มขึ้นไปจนถึงระดับหนึ่งแล้ว อาจเกิดกระแสหมุนกลับสู่การแต่งงานในอายุที่น้อยลงอีกก็ได้ ประสพการณ์เช่นนี้เคยเกิดขึ้นมาแล้วในสังคมตะวันตกบางประเทศ (กรณีของออสเตรเลีย ดู-Santov and Bracher, 1994) ในสังคมไทยเองก็เริ่มมีปรากฏการณ์ที่นักวิชาการบางท่านพบว่า มี “เด็กวัยรุ่น” ในชนบทบางท้องถิ่นแต่งงานกันมากขึ้น เนื่องจากการเริ่มมีเพศสัมพันธ์ตั้งแต่อายุยังน้อย ซึ่งนำไปสู่การตั้งครรภ์ที่ยังไม่พร้อม ในที่สุดวัยรุ่นจำนวนหนึ่งก็ถูกผู้ใหญ่จัดการให้ “แต่งงาน” เสีย อย่างน้อยก็เป็นการตัดปัญหาบางอย่างที่อาจจะตามมา และเพื่อรักษาหน้าตาของครอบครัวทั้งสองฝ่ายด้วย (กิตติวดี สีดา, ศุภวิทย์ อายุวัฒน์ และ มณีมัย ทองอยู่, 2551)

2) การปฏิวัติทางภาวะเจริญพันธุ์

การเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนไม่ได้เกิดขึ้นในเรื่องการแต่งงานอย่างเดียว แต่ในด้านพฤติกรรมการมีบุตรของสามีภรรยาก็เปลี่ยนไปด้วย ย้อนไปเมื่อ 40-50 ปีก่อนหน้านี้ สามีภรรยาไทยมีลูกมาก โดยเฉลี่ยแล้วครอบครัวหนึ่งๆ มีลูก 6-7 คน แต่ปัจจุบันจำนวนลูกต่อคู่แต่งงานได้ลดลงไปมา อย่างน้อยก็เริ่มลดมาตั้งแต่ปี 2517 โดยในตอนแรกๆ ก็ลดลงเพราะนโยบายวางแผนครอบครัวที่เข้มข้นและได้ผลดี แต่มาในช่วงหลังนี้ เป็นเพราะคนส่วนมากเห็นความสำคัญของการมีลูกจำนวนน้อย การจำกัดจำนวนบุตรให้เหลือเพียง 1-2 คนจึงแพร่หลายไปในทุกระดับ และเกือบทุกเขตพื้นที่ ภาวะเจริญพันธุ์ของหญิงไทยที่แต่งงานแล้วได้ลดลงต่ำกว่าระดับทดแทน (คือต่ำกว่าอัตราเจริญพันธุ์รวมที่ระดับ 2.1) อย่างน้อยก็ตั้งแต่ พ.ศ.2543 เป็นต้นมา (รูปที่ 2) จนกระทั่งในปี 2550 อัตราเจริญพันธุ์รวมได้ลดลงมาที่ระดับ 1.6 (ปราโมทย์ ประสาทกุล และสุทธิดา ชวนวัน, 2552) และล่าสุดในการคาดประมาณของสถาบันวิจัยประชากรและสังคมปี 2554 อัตราเจริญพันธุ์รวมอยู่ที่ระดับ 1.5 (สารประชากรมหาวิทยาลัยมหิดล, 2554) การเปลี่ยนแปลงขนาดครอบครัวของไทย จากการมีลูกหลายคนเป็นครอบครัวขนาดเล็ก เกิดขึ้นภายในเวลาอันสั้น นักวิชาการบางท่านเรียกปรากฏการณ์นี้ว่าเป็นการปฏิวัติด้านการมีบุตร หรือการปฏิวัติภาวะเจริญพันธุ์ (Knodel, Chamrathirong, & Debavalya, 1987)

รูปที่ 2: อัตราเจริญพันธุ์รวมของหญิงไทย พ.ศ. 2507 - 2550

ที่มา: ปราโมทย์ ประสาทกุล และศุทธิดา ชวนวัน, 2552

แม้ว่าการมีบุตรจะยังเป็นเป้าหมายสำคัญอย่างหนึ่งของชายและหญิงที่แต่งงานแล้วส่วนใหญ่ แต่ก็กล่าวได้ว่า ทุกวันนี้คงจะยากยิ่งที่จะหาคู่สามีภรรยาที่อยากมีลูกหลายคนเหมือนอย่างที่เคยคุ้นกันก่อนๆ เคยปฏิบัติมานอกจากนี้ ยังมีแนวโน้มในบางส่วนของประชากร โดยเฉพาะกลุ่มที่มีการศึกษาสูงหรือที่ทำงานประเภทงานวิชาชีพ ซึ่งแต่งงานโดยไม่ต้องการมีบุตร แม้ว่าสถิติในเรื่องนี้อาจจะยังไม่มากและยังไม่ชัดเจนนัก แต่แนวโน้มดูเหมือนจะดำเนินไปอยู่อย่างเงียบๆ

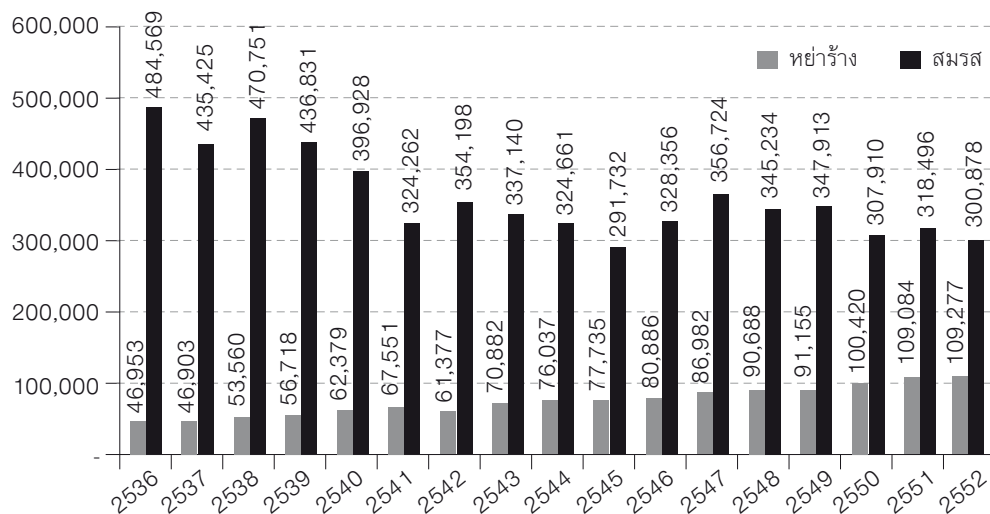
การปฏิวัติภาวะเจริญพันธุ์นั้นเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีการจำกัดจำนวนบุตรอย่างแพร่หลายและมีประสิทธิภาพในตอนแรกๆ เหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งของการจำกัดจำนวนบุตร ก็เพื่อให้บุตรได้รับการเลี้ยงดูที่ดี เป็นบุตรที่มีคุณภาพ แม้ว่าในปัจจุบันเหตุผลข้อนี้จะยังคงอยู่ แต่ก็มีแนวโน้มว่าได้เกิดค่านิยมอย่างใหม่ขึ้นในหมู่ชายหญิงที่แต่งงานแต่ไม่ต้องการมีบุตร เป็นค่านิยมที่เน้นประโยชน์อันสามีภรรยาจะพึงได้รับจากการไม่มีลูกเป็นหลัก นั่นคือ ความมีอิสระจากภาระการที่ต้องเลี้ยงลูก เพื่อที่ทั้งคู่จะมีเวลาให้แกกันและกันมากขึ้น และเพื่อทุ่มเทเพื่อการบรรลุจุดหมายในชีวิตและการงานส่วนตัวของแต่ละคน ชายหญิงที่แต่งงานกันโดยไม่ต้องการมีบุตร เช่นนี้มีจำนวนเท่าไร ยังไม่มีข้อมูลที่ชัดเจน แต่ที่แน่ๆ คือคงจะเป็นส่วนน้อย แต่ก็อาจเป็นส่วนน้อยที่คนส่วนใหญ่จะเอาอย่างได้ เพราะเป็นกลุ่มชนชั้นกลางถึงชั้นสูงของสังคม และถ้าเป็นเช่นนั้น จุดเริ่มต้นของการ “ปฏิวัติภาวะเจริญพันธุ์รอบที่สอง” อาจกำลังเกิดขึ้นอย่างเงียบๆ อยู่ก็ได้

3) การแต่งงานเปราะบางมากขึ้น

จากสถิติการจดทะเบียนหย่าซึ่งรวบรวมโดยกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย แสดงให้เห็นว่าการหย่าร้าง อันเป็นอาการสำคัญของความเปราะบางของการแต่งงาน มีแนวโน้มสูงขึ้นมาตลอดช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2536 ถึง 2552 ที่มีการเก็บสถิติเรื่องนี้ (รูปที่ 3) แต่ข้อมูลนี้ก็ควรดูเพียงเพื่อให้เห็นว่าแนวโน้มเป็นอย่างไรเท่านั้น จะใช้เป็นตัวบอกระดับและอัตราของการหย่าร้างจริง ๆ อาจจะไม่เหมาะ เนื่องจากเป็นข้อมูลที่เชื่อว่ายังไม่ครอบคลุมการหย่าร้างที่เกิดขึ้นจริงได้ทั้งหมด ทั้งนี้ก็เพราะข้อเท็จจริงที่ว่า คู่สามีภรรยาที่ไปจดทะเบียนหย่า (ซึ่งเป็นรายชื่อที่รวมอยู่ในสถิติที่แสดงนี้) นั้น จะมีเฉพาะคู่ที่มีการจดทะเบียนสมรส (เมื่อตอนที่แต่งงานกัน) เท่านั้น คู่ที่ไม่มีการจดทะเบียนสมรส เมื่อหย่ากันก็ไม่ต้องจดทะเบียนหย่า

แต่การจดทะเบียนสมรสของคู่แต่งงานทุกกลุ่มอายุในประเทศไทยนั้น เท่าที่มีการศึกษามีประมาณร้อยละ 60 ของการแต่งงานทั้งหมดเท่านั้น (Chayovan, 1989) เมื่อเป็นเช่นนั้น ตัวเลขการจดทะเบียนหย่าที่มีอยู่จึงบอกได้เพียงแนวโน้ม ส่วนจำนวนและอัตราการหย่าที่เกิดขึ้นจริง ๆ ในแต่ละปียังไม่มีข้อมูลที่บอกได้ชัดเจน แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงเวลาที่เรามีข้อมูล (พ.ศ. 2536-2552) นั้น การจดทะเบียนหย่าเพิ่มขึ้น ขณะที่การจดทะเบียนสมรสกลับลดลง ทำให้อัตราส่วน (ratio) การจดทะเบียนหย่าต่อการจดทะเบียนสมรสในแต่ละปีสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ในช่วง 3 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2550-2552 อัตราส่วนการจดทะเบียนหย่าต่อการจดทะเบียนสมรส ซึ่งคำนวณจากข้อมูลในรูปที่ 3 เท่ากับ 32.6, 34.2 และ 36.3 ตามลำดับ

รูปที่ 3: จำนวนการจดทะเบียนสมรสและจดทะเบียนหย่า พ.ศ. 2536 - 2552

ที่มา: งานทะเบียนครอบครัว กรมการปกครอง

ถ้าแนวโน้มในภาพรวมเป็นอย่างที่แสดงในรูปที่ 3 นี้ ก็คงแปลความได้ว่าในปัจจุบันความสัมพันธ์ระหว่างคู่แต่งงานดูเหมือนจะเปราะบางมากขึ้น จึงมีสามีภรรยาที่หย่ากันมากขึ้น ผลกระทบที่ตามมาของการหย่าที่เพิ่มขึ้นเช่นนี้ เชื่อว่าอย่างน้อยจะเป็นปัญหาทั้งในระดับครอบครัวและในระดับสังคม

2. การเปลี่ยนแปลงครัวเรือน

คำถามสำคัญในการอภิปรายต่อไปนี้เป็นคือ ในช่วงเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมาที่ได้เกิดการเปลี่ยนผ่านทั้งทางประชากร สังคม เศรษฐกิจ และเทคโนโลยีอย่างมาก การอยู่ร่วมกันที่เรียกว่าเป็นครัวเรือนในสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่ และเปลี่ยนอย่างไร เพื่อตอบคำถามนี้ เราจำเป็นต้องสำรวจดูว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ครัวเรือนไทยเป็นอย่างไร และที่เป็นมาแล้วในอดีตเป็นอย่างไร

คำสำคัญที่จะทำให้เข้าใจเรื่องนี้ได้ง่าย คือ *โครงสร้างครัวเรือน* ซึ่งเป็นลักษณะที่กำหนดได้จากประเภทของบุคคลที่อยู่และกินร่วมกันในสถานที่อยู่อาศัยเดียวกัน กล่าวคือ ถ้าบุคคลที่อยู่และกินร่วมกันมีเฉพาะรุ่นพ่อแม่ กับรุ่นลูกที่ยังไม่แต่งงาน ก็จัดเป็น *ครัวเรือนเดี่ยว* (ครัวเรือน 2 รุ่น) ถ้ามีทั้งรุ่นปู่ย่า/ตายาย รุ่นพ่อแม่ และรุ่นลูก/รุ่นหลานด้วย ก็จัดเป็น *ครัวเรือนขยาย* (ครัวเรือน 3 รุ่น หรือมากกว่า) ในปัจจุบันครัวเรือนสองประเภทนี้รวมกันแล้วคิดเป็นเกือบร้อยละ 90 ของครัวเรือนทั้งหมด จึงอาจเรียกเพื่อความเข้าใจง่าย ๆ ได้ว่าเป็น *ครัวเรือนกระแสหลัก* เพราะเป็นรูปแบบการอยู่อาศัยส่วนใหญ่ที่สุด

อย่างไรก็ตาม การแบ่งประเภทครัวเรือนตามโครงสร้างที่กล่าวข้างต้น อาจจะทำให้ได้ภาพที่ไม่ครอบคลุมถึงความหลากหลายที่มีอยู่จริงทั้งหมด เนื่องจากในความเป็นจริง บุคคลซึ่งเป็นส่วนประกอบของครัวเรือนนั้น อาจมีมากจนการจำแนกตามโครงสร้างข้างต้นไม่อาจครอบคลุมได้หมด เช่น บางครัวเรือนอาจมีเฉพาะรุ่นปู่ย่า/ตายาย กับรุ่นหลาน หรืออาจมีคนอยู่ด้วยกันหลายคน แต่คนเหล่านั้นไม่มีความเกี่ยวพันทางเครือญาติกันเลย หรือบางกรณีอาจมีสมาชิกอาศัยอยู่เพียงคนเดียว ครัวเรือนในกลุ่มหลังนี้ ยังไม่มีชื่อเรียกโดยเฉพาะ เนื่องจากเป็นรูปแบบการอยู่อาศัยที่ค่อนข้างใหม่ ในที่นี้ จะขอเรียกครัวเรือนเหล่านั้นรวม ๆ ว่า *ครัวเรือนพิเศษ* แม้จะเป็นส่วนน้อย ครัวเรือนเหล่านั้นก็มีความสำคัญที่บอกให้ทราบถึงลักษณะการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาที่ผ่านมาได้ระดับหนึ่ง เท่าที่มีตัวเลขครัวเรือนเหล่านั้นรวมกันแล้วคิดเป็นประมาณร้อยละ 10-12 ของทั้งหมด ในปัจจุบัน

1) ครัวเรือนกระแสหลักเปลี่ยนแปลงอย่างไร

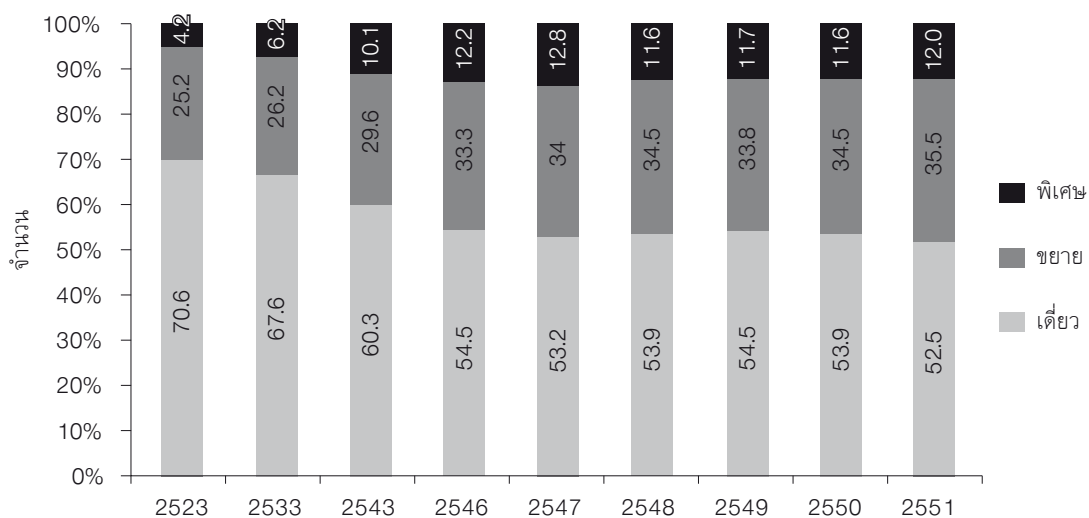
ที่ผ่านมานักวิชาการไทยส่วนมากเมื่อพูดถึงการเปลี่ยนแปลงครัวเรือนมักจะสรุปคล้าย ๆ กันว่า ในอดีตคนไทยส่วนใหญ่อยู่กันเป็นครัวเรือนใหญ่ มีสมาชิกหลายรุ่นอายุ อยู่อาศัยและทำมาหากินรวมกัน เป็น *ครัวเรือนขยาย* ต่อมาเมื่อมีความเป็นสมัยใหม่มากขึ้นทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้ครัวเรือนเล็กลง มีสมาชิกน้อยคน และโครงสร้างครัวเรือนเปลี่ยนเป็น *ครัวเรือนเดี่ยว* มากขึ้น (เช่น โสภะ ปิลมันน์, สมบัติ สุพัตชัย และประกายรัตน์ สุขุมลชาติ, 2534: 12; นงลักษณ์ เอ็มประดิษฐ์, 2539: 64; สมาคมคหเศรษฐศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2518: 56; อมรา สุนทรธาดา และสุพัตรา เลิศชัยเพชร, 2552: 90; กุศล สุนทรธาดา, 2552: 107)

อย่างไรก็ตาม เมื่อดูในรายละเอียดแล้ว พบว่า ท่านที่สรุปเช่นนี้จึงไม่ได้ให้หลักฐานสนับสนุนแต่อย่างใด ข้อสรุปดังกล่าวจึงมีลักษณะเป็นสิ่งที่ “อ้าง” หรือฟังต่อ ๆ กันมา เป็นหน้าที่ของผู้สนใจที่จะทำการสืบค้นว่ามีหลักฐานมากน้อยเพียงใดที่สนับสนุนข้อสรุปว่า ครัวเรือนไทยส่วนใหญ่เปลี่ยนจากครัวเรือนขยายเป็นครัวเรือนเดี่ยว

เป็นที่น่าสังเกตว่า ข้อเสนอที่ว่าครัวเรือนเปลี่ยนจากรูปแบบครัวเรือนขยายเป็นครัวเรือนเดี่ยวนั้น บังเอิญสอดคล้องกับทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงครอบครัวที่ William Goode (1918-2003) ศาสตราจารย์ทาง สังคมวิทยาชาวอเมริกัน เสนอไว้เมื่อเกือบ 50 ปีที่แล้วในหนังสือเรื่อง World Revolution and Family Patterns (Goode, 1963, 1968) สารสำคัญของทฤษฎีนี้คือ กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไปสู่ การเป็นอุตสาหกรรม (industrialization) จะทำให้ครัวเรือนเปลี่ยนจากการมีรูปแบบเป็นครัวเรือนขยายเป็น ครัวเรือนเดี่ยว เหตุผลก็เพราะเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมนั้นมียุทธศาสตร์หลายอย่างที่ ทำให้ครัวเรือนขยายเป็น รูปแบบที่ไม่มีประสิทธิภาพ เนื่องจากเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมเน้นความคล่องตัวของบุคคล เรียกร้องให้คน มีความเป็นอิสระ และเป็นตัวของตัวเอง นั่นคือ เป็นปัจเจก อุดมการณ์เช่นนี้คือสิ่งที่ William Goode เชื่อว่า อยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลงจากการเป็นครัวเรือนขยายสู่การเป็นครัวเรือนเดี่ยวในสังคมตะวันตกปัจจุบัน นัยของทฤษฎีของ William Goode ก็คือ วันหนึ่งถ้าเศรษฐกิจของทุกประเทศในโลกกลายเป็นอุตสาหกรรม ไปหมด ครัวเรือนในสังคมต่าง ๆ ทั่วโลกก็จะกลายเป็นครัวเรือนเดี่ยวโดยทั่วกัน จึงมีผู้ขนานนามทฤษฎีนี้ว่า “ทฤษฎีการปรับเข้าเป็นหนึ่งเดียวกันของครอบครัว” (convergence theory of family change)

ไม่ว่าเราจะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับทฤษฎีของ William Goode แต่หลักฐานคือสิ่งสำคัญที่จะทำให้ เราเข้าใจเรื่องนี้ หากปราศจากหลักฐานที่น่าเชื่อถือ สิ่งที่เราเสนอก็คงไม่ได้ต่างไปจากความเชื่อที่อ้างต่อ ๆ กันมา ดังนั้นขอให้เราดูข้อมูลเกี่ยวกับโครงสร้างครัวเรือนไทยที่รวบรวมและประมวลมาจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ กัน ซึ่งดำเนินการโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ ดังที่ให้ไว้ใน รูปที่ 4

รูปที่ 4: โครงสร้างครัวเรือนไทย พ.ศ. 2523 - 2551

หมายเหตุ: 1) พ.ศ. 2523-2543 ประมวลจากข้อมูลสำมะโนประชากรและเคหะ

2) พ.ศ. 2546-2551 ประมวลจากข้อมูลการสำรวจภาวะการทำงานของประชากร ไตรมาส 3

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2549: 20; 2551: 18; 2552: 10.

ภาพรวมที่ได้จากข้อมูลในรูปที่ 4 คือ ในช่วงเวลาประมาณ 30 ปีมานี้ (คือย้อนไปในอดีตอันไม่ไกลนัก) ครัวเรือนเดี่ยวลดลงจากประมาณร้อยละ 70 เหลือประมาณร้อยละ 53 ขณะที่ครัวเรือนขยายเพิ่มขึ้นจากประมาณร้อยละ 25 เป็นประมาณร้อยละ 36 และครัวเรือนพิเศษ (ซึ่งในที่นี้รวมเอาครัวเรือนที่มีสมาชิกคนเดียว ครัวเรือนผู้สูงอายุและเด็ก ครัวเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุ และครัวเรือนที่สมาชิกไม่ใช่ญาติกัน) เพิ่มขึ้นร้อยละ 4 เป็นร้อยละ 12 ถ้าถือตามข้อมูลนี้ สิ่งที “ทฤษฎีการปรับเข้าเป็นหนึ่งเดียวกันของครอบครัว” ที่ William Goode เสนอไว้ ก็ใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงครัวเรือนไทยไม่ได้ ทั้งนี้เพราะว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นสังคมไทยมีการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นแบบอุตสาหกรรมมากขึ้นพอสมควรแล้ว ถ้าว่ากันตามทฤษฎีของ William Goode สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวควรจะเพิ่มขึ้น แต่นี่กลับตรงกันข้าม

ทางหนึ่งที่จะอธิบายเรื่องนี้คือ ลองตั้งสมมติฐานขึ้นมาใหม่ ในที่นี้ผู้เขียนตั้งสมมติฐานว่า: ครัวเรือนไทยแต่ดั้งเดิมส่วนใหญ่ไม่ใช่ครัวเรือนขยาย แต่เป็นครัวเรือนเดี่ยว ต่อมาเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางประชากรคือคนมีลูกน้อยลง ขณะที่ธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องที่อยู่อาศัยหลังการแต่งงาน (post-nuptial residence) ที่มีมาแต่ดั้งเดิมของคนไทยยังไม่ได้เปลี่ยนไปในสาระสำคัญ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยด้านจำนวนลูกที่ลดลงกับธรรมเนียมปฏิบัติเรื่องที่อยู่อาศัยหลังแต่งงานที่ยังยืนหยัดอยู่ได้จนถึงทุกวันนี้ มีผลทำให้สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยว (ซึ่งเคยเป็นรูปแบบการอยู่อาศัยส่วนใหญ่) ลดลง ขณะที่ครัวเรือนขยายมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น และพร้อมกันนั้นพลังของกระแสความทันสมัย (modernization) ก็ทำให้เกิดรูปแบบการอยู่อาศัยอย่างใหม่ขึ้น ซึ่งในที่นี้ผู้เขียนเรียกว่าครัวเรือนพิเศษ

สมมติฐานข้างต้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้: เบื้องต้นควรเข้าใจก่อนว่า ธรรมเนียมปฏิบัติในการจัดการที่อยู่อาศัยหลังแต่งงานของคนไทยส่วนใหญ่ นิยมให้ลูกผู้หญิงที่แต่งงานแล้วพาสามีเข้ามาอยู่ในครัวเรือนพ่อแม่ของตนเป็นการชั่วคราว ส่วนลูกผู้ชายเมื่อแต่งงานแล้วนิยมให้แยกออกไปอยู่กับฝ่ายภรรยา ระยะเวลาที่ลูกสาวอยู่กับพ่อแม่ นั้นจะสั้นหรือยาวอาจต่างกันไปตามแต่ละครัวเรือนและแต่ละท้องถิ่น ในบางท้องถิ่นคู่สมรสใหม่อยู่ในครัวเรือนของพ่อแม่ฝ่ายหญิงจนเกิดบุตรคนแรก หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย ก่อนจะย้ายออกไปสร้างครัวเรือนของตน (เป็นครัวเรือนเดี่ยว) หรือมีเมื่อนั้นลูก (ผู้หญิง) คนที่แต่งงานก่อนจะแยกครัวเรือนออกไป เมื่อน้องสาวคนถัดไปแต่งงาน สำหรับลูกที่แยกครัวเรือนออกไปส่วนใหญ่พ่อแม่ก็จะแบ่งที่ทำกินให้ตามสมควรแก่ฐานะ และบ่อยครั้งพ่อแม่ก็แบ่งที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณเดียวกับบ้านของพ่อแม่ตนเอง

ลูกผู้หญิงส่วนใหญ่ปฏิบัติดังกล่าวมานี้ จนกระทั่งเหลือคนหนึ่งที่ไม่ต้องย้ายออกจากครัวเรือนพ่อแม่ ลูกคนนั้นคือคนที่อยู่กับพ่อแม่และดูแลท่านตลอดไปจนชีวิตหาไม่ นักมานุษยวิทยาเรียกธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนี้ว่า ระบบจัดการที่อยู่อาศัยแบบ *มาตาลัย* (matrilocal residence) ขอให้สังเกตว่าธรรมเนียมปฏิบัตินี้ อนุญาตให้ลูกเพียงคนเดียวเท่านั้น (โดยมากเป็นลูกสาว) อยู่กับพ่อแม่อย่างถาวรหลังการแต่งงาน (ทำให้ครัวเรือนเดิมของพ่อแม่เป็นครัวเรือนขยาย) ส่วนคนอื่น ๆ อยู่เป็นการชั่วคราว ถึงเวลา ก็แยกออกไปสร้างครัวเรือนของตนเองต่างหาก เป็นครัวเรือนเดี่ยว ธรรมเนียมปฏิบัตินี้เหมือนกันในทุกภาคของไทย จะต่างกันบ้างก็เฉพาะในด้านความเคร่งครัด เช่น คนไทยในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือปฏิบัติในเรื่องนี้ค่อนข้างเคร่งครัดกว่าในภาคกลางและภาคใต้ (Potter, 1976)

เชื่อว่าธรรมเนียมปฏิบัตินี้ คงจะมีมานานตั้งแต่สมัยอยุธยา และยังปฏิบัติกันอยู่จนถึงปัจจุบัน อย่างน้อยก็ในชนบท มองซิเออร์ เดอ ลา ลูแบร์ เอกอัครราชทูตสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส ที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรีในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เล่าเรื่องการแต่งงานของชาวสยามไว้ในจดหมายเหตุของเขา ซึ่งเขียนในราว พ.ศ. 2231 ว่า

“...งานนี้จัดขึ้นที่บ้านฝ่ายเจ้าสาว ซึ่งเจ้าบ่าวต้องเอาเป็นธูระปลูกโรงสำหรับทำพิธีขึ้นหลังหนึ่ง โดยเฉพาะ ในบริเวณที่ห่างออกไปจากเรือนใหญ่ และจากที่นั่นก็นำคู่บ่าวสาวไปสู่เรือนหอซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยวอีกหลังหนึ่ง เป็นภาระของเจ้าบ่าวที่จะต้องปลูกสร้างขึ้นด้วยทุนรอนของตนเองเหมือนกัน เรือนหอตั้งอยู่ภายในรั้วไม้ไผ่ภายในบริเวณบ้านบิดามารดาของฝ่ายหญิง คู่แต่งงานใหม่จะพำนักอยู่ที่เรือนหอนี้ 3-4 เดือน แล้วจึงแยกออกไปปลูกเรือนอยู่ในที่แห่งใหม่ตามใจชอบของตนเองต่อไป” (เดอ ลา ลูแบร์, 2510: 163-64, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร--เน้นความด้วยตัวเอนโดยผู้เขียน)

ธรรมเนียมปฏิบัติเช่นเดียวกันนี้มีหลักฐานปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (2527: 24) กล่าวถึงบันทึกของสังฆราชปาเลอกัวร์ (Jean-Baptiste Pallegoix, 1805-1862) ชาวฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในประเทศสยามระหว่าง พ.ศ. 2372-2381 (สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น) ว่า “หลังพิธีแต่งงานแล้ว คู่สมรสจะอยู่ในเรือนของฝ่ายหญิงเป็นเวลาอย่างน้อยที่สุดหนึ่งหรือสองเดือน ก่อนแยกไปอยู่ต่างหาก”

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน, พ.ศ. 2431-2512) กล่าวถึงประเพณีเนื่องในการแต่งงานบ่าวสาวในหนังสือ *ประเพณีปลูกเรือน-แต่งงาน* ว่า:

“...ในท้องถิ่นที่อยู่นอกกรุง นอกเมืองออกไป ยังเหลือเค้าให้เห็นอยู่ว่าเจ้าบ่าวต้องไปอยู่บ้านเจ้าสาว ที่เจ้าสาวจะไปอยู่บ้านเจ้าบ่าวไม่มีใครมี เพราะถือว่าเป็นที่อับอายขายหน้าแก่เจ้าสาวทางภาคอีสานมีภาษิตว่า *เอาลูกเขยมาเลี้ยงพ่อเฒ่าปานเอาข้าวมาใส่ไหใส่เสีย* คือถ้าชายไปอยู่บ้านหญิงดี ถ้า *เอาลูกสะใภ้มาเลี้ยงปู่ย่าปานเอาผีหามาใส่เรือนใส่ชาน* คือหญิงไปอยู่บ้านชายไม่ดี ... ผู้ที่แต่งงานแล้วก็เท่ากับพ้นอกพ่อแม่ และแยกครัวไปทำกินตามลำพังของตนเองระหว่างผัวเมีย จึงต้องมีเรือนเป็นสัดส่วนของตน เหตุนี้ ผู้ที่แต่งงานแล้วหรือเอาผัวเอาเมียแล้ว จึงเรียกว่ามีเรือน หรือมีเหย้ามีเรือน เป็นฝั่งเป็นฝาแล้ว” (2512: 140-141)

รายงานการวิจัยของนักมานุษยวิทยาจำนวนมากที่ศึกษาชนบทไทยในช่วงประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา ก็ยืนยันความมีอยู่จริงของธรรมเนียมปฏิบัตินี้ (เช่นงานของ Mizuno, 1968; Foster, 1975; Potter, 1977) จึงแทบไม่มีข้อสงสัยเลยว่า การที่คู่แต่งงานใหม่อยู่กับครัวเรือนฝ่ายภรรยา ก่อนแล้วจึงแยกออกไปมีครัวเรือนของตนเองต่างหาก (เป็นครัวเรือนเดี่ยว) ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่าการให้ลูกที่แต่งงานแล้วคนหนึ่ง (ส่วนมากเป็นลูกสาว) อยู่เพื่อเลี้ยงดูพ่อแม่ไปตลอดนั้น ยังเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันอยู่แม้ในปัจจุบัน

คำถามคือ ธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวนี้ ทำให้ครัวเรือนไทยส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนเดี่ยวมาแต่ดั้งเดิม ดังที่ตั้งเป็นสมมติฐานไว้ข้างต้น ได้อย่างไร

คำตอบจะชัดเจนเมื่อนำเอาปัจจัยทางประชากรเข้ามาพิจารณาร่วมด้วย กล่าวคือ ในสถานการณ์ที่คนไทยส่วนใหญ่ในอดีตมีลูกมาก (ในอดีตลูก 6-7 คน เป็นเรื่องธรรมดา) ธรรมเนียมปฏิบัติเช่นนี้เมื่อลูกทุกคนแต่งงานและ “มีเรือน” กันแล้ว ทำให้ครัวเรือนเดี่ยวมีสัดส่วนมากกว่าครัวเรือนขยาย ยิ่งมีลูกมากเท่าไร สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวยิ่งจะมากเท่านั้น ทั้งนี้เพราะในที่สุดแล้วลูกทุกคนจะต้องแยกออกไปตั้งครัวเรือนของตนเองต่างหาก แยกไปจากครัวเรือนของพ่อแม่ (เป็นครัวเรือนเดี่ยว) มีลูกเพียงคนเดียวเท่านั้น (ส่วนใหญ่คือลูกสาว) ที่คงอยู่กับพ่อแม่ต่อไปหลังจากแต่งงาน ทำให้ครัวเรือนของพ่อแม่เป็นครัวเรือนขยายไปจนกระทั่งพ่อแม่เสียชีวิต

ภายใต้สถานการณ์เช่นนั้น ถ้าครัวเรือนหนึ่งมีลูก 5 คน เมื่อลูกทุกคนแต่งงาน และปฏิบัติตามธรรมเนียมนี้อย่างเคร่งครัด ในระยะยาวจะเกิดมีครัวเรือนเดี่ยว 4 ครัวเรือน แต่ครัวเรือนขยายมีเพียงครัวเรือนเดี่ยวเท่านั้น (อัตราส่วน 4: 1) โดยนัยนี้ ถ้าในหมู่บ้านแห่งหนึ่งมีครัวเรือนทั้งสิ้น 100 ครัวเรือน และครัวเรือนเหล่านี้มีลูกโดยเฉลี่ยครัวเรือนละ 5 คน ในระยะยาว เมื่อทุกคนแต่งงานและปฏิบัติตามธรรมเนียมนี้เหมือนกันหมด ก็จะมีครัวเรือนเดี่ยวร้อยละ 80 (เท่ากับ 400 ครัวเรือน) และครัวเรือนขยายร้อยละ 20 (เท่ากับ 100 ครัวเรือน) นั่นคือ ครัวเรือนเดี่ยวเป็นรูปแบบการอยู่อาศัยของคนส่วนใหญ่ในชุมชนนั้น

อย่างไรก็ตาม สัดส่วนที่พบได้จริง ๆ นั้น ไม่น่าจะตรงตามนี้เสียทีเดียว ทั้งนี้เพราะในชีวิตจริงนั้น ทุกอย่างไม่ได้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ทางคณิตศาสตร์อย่างเข้มงวดขนาดนั้น เนื่องจากพ่อแม่ทั้งหมดไม่ได้มีลูกพร้อมกัน บางคู่อาจไม่มีลูก ลูกบางคนอาจไม่แต่งงาน หรือบางครัวเรือนพ่อแม่อาจเสียชีวิตตั้งแต่ลูกยังไม่ได้แต่งงาน ฯลฯ ทั้งหมดนี้จะเรียกว่าเป็นปัจจัยทางประชากร (demographic factors) ก็ได้ นอกจากนี้ยังมีปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมอีกมากที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ทั้งหมดล้วนมีผลต่อสัดส่วนของครัวเรือนประเภทต่าง ๆ ในชุมชนได้ ในที่สุดแล้วสัดส่วนอาจจะผิดไปจากที่กล่าวข้างต้นบ้าง แต่ไม่ว่าจะผิดไปอย่างไร ถ้าตราบใดที่คนที่แต่งงานแล้วส่วนใหญ่ยังถือ **ระบบมาตาลย์** เป็นหลักปฏิบัติในการจัดการที่อยู่หลังแต่งงาน ภาพรวมในสังคมก็จะมีสัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวสูงกว่าครัวเรือนขยาย นี่อาจจะเป็นสถานการณ์ที่เกิดขึ้นมาแล้วในสังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณมานั้นแปลว่า **แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ครัวเรือนเดี่ยวมีมากกว่าครัวเรือนขยาย**

ยังไม่มีควมพยายามอย่างจริงจังที่จะตอบคำถามว่า สัดส่วนที่ใกล้เคียงความจริงที่สุดระหว่างครัวเรือนเดี่ยวกับครัวเรือนขยายในสังคมไทยน่าจะเป็นเท่าไร แต่ถึงแม้ว่าจะมีความพยายามศึกษาเรื่องนี้ ผลที่ได้จริง ๆ ก็จะไม่ใช่ว่าตัวเลขเดี่ยวอย่างแน่นอน เนื่องจากสัดส่วนจะผันแปรไปตามปัจจัยทางประชากร เศรษฐกิจและสังคม Jack Potter (Potter, 1976) รวบรวมตัวเลขจากการศึกษาชุมชนในประเทศไทย โดยนักมานุษยวิทยาในช่วงทศวรรษ 1960-1970 พบว่า สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวที่ต่ำที่สุดในชุมชนเหล่านั้นคือร้อยละ 53 สูงที่สุดคือร้อยละ 70 นั่นคือ ส่วนใหญ่ของครัวเรือนในชุมชนเหล่านั้นเป็นครัวเรือนเดี่ยว การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจครัวเรือนในประเทศไทยในช่วงต้นทศวรรษ 1960 ของ Harold Smith (1973) ก็ให้ข้อสรุปคล้ายกัน นั่นคือ ประมาณ 2 ใน 3 ของครัวเรือนที่ทำการสำรวจ (N = 850) เป็นครัวเรือนเดี่ยว Smith สรุปว่าครัวเรือนเดียวนั้นไม่เพียงแต่จะเป็นรูปแบบการอยู่อาศัยในอุดมคติของคนไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นรูปแบบครัวเรือนที่แพร่หลายที่สุดในสังคมไทยด้วย

ถ้าการณเป็นอย่างทีกล่าวมา เราจะอธิบายการลดลงของสัดส่วนครัวเรือนเดี่ยว ดังที่ปรากฏในรูปที่ 4 ข้างต้นอย่างไร คำตอบที่ชัดเจนคือ เหตุที่ครัวเรือนเดี่ยวลดลงเรื่อยๆ ในปัจจุบันก็เพราะจำนวนลูกที่คู่สามีภรรยา มีลดลง ขณะที่ธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องที่อยู่หลังแต่งงานแบบมาตาลัยที่มีมาแต่ดั้งเดิมยังไม่ได้เปลี่ยนไปอย่าง สำคัญ ถ้าธรรมเนียมนี้ยังไม่เปลี่ยน ขณะที่จำนวนลูกของสามีภรรยาส่วนใหญ่ลดลง ก็มีผลเพียงพอที่จะทำให้ สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวลดลง ดังนั้น ถ้าครอบครัวหนึ่งมีลูก 3 คน และถ้าลูก 1 คนต้องอยู่กับพ่อแม่ตลอดไป หลังจากแต่งงานแล้ว อีก 2 คนแยกออกไปมีครัวเรือน (เดี่ยว) ของตนต่างหาก ก็จะทำให้สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยว ต่อครัวเรือนขยายเป็น 2: 1 แต่ถ้าครอบครัวหนึ่งๆ มีลูกเพียง 2 คน สัดส่วนก็จะเป็น 1: 1 ในสถานการณ์ เช่นนี้ ไม่เพียงแต่สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวจะลดลงเท่านั้น แต่สัดส่วนครัวเรือนขยายก็จะเพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งสอดคล้อง กับแนวโน้มที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

2) การปรากฏขึ้นของ “ครัวเรือนพิเศษ”

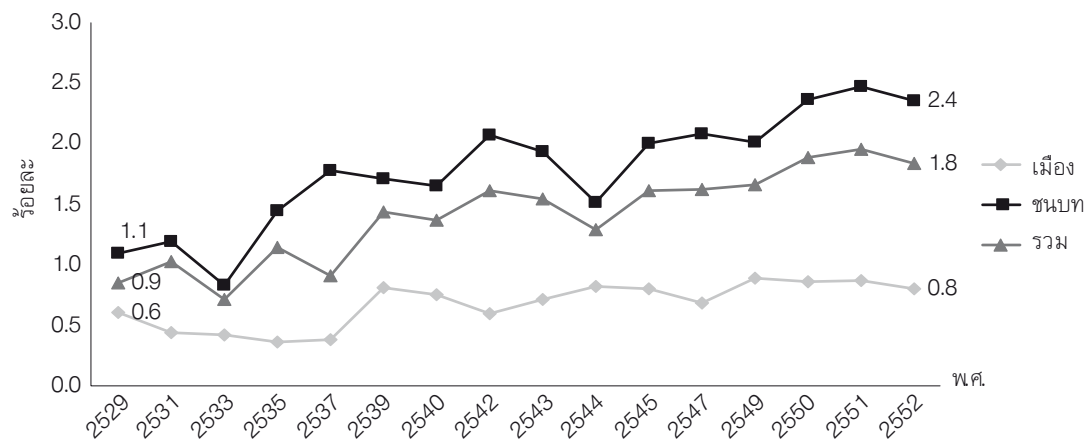
ครัวเรือนพิเศษในที่นี้หมายถึงครัวเรือนที่ไม่อาจจัดอยู่ในประเภท “ครัวเรือนกระแสหลัก” อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้ การปรากฏขึ้นของครัวเรือนประเภทนี้ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่ค่อนข้างใหม่ ความรู้ของเราเกี่ยวกับ ครัวเรือนประเภทนี้ยังจำกัดอยู่มาก ความหลากหลายของรูปแบบการอยู่อาศัยประเภทนี้จะมีมากน้อยเพียงใด จึงยังหาข้อสรุปไม่ได้ ครัวเรือนดังในรูปที่ 4 ที่ผู้เขียนเรียกรวมๆ ว่า “ครัวเรือนพิเศษ” นั้น หมายถึงครัวเรือน ที่มีสมาชิกคนเดียว ครัวเรือนที่สมาชิกไม่ได้เกี่ยวพันเป็นเครือญาติกัน รวมทั้งครัวเรือนที่มีแต่ผู้สูงอายุและเด็ก อยู่ด้วยกันด้วย (แต่ไม่รวมครัวเรือนที่มีเฉพาะสามีภรรยาอยู่กันตามลำพัง ครัวเรือนประเภทนี้ สำนักงานสถิติ แห่งชาติ อันเป็นแหล่งที่มาของข้อมูลในรูปที่ 4 จัดประเภทเป็นครัวเรือนเดี่ยวชนิดหนึ่ง)

ตามข้อมูลที่มีอยู่ “ครัวเรือนพิเศษ” ได้เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 10 มาตั้งแต่ พ.ศ. 2543 หลังจากนั้นก็ได้ เพิ่มขึ้นซ้ำๆ เป็นร้อยละ 12 ใน พ.ศ. 2551

เนื่องจากมีความไม่ชัดเจนเกี่ยวกับ “ครัวเรือนพิเศษ” การนำเสนอข้อมูลต่อไปนี้จะแสดงเฉพาะจำนวน และสัดส่วนของครัวเรือน 2 ประเภทต่อไปนี้ คือ (1) ครัวเรือนที่มีแต่ผู้สูงอายุและเด็กอยู่ด้วยกัน และ (2) ครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุเท่านั้น โดยจะประมวลจากข้อมูลการสำรวจสถานะเศรษฐกิจและสังคมของ ครัวเรือน พ.ศ. 2529-2552 ดังผลที่แสดงในรูปที่ 5 และรูปที่ 6 (ผู้สูงอายุคือผู้ที่มียายุ 60 ปีขึ้นไป เด็กคือ ผู้ที่อายุต่ำกว่า 15 ปี)

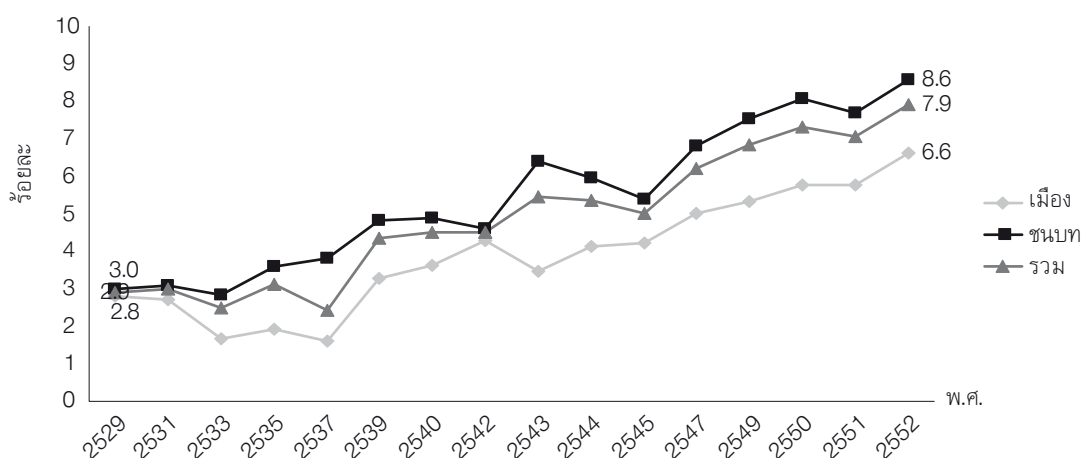
แม้จะมีความแตกต่างกันบ้างในรูปแบบการอยู่อาศัย แต่ครัวเรือนทั้งสองประเภทดังกล่าวข้างต้นก็มี แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงคล้ายกัน คือมีสัดส่วนเพิ่มขึ้นซ้ำๆ แต่เพิ่มอย่างต่อเนื่องตลอดเวลากว่า 20 ปีที่ ผ่านมา ครัวเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุและเด็กอยู่ด้วยกันมีอยู่ในเขตชนบทมากกว่าในเขตเมือง (ร้อยละ 2.4 เทียบกับร้อยละ 1.8) แต่สัดส่วนมีแนวโน้มลดลงเล็กน้อยตั้งแต่ พ.ศ. 2550 เป็นต้นมา (รูปที่ 5) ส่วนครัวเรือน ที่มีเฉพาะผู้สูงอายุก็เช่นกัน คือ โดยรวมแล้วในเขตชนบทมีสัดส่วนมากกว่าในเมือง แนวโน้มที่เป็นอยู่แสดงว่า ครัวเรือนที่มีเฉพาะผู้สูงอายุจะเพิ่มขึ้นต่อไปอีก ซึ่งสอดคล้องกับการที่ประชากรผู้สูงอายุเพิ่มมากขึ้นอย่าง ต่อเนื่อง ภายใต้สถานการณ์ที่เศรษฐกิจและสังคมก็เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วในปัจจุบัน

รูปที่ 5: ครั้วเรือนที่สมาชิกเป็นผู้สูงอายุและเด็ก จำแนกตามเขตที่อยู่อาศัย พ.ศ. 2529 - 2552

ที่มา: ประมวลจากข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2529-2551 (ข้อมูลปรับน้ำหนัก)

รูปที่ 6: ครั้วเรือนที่สมาชิกทุกคนเป็นผู้สูงอายุ จำแนกตามเขตที่อยู่อาศัย 2529 - 2551

ที่มา: ประมวลจากข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2529-2551 (ข้อมูลปรับน้ำหนัก)

สรุป: จุดเปลี่ยนครอบครัวและครัวเรือน จุดเปลี่ยนสังคมไทย (?)

ประเทศไทยได้เดินทางเข้าสู่จุดเปลี่ยนด้านครอบครัวและครัวเรือนในห้วงเวลาที่เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญทางเศรษฐกิจและสังคม ทั้งในระดับสากลและในระดับประเทศ ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่คริสต์ทศวรรษ 1960 กระแสการตื่นตัวเกี่ยวกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นเร็วเกินไป นำไปสู่กระบวนการวางแผนครอบครัว ซึ่งต่อมาประเทศไทยได้เข้าร่วมขบวนการอย่างแข็งขัน ผลที่ตามมาคือ คนไทยมีลูกน้อยลง และครอบครัวไทยมีขนาด

เล็กลง ปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นภายในช่วงเวลาอันสั้น ประหนึ่งว่าเป็นการปฏิวัติ จนประเทศไทยถูกยกให้เป็นกรณีตัวอย่างของความสำเร็จด้านการคุมกำเนิดในภูมิภาค และนี่คือจุดเปลี่ยนสำคัญของครอบครัวไทย

ฐานอันมั่นคงของจุดเปลี่ยนนี้ คือการเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับการมีบุตร ซึ่งทำให้มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมครอบครัวอย่างสำคัญ กล่าวคือ ไม่เพียงแต่คนไทยรุ่นใหม่จะมีลูกน้อยเท่านั้น แต่การเริ่มต้นครอบครัวหรือการแต่งงานก็ถูกชะลอออกไปมากขึ้น ๆ ขณะที่จำนวนหนึ่งเลือกที่จะไม่เข้าสู่การมีชีวิตคู่อย่างที่คนทั่วไปคาดหวัง และอีกหลายคนที่ได้สัมผัสของการอยู่ในครอบครัวแล้วกลับเลือกที่จะถอยห่างออกจากความสัมพันธ์กับคู่ที่ตัวเองสร้างขึ้น โดยถือเอาความเป็นอิสระและผลประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง ทำให้แนวโน้มการหย่าร้างสูงขึ้น ในภาพรวมสิ่งที่เกิดขึ้นเหล่านี้หมายถึงยุคทองของการแต่งงานเริ่มถูกท้าทาย นี่เป็นจุดเปลี่ยนอันหนึ่งที่กำลังรุกเข้ามาแรง และชัดเจนขึ้นในสังคมไทยปัจจุบัน

เป็นที่ประจักษ์แล้วว่า การเปลี่ยนแปลงได้เกิดขึ้นในครัวเรือน เช่นเดียวกับที่เกิดในมิติต่าง ๆ ของครอบครัว แต่ความรู้ของเรายังไม่ชัดเจนว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นทำให้ครัวเรือนไทยเปลี่ยนอย่างไร เปลี่ยนจากการที่แต่เดิมส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนขยายไปสู่การที่ส่วนใหญ่เป็นครัวเรือนเดี่ยว หรือว่าเดิมจริง ๆ ครัวเรือนส่วนใหญ่ในสังคมไทยเป็นครัวเรือนเดี่ยวอยู่แล้ว ต่อมาสัดส่วนค่อย ๆ ลดลงมาอยู่ในจุดที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน บทความนี้เสนอสมมติฐานและใช้หลักฐานเชิงประวัติศาสตร์ เท่าที่มีอยู่บวกกับปัจจัยทางประชากร เพื่ออธิบายว่า ปัจจัยด้านจำนวนบุตร (ขนาดครอบครัว) และระบบการจัดการที่อยู่หลังแต่งงานแบบมาตาลัย (matrilocal residence) ที่มีมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งคู่แต่งงานใหม่จะอยู่กับครัวเรือนของพ่อแม่ฝ่ายหญิงชั่วคราวก่อน แล้วจึงแยกออกไปสร้างครัวเรือนของตนต่างหาก โดยให้ลูกเพียงคนเดียว (โดยมากคือลูกสาว) อยู่ในครัวเรือนกับพ่อแม่ของตนอย่างถาวร ทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่ในสังคมไทยเป็นครัวเรือนเดี่ยวมากกว่าครัวเรือนขยาย จนกระทั่งเมื่อ 40-50 ปีมานี้ เมื่อคนไทยมีลูกน้อยกันอย่างแพร่หลาย แต่ระบบมาตาลัยยังไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก สัดส่วนครัวเรือนเดี่ยวจึงเริ่มลดลง และอาจจะยังลดต่อไป ตราบเท่าที่ระบบมาตาลัยยังได้รับการปฏิบัติอยู่

ปัจจุบันรูปแบบการอยู่อาศัยมีความหลากหลายมากขึ้น ในจำนวนนี้ ที่มีนัยสำคัญทางนโยบายได้แก่ครัวเรือนที่มีสมาชิกเพียงคนเดียว ครัวเรือนที่มีแต่ผู้สูงอายุอยู่กันตามลำพัง และครัวเรือนที่มีเฉพาะเด็กและผู้สูงอายุอยู่ด้วยกัน “ครัวเรือนพิเศษ” เหล่านี้เริ่มมีจำนวนที่เห็นได้ชัดขึ้นในช่วงเวลาประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา และอาจเป็นไปได้ที่ครัวเรือนประเภทนี้จะทวีจำนวนมากขึ้น ภายใต้สถานการณ์ที่การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเคลื่อนไปในทิศทางเดียวกับที่เป็นอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ปัจจุบัน

นั่นหมายความว่า จุดเปลี่ยนที่เริ่มขึ้นมาเมื่อไม่กี่สิบปีที่ผ่านมา จะขับเคลื่อนสังคมไทยไปสู่สภาพที่อาจจะแตกต่างออกไปในอนาคต แม้หลายอย่างในนั้นอาจจะยังเชื่อมโยงอยู่กับรูปแบบและความหมายเดิมที่มีมาแต่อดีต แต่หลายอย่างอาจจะไม่ใช่สิ่งที่คนไทยคุ้นเคยกันนัก ทั้งในด้านรูปแบบและความหมาย ทั้งหมดนี้คือธรรมชาติและนิยามแท้จริงของความเปลี่ยนแปลง

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กิตติยวดี สีดา คุษฎิ์ อายุวัฒน์ และ มณีมัย ทองอยู่. (2551). *ครอบครัววัยรุ่นชนบทอีสานในยุคโลกาภิวัตน์*. บทความเสนอในการประชุม

วิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซลทวิน ทาวเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 20 - 21 พฤศจิกายน 2551.

กุศล สุนทรธาดา. (2552). รูปแบบครอบครัวกับการเกื้อหนุนและสวัสดิการผู้สูงอายุ. ใน ชาย โพธิ์สีดา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร*. นครปฐม: สถาบันวิจัย ประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ชาย โพธิ์สีดา. (2552). เกิดอะไรขึ้นกับครอบครัว? ใน ชาย โพธิ์สีดา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

เดอ ลา ลู แบร์, มร. (2548). *จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์: ราชอาณาจักรสยาม* (แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร). นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา.

นงลักษณ์ เอ็มประดิษฐ์. (2539). *รูปแบบครอบครัวไทยในสังคมสมัยใหม่: แนวโน้มในอนาคต*. กรุงเทพมหานคร: คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปราโมทย์ ประสาทกุล และศุทธิดา ชวนวัน. (2552). *ผลของภาวะสมรสที่มีต่อการลดลงของภาวะเจริญพันธุ์ในประเทศไทย*. บทความเสนอในการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย, โรงแรมโซลทวิน ทาวเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 19 - 20 พฤศจิกายน 2552.

สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. (2554). *สารประชากรมหาวิทยาลัยมหิดล*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

สมาคมคหเศรษฐศาสตร์แห่งประเทศไทย. (2518). *ตำราครอบครัวสัมพันธ์*. กรุงเทพมหานคร: สมาคมคหเศรษฐศาสตร์แห่งประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2549). *เครื่องชี้ภาวะสังคมไทยที่สำคัญ พ.ศ. 2549*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.

_____. (2551). *เครื่องชี้ภาวะสังคมไทยที่สำคัญ พ.ศ. 2551*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.

_____. (2552). *เครื่องชี้ภาวะสังคมไทยที่สำคัญ พ.ศ. 2552*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.

เสถียรโกเศศ (อนุমানราชชน, พระยา). (มปป). *ประเพณีปลูกเรือน - แต่งงาน*. พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.

โสภา ขปิลมันน์, สมบัติ สุพัตชัย และประกายรัตน์ สุขุมลชาติ. (2534). *รูปแบบครอบครัวที่ปรารถนาในสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. (2527). *สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416)*, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

อมรา สุนทรธาดา และสุพัตรา เลิศชัยเพชร. (2552). การลดลงของครอบครัวสามช่วงวัยในสังคมไทย: นโยบาย. ใน ชาย โพธิ์สีดา และสุชาดา ทวีสิทธิ์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2552: ครอบครัวไทยในสถานการณ์เปลี่ยนผ่านทางสังคมและประชากร*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Chayovan, N. (1989). Marriage Registration among Thai Women. In Institute of Population Studies (Eds.), *Health and Population Studies Based on the 1987 Thailand Demographic and Health Survey* (pp. 205 - 221). Bangkok: Institute of Population Studies, Chulalongkorn University.
- Foster, B. L. (1975). Continuity and Change in Rural Thai Family structure. *Journal of Anthropological Research*, 31:34-50.
- Goode, W. (1963). *World Revolution and Family Patterns*. New York: Free Press.
- _____. (1968). Industrialization and Family structure. in Bell Norman (Ed.) *A Modern Introduction to the Family* (pp.133-120). New York: Free Press.
- Knodel, J., Chamrathirong, A., & Debavalya, N. (1987). *Thailand's Reproductive Revolution: Rapid Fertility Decline in a Third - World Setting*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Kuijsten, A. (1995). Recent Trend in Household and Family Structure in Europe. In E. van Imhoff, A. Kuijsten, P. Hooimeijer & L. van Wissen (Eds.), *Household Demography and Household Modeling* (pp. 53 - 84). New York: Plenum Press.
- Mizuno, K. (1968). Multihousehold Compound in Northeast Thailand. *Asian Survey* 8 (10): 842 - 852.
- Potter, J. (1976). *Thai Peasant Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Potter, S. H. (1977). *Family Life in a Northern Thai Village*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Santov, G., & Bracher, M. (1994). Change and Continuity in the Formation of First Marital Union in Australia. *Population Studies*, 48: 475 - 496.
- Smith, H. E. (1973). The Thai Family: Nuclear or Extended. *Journal of Marriage and Family*, 35 (1): 136 - 141.

ประชากร
และสังคม
2554

เพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป ในสังคมไทย

Sexuality Transition in Thai Society

กฤตยา อาชวนิจกุล Kritaya Archavanitkul¹

บทคัดย่อ

บทความนี้อธิบายถึงเพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนแปลงและไม่เปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ที่เปลี่ยนไปมี 4 เรื่องคือ (1) เพศสัมพันธ์ที่เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเพศสัมพันธ์ครั้งแรกของผู้ชายไทย (2) เพศวิถีทางเลือกที่เปลี่ยนไปในความหลากหลายทางเพศ (3) การค้าบริการทางเพศที่เปลี่ยนไป และ (4) เพศศึกษาที่เปลี่ยนไป ส่วนเพศวิถีที่ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงเลยในรอบครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา คือ การควบคุมเรื่องเพศของผู้หญิง ที่สะท้อนออกมาในวัฒนธรรมทางเพศ โดยเฉพาะเรื่องความรุนแรงทางเพศ ที่ผู้หญิงยังเสี่ยงที่จะต้องเผชิญกับความรุนแรงทางเพศไม่เปลี่ยนแปลง และผู้หญิงที่ท้องไม่พร้อมยังไม่สามารถเข้าถึงบริการทำแท้งที่ปลอดภัยได้ การเปลี่ยนแปลงทั้งหมดเกิดขึ้นภายใต้ข้อสันนิษฐานว่า มาจากบริบทสังคมการเมือง 3 เรื่องคือ (1) การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 นำมาสู่เสรีภาพทางการเมืองและเสรีภาพเพศวิถี (2) การระบาดของเอชไอวี/เอดส์และการเติบโตของภาคประชาสังคม (ประมาณหลัง พ.ศ. 2530) และ (3) การเติบโตของยุคไอทีและสื่อสารสนเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ซึ่งแต่ละบริบทได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเพศวิถี สิทธิและเสรีภาพทางเพศของปัจเจกบุคคลด้วย

Abstract

This article examines the four transitions of sexuality in Thai society: (1) changes in the pattern of Thai men's first sex; (2) changes among sexual minorities in relation to sexual diversities; (3) changes in the sex industry; and (4) changes in sex education. Nonetheless, there is one aspect of sexuality that has never changed during the last 50 years: 'the control of women sexuality' under the strong grip of Thai sexual culture. Two concrete examples are sexual violence against women and abortion rights. It is assumed that the sexuality transitions have been the result in three social and political events. Chronologically these are: (1) political freedom leading to sexuality freedom after the 1974 student uprising; (2) the AIDS pandemic and an increasing role of civil society in public policy (after 1987); and (3) the growth of information technology and cyberspace (from 1997 onwards). Each event has influenced changes in individual sexuality, rights, and freedom.

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. ว่าด้วยความหมายของคำว่า ‘เพศ’

บทความนี้ขอเปิดฉากว่าด้วยความหมายของคำว่า ‘เพศ’ ซึ่งมักจะมีความหมายอย่างน้อย 3 นัย คือ

(1) **เพศสรีระ (sex)** เป็น ‘เพศ’ ที่หมายถึงสรีระร่างกาย หรือเขียนให้ตรงก็คือ อวัยวะที่บ่งบอกว่า เป็นเพศอะไร

(2) **เพศภาวะ (gender)** เป็น ‘เพศ’ ที่หมายถึงภาวะแห่งเพศที่ถูกประกอบสร้างทางสังคม เพศภาวะที่เราคุ้นเคยและถูกขัดเกลาหลอมสร้างกันมา ก็คือ ความเป็นหญิงความเป็นชาย ดังนั้นในอีกแง่มุมหนึ่ง เพศภาวะจึงเป็นเรื่องของบทบาทในเรื่องต่าง ๆ ที่สังคมกำหนดให้กับสถานะทางเพศซึ่งมักดูจากเพศสรีระ คือ หญิง ชาย และหากสังคมเกิดเปลี่ยนการกำหนดสถานะทางเพศว่า อาจมาจากองค์ประกอบอื่นๆ นอกเหนือจาก เพศสรีระ สถานะทางเพศก็จะมีเพิ่มมากขึ้น เช่น เกย์ กะเทย ทอม ดี ฯลฯ อันจะนำไปสู่การกำหนดบทบาท เพศต่าง ๆ มากกว่าหญิงและชาย²

(3) **เพศวิถี (sexuality)** หมายถึง ‘วิถีชีวิตทางเพศที่ถูกหลอมสร้างจากค่านิยม บรรทัดฐาน และระบบ วิธีคิด วิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความปรารถนาและการแสดงออกทางเพศ ความคิดเกี่ยวกับคู่รัก คู่ชีวิตในอุดมคติ และกามกิจ’ ซึ่งเป็นระบบความคิดและพฤติกรรมที่มีความหมายทางสังคม สัมพันธ์กับมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่กำหนดและสร้างความหมายให้แก่เรื่องเพศในหลากหลายแง่มุม

‘เรื่องเพศ’ ที่ตั้งใจจะสนทนาในบทความนี้อยู่ในความหมายที่สาม

คำว่า **เพศวิถี** มีนักสตรีนิยมไทยพยายามอธิบายความหมายอยู่หลายคน และขยายออกไปจากที่ผู้เขียน นิยามไว้ข้างต้น ดังเช่น พริศรา แซ่ก้วย (2547:14) อธิบายว่า คือ วิถีปฏิบัติที่เกี่ยวกับความปรารถนาทางเพศ หรือที่เรียกไว้ในกฎหมายล้านนาดั้งเดิมว่า ‘ตันทาอาลัย’ โดยในแต่ละระบบสังคมนั้น ความปรารถนาทางเพศ ของปัจเจกบุคคลเป็นมากกว่าพฤติกรรมตามธรรมชาติ ว่าใครมีเพศสัมพันธ์กับใคร ที่ไหน อย่างไร แต่หมาย รวมถึงความปรารถนาที่ดี ที่เหมาะสม การเกี่ยวพาราสี มโนทัศน์เกี่ยวกับคู่ในอุดมคติ ฯลฯ จึงเป็นทั้งเรื่อง การสร้างความหมายทางสังคม เป็นเป้าหมายของการควบคุมทางสังคมและการเมือง และเป็นพื้นที่ของการ ยอมจำนนและการต่อสู้ในระดับปัจเจก

ขณะที่ วิลาสินี พิพิธกุล (2547) ให้ความหมายว่า เพศวิถี คือ ระบบความคิด ความเชื่อเรื่องเพศ เป็นกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่กำหนด จัดการ กำกับ ควบคุม รวมทั้งการแสดงออกเกี่ยวกับบรรณนิยมทางเพศ ความปรารถนา ความพึงพอใจในเรื่องเพศ การแสดงท่าทีที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ การแต่งกาย เป้าหมาย ในความสนใจทางเพศ และการสร้างจินตนาการที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ ไปจนถึงการออกกฎเกณฑ์ ระเบียบกฎหมาย ต่าง ๆ ที่มาควบคุมหรือกำกับดูแลเรื่องเพศของคนในสังคม โดยทั่วไปแล้ว สังคมจะมีการสร้างบรรทัดฐาน ชุดหนึ่งที่ยอมรับหรือให้ความชอบธรรมกับเพศวิถีที่กำหนดขึ้นเท่านั้น ส่วน ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ (2550) ได้ให้รายละเอียดถึงแง่มุมของเพศวิถีว่ามี 6 มิติ ดังนี้³

² ขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร หะวานนท์ ที่เพิ่มคำอธิบายของเพศภาวะในส่วนนี้

³ ปรับจากการบรรยายของ ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์. การสัมมนาเรื่องเพศวิถีและการปรับใช้ในงานส่งเสริมสุขภาพทางเพศ จัดโดยองค์การแพธ UNAIDS และกรมควบคุมโรค เมื่อวันที่ 5-9 พฤศจิกายน 2550.

- (1) *มิติของความปรารถนา การประพฤติ ปฏิบัติ และอัตลักษณ์* (erotic desires, practices and identity) เพศวิถีที่เกี่ยวข้องกับอัตลักษณ์ คือ การนิยามตัวเองในทางเพศ ซึ่งเชื่อมโยงกับเพศภาวะ (gender) แต่อัตลักษณ์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสถานที่นิยามตัวเองเพียงอย่างเดียว ยังขึ้นอยู่กับคนที่คนอื่นนิยามหรือมองว่าเราเป็นอย่างไรในทางเพศด้วย
- (2) *มิติการนำเสนอร่างกาย* (appearances and display) เราอยากให้คนอื่นเห็นเราเป็นอย่างไร เราก็นำเสนอตัวเองอย่างนั้น อาจด้วยทรงผม หรือเสื้อผ้า เพื่อนำความเป็นเพศหญิง เพศชาย หรือเพศทางเลือกอื่นๆ
- (3) *มิติของพฤติกรรม และกิริยามารยาท* (behaviors and manners) ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นตัวตนในทางเพศ ซึ่งการกระทำแบบเดียวกันแต่อาจถูกตีความไม่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับบริบท ขึ้นอยู่กับความพึงพอใจ หรือความรู้สึกที่เรามีต่อคนคนนั้น เป็นความรู้สึกส่วนตัว
- (4) *มิติของการดึงดูดทางเพศ* (attraction) สังคมวางกฎกติกาของความรัก ให้รักเฉพาะเพื่อนต่างเพศเท่านั้น แต่คนที่รักเพศเดียวกันก็ไม่ได้หลุดออกจากกติกาของการรักต่างเพศ เพราะคนที่รักเพศเดียวกัน ก็จะมีคนที่มีเพศภาวะเดียวกับเราเท่านั้น ดังนั้นจึงไม่มีใครหลุดจากกรอบนี้ ซึ่งถ้าหลุดจากกรอบนี้คือ สามารถสนใจหรือดึงดูดกับคนได้ทุกเพศ ทุกวัย นอกจากนั้นความรักก็ไม่ได้ขึ้นอยู่กับสิ่งที่เราต้องรักต่างเพศเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับ เชื้อชาติ ชนชั้น และอื่นๆ อีกด้วย
- (5) *มิติของความสัมพันธ์* (relationship) กฎกติกาว่าด้วยการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างชาย-หญิงเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย และวัฒนธรรม ซึ่งบางสังคมไม่มีกติกาของการจบความสัมพันธ์
- (6) *มิติของเพศสัมพันธ์* (having sex) เพศวิถีมีการนิยามว่าอะไรคือการร่วมเพศ ทำอย่างไรจึงเรียกว่าการร่วมเพศ และการร่วมเพศที่ถูกต้องเป็นอย่างไร และที่ผิดปกตินั้นเป็นอย่างไร

จากคำอธิบายทั้งหมดนี้ข้อนี้ขออนุญาตอย่างหนึ่งคือ **เพศวิถีไม่ใช่เรื่องหยุดนิ่ง** แต่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ในแง่ปัจเจกบุคคล เพศวิถีจึงเป็นกระบวนการชีวิตที่ยาวนานของคนๆ หนึ่ง มีการเติบโตและเปลี่ยนแปลง เพื่อที่จะตอบโต้หรือยอมตามต่อกรอบกติกาเรื่องเพศที่ปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น และสัมพันธ์กับเหตุการณ์ต่างๆ ในช่วงเวลาหนึ่งๆ ในแง่ระบบสังคม เพศวิถีจึงมีที่ทางอยู่บนกฎเกณฑ์ของการเมือง ศีลธรรม และแนวปฏิบัติเรื่องเพศ หรือวัฒนธรรมทางเพศในแต่ละสังคม ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา บทความนี้ตั้งใจจะเป็นงานนำร่องที่ทดลองรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ดูว่า **ในช่วงประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา เพศวิถีในสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไป มีเรื่องอะไรบ้าง และที่ยังคงไม่เปลี่ยนแปลงไปมีอะไรบ้าง**

ที่จริงมีตัวอย่างของการเปลี่ยนแปลงเรื่องเพศวิถีที่เห็นได้ชัดมากมายในบ้านเรา ได้แก่ วิธีการคุมกำเนิดที่เข้ามาสอดแทรกในชีวิตคู่ ‘การทำรักโดยไม่ต้องทำลูก’ ได้เป็นแนวปฏิบัติที่เปลี่ยนแปลงไปชนิดไม่สามารถกู้คืนกลับให้เหมือนเดิมก่อนหน้า ‘การอยู่ก่อนแต่ง’ เป็นเรื่องที่ไม่สร้างความแปลกใจอีกต่อไป รวมถึง ‘การปรากฏตัวชัดเจนขึ้นของกลุ่มคนที่รักเพศเดียวกัน หรือผู้มีเพศวิถีทางเลือก’ ไม่ว่าจะเป็นเกย์ กะเทย สาวประเภทสอง ทอม ดี ดี๊ด แต๋ว แต้บ และสัดส่วนของคนที่ตัดสินใจเป็นโสดเพิ่มสูงขึ้นมากกว่าแต่ก่อน โดยเฉพาะผู้หญิง เป็นต้น

บทความทดลองนี้จะจับประเด็น **เพศวิถีที่กำลังเปลี่ยนไป 4 เรื่องคือ** (1) เพศสัมพันธ์ โดยเฉพาะเพศสัมพันธ์ก่อนการแต่งงาน (2) เพศวิถีทางเลือกรับกับความหลากหลายทางเพศ (3) การค้าบริการทางเพศ และ (4) เพศศึกษารอบด้าน (sexuality education) และ **เพศวิถีที่ยังไม่เปลี่ยนแปลง ที่สำคัญที่สุดคือ** การควบคุมเรื่องเพศของผู้หญิง ที่สะท้อนออกมาในวัฒนธรรมทางเพศ โดยเฉพาะเรื่องความรุนแรงทางเพศ และการทำแท้ง โดยตอนท้ายสุดจะวิเคราะห์เชิงแนวคิดว่า สถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้เชื่อมโยงกับเรื่อง การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และประเด็นสิทธิ เสรีภาพ ของปัจเจกบุคคลอย่างไร

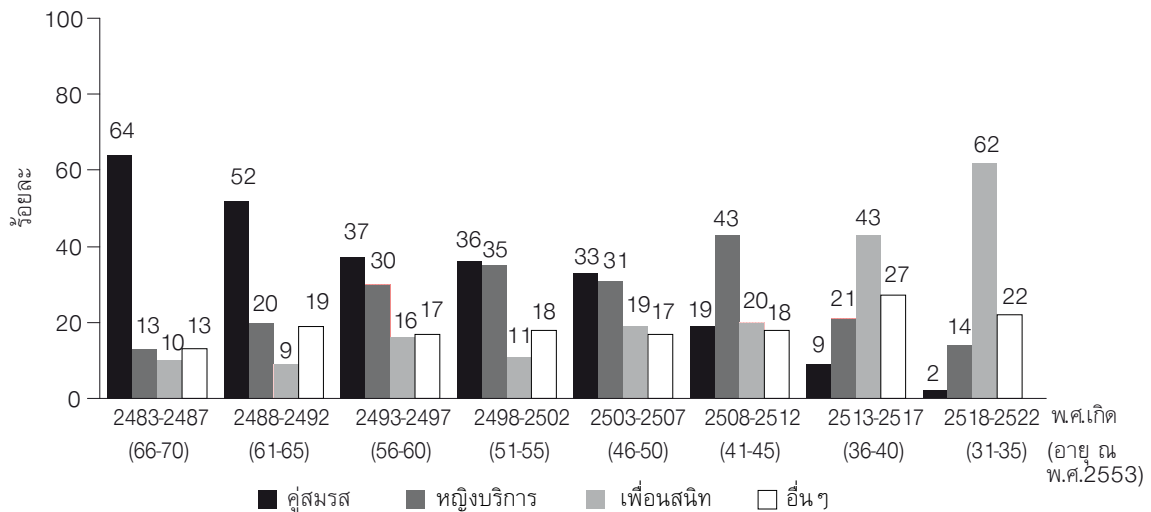
2. เพศวิถีที่เปลี่ยนแปลงไป

2.1 เพศสัมพันธ์ที่เปลี่ยนไป

ในที่นี้เสนอการมองจากเพศสัมพันธ์ครั้งแรกของชายไทย โดยเปรียบเทียบจากการวิจัยระดับชาติหลายชิ้นที่รวบรวมโดยนิมอนงค์ งามประภาสอม (Ngamprapasom, 2001) ที่มีคำถามว่า คู่นอนคนแรกของคุณคือใคร คำตอบที่ให้เลือกคือ ภรรยา พนักงานหญิงบริการ เพื่อนสนิท และคนอื่นๆ การอ่านผลครั้งนี้ผู้เขียนคำนวณอายุผู้ตอบ ณ พ.ศ. 2553 เพื่อให้ความรู้สึกเป็นปัจจุบันมากที่สุด พบแบบแผนที่น่าสนใจดังนี้ (ดูรูป 1)

ในรุ่นของชายสูงอายุมากกว่า 60 ปีขึ้นไป คือสองกลุ่มชายสุดในรูป สัดส่วนมากกว่าครึ่งหนึ่งมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับภรรยาตนเอง แม้สัดส่วนของชายรุ่นถัดมาคืออายุ 46-60 ปี ยังคงมีสัดส่วนการมีเซ็กส์ครั้งแรกกับคู่ตนเองมากที่สุด แต่จำนวนเปอร์เซ็นต์ลดลงไปมากคือ เหลือเพียงประมาณหนึ่งในสาม ขณะที่สัดส่วนของผู้ตอบว่าคู่นอนคนแรกคือหญิงบริการก็เพิ่มตามมาติดๆ ในสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน แต่ในรุ่นอายุ 41-45 ปี กลับมีประสบการณ์ทางเพศครั้งแรกกับหญิงบริการมากที่สุดคือ ร้อยละ 43 และรุ่นน้องถัดมา คืออายุ 36-40 ปี ซึ่งเกิดในช่วง พ.ศ. 2513-2517 เป็นรุ่นที่เริ่มมีเซ็กส์ครั้งแรกกับเพื่อนสนิทเป็นสัดส่วนสูงสุด (ร้อยละ 43) และรุ่นที่อายุน้อยที่สุดในรูป (อายุ 31-35 ปี) สองในสาม (ร้อยละ 62) มีประสบการณ์ทางเพศครั้งแรกกับเพื่อน ร้อยละ 14 กับหญิงบริการ และร้อยละ 2 กับคู่สมรสของตนเอง

รูปที่ 1 ผู้ชายไทยรุ่นต่างๆ มีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับใคร ?

ที่มา: กฤตยา อาชวนิจกุล และกนกวรรณ ธรรมวรรณ, 2550. (ปรับจาก Ngamprapasom, 2001, รูปที่ 2)

น่าสังเกตว่า คำตอบ ‘คนอื่น ๆ’ เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามรุ่นอายุ โดยเฉพาะคนที่เกิดช่วงระหว่าง พ.ศ. 2513-2517 และ พ.ศ. 2518-2522 ตอบว่ามีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับ “คนอื่น ๆ” สูงถึง ร้อยละ 27 และ ร้อยละ 22 ตามลำดับ คำถามก็คือ เราจะตีความคนอื่น ๆ หรือแม้แต่ ‘เพื่อนสนิท’ (ร้อยละ 62) อย่างไร? เช่น เป็นการมีเพศสัมพันธ์กับคนเพศเดียวกัน หรือต่างเพศ นั่นคือ การสำรวจในลักษณะนี้ ยังคงวางอยู่ภายใต้ วิธีคิดแบบรักต่างเพศอยู่ ทำให้ผลการศึกษานำไปใช้ในการต่อยอดบรรทัดฐานของรักต่างเพศค่อนข้างมาก และชี้ว่าการสำรวจเรื่องเพศที่ผ่านมายังขาดความละเอียดอ่อนเรื่องการรักเพศเดียวกัน ขณะเดียวกันก็ไม่อาจ ให้ภาพการเปลี่ยนแปลงที่สะท้อนเรื่องความหลากหลายทางเพศ⁴

ในช่วงสองทศวรรษล่าสุด (พ.ศ. 2534 - 2553) หรือเริ่มนับแต่มีการระบาดของเอดส์เป็นต้นมา มีงานวิจัยสำรวจจำนวนมากที่มุ่งศึกษาพฤติกรรมทางเพศกลุ่มวัยรุ่น เนื่องจากถูกมองว่าเป็นกลุ่มที่มี พฤติกรรมเสี่ยงทางเพศ พบผลสอดคล้องกันว่า สัดส่วนของวัยรุ่นมีเพศสัมพันธ์กันตั้งแต่วัยเรียนมีสูงขึ้นกว่า แต่ก่อนมาก และมีแนวโน้มที่จะมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกเมื่ออายุน้อยลงเรื่อยๆ การสำรวจระดับชาติก่อน พ.ศ. 2543 พบอายุที่เริ่มมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกเฉลี่ยที่อายุประมาณ 14 - 17 ปี (Ngamprapasom, 2001) แต่ผลการสำรวจพฤติกรรมทางเพศระดับชาติล่าสุด ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล เมื่อ พ.ศ. 2549 พบว่า อายุที่เริ่มมีเซ็กส์ในกลุ่มผู้ถูกสัมภาษณ์อายุ 18-24 ปี ผู้ชายอยู่ที่ช่วงอายุ 10-13 ปี และผู้หญิงอยู่ที่ 11-14 ปี (Sabaiying, 2009:83)

งานสำรวจพฤติกรรมทางเพศระดับชาติล่าสุดดังกล่าว ยังพบว่าสัดส่วนของวัยรุ่นชายไทยอายุ 15-18 ปี ที่มีประสบการณ์ทางเพศแล้วมีสูงถึงร้อยละ 61 โดยเกือบทั้งหมดเป็นเซ็กส์นอกการแต่งงาน ซึ่งเป็นสัดส่วนที่สูงมากเมื่อเปรียบเทียบกับวัยรุ่นฟิลิปปินส์ (ร้อยละ 45) และเวียดนาม (ร้อยละ 10) (Phodhisitha & Xenos,

⁴ ขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.นาภรณ์ หะวานนท์ ที่กระตุ้นให้มองประเด็นนี้

2009:65-66) ข้อมูลชุดนี้เมื่อวิเคราะห์ในรายละเอียด พบว่าผู้ชายอายุ 20-24 ปี และอายุ 18-19 ปี เรียนรู้เรื่องเพศครั้งแรกจากหญิงบริการมีเพียงร้อยละ 4 และร้อยละ 2 ตามลำดับเท่านั้น และมากกว่าครึ่งหนึ่ง มีทัศนคติทางบวกต่อการมีเพศสัมพันธ์ก่อนการแต่งงาน ทั้งนี้วัยรุ่นไทยรายงานว่าพ่อแม่ตนเองยอมรับการมีเพศสัมพันธ์นอกการแต่งงานของลูกชายมากกว่าลูกสาว (Sabaiying, 2009: 73-76)

กล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนในเรื่องนี้ก็คือ ชายไทยเรียนรู้ประสบการณ์ทางเพศครั้งแรกกับหญิงบริการและคู่สมรสของตนเองน้อยลงเรื่อย ๆ โดยที่ส่วนใหญ่มีเซ็กส์ครั้งแรกกับเพื่อนหรือกิ๊ก เพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงาน และการอยู่ก่อนแต่งมีแนวโน้มจะเป็นบรรทัดฐานของคนวัยทำงาน และหนุ่มสาวในวัยเรียนหนังสือ (Yamarat, 2010) สะท้อนว่าความคิดเรื่องการรักษาพรหมจารีของหญิงไทยไว้นั้นกว่าจะแต่งงานผ่อนคลายเป็นมาก และคาถา ‘รักษาวลสงวนตัว’ ที่มีความหมายถึงให้มีเซ็กส์เมื่อแต่งงาน ก็คลายมนต์ในทางปฏิบัติลงมากเช่นกัน

2.2 เพศวิถีทางเลือกที่เปลี่ยนไปในความหลากหลายทางเพศ

ก่อนอื่นขออธิบายถึงศัพท์ ‘ความหลากหลายทางเพศ (sexual diversities)’ ซึ่งถูกใช้เป็นชื่อเครือข่ายคนทำงานเกี่ยวกับสิทธิของคนรักเพศเดียวกันเมื่อกลางปี 2548⁵ เพื่อให้หมายรวมถึงผู้มีเพศวิถีทางเลือกทุกแบบ ไม่ว่าจะเป็น ชายรักชาย หญิงรักหญิง เกย์คิง เกย์ควีน ควิง ทอม ดี กะเทย สาวประเภทสอง คนข้ามเพศ ตืด แด็บ และ ฯลฯ รวมถึงผู้ที่รักต่างเพศด้วย แต่ภายหลังเครือข่ายดังกล่าวมีแนวโน้มที่จะใช้ศัพท์นี้เรียกกลุ่ม LGBTI (lesbian, gay, bisexual, transgender, intersex⁶) ว่าเป็นกลุ่มที่มีความหลากหลายทางเพศ

สำหรับคำว่า ‘เพศวิถีทางเลือก’ ผู้เขียนตั้งใจให้มีความหมายถึง เพศวิถีของคนส่วนน้อย (sexual minorities) หรือหลายคนเรียกว่า ‘เพศที่สาม’ ซึ่งดำรงอยู่ในสังคมไทยมาเนิ่นนาน ดังปรากฏมีรูปจิตรกรรมฝาผนังของหญิงรักหญิงในวัดคงคาราม จังหวัดราชบุรี⁷ และในตำนานไทยเก่าแก่เรื่องกำเนิดมนุษย์ที่กล่าวว่า ‘โลกประกอบด้วยสามเพศ: ผู้ชาย ผู้หญิง และกะเทย กะเทยในตำนานมิใช่ชายหรือหญิงที่ผิดปกติ กะเทย เป็นมนุษย์จำพวกหนึ่งที่แตกต่างซึ่งอาจมีร่างกายเป็นชายหรือหญิง’⁸ แต่ด้วยเหตุที่สังคมไทยในอดีตหามาตร ๆ ยังคงจัดกลุ่มคนเหล่านี้ว่า ‘มีความผิดปกติทางเพศ’ หรือ ‘เบี่ยงเบนทางเพศ’ ทำให้ในอดีตคนกลุ่มนี้มักต้องอยู่อย่างปกปิด ไม่มีกลุ่มองค์กรที่เป็นปากเสียงของตนเอง

⁵ ผู้เขียนเป็นผู้เสนอให้ใช้ศัพท์นี้ครั้งแรกในการประชุมวิชาการนานาชาติเรื่อง ‘เพศวิถี เพศภาวะ และสิทธิในเอเชีย: ว่าด้วยเรื่องเครือข่ายศึกษา’ จัดโดยสำนักงานสิทธิมนุษยชนศึกษาและพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และเครือข่ายเครือข่ายแห่งภาคพื้นเอเชียแปซิฟิก ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 7-9 กรกฎาคม 2548

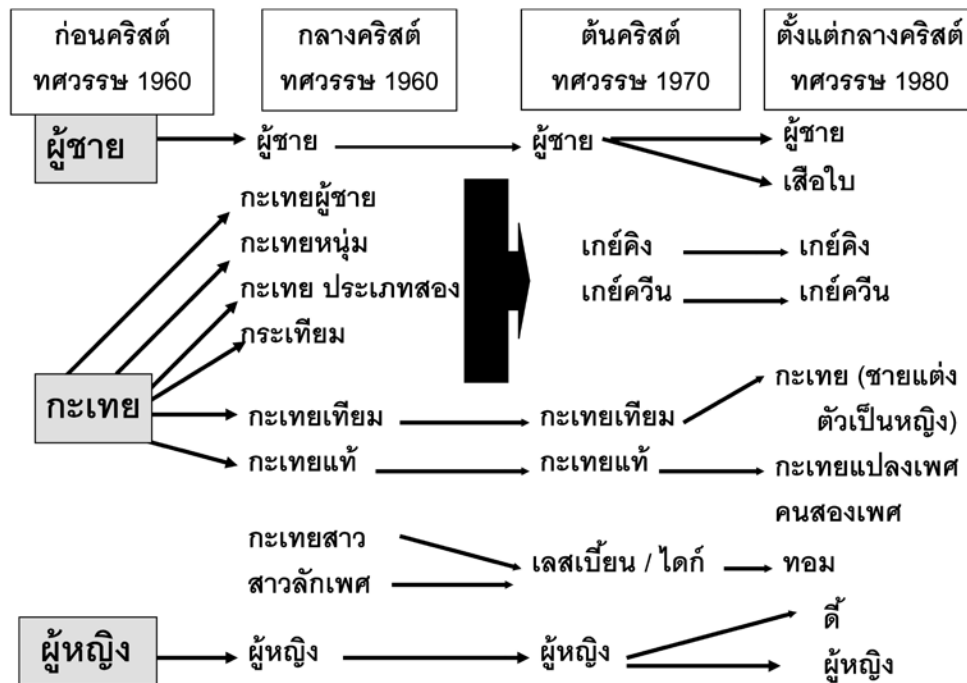
⁶ บุคคลที่มีอวัยวะเพศที่ไม่สามารถตัดสินได้ว่าเป็นหญิงหรือชาย ซึ่งอาจเกิดขึ้นตั้งแต่แรกคลอด หรือพัฒนาเมื่อร่างกายเติบโตขึ้น เช่น มีลักษณะภายนอกเป็นผู้หญิง แต่มีลักษณะอวัยวะเพศใกล้เคียงเพศชาย หรือเด็กหญิงที่เกิดมาพร้อมปุ่มกระสัน (clitoris) ใหญ่ หรือเด็กชายที่เกิดมามีลิงค์เล็กจิ๋ว หรือผู้ที่เกิดมาที่มีทั้งโครโมโซม XX และ XY เป็นต้น (http://www.isna.org/faq/what_is_intersex)

⁷ เป็นวัดมอญมีอายุมากกว่า 200 ปี ภายในวัดมีสิ่งสำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมต่าง ๆ หอนอน หอนั่ง และตัวโบสถ์วัดได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งอนุรักษ์ของกรมศิลปากร

⁸ คำกล่าวเปิดของเครือข่ายความหลากหลายทางเพศในประเทศไทยในงานประชุมที่อ้างถึงในพุดโน้ต 2 ทั้งนี้ตำนานโบราณที่ว่าคือ คัมภีร์ปฐมมูลสุทธของอาณาจักรล้านนา คัมภีร์นี้มีได้ระบุว่า ผู้ที่รักเพศเดียวกันมีความเป็นมนุษย์น้อยกว่าหรือมีคุณค่าน้อยกว่าชายและหญิง

จากการศึกษาของปีเตอร์ แจ็คสัน เรื่อง ‘การระบุดีนของอัตลักษณ์ทางเพศในสังคมไทย’ (Jackson, 2000) ที่ระบุว่า นับตั้งแต่คริสต์ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา ได้เกิดการจำแนกเพศใหม่ๆ ขึ้นในสังคมไทย (รูปที่ 2) เห็นได้ว่าศัพท์ประดิษฐ์ใหม่ที่เรียกผู้มีเพศวิถีทางเลือก บางคำก็ตายหายไป (เช่น กระเทียม) หลายคำก็ยังคงใช้อยู่จนถึงปัจจุบัน และมีศัพท์ใหม่ๆ เพิ่มขึ้นเช่นกัน ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของเพศวิถีในกลุ่ม LGBTI

รูปที่ 2: การเปลี่ยนผ่านประเภทของเพศในสังคมไทย

หมายเหตุ: ประเภทของเพศภาวะ/เพศสรีระ จำแนกโดยเส้นตรงความต่อเนื่องทางเพศในสังคมไทย จากเป็นชายมากที่สุดถึงเป็นผู้หญิงมากที่สุด โดยใช้ลูกศรแสดงสมมติฐานของการเปลี่ยนแปลง
ที่มา: Jackson, 2000.

ปัจจุบันการปรากฏตัวของกลุ่มคนรักเพศเดียวกัน หรือผู้มีเพศวิถีทางเลือก ทั้งในระดับบุคคลและกลุ่มองค์กรเห็นได้ชัดจนมากขึ้นมาก ดังข้อค้นพบจากฐานข้อมูลเรื่องเพศในข่าวออนไลน์ของแผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศที่พบว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2540 ถึง 2550 มีข่าวในประเด็นของผู้มีเพศวิถีทางเลือกทั้งข่าวบุคคลและข่าวเคลื่อนไหวณรงค์เกี่ยวกับ LGBTI รวม 1,345 ชิ้น ในจำนวนนี้เป็นข่าวรณรงค์จำนวน 288 ชิ้น (ร้อยละ 21) โดยรูปแบบการเคลื่อนไหวรณรงค์มีหลากหลาย ได้แก่ การตอบโต้นโยบายของภาครัฐที่ละเมิดสิทธิ หรือกีดกันผู้มีเพศวิถีทางเลือก การเรียกร้องสิทธิในประเด็นต่างๆ ทั้งการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายทำงาน จนถึงผู้ประสบปัญหาละเมิดสิทธิออกมาเรียกร้องผ่านสื่อรายบุคคล การจัดประชุมสัมมนาเพื่อเผยแพร่ข้อมูลงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับประเด็นความหลากหลายทางเพศ การให้ข้อมูลความรู้ที่เกี่ยวข้องกับคนรักเพศเดียวกันในแง่มุมหลากหลาย โดยกลุ่มบุคคลและองค์กรต่างๆ และการเปิดเผยและแสดงตัวตนของชุมชนคนรักเพศเดียวกัน เช่น งานชุมนุมสังสรรค์ (จิตติมา ภาณุเตชะ, 2551)

ตั้งแต่ พ.ศ. 2545 กลุ่มอาจารย์ (องค์กรหญิงรักหญิงที่ทำงานสนับสนุนและปกป้องสิทธิคนรักเพศเดียวกัน) ได้ขับเคลื่อนผลักดันจนกระทรวงสาธารณสุขของไทย ได้ยอมรับว่าการรักเพศเดียวกันมิได้เป็นเรื่องผิดปกติ วิปริต หรือ เป็นโรคจิตแต่อย่างใด⁹ ปัจจุบันมีกลุ่มองค์กรที่ทำงานเกี่ยวกับสิทธิของกลุ่มเพศวิถีทางเลือกเพิ่มขึ้น จำนวนมากทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องสิทธิทางเพศและสิทธิด้านเอดส์ ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา องค์กรเหล่านี้ได้ร่วมทำงานด้านสิทธิและสุขภาพกับกระทรวงสาธารณสุข คณะกรรมการ สิทธิมนุษยชนแห่งชาติ และองค์กรทุนใหญ่อย่างสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.)

การผลักดันที่สำคัญเรื่องหนึ่งคือ การต่อสู้ให้การไม่เลือกปฏิบัติต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่าง ในมิติต่างๆ ในมาตรา 30 ของรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2550 เพิ่มคำว่า ‘อัตลักษณ์ทางเพศ’ ที่หมายถึงเพศที่สาม เข้าไปด้วย แม้การแก้ไขจะแพ้ไปอย่างถนัด¹⁰ แต่ในรายละเอียดส่วนที่เป็นเจตนารมณ์ของบทบัญญัติแห่ง รัฐธรรมนูญว่าด้วยการห้ามเลือกปฏิบัติทางเพศ ก็ระบุว่าให้ปกป้องคุ้มครองครอบคลุมถึงบุคคลที่มี ‘อัตลักษณ์ทางเพศ’ ต่างไปจากเพศชายและเพศหญิงไว้ด้วย (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2550)

ในด้านของผลกระทบในเชิงประชากร การปรากฏตัวชัดเจนมากขึ้นของกะเทย สาวประเภทสอง หรือชาย แต่งหญิง ก่อให้เกิดความกังวลใจต่อนักประชากรศาสตร์ว่า จะลดจำนวนผู้ชายที่จะเป็นคู่เจริญพันธุ์ของผู้หญิง น้อยลงไปอีก เพราะอัตราส่วนทางเพศของประชากรไทย ชายต่อหญิง เท่ากับ 97 ต่อ 100 ดังนั้น ‘ถ้าผู้ชาย จำนวนหนึ่ง เช่น ร้อยละ 5 หรือ 10 เปลี่ยนข้างกลายเป็นอยู่กับฝ่ายหญิงเสียแล้ว อัตราส่วนเพศก็จะยิ่งลดลง ไปอีก จนเหลือ 92 หรือ 87 ได้ ถ้าเป็นเช่นนั้น ตลาดการจับคู่แต่งงาน เพื่อมีลูกสืบทอดพันธุ์ต่อไปก็ยิ่งบีบรัด จนน่าจะมีผลให้อัตราการครองโสดของสตรีเพิ่มสูงขึ้น และส่งผลให้อัตราเจริญพันธุ์รวมของประชากรลดต่ำลง ไปอีก’ (ปราโมทย์ ประสาทกุล และ ปัทมา ว่าพัฒนางศ์, 2551:13)

สิ่งที่น่าสนใจในความเปลี่ยนแปลงก็คือ แม้ทัศนคติทั่วไปของสังคมไทยต่อเพศที่สาม ที่นักวิชาการ ต่างประเทศวิเคราะห์ว่ามีลักษณะ ‘ทนได้ แต่ยอมรับไม่ได้’ (Jackson & Cook, 1999) และการดำเนินชีวิต ของชนกลุ่มน้อยทางเพศยังคงถูกเลือกปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรมในหลากหลายแง่มุม ดังเรื่องจริงที่ปรากฏใน หนังสือ ‘ชีวิตที่ถูกละเมิด: เรื่องเล่ากะเทย ทอม ดี หญิงรักหญิง ชายรักชาย และกฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่าง ประเทศ’ (จันทร์จิรา บุญประเสริฐ, 2554)

⁹ เป็นการตอบ ‘กลุ่มอาจารย์’ ที่ยื่นจดหมายให้กรมสุขภาพจิตออกหนังสือรับรองทางวิชาการว่า คนรักเพศเดียวกันมิได้มีความผิดปกติทางจิต หรือเป็นโรคแต่อย่างใด กรมสุขภาพจิต ได้ส่งหนังสือตอบเลขที่สธ. 0605/375 ลงวันที่ 29 มกราคม 2545 รับรองว่าไม่ผิดปกติ โดยอ้าง ตามองค์การอนามัยโลกที่ได้ถอนการจำแนกโรคว่า คนรักเพศเดียวกันผิดปกติทางจิตออกไปแล้วเมื่อ พ.ศ. 2535 ซึ่งก่อนหน้านั้นสมาคม สุขวิทยาจิตแห่งสหรัฐอเมริกาได้ถอนออกไปตั้งแต่ พ.ศ. 2516 [<http://www.sapaan.org/article/39.html>]

¹⁰ เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง (2550) ในฐานะสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ (สสร.) เขียนเล่าเรื่องนี้ว่า ‘...โดยเฉพาะในวันก่อนสุดท้ายของการประชุม ถึงขนาดได้มีการลงมติผ่านไปแล้วด้วยซ้ำว่า ให้แก้ไขเพิ่มเติมโดยบัญญัติห้ามมิให้เลือกปฏิบัติต่อมีอัตลักษณ์ทางเพศไว้ในรัฐธรรมนูญด้วย เพียงแต่ในภายหลัง เมื่อนายกรุณ โสภณ สมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ ได้เสนอให้สภาร่างรัฐธรรมนูญทบทวนว่า เรื่องใดหากเป็นการ แปรญัติแก้ไขหลักการเดิม จะทำไม่ได้ จะทำได้ต้องเป็นการเปลี่ยนแปลงถ้อยคำเท่านั้น จึงนำมาซึ่งการพิจารณาหรือดูว่า การเพิ่มคำว่า ‘อัตลักษณ์ทางเพศ’ เข้าไว้ในหลักการเรื่อง ‘การไม่เลือกปฏิบัติ’ เป็นการแก้ไขหลักการ หรือเป็นเพียงเพิ่มเติมรายละเอียดเข้าไปใน หลักการเรื่อง ‘การไม่เลือกปฏิบัติ’ อันเดิม แต่ในท้ายที่สุด สภาร่างรัฐธรรมนูญก็ลงมติว่า เป็นการแก้ไขหลักการ ด้วยมติ 29 ต่อ 29 กระทั่งประธาน สสร. ต้องลงมติชี้ขาด โดยชี้ว่า เป็นการแก้ไขหลักการ และนำมาซึ่งการลงมติอีกครั้ง ทำให้คำว่า ‘อัตลักษณ์ทางเพศ’ ต้องถูกตัดออกในที่สุด’

กล่าวได้ว่ามุมมองต่อกลุ่มผู้มีเพศวิถีทางเลือกโดยรวมของสังคมไทยเปลี่ยนไปในทางบวก คือ สังคมมีการยอมรับความหลากหลายของเพศวิถีทางเลือกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นที่ยอมรับร่วมทำงานกับภาครัฐราชการ หรือการต่อสู้ผลักดันเรื่องสิทธิของตนเองในเรื่องต่างๆ ที่สำคัญคือ การที่สถาบันราชภัฏออกระเบียบห้ามนักศึกษาทั้งที่แปลงเพศ เกย์ และหญิงรักหญิงไม่ให้เรียนในวิทยาลัยครู 36 แห่งทั่วประเทศ เมื่อ พ.ศ. 2539-2540 แต่ข้อห้ามดังกล่าวก็ถูกยกเลิกไปในที่สุด ซึ่งเป็นผลการรณรงค์ของภาคประชาสังคมที่ทำงานเรื่องสิทธิของเพศที่สาม และสื่อหนังสือพิมพ์ที่ไม่เห็นด้วยเป็นส่วนใหญ่

อีกตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ แม้ปรากฏการณ์ที่มีพื้นที่ของสื่อมวลชนไม่ว่าจะเป็นนิตยสาร และภาพยนตร์ได้เปิดเรื่องราวของเกย์ สาวประเภทสอง และชายรักชายมานานร่วม 20 ปีแล้ว แต่พื้นที่ดังกล่าวนี้เพิ่งเริ่มเปิดเรื่องราวของหญิงรักหญิงสู่สาธารณะไม่นานนัก (ก่อนหน้านี้มีบ้างประปราย แต่มักกระจายเพียงในวงแคบๆ เท่านั้น) ได้แก่ นิตยสาร Tom Act ที่เริ่มใน พ.ศ. 2551 ด้วยจำนวนพิมพ์ฉบับแรกเพียง 1,000 เล่ม ปัจจุบัน (2554) มียอดพิมพ์ครั้งละ 50,000 ฉบับ และในปี 2553 เกิดหนังรักของเลสเบี้ยนเรื่องแรกในประเทศไทยชื่อ *'Yes or No อย่ารักก็รักเลย'* ที่ได้รับการกล่าวขาน จนผู้กำกับหญิงของภาพยนตร์เรื่องนี้ติดหนึ่งในห้าผู้ถูกเสนอชื่อรับรางวัลผู้กำกับยอดเยี่ยมในปีที่ผ่านมา (Doksone, 2011)

ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า ในประเทศอื่นๆ ก็พบแนวโน้มทางบวกเช่นเดียวกัน ดังผลการสำรวจเรื่องสังคมทั่วไป (General Social Survey) ที่ศูนย์วิจัยแห่งชาติด้านความคิดเห็นของมหาวิทยาลัยชิคาโก ที่ทำการสำรวจปีละสองครั้งต่อเนื่องเป็นเวลา 22 ปีแล้ว ผลการสำรวจเมื่อปลายปี 2553 พบเป็นครั้งแรกว่า สัดส่วนคนอเมริกันที่สนับสนุนการแต่งงานของคนเพศเดียวกันมีสูงกว่ากลุ่มผู้คัดค้าน คือร้อยละ 46 ต่อร้อยละ 40 (Daly, 2011) และล่าสุดข่าวของบีบีซีเมื่อวันที่ 26 เมษายน 2554 รายงานว่าศาลสูงของประเทศปากีสถานได้เร่งให้หน่วยงานรัฐเกี่ยวกับฐานข้อมูลระดับชาติและทะเบียนราษฎรออกบัตรประจำตัวของเพศที่สามเป็น she-male หรือ he-male เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ยังขาดสิทธิขั้นพื้นฐานเพราะไม่มีบัตรประจำตัวตรงกับเพศตนเอง¹¹

2.3 การค้าบริการทางเพศที่เปลี่ยนไป

การมีเซ็กส์เพื่อแลกเงิน สิ่งของ และทำเป็นอาชีพ ประเทศส่วนใหญ่ถือว่าเป็นเพศวิถีต้องห้าม เป็นอาชญากรรม ที่มีบทลงโทษถึงจำคุก ขณะที่ผู้ประกอบอาชีพนี้ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง มักถูกประณามว่าเป็นผู้หญิงชั่ว หรือนางกลางเมือง สำหรับสังคมไทยมองว่า 'โสเภณี' เป็นสิ่งชั่วร้ายที่จำเป็นของสังคม การซื้อขายบริการทางเพศจึงมีสถานะกึ่งผิดกฎหมายในบ้านเรา ดังตัวกฎหมายที่ใช้กันมาฉบับเดิมเมื่อ พ.ศ. 2503 และกฎหมายปัจจุบัน (พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้าประเวณี พ.ศ. 2539) เน้นการ 'ปราบ' การค้าประเวณีมากกว่าการ 'ปราบ' ขณะที่เจ้าหน้าที่รัฐ โดยเฉพาะตำรวจก็ยังถูกมองว่า รีดไถและรับส่วยจากสถานค้าบริการทางเพศ ดังงานวิจัยของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร ที่ศึกษาเรื่องภาษีเถื่อนของโสเภณี เมื่อ พ.ศ. 2538 พบว่า มีมูลค่าหลายร้อยล้านบาทต่อปี (ผู้จัดการรายวัน, 16 กรกฎาคม 2546) มิติของการค้าบริการทางเพศในสังคมไทยข้างต้นนี้ ดูจะเป็นสิ่งที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนักในช่วงครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา

¹¹ จาก <http://www.bbc.co.uk/news/world-south-asia-13192077> สืบค้นเมื่อวันที่ 28 เมษายน 2554

แต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปมากมหาศาลคือ รูปแบบของธุรกิจการค้าบริการทางเพศ ที่จริง ๆ แล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา สถานการณ์ปัจจุบัน (2554) ก็เปลี่ยนไปมากหากเปรียบเทียบกับเมื่อ 20 ปีที่แล้ว ถ้าดูจากข้อมูลการสำรวจเฝ้าระวังสถานการณ์การค้าบริการ โดยกรมควบคุมโรคที่ทำในทุกเดือนมกราคมอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ปี 2514 มีแนวโน้มชัดเจนว่า สถานบริการมีการปรับเปลี่ยนจากรูปแบบดั้งเดิม จากที่เป็น ลานหรือช่องขายบริการทางเพศอย่างเดียวล้วน ๆ มาอยู่ในรูปแบบที่มีการให้บริการเสริมและการชักจูงใจด้านอื่น ๆ เพิ่มขึ้น และมีลักษณะฝังตัวอยู่กับสถานบริการบันเทิงในรูปแบบต่าง ๆ (บาร์ คาราโอเกะ ผับ คอกเทลเลาจ์ สวนอาหาร ฯลฯ) หรือสถานบริการอื่น ๆ มากขึ้น (อาบอบนวด นวดแผนโบราณ หอพัก ร้านตัดผม ฯลฯ) มีรูปแบบการบริการเคลื่อนที่มากขึ้น และมีกลุ่มการค้าบริการอิสระไม่ขึ้นกับตัวสถานบริการมากขึ้น ขณะที่ผู้ค้าบริการแม้ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง แต่ก็มีผู้ชายขายบริการมากขึ้นอย่างชัดเจน (กฤตยา อาชวนิจกุล, 2541)

ขบวนการจัดหาผู้หญิงเข้าสู่อาชีพนี้ก็เปลี่ยนแปลงชัดเจนเช่นกัน คือ จากยุคต้น ๆ ที่หญิงสาวเข้าเมืองมาทำงานแล้วถูกหลอกให้ค้าประเวณี ปรับเปลี่ยนเป็นยุคตกเขียว ที่นายหน้ารุกเข้าชนบทเพื่อหลอกเด็กมาค้าประเวณี และหรือพ่อแม่เป็นนายหน้าขายลูกสาวค้าประเวณีเสียเอง ถัดมาคือ ยุคจัดหาเด็กสาวเขาเผ่าต่าง ๆ เข้ามาค้าบริการในเมือง และตามด้วยการหาหญิงสาวจากประเทศข้างเคียง เช่น เขมร ลาว พม่า และจีนตอนใต้ มาค้าบริการทางเพศ จนถึงยุคไซเบอร์ที่เด็กและเยาวชนเสนอตัวขายบริการทางเพศแบบ ‘กึ่งสมัครใจ’ มีรูปแบบการให้บริการหลากหลาย (กฤตยา อาชวนิจกุล, 2537; กฤตยา อาชวนิจกุล และพรสุช เกิดสว่าง, 2540; พรพรรณ บุณลัสจจะ, 2548)

จากฐานข้อมูลข่าวหนังสือพิมพ์เรื่องเพศในช่วง พ.ศ. 2540-2550 ยืนยันและให้ภาพชัดเจนต่อข้อสรุปข้างต้นว่า ชาวผู้ค้าบริการอิสระโดยเฉพาะในรูปชั่วคราวมากขึ้น (กุลภา วจนสาระ, 2551) ดังข่าวเกี่ยวกับนักเรียนนักศึกษาขายบริการ เริ่มมีข่าวมาตั้งแต่ พ.ศ. 2540 แต่เป็นข่าวมากขึ้นในช่วงปี 2544-2545 จนนำมาสู่การจัดระเบียบสังคมรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเข้าตรวจค้นสถานบันเทิง และหอพัก พอช่วงปี 2545-2546 จำนวนข่าวในหัวข้อนี้ขยายตัวเพิ่มขึ้นเกือบ 3 เท่า เนื่องจากมีข่าวจับเอนต์ค้าบริการที่เป็นนักศึกษา ขววนักศึกษาค้าบริการเป็นอาชีพเสริมมีมากขึ้น เริ่มมีขavnักเรียนขายบริการและเป็นเอนต์เอง เช่น จับแม่แล้วคาซุนร. ดึงเพื่อนค้ากามส่งบำเรอเสีย (2545) แฉแหลก นศ. ชายตัว ดร. แชมป์ใช้บริการอีตมัยม (2544) ชัมเมอร์เช็กซ์ นร.ชายตัว แห่ยึดเสาไฟ ‘สวนลุม’ (2545) ล่อซื้อ-จับ ‘ยู สายเดี่ยว’ แม่เล่า นศ.เร่ค้ากามสาวปวช. (2545) แฉนศ.กลายพันธุ์เป็นไอตัว หล่อ ๆ ฟาดเป็นแสน (2544) ชายขายตัวเฟื่อง เดือนละแสนล่อใจหนุ่มวัยแตกพาน (2546)

รูปแบบและสถานที่ขายบริการทางเพศมีลักษณะหลากหลายมากขึ้นเช่นกัน เช่น ร้านตัดผม สวนสาธารณะ ร้านคาราโอเกะ ชวนา โรงภาพยนตร์ ในรถ ตู้รถไฟ ในเรือกลางทะเล ในห้องน้ำสาธารณะ ฯลฯ ดังข่าว ลุยร้านตัดผมกามมีห้องซอย ‘นศ.กลับก’ ล่อนจ้อน (2545) จับค้ากามตลาดวโฒแก้ผ้าโชว์ 30-อับ 100 (2545) ลวงขายกามกลางทะเลบำเรอสาวตังเก (2545) ค้ากามในตู้รถไฟอ้างเร้าใจใช้ที่แคบ (2546) แฉขายตัวพิสดาร-ให้บริการบนรถตู้ (2549) เป็นต้น

นอกจากนี้ บนพื้นที่อินเทอร์เน็ตและสื่อสมัยใหม่ก็ถูกนำมาใช้เป็นช่องทางการค้าบริการทางเพศ เช่น การซื้อขายบริการทางเพศผ่านห้องสนทนา ผ่านเว็บแคม ผ่านบริการของโทรศัพท์เคลื่อนที่ได้ด้วย เรียกว่า เซ็กซ์เอ็มเอ็มเอส (Sex Multi-Media Service) หรือ ผ่านสื่อเครือข่ายทางสังคม (hi5, facebook, multiply)

รวมถึงตามเว็บบอร์ดต่าง ๆ ก็มีการโพสขายบริการ หรือนำเสนอรูปภาพส่วนตัวของตนเองหรือผู้อื่นเพื่อขายบริการ (อิทธิพล ปรีดิประสงค์, 2546)

อย่างไรก็ตาม ทศนะสังคมไทยที่มองผู้ค้าบริการ โดยเฉพาะผู้หญิงว่าคือ ‘หญิงคนชั่ว’ อย่างชื่อเรื่องนิยายของ ก. สุรางคนางค์ ที่ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2480 ก็ยังคงดำรงอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง และน่าสังเกตว่าแม้ส่วนใหญ่ของผู้ชายไทยไม่ได้เรียนรู้ประสบการณ์ทางเพศครั้งแรกจากการซื้อบริการ หลังยุคเอดส์ระบาดชัดเจนแล้ว (หลัง พ.ศ. 2530) แต่ก็ได้หมายความว่า การขายบริการทางเพศ ซึ่งส่วนใหญ่แฝงฝังอยู่ในธุรกิจบันเทิงและบริการรูปแบบต่างๆ จะหดตัวลดลง กลับปรากฏว่าธุรกิจเซ็กส์ต้องห้ามกลับขยายตัวเป็นอุตสาหกรรมบริการที่ใหญ่โต¹² ดังตัวเลขที่ ชูวิทย์ กมลวิศิษฐ์ อดีตเจ้าของสถานอาบอบนวดขนาดใหญ่ ประมาณการว่า ยอดรวมรายได้ที่เกิดจากธุรกิจให้บริการทางเพศทั่วประเทศในปี พ.ศ. 2550 มีประมาณ 163,839 ล้านบาท คิดเป็นร้อยละ 2 ของจีดีพี (ประชาชาติธุรกิจ 15 สิงหาคม 2551)

2.4 เพศศึกษาที่เปลี่ยนไป

เสียงเรียกร้องให้กระทรวงศึกษาธิการจัดการเรียนการสอน ‘เพศศึกษา’ มักดังขึ้นเป็นระยะๆ เมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับเรื่องเพศในสังคมไทย ดังตัวอย่างจากข่าวส่นสะเทือนสังคมไทยที่สุดในรอบปี 2553 เรื่องการทำแท้งเถื่อนที่ถูกเปิดโปง เมื่อมีการพบซากตัวอ่อนของมนุษย์จากการทำแท้งจำนวน 2,002 ซาก ในวัดใจกลางเมืองกรุง พร้อมๆ กับ ‘เพศศึกษา’ (sex education) ก็เป็นทางทางออกที่สื่อหนังสือพิมพ์นำมาพาดหัว เช่น

‘ผู้ปกครองเห็นด้วยกว่า 90% สอนเพศศึกษาสัปดาห์ละครั้ง’ (มติชนรายวัน, 26 พฤศจิกายน 2553, หน้า 10)

‘สะกิด รร. ‘เลิกอ้าอึ้ง’ สอนเรื่องเพศ’ (ไทยโพสต์, 27 พฤศจิกายน 2553, หน้า 8)

‘ชีพ่อแม่-ครูร่วมสอนเซ็กส์ปลอดภัย’ (ข่าวสด, 7 ธันวาคม 2553, หน้า 26)

ข้อเสนอให้จัดการเรียนการสอนเพศศึกษาที่ดูเป็นจริงเป็นจัง ก่อนช่วงวัยรุ่นจะเกิดขึ้น คือ ข้อเสนอจากผลการประชุมสมัชชาสุขภาพแห่งชาติครั้งที่หนึ่ง พ.ศ. 2551 ในมติเรื่องสุขภาวะทางเพศ สืบเนื่องมาจากปัญหาความรุนแรงทางเพศ การตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อม และเรื่องเพศกับเอดส์/โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ ซึ่งเป็นข้อเสนอลำดับแรกมีรายละเอียดดังนี้ (กฤตยา อาชวนิจกุล, 2552:107)

จัดให้มีการสอนเพศศึกษารอบด้านให้สอดคล้องเหมาะสมกับนักเรียนทุกชั้น เพื่อเสริมสร้างภูมิคุ้มกันด้านสุขภาวะทางเพศ เนื้อหาหลักสูตรต้องสอดแทรกการเรียนรู้เรื่องเนื้อตัวร่างกายตนเอง เรื่องเพศกับเอดส์ เรื่องอนามัยเจริญพันธุ์ และทักษะการจัดการความสัมพันธ์กับผู้อื่น ครูผู้สอนทุกคนต้องผ่านการอบรมหลักสูตรการสอนเรื่องเพศศึกษารอบด้าน เพื่อแก้ปัญหาการนำครูที่ไม่มีทักษะและไม่มีความเข้าใจเรื่องเพศศึกษารอบด้านมาสอน และกำหนดให้จัดการเรียนการสอนเรื่องเพศศึกษารอบด้านในโรงเรียนเป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่งของการประกันคุณภาพการศึกษาของทุกโรงเรียน

¹² ครั้งหนึ่งดิ๊กชันนารีลองแมนเคยให้คำจำกัดความ ‘กรุงเทพฯ’ ว่า ‘เป็นสถานที่ที่มีโสเภณีจำนวนมาก’ จนคนไทยหลายวงการลุกมาประท้วงเป็นชาวใหญ่โตใน พ.ศ. 2536

เมื่อลองสอบทวนความเป็นมาของข้อเสนอให้เกิด ‘เพศศึกษา’ ในประเทศไทยพบว่า **เริ่มขึ้นตั้งแต่ 69 ปีที่แล้ว!!!** คือ เมื่อ พ.ศ. 2485 สภาวัฒนธรรมแห่งชาติได้ตั้งคณะกรรมการวางหลักสูตรเพศศึกษา เพื่อศึกษาค้นคว้าหลักสูตรในเรื่องเพศศึกษา ได้ผลออกมาเป็น ‘แผนการสอนเพศศึกษา’ สำหรับชั้นอนุบาล ชั้นประถม ชั้นมัธยมและเตรียมอุดมศึกษา เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2501 แต่ก็ไม่ได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการ เพราะเหตุผลว่าสภาพการศึกษาของไทยยังไม่พร้อมที่จะรับการศึกษาเรื่องเพศศึกษา (สภาวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2501 อ้างใน ระวีวรรณ แสงฉาย, 2538:53-56)

ถัดมาอีก 20 ปี จึงมีการบรรจุเนื้อหาเรื่องเพศศึกษาอย่างเป็นทางการครั้งแรกไว้ใน พ.ศ. 2521 แต่เพราะเรื่องเพศยังถูกมองว่า เป็นเรื่องต้องห้ามที่จะนำมาสอนในโรงเรียน จึงเลี่ยงไปใช้คำอื่นๆ แทน เช่น ธรรมชาติแห่งชีวิต บุคคลและชีวิตครอบครัว ชีวิตและครอบครัวศึกษา เป็นต้น และบูรณาการเนื้อหาไว้ในวิชาต่างๆ เช่น วิชาส่งเสริมประสบการณ์ชีวิต วิทยาศาสตร์ สุขศึกษา ฯลฯ (ยุพา พูนคำ และกอบกาญจน์ มหัทธโน, 2544) หลังจากนั้น กระทรวงศึกษาธิการ รวมถึงหน่วยงานระดับกรมของกระทรวงเอง ก็ออกโรงมาส่งเสริมให้จัดการเรียนการสอน ‘เพศศึกษา’ ทั้งในโรงเรียนและนอกโรงเรียน อีกหลายระลอก ดังนี้ (นันทิยา สุนทรปฎิภาค, 2552)

- ใน พ.ศ. 2525 สอดแทรก ‘เพศศึกษา’ ในหมวดวิชาสุขศึกษา สังคมศึกษา วิทยาศาสตร์ คหกรรมศาสตร์ ลูกเสือ อนุสาขาศาสตร์ หรือกิจกรรมแนะแนว และมีการอบรมครูผู้สอนเรื่องเพศศึกษา

- ใน พ.ศ. 2530 ร่วมมือกับสมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย (สวท.) จัดทำหนังสือคู่มือการสอนเรื่องครอบครัวศึกษา และผลิตสื่อการเรียนการสอนเรื่องชีวิตครอบครัวศึกษา เพื่อนำไปใช้ในโรงเรียนสังกัดของกรมสามัญศึกษา ระดับมัธยมศึกษาทั่วประเทศ

- ใน พ.ศ. 2543 ร่วมมือจากกระทรวงสาธารณสุข โดยกรมอนามัย และกรมสุขภาพจิต จัดทำโครงสร้างหลักสูตรเพศศึกษา แต่เมื่อกระทรวงศึกษาธิการนำไปใช้จริง ก็เปลี่ยนชื่อหลักสูตรจากเพศศึกษา เป็น ‘ชีวิตและครอบครัวศึกษา’ นำไปบรรจุไว้ในวิชาสุขศึกษาและพลศึกษา โดยจัดทำคู่มือชุด ‘แนวทางให้การศึกษารองชีวิตและครอบครัวศึกษา: ขอบข่ายสาระตามระดับชั้น’ ขึ้น และมีการประกาศใช้หลักสูตรนี้อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2545

เอดส์กับเพศศึกษา เมื่อสถิติจำนวนผู้ติดเชื้อเอดส์รายใหม่ในต้นทศวรรษ 2540 ชีวว่าเพิ่มสูงขึ้นในกลุ่มอายุ 15-24 ปี โดยมีสาเหตุหลักมาจากการมีเชื้อมันที่ไม่ได้ป้องกัน (ชินฤทัย กาญจนะจิตร และคณะ, 2546: 62-65) ‘เพศศึกษา’ ก็ถูกเสนอให้เป็นอีกหนึ่งทางออกในการช่วยป้องกันปัญหานี้ ใน พ.ศ. 2554 กองทุนโลกด้านเอดส์ วัณโรค และมาลาเรีย (Global Fund To Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria-GFATM) สนับสนุนให้สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ร่วมมือกับกรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข จัดทำหนังสือ ‘แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา’ ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1-ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 แบ่งออกเป็น 4 เล่ม ใช้เป็นคู่มือสำหรับครูผู้สอนนำไปบูรณาการเนื้อหาเพศศึกษาในสาระวิชาที่เกี่ยวข้อง เพื่อหวังจะปลูกฝังความเชื่อและทัศนคติที่เหมาะสมในเรื่องเพศให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมในสังคมไทย

และเพื่อให้นักเรียนมีภูมิคุ้มกัน ไม่เกิดปัญหาพฤติกรรมในเรื่องเพศ เช่น การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร การตั้งครรภ์ที่ไม่พึงประสงค์ การมีค่านิยมที่ไม่เหมาะสมในเรื่องเพศ เป็นต้น หลังจากคู่มือดังกล่าวถูกนำไปทดลองใช้ และมีการปรับปรุงให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ก็ถูกจัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2549 (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน 2550)

ขณะที่ใน พ.ศ. 2546 กระทรวงศึกษาธิการ และกระทรวงสาธารณสุข ร่วมมือกับองค์การแพธ (PATH) ภายใต้การสนับสนุนของกองทุนโลกฯ เช่นกัน จัดโครงการ ‘ก้าวอย่างอย่างเข้าใจ’ เพื่อส่งเสริมการจัดกระบวนการเรียนรู้เรื่องเพศศึกษาและป้องกันเอดส์ในกลุ่มเยาวชนในสถานศึกษา มีระยะเวลาดำเนินการ 5 ปี (1 ตุลาคม 2546-30 กันยายน 2551) มีสถานศึกษาเข้าร่วมโครงการ 699 แห่ง และโครงการนี้ยังคงดำเนินการต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน (2554) เพื่อเผยแพร่เพศศึกษาในกลุ่มเยาวชนที่หลากหลายรูปแบบมากขึ้น นอกเหนือจากการจัดกิจกรรมในโรงเรียน¹³

นอกจากนี้ ใน พ.ศ. 2545-2546 สำนักอนามัย กรุงเทพมหานคร สนับสนุนให้สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรีพัฒนาหลักสูตรเพศศึกษา และจัดกิจกรรมการเรียนรู้เรื่องเพศศึกษาอย่างเป็นระบบ ให้แก่สถานศึกษาในสังกัดกรุงเทพมหานคร ภายใต้หลักสูตรเสริมสร้างทักษะชีวิตและเพศศึกษาชื่อ ‘โลกหมุนได้ด้วยมือฉัน’ ซึ่งปรับมาจากหลักสูตร The World Starts With Me - WSWM ของ World Population Foundation ประเทศเนเธอร์แลนด์ ต่อมา กรุงเทพมหานครได้บรรจุหลักสูตรนี้ในแผนยุทธศาสตร์การปกป้องคุ้มครองเด็กในพื้นที่กรุงเทพมหานคร และในปีการศึกษา 2550 ได้ดำเนินการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตรนี้ในโรงเรียนขยายโอกาสของกรุงเทพมหานคร เพิ่มจากเดิมอีก 14 แห่ง และมีแผนจะขยายให้ครอบคลุมทั้งหมดในปีต่อไป (ทิพวัลย์ มารศรี และ เมทินี พงษ์เวช ม.ป.ป. อ้างใน นันทิยา สุคนธปฏิภาค, 2551)

น่าสังเกตว่า การสอนเพศศึกษาในระดับโรงเรียนสายสามัญทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นหลักสูตรของกระทรวงศึกษาธิการเองก็ดี หรือหลักสูตรที่พัฒนาโดยองค์กรพัฒนาเอกชน ยังคงใช้วิธีบูรณาการเนื้อหาเข้าไปในวิชาอื่นๆ หรือจัดเป็นกิจกรรมต่างหากออกมา ไม่มีวิชาที่ถูกเรียกว่า ‘เพศศึกษา’ ให้นักเรียน ต้องเรียนหรือเลือกเรียนแต่ประการใด อย่างไรก็ตาม กระบวนการเรียนการสอนที่กระทรวงศึกษาธิการจัดเองนั้น ถูกองค์การพัฒนาเอกชนวิพากษ์ว่า มิได้สอนสาระของเพศศึกษาอย่างที่ควรจะเป็น แต่เน้นไปที่เรื่องการเปลี่ยนแปลงของร่างกายในวัยเจริญพันธุ์ และมุ่งควบคุม ‘กำหนด’ และ ‘ก้ามนัด’ ภายใต้กรอบ ‘วัฒนธรรมไทย’ และ ‘ศีลธรรมอันดีงาม’ ทำให้การเรียนการสอนมีแต่เนื้อหาที่มุ่ง ‘สั่งสอน’ และ ‘ห้ามปราม’ เนื่องจากความเชื่อว่า การสอนเพศศึกษาตรงไปตรงมา คือ ‘การชี้โพรงให้กระรอก’ หรือ ‘การสอนให้มีเพศสัมพันธ์’ (องค์การแพธ, 2550:9)

องค์กรพัฒนาเอกชนเชื่อว่า หลักการที่ควรนำมาสอนคือ **เพศศึกษารอบด้าน** แต่เพศศึกษาที่พัฒนาโดยหน่วยงานราชการไทยมักเน้น เพศศึกษาที่ห้ามการมีเพศสัมพันธ์จนกว่าจะแต่งงาน หรือก็คือ ห้ามการมีเซ็กส์นอกการแต่งงานนั่นเอง ซึ่งในที่นี้ขอเรียกว่า ‘เพศศึกษาแบบจารีต’ โดยองค์การแพธที่เป็นผู้นำในเรื่องนี้ได้เปรียบเทียบเนื้อหาการสอนของเพศศึกษาสองแบบตามตารางข้างล่างนี้

¹³ <http://www.thaipr.net/keywordnews.aspx?keyword=โครงการก้าวอย่างอย่างเข้าใจ> [สืบค้นเมื่อวันที่ 13 พฤษภาคม 2554]

ตาราง 1 เปรียบเทียบเนื้อหาของเพศศึกษาแบบจารีตและเพศศึกษารอบด้าน

เพศศึกษาแบบจารีต	เพศศึกษารอบด้าน
เพศสัมพันธ์ที่อยู่นอกการแต่งงานเป็นอันตรายต่อชีวิต จิตใจ และความผาสุกของสังคม	เรื่องเพศเป็นเรื่องธรรมชาติ ความต้องการทางเพศเป็นเรื่องปกติ และเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตที่มีสุขภาวะ
การละเว้นไม่มีเพศสัมพันธ์จนกว่าจะแต่งงาน คือ พฤติกรรมทางเพศอย่างเดียวที่เป็นที่ยอมรับ	การไม่มีเพศสัมพันธ์คือ วิธีที่ดีที่สุดต่อการป้องกันตั้งครรภ์และโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์รวมทั้งโรคเอดส์
ควรให้คุณค่าแก่สิ่งที่ถูกต้องดีงาม ที่มีได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น สำหรับทุกคน	การให้คุณค่า และตระหนักถึงสิ่งที่ตนเองให้คุณค่า ควบคู่ไปกับความเข้าใจว่าครอบครัวและชุมชนที่เราอยู่ให้คุณค่าต่อสิ่งนั้นอย่างไร
ตอกย้ำประเด็นการรักษาพรหมจรรย์ และผลร้ายต่าง ๆ ของการมีเพศสัมพันธ์โดยไม่แต่งงาน	ให้สาระที่หลากหลายเกี่ยวกับเรื่องเพศ ไม่ว่าจะเป็น พัฒนาการธรรมชาติในเรื่องเพศของมนุษย์ สัมพันธภาพทักษะส่วนบุคคล การแสดงออกในเรื่องเพศ
พยายามหลีกเลี่ยงที่จะพูดถึงเรื่องความสำเร็จความใคร่ด้วยตัวเอง ความพึงใจในเพศรส การทำแท้ง และรสนิยมทางเพศแบบต่าง ๆ	ให้ข้อเท็จจริง ตรงไปตรงมาเกี่ยวกับเรื่อง ความสำเร็จความใคร่ด้วยตัวเอง ความพึงใจในเพศรส การทำแท้ง และรสนิยมทางเพศแบบต่าง ๆ
ให้ข้อมูลเชิงตำหนิ ป้องปราม เพื่อมุ่งให้รักษาพรหมจรรย์ และไม่ส่งเสริมการแสดงออก หรือการแสดงความรู้สึกที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ	ให้ข้อมูลทางบวกเกี่ยวกับเรื่องเพศ การแสดงออกทางเพศ ควบคู่ไปกับผลดีของการรักษาพรหมจรรย์
ไม่พยายามพูดถึงวิธีการคุมกำเนิดให้รู้ว่าจะปฏิบัติได้อย่างไร ยกเว้นเรื่องถุงยางและความไม่ปลอดภัยของถุงยาง	สอนให้รู้ว่าการใช้วิธีคุมกำเนิดสมัยใหม่สามารถป้องกันการตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ได้อย่างไร
ให้ข้อมูลโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์และเอดส์ไม่ชัดเจน มักขยายความเรื่องการติดเชื้อเอดส์ด้วยข้อมูลที่เกินจริง และพยายามชักจูงว่าถ้ามีเพศสัมพันธ์โดยไม่แต่งงาน จะได้รับผลจากโรคร้ายเหล่านั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้	ให้ข้อมูลที่ถูกต้องชัดเจน เกี่ยวกับโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์และเอดส์ รวมทั้งการหลีกเลี่ยงความเสี่ยงว่าสามารถทำได้อย่างไรบ้าง
มักจะนำคำสอนมาใช้เป็นเครื่องตอกย้ำ จูงใจให้เชื่อถือ และปฏิบัติ และสร้างความรู้สึกเป็นบาปผิด เมื่อไม่ปฏิบัติตาม	สอนให้ตระหนักว่า คำสอนและคุณค่าทางศาสนาที่บุคคลยึดถือจะมีส่วนกำหนดการดำเนินชีวิต และการแสดงออกทางเพศของบุคคลอย่างไร และให้โอกาสผู้เรียนได้สำรวจความคิด ความเชื่อของตน และครอบครัวต่อเรื่องนี้
หากเด็ก/วัยรุ่นหญิงตั้งครรภ์ไม่พึงประสงค์ มีเพียงหนทางเดียว คือต้องอุ้มครรภ์จนคลอดและต้องเลี้ยงดูบุตรหรือหาผู้อุปถัมภ์ทางเลือกของการทำแท้งเป็นบาปผิดร้ายแรง และยอมรับไม่ได้	เมื่อเด็ก/วัยรุ่นหญิงตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อม มีทางเลือกไม่ว่าจะเป็นการอุ้มครรภ์จนครบกำหนดคลอดและเลี้ยงดูทารก หรือเมื่อคลอดแล้วอาจหาทางผู้อุปถัมภ์ทารก หรืออาจยุติการตั้งครรภ์ด้วยการทำแท้งหากไม่พร้อมจริง ๆ

ที่มา: ปรับจากสไลด์ ‘เราสอนเพศศึกษาแบบไหน’ ของโครงการก้าวอย่างเข้าใจ [hpc3.anamai.moph.go.th/hpc/activity/280653/4.ppt]

อย่างไรก็ตาม แม้เนื้อหาและกระบวนการเรียนการสอนของเพศศึกษารอบด้าน จะเน้นการแลกเปลี่ยน ประสบการณ์ การรับฟังผู้อื่น การไม่ตัดสินพฤติกรรม และไม่ตีตราเพศวิถีส่วนน้อย รวมถึงพยายามเน้นให้ ผู้เรียนได้ครบทั้งความรู้ ทักษะ และโอกาสในการฝึกฝนทักษะต่างๆ ก็ตาม แต่ วิจิตร ว่องวาริทิพย์ ในฐานะ ครูที่ได้นำกระบวนการเหล่านี้ไปใช้ก็สะท้อนปัญหาสำคัญ 3 ประการคือ (1) ครูต้องสร้างบรรยากาศที่ปลอดภัย ในการเรียนรู้เรื่องเพศ (2) ครูต้องเปิดเผยและให้ข้อมูลครบถ้วนรอบด้าน และ (3) หลักสูตรต้องเน้น สัมฤทธิ์ผลในการถอดถอนมายาคติในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเพศวิถี เอชไอวี/เอดส์ และฉวยทาง โดยเฉพาะในประเด็น สุดท้าย วิจิตร พบว่า ‘เพศศึกษาทั้งกระบวนการ (หลักสูตร การอบรมครู การเรียนการสอนในชั้นเรียนเพศ ศึกษา) แทบไม่เคยได้ทำทนาย/ตั้งคำถามเอากับสถานะอันได้เปรียบและความไม่รับผิดชอบของคู่สัมพันธ์ เพศชาย (เน้นโดยผู้เขียน)’ (วิจิตร ว่องวาริทิพย์, 2554¹⁴)

นั่นคือ กระบวนการเรียนการสอนของเพศศึกษารอบด้าน ก็ยังคงถูกครอบงำด้วยมายาคติต่างๆ ที่ เกี่ยวข้องกับเพศวิถี เช่น ผู้หญิงดีกับการเป็นแม่ที่ดี ผู้หญิงดีกับการไม่ควรรู้เรื่องเพศ เน้นความรักความสัมพันธ์ของ รักต่างเพศ ไม่มีภาพของความเป็นพ่อ (fatherhood) ปรากฏในเนื้อหาหลักสูตร และอื่นๆ อีกมากมาย

3.1 การควบคุมเรื่องเพศวิถีในสังคมไทย

ในการพิจารณาว่าสังคมไทยมีวิธีการควบคุมเรื่องเพศวิถีอย่างไร เราสามารถวิเคราะห์ผ่านคำสอนที่ เป็นข้อห้ามปฏิบัติและข้อสนับสนุนให้ทำโน่นทำนี่เรื่องเพศ หรือคือ don't and do ในภาษาอังกฤษ ดังตัวอย่าง ที่ได้มาจากการที่ผู้เขียนทดลองนำเรื่องนี้แลกเปลี่ยนความเห็นกับคนทำงานในสถานศึกษาเรื่องเพศศึกษา และผู้ปฏิบัติงานในองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านเอดส์ เมื่อเดือนพฤศจิกายน 2550 โดยให้ช่วยกันคิดว่า มีเรื่องเพศอะไรบ้างที่สังคมบอกว่า “จงทำ” และ “อย่าทำ” ซึ่งได้ข้อห้ามและข้อสนับสนุนมากกว่า 100 ข้อ ในที่นี้ยกมาเพียงอย่างละ 10 ตัวอย่าง ดังนี้

จงทำ (do) รักนวลสงวนตัว รักเดียวใจเดียว อดเปรี้ยวไว้กินหวาน มี sex เมื่อพร้อม ทำตัวให้เรียบร้อย แต่งตัวมิดชิด แต่งตัวให้ตรงเพศ เข้าตามตรอกออกตามประตู เรื่องเพศเป็นเรื่องส่วนตัว จงพูดคุยกับ เพศตรงข้ามในที่เปิดเผย

อย่าทำ (don't) อย่ารักในวัยเรียน อย่ามีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร อย่ามีเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงาน อย่าหมกมุ่นในเรื่องเพศ อย่าแสดงออกว่ามีความต้องการทางเพศ อย่าชิงสุกก่อนห่าม อย่าให้ใครถูกเนื้อ ต้องตัว อย่าพูดคุยเรื่องเพศ เด็กไม่ควรรู้เรื่องเพศ อย่ามีเพศสัมพันธ์กับเพศเดียวกัน

ตัวอย่างทั้งหมดนี้ชี้ให้เห็นถึงภาคปฏิบัติการของคำสอนต่างๆ ที่ควบคุมเรื่องเพศ โดยใช้อำนาจ ทางวัฒนธรรมเป็นกลไกควบคุมผ่านความคิดเชิงจารีต ประเพณี หรือชุดความคิดต่างๆ ที่ส่งผ่านวาทกรรมห ลากหลายแบบ หลากหลายช่องทาง และ **สร้างวัฒนธรรมทางเพศสองมาตรฐาน** ขึ้นมา นั่นคือ การใช้ ความรู้ ความเข้าใจ และค่านิยมต่อเรื่องเพศวิถีต่างชุดกันในการสั่งสอนผู้หญิงกับผู้ชาย โดยผู้ชายจะได้รับการปลูกฝังเรื่องเพศแบบหนึ่ง และผู้หญิงจะถูกปลูกฝังอีกแบบหนึ่ง

¹⁴ ไม่สามารถอ้างเลขหน้าได้ เพราะบทความอยู่ระหว่างจัดพิมพ์ในวารสารจุดยืน ของศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สังคมไทยขัดเกลาลูกผู้ชายว่า ควรจะมีประสบการณ์เรื่องเพศก่อนการแต่งงาน การสะสมประสบการณ์แบบที่เรียกกันว่า ‘พินผู้หญิง’ ได้รับการยอมรับเป็นบรรทัดฐานในกลุ่มผู้ชาย ดังนั้น ชายไทยแท้ในกรอบเพศภาวะที่ว่าเป็น ‘ต้องเป็นผู้ชายที่เจนโลกโลเกีย มีทั้งทักษะและความรู้ ที่อาจสั่งสมได้จากเพศสัมพันธ์ชั่วคราวชั่วคราวจากการซื้อประเวณี และจากผู้หญิงสาวที่ “ไม่รักนวลสงวนตัว” การเป็นชายแต่ขาดประสบการณ์เรื่องเพศ ก็เป็นเหมือนกับอัศวินที่มีอาวุธเป็นเพียงดาบด้วนที่ขาดการลับคม’ (กฤตยา อาชวนิจกุล และพริศรา แซ่ก้วย, 2551:83)

สำหรับผู้หญิงไทยควรต้อง “รักนวลสงวนตัว” ไม่มีเซ็กส์ก่อนการแต่งงาน สิ่งที่สังคมไทยต้องการในเชิงอุดมคติ ก็คือ ‘การผลิตมโนทัศน์เกี่ยวกับผู้หญิงไทยที่ดี เพื่อเป็น “กุลสตรี” มีคุณสมบัติเป็นแม่บ้านแม่เรือนอย่างสมบูรณ์ สามารถทำหน้าที่ในการดูแลสมาชิกในครอบครัว ตั้งแต่พ่อ แม่ สามี ลูก และพี่น้อง ให้ได้สุขภาพสบายใจ และไม่รู้เรื่องสาเรื่องเพศ’ (กฤตยา อาชวนิจกุล และพริศรา แซ่ก้วย, 2551: 82)

เท่ากับว่า วัฒนธรรมทางเพศของไทยหล่อเลี้ยงการมีเพศสัมพันธ์นอกสมรสของผู้ชาย ไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลยจากอดีตถึงปัจจุบัน ขณะที่ผู้หญิงถูกสอนให้ไม่ควรสนใจเรื่องเพศ จนถึงทำให้กลัวเรื่องเพศ ส่งผลให้ขาดภูมิคุ้มกันในการสร้างความสัมพันธ์เชิงพิศวาสกับเพศตรงข้าม การขัดเกลาลอมนสร้างชายไทยและหญิงไทยด้วยอุดมคติข้างต้นนี้ จึงเป็นการเรียนรู้หล่อหลอมและขัดเกลาให้เพศชายทำร้ายเพศหญิงอย่างไม่รู้ตัว และเป็นกระบวนการที่มุ่งควบคุมเพศวิถีของผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย

ข้อสรุปข้างต้นนี้ ยืนยันได้จากผลการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างเพศและเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงานของวัยรุ่น ที่ระบุว่า ลูกผู้หญิงจะถูกพ่อแม่ขัดเกลาให้รับรู้และเกรงกลัวอำนาจทางเพศของผู้ชาย ผู้หญิงเกิดความรู้สึกด้อยกว่าผู้ชายในเรื่อง ความสัมพันธ์ทางเพศ รวมถึงเกิดความรู้สึกว่าตัวเองไม่สามารถปกป้องคุ้มครองตัวเองในเรื่องเพศได้ (นิมิต มั่งมีทรัพย์, 2542)

แต่พลังอำนาจของวาทกรรมเชิงจารีตนี้ก็อ่อนกำลังลงทุกวัน ดังที่กล่าวในข้างต้นแล้วว่า การมีเพศสัมพันธ์ของเยาวชนหนุ่มสาวก่อนการแต่งงาน ได้กลายเป็นบรรทัดฐานใหม่ของคนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ในยุคนี้ไปแล้ว สะท้อนว่า ทศนคติที่ว่าเรื่องเพศเป็นเรื่องสกปรก เป็นเรื่องไม่ควรพูด และไม่ควรเรียนรู้ก่อนการแต่งงาน ก็ไม่เป็นจริงนักในปัจจุบัน (2554) **ปรากฏการณ์ที่วันนี้ทำให้เยาวชนยุคปัจจุบันเหมือนเดินทางอยู่ระหว่างโลกสองโลก** คือ โลกที่ยังสอนเรื่องเพศแบบจารีต และโลกที่สัมผัสจากเพื่อนฝูง จากการโฆษณาและสื่อบันเทิงเรีงมย์ ที่เร่งกระตุ้นให้แสดงและเสพเรื่องเพศ ไม่ว่าจะเป็นการปรุงแต่งเนื้อตัว จริตกิริยา และทักษะในเรื่องเพศอย่างเต็มที่ (กฤตยา อาชวนิจกุล และพริศรา แซ่ก้วย, 2551:89)

อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ถูกเขียนทำงานและเคลื่อนไหวเรื่องสุขภาวะทางเพศมากกว่า 20 ปี ก็ได้ข้อสรุปว่า การควบคุมเพศวิถีอย่างเข้มข้นต่อผู้หญิงในสังคมไทย ยังคงมีบางมิติที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลยอย่างน้อยก็ในรอบครึ่งศตวรรษนี้ ปรากฏการณ์รูปธรรมที่จะขอยกมาอย่างสังเขป ณ ที่นี้ มีสองเรื่องคือ ความรุนแรงทางเพศ และการทำแท้ง

3.2 ผู้หญิงยังเสี่ยงที่จะต้องเผชิญกับความรุนแรงทางเพศไม่เปลี่ยนแปลง

จากแหล่งข้อมูลสำคัญสามแหล่ง ที่ชี้ให้เห็นถึงสถานการณ์ความรุนแรงทางเพศในสังคมไทย คือ **หนึ่ง** จากฐานข้อมูลข่าวและบทความเรื่องเพศในประเทศไทยในช่วง 10 ปี (พ.ศ. 2541-2550) รวม 17,529 ชิ้น

(กุลภา, 2551) **สอง** ขนาดของความรุนแรงทางเพศที่ชี้จากรายงานวิจัย ได้แก่ *เรื่องเช็กส์ครั้งแรกกับความรุนแรงทางเพศ* (กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ, 2551) และ *ความรุนแรงต่อผู้หญิงในชีวิตคู่* (กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ, 2546) และ **สาม** จากสถิติความรุนแรงทางเพศจากหน่วยงานของรัฐ ได้แก่ จำนวนคดีอาชญากรรมทางเพศ จำนวนเยาวชนที่กระทำความผิดละเมิดทางเพศ และจำนวนผู้หญิงและเด็กที่มารับบริการจากศูนย์พึ่งได้ในโรงพยาบาลของรัฐทั่วประเทศ (กฤตยา อาชวนิจกุล, 2552) สรุปสถานการณ์ภาพรวมได้ว่า

ข่าวเรื่องความรุนแรงทางเพศถูกตีพิมพ์ในหน้าหนังสือพิมพ์ทุกวัน โดยข่าวข่มขืนมีสัดส่วนสูงสุด คือ สูงถึงร้อยละ 38 และข่าวการกระทำรุนแรงทางเพศในประเด็นอื่นๆ (การค้าประเวณี การล่วงละเมิดทางเพศ การตักเตือนยวะเพศ ทศนคติและความเชื่อ การทำร้ายหรือการฆ่ากันตายเพราะความหึงหวง) ตามมาเป็นลำดับ สองคือร้อยละ 26 ซึ่งรวมกันแล้วข่าวและบทความเกี่ยวกับความรุนแรงทางเพศมีสัดส่วนสูงถึงเกือบสองในสาม (ร้อยละ 64) ของจำนวนข่าวทั้งหมด

โดยพบจำนวนผู้ถูกกระทำรุนแรงทางเพศเพิ่มขึ้นทุกปี เกือบทั้งหมดเป็นการกระทำของผู้ชายที่ละเมิดทางเพศต่อผู้หญิง (ร้อยละ 98.3) ที่เหลือเป็นการกระทำระหว่างชายต่อชาย (ร้อยละ 1.5) และหญิงกระทำต่อชาย (ร้อยละ 0.3) ผู้กระทำส่วนใหญ่เป็นคนสนิท หรือคุ้นเคย จำนวนหนึ่งคือมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดกับผู้ถูกกระทำ ที่สำคัญคือ เด็กผู้หญิงอายุต่ำกว่า 15 ปีเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดในบรรดาผู้ถูกละเมิดทางเพศ ขณะที่ผู้กระทำการละเมิดทางเพศก็มีอายุน้อยลงเรื่อย ๆ

ดังกล่าว่าแล้วว่า ข้อมูลเรื่องเพศจากข่าวสิ่งพิมพ์ มีการตีพิมพ์ข่าวความรุนแรงทางเพศเฉลี่ยวันละ 3 ข่าว โดยมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 64 จากข่าวเรื่องเพศทั้งหมด ในทางตรงข้ามสัดส่วนของหนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวกับความรุนแรงทางเพศในห้องสมุดมหาวิทยาลัยชั้นนำของประเทศ 5 แห่ง มีอยู่เพียงร้อยละ 8 เท่านั้น (ตาราง 2) โดยส่วนใหญ่เป็นงานที่ผลิตในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา โดยจำนวนหนังสือและรายงานวิจัยทั้งหมดนี้ไม่มีตำราเกี่ยวกับเรื่องความรุนแรงทางเพศเลยสักเล่มเดียว ซึ่งชี้ถึงความขาดแคลนองค์ความรู้ด้านนี้ในสังคมไทยอย่างยิ่ง

**ตาราง 2 แสดงการกระจายร้อยละของหัวข้อในฐานข้อมูลเรื่องเพศ
เปรียบเทียบระหว่างฐานข้อมูลฯ ในส่วนที่เป็นหนังสือและข่าว**

กลุ่มคำสำคัญที่จัดเก็บ	ฐานข้อมูลฯ ส่วนหนังสือ และวิทยานิพนธ์	ฐานข้อมูลฯ ข่าว
อนามัยเจริญพันธุ์	63	17
ความรุนแรงทางเพศ	8	64
การเรียนรู้เรื่องเพศ	16	9
ความหลากหลายทางเพศ	5	7
เพศภาวะ	4	2
หัวข้ออื่นๆ	4	1
รวม: ร้อยละ จำนวน	100 3,367	100 17,529

ที่มา: กุลภา วจนสาระ, 2551, ตาราง 3, หน้า 72.

ที่สำคัญคือ มุมมองของสังคมไทยยังคงมีอคติต่อผู้หญิงที่ถูกละเมิดไม่เปลี่ยนแปลง ได้แก่ ความเชื่อที่ว่าผู้หญิงมีส่วนทำให้เกิดความรุนแรงขึ้น ขณะที่ผู้หญิงเองที่เป็นผู้ถูกระงับก็มักลงโทษตนเองและรู้สึกผิดว่าตนเองผิดและสกปรก หรือความเชื่อที่ว่าความรุนแรงทางเพศต้องมาเกี่ยวกับบาดแผลและร่องรอยการต่อสู้ เพราะสังคมไทยยังขาดความเข้าใจถึง รากเหง้าของการละเมิดทางเพศว่า มาจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้กระทำกับผู้ถูกระงับ หรือความคิดที่ว่าผู้กระทำรุนแรงทางเพศมักเป็นคนผิดปกติ คนจน หรือคนติดยา เป็นต้น อคติต่างๆ เหล่านี้ยังฝังอยู่กระบวนกรยุติธรรมด้วย ทั้งในเชิงตัวบทกฎหมายและระเบียบปฏิบัติต่างๆ และทัศนคติของบุคลากรที่เกี่ยวข้องต่อประเด็นความรุนแรงทางเพศ ทั้งหมดนี้จึงทำให้ผู้ถูกละเมิดจำนวนมากไม่ได้แจ้งความต่อตำรวจ จำนวนคดีอาชญากรรมทางเพศปีละห้าพันกว่าคดี จึงเป็นเพียงยอดของปลายภูเขาน้ำแข็งเท่านั้น

3.3 ผู้หญิงที่ท้องไม่พร้อมยังไม่สามารถเข้าถึงบริการทำแท้งที่ปลอดภัยได้

จนถึงทุกวันนี้ก็ยังมีผู้หญิงที่บาดเจ็บ พิการ หรือเสียชีวิตจากการทำแท้งที่ไม่ปลอดภัยในทุกจังหวัดของประเทศไทย ทั้ง ๆ ที่เทคโนโลยีที่ใช้เพื่อยุติการตั้งครรภ์ ได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องและก้าวหน้ามากขึ้นเรื่อย ๆ ในช่วง 20 ปีที่ผ่านมา จนเกิดเครื่องมือหรือตัวยาใหม่ๆ ที่ใช้ง่าย ปลอดภัย ราคาถูก และมีประสิทธิภาพในการยุติการตั้งครรภ์สูงถึงร้อยละ 95-99 ได้แก่ เครื่องดูดมดลูก (Manual Vacuum Aspirator-MVA) ซึ่งผู้ให้บริการไม่จำเป็นต้องเป็นสูตินรีแพทย์ แพทย์ทั่วไป หรือพยาบาลก็สามารถทำได้ และการยุติการตั้งครรภ์โดยใช้ยา (Medical Termination-MTOP) ซึ่งผู้หญิงสามารถใช้เองได้ หากสามารถเข้าถึงยาได้ (กำแพง จาตุรจินดา, 2554) แต่ประเทศไทยยังห้ามการนำเข้ายาเหล่านี้ นอกจากเพื่อนำมาใช้ในการศึกษาวิจัยเท่านั้น

เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะการทำแท้งยังเป็นสิ่งผิดกฎหมายในบ้านเรา กฎหมายเกี่ยวกับการทำแท้งที่ระบุไว้ในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 302-305 บังคับใช้มาตั้งแต่ พ.ศ.2500 หรือ 54 ปีมาแล้ว โดย 3 มาตราแรก (มาตรา 301-303) มีสาระสำคัญเกี่ยวกับโทษของการทำแท้ง ไม่ว่าผู้หญิงที่ท้องแล้วทำแท้งด้วยตนเอง หรือยอมให้ผู้อื่นทำแท้งให้ มาตรา 304 เป็นเรื่องความพยายามจะทำแท้งแล้วทำไม่สำเร็จ ไม่ว่าหญิงจะยินยอมหรือไม่ก็ตาม การกระทำนั้นก็ไม่มีความผิด

ส่วนมาตรา 305 เป็นข้อยกเว้นว่า ถ้าการทำแท้งนั้นเป็นการกระทำของนายแพทย์ โดยผู้หญิงยินยอม บนความจำเป็น “ต้องกระทำเนื่องจากสุขภาพของหญิงนั้น หรือ หญิงมีครรภ์เนื่องจากอาการของความผิดปกติทางอาญา ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 276 มาตรา 277 มาตรา 282 มาตรา 283 หรือมาตรา 284 ผู้กระทำไม่มีความผิด”

ตลอดระยะเวลากว่า 54 ปีที่มีการบังคับใช้กฎหมายฉบับนี้ และมีการปราบปรามจับกุมผู้กระทำผิดกฎหมายอยู่ตลอด แต่ปรากฏว่ามีคดีขึ้นสู่การพิจารณาของศาลเป็นจำนวนน้อยมาก นายแพทย์วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์ (2537: 21-42) ตั้งข้อสังเกตว่า เงื่อนไขที่ระบุไว้ในมาตรา 305 ซึ่งเปิดให้แพทย์ทำแท้งให้แก่ผู้หญิงได้ถ้าตั้งครรภ์แล้วเกิดปัญหาสุขภาพ หรือเพราะถูกข่มขืนนั้น ถือได้ว่าเป็นเงื่อนไขที่มีปัญหาอย่างมากในการตีความและการปฏิบัติ ดังนั้นแพทย์ส่วนใหญ่จึงปฏิเสธที่จะทำแท้ง หรือถ้าทำก็จะตีความกฎหมายอย่างแคบที่สุด เพื่อไม่ให้ตนเองถูกตั้งข้อกล่าวหา

สถิติจากกระทรวงสาธารณสุขชี้ว่า การมีกฎหมายห้ามทำแท้งไม่ช่วยให้การลักลอบทำแท้งลดลง เพราะยังมีผู้ป่วยด้วยภาวะแทรกซ้อนจากการทำแท้งที่ผิดกฎหมาย เข้ารักษาตัวตามสถานพยาบาลของรัฐทั่วประเทศ

เป็นจำนวนหลายหมื่นคนต่อปี ดังผลการสำรวจสถานการณ์การทำแท้งในประเทศไทย พ.ศ. 2542 จากผู้ป่วยแท้งทั่วประเทศจำนวน 45,990 คน ของกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข พบว่า อัตราตายของผู้หญิงจากการทำแท้งสูงถึง 300 ต่อแสน ขณะที่อัตราตายของผู้หญิงที่ตั้งครรภ์แล้วคลอดทารกมีชีพมีเพียง 20 ต่อแสนเท่านั้น จนแม้แต่แพทย์เองยังยอมรับว่า **อันตรายจากการทำแท้งที่ไม่ได้มาตรฐานนั้นเป็นปัญหาสาธารณสุขลำดับต้นของประเทศมาโดยตลอด** (Boonthai, et al., 2003)

สถานการณ์ที่ดำรงอยู่ต่อเนื่องไม่เปลี่ยนแปลงเลยนี้เป็นเรื่องน่าเศร้า เพราะขณะที่ประเทศไทยประสบความสำเร็จเป็นที่ยอมรับทั่วโลกในงานวางแผนครอบครัว และอนามัยการเจริญพันธุ์ แต่เรายังคงปล่อยให้ผู้หญิงไทยต้องล้มตายและพิการจากปัญหาทางสุขภาพที่รักษาได้ง่ายๆ นี้ต่อไป เป็นที่มาของคำถามสำคัญสองข้อที่เป็นคนละด้านของเหรียญเดียวกัน คือ **หนึ่ง เหตุใดสังคมไทยไม่เห็นชีวิตของผู้หญิงเหล่านี้มีคุณค่าพอที่จะได้รับการดูแลรักษา? และ สอง ทำไมการตายและบาดเจ็บของผู้หญิงจากการทำแท้งที่ไม่ปลอดภัย จึงยังเป็นปัญหาสาธารณสุขที่แก้ไขไม่สำเร็จ ?**

สถานการณ์ข้างต้นนี้สะท้อนอะไรบ้าง? (กฤตยา อาชวนิจกุล และนภาพร หะวานนท์, 2537)

- (1) สะท้อนความล้มเหลวของสังคมไทย ในการปรับเปลี่ยนบรรทัดฐานความสัมพันธ์ระหว่างผู้ชายกับผู้หญิงให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง
- (2) สะท้อนความไร้ประสิทธิภาพในการให้ความรู้เรื่องเพศศึกษาแก่ประชาชนทุกกลุ่มวัย
- (3) สะท้อนความล้มเหลวของการให้บริการคุมกำเนิดที่ไม่สามารถบริการได้อย่างทั่วถึงในทุกกลุ่ม
- (4) สะท้อนความอยู่ดีมีธรรมของสังคม ที่สร้างเงื่อนไขทำให้ผู้หญิงต้องกลายเป็นผู้รับผิดชอบและแบกผลลัพธ์ต่างๆ ที่เป็นความเจ็บปวดทั้งทางร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และสังคม อันสืบเนื่องมาจากการตั้งครม. ไม่พร้อม โดยปราศจากการช่วยเหลือและสนับสนุนจากสังคมอย่างเป็นระบบ และยังถูกนิยามตามกฎหมายว่าเป็นผู้ประกอบอาชญากรรมอีกด้วย

4. วิเคราะห์บริบทสังคมไทยกับเพศวิถีที่ (ไม่) เปลี่ยนไป

บริบทที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเรื่องเพศวิถีในสังคมไทย น่าจะมาจากการเปลี่ยนแปลงสามเรื่อง คือ

(1) **เสรีภาพทางการเมืองนำมาสู่เสรีภาพเพศวิถี** กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่สามารถขับไล่ผู้นำเผด็จการทางทหารออกจากประเทศไปได้ และเปิดบรรยากาศของเสรีภาพในการแสดงออกของประชาชนกลุ่มต่างๆ หลังถูกปิดกั้นมานานมากกว่า 10 ปี ถ้าพูดภาษา postmodernism ก็คือเรื่องที่เคยถูกกดทับไว้ ถูกเบียดทับไว้ ก็ค่อยๆ เผยตัวมันออกมา

หลังปี 2516 ได้เกิดการเคลื่อนไหวจากประชาชนกลุ่มต่างๆ ที่เห็นชัดเจนคือ ผู้ใช้แรงงานออกมาเคลื่อนไหวขอเพิ่มค่าแรงที่ถูกกดตลอดมาในยุครัฐบาลเผด็จการทหาร มีการประท้วงที่เรียกกันว่าประท้วงรายวันเกิดขึ้นบ่อยครั้งมาก เกิดขบวนการชาวไร่ชาวนาเรียกร้องการปฏิรูปที่ดิน และขอขึ้นราคาพืชผลการเกษตร หลังจากนั้นมีการจัดตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย และเกิดหนังสือพิมพ์รายวันและนิตยสารที่

ออกใหม่ที่น่าสนใจปัญหาสังคม หรือที่เรียกกันว่า ‘hard news’ มากขึ้น รวมถึงการเกิดโครงการประชาธิปไตยสู่ชนบท และการปฏิรูปการศึกษา เป็นต้น

เรื่องเพศวิถีที่มีข้อโต้แย้งในหนังสือพิมพ์ชัดเจนก็คือเรื่องการทำแท้ง ดังตัวอย่างข่าวที่ปรากฏในช่วงปี พ.ศ. 2517 - 2518 ดังต่อไปนี้ (รังสรรค์, 2523:55) ‘แพทย์ 14 ประเทศว่าควรเลิกกฎหมายทำแท้ง’ (ประชาธิปไตย 4 กุมภาพันธ์, 2517) ; ‘ร.ม.ต. อุดม เห็นควรแก้กฎหมายห้ามทำแท้ง’ (ประชาธิปไตย, 8 กุมภาพันธ์ 2517) ; สรรใจ แสงวิเชียร ‘การทำแท้งเสรี’ (สยามรัฐ 27 กุมภาพันธ์, 2517) ; สมมาตร แก้วโรจน์ ‘การทำแท้งควรแก้ที่ปลายเหตุหรือ’ (สยามรัฐ 26 สิงหาคม, 2516) ; จันอัป ‘อันตรายจากการทำแท้ง’ (สยามรัฐ 30 กันยายน, 2518) ; สันติภาพ ไชยวงศ์เกียรติ ‘เมืองไทยควรออกกฎหมายการทำแท้งได้แล้ว’ (ประชาชาติ 6 มกราคม, 2518)

ขณะเดียวกันเยาวชนในช่วงนี้และคนที่เกิดหลัง 14 ต.ค. ล้วนเติบโตมากับบรรยากาศทางการเมืองที่คนหนุ่มสาวในมหาวิทยาลัย และในระดับโรงเรียนทั้งสายสามัญและสายอาชีวศึกษา ต่างออกมาทำกิจกรรมสาธารณะเพื่อผู้อื่น การเรียนรู้เรื่องเรื่องสิทธิและเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่างๆ กระจายไปอย่างรวดเร็ว และหนึ่งในนั้นคือเรื่องเพศวิถี แม้ในอีก 3 ปีต่อมาจะเกิดรัฐประหารในวันที่ 6 ตุลาคม 2519 หลังเหตุการณ์สังหารนักศึกษาอย่างป่าเถื่อนทั้งในและนอกรั้วมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แต่รัฐประหารครั้งนี้ก็ไม่สามารถสกัดกั้นวิญญานประชาธิปไตยที่เติบโตให้แคระแกร็นได้ เพราะเมื่อปัจเจกตื่นรู้ เข้าใจสิทธิและเสรีภาพทางการเมืองแล้ว ความตื่นรู้ก็มีโอกาสที่จะคงอยู่ตลอดไป

(2) การระบาดของเอชไอวี/เอดส์และการเติบโตของภาคประชาสังคม (ประมาณหลัง พ.ศ. 2530)

เป็นจุดเปลี่ยนเรื่องเพศวิถีที่สำคัญเช่นกัน เพราะการระบาดของเอดส์ในประเทศไทยที่มีสถิติชี้ชัดว่า มีสาเหตุหลักมาจากการมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่ปลอดภัย ทำให้มีเม็ดเงินมาสนับสนุนการวิจัยเรื่องเพศมากขึ้นมาก ก่อนหน้านั้นไม่เคยมีงานวิจัยสำรวจระดับชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเพศ ก็เกิดขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2533 จนมีรายงานออกมาชื่อ ‘*Thai Sexual Behavior and Risk of HIV Infection: A Report of the 1990 Survey of Partner Relations and Risk of HIV Infection*’ (Sittitrai, et al., 1992)

ประกอบกับในช่วงใกล้เคียงกันนี้ มีนักเรียนนักศึกษาที่เข้าป่า ไปร่วมต่อสู้กับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย เริ่มทยอยเดินทางออกจากป่า คนกลุ่มนี้จำนวนมากได้หันมาทำงานในองค์กรพัฒนาเอกชน (อพช.) กล่าวได้ว่างานภาคประชาสังคมในประเทศไทยเติบโตขึ้นมากหลังจากที่คนออกจากป่า เพราะทางเลือกหนึ่งของคนหนุ่มสาวกลุ่มนี้ที่ยังต้องการงานเพื่อสังคมต่อไปในความเชื่อของตัวเอง ก็คือการเข้าร่วมงานกับองค์กรในภาคประชาสังคม

อพช. ได้กลายเป็นพลังขับเคลื่อนเรื่องสาธารณะที่สำคัญตั้งแต่ในยุคนี้เป็นต้นมา หนึ่งในประเด็นที่ขับเคลื่อนคือเรื่องเพศวิถีที่เริ่มจากงานเอดส์ และเกิดการปรากฏตัวของเกย์และกะเทยที่ทำงานด้านเอดส์ และเรียกร้องสิทธิของผู้ติดเชื้อ ขณะที่งานเกี่ยวกับสิทธิผู้หญิงและสิทธิเด็กก็เติบโตชัดเจนอย่างรวดเร็ว ได้แก่ การเคลื่อนไหวเพื่อยุติความรุนแรงต่อผู้หญิงและเด็ก ซึ่งอพช.ด้านผู้หญิงและด้านเด็ก ได้ร่วมกันทำงานเป็นเครือข่ายตั้งแต่ช่วงนี้จนถึงปัจจุบัน และคณะทำงานเพื่อยุติการเอาเปรียบเด็กทางเพศ (พปพ.) ที่มุ่งทำงานเรื่องยุติปัญหาโสเภณีเด็กในช่วงปี พ.ศ. 2533 - 2536 รวมถึงการเกิดขององค์กรที่ทำงานด้านสิทธิของคนรักเพศเดียวกันองค์กรแรกในประเทศไทย คือ อัญจรี ที่ตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2529 แต่มามีชื่อกลุ่ม ใน พ.ศ. 2531 (กฤตยา อาชวนิจกุล และกนกวรรณ ธรรววรรณ, 2545)

(3) การเติบโตของยุคไอทีและสื่อสารสนเทศ การเกิดขึ้นของสื่อสมัยใหม่ประมาณปี พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ไม่ว่าจะเป็นอินเทอร์เน็ต และเครือข่ายสังคมบนพื้นที่ไซเบอร์ โทรศัพท์มือถือ ไอโฟน และไอแพด คือ การเปิดพื้นที่ใหม่อีกพื้นที่หนึ่งในการเรียนรู้เรื่องเพศ ซึ่งต่างจากบริบทข้างต้น คือมีลักษณะเป็นเรื่องของปัจเจกมากขึ้น เพราะสามารถที่จะเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง โดยเลือกที่จะเข้าถึงเรื่องเพศแบบใดก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามที่ตนเองต้องการ ยกเว้นเยาวชนวัยเรียนที่อาจถูกควบคุมเวลาจากผู้ปกครองบ้าง

ไอทีคือลมหายใจใหม่ที่ขาดไม่ได้ของเยาวชนและคนที่ติดต่อบนพื้นที่ไซเบอร์ เดิมวัยรุ่นไทยสามารถเข้าถึงและเรียนรู้เรื่องเพศจาก 3 ช่องทางหลัก คือ จากเพื่อน จากการอ่านหนังสือ และจากการดูวิดีโอ โดยวัยรุ่นมักอ่านหนังสือหรือดูหนังไปแล้วก็คุยกับเพื่อน ‘อินเทอร์เน็ต’ คือ ช่องทางเรียนรู้เรื่องเพศที่สำคัญในปัจจุบัน ซึ่งผู้เขียนเข้าใจว่าน่าจะมาแรงแซงหน้าช่องทางอื่นๆ เพราะมาพร้อมกับรูป เสียง ท่าทาง และการสนทนาได้ในเวลาเดียวกัน ผู้เขียนสันนิษฐานว่า คนที่เติบโตมากับสังคมไซเบอร์นี้ น่าจะมีวิถีทางเพศแตกต่างไปจากคนรุ่นก่อนหน้าอย่างชัดเจน แต่จะแตกต่างอย่างไร ในด้านไหน ด้วยเหตุอะไร น่าจะมีการศึกษาวิจัยต่อไปในอนาคต

ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า บริบทข้างต้นนี้ยังนำกระแสสิทธิมนุษยชนเข้ามาพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เพราะเรื่องสิทธิมนุษยชนเป็นกระแสของโลกาภิวัตน์ที่ประเทศไทยไม่สามารถจะปฏิเสธได้ ดังกล่าวแล้วว่า เสรีภาพทางการเมืองก็คือเสรีภาพและสิทธิทางเพศ ไม่ว่าจะเป็นสิทธิที่จะมีชีวิตที่ปลอดภัยทางเพศ หรือปลอดภัยความรุนแรงทางเพศทุกรูปแบบ ซึ่งในภาคปฏิบัติแล้วก็รวมทุกเรื่องเกี่ยวกับเพศวิถีเข้ามา ไม่ว่าจะเป็น การแต่งงาน การมีลูก การหย่า การทำแท้ง การรักเพศเดียวกัน การอยู่เป็นโสด และเรื่องเพศอื่นๆ อีกมากมาย

5. สรุป

วิถีทางเพศของคนไทยที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม และที่ยังไม่เปลี่ยนแปลงที่บรรยายมาทั้งหมดนี้ มีทั้งที่เป็นเรื่องด้านบวกและด้านลบ ผู้เขียนเป็นหนึ่งในฟันเฟืองที่ทำงานขับเคลื่อนเรื่องเพศวิถี เพศภาวะ และสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์ มานานหลายสิบปี ปัจจุบันได้เข้าร่วมกระแสสร้างสังคมที่มีสุขภาวะทางเพศ และอยากชักชวนผู้อ่านได้เข้าร่วมด้วย เพื่อช่วยกันผลักดันให้เกิด...

- (1) รัฐบาลที่ตระหนักว่าสุขภาวะทางเพศเป็นสิทธิพื้นฐาน
- (2) นโยบายและกฎหมายที่คุ้มครองสิทธิทางเพศ
- (3) การให้การศึกษาเรื่องเพศศึกษารอบด้านที่เหมาะสมตลอดช่วงอายุ
- (4) โครงสร้างพื้นฐานที่เพียงพอต่อการให้บริการอนามัยเจริญพันธุ์และสุขภาพทางเพศที่ละเอียดย่อมและเป็นมิตร
- (5) การวิจัยและระบบเฝ้าระวังสุขภาวะทางเพศที่รอบด้าน
- (6) สังคมที่ให้ความสำคัญต่อความหลากหลายทางเพศ

กรุงเทพฯ
2554

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤตยา อาชวนิจกุล. (2537). จัปตาสถานการณ์การค้าเด็กหญิงในรอบสิบปี ในยุคนโยบายยุติปัญหาโสเภณีเด็กขึ้นทั้งรัฐไท. ใน จรรยา เศรษฐบุตร และสุภาณี เวชพงศา (บรรณาธิการ), *NICS เขตปลอดโสเภณี ?* (หน้า 229-267). นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กฤตยา อาชวนิจกุล. (2541). จำนวนโสเภณีเด็กในประเทศไทยมีเท่าไรกันแน่ ? เอกสารประกอบการประชุมเพื่อรับฟังความคิดเห็นเกี่ยวกับจำนวนโสเภณีเด็กในประเทศไทย จัดโดย กรมประชาสัมพันธ์ กระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม, ณ ห้องประชุมชั้น 6 โรงพยาบาลบาราศนราตาร, นนทบุรี, วันที่ 27 กรกฎาคม 2541.
- กฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณาธิการ). (2552). *ถึงเวลาต้องเข้าใจและแก้ไข... ความรุนแรงทางเพศ เอดส์ และท้องไม่พร้อม*. กรุงเทพมหานคร: แผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศ และสำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และนาถภรณ์ หะวานนท์ (บรรณาธิการ). (2537). *ทิศทางใหม่ของการวางแผนครอบครัวและเพศศึกษา*. รายงานจากการถอดเทปการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ทิศทางใหม่ของการวางแผนครอบครัวและเพศศึกษา เพื่อใช้เป็นเอกสารประกอบการประชุมระดับชาติเรื่อง “การตั้งครมไม่พึงประสงค์: ประเด็นท้าทายการให้บริการทางด้านสาธารณสุขของรัฐ” จัดโดย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ณ โรงแรมปริ้นซ์พาเลส, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 7 ธันวาคม 2537.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และพรสุข เกิดสว่าง. (2540). *เส้นทางแรงงานหญิงจากประเทศเพื่อนบ้านสู่ธุรกิจบริการทางเพศในประเทศไทย*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และกนกวรรณ ธรรมวรรณ. (2545). ขบวนการทางสังคมบนมติการเมืองเรื่องเพศและร่างกายผู้หญิง. ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ, *วิถีชีวิต วิถีรู้: ขบวนการประชาชนร่วมสมัย* (หน้า 34-129). เชียงใหม่: ชิลด์เวอร์มบุ๊ก.
- กฤตยา อาชวนิจกุล, ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา, วาสนา อิ่มเอม, และอุษา เลิศศรีสันทัต. (2546). *ความรุนแรงในชีวิตคู่กับสุขภาพผู้หญิง*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และกนกวรรณ ธรรมวรรณ. 2550. *วิเคราะห์วิถีชีวิตวิทยาในงานวิจัยเรื่องเพศภาวะและเพศวิถีกับเอดส์ศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: แผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศ มูลนิธิสร้างสุขเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และปริสรา แซ่ก้วย. (2551). การควบคุมเรื่องเซ็กส์กับเพศวิถีที่เปลี่ยนไป. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2551: มติ ‘เพศ’ ในประชากรและสังคม* (หน้า 80-95). นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- กฤตยา อาชวนิจกุล, ชื่นฤทัย กาญจนะจิตรา, และวาสนา อิ่มเอม. (2551). เซ็กส์ครั้งแรกของคนไทย... ต้องการหรือถูกบังคับ? คุณนอนใคร และใช้ถุงยางหรือไม่? ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2551: มติ ‘เพศ’ ในประชากรและสังคม* (หน้า 30-46). นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- กุลภา วจนสาระ. (2551). *มี ‘เรื่อง’ เพศแบบไหนในห้องสมุดและในข่าว*. กรุงเทพมหานคร: แผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศ มูลนิธิสร้างสุขเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.).
- กำแหง จาตุรจินดา. (2554). *การแท้งที่ไม่ปลอดภัย ใครรับผิดชอบ?* เอกสารประกอบการอบรมเรื่อง ‘การป้องกันการแท้งที่ไม่ปลอดภัย’ จัดโดย มูลนิธิเพื่อสุขภาพและอนามัยการเจริญพันธุ์ของสตรี (แห่งประเทศไทย) ร่วมกับสำนักอนามัยการเจริญพันธุ์ กรมอนามัย, ราชวิทยาลัยสูตินรีแพทย์แห่งประเทศไทย และคณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดี, โรงแรมเซ็นจูรี่ปาร์ค, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 16-18 มีนาคม 2554.
- จิตติมา ภาณุเตชะ. (2551). 11 ปีแห่งความเคลื่อนไหวของความหลากหลายทางเพศ (2540-2550). ใน กุลภา วจนสาระ (ผู้เขียน), *มี ‘เรื่อง’ เพศแบบไหนในห้องสมุดและในข่าว* (หน้า 92-98). กรุงเทพมหานคร: แผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศ มูลนิธิสร้างสุขเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง (สคส.).
- เจมส์ คีร์ ปิ่นทอง. (2550). *มองพัฒนาการสังคมไทย ผ่านประเด็น “อัตตลักษณ์ทางเพศ” ผ่านสภาร่างรัฐธรรมนูญ*. สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มีนาคม 2554, จาก ผู้จัดการออนไลน์: <http://www.manager.co.th/Daily/ViewNews.aspx?NewsID=9500000076558>.
- จันทร์จิรา บุญประเสริฐ. (2554). *ชีวิตที่ถูกละเมิด: เรื่องเล่ากะเทย ทอม ดี หญิงรักหญิง ชายรักชาย และกฎหมายสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธีรนาถ กาญจนอักษร และสมาคมฟ้าสีรุ้งแห่งประเทศไทย.

- ชินุทัตย์ กาญจนะจิตรา, ชาย โพธิ์สิตา, กฤตยา อาชวนิจกุล, และวาสนา อิมเอม. (2546). วิทยุกับถุงยางและภัยเอดส์. ใน *สุขภาพคนไทย 2546* (หน้า 62-65). นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ทิพวัลย์ มารศรี และ เมทินี พงษ์เวช. (มปป.). “โลกหมุนได้ด้วยมือฉัน”: โครงการเสริมสร้างทักษะชีวิต สุขภาพทางเพศ และอนามัยเจริญพันธุ์ สำหรับวัยมัธยมต้น, เอกสารอัดสำเนา.
- นิมิต มั่งมีทรัพย์. (2542). *ความสัมพันธ์ระหว่างเพศและเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงานของวัยรุ่น*. ปรินิพนธ์ฉบับพิเศษบัณฑิตพัฒนศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- นันทิยา สุนทรภูษิต. (2552). *เรื่อง ‘เพศ’ ในคู่มือการเรียนการสอนเรื่อง ‘เพศศึกษา’ ในสถานศึกษาไทย*. รายงานวิจัยเสนอต่อแผนงานสร้างเสริมสุขภาพทางเพศ ระยะที่หนึ่ง, เอกสารอัดสำเนา.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์. (2551). ความไม่สมดุลของประชากรชายและหญิงในประเทศไทย. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2551: มิติ ‘เพศ’ ในประชากรและสังคม* (หน้า 4-16). นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- พริศรา แซ่ก้วย. (2547). *สั้น ๆ เกี่ยวกับเพศวิถีในมุมมองสตรีนิยม*. ใน กาญจนา แก้วเทพ และพริศรา แซ่ก้วย (บรรณาธิการ), *เพศวิถี : วันวาน วันนี้ และวันพรุ่งนี้จะไม่เหมือนเดิม* (หน้า 13-22). กรุงเทพมหานคร : ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พรพรรณ บุณลัจจะ. (2549). การเปลี่ยนแปลงลักษณะของการให้บริการทางเพศ. *รายงานเส้นทางทางระบาดวิทยา ประจำปี 2549*, 37 (5): 73-75.
- วิจิตร ว่องวาริทิพย์. (2554). ‘หลักการ เหตุผล และผล...? : บทบาทของโครงการเพศศึกษาในโรงเรียน’. *จุดยืน: วารสารสตรีนิยมไทย*, ฉบับที่ 5 อยู่ระหว่างการจัดพิมพ์.
- วิฑูรย์ อึ้งประพันธ์. (2537). *กฎหมายทำแท้ง : ข้อโต้แย้งที่ยังไม่ยุติ*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เจนเดอร์เพรส.
- วิลาลินี พิพิธกุล. (2547). *วาทกรรมเรื่องเพศในหนังสือพิมพ์*. เอกสารประกอบการประชุมคณะผู้เชี่ยวชาญและคณะทำงานเพื่อบัญญัติศัพท์การนำเสนอข่าวผู้หญิงในสื่อมวลชน, ณ สมาคมนักข่าวนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 11 กันยายน 2547.
- ยุพา พูนคำ และ กอบกาญจน์ มัทธโน. (2544). เพศศึกษา : ภูมิคุ้มกันที่วัยรุ่นต้องได้รับ. *วารสารการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อม*, 24(2): 26-32.
- ระวีวรรณ แสงฉาย. (2538). *การให้ความรู้เรื่องเพศศึกษา: แนวคิดสำหรับพ่อแม่ ครูผู้สอนในโรงเรียน บุคลากรทางการแพทย์ และสาธารณชน*. กรุงเทพมหานคร: ทีพีพรินท์.
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์. (2523). การยกเลิกกฎหมายห้ามการทำแท้ง: ข้อเสนอสนับสนุนและข้อคัดค้าน. ใน สุพร เกิดสว่าง (บรรณาธิการ), *ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทำแท้งในประเทศไทย* (หน้า 39-51). กรุงเทพมหานคร: ธีระการพิมพ์.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ และกรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข. (2550). *แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา ช่วงชั้นที่ 1 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 – 3*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.
- _____. (2550). *แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา ช่วงชั้นที่ 2 ชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 – 6*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.
- _____. (2550). *แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา ช่วงชั้นที่ 3 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 – 3*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.
- _____. (2550). *แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา ช่วงชั้นที่ 4 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 – 6*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.
- องค์การแพธ (PATH). (2550). *แนวทางการจัดการเรียนรู้เพศศึกษาในด้านในสถานศึกษาสำหรับผู้บริหารสถานศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: บริษัทเออร์เจนท์ แทค จำกัด.
- อิทธิพล ปรีดีประสงศ์. (2546). ‘ธุรกิจนอกระบบ’ ศึกษาเฉพาะกรณีการประกอบธุรกิจสื่อลามกอนาจารบนอินเทอร์เน็ต. รายงานวิจัยของมูลนิธิคิด ถวาย, เอกสารอัดสำเนา.

หนังสือพิมพ์

ข่าวสด. วันที่ 7 ธันวาคม 2553. (ชี้อแม่-ครูร่วมสอนเช็กส์ปลอดภัย)

ผู้จัดการรายวัน. วันที่ 16 กรกฎาคม 2546. (ชี้ถึงเวลา เปิดขายบริการทางเพศถูกกฎหมาย ลดปัญหาสังคม)

ประชาชาติธุรกิจ. วันที่ 15 สิงหาคม 2551. (เปิดภาคพิเศษ "ซูวิทย์" มหาลัยที่มธ. จำลองเพศพาณิชย์แสนล้าน).

มติชนรายวัน. วันที่ 26 พฤศจิกายน 2553. (ผู้ปกครองเห็นด้วยกว่า 90% สอนเพศศึกษาสัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง)

ไทยโพสต์. วันที่ 27 พฤศจิกายน 2553. (สะกิด รร. 'เลิกอ้าอึ้ง' สอนเรื่องเพศ)

ภาษาอังกฤษ

Boonthai, N., Warakamin, S., Tangcharoensathien, V., & Pongkittilah, W. (2003). *Voices of Thai Physicians on Abortion*. Unpublished Document, Reproductive Health Division, Department of Health, Ministry of Public Health.

Daly, K. (2011). *For the first time, more Americans support than oppose same-sex marriage*. Retrieved 16 April 2011: <http://www.americanindependent.com/172674/survey-for-the-first-time-more-americans-support-than-oppose-same-sex-marriage>.

Doksone, T. (2011). *Lesbians in Thailand Push Boundaries, Become Chic*. Associated Press Online Retrieved 16 April 2011: http://m.apnews.com/ap/db_15806/contentdetail.htm?contentguid= QC1LBZa4

Jackson, P. (2000). *An Explosion of Thai Identities: Global Queering and Re-Imaging Queer Theory*. *Culture, Health & Sexuality*, 2(4): 405-424.

Jackson, P. A., & Cook, N.M. (1999). *Genders & Sexualities in Modern Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.

Jackson, P. (1999). *Male homosexuality and transgenderism in the Thai Buddhist tradition*. In Winston Leyland (Ed.), *Queer Dharma: Voices of Gay Buddhists* (pp. 55-89). San Francisco: Gay Sunshine Press.

Ngamprapasom, N. (2001). *The First Sexual Intercourse of Thai Men*. Unpublished Ph.D Dissertation in Demography, Institute for Population and Research, Mahidol University.

Phodhisita, C., & Xenos, P. (2009). *Survey comparisons of sexual risk behavior of young adults in Thailand, Vietnam, and the Philippines*. In A. Chamrathirong & D. Phuengsamran (Eds.), *The Era of ARV in the Generalised HIV Epidemic in Thailand: Research Approach* (pp. 43-68). Nakhon Pathom: Institute for Population and Research, Mahidol University.

Sittitrai, W., Phanuphak, P., Barry, J., & Brown, T. (1992). *Thai Sexual Behavior and Risk of HIV Infection: A Report of the 1990 Survey of Partner Relations and Risk of HIV Infection*. Program on AIDS, Thai Red Cross Society and Institute of Population Studies, Chulalongkorn University.

Sabaiying, M. (2009). *Social perception and evolving sexual behavior and partner preference of young people*. In A. Chamrathirong & D. Phuengsamran (Eds.), *The Era of ARV in the Generalised HIV Epidemic in Thailand: Research Approach* (pp. 43-68). Nakhon Pathom: Institute for Population and Research, Mahidol University.

Yamarat, K. (2010). *Sexual partnering among college students: Challenge against traditional sexual control?*. *Journal of Population and Social Studies*, 18(2): 65-86.

จุดเปลี่ยนกระแสการย้ายถิ่นในเอเชีย: สู่ยุคการรวมตัวทางเศรษฐกิจของภูมิภาค

Change of Migration Patterns in Asia: Towards Regional Economic Integration

ลักกรินทร์ นิยมศิลป์ Sakkarin Niyomsilpa¹

บทคัดย่อ

ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1990 จนถึงปัจจุบัน การขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เปิดตลาดแรงงานใหม่ๆ ในเอเชียเพิ่มขึ้นจำนวนมาก โลกาภิวัตน์และกระแสการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจของอาเซียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและทิศทางการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติในลักษณะใหม่ 6 ประการ คือ 1) การเพิ่มจำนวนของแรงงานข้ามชาติอย่างรวดเร็วจากการรวมตัวกันทางเศรษฐกิจของเอเชีย 2) โครงสร้างการจ้างงานมีความซับซ้อนมากขึ้นโดยจะมีความเชื่อมโยงระหว่างอุปสงค์และอุปทานของแรงงานระหว่างประเทศมากขึ้น 3) นโยบายประเทศต่างๆ จะเปิดกว้างด้านการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติมากขึ้น 4) สังคมวัยชรากำลังสืบคลานเข้าสู่เอเชียซึ่งจะทำให้เกิดการนำเข้าแรงงานข้ามชาติแบบก้าวกระโดดในอนาคตอันใกล้ 5) การย้ายถิ่นของแรงงานจีนจำนวนมากกำลังเกิดขึ้นทั้งในประเทศจีนเองและกับชาวจีนที่มุ่งย้ายถิ่นไปยังต่างประเทศ 6) แรงงานวิชาชีพจากเอเชียที่ในอดีตมุ่งสู่ประเทศตะวันตกเป็นหลักกำลังหันกลับมายังเอเชียด้วยกันมากขึ้น จุดเปลี่ยนเหล่านี้จะทำให้โฉมหน้าของการเคลื่อนย้ายแรงงานในเอเชียแตกต่างไปจากเดิม และไทยจำเป็นต้องปรับตัวอย่างมากทั้งในด้านนโยบาย ด้านการศึกษา การจ้างงาน และการสร้างความเชื่อมโยงของอุปสงค์และอุปทานแรงงานของไทยกับภูมิภาคอาเซียนให้ดีขึ้น

Abstract

Since the 1990s, the rapid economic development in East Asia has contributed to the growth of labour markets across Asia. Moreover, globalization and increasing regional economic integration in ASEAN and East Asia also lead to major changes in migration patterns in Asia as follows: 1) labour migration increases in both scale and speed 2) the employment structure in any country becomes more complicated because of closer linkages between domestic and regional labour supply and demand 3) many countries allow more flexibility in the labour market and relax immigration laws 4) the aging of Asian societies will result in a big jump in the import of labour in the near future 5) Chinese migration, both internal and external, will continue to increase because of the continuous growth of labour supply 6) Asian professionals, who had aimed for labour markets in Western countries have begun to emigrate in large number to East Asia due reflecting prosperity in those Asian economies. In view of these changing migration patterns in Asia, Thailand will have to adjust its policies and programs in the education and labour areas to prepare for closer linkages between Thai and Asian labour market structures.

¹ อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

บทนำ

การย้ายถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ อาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ต่างๆ ของโลก ต่างต้องอาศัยแรงงานจำนวนมากเพื่อทำการก่อสร้างโครงการขนาดใหญ่ ดังนั้นการย้ายถิ่นของประชากรจึงเป็นเรื่องปกติ ยิ่งในช่วงที่มีสงคราม โรคระบาดหรือภาวะทุพภิกขภัย การย้ายถิ่นของประชากรยิ่งเพิ่มจำนวนมากขึ้น บางครั้งถึงขั้นย้ายเมืองเพื่อสร้างอารยธรรมใหม่ แม้ในโลกยุคปัจจุบัน การย้ายถิ่นของประชากรก็ยังดำเนินต่อไป แต่การย้ายถิ่นแบบสมัครใจ หรือการย้ายถิ่นด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจและการจ้างงานได้เพิ่มมากขึ้น จนกลายเป็นการย้ายถิ่นหลักของประชากรโลกในปัจจุบัน โดยโลกยุคโลกาภิวัตน์ทำให้การขนส่ง สื่อสารและระบบโทรคมนาคมมีความสะดวกและประหยัดมากขึ้น ทำให้ประชากรในพื้นที่ห่างไกลสามารถเดินทางข้ามประเทศได้ง่ายขึ้น ขณะเดียวกัน ระเบียบกฎเกณฑ์ด้านการเข้าเมืองของประเทศต่างๆ ก็มีความเป็นสากลและยืดหยุ่นมากขึ้น ทำให้การย้ายถิ่นระหว่างประเทศโดยเฉพาะการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติกลายเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ และกำลังเป็นประเด็นด้านการเมืองและเศรษฐกิจระหว่างประเทศที่สำคัญในโลกยุคปัจจุบัน

สำหรับการย้ายถิ่นข้ามชาติในเอเชียยุคปัจจุบัน (หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา) นั้น กระแสการย้ายถิ่นมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างมากในทศวรรษที่ 1970 (ระหว่างปี พ.ศ. 2514-2523) เป็นต้นมา นับตั้งแต่เกิดวิกฤตน้ำมันครั้งแรก โดยประเทศในกลุ่มโอเปคได้กำหนดราคาน้ำมันและจำกัดโควตาการผลิตของประเทศสมาชิก จนทำให้ราคาน้ำมันพุ่งสูงขึ้นอย่างมาก และก่อให้เกิดความมั่งคั่งอย่างมหาศาลกับตนเอง ประเทศในตะวันออกกลางจึงพากันลงทุนในโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ จนเกิดการนำเข้าแรงงานต่างชาติ โดยเฉพาะจากเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างเป็นทางการเป็นล่ำเป็นสันในทศวรรษที่ 1970 และ 1980 (ช่วงปี พ.ศ. 2514-2523) เช่น จากปากีสถาน ไทย ฟิลิปปินส์และอินโดนีเซีย

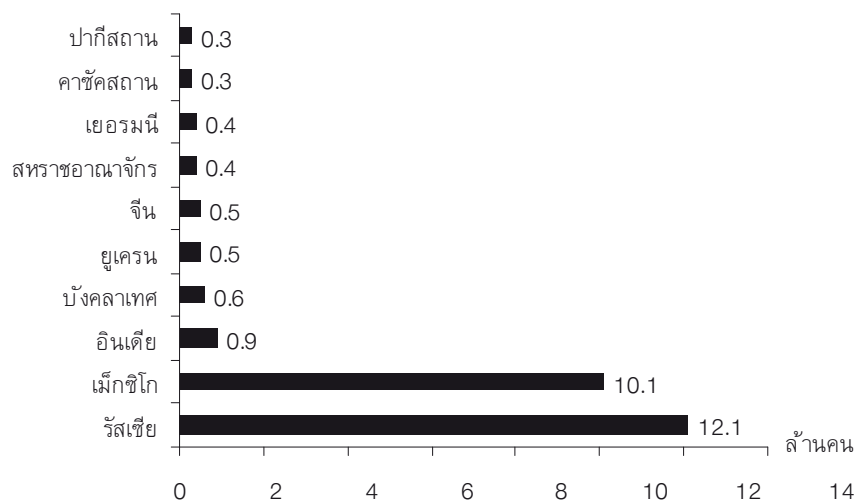
อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1990 (ระหว่างปี พ.ศ. 2534-2543) จนถึงปัจจุบัน การขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในเอเชียตะวันออกได้เปิดตลาดแรงงานใหม่ๆ ในเอเชียเพิ่มขึ้นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นประเทศในเอเชียตะวันออกหรือประเทศอุตสาหกรรมใหม่ในอาเซียนเอง ทำให้ทิศทางการย้ายถิ่นของแรงงานข้ามชาติเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม นอกจากนี้ โลกาภิวัตน์และกระแสการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ ในอาเซียนและเอเชียตะวันออกมีแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบและทิศทางการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติระลอกใหม่ โดยมีปัจจัยเร่งที่สำคัญ ได้แก่ การเปิดเสรีด้านการเคลื่อนย้ายแรงงานเพิ่มมากขึ้น การพัฒนาเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงประเทศต่างๆ เข้าด้วยกัน การขยายการลงทุนไปยังพื้นที่ใหม่ๆ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ชายแดน และการปรับปรุงระบบสวัสดิการของแรงงานต่างชาติ เป็นต้น

บทความนี้จะศึกษาถึงสถานะปัจจุบันของการย้ายถิ่นในเอเชีย โดยเฉพาะการย้ายถิ่นของแรงงานข้ามชาติในเอเชียตะวันออกเป็นหลัก โดยจะประเมินสถานการณ์ปัจจุบันของการย้ายถิ่นในอาเซียนและเอเชียตะวันออก จากนั้นจะวิเคราะห์ถึงจุดเปลี่ยนของการย้ายถิ่นในช่วงที่ผ่านมาและแนวโน้มที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต และวิเคราะห์ถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับประเทศไทยจากภาวะการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้น

สถานการณ์การย้ายถิ่นในเอเชียยุคปัจจุบัน

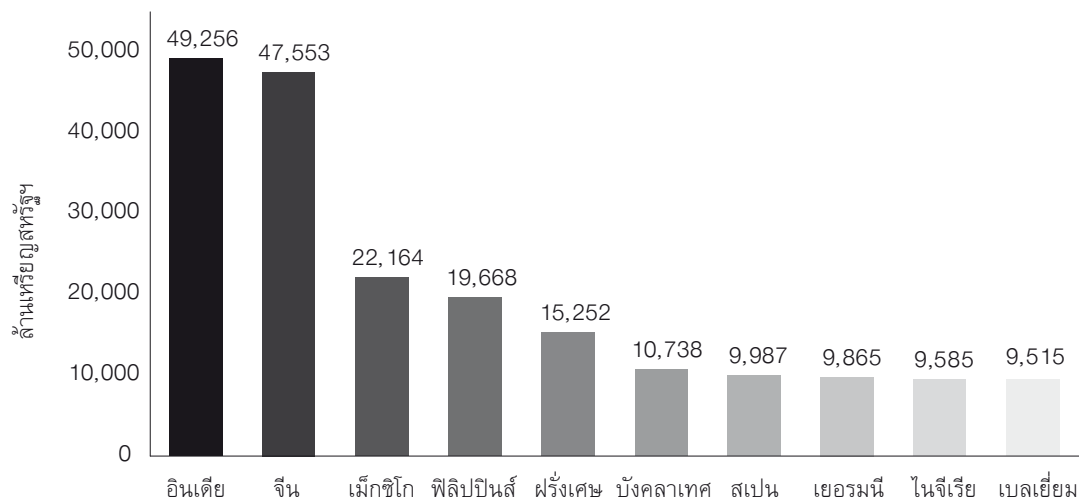
ในแง่จำนวนผู้ย้ายถิ่นออกนอกประเทศ (emigrants) ประเทศขนาดใหญ่ในเอเชียหลายประเทศเป็นประเทศต้นทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติที่สำคัญ โดยอินเดีย บังคลาเทศ จีน คาซัคสถานและปากีสถานล้วนอยู่ในสิบอันดับแรกของประเทศที่มีการย้ายถิ่นออกนอกประเทศมากที่สุดในโลกในปี พ.ศ. 2543 โดยมีจำนวนผู้ย้ายถิ่นรวมกันประมาณ 2.6 ล้านคน (รูปที่ 1) นอกจากนี้ ประเทศขนาดใหญ่ในเอเชียโดยเฉพาะอินเดียและจีนมีรายได้จากแรงงานข้ามชาติ (remittance) สูงกว่าประเทศอื่นใดในโลก โดยอินเดียและจีนมีรายได้จากแรงงานข้ามชาติจำนวน 49.26 พันล้านดอลลาร์ และ 47.55 พันล้านดอลลาร์ตามลำดับ ส่วนฟิลิปปินส์และบังคลาเทศอยู่ในอันดับสี่และหกของโลกด้วยจำนวนรายได้ 19.69 พันล้านดอลลาร์ และ 10.74 พันล้านดอลลาร์ ตามลำดับในปี พ.ศ. 2552 (รูปที่ 2)

รูปที่ 1 ประเทศต้นทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติ 10 อันดับแรกของโลก

ที่มา: World Migration Report, 2010 : หน้า 117.

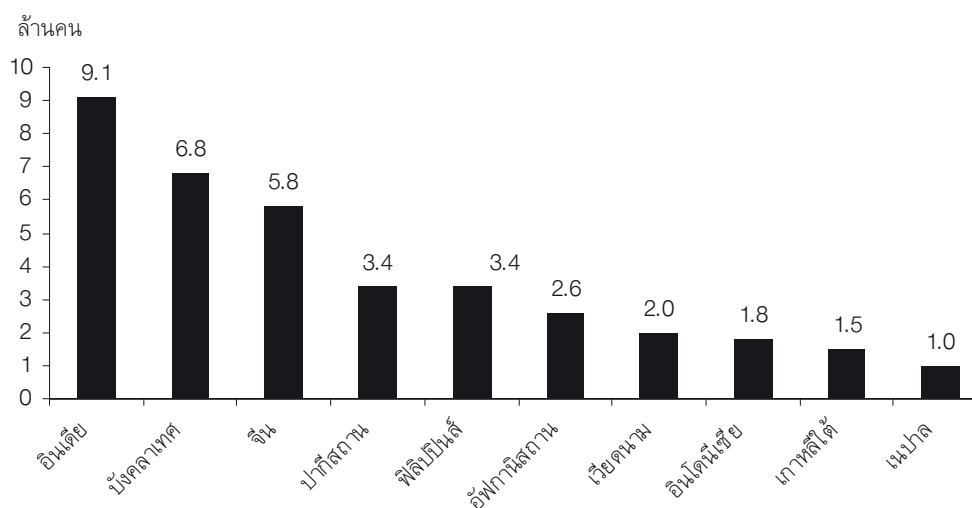
รูปที่ 2 ประเทศที่มีรายได้จากแรงงานข้ามชาติสูงสุด 10 อันดับแรกของโลก ในปี พ.ศ. 2552

ที่มา: World Migration Report, 2010 : หน้า 118.

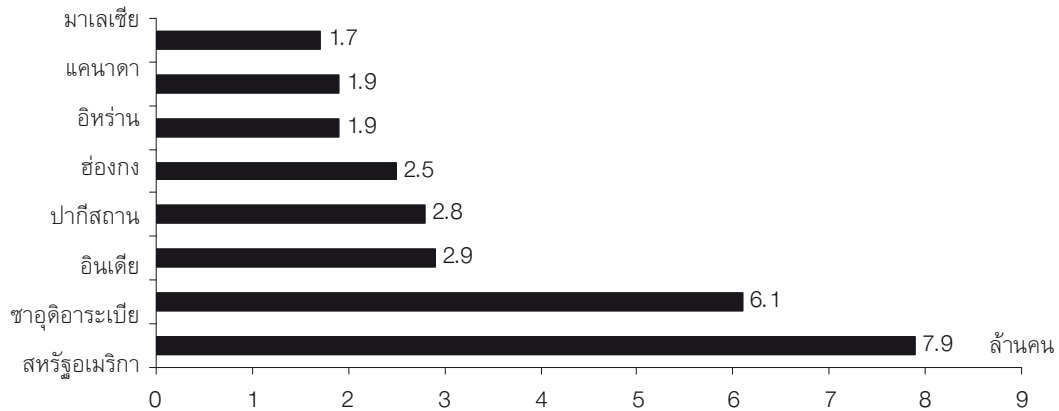
หากพิจารณาในรายละเอียดของทวีปเอเชีย ในปี พ.ศ. 2543 ประเทศเอเชียที่เป็นต้นทางสำคัญของการย้ายถิ่นออกนอกประเทศคืออินเดีย บังคลาเทศ จีน ปากีสถาน ฟิลิปปินส์ อัฟกานิสถาน เวียดนาม อินโดนีเซีย เกาหลีใต้และเนปาลตามลำดับ (รูปที่ 3) โดยทั้งสิบประเทศรวมกันมีจำนวนผู้ย้ายถิ่นออกนอกประเทศถึง 37.4 ล้านคน ในทางกลับกัน ประเทศปลายทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติจากเอเชียคือ สหรัฐอเมริกา อินเดีย ซาอุดีอาระเบีย ปากีสถาน ฮองกง อิหร่าน แคนาดาและมาเลเซียตามลำดับ (รูปที่ 4)

รูปที่ 3 ประเทศต้นทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติจากเอเชีย ในปี พ.ศ. 2543

ที่มา: World Migration Report, 2010 : หน้า 166.

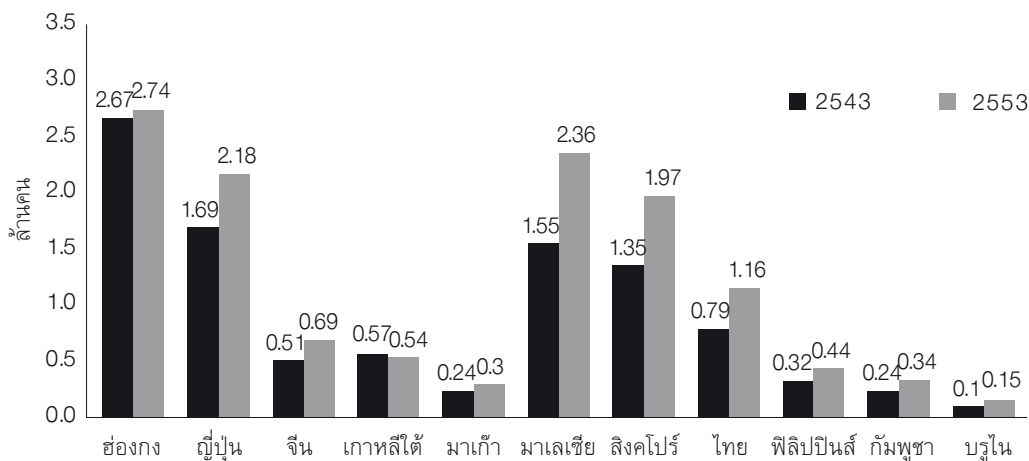
รูปที่ 4 ประเทศปลายทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติจากเอเชีย ในปี พ.ศ. 2543

ที่มา: World Migration Report, 2010 : หน้า 169 และ 171.

สำหรับภูมิภาคเอเชียตะวันออก ประเทศและดินแดนเป้าหมายของการย้ายถิ่นข้ามชาติที่สำคัญในปี พ.ศ. 2543 คือ ซ็องกง ญี่ปุ่น มาเลเซีย สิงคโปร์ และไทย ตามลำดับ แต่ในปี พ.ศ. 2553 จำนวนผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติในมาเลเซียได้เพิ่มขึ้นจนมีจำนวนรวมเป็น 2.36 ล้านคน แซงหน้าญี่ปุ่นขึ้นเป็นประเทศปลายทางอันดับสอง ตามด้วยญี่ปุ่น สิงคโปร์ และไทย ตามลำดับ (รูปที่ 5)

รูปที่ 5 ประเทศปลายทางของการย้ายถิ่นข้ามชาติในเอเชียตะวันออก ในปี พ.ศ. 2543 และ 2553

ที่มา: World Migration Report, 2010 : หน้า 169 และ 171.

การย้ายถิ่นในเอเชียตะวันออก:

จากการรวมตัวทางเศรษฐกิจสู่การเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติ

เศรษฐกิจของภูมิภาคเอเชียตะวันออกมีความเชื่อมโยงกันอย่างลึกซึ้งในปัจจุบัน โดยปริมาณการค้าภายในภูมิภาค (intra-regional trade) มีสัดส่วนมากกว่าครึ่งหนึ่งของการค้าระหว่างประเทศทั้งหมดของทุกประเทศในภูมิภาครวมกัน การเชื่อมโยงทางด้านการค้าของภูมิภาคเอเชียตะวันออกมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการลงทุนของบรรษัทข้ามชาตินาขนาดใหญ่และขนาดกลางที่สร้างฐานการผลิตที่เชื่อมโยงกันระหว่างญี่ปุ่น จีน และอาเซียน ในลักษณะเครือข่ายการผลิตของภูมิภาค (regional production networks) เพื่อสร้างความสามารถในการแข่งขันของเอเชียตะวันออกในระดับโลก และเป็นจักรกลสำคัญที่ขับเคลื่อนการพัฒนาอุตสาหกรรมของอาเซียนและจีนในปัจจุบัน การเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจดังกล่าวเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดการรวมตัวทางเศรษฐกิจของเอเชียตะวันออกในรูปของการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจ อาทิ การจัดตั้งเขตการค้าเสรีและความตกลงหุ้นส่วนทางเศรษฐกิจต่าง ๆ ทั้งในกรอบทวิภาคีและกรอบภูมิภาค ซึ่งนอกจากจะเปิดเสรีด้านการค้า การลงทุน และภาคบริการ แล้ว ยังมีการอนุญาตให้มีการไหลเวียนของเงินทุน และมีการเปิดตลาดแรงงานระหว่างกันอีกด้วย ซึ่งการรวมตัวทางเศรษฐกิจของภูมิภาคที่เชื่อมโยงกันมากขึ้นเป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนให้เกิดการย้ายถิ่นในลักษณะของแรงงานข้ามชาติในภูมิภาคเอเชียตะวันออก

การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกคือการจัดตั้งเขตการค้าเสรีอาเซียน (ASEAN Free Trade Area หรือ AFTA) และประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน (ASEAN Economic Community หรือ AEC) นอกจากการเปิดเสรีทางการค้าแล้ว ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ยังมุ่งให้อาเซียนเป็นตลาดเดียวและเป็นฐานการผลิตร่วมกัน รวมทั้งต้องการให้เกิดการหมุนเวียนอย่างเสรีของการค้าสินค้า บริการ การลงทุน และเงินทุน นอกจากการรวมตัวทางเศรษฐกิจของอาเซียนแล้ว อาเซียนยังมีการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจกับประเทศอื่นในภูมิภาคอีกด้วย โดยอาเซียนได้จัดทำข้อตกลงเขตการค้าเสรี หรือความตกลงหุ้นส่วนทางเศรษฐกิจกับประเทศและภูมิภาคต่าง ๆ ได้แก่ ASEAN-CER, ASEAN-India, ASEAN-Korea, ASEAN-China และ ASEAN-Japan ซึ่งเสริมสร้างความเชื่อมโยงทางการค้า การลงทุน การท่องเที่ยว และการเคลื่อนย้ายแรงงานระหว่างประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังมีการร่วมมือในลักษณะอนุภูมิภาค เช่น ความร่วมมือในกรอบอนุภูมิภาคุ่มแม่น้ำโขง เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนาระบบขนส่ง คมนาคม และโลจิสติกส์ที่เชื่อมโยงการเดินทางและการขนส่งสินค้าระหว่างกัน จึงยังเป็นการกระตุ้นให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติมากยิ่งขึ้น โดยรูปแบบการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติในเอเชียตะวันออกจะมี 3 ลักษณะ ดังนี้

1) การเคลื่อนย้ายแรงงานจากเอเชียเข้าสู่เอเชียตะวันออก โดย ญี่ปุ่น จีน ไต้หวัน และเกาหลีใต้เป็นเป้าหมายของแรงงานข้ามชาติจำนวนมาก โดยในช่วงปี พ.ศ 2533-2548 มีแรงงานจากประเทศอาเซียนเข้าไปทำงานอย่างถูกต้องในญี่ปุ่นกว่าสองแสนคน ในจีนกว่าห้าแสนคน ในไต้หวันกว่าห้าหมื่นคน และในเกาหลีใต้อย่างน้อยหนึ่งหมื่นคน ทั้งนี้ ชาวฟิลิปปินส์เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่เข้าไปทำงานในญี่ปุ่นและไต้หวัน ด้วยจำนวน 187,261 คน ในญี่ปุ่น และ 28,385 คน ในไต้หวัน ในขณะที่คนเวียดนามเป็นชาติอาเซียนที่เข้าไปทำงาน

ในเกาหลีใต้มากที่สุด ส่วนคนสิงคโปร์เป็นชาติอาเซียนที่เข้าไปทำงานเป็นอันดับหนึ่งในจีนด้วยจำนวนถึง 165,666 คน ส่วนคนไทยเลือกไปทำงานที่จีนมากที่สุดด้วยจำนวน 92,584 คน ตามด้วย ญี่ปุ่น ไต้หวัน และเกาหลีใต้ ตามลำดับ (ตาราง 1) อย่างไรก็ตาม คาดว่าจำนวนแรงงานที่ไม่เป็นทางการในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะแตกต่างจากนี้มาก คาดว่าแรงงานผิดกฎหมายจากจีนในญี่ปุ่นมีจำนวนหลายแสนคน และแรงงานผิดกฎหมายในเกาหลีใต้อาจมีจำนวนมากกว่าสองแสนคน (Abella & Ducanes, 2008)

ตาราง 1 การย้ายถิ่นจากอาเซียนสู่เอเชียตะวันออกปี พ.ศ. 2533 - 2548

ประเทศ/เขตปกครองพิเศษ	จีน	ญี่ปุ่น	ไต้หวัน	เกาหลีใต้
กัมพูชา	-	2,263	-	-
อินโดนีเซีย	88,086	25,097	-	-
ลาว	-	2,393	-	-
มาเลเซีย	107,084	7,910	-	-
พม่า	-	5,342	-	-
ฟิลิปปินส์	87,205	187,261	28,385	4,460
สิงคโปร์	165,666	2,283	-	-
ไทย	92,584	37,703	18,665	4,227
เวียดนาม	-	2,202	13,245	12,332

ที่มา: Chalamwong & Rodsomboon, 2007 : ตาราง 7, หน้า 4.

2) การย้ายถิ่นจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การขยายการค้าและการลงทุนข้ามชาติอย่างมหาศาลจากญี่ปุ่นเข้ามายังอาเซียนหลัง Plaza Accord ในปี ค.ศ. 1985 (พ.ศ. 2528) เป็นต้นมาทำให้ชาวญี่ปุ่นพากันเดินทางมายังอาเซียนในฐานะผู้บริหารและช่างเทคนิคจำนวนมาก โดยจำนวนไม่น้อยได้นำครอบครัวมาอยู่ด้วย ต่อมาในระหว่างปี พ.ศ. 2533-2542 และ พ.ศ. 2543-2553 ทศวรรษที่ 1990 (พ.ศ. 2534-2543) และทศวรรษที่ 2000 (พ.ศ. 2544-2553) ชาวเกาหลีใต้ก็ได้มุ่งขยายฐานการผลิตในอาเซียนอย่างจริงจัง ตามด้วยชาวจีนที่ได้รับการส่งเสริมจากทางการเงินให้บุกตลาดอาเซียน ตัวเลขอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2533-2548 แสดงให้เห็นว่านักธุรกิจญี่ปุ่นนิยมเข้ามาทำงานในไทยและสิงคโปร์เป็นหลัก แต่ประเทศที่กำลังเป็นเป้าหมายของนักธุรกิจข้ามชาติและแรงงานวิชาชีพจากเอเชียตะวันออกที่สำคัญคือ เวียดนาม (ตาราง 2) อย่างไรก็ตาม คาดว่าตัวเลขไม่เป็นทางการของการย้ายถิ่นน่าจะสูงกว่านี้ Rallu (2002) ประเมินว่าในช่วงปี พ.ศ. 2523-2543 อาจมีชาวจีนย้ายถิ่นเข้าสู่ไทยและฟิลิปปินส์มากถึงประเทศละ 150,000 คน จากจำนวนชาวจีนที่ย้ายถิ่นเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียแปซิฟิกทั้งหมดมากกว่าหนึ่งล้านคนในช่วงดังกล่าว

ตาราง 2 การย้ายถิ่นจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พ.ศ. 2533-2548

ประเทศ/เขตปกครองพิเศษ	บรูไน	กัมพูชา	อินโดนีเซีย	ลาว	มาเลเซีย	พม่า	ฟิลิปปินส์	สิงคโปร์	ไทย	เวียดนาม
จีน	-	-	-	-	-	-	1,098	-	9,573	574,238
ญี่ปุ่น	101	818	11,221	436	10,347	663	12,913	24,902	36,327	4,207
ไต้หวัน	-	-	-	-	-	-	506	-	5,133	183,650
เกาหลีใต้	-	-	-	-	-	-	1,881	-	4,790	111,460

ที่มา: Chalamwong & Rodsombon, 2007 : ตาราง 5, หน้า 7.

3) การย้ายถิ่นระหว่างประเทศอาเซียนด้วยกันเอง เนื่องจากโครงสร้างทางประชากรและระดับการพัฒนาทางเศรษฐกิจในอาเซียนแตกต่างกัน ทำให้ประเทศที่มีประชากรมากและโครงสร้างเศรษฐกิจที่เป็นสังคมเกษตรมีอุปทานแรงงานจำนวนมากที่สามารถเคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคบริการในประเทศ และอีกจำนวนหนึ่งกลายเป็นแรงงานข้ามชาติ ทั้งนี้ การเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติในอาเซียนส่วนใหญ่เกิดขึ้นในสองพื้นที่หลัก ได้แก่ กลุ่มแรก บริเวณพื้นที่ประเทศมาเลเซีย สิงคโปร์ อินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ และกลุ่มที่สองบริเวณประเทศไทยและพม่า โดยในกลุ่มแรก แรงงานจำนวนมากจากฟิลิปปินส์และอินโดนีเซียเคลื่อนย้ายไปทำงานในมาเลเซียและสิงคโปร์ ส่วนในกลุ่มที่สอง แรงงานจากพมามุ่งเข้าสู่ประเทศไทย ในแต่ละปีคาดว่า มีประชากรราว 1.5 ล้านคนในประเทศสมาชิกอาเซียนมีการย้ายถิ่นออกไปยังต่างประเทศโดยรวรอยละ 40 เป็นการโยกย้ายภายในอาเซียนด้วยกันเอง องค์การแรงงานระหว่างประเทศ (International Labour Organization หรือ ILO) ประเมินว่า จนถึงปี พ.ศ. 2551 ประชากรของอาเซียนมีการย้ายถิ่นข้ามชาติสะสมถึงราว 13.5 ล้านคน โดยจำนวน 5.3 ล้านคนเป็นการเคลื่อนย้ายระหว่างประเทศอาเซียนด้วยกันเอง

โดยสรุป การย้ายถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จำนวนมากเป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานที่มีลักษณะ Chain Migration ที่แรงงานจากอาเซียนมุ่งเข้าไปทำงานในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ขณะเดียวกันแรงงานจากประเทศที่มีระดับการพัฒนาอุตสาหกรรมน้อยกว่าประเทศอื่นในอาเซียนก็เดินทางเข้าสู่ประเทศอุตสาหกรรมใหม่ โดยเฉพาะไทย มาเลเซียและสิงคโปร์ และในเวลาเดียวกันแรงงานวิชาชีพและนักธุรกิจจากประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เดินทางเข้ามาทำงานในบริษัทข้ามชาติที่เข้ามาลงทุนในอาเซียน ทั้งในกลุ่มประเทศอุตสาหกรรมใหม่ของอาเซียนและกลุ่มประเทศในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ทำให้บางประเทศ เช่น ไทย และมาเลเซีย จัดเป็นประเทศทั้งผู้นำเข้าและผู้ส่งออกแรงงานควบคู่กัน (ตาราง 3)

ตาราง 3 สถานภาพด้านการเคลื่อนย้ายแรงงานของประเทศเอเชีย

สถานภาพด้านแรงงาน	ประเทศ
ผู้ส่งออกแรงงานเป็นหลัก	บังคลาเทศ จีน อินโดนีเซีย เนปาล ฟิลิปปินส์ ศรีลังกา เวียดนาม พม่า กัมพูชา ลาว
ผู้นำเข้าแรงงานเป็นหลัก	ตะวันออกกลาง บรูไน ไต้หวัน ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ ฮองกง สิงคโปร์
ผู้นำเข้าและส่งออกแรงงานควบคู่กัน	อินเดีย มาเลเซีย ปากีสถาน ไทย

จุดเปลี่ยนกระแสการย้ายถิ่นในเอเชียตะวันออก

ในช่วงหลายปีที่ผ่านมา การย้ายถิ่นในเอเชียโดยเฉพาะของแรงงานข้ามชาติมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบ และทิศทางของการย้ายถิ่น สรุปได้ ดังนี้

1. จากผู้อพยพสู่แรงงานข้ามชาติ

ในช่วงทศวรรษที่ 1960 (พ.ศ. 2504 - 1513) จนถึงทศวรรษที่ 1980 (พ.ศ. 2524-2533) การย้ายถิ่นส่วนใหญ่ของประชากรในอาเซียนโดยเฉพาะในคาบสมุทรมอินโดจีนเป็นการหนีภัยสงคราม และความทุกข์ยากของผู้อพยพและผู้ลี้ภัยจากเวียดนาม ลาวและกัมพูชา โดยในช่วงสงครามเวียดนาม มีผู้อพยพชาวเวียดนามราว 250,000 คนเดินทางออกนอกประเทศ ส่วนใหญ่เป็นการอพยพทางเรือที่เรียกกันว่า Boat People ส่วนชาวลาวและชนกลุ่มน้อยจากลาว เช่น ชาวม้ง จำนวนหลายหมื่นคนก็ได้อพยพสู่ประเทศไทยหลังลาวเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2518 ส่วนชาวกัมพูชาจำนวนมากหลายแสนคนได้หนีภัยสงครามระหว่างเขมรสามฝ่ายและเวียดนามเข้าสู่ประเทศไทยในช่วงที่เวียดนามบุกกัมพูชา จนกระทั่งเวียดนามถอนทหารออกจากกัมพูชาในปี พ.ศ. 2532 ผู้อพยพชาวเขมรจึงได้เดินทางกลับประเทศและได้รับการฟื้นฟูภายใต้การนำขององค์การสหประชาชาติ หลังจากนั้น จำนวนผู้อพยพเข้าสู่ประเทศไทยได้ลดลง จนเกิดปัญหาทางการเมืองในพม่าในช่วงปลายทศวรรษที่ 1980 (พ.ศ. 2524-2533) เป็นต้นมา ทำให้ผู้อพยพและผู้ลี้ภัยกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จากประเทศพม่า หนีภัยสงครามและการกวาดล้างจับกุมเข้ามาในไทย

ต่อมาในทศวรรษที่ 1990 (พ.ศ. 2534-2543) จำนวนผู้ย้ายถิ่นที่เป็นแรงงานข้ามชาติได้เพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจน โดยแรงงานที่เดินทางออกนอกประเทศอย่างเป็นทางการในอินโดนีเซียเพิ่มขึ้นจากราว 16,000 คนในปี พ.ศ. 2523 เป็น 120,000 คนในปี พ.ศ. 2538 ส่วนชาวฟิลิปปินส์ก็เพิ่มจำนวนจากราว 214,000 คนเป็น 488,000 คน ในช่วงเดียวกัน ประเทศไทยก็เช่นกันมีแรงงานที่ออกไปทำงานต่างประเทศเพิ่มขึ้นจากราว 21,000 คนเป็น 202,000 คนในช่วงนั้น (Wickramasekara, 2002) ปรากฏการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นกับประเทศผู้ส่งออกแรงงานหลักจากอาเซียนทุกประเทศ รวมทั้งในเอเชียใต้ไม่ว่าจะเป็นอินเดีย ปากีสถาน บังกลาเทศและศรีลังกา เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าทศวรรษที่ 1980 และ 1990 (ปี พ.ศ. 2524-2543) เป็นต้นมา เป็นยุคทองของการเคลื่อนย้ายแรงงานระหว่างประเทศจากเอเชีย

สำหรับประเทศไทย นอกจากการส่งออกแรงงานจะเพิ่มขึ้นแล้ว การนำเข้าแรงงานข้ามชาติก็เพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลในทศวรรษที่ 1990 (พ.ศ. 2534-2543) เป็นต้นมา โดยในช่วงปลายทศวรรษที่ 1990 (พ.ศ. 2534-2543) และต้นทศวรรษที่ 2000 (พ.ศ. 2543-2553) จำนวนแรงงานต่างชาติได้เพิ่มขึ้นแบบก้าวกระโดด และได้กระจายไปยังพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ในปี พ.ศ. 2548 มีจำนวนผู้ย้ายถิ่นอาศัยในประเทศไทยรวม 1,050,459 คน โดยเป็นแรงงานต่างชาติที่จดทะเบียนสูงถึง 781,025 คน และผู้อพยพ 133,117 คน แต่คาดว่ายังมีแรงงานที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนอีกกว่าหนึ่งล้านคน (Mekong Migration Network statistics, 2010)

ในอนาคต คาดว่าจะมีจุดเปลี่ยนอีกครั้งในทศวรรษหน้า ภายหลังจากการรวมตัวอย่างสมบูรณ์ของประชาคมอาเซียนใน พ.ศ. 2558 โดยแนวโน้มการเคลื่อนย้ายแรงงานจะมีความซับซ้อนขึ้น เนื่องจากการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วของประเทศกัมพูชา ลาว พม่า และเวียดนาม (CLMV) และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานอย่างมากในประเทศดังกล่าว ซึ่งจะนำไปสู่การลงทุนจากต่างชาติจำนวนมาก ทำให้การจ้างงานและรายได้ของ

ประชาชนขยายตัวอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้การเปิดเสรีด้านการลงทุนในกรอบอาเซียนและกรอบความร่วมมือทางเศรษฐกิจอื่นๆ จะทำให้อุตสาหกรรมจำนวนมากของไทยและประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขยายการลงทุนไปยังประเทศ CLMV ซึ่งอาจทำให้แรงงานผุดกฏหมายที่อยู่ในประเทศไทยหวนกลับไปทำงานในประเทศของตนเอง จนอาจเกิดปรากฏการณ์การคืนถิ่นของแรงงานข้ามชาติก็เป็นได้

2. จากแรงงานภาคเกษตรสู่การจ้างงานที่ซับซ้อน

การพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศอาเซียนที่ผ่านมา ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตอย่างรวดเร็ว ทำให้หลายประเทศเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม หรือบางประเทศก้าวข้ามจากสังคมอุตสาหกรรมสู่สังคมองค์ความรู้ที่เน้นไปที่ภาคบริการ เนื่องจากระดับการพัฒนาที่แตกต่างกัน ทำให้โครงสร้างการจ้างงานของประเทศเอเชียแตกต่างกัน โดยบางประเทศได้ผ่านขั้นตอนการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจมาเป็นเวลานานทำให้เกิดการดูดซับแรงงานจากภาคเกษตรเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ จนถึงจุดที่แรงงานส่วนเกินลดลงมากจนต้องนำเข้าแรงงานจากต่างประเทศ ดังในกรณี สิงคโปร์ บรูไน ไทย และ มาเลเซีย เป็นต้น ส่วนบางประเทศยังมีประชากรในภาคเกษตรในสัดส่วนที่สูงมาก เช่น พม่า ลาว กัมพูชา ทำให้อุปทานแรงงานที่จะย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการมีสูง

ตาราง 4 การจ้างงานในอาเซียน

ประเทศ	พ.ศ.	ภาคเกษตร	ภาคอุตสาหกรรม	ภาคบริการ
บรูไน	2544	1.4	21.4	77.2
กัมพูชา	2548	59.1	13.4	27.5
อินโดนีเซีย	2550	41.2	18.8	40.0
ลาว	2546	82.7	9.3	8.6
มาเลเซีย	2550	14.8	28.5	54.1
พม่า	2541	62.7	12.2	25.1
ฟิลิปปินส์	2550	36.1	15.1	48.8
สิงคโปร์	2550	-	22.6	76.2
ไทย	2550	41.7	20.7	37.4
เวียดนาม	2549	54.7	18.3	27.0
อาเซียน	2550	44.5	19.0	36.5

ที่มา: Martinez- Fernandez & Powell : ตาราง 11, หน้า 36.

นอกจากระดับการพัฒนาทางเศรษฐกิจที่ต่างกันแล้ว ปัจจัยหนึ่งให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานยังมาจากอุปทานแรงงานที่เพิ่มขึ้นในอาเซียน โดยจำนวนไม่น้อยที่อยู่ในรูปของแรงงานที่มีความไม่มั่นคงสูง คาดว่าจำนวนประชากรในอาเซียนจะเพิ่มขึ้นจากประมาณ 570 ล้านคนในปี พ.ศ. 2550 เป็นจำนวน 626 ล้านคนในปี พ.ศ. 2558 หรือเพิ่มขึ้นประมาณ 55 ล้านคน คิดเป็นอัตราร้อยละ 9.7 ขณะที่การจ้างงานในอาเซียนปี พ.ศ. 2550 มีจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 268.5 ล้านคน อย่างไรก็ตาม จำนวนแรงงานประมาณร้อยละ 60 หรือราว 160 ล้านคน เป็นแรงงานในสาขาอาชีพที่มีความไม่มั่นคงสูง โดยส่วนใหญ่เป็นการทำงานนอกระบบ โดยในบางประเทศ เช่น อินโดนีเซีย เวียดนามและกัมพูชา แรงงานที่เป็นลักษณะ self-employed workers มีมากถึงกว่าร้อยละ 40 ส่วนในไทยและฟิลิปปินส์มีแรงงานในลักษณะดังกล่าวกว่าร้อยละ 30 ส่วนประเทศที่มีระดับการพัฒนาสูง เช่น สิงคโปร์และมาเลเซียมีการจ้างงานนอกระบบในอัตราที่ต่ำมากเพียงประมาณร้อยละ 10-20 เท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นบางประเทศยังมีอัตราการว่างงานในระดับสูง เช่น อินโดนีเซียและฟิลิปปินส์ (ร้อยละ 9.1 และร้อยละ 6.3 ตามลำดับในปี พ.ศ. 2550) จึงไม่น่าแปลกใจที่สองประเทศดังกล่าวเป็นต้นทางของแรงงานข้ามชาติอันดับต้นๆ ของเอเชีย

ตาราง 5 อัตราการว่างงานในอาเซียน (ร้อยละ)

ประเทศ	2549	2550
อินโดนีเซีย	10.3	9.1
มาเลเซีย	3.3	3.2
ฟิลิปปินส์	7.3	6.3
สิงคโปร์	4.5	4.0
ไทย	1.2	1.2
เวียดนาม	2.3	N.A.
อาเซียน	6.1	5.8

ที่มา: Martine- Fernandez & Powell , 2009, p. 31, Table 9.

3. จากประตูที่เปิดแคบสู่ประตูที่เปิดกว้าง (มากขึ้น)

ในอดีตนโยบายของประเทศต่างๆ ต้องการควบคุมจำนวนแรงงานต่างชาติเพื่อคุ้มครองแรงงานในประเทศ แต่ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมานโยบายด้านแรงงานของประเทศต่างๆ ในเอเชียได้มีความยืดหยุ่นมากขึ้นตามลำดับ จนเมื่อกระแสการเปิดเสรีเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อผลักดันการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ ทำให้เกิดข้อตกลงด้านแรงงานทั้งในกรอบทวิภาคีและกรอบภูมิภาค อาทิ การเปิดเสรีตลาดแรงงานวิชาชีพ ไทย-ออสเตรเลียภายใต้กรอบ TAFTA การเปิดเสรีตลาดแรงงานวิชาชีพของอาเซียนภายใต้กรอบ AFTA เป็นต้น รวมทั้งการทำข้อตกลงระหว่างสิงคโปร์กับฟิลิปปินส์ เพื่ออนุญาตให้คนฟิลิปปินส์เข้ามาทำงานในสิงคโปร์อย่างถูกต้องเป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในทางเทคนิคการเปิดตลาดแรงงานยังมีข้อจำกัดและกฎระเบียบข้อบังคับมากมายที่ทำให้การเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติไม่ใช่เรื่องง่าย แต่นับว่าเป็นก้าวที่สำคัญ นำไปสู่การเปิดกว้างมากขึ้น

ความยืดหยุ่นของตลาดแรงงานในเอเชียที่เพิ่มมากขึ้นในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ดังนี้ 1) ประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ญี่ปุ่น อนุญาตให้แรงงานจากประเทศอื่นเข้าประเทศในลักษณะ guest worker program และ temporary contract employment เพื่อฝึกงานและทำงานในญี่ปุ่นในช่วงเวลาหนึ่งๆ จากนั้นก็มีการพลัดเปลี่ยนหมุนเวียนนำแรงงานอื่นเข้าประเทศในลักษณะเดียวกัน 2) ประเทศผู้ส่งออกแรงงานเป็นจักรกลสำคัญในการเจรจากับรัฐบาลประเทศต่างๆ เพื่อทำข้อตกลงในการเปิดตลาดแรงงานของตน โดยมีการกำหนดมาตรฐานด้านแรงงานอย่างชัดเจนรวมทั้งการควบคุมตรวจสอบคุณสมบัติของแรงงานอย่างเข้มงวด ซึ่งในกรณีนี้ ฟิลิปปินส์เป็นตัวอย่างที่ดีของการส่งเสริมและขยายตลาดแรงงานในต่างประเทศ จนทำให้รายได้จากการโอนเงินเข้าประเทศของแรงงานชาวฟิลิปปินส์สูงเป็นอันดับหนึ่งของรายได้จากการขายสินค้าและบริการทั้งหมด 3) การเติบโตของอุตสาหกรรมแรงงานข้ามชาติ ทำให้เกิดธุรกิจด้านแรงงานจำนวนมาก เช่น บริษัทจัดหาแรงงานขนาดใหญ่ ซึ่งการเฟื่องฟูของธุรกิจเหล่านี้ นำไปสู่ธุรกิจการเมืองและการผลักดันนโยบายการเปิดตลาดแรงงานมากขึ้นเรื่อยๆ จนมีการตั้งเป้าจำนวนแรงงานที่จะส่งออกไปต่างประเทศอย่างชัดเจน เช่น ฟิลิปปินส์ได้กำหนดเป้าการส่งออกแรงงานถึง 2.8 ล้านคนในช่วง พ.ศ. 2542-2546 (Kaur, 2010)

สำหรับไทย รัฐบาลไทยเริ่มมีนโยบายดึงดูดแรงงานวิชาชีพและแรงงานฝีมือในปี พ.ศ. 2521 ในสองลักษณะคือ กลุ่มแรกเป็นวิชาทำงานให้แรงงานฝีมือจากต่างชาติในกิจการที่ได้รับการส่งเสริมการลงทุนจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุน (BOI) และอีกประเภทเป็นวิชาทำงานสำหรับผู้เชี่ยวชาญในกิจการขนาดใหญ่ในประเทศ โดยแรงงานฝีมือเหล่านี้อาจสมัครเป็น permanent resident ได้ ต่อมาในทศวรรษที่ 1990 (พ.ศ. 2534-2543) ประเทศไทยต้องการแรงงานระดับล่างในภาคการผลิตมากขึ้น เนื่องจากเข้าสู่สถานะประเทศอุตสาหกรรมใหม่ ทำให้รัฐบาลเริ่มออกกฎระเบียบที่ชัดเจนโดยอนุญาตให้มีการจดทะเบียนแรงงานต่างชาติตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 แต่เนื่องจากค่าธรรมเนียมที่ค่อนข้างสูงเป็นการสร้างภาระทางการเงินให้กับแรงงานและผู้ประกอบการค่อนข้างมาก ทำให้แรงงานจำนวนมากไม่ได้เข้าจดทะเบียนและยังคงเป็นแรงงานเถื่อนต่อไป นอกจากนี้ทางการไทยยังได้ทำความตกลงทวิภาคีกับประเทศเพื่อนบ้านในอินโดจีน ได้แก่ พม่า ลาว และกัมพูชาในช่วงปี พ.ศ. 2545-2547 เพื่อร่วมมือในการตรวจสอบและคุ้มครองแรงงานข้ามชาติจากประเทศดังกล่าว ต่อมาในปี พ.ศ. 2552 ทางการไทยได้ออกมาตรการตรวจสอบสัญชาติแรงงานข้ามชาติและออกใบอนุญาตทำงานที่มีอายุครั้งละสองปี ในสาขาต่างๆ อาทิ เกษตร ก่อสร้าง งานบ้าน ประมง กิจการอาหารทะเล โดยคิดค่าธรรมเนียมการจดทะเบียนและค่ารักษาพยาบาลรวมกันปีละ 3,800 บาท และห้ามแรงงานเปลี่ยนไปทำงานในสาขาอื่นที่กำหนดไว้แต่สามารถเปลี่ยนนายจ้างได้

4. จากยุค Baby Boomer สู่สังคมวัยชรา

โครงสร้างประชากรของเอเชียกำลังเข้าสู่สังคมวัยชราอย่างรวดเร็ว โดยอัตราส่วนประชากรวัยแรงงานช่วงอายุ 15-64 ปี ในหลายประเทศจะเริ่มลดลงในอีกไม่กี่ปีข้างหน้า ซึ่งจะทำให้การนำเข้าแรงงานต่างชาติเพื่อรักษาสัดส่วนของประชากรวัยแรงงานและระดับการผลิตของประเทศเป็นสิ่งจำเป็น เช่น ในญี่ปุ่น ประชากรวัยแรงงานจะเริ่มลดลงจากประมาณ 66 ล้านคนในปี พ.ศ. 2553 เป็นราว 61 ล้านคนในปี พ.ศ. 2558 และ 59 ล้านคนในปี พ.ศ. 2558 หรือแม้แต่ประเทศจีนก็จะเริ่มมีประชากรวัยแรงงานลดลงในปี พ.ศ. 2563 จาก 826 ล้านคนในปี พ.ศ. 2558 เป็น 818 ล้านคนในปี พ.ศ. 2563 ส่วนประเทศไทย จำนวนประชากรวัยแรงงานจะเริ่มคงที่ในช่วง พ.ศ. 2558-2563 ก่อนที่จะลดลงหลังจากนั้น (ตาราง 6) ดังนั้นช่วงปี พ.ศ. 2558

เป็นต้นไปจะเป็นจุดเปลี่ยนด้านประชากรที่สำคัญในเอเชีย ที่อาจนำไปสู่การนำเข้าแรงงานจำนวนมากในหลายประเทศ จนเกิดภาวะแรงงานตึงตัว โดยคาดว่าญี่ปุ่นอาจต้องการแรงงานต่างชาติมากถึง 6.7 ล้านคน ในปี พ.ศ. 2568 (Rallu, 2002)

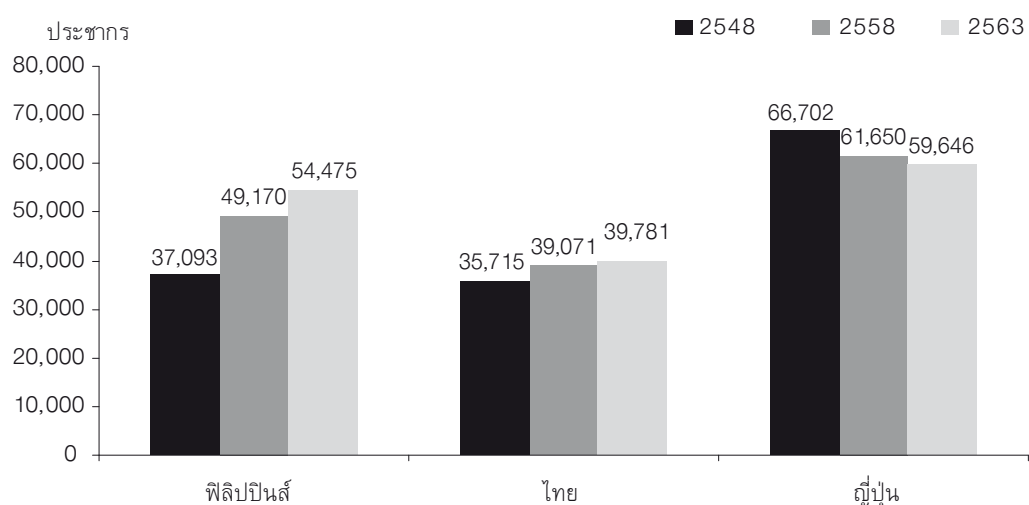
ตาราง 6 การคาดการณ์จำนวนแรงงานวัย 15 - 64 ปีในเอเชีย (ล้านคน)

ประเทศ	2548	2553	2558	2563
อินโดนีเซีย	108,361	110,432	128,117	136,917
ฟิลิปปินส์	37,093	38,294	49,170	54,475
ไทย	35,715	36,136	39,071	39,781
เวียดนาม	44,608	45,628	53,415	56,191
ญี่ปุ่น	66,702	66,361	61,650	59,646
จีน	782,782	789,652	826,250	818,466

ที่มา: Chalamwong & Rodsomboon, 2007 : ตาราง 2, หน้า 4.

สำหรับประเทศที่ยังคงมีประชากรวัยแรงงานเพิ่มขึ้นต่อเนื่องได้แก่ อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ และเวียดนาม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ประเทศอาเซียนผู้ส่งออกแรงงานดังกล่าวจะเริ่มเข้าสู่สังคมวัยชราเช่นกัน อย่างช้าไม่เกินปี พ.ศ. 2593 เป็นต้นไป จึงเป็นไปได้ว่าหลังปี พ.ศ. 2568 จีนอาจต้องการแรงงานจากประเทศดังกล่าวในอาเซียนเพื่อทดแทนประชากรวัยแรงงานของตนที่จะลดลงก็เป็นได้

รูปที่ 6 เปรียบเทียบประชากรวัยแรงงานประเทศในเอเชียปี พ.ศ. 2548 - 2563

ที่มา: Chalamwong & Rodsomboon, 2007 : ตาราง 2, หน้า 4.

5. จากจีนตะวันตกสู่จีนตะวันออกและเอเชีย

ขณะที่การย้ายถิ่นในประเทศของประเทศอาเซียนส่วนใหญ่ชะลอตัวลงหลังจากแรงงานภาคเกษตรได้ถูกดูดซับเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการ แต่ในกรณีประเทศจีน การย้ายถิ่นในประเทศอย่างเข้มข้นเป็นลำดับ (หลังการปฏิวัติในปี พ.ศ. 2492) เกิดขึ้นช้ากว่าประเทศเอเชียอื่น เนื่องจากจีนเริ่มเปิดประเทศและปฏิรูปเศรษฐกิจเป็นระบบทุนนิยมในปี พ.ศ. 2521 ทำให้การปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเกิดขึ้นช้ากว่าประเทศอื่น แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกลับรวดเร็วและรุนแรงมาก โดยในช่วงแรกของการปฏิรูปทางเศรษฐกิจ การย้ายถิ่นยังคงจำกัดอยู่มาก เนื่องจากรัฐบาลจีนใช้ระบบ Hukou ซึ่งจำกัดสิทธิในการโยกย้ายของประชาชนและจัดสรรสวัสดิการของรัฐให้เฉพาะผู้ที่ขึ้นทะเบียนในแต่ละท้องถิ่นเท่านั้น ทำให้การเคลื่อนย้ายแรงงานของจีนจากภาคชนบทเข้าสู่เมืองเป็นไปอย่างจำกัด

แต่ต่อมา ทางกรีนได้ผ่อนคลายนโยบายดังกล่าวโดยอนุญาตให้ชาวชนบทซึ่งมีรายได้แน่นอนและมีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่งสามารถโอนย้ายมาเป็นประชากรในเขตเมืองที่ตนอาศัยอยู่ได้² ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่เมืองต่าง ๆ จำนวนมากและเกิดการขยายของภาคเมือง (urbanization) อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในภาคตะวันออกของประเทศ อาทิ มณฑลกว่างตุง ฟูเจี้ยน เจ้อเจียง ซานตง โดยมีการประเมินว่าการย้ายถิ่นในประเทศของจีนเพิ่มขึ้นจาก 26 ล้านคนในปี พ.ศ. 2531 เป็น 126 ล้านคนในปี พ.ศ. 2547 (Deshingkar, 2006) การผ่อนคลายนโยบายการย้ายถิ่นของประชากรดังกล่าวทำให้มีการเคลื่อนย้ายแรงงานส่วนเกินจากภาคชนบทเข้าสู่ภาคเมืองเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง คาดว่าในช่วงสองทศวรรษข้างหน้า จะมีผู้ย้ายถิ่นเข้าสู่ภาคเมืองเพิ่มขึ้นปีละประมาณ 12 - 13 ล้านคน

นอกจากการย้ายถิ่นในประเทศแล้ว แรงงานจีนยังเคลื่อนย้ายไปทำงานในต่างประเทศเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยทางการจีนเองมีนโยบายสนับสนุนให้แรงงานจีนออกไปทำงานในต่างประเทศ เนื่องจากต้องการให้ชาวจีนไปเรียนรู้เทคโนโลยีในต่างประเทศ และเป็นการขยายโอกาสทางธุรกิจของจีน ในช่วงปี พ.ศ. 2523 - 2543 ชาวจีนย้ายถิ่นออกนอกประเทศประมาณ 4 - 5 ล้านคน โดยกว่าหนึ่งล้านคนมุ่งไปยังภูมิภาคเอเชียตะวันออก ได้แก่ ญี่ปุ่นจำนวน 350,000 คน เกาหลีใต้ 160,000 คน ไต้หวัน 100,000 คน ไทย 150,000 คน และฟิลิปปินส์ 150,000 คน และอีกหลายหมื่นคนในสิงคโปร์ (Rallu, 2002) โดยช่องทางการย้ายถิ่นประกอบด้วยเส้นทางบกผ่านคาบสมุทรเกาหลี ทางบกเข้ามาไทยผ่านลาวและพม่า ทางเรือจะอาศัยเส้นทางทะเลญี่ปุ่นและช่องแคบไต้หวัน โดยจำนวนไม่น้อยจะเดินทางต่อไปยังประเทศตะวันตกอื่น ๆ ต่อไป ทำให้ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ผู้ย้ายถิ่นชาวจีนได้เพิ่มจำนวนขึ้นจนเป็นผู้เข้าเมืองกลุ่มใหญ่ที่สุดอันดับ 1 หรือ 2 ในประเทศตะวันตกหลายประเทศ เช่น แคนาดา สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย เป็นต้น

สำหรับประเทศไทย และภูมิภาคอาเซียน คาดว่าจำนวนผู้ย้ายถิ่นชาวจีนจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นในช่วงหลายปีข้างหน้า ทั้งในลักษณะของแรงงานข้ามชาติ และกลุ่มธุรกิจรายย่อย คล้ายชุมชนชาวจีนที่ขยายคืบเข้าไปบริเวณชายแดนรัสเซีย-จีน เนื่องจากเส้นทางการค้าและการคมนาคมทางบกที่พัฒนาขึ้นมาก เช่น โครงการสายถนน R3A, R3B และอื่น ๆ รวมถึงการคมนาคมทางน้ำผ่านแม่น้ำโขงซึ่งมีราคาถูก ทำให้ปัจจุบัน มีนักศึกษาจีน นักท่องเที่ยว นักธุรกิจ และแรงงานชาวจีนเดินทางเข้ามาในไทยจำนวนมาก ทั้งนี้ อุปทานแรงงานของประชากรวัยทำงานของจีนจะยังคงเพิ่มขึ้นจากนี้ไปจนถึงปี พ.ศ. 2563 เป็นอย่างน้อย กอปรกับประชากรอีกกว่า

² แต่สำหรับมหานครต่าง ๆ ทางกรีนยังจำกัดสิทธิดังกล่าวให้กับแรงงานฝีมือและช่างเทคนิคเป็นหลัก เพื่อชะลอการขยายตัวของเมืองใหญ่

100 ล้านคนที่ย้ายถิ่นไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในปัจจุบัน ทำให้แรงกดดันเรื่องการจ้างงานในประเทศจีนยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง และอาจผลักดันให้เกิดการย้ายถิ่นไปยังต่างประเทศในช่วงทศวรรษหน้า

6. จากตะวันตกมุ่งสู่เอเชีย

ในอดีตการย้ายถิ่นของแรงงานวิชาชีพจากเอเชียส่วนใหญ่จะเป็นการย้ายออกจากประเทศต้นทางเพื่อมุ่งสู่ประเทศพัฒนาแล้วในกลุ่ม OECD เป็นหลัก คาดว่าปัจจุบันมีแรงงานวิชาชีพของเอเชียที่จบการศึกษาระดับปริญญาตรีขึ้นไปอาศัยอยู่ในกลุ่มประเทศ OECD ถึงราว 3.7 ล้านคน (Abella & Ducanes, 2008) แม้ปัจจุบัน สหรัฐอเมริกา และแคนาดายังคงเป็นเป้าหมายหลักของตลาดแรงงานวิชาชีพจากเอเชีย แต่ในทศวรรษที่ผ่านมา ตลาดแรงงานวิชาชีพในภูมิภาคเอเชียตะวันออกกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในเมืองธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น กรุงเทพมหานคร เชียงไฮ้ สิงคโปร์ ฮองกง เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วก่อให้เกิดอุปสงค์ด้านแรงงานฝีมือและแรงงานวิชาชีพจนอุปทานแรงงานขยายตัวไม่ทัน ทำให้เริ่มเกิดปรากฏการณ์ใหม่ที่แรงงานวิชาชีพจำนวนมากจากประเทศเอเชียได้มุ่งเข้าสู่ตลาดแรงงานในเอเชียด้วยกัน

ที่ผ่านมา แรงงานวิชาชีพจากเอเชียจำนวนสองในสามมักเดินทางไปอาศัยอยู่ในสหรัฐอเมริกา โดยคนฟิลิปปินส์เป็นแรงงานกลุ่มใหญ่สุด ตามด้วยชาวจีนแผ่นดินใหญ่ ส่วนเกาหลีใต้เป็นแรงงานวิชาชีพอันดับสาม แต่หากรวมภูมิภาคเอเชียใต้เข้ามาก็จะพบว่าอินเดียมีแรงงานวิชาชีพที่อาศัยในกลุ่มประเทศ OECD มากใกล้เคียงกับชาวจีนเลยทีเดียว (ตาราง 7) โดยอาชีพหลักของแรงงานวิชาชีพจากเอเชียตะวันออกประกอบด้วย แพทย์และพยาบาล เจ้าหน้าที่เทคนิค นักบริหาร พนักงานบริษัท โปรแกรมเมอร์ และเจ้าหน้าที่ไอที

ตาราง 7 แรงงานวิชาชีพจากเอเชียที่อาศัยอยู่ในกลุ่มประเทศ OECD ในปี พ.ศ. 2549

ประเทศภูมิลำเนาเดิม	จำนวนผู้ย้ายถิ่นที่อาศัยในกลุ่มประเทศ OECD	ประเทศเป้าหมาย
จีน	807,169	สหรัฐอเมริกา, แคนาดา, ญี่ปุ่น
ฮ่องกง	147,354	แคนาดา, สหราชอาณาจักร, ออสเตรเลีย
อินเดีย	996,813	สหรัฐอเมริกา, สหราชอาณาจักร, แคนาดา
อินโดนีเซีย	118,948	สหรัฐอเมริกา, ออสเตรเลีย, แคนาดา
ญี่ปุ่น	281,565	สหรัฐอเมริกา, สหราชอาณาจักร, แคนาดา
เกาหลีใต้	520,875	สหรัฐอเมริกา, ญี่ปุ่น, แคนาดา
ฟิลิปปินส์	891,343	สหรัฐอเมริกา, แคนาดา, ออสเตรเลีย
ไทย	76,926	สหรัฐอเมริกา, ออสเตรเลีย, สหราชอาณาจักร
ไต้หวัน	263,914	สหรัฐอเมริกา, แคนาดา, ออสเตรเลีย
เวียดนาม	347,249	สหรัฐอเมริกา, แคนาดา, ฝรั่งเศส

ที่มา: Abella & Ducanes, 2008 : ตาราง 1, ภาคผนวก

³ สำหรับตลาดแรงงานวิชาชีพหลักของชาวจีนคือ สหรัฐอเมริกา แคนาดา ญี่ปุ่นและออสเตรเลีย ส่วนชาวอินเดียจะนิยมย้ายถิ่นไปสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักรและแคนาดาเป็นหลัก สำหรับคนฟิลิปปินส์จะมุ่งไปที่สหรัฐอเมริกา แคนาดา ออสเตรเลียและญี่ปุ่น ชาวเกาหลีใต้จะมุ่งไปที่สหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น และแคนาดา ส่วนชาวญี่ปุ่นจะนิยมสหรัฐอเมริกา เกือบร้อยละ 80 ของทั้งหมด กรณีชาวเวียดนามจะมุ่งไปที่สหรัฐอเมริกา แคนาดา ฝรั่งเศสและออสเตรเลียเป็นหลัก สำหรับคนไทย นิยมไปอาศัยและทำงานในสหรัฐอเมริกา ออสเตรเลียและสหราชอาณาจักรมากที่สุด

การขยายตัวทางเศรษฐกิจของจีนกำลังเป็นแม่เหล็กที่ดึงดูดแรงงานวิชาชีพจากเอเชียจำนวนมาก โดยจีนได้เปิดรับแรงงานวิชาชีพจากฮ่องกงและไต้หวันอย่างเต็มที่ มีการประเมินว่าแค่เซี่ยงไฮ้เมืองเดียวก็มีแรงงานวิชาชีพจากฮ่องกงและไต้หวันมากถึงหนึ่งล้านคน ส่วนในญี่ปุ่นและเกาหลีใต้ แรงงานวิชาชีพจากเอเชียได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ในญี่ปุ่นแรงงานวิชาชีพต่างชาติในปี พ.ศ. 2549 มีจำนวนรวมถึง 158,000 คน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจากทวีปเอเชียด้วยกัน (Abella & Ducanes, 2008)

สำหรับประเทศไทย มีแนวโน้มว่าแรงงานวิชาชีพต่างชาติจะเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็วจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอันเป็นผลมาจากการรวมตัวของประชาคมอาเซียน โดยสภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย คาดว่าความต้องการแรงงานฝีมือจะเพิ่มขึ้นอย่างมาก ในอุตสาหกรรมเครื่องใช้ไฟฟ้า อิเล็กทรอนิกส์และอุตสาหกรรมชิ้นส่วนยานยนต์ ซึ่งทางการไทยกำลังพิจารณาแนวทางการนำเข้าแรงงานวิชาชีพจากต่างชาติเพื่อแก้ไขปัญหา โดยนายไตรรงค์ สุวรรณคีรี รองนายกรัฐมนตรีกล่าวว่า ไทยอาจพิจารณาให้แรงงานวิชาชีพในสาขาที่ขาดแคลนจากอาเซียนเข้ามาทำงานในไทยได้สะดวกขึ้น เพิ่มเติมจากข้อตกลงการเปิดตลาดแรงงานฝีมือของอาเซียนก่อนหน้านี้ (Bangkok Post, 19th February 2011)

ผลกระทบของไทยและข้อคิดเห็นเชิงนโยบาย

จุดเปลี่ยนการย้ายถิ่นของเอเชียที่เกิดขึ้น ทำให้กระแสการย้ายถิ่นข้ามชาติเพิ่มจำนวนมากขึ้นด้วยอัตราเร่งจากหลายปัจจัยทั้งในด้านนโยบายของประเทศต่างๆ ที่เปิดรับแรงงานข้ามชาติมากขึ้น และการเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุจนนำไปสู่การขาดแคลนประชากรวัยแรงงานในหลายประเทศ และการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วในภูมิภาคเอเชียทั้งในจีนและอาเซียน พลวัตรของการย้ายถิ่นที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจากปัจจัยภายนอกประเทศดังกล่าว ทำให้ไทยจำเป็นต้องเร่งปรับตัวในด้านต่างๆ เพื่อลดปัญหาความไม่สมดุลของอุปสงค์และอุปทานด้านแรงงานของประเทศในอนาคต ดังนี้

1) ปรับหลักสูตรการศึกษาเพื่อสร้างความชำนาญด้านวิชาชีพของอุตสาหกรรมที่เป็นเป้าหมายของประเทศ โดยเฉพาะอุตสาหกรรมรถยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้าและอิเล็กทรอนิกส์ อุตสาหกรรมอาหาร อุตสาหกรรมยางพารา อุตสาหกรรมบริการ เทคโนโลยีการเกษตร เป็นต้น เพื่อแก้ปัญหการขาดแคลนแรงงาน จำนวนหลายหมื่นตำแหน่งในปัจจุบัน และคาดปัญหาขาดแคลนแรงงานจะเพิ่มมากขึ้นเป็นแสนตำแหน่งในทศวรรษนี้ เนื่องจากญี่ปุ่นกำลังย้ายฐานการผลิตอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดย่อมเข้าสู่ไทยและอาเซียนระลอกใหม่ เนื่องมาจากการแข็งค่าของเงินเยนในปัจจุบัน

2) เพิ่มความสามารถด้านภาษาและวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้าน เพื่อสร้างโอกาสการทำงานแรงงานไทยในประเทศเพื่อนบ้าน เพื่อบริการรวมตัวของประชาคมอาเซียนในปี พ.ศ. 2558 โดยเฉพาะภาษาอังกฤษ (ซึ่งเป็นภาษากลางของอาเซียน) จีน อินโดนีเซีย และเวียดนาม เนื่องจากประเทศดังกล่าวจะกลายเป็นแม่เหล็กของการลงทุนและการจ้างแรงงานระหว่างประเทศ

3) แก้ไขกฎหมายและกฎระเบียบเรื่องการจ้างแรงงานข้ามชาติ รวมทั้งปรับปรุงระบบสวัสดิการสังคมให้เป็นสากล เนื่องจากจำนวนแรงงานข้ามชาติและนักท่องเที่ยว นักธุรกิจที่จะเดินทางเข้าสู่ไทยมากขึ้น โดยส่วนหนึ่งอาจมีลักษณะผสมผสานระหว่างนักธุรกิจและผู้ย้ายถิ่นที่เดินทางไปมาและมีที่พักมากกว่าหนึ่ง

ประเทศ และอีกส่วนหนึ่งอาจเป็นนักท่องเที่ยวยุคใหม่ที่แสวงหาโอกาสในการจ้างงานควบคู่ไปด้วย ดังนั้น กฎหมายและกฎระเบียบจึงต้องมีความยืดหยุ่นมากขึ้น เช่น ประเภทของวีซ่าและระยะเวลาของการพำนักในประเทศไทย กฎหมายเรื่องอสังหาริมทรัพย์ ระบบสาธารณสุขมูลฐานและการควบคุมโรค เป็นต้น ที่ต้องปรับตัวให้เข้ากับพลวัตรของการรวมตัวของประชาคมอาเซียนและเอเชียตะวันออก

4) การวิเคราะห์ประเมินโครงสร้างอุปสงค์และอุปทานของแรงงานในภูมิภาคอาเซียน เพื่อเข้าใจทิศทางการจ้างงานและแนวโน้มการเคลื่อนย้ายแรงงานในภูมิภาค ซึ่งจะช่วยให้ไทยสามารถวางแผนด้านการศึกษา การฝึกอบรมแรงงาน และการจ้างงานที่เชื่อมโยงกับแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของภูมิภาคได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทั้งนี้ ไทยต้องเข้าใจและปรับกระบวนการคิดใหม่ให้มีลักษณะเป็นกรอบวิเคราะห์แบบภูมิภาค (regional approach) มากขึ้น

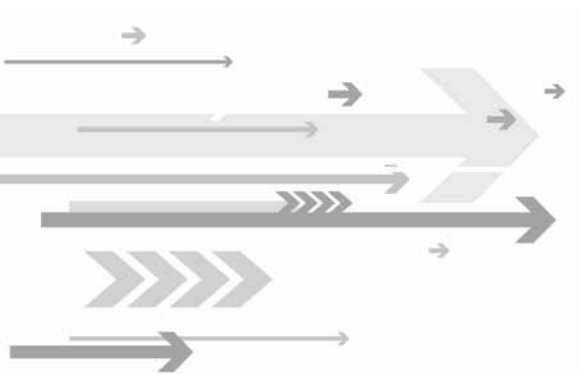
5) นโยบายด้านการศึกษาและแรงงานของไทยควรมีลักษณะ pro-active มากขึ้น โดยภาครัฐและเอกชนต้องร่วมมือกันเพื่อวางแผนเป้าหมายการพัฒนาฝีมือแรงงานและการจัดทำหลักสูตรที่สอดคล้องกับอุปสงค์อย่างแท้จริง ซึ่งครอบคลุมถึงการพัฒนาฝีมือของแรงงานต่างชาติในไทยด้วย นอกจากนี้ ควรขยายการฝึกอบรมแรงงานในลักษณะ in-house training มากขึ้น โดยภาครัฐอาจสนับสนุนในด้านวิชาการและการลดหย่อนภาษี นอกจากนี้ ควรพิจารณาเรื่องการพัฒนาฝีมือแรงงานในต่างประเทศเพื่อสนับสนุนการลงทุนของไทยด้วย หรืออาจพัฒนาศูนย์ฝึกอบรมแรงงานของไทยให้เป็นสากลเพื่อให้แรงงานของประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาฝึกอบรมในไทยสำหรับตลาดแรงงานในภูมิภาคอาเซียน

สรุป

ที่ผ่านมา ทิศทางการเคลื่อนย้ายแรงงานส่วนใหญ่ประกอบด้วยการเคลื่อนย้ายจากเอเชียสู่เอเชียตะวันออก จากเอเชียตะวันออกสู่อาเซียน และระหว่างอาเซียนด้วยกันเอง แต่มีแนวโน้มว่ากระแสการย้ายถิ่นของแรงงานในเอเชียกำลังมีจุดเปลี่ยนที่สำคัญ 6 ด้าน ได้แก่ *ประการแรก* การเพิ่มจำนวนของแรงงานข้ามชาติอย่างรวดเร็วโดยมีปัจจัยเร่งคือ การรวมตัวกันทางเศรษฐกิจของเอเชีย *ประการที่สอง* โครงสร้างการจ้างงานมีความซับซ้อนมากขึ้นโดยจะมีความเชื่อมโยงระหว่างอุปสงค์และอุปทานด้านแรงงานระหว่างประเทศมากขึ้น *ประการที่สาม* นโยบายประเทศต่างๆ จะเปิดกว้างด้านการเคลื่อนย้ายแรงงานข้ามชาติมากขึ้น *ประการที่สี่* สังคมวัยชรากำลังคืบคลานเข้าสู่เอเชีย คาดว่าจะมีการนำเข้าแรงงานต่างชาติมากขึ้นแบบก้าวกระโดดในอนาคตอันใกล้ *ประการที่ห้า* การย้ายถิ่นของแรงงานจีนนับร้อยล้านคนจากภาคตะวันตกสู่ภาคตะวันออกกำลังเกิดขึ้น และจำนวนหลายล้านคนกำลังมุ่งสู่อาเซียนและเอเชีย *ประการที่หก* แรงงานวิชาชีพจากเอเชียที่ในอดีตมุ่งสู่ประเทศตะวันตกเป็นหลัก กำลังหันกลับมายังเอเชียด้วยกัน เนื่องจากโอกาสที่เปิดกว้างมากขึ้น จุดเปลี่ยนเหล่านี้จะทำให้โฉมหน้าของการเคลื่อนย้ายแรงงานในเอเชียแตกต่างไปจากเดิม และไทยจำเป็นต้องปรับตัวอย่างมากทั้งในด้านนโยบายด้านการศึกษา การจ้างงาน และการสร้างความเชื่อมโยงของอุปสงค์และอุปทานแรงงานของไทยกับภูมิภาคอาเซียนโดยรวม

เอกสารอ้างอิง

- Abella, M., & Ducanes G. (2008). *The Migration of Professionals in an Integrating East Asia*. Paper submitted to for the IDE - JETRO International Symposium on Engaging East Asian Integration - States, Markets and Movement of People held on 9 December 2008, Tokyo.
- Asis, M.M.B. (2005). Recent Trends in International Migration in Asia and the Pacific. *Asia Pacific Population Journal*, 20 (3): 15 - 36.
- Chalamwong, Y., & S. Rodsomboon (2007). Expanding the Number of Semi - skilled and Skilled Emigrant Workers from Southeast Asia to East Asia. *TDRI Quarterly Review*, 22 (4): 3 - 9.
- Chunbing, X. (2009). *Migration, Self - selection and Income Distributions Evidence from Rural and Urban China*. MPRA paper No. 17036, Munich.
- Deshingkar, P. (2006). *Internal migration, poverty and development in Asia* (Briefing Paper). London: Overseas Development Institute.
- Ducanes, G., & Abella, M. (2008). *The Future of International Migration to OECD Countries Regional Note China and Southeast Asia*. Bangkok: International Labour Organization Regional Office for Asia and the Pacific, Asian Regional Programme on Governance of Labour Migration.
- Felipe, J., & Hasan, R. (2006). *The Challenge of Job Creation in Asia* (Policy Brief No. 44). Manila: Economics and Research Department, Asian Development Bank.
- Guest, P. (2003). *Bridging the Gap: Internal Migration in Asia*. Paper presented at the African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa, 4 - 7 June 2003.
- International Organization for Migration. (2010). *World Migration Report 2010 The Future of Migration: Building Capacities for Change*. Geneva: International Organization for Migration.
- Jones, G. W. (2008). *Underlying Factors in International Labour Migration in Asia: Population, Employment and Productivity Trends* (Working paper no.1). Bangkok: International Labour Organization, Regional Office for Asia and the Pacific, Asian Regional Programme on Governance of Labour Migration.
- Kaur, A. (2010). Labour migration trends and policy challenges in Southeast Asia. *Policy and Society*, 29 (4): 385 - 397.
- Kimura, F. (2006). International Production and Distribution Networks in East Asia: Eighteen Facts, Mechanics and Policy Implications. *Asian Policy Economic Review*, 1: 326 - 344.
- Manning, C. (2000). *The East Asian Economic Crisis and Labour Migration: A Set - Back for International Economic Integration*. Paper presented at an APEC workshop on Trade Facilitation in the Asia Pacific: New Directions and the Development Challenge, Singapore, 13 - 14 September 2000.
- Martinez - Fernandez, C., & Powell, M. (2009). *Employment and Skills Strategies in Southeast Asia Setting the Scene* (Report). Paris: The Organisation for Economic Co - operation and Development (OECD).
- Rallu, J. L. (2002). *International Migration in South - East Asia: the Role of China*. Paper presented to IUSSP Regional Population Conference, Bangkok, Thailand, 10 - 13 June, 2002.
- Sophal, C. (2009). *Review of labour migration management, policies and legal framework in Cambodia* (Working Paper Series). Bangkok: ILO/Japan Project on Managing Cross - border Movement of Labour in Southeast Asia, ILO Regional Office for Asia and the Pacific.
- _____. (2009). *Costs and Benefits of Cross - Country Labour Migration in the GMS: Synthesis of the Case Studies in Cambodia, Laos, Thailand and Vietnam* (Working Paper Series No. 45). Phnom Penh: Cambodia's leading independent development policy research institute.
- Walmsley, T. L., & Ahmed, S. A. (2008). *Asian Migration Prospects: 2007 - 2012* (ADB Economics Working Paper Series No. 133). Manila: Asian Development Bank.
- Wickramasekera, P. (2002). *Asian Labour Migration: Issues and Challenges in an Era of Globalization* (International Migration papers No. 57). Geneva: International Labour Organization.

ส่วนที่ 2

จุดเปลี่ยนประชากรกับการย้ายถิ่นข้ามชาติ

ประชากร
และสังคม
2554

คุณพ่อทางไกลในครอบครัว ของผู้อพยพเดินทางไปทำงานต่างประเทศ: ข้อมูลเบื้องต้นจากโครงการ CHAMPSEA ประเทศไทย

Transnational Fathering among Overseas Migrant Families in the Context of Thailand: A Preliminary Analysis from CHAMPSEA - Thailand

อารี จำปากลาง Aree Jampaklay¹

แคร์รี ริคเตอร์ Kerry Richter²

ปัทมา วาพัฒน์วงศ์ Patama Vapattanawong³

วนิพพล มหาอาชา Waniphol Mahaarcha⁴

บทคัดย่อ

บทความนี้ สนใจบทบาทความเป็นพ่อในครัวเรือนของผู้อพยพที่พ่อไปทำงานต่างประเทศ มีแม่เป็นผู้เลี้ยงลูกโดยลำพัง โดยใช้ข้อมูลเชิงปริมาณและคุณภาพจากโครงการแชมป์ซี (ประเทศไทย) ในบริบทของสังคมไทย ส่วนใหญ่ของผู้อพยพเดินทางไปทำงานต่างประเทศจะเป็นพ่อ ผลการศึกษาชี้ว่า แม้ตัวจะอยู่โพ้นทะเล แต่พ่อผู้อพยพก็ยังรักษาบทบาทความเป็นพ่อที่มีต่อลูกที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางไว้ได้ เป็นพ่อทางไกลที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับลูกๆ และครอบครัว บทความสะท้อนให้เห็นความสำคัญของแม่ ในฐานะที่เป็นผู้เชื่อมและกระชับความสัมพันธ์ทางไกลของพ่อลูก เป็นแม่เลี้ยงลูกแต่ลำพังที่มีวิธีการย้ำเตือนให้ลูกได้รับรู้ถึงความสำคัญและบทบาทของพ่อผู้อพยพอยู่เสมอ บทบาทของพ่อผู้อพยพยังเด่นชัดผ่านการส่งเงินกลับมายังครอบครัวอย่างสม่ำเสมอ การส่งเงินกลับจึงไม่เพียงแต่ทำให้สถานะทางเศรษฐกิจของครอบครัวดีขึ้น แต่ยังต่อยอดบทบาทผู้หาเลี้ยงครอบครัวของพ่อผู้อพยพอีกด้วย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าภาพโดยทั่วไปลูกๆ ของพ่อที่ไปทำงานต่างประเทศดูเหมือนจะได้รับการเลี้ยงดูเอาใจใส่จากแม่ และครอบครัวเป็นอย่างดี บทความนี้ยังสะท้อนถึงความกังวลของแม่ที่ต้องเลี้ยงดูลูกโดยลำพัง ครอบครัวผู้อพยพยังมองว่าเด็กๆ จะมีความสุขมากกว่าหากมีทั้งพ่อและแม่อยู่พร้อมหน้ากัน

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

³ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

⁴ นักวิจัยหลังปริญญา สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

Abstract

This paper focuses on how migrant fathers parent their children when they are abroad and how the roles of stay-behind mothers come into play in helping maintain intact relationships between migrant fathers and stay-behind children. We employ both quantitative and qualitative data from the CHAMPSEA-Thailand project. In the Thai context, most overseas migrants are males. While physically away, fathers maintain their relationships with their families of origin and with their children. The analysis highlights the importance of mothers as persons behind the scene in strategically maintaining the relationship between overseas fathers and left-behind children—through keeping contact as well as by reinforcing the father’s important roles. The clear and strong fathering role of overseas migrants is also reinforced via regular remittances. Remittances thus not only contribute to the better financial status of the left-behind family, but also enhance the overseas migrant father’s role as the breadwinner. It should be noted, however, that while our results in general indicate the positive wellbeing of left-behind children with regard to the overseas father-child relationship through mothers’ strategic efforts, it also reflects the burden and stress on left-behind mothers in raising children alone.

บทนำ

การที่พ่อแม่ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศโดยลูก ๆ ยังคงอาศัยอยู่ในประเทศบ้านเกิดเป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจศึกษาในประเทศต่าง ๆ ทั้งประเทศผู้ส่งแรงงานออกหรือประเทศที่รับแรงงานเข้ามา ประเด็นที่ศึกษาโดยเฉพาะเรื่องสภาพความยากลำบากของลูก ๆ เหล่านั้นหรือแม้กระทั่งครอบครัวที่อยู่เบื้องหลังนับว่าเป็นเรื่องค่อนข้างใหม่สำหรับการศึกษาในลักษณะนี้ การศึกษาได้เริ่มอย่างจริงจังเมื่อปลายทศวรรษ 1990 และถึงแม้ว่าปัจจุบันมีการศึกษาประเด็นนี้เพิ่มมากขึ้นก็ตาม แต่ส่วนใหญ่มักเป็นการศึกษาในสหรัฐอเมริกา หรือในประเทศที่ส่งออกแรงงานมายังสหรัฐอเมริกา เช่น ประเทศเม็กซิโก ประเทศในแถบแคริบเบียน หรือประเทศแถบละตินอเมริกา (Yeoh, et al., 2009) ประเด็นที่ทำการศึกษามีทั้งเรื่องประสบการณ์การย้ายถิ่นข้ามชาติของผู้ย้ายถิ่นชาย การศึกษาการย้ายถิ่นข้ามชาติของแรงงานหญิงในมิติหญิง-ชาย ผลลัพธ์ของการย้ายถิ่นกับเงินส่งกลับ พ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติและการดูแล ผลกระทบของการย้ายถิ่นข้ามชาติที่มีต่อมารดา บิดา บุตร หรือปู่ ย่า ตา ยาย ที่เป็นผู้ดูแลบุตรของผู้ย้ายถิ่น กลยุทธ์เพื่อการรวมตัวกันของครอบครัวในประเทศถิ่นปลายทาง หรือประเทศถิ่นต้นทาง การศึกษาการย้ายถิ่นกลับ (Dreby, 2007; Falicov, 2007; Kana'iaupuni, et al., 2005; Kandel & Massey, 2002; McGuire & Martin, 2007; Moran-Taylor, 2008a; 2008b; Pribilsky, 2001). ผลการศึกษาที่ผ่านมาสามารถสรุปได้ว่าผลกระทบของการย้ายถิ่นของพ่อแม่ขึ้นอยู่กับว่าผู้ที่ย้ายถิ่นไปนั้นยังคงรักษาความสัมพันธ์และการติดต่อกับลูก ๆ ที่อยู่ข้างหลังได้อย่างไร สำหรับประเทศไทย มีสถิติชี้ให้เห็นว่า แรงงานที่ไปทำงานต่างประเทศมักเป็นพ่อผู้ย้ายถิ่น ส่วนผู้ที่เป็นผู้ดูแลหลักของลูก ๆ ก็คือแม่นั่นเอง

บทความนี้ พยายามอธิบายบทบาทของพ่อผู้ย้ายถิ่นว่ายังคงรักษาบทบาทของความเป็นพ่อของลูก ๆ ที่อยู่ถิ่นต้นทางได้อย่างไร และภรรยาของผู้ย้ายถิ่นมีบทบาทอย่างไรในการช่วยรักษาความสัมพันธ์และการติดต่อระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับลูก ๆ ที่อยู่ข้างหลัง จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่ามีหลายปัจจัยที่ช่วยลดผลข้างเคียงด้านอารมณ์และสังคมของการย้ายถิ่นข้ามชาติที่มีต่อสุขภาวะของครอบครัว ปัจจัยเหล่านี้ ได้แก่ การมีเครือข่ายการเกื้อกูลสนับสนุนสำหรับครอบครัวที่อยู่เบื้องหลัง (Hugo, 2002) การติดต่ออย่างสม่ำเสมอของพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นกับลูก ๆ โดยผ่านการสื่อสารทางไกล (Asis, 2002; Parreñas, 2005b) การศึกษาของศูนย์การศึกษาการย้ายถิ่นสกาลาบรินี ระบุว่า การติดต่อสื่อสารระหว่างพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นกับลูก ๆ มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของลูก ๆ ยิ่งติดต่อสื่อสารบ่อยขึ้นเพียงใดก็ยิ่งมีผลดีต่อความอยู่ดีมีสุขของลูก ๆ เพียงนั้น (Scalabrini Migration Center, 2004) นอกจากนั้น เมื่อแม่เป็นผู้ย้ายถิ่นและได้มีการพูดคุย อบรมสั่งสอน หรือให้คำแนะนำต่าง ๆ แก่ลูก ๆ ผ่านการติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่องจะช่วยลดความรู้สึกถูกทอดทิ้งของลูก ๆ ลงได้ (Parreñas, 2005a)

ในบริบทของเอเชีย มีการศึกษาเกี่ยวกับการย้ายถิ่นข้ามชาติของพ่อแม่และลูก ๆ อยู่บ้างเหมือนกัน แต่ไม่มากนัก ในจำนวนการศึกษาเหล่านั้น การศึกษาผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศชาวฟิลิปปินส์และศรีลังกา นับเป็นการศึกษารุ่นบุกเบิก เนื่องจากทั้งสองประเทศมีประวัติการย้ายถิ่นเพื่อไปทำงานในต่างประเทศอันยาวนาน ในขณะที่การศึกษาการย้ายถิ่นข้ามชาติของอินโดนีเซียและไทยนับว่าเพิ่งเริ่มต้น

ประเทศไทยเป็นประเทศที่ทั้งส่งแรงงานไปทำงานในต่างประเทศและรับแรงงานจากต่างประเทศเข้ามาทำงานในไทย การศึกษาของจอห์น ไบรอัน (Bryant, 2005) อาจถือเป็นเพียงแหล่งข้อมูลเดียวที่มีการประมาณจำนวนเด็กที่พ่อแม่ไปทำงานต่างประเทศ รายงานนี้คาดประมาณว่า มีลูกของพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศอยู่ราว 5 แสนคน ซึ่งคิดเป็นเพียงร้อยละ 2-3 ของเด็ก ๆ ทั้งหมดเท่านั้น ในประเทศไทยองค์ความรู้เกี่ยวกับผลกระทบจากการที่พ่อแม่ไปต่างประเทศต่อครอบครัวที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางมีอยู่ไม่มากเมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาการย้ายถิ่นด้านอื่นๆ อาทิ แบบแผนการย้ายถิ่น ทำไมจึงมีการย้ายถิ่น และผลที่ตามมา ณ ประเทศผู้รับแรงงานย้ายถิ่น

ข้อค้นพบต่าง ๆ จากการศึกษาครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้กำหนดนโยบายทั้งในระดับประเทศและระดับท้องถิ่นในการพัฒนาหรือกำหนดนโยบายเพื่อสร้างความสะดวกและหรือสนับสนุนระบบการดูแลให้แก่เด็ก ๆ ซึ่งเป็นลูกของพ่อแม่ที่ไปทำงานต่างประเทศ

แนวคิดเชิงทฤษฎี

แนวคิดเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติมีอยู่หลายแนวคิด ทฤษฎีโลกาภิวัตน์ (Globalization theory) อธิบายว่าการย้ายถิ่นข้ามชาติเป็นผลมาจากปัจจัยเชิงโครงสร้างที่ผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงเชิงเศรษฐกิจและสังคม งานวิจัยใช้ทฤษฎีโลกาภิวัตน์เพื่อค้นหาวีธีที่กระแสโลกาภิวัตน์ถูกขับเคลื่อนด้วยภาวะเศรษฐกิจระหว่างประเทศและ/หรือการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ประเด็นการโต้แย้งที่สำคัญอย่างหนึ่งคือกระแสโลกาภิวัตน์เป็นสาเหตุที่ทำให้สังคมต่าง ๆ มาพบหรือบรรจบกันในเรื่องของเศรษฐกิจ องค์การการเมือง และวัฒนธรรม การโต้แย้งอีกทางหนึ่งก็คือ ในท้ายที่สุดแล้วกระแสโลกาภิวัตน์นำไปสู่ความเป็นสมัยใหม่และวัฒนธรรมตะวันตกอันเป็นหนึ่งเดียว หรือทำให้เกิดพหุวัฒนธรรม (Levitt & Jaworsky, 2007) และยังมีงานอื่นๆ ที่ศึกษาการเคลื่อนย้ายของแรงงานและความสามารถในการคงไว้ซึ่ง “ความเป็นอยู่แบบข้ามชาติ” ในฐานะที่เป็นตัวกระจายผลประโยชน์จากการพัฒนาให้กว้างขวาง นักทฤษฎีบางคนให้ข้อสรุปว่ากระแสโลกาภิวัตน์เป็นความซับซ้อนตามธรรมชาติที่ต้องการการวิเคราะห์อย่างมีทิศทางเพื่อให้ครอบคลุมความหมายนั้นได้ (Kellner, 2002)

ใน มุมมองทางประชากรศาสตร์ (demographic perspective) การศึกษาที่เกี่ยวกับการย้ายถิ่นและครัวเรือน เป็นมุมมองสำคัญที่ช่วยในการกำหนดกรอบการศึกษาวิจัยเพื่ออธิบายปรากฏการณ์นี้ ในขณะที่ทฤษฎีการย้ายถิ่นได้เป็นที่ยอมรับมานานถึงความสำคัญของเครือข่ายทางสังคมต่อการตัดสินใจย้ายถิ่นและการปรับตัวผู้ย้ายถิ่น แนวคิดเรื่องของการดำเนินอยู่ของความผูกพันระหว่างผู้ย้ายถิ่นกับชุมชนในถิ่นต้นทางเพิ่งเป็นที่พูดถึงและยอมรับเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง (Levitt & Jaworsky, 2007) รวมทั้งการศึกษาเรื่องเงินส่งกลับ การพึ่งพาการตัดสินใจย้ายถิ่นและผลที่ตามมาของการย้ายถิ่น เหล่านี้ต้องมองผ่านเรื่องของการข้ามชาติ

แนวคิดลัทธิข้ามชาติ (transnationalism) ก็เป็นอีกหนึ่งแนวคิดที่สามารถประยุกต์กับประชากรศาสตร์ครัวเรือน ที่มองว่าการผลิตและผลิตซ้ำของครัวเรือน ต้องมีการย้ายถิ่นข้ามชาติ (Cohen, 2001; Mummert, 2005; Pessar, 1999) เนื้อหาของแนวการศึกษานี้เป็นการตรวจสอบความผูกพันฉันเครือข่ายและบทบาทว่าแข็งแกร่งขึ้นหรืออ่อนแอลงผ่านแนวคิดลัทธิข้ามชาติ การศึกษาที่ผ่านมามีพบว่า แรงงานของครัวเรือน

ข้ามชาติได้ถูกแบ่งย่อยเป็นส่วนๆ สมาชิกบางคนก็เพียงแค่สนับสนุนในการดูแลเด็กหรือผู้สูงอายุในครัวเรือนเท่านั้น บทบาทของคนระหว่างรุ่นถือเป็นประเด็นหลักในการศึกษา

นอกจากนั้น การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติก่อนหน้านี้มักเน้นไปที่คำอธิบายเชิงทฤษฎีด้านมิติหญิง-ชาย (gender's theory) ทั้งที่เป็นสาเหตุและผลที่ตามมาของการย้ายถิ่นเหล่านั้น การศึกษาที่ผ่านมาเน้นไปที่การแยกกันอยู่ระหว่างแม่กับลูกๆ มากกว่าที่จะเป็นพ่อ แม้ว่าการที่พ่อแยกกันอยู่กับลูกจะเป็นเรื่องที่พบเห็นได้โดยทั่วไปมากกว่า แต่ความหมายของการอยู่แยกกัน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมของความเป็นแม่ มีผลรุนแรงต่อผู้หญิงมากกว่านั่นเอง (Parreñas, 2005) ผู้ย้ายถิ่นที่เป็นหญิงมักต้องเผชิญกับความไม่ต่อเนื่องของบทบาทหญิง-ชายที่คาดหวังของตนเมื่อต้องรับผิดชอบในการเกื้อหนุนครอบครัวและทั้งลูกๆ ไว้ให้อยู่ในความดูแลของคนอื่นที่ไม่ใช่แม่ ซึ่งตามประเพณีนิยมแล้ว แม่จะเป็นผู้ให้การดูแลเลี้ยงดูลูก ในขณะที่พ่อเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว งานวิจัยบางเรื่องแสดงให้เห็นว่าแม่ยังรักษารูปแบบความเป็นแม่ของตนต่อไปได้แม้ว่าต้องไปทำงานอยู่ที่อื่น และมีพ่ออยู่ที่บ้านก็ตาม (Dreby, 2006; Parreñas, 2010)

สำหรับการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการที่พ่อแยกจากลูกๆ นั้น พบว่าผู้ชายมีความยากลำบากในการรักษารูปแบบในครอบครัวของตน พริบิลสกี (Pribilsky, 2004) พบว่าขณะที่ผู้ย้ายถิ่นชายชาวเอควาดอร์ที่ไปทำงานที่ประเทศสหรัฐอเมริกา มองตัวเองว่าเป็นเพียงผู้หาเลี้ยงชีพให้กับลูกๆ ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางเท่านั้น พ่อผู้ย้ายถิ่นบางคนกลับมองว่า ตนเองรู้สึกใกล้ชิดกับลูกยิ่งกว่าตอนที่เขาเหล่านั้นอยู่ที่บ้านกับครอบครัวเสียอีก ทั้งนี้เพราะเมื่อผู้ย้ายถิ่นเหล่านั้นกลับไปเยี่ยมบ้านเป็นระยะเวลาล้านๆ พวกเขาจะสามารถให้ความรักและสร้างความสัมพันธ์กับลูกๆ และยังเป็นพี่เลี้ยงเฝ้าระวังของลูกๆ ได้ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม การศึกษาส่วนใหญ่มักพบว่า พ่อผู้ย้ายถิ่นมีความยากลำบากในการคงไว้ซึ่งความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับลูกๆ ของตน และถูกมองว่าเป็นเพียง “คนหาเงิน” (paycheck fathers) เท่านั้น (Dreby, 2006; Mummert, 2005) การศึกษาทั้งสองได้ชี้ให้เห็นประเด็นใหม่ที่เกิดขึ้นจากการย้ายถิ่นและแบบแผนพ่อแม่ข้ามชาติใหม่ คือเรื่องความผูกพันด้านอารมณ์อย่างใกล้ชิดกับลูกๆ ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นพ่อ “สมัยใหม่” นอกจากนี้ การศึกษาของลอรี (Laurie, 2008) ในฟิลิปปินส์พบว่า การย้ายถิ่นมีแนวโน้มเปลี่ยนบทบาทหญิง-ชายแบบดั้งเดิม ในบริบทของฟิลิปปินส์ การเป็นพ่อแม่ในครัวเรือนที่มีพ่อเป็นผู้ย้ายถิ่นและครัวเรือนที่มีแม่เป็นผู้ย้ายถิ่นไม่แตกต่างกันในเชิงคุณภาพมากนัก

ระเบียบวิธีวิจัย

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษานี้มาจากโครงการแชมปซีซี (Child Health and Migrant Parents in Southeast Asia: CHAMPSEA) ซึ่งนับเป็นข้อมูลแรกในประเทศไทยที่มุ่งเน้นไปที่การศึกษาผลกระทบของการย้ายถิ่นไปต่างประเทศของพ่อแม่ที่มีต่อสถานะสุขภาพและความอยู่ดีมีสุขของลูกๆ ที่อยู่ในถิ่นต้นทาง โครงการแชมปซีซีดำเนินการโดยนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยแห่งชาติสิงคโปร์ (National University of Singapore: NUS) และมหาวิทยาลัยเซนต์แอนดรูวส์ สหราชอาณาจักร (St. Andrews University, UK) และมีความร่วมมือกับนักวิจัยจากสถาบันการศึกษาในอีก 4 ประเทศ ประกอบด้วยฟิลิปปินส์ อินโดนีเซีย ไทย และเวียดนาม เพื่อดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลในประเทศเหล่านี้ สำหรับโครงการแชมปซีซี ประเทศไทยนั้น มีสถาบันวิจัยประชากร

และสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล เป็นสถาบันหลักที่รับผิดชอบการศึกษาโครงการนี้ จำนวนตัวอย่างที่ใช้ศึกษาในแต่ละประเทศประมาณ 1,000 ครอบครัว โดยแบ่งเป็นครัวเรือนที่มีพ่อแม่คนใดคนหนึ่งหรือทั้งสองคนย้ายถิ่นไปต่างประเทศ และครัวเรือนที่พ่อแม่อยู่ประจำในขนาดที่เท่าๆ กัน เด็กเป้าหมายที่อยู่ในครัวเรือนที่เข้าข่ายศึกษาแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่กลุ่มเด็กเล็กซึ่งมีอายุ 3-5 ปี และกลุ่มเด็กโตซึ่งมีอายุ 9-11 ปี

โครงการแชมป์ซีทำการศึกษาระดับเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ สำหรับการศึกษาระดับปริมาณมีการเก็บข้อมูลคุณลักษณะของครัวเรือน ข้อมูลของผู้ดูแลหลัก และข้อมูลทั้งด้านสุขภาพและด้านจิตใจของเด็กเป้าหมาย โดยใช้แบบสอบถามที่ออกแบบมาเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลในระดับครัวเรือนจากผู้ใหญ่ที่รับผิดชอบครัวเรือนจากผู้ดูแลหลักของเด็กเป้าหมาย และจากตัวเด็กเป้าหมายเอง (เฉพาะเด็กโต) ในส่วนหนึ่งของแบบสอบถามมีการถามเกี่ยวกับวิธีการติดต่อสื่อสาร รวมทั้งความถี่ของการติดต่อสื่อสารระหว่างพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นกับเด็กเป้าหมาย หลังจากงานภาคสนามเพื่อเก็บข้อมูลเชิงปริมาณสิ้นสุดแล้ว ได้มีการศึกษาเชิงคุณภาพต่อโดยทำการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ดูแลหลักของเด็กเป้าหมาย 41 คน ในจำนวนนี้ 28 คน เป็นแม่ผู้ให้กำเนิดและอีก 13 คน เป็นคนอื่นที่ไม่ใช่แม่ผู้ให้กำเนิด (เป็นยาย 6 คน เป็นย่า 2 คน เป็นพ่อผู้ให้กำเนิด 2 คน เป็นพี่สาวของพ่อหรือป้า 2 คน และ 1 คนเป็นพี่สาวของเด็กเป้าหมาย) นอกจากนั้น 21 คน เป็นผู้ดูแลหลักของเด็กเล็ก ในขณะที่อีก 20 คน เป็นผู้ดูแลหลักของเด็กโต

จากจำนวนเด็กเป้าหมาย 1,030 คน ของโครงการสำรวจนี้ ประกอบด้วยเด็กชาย 517 คน และเด็กหญิง 513 คน เป็นเด็กโต (อายุ 9-11 ปี) 521 คน และอีก 509 คน เป็นเด็กเล็ก (อายุ 3-5 ปี) เมื่อพิจารณาตามสถานภาพการย้ายถิ่นของพ่อแม่ของเด็กเป้าหมาย ประมาณครึ่งหนึ่งหรือ 511 ครัวเรือน เป็นครัวเรือนที่พ่อแม่อยู่ประจำ ส่วนอีก 519 ครัวเรือนเป็นครัวเรือนที่มีพ่อแม่เป็นผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศ โดย จำแนกเป็นครัวเรือนที่มีพ่อเพียงคนเดียวไปทำงานต่างประเทศ 486 ครัวเรือน ครัวเรือนที่ทั้งพ่อและแม่ไปต่างประเทศ 30 ครัวเรือน และครัวเรือนที่มีแม่เพียงคนเดียวเป็นผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศมีอยู่เพียง 3 ครัวเรือน เนื่องจากครัวเรือนที่มีแม่เป็นผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศมีทั้งหมดเพียง 33 ครัวเรือน (รวมครัวเรือนที่ทั้งพ่อและแม่เป็นผู้ย้ายถิ่น กับครัวเรือนที่แม่เพียงคนเดียวเป็นผู้ย้ายถิ่น) ในการวิเคราะห์จึงมุ่งเน้นไปที่ครัวเรือนที่มีพ่อเพียงคนเดียวเป็นผู้ย้ายถิ่น ($n=486$) ซึ่งเด็กเป้าหมายในครัวเรือนเหล่านั้นเป็นเด็กหญิง 238 คน และเด็กชาย 248 คน ในขณะที่เป็นเด็กโต (อายุ 9-11 ปี) 247 คน และเป็นเด็กเล็ก (อายุ 3-5 ปี) 239 คน สำหรับ 5 ลำดับประเทศแรกที่พ่อของเด็กเป้าหมายเหล่านี้ไปทำงาน คือ ประเทศในแถบตะวันออกกลาง (ร้อยละ 39.0) ไต้หวัน (ร้อยละ 23.0) เกาหลีใต้ (ร้อยละ 14.0) ประเทศอื่นๆ ในเอเชีย (ร้อยละ 7.4) และสิงคโปร์ (ร้อยละ 6.8)

สำหรับการวิเคราะห์เพื่อเสนอผลเบื้องต้นในบทความนี้ใช้การวิเคราะห์ทั้งจากข้อมูลเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพเพื่ออธิบายว่าบทบาทของพ่อผู้ย้ายถิ่นเป็นอย่างไร และพ่อผู้ย้ายถิ่นเหล่านั้นยังคงรักษาบทบาทของความเป็นพ่อของลูกๆ ที่อยู่ข้างหลังได้อย่างไร และใช้การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพเพื่ออธิบายบทบาทของภรรยาผู้ย้ายถิ่นที่ช่วยรักษาความสัมพันธ์และการติดต่อระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับลูกๆ ที่อยู่ในถิ่นต้นทาง

พลการศึกษาเบื้องต้น

แม่อยู่ที่บ้านดีกว่า คนที่ควรจะไป (ต่างประเทศ) คือ พ่อ

ตามที่กล่าวมาแล้วในส่วนของการเปรียบเทียบวิธี ส่วนใหญ่ของครัวเรือนผู้ย้ายถิ่นมีพ่อเป็นผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศในขณะที่แม่อยู่ที่บ้านกับลูกๆ สิ่งแรกของการวิเคราะห์จึงเป็นการหาคำตอบว่าอะไรเป็นเหตุผลหลักของการที่พ่อเป็นผู้ย้ายถิ่นมากกว่าแม่ ซึ่งจากการสัมภาษณ์เชิงลึกชี้ชัดว่าเป็นเรื่องของการรับรู้ทั่วๆ ไปที่แม่จะเป็นผู้ดูแลลูกๆ รวมถึงการดูแลบ้านเรือนได้ดีกว่าพ่อนั่นเอง

“ถ้าให้ผู้ชายไปนี่จะดีกว่า เพราะว่าผู้ชายนี่ ตามความคิดพี่นะจ๊ะ คิดว่าผู้ชายจะดูแลลูกไม่ดีเหมือนเรา เพราะว่าจะไม่สนใจมาซักเสื้อผ้าให้ลูก มารีดเสื้อผ้า” (แม่อายุ 33 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“แม่จะดูแลดีกว่า ส่วนมากพ่อไปเห็ดงาน แล้วเขาสิบอกพ่อให้ผู้แม่อยู่เหียน จะต้องถามเขาเบื่อก่อนแม่ไปเห็ดงานได้บ่ เขาว่าบ่ กะเลยบ่ไปจักเทีย” (แม่อายุ 29 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“การดูแลการอยู่การกิน มันจะไม่ดีเท่าผู้หญิงอยู่ จะให้พ่อไปมๆ ชาวๆ ในครัว ซ้อนซ้อนนี่ นี่โอ้ยลำบาก พ่อไม่ชอบ ไม่ได้หรอก คิดว่าไปไม่ได้ ถ้าไปทำงานตามบ้านเป็นวัน กลับมาอันนี้ถ้าจะไปต่างประเทศแล้วละ ไม่ได้” (พ่ออายุ 40 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

คำกล่าวข้างต้นทำให้ได้ข้อสังเกตเพิ่มเติมบางประเด็น จะเห็นว่า แม้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าแม่เป็นผู้ดูแลลูกๆ และบ้านเรือนได้ดีกว่าพ่อ แต่ก็มีความชอบของพ่อเช่นกันที่จะไม่ดูแลครัวเรือนนอกเหนือไปจากบทบาทการเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว ไม่เกี่ยวกับทักษะในการดูแลบ้านและลูกแต่อย่างใด ข้อมูลดังกล่าวยังมีนัยที่สะท้อนสถานภาพที่ด้อยกว่าของผู้หญิงในครัวเรือน อย่างเช่น ผู้หญิงต้องได้รับความยินยอมจากสามีก่อนที่จะไปทำงานโดยเฉพาะการไปทำงานในต่างประเทศ หรือในอีกด้านหนึ่ง ลักษณะเช่นนี้อาจเป็นผลมาจากโครงสร้างทางสังคมที่กำหนดบทบาทหญิง-ชายให้แตกต่างกัน ผู้ชายควรเป็นผู้ที่ทำงาน ส่วนผู้หญิงก็ควรอยู่บ้านดูแลครอบครัวและลูกๆ ดังนั้นหากผู้หญิงต้องการออกไปทำงานบ้าง ซึ่งผิดแผกไปจากสิ่งที่สังคมคาดหวัง ผู้หญิงก็ควรจะต้องขออนุญาตจากสามีก่อนนั่นเอง อย่างไรก็ตาม การออกไปทำงานของผู้หญิงที่มักต้องบอกกล่าวหรือขออนุญาตจากสามีก่อนนั้นมักเป็นการไปทำงานในต่างประเทศไกลๆ และต้องจากครอบครัวและลูกๆ ไปเป็นเวลานาน ส่วนการทำงานในถิ่นที่อยู่หรือไปทำงานต่างจังหวัดถือเป็นเรื่องปกติธรรมดาในสังคมที่ผู้หญิงส่วนใหญ่ทำกันโดยไม่มีข้อจำกัดใดๆ

พ่อผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศยังคงการติดต่อกับลูกๆ อย่างใกล้ชิด

เพื่อตอบคำถามว่าบทบาทของพ่อผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศเป็นอย่างไร และพ่อผู้ย้ายถิ่นเหล่านั้นยังคงรักษาบทบาทของความเป็นพ่อของลูกๆ ที่อยู่ในถิ่นต้นทางได้อย่างไรนั้น ในขั้นแรกบทความนี้ดูไปที่ความบ่อยครั้งของการติดต่อระหว่างพ่อที่ไปทำงานต่างประเทศกับครอบครัวและกับลูก จากการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณพบว่า โดยปกติพ่อผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศมีการติดต่ออย่างใกล้ชิดกับลูกๆ ของตน จากการสอบถามผู้ใหญ่ที่รับผิดชอบพบว่า ร้อยละ 86 ของเด็กเป้าหมายติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่นอย่างน้อยสัปดาห์ละครั้ง เมื่อพิจารณาในรายละเอียดก็พบว่าเกือบ 1 ใน 3 ของเด็กเหล่านี้ติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่นทุกวัน และมากกว่า 1 ใน 5 ที่ติดต่อสัปดาห์ละครั้ง มีเพียงร้อยละ 12 ที่ติดต่อน้อยกว่าสัปดาห์ละครั้ง (ตาราง 1)

เมื่อจำแนกตามเพศของเด็กเป้าหมาย พบว่า มีความแตกต่างของลักษณะการติดต่อกันเล็กน้อยระหว่างเด็กหญิงและเด็กชาย สัดส่วนเด็กหญิงที่มีการติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่นทุกวันสูงกว่าเด็กชายค่อนข้างชัดเจน (ร้อยละ 36 กับ ร้อยละ 27) แต่ความแตกต่างพบน้อยกว่าเมื่อจำแนกตามอายุของเด็กเป้าหมาย แสดงให้เห็นว่าพ่อผู้ย้ายถิ่นยังคงรักษาการติดต่อกับครอบครัวในถิ่นต้นทางอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้ได้รวมไปถึงลูกซึ่งเป็นเด็กเป้าหมายด้วยไม่ว่าลูกๆ จะมีอายุเท่าใดก็ตาม

ข้อค้นพบทั้งจากข้อมูลเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพชี้ให้เห็นความสอดคล้องกันของลักษณะการติดต่อ ซึ่งส่วนใหญ่ของการติดต่อนั้นผ่านทางโทรศัพท์ นอกเหนือจากนั้น พ่อผู้ย้ายถิ่นจะเป็นฝ่ายที่ติดต่อมายังครอบครัวที่อยู่ต้นทาง

“ไม่ค่อยโทร มีแต่ทางโน้นโทรมา” (แม่อายุ 34 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“(พ่อผู้ย้ายถิ่น) โทรมาวันละ 2 ครั้ง 3 ครั้งบ้างคะ วันนี้ก็โทรมา 2 ครั้งแล้ว โทรมาถามว่าทานข้าวหรือยัง ถามเรื่องอะไร นัทไปอะไรบ้าง นัททำอะไรบ้าง” (พี่สาวอายุ 18 ปี ดูแลน้องซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และบุตรของตนซึ่งไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

ตาราง 1 ร้อยละของความถี่ในการติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่น จำแนกตามเพศและอายุของเด็กเป้าหมาย

ความถี่ในการติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่น	เด็กเป้าหมาย				
	รวม	เด็กหญิง	เด็กชาย	เด็กโต	เด็กเล็ก
ทุกวัน	31.1	35.7	26.6	29.6	32.6
2-3 ครั้งต่อสัปดาห์	34.0	28.6	39.1	32.4	35.6
สัปดาห์ละครั้ง	21.4	23.1	19.8	23.9	18.8
1-2 ครั้งต่อเดือน	10.9	13.3	12.1	13.0	11.3
น้อยกว่า 1-2 ครั้งต่อเดือน	1.4	1.7	1.2	1.2	1.7
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
จำนวน	486	238	248	247	239

ที่มา: โครงการแชมป์ซี

ดูเหมือนว่าพ่อผู้ย้ายถิ่นติดต่อใกล้ชิดกับลูกสาวมากกว่าลูกชาย

เมื่อทำการวิเคราะห์ตัวแปรหลายตัวด้วยการวิเคราะห์ถดถอยโลจิสติกเพื่อดูว่าความถี่ของการติดต่อของพ่อผู้ย้ายถิ่นสัมพันธ์กับเพศของลูกหรือไม่ โดยทำการควบคุมตัวแปรอื่นๆ ผลการวิเคราะห์เป็นที่น่าสนใจว่า ถ้าเป็นลูกสาว พ่อผู้ย้ายถิ่นมีแนวโน้มมากกว่าที่จะติดต่อกับลูกที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางทุกวัน (มีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05) อย่างไรก็ตาม เนื่องจากไม่มีข้อมูลเชิงคุณภาพที่ช่วยเสริมคำอธิบายสิ่งที่พบจากข้อมูลเชิงปริมาณนี้ จึงอาจเป็นไปได้ที่พ่อผู้ย้ายถิ่นมีความห่วงกังวลในความอยู่ดีมีสุขของลูกสาวมากกว่าลูกชาย และก็อาจเป็นไปได้ที่ลูกสาวมีแนวโน้มหรือสนใจที่จะติดต่อกับพ่อผู้ย้ายถิ่นมากกว่าลูกชาย สำหรับตัวแปรอื่นๆ ที่อยู่ในแบบจำลองการวิเคราะห์ถดถอยโลจิสติก ได้แก่ อายุของเด็กเป้าหมาย เด็กเป้าหมายเป็นลูกคนที่เท่าใด ระดับการศึกษาของพ่อและแม่ของเด็กเป้าหมาย แม่เป็นผู้ดูแลหลักหรือไม่ และคะแนนความสัมพันธ์ในครอบครัว ตัวแปรเหล่านี้ไม่มีความสัมพันธ์ทางสถิติกับความถี่ของการติดต่อ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าครอบครัวที่มีคะแนนความสัมพันธ์ในครอบครัวสูง (แสดงถึงบทบาทของครอบครัวที่ดีกว่า) จะมีการติดต่อกันระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับครอบครัวรวมถึงเด็กเป้าหมายบ่อยที่ระดับนัยสำคัญ 0.10 (ไม่ได้แสดงตาราง)

ลูกๆ ของผู้ย้ายถิ่นได้รับการดูแลที่ดี

จากข้อมูลเชิงคุณภาพบอกให้ทราบว่าลูกๆ ของผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศได้รับการดูแลเอาใจใส่อย่างดีจากแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทาง แม้ว่าภาระทุกอย่างจะตกเป็นหน้าที่ของแม่ ยามเมื่อพ่อเป็นผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศก็ตาม จากการศึกษาพบว่า เด็กเป้าหมายส่วนใหญ่มีสุขภาพอนามัยที่ดีและแทบจะไม่เคยเจ็บป่วย นอกเหนือจากการดูแลในชีวิตประจำวันแล้ว เรื่องที่พ่อผู้ย้ายถิ่นมักจะติดตามอย่างสม่ำเสมอ คือ เรื่องการเรียนของลูก สำหรับการดูแลที่เกี่ยวข้องกับการเรียนหนังสือที่แม่ในถิ่นต้นทางทำให้กับลูกมีมากมายหลายกิจกรรมตั้งแต่การรับ-ส่งลูกไปโรงเรียน ให้ความช่วยเหลือเกี่ยวกับการบ้านของลูก ช่วยเหลือในกิจกรรมโรงเรียนอื่นๆ ไปจนถึงการวางแผนการศึกษา นอกจากนี้ ญาติๆ และสมาชิกอื่นๆ ในครอบครัวก็มีส่วนร่วมในการสนับสนุนด้านการศึกษาแก่ลูกของผู้ย้ายถิ่นเช่นกัน

“สอนก็ธรรมดา ส่วนมาก ก็ชียากแต่เจ้า ช่วงนี้คณิตศาสตร์มันเลขหารหลัก ก็ไม่ค่อยเข้าใจ แต่เขาก็เฝ้าได้อยู่ แต่แม่นี้ก็คอยเข้าใจเท่าใด ส่วนที่ยากแต่เข้าใจ คำก็เอาไปให้พี่สาวพาเอ็ด พี่สาวก็พาเอ็ด พี่สาวลูกพี่สาว ลูกคนละแม่ ลูกป้า” (แม่อายุ 36 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

แม่ ณ ถิ่นต้นทางช่วยเสริมความสัมพันธ์ทางไกล พ่อ - ลูก

พ่อผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศยังคงรักษาบทบาทความเป็นพ่อไว้ได้แม้ว่าตนเองจะอยู่ไกลบ้าน ดังนั้น การเป็นพ่อทางไกลจึงเกิดขึ้นในครอบครัวผู้ย้ายถิ่น จริงๆ แล้ว ความสัมพันธ์พ่อ-ลูกแน่นแฟ้นขึ้นกว่าเดิมเสียด้วยซ้ำเมื่อต้องอยู่แยกกัน ดังเช่นที่พบในการศึกษาที่ผ่านมา (Pribilsky, 2004) พ่อผู้ย้ายถิ่นมักอบรมสั่งสอนลูกๆ ให้เคารพและยำเกรงผู้เป็นแม่

“ก็สอนเรื่องดูแลแม่นะ ช่วยแม่ทำงานนะ” (แม่อายุ 42 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 2 คน)

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ต้องตระหนัก คือ การติดต่อสื่อสารส่วนใหญ่เกิดขึ้นระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทาง ไม่ใช่ระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับลูก ณ ถิ่นต้นทาง ขณะที่ในเชิงปริมาณ ข้อมูลแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับลูก (เมื่อดูที่ความถี่ของการติดต่อ) ข้อมูลเชิงคุณภาพชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่ช่วยกระชับสนับสนุนให้ความสัมพันธ์ พ่อ-ลูก ยังคงเหนียวแน่นก็คือผู้เป็นแม่นั่นเอง

“เขาโทรมาก็มีแต่ให้แม่พูดเลย ไม่ค่อยพูด เป็นคนพูดไม่เป็นนะ พ่อถามอะไรก็มีแต่แค่ตอบ ไม่มีคำพูดอะไร” (แม่อายุ 34 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช้เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“เค้าก็เบื่อบ้าง บางทีแม่ก็บอกว่าทำไมไม่รับ เค้าก็บอกว่าหนูเบื่อ ไม่อยากคุยแล้ว คุยแล้วพ่อก็ไม่มา” (แม่อายุ 37 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช้เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

สำหรับแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางนั้น การอ้างถึงพ่อผู้ย้ายถิ่นไม่เพียงเป็นแค่กลยุทธ์ในการอบรมสั่งสอนลูก แต่ยังเป็นวิธีการที่แยบยลในการรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์พ่อ-ลูก เพราะแม้ว่าพ่อผู้ย้ายถิ่นจะอยู่ห่างไกลก็ตาม แม่ก็จะใช้วิธีการเช่นนี้เพื่อทำให้ลูกเกิดความรู้สึกว่า ครอบครัวห่วงใย เห็นความสำคัญของพ่อ และรู้สึกใกล้ชิดเสมือนมีพ่ออยู่ใกล้ๆ

“พูดสอนเขาว่าดีไม่ได้ คือพ่อก็ไม่รักอย่างนี้ เขาก็พูดว่า พ่อไม่รักเธอ เขาก็ไม่ทำ ส่วนมากจะเป็นอย่างนี้มากกว่า” (แม่อายุ 24 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน ไม่ใช้เด็กเป้าหมาย 1 คน และดูแลหลานอีก 1 คน)

ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างพ่อทางไกลกับลูกยังเห็นได้จากการแสดงออกของลูกที่มีความปรารถนาต้องการอยู่ใกล้พ่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งยามเมื่อมีความคับข้องใจหรือเกิดความขัดแย้งกับแม่ดังเช่นคำกล่าวข้างล่างนี้

“ก็มีบอกว่าคิดถึงพ่อ บางทีแม่ดุเค้า เค้าก็จะร้องว่าพ่อไปไหน จะไปอยู่กับพ่อ” (แม่อายุ 37 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช้เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

เนื่องจากการที่พ่อผู้ย้ายถิ่นอยู่ห่างไกลก็อาจทำให้บทบาทหรือความสำคัญของพ่อผู้ย้ายถิ่นลดลงไปในสายตาของลูก ดังนั้น แม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางจึงเป็นคนช่วยรักษาทบาทและความสำคัญของพ่อผู้ย้ายถิ่นไว้ด้วยวิธีการต่างๆ แต่วิธีการหนึ่งที่อาจจัดว่าเป็นกลยุทธ์ที่สำคัญที่สุดก็คือ การรวมพ่อผู้ย้ายถิ่นไว้ในการตัดสินใจทุกครั้งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของลูก การกระทำเช่นนี้ช่วยย้ำเตือนให้ลูกๆ เห็นบทบาทและความสำคัญของพ่อไม่ว่าพ่อจะอยู่ไกลเพียงใดก็ตาม

“เรื่อนา เงินไม่พออย่างงี้ละ ปรึกษากัน คิดถึงกัน” (แม่อายุ 32 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช้เด็กเป้าหมายอีก 2 คน)

“บางอย่างที่ต้องถามเขาตัดสินใจ ให้เขาตัดสินใจ เราจะซื้อไหมอย่างนี้ ก็โทรไปถามหรือไม่ ก็ถามธรรมดาว่าเออ อย่างเช่นว่าลูกถามโน้นถามนี้ เดี่ยวแม่ถามพ่อก่อนนะ อย่างงี้” (แม่อายุ 37 ปี คุณแม่บุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

การส่งเงินกลับ อีกหนึ่งกลยุทธ์ของการรักษาบทบาทความเป็นพ่อ

ดังปรากฏในการศึกษาต่าง ๆ ที่ผ่านมามีผลประโยชน์หลักของการย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศที่มีต่อครอบครัว ณ ถิ่นต้นทาง ก็คือ การที่ผู้ย้ายถิ่นส่งเงินกลับและทำให้สถานภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัวดีขึ้น ซึ่งมีผลช่วยสนับสนุนการเรียนต่อของเด็ก ๆ (ธานินทร์ อาสงสงคราม, 2546; Jones & Parthaisong, 1999; Jones & Kittisuksathit, 2003) ข้อมูลเชิงปริมาณของการศึกษานี้ สอดคล้องกับการศึกษาที่ผ่านมาในการสำรวจของเรครอบครัวผู้ย้ายถิ่นไปต่างประเทศทุกครอบครัวรายงานว่าได้รับเงินส่งกลับจากพ่อผู้ย้ายถิ่นเป็นประจำ การส่งเงินกลับถือเป็นเรื่องพื้นฐานที่พ่อผู้ย้ายถิ่นถูกคาดหวังให้ทำเพื่อสถานะทางเศรษฐกิจที่ดีขึ้นของครอบครัว นอกจากนั้นแล้ว การส่งเงินกลับอย่างสม่ำเสมอยังเป็นตัวชี้วัดความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างพ่อผู้ย้ายถิ่นกับครอบครัวที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทาง การสัมภาษณ์เชิงลึกชี้ให้เห็นว่าพ่อผู้ย้ายถิ่นส่วนใหญ่ส่งเงินกลับทุกเดือน จำนวนเงินที่ส่งกลับจะมากหรือน้อยสำหรับบางครอบครัวขึ้นอยู่กับภาระของครอบครัว

“ส่งมาให้ใช้เป็นเดือนละ นี่ก็เป็นเดือน แล้วตาก็เป็นเดือน แล้วส่งเข้าบัญชีแม่หมด” (พี่สาว อายุ 18 ปี คุณแม่บุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และบุตรของตนซึ่งไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“สมมุติว่าเดือนนี้เราอยากใช้เงินเท่านั้นเท่านี้ เราโทรไปเราก็จะบอกเขาจะเอาเงินค่าใช้จ่าย เดือนนี้จะเอาเท่านั้นเท่านั้นนะ คนที่อยู่โรงเรียนเขาอยากได้ทำอะไรเขาก็จะบอกลูกจะเอาเท่านั้นเท่านี้ เราก็จะบอกเท่านั้นเท่านี้ใส่ไปเขาก็จะโอนมาพอดี” (ยายอายุ 57 ปี คุณแม่หลานซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“สภาพทางการเงินของบ้านเราดีขึ้นกว่าตอนก่อนที่คุณพ่อคุณแม่ทั้งสองคนจะไปทำงานต่างประเทศ” (น้องสาวพ่อ อายุ 21 ปี คุณแม่หลานซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“พ่อไปอยู่ประมาณปี สิบเดือน เกือบสองปี จำแม่นมากเลยนะ แต่ว่าช่วงไปทำงานต่างประเทศ ก็มีเงินเยอะอยู่” (แม่อายุ 24 ปี คุณแม่บุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

จริงๆ แล้วแม็กก็กลัวว่าจะไม่สามารถเลี้ยงดูลูกตามลำพัง

การที่พ่อไปทำงานยังต่างประเทศและทิ้งให้แม่อยู่ดูแลลูกโดยลำพังนับเป็นภาระที่กดดันแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางเป็นอย่างยิ่ง ตาราง 2-3 แสดงผลการวิเคราะห์เชิงปริมาณที่ชี้ให้เห็นว่า ขณะที่สุขภาวะด้านร่างกายของเด็กเป้าหมายเมื่อใช้น้ำหนักและส่วนสูงเป็นเกณฑ์ชี้วัด ไม่ว่าจะอยู่ในครัวเรือนพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นหรือ ครัวเรือนพ่อแม่ที่อยู่ประจำ ไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ แต่สุขภาวะด้านจิตใจของเด็กเหล่านี้เมื่อใช้แบบสำรวจพฤติกรรมเด็ก (Strengths and Difficulties Questionnaire: SDQ) (Goodman, 1999) เป็นเครื่องมือวัด มีความแตกต่างกันบ้างเมื่อเปรียบเทียบระหว่างเด็กในครัวเรือนสองแบบ

ตาราง 2 น้ำหนัก (กิโลกรัม) และส่วนสูง (เซนติเมตร) เฉลี่ยของเด็กเป้าหมาย
เปรียบเทียบระหว่างครัวเรือนพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่นและอยู่ประจำ

ประเภทครัวเรือน	เด็กเล็ก (อายุ 3 - 5 ปี)			เด็กโต (อายุ 9 - 11 ปี)		
	น้ำหนักเฉลี่ย	ส่วนสูงเฉลี่ย	จำนวนเด็ก	น้ำหนักเฉลี่ย	ส่วนสูงเฉลี่ย	จำนวนเด็ก
ครัวเรือนพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่น	16.2 (0.2)	103.1(0.5)	246	32.6(0.6)	136.3(0.6)	264
ครัวเรือนพ่อแม่ที่อยู่ประจำ	16.2 (0.2)	102.7(0.4)	247	32.5(0.6)	137.5(0.5)	257
รวม	16.2 (0.1)	102.9(0.3)	493*	32.6(0.4)	136.9(0.4)	521
ค่าทดสอบที (T-test)	0.03	-0.52		-0.04	1.55	
p-value	>.05	>.05		>.05	>.05	

หมายเหตุ 1) ตัวเลขในวงเล็บเป็นค่า standard error

2) *มีข้อมูลขาดหาย (missing cases) 16 ราย

ที่มา: คำนวนจากโครงการแซมปีซี

ตาราง 3 ร้อยละของเด็กเป้าหมายที่มีปัญหาด้านจิตใจ

ประเภทครัวเรือน	เด็กเล็ก (อายุ 3 - 5 ปี)				เด็กโต (อายุ 9 - 11 ปี)			
	หญิง		ชาย		หญิง		ชาย	
	จำนวนรวม	ร้อยละที่มีปัญหา	จำนวนรวม	ร้อยละที่มีปัญหา	จำนวนรวม	ร้อยละที่มีปัญหา	จำนวนรวม	ร้อยละที่มีปัญหา
ครัวเรือนพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่น	122	24.6	133	18.8	134	4.5	130	12.3
ครัวเรือนพ่อแม่ที่อยู่ประจำ	127	15.7	127	16.5	130	6.9	127	6.3
รวม	249	20.1	260	17.7	264	5.7	257	9.3
การทดสอบทางสถิติ	$\chi^2=3.031$, $p<.10$		$\chi^2=0.228$, $p>.10$		$\chi^2=0.736$, $p>.10$		$\chi^2=2.739$, $p<.10$	

ที่มา: คำนวนจากโครงการแซมปีซี

เมื่อขาดใครคนหนึ่งก็แบ่งเบาความรับผิดชอบความเป็นพ่อแม่ได้ แม่ที่ต้องเลี้ยงลูกโดยลำพัง ในขณะที่พ่ออยู่แดนไกล มักรู้สึกวิตกกังวลว่าลูกจะมีพฤติกรรมเสี่ยงต่างๆ กลัวว่าตนเองจะไม่สามารถอบรมสั่งสอนลูกตามลำพังได้ กลัวว่าลูกจะไม่เชื่อฟังตน คำกล่าวต่างๆ ข้างล่างนี้ แสดงถึงความกดดันของแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางได้เป็นอย่างดี

“ก็คิดอยู่ว่าจะบังคับแก่ได้ไหมจะเป็นยังไงจะตีแก่ได้ไหม กลัวแก่เป็นคนไม่ดี” (แม่อายุ 32 ปี
ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“การดูแลลูกคนเดียว ตั้ง 2 คนนะ และคนโตคนหนึ่ง อีกคนก็ยังเล็กเป็นยังบ้าง พ่อไม่อยู่ด้วย ก็คิดหนักอยู่ เพราะกลัวว่าลูกไม่ฟังเรา” (แม่อายุ 32 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“ถ้าพ่ออยู่ก็มีคนช่วยพูดช่วยจา ช่วยบอกช่วยสอนก็ดี นี่พ่อไม่อยู่เราก็พูดอยู่คนเดียว เวลาเราเหนื่อยเราก็ไม่อยากพูดด้วยนะ ถ้าบอกไม่ทำเราก็ดำ เหนื่อย” (แม่อายุ 43 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน)

“เป็นบ่าวย่านไปหาเสพยาเสพหยังได้บัดนี้ เป็นวัยรุ่นมันบ่ละ” (แม่อายุ 37 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“เดี๋ยวนี้ก็คือเด็ก ม.2 ท้องแล้วอะ ม.2 นะ ท้อง แล้วแบบยังไถ่งานบ้านงานอะไรก็ไม่เคยช่วยอะไรอย่างจี้ เลิกโรงเรียนมา ก็คือคุยกันในกลุ่มนักเรียนนั่นละ คุยกันอะไรอย่างเนี่ย ก็กลัวกลัวใจจะเป็นแบบนั้นก็เลยโทรปรึกษาพี่สาวอยู่ที่กรุงเทพฯ เคื่อบอกว่าตอนนี้อายุเท่านี้ไปได้ เคื่อบอกอย่างนี้ ถ้าเกิดถึงมัธยมแล้วอะ อย่าห่าง ตอนนั้นถ้าเกิดไปแล้วเอาไว้มืออยู่เลยที่นี้ อ้อ พี่ก็แนะนำมาเหมือนกัน” (แม่อายุ 34 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 2 คน)

แม้ว่าแม่ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางให้การเลี้ยงดูและเอาใจใส่ต่อลูกเป็นอย่างดีก็ตาม เมื่อทำการสัมภาษณ์เชิงลึก แม่ที่ถูกสัมภาษณ์ยังคงแสดงให้เห็นว่าการมีทั้งพ่อและแม่อยู่ด้วยกันจะเกิดประโยชน์ต่อความอยู่ดีมีสุขทั้งด้านร่างกายและจิตใจของลูกๆ มากกว่า นอกจากนั้น แม่ที่ถูกสัมภาษณ์ยังบอกอีกว่าเด็ก ๆ ในครอบครัวที่ไม่ย้ายถิ่นมักให้ความเคารพและเชื่อฟังพ่อแม่มากกว่าเด็ก ๆ ในครอบครัวพ่อแม่ผู้ย้ายถิ่น

“คนที่พ่อแม่เคื่อบอยู่ด้วย เคื่อบจะเป็นแบบเหมือนเคื่อบบ่่น เหมือนเคื่อบจะได้รับความอบอุ่นจากพ่อแม่เคื่อบบ่บใจ มันจะพูดง่ายบอกง่าย ลูกเราพูดยังงั้นก็ยังไม่ฟัง” (แม่อายุ 25 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

“ลูกก็ขาดความอบอุ่น พ่อแม่ก็ไม่ค่อยได้ดูแล เราก็คืออยู่คู่ มีพ่อต้องมีแม่นะ ในเมื่อขาดไปหนึ่งก็ไม่อบอุ่นเท่าไรหรอก แต่ถ้าเขาไปหาเงินก็มีความจำเป็นนะ ลูกก็จะไม่ได้ดูแลเหมือนกับพ่อแม่ สังเกตดูบ้านไหนที่แม่เขาทำงานเย็บผ้านะ หลังนี้ที่แม่เขาทำงานเย็บผ้าเขาจะปล่อยให้ไปเล่นไกล ๆ เย็นค่อยเรียกเอาที่เดียว ไม่เหมือนเรา เราจะไม่ปล่อยให้ลูกไปไกลจนเกิน ก็จะอยู่ดูไปบ้านอื่น ๆ ก็กลัวหมาจะกัด กลัวอะไรอย่างนี้ มันแตกต่างกันกับที่แม่อยู่ กับแม่ไม่อยู่ จะไม่เหมือนกัน” (แม่อายุ 39 ปี ดูแลบุตรซึ่งเป็นเด็กเป้าหมาย 1 คน และไม่ใช่เด็กเป้าหมายอีก 1 คน)

กระแสโลกาภิวัตน์ได้เปลี่ยนแปลงครอบครัวให้มีลักษณะที่แตกต่างไปจากปกติทั่วไป ที่พ่อแม่และลูก ๆ ไม่ได้อยู่ด้วยกัน ในบริบทของสังคมไทยซึ่งแตกต่างไปจากประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคเอเชียพบว่า ส่วนใหญ่ของผู้ย้ายถิ่นไปทำงานต่างประเทศจะเป็นพ่อ แม่เป็นผู้เลี้ยงดูลูกอยู่ตามลำพัง ณ ถิ่นต้นทาง อย่างไรก็ตาม แม้กายภาพ พ่อจะไม่อยู่บ้าน แต่พ่อผู้ย้ายถิ่นยังคงรักษาบทบาทความเป็นพ่อที่มีต่อลูกที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางไว้ เป็นพ่อทางไกลของลูก ๆ และครอบครัว ข้อมูลทั้งเชิงปริมาณและคุณภาพจากโครงการแซมปีซี ได้แสดงอย่างสอดคล้องกันถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิดของพ่อทางไกลและลูก ณ ถิ่นต้นทาง เทคโนโลยีการสื่อสารที่ทันสมัยและสะดวกสบายทำให้พ่อทางไกลสามารถติดต่อครอบครัวและลูกได้บ่อยเท่าที่ต้องการ การพูดคุยกับพ่อทางไกลทุกวัน กลายเป็นเรื่องปกติธรรมดาไปแล้วในครอบครัวผู้ย้ายถิ่น

หากพิจารณาในรายละเอียดโดยเฉพาะจากข้อมูลเชิงคุณภาพ เราจะเห็นว่า เบื้องหลังความสัมพันธ์ใกล้ชิดของพ่อกับลูกที่ยังดำเนินไปได้นั้น มีแม่เป็นผู้เชื่อมประสานช่องว่างของความสัมพันธ์ทางไกลนั้น ขณะที่การติดต่อระหว่างผู้ย้ายถิ่นกับครอบครัวส่วนใหญ่เกิดขึ้นระหว่างพ่อกับแม่มากกว่าพ่อกับลูก แต่แม่ก็มีวิธีการที่ช่วยย้าเตือนให้ลูกได้รับรู้ถึงความสำคัญและบทบาทของพ่อผู้ย้ายถิ่นอยู่เสมอ เช่น การคงไว้ซึ่งบทบาทการตัดสินใจให้เป็นของพ่อผู้ย้ายถิ่น หรือ ความคาดหวังของพ่อผู้ย้ายถิ่นที่มีต่อชีวิตของลูก ๆ

บทบาทของพ่อผู้ย้ายถิ่นอีกประการหนึ่งก็คือ การส่งเงินกลับมายังครอบครัว ณ ถิ่นต้นทาง พบว่าทุกครัวเรือนผู้ย้ายถิ่นที่ศึกษาครั้งนี้รายงานว่าได้รับเงินส่งกลับจากพ่อผู้ย้ายถิ่น ดังนั้น เงินส่งกลับจากพ่อผู้ย้ายถิ่นในการศึกษานี้จึงไม่เพียงแต่ทำให้สถานะทางเศรษฐกิจของครอบครัว ณ ถิ่นต้นทางดีขึ้นเท่านั้น แต่ยังทำให้บทบาทการเป็นผู้นำหรือบทบาทผู้หาเลี้ยงครอบครัวของพ่อผู้ย้ายถิ่นยังคงอยู่อย่างเข้มแข็งอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าลูก ๆ ที่อยู่ ณ ถิ่นต้นทางของพ่อผู้ย้ายถิ่นจะได้รับการเลี้ยงดูเอาใจใส่จากแม่เป็นอย่างดี แต่ก็ยังคงเป็นเด็กที่เปราะบางและเสี่ยงต่อการเกิดพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ ผลการสัมภาษณ์เชิงลึกได้สะท้อนถึงความกังวลของแม่ในการเลี้ยงดูลูกให้ดีโดยไม่มีพ่ออยู่ข้าง ๆ ครอบครัวผู้ย้ายถิ่นยังมองว่าเด็ก ๆ จะมีความสุขมากกว่าหากมีทั้งพ่อและแม่อยู่พร้อมหน้ากัน

การศึกษานี้ยังพบอีกว่า พ่อผู้ย้ายถิ่นมีการติดต่อสื่อสารกับลูกสาวมากกว่าลูกชาย จึงเกิดเป็นข้อเสนอว่าหากจะมีการศึกษาอีกในอนาคต ควรทำการศึกษาเชิงลึกเพื่อหาคำอธิบายว่าทำไมจึงมีความแตกต่างระหว่างลูกสาวลูกชายในเรื่องของการติดต่อสื่อสารและความสัมพันธ์ของพ่อผู้ย้ายถิ่นกับลูก นอกจากนี้ ควรมีการศึกษาเพื่อเจาะลึกเกี่ยวกับขอบเขตการมีส่วนร่วมของสมาชิกอื่น ๆ ในครอบครัวเพื่อช่วยรักษาความสัมพันธ์พ่อ-ลูกไว้ด้วย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- ธานินทร์ อาจสงคราม. (2546). *ความคิดเห็นของแรงงานข้ามชาติเกี่ยวกับผลกระทบด้านเศรษฐกิจและสังคมของครอบครัวภายหลังจากการทำงานในต่างประเทศ*, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สังคมวิทยา (ประชากรศาสตร์), บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- อุษณีย์ ศรีธรรมมา. (2541). *การไปทำงานต่างประเทศของสตรีบ้านหนองหว้า ตำบลชื่นชม กิ่งอำเภอน้ำขุ่น จังหวัดมหาสารคาม*, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต การศึกษา (ไทยคดีศึกษา - เน้นสังคมศาสตร์), บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ภาษาอังกฤษ

- Asis, M.M.B. (2002). From the life stories of Filipino women: personal and family agendas in migration. *Asian and Pacific Migration Journal*, 11 (1): 67-94.
- Bryant, J. (2005). *Children of International Migrants in Indonesia, Thailand, and the Philippines: A Review of Evidence and Policies* (Innocenti Working Paper No. 2005-05). Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Cohen, J.H. (2001). Transnational migration in rural Oaxaca, Mexico: dependency, development, and the household. *American Anthropologist*, 103 (4): 954-967.
- Dreby, J. (2006). Honor and virtue: Mexican parenting in the transnational context. *Gender & Society*, 20: 32-59.
- Falicov, C. (2007) Working with transnational immigrants: expanding meanings of family, community, and culture. *Family Process*, 46 (2): 157-171.
- Goodman, R. (1999). The extended version of the Strengths and Difficulties Questionnaire as a guide to child psychiatric caseness and consequent burden. *Journal of Child Psychiatry*, 40 (5): 791-799.
- Haidinger, B. (2008). Contingencies among households: gendered division of labour and transnational Household organization—the case of Ukrainians in Austria. In H. Lutz (Ed.), *Migration and domestic work: a European perspective on a global theme* (pp. 127-41). Hampshire, England: Ashgate Publishing.
- Hondagneu-Sotelo, P., & Avila, E. (1997). “I’m Here, but I’m There”: The Meanings of Latina Transnational Motherhood. *Gender and Society*, 11 (5): 548-571.
- Hugo, G. (2002) Effects of international migration on the family in Indonesia. *Asian and Pacific Migration Journal*, 11 (1): 13-46.
- Jones, H., & Kittisuksathit, S. (2003), International Labour Migration and Quality of Life: Findings from Rural Thailand. *International Journal of Population Geography*, 9 (6): 517-530.
- Jones, H., & Pardthaisong, T. (1999). The impact of overseas labour migration on rural Thailand: Regional, community and individual dimensions. *Journal of Rural Studies*, 15 (1), 35-47.
- Kana’laupuni, S.M., Donato, K., Thompson-Colon, T., & Stainback, M. (2005). Counting on kin: Social networks, social support, and child health status. *Social Forces*. 83 (3): 1137-1164.
- Kandel, W., & Massey, D. (2002). The culture of Mexican Migration: A theoretical and empirical analysis. *Social Forces*, 80 (3): 981-1004.
- Kellner, D. (2002). Theorizing globalization. *Sociological Theory*, 20 (3):285-305.
- Kittisuksathi, S., & Hugu, J. (2545). *International Labour Migration and Quality of Life. A Case Study of Returnees in Northeastern Thailand*. เอกสารประกอบการประชุมวิชาการประชากรศาสตร์แห่งชาติ, จัดโดยสมาคมนักประชากรไทย วันที่ 21-22 พฤศจิกายน 2545.
- Laurie, K. (2006). *Gender and transnational migration: tracing the impacts “home”*. (Working Paper No. 17). Nova Scotia, Canada: Atlantic Metropolis Centre, Saint Mary’s University.

- Levitt, P., & Jaworsky, B.N. (2007). Transnational migration studies: past developments and future trends. *Annual Review of Sociology*, 33:129-56.
- McGuire, S., & Martin, K. (2007). Fractured migrant families: paradoxes of hope and devastation. *Family and Community Health*, 30 (3): 178-188.
- Moran-Taylor, M. (2008a). Guatemala: migration and child rearing. *Latin American Perspectives*, 34 (4): 79-95.
- Mummert, G. (2005). Transnational parenting in Mexican migrant communities: redefining fatherhood, motherhood and caregiving. Paper presented at the Mexican International Family Strengths Conference, Cuernavaca, 1-3 June 2005.
- Parreñas, R. S. (2005). *Children of global migration: transnational families and gendered woes*. Stanford: Stanford University Press.
- _____. (2010). Transnational mothering: a source of gender conflicts in the family. *North Carolina Law Review*, 88: 1826-1856.
- Pessar, P.R. (1999). The role of gender, households, and social networks in the migration process: A review and appraisal. In C. Hirschman, et al., (Eds.), *The handbook of international migration: the American experience* (pp. 53-70). New York: Russell Sage Foundation.
- Pribilsky, J. (2004). 'Aprendemos a convivir': conjugal relations, co-parenting, and family life among Ecuadorian transnational migrants in New York City and the Ecuadorian Andes. *Global Networks*, 4 (3): 313-334.
- Scalabrini Migration Center. (2004). *Heart apart: migration in the eyes of Filipino children*. The Philippines: Scalabrini Migration Center.
- Yeoh, B. S. A., Graham, E., Lam, T., Anh, H. L., & Jampaklay, A. (2009). *Transnational migration and changing care arrangements for left-behind children in Southeast Asia: a selective literature review in relation to the CHAMPSEA study*. Paper presented at the Workshop on Perspectives on Children's Active Engagement with Migration in the Southeast Asian Context, Bangkok, 19-20 February, 2009.

การจัดการระบบคนไร้รัฐในบริบทประเทศไทย

Towards Managing Stateless People in Thailand's Context

กฤตยา อาชวนิจกุล Kritaya Archavanitkul¹

บทคัดย่อ

บทความนี้ตั้งใจวิเคราะห์กระบวนการจัดการระบบคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติของประเทศไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน รัฐไทยสมัยใหม่ในปัจจุบันนิยามคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติว่าหมายถึงชนกลุ่มน้อยชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่เกิดในประเทศไทย หรืออาศัยอยู่ในประเทศไทยมานานแล้วในแง่ของกฎหมายสัญชาติ คนกลุ่มนี้คือคนต่างด้าวที่เข้าเมืองผิดกฎหมาย ขั้นตอนที่รัฐไทยใช้จัดระบบในการรับรองสถานะบุคคลของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ คือ ปรับสถานะจากเข้าเมืองผิดกฎหมายมาเป็นผู้มีสิทธิอาศัยอยู่ชั่วคราว และอาจได้สิทธิอยู่ถาวรต่อไป อย่างไรก็ตาม ประชากรชายขอบกลุ่มนี้ต้องเผชิญกับการเลือกปฏิบัติและการละเมิดสิทธิมนุษยชนพื้นฐานอย่างน้อย 8 ด้าน คือ (1) การถูกบังคับให้กลายเป็นผู้พลัดถิ่นในประเทศ (2) การขาดความมั่นคงเรื่องที่ดินทำกิน (3) การถูกปฏิเสธให้จดทะเบียนการเกิด (4) ความยากลำบากในการเข้าถึงบริการรักษาพยาบาล (5) การทำงานและได้รับการคุ้มครองแรงงานตามกฎหมายไทย (6) ความยากลำบากในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม (7) การห้ามเดินทางออกนอกพื้นที่ควบคุม และ (8) ความยากลำบากในการเข้าถึงการศึกษา ใน พ.ศ. 2548 รัฐไทยได้ประกาศยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล ภายใต้แนวคิดการจัดการปัญหาความมั่นคงในมิติใหม่ นั่นคือ คำนี้ถึงความสมดุลของสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์และความมั่นคงของชาติควบคู่กัน

Abstract

This paper examines the management approach of the Thai state towards stateless and nationalityless people from past to present. First, the changes in meaning of stateless and nationalityless in the Thai context are elaborated. In the modern Thai state, they are mostly ethnic minorities who were born in Thailand or who have been living in Thailand for a long time. According to the Nationality Law, they are considered non-Thais or those without Thai nationality, and having entered Thai territory illegally. Second, the paper discusses a procedure for formalizing minorities from being illegal migrants to being permanent residents and then to being Thai nationals. Third, the actual situations of stateless and nationalityless people encountering discrimination and abusive practices from past to present are examined, including eight dimensions of policies and practices related to basic human rights : (1) becoming internal displaced people because of forced relocation; (2) access to land use; (3) denial of birth registration; (4) access to health care services; (5) work restrictions and labour protection; (6) access to justice; (7) movement restrictions; and (8) access to education. Finally, a step forward towards managing stateless people from 2005 under the Thai State's 'Strategy on Managing People with Personal Legal Status Problems and Rights' are discussed. The strategy is progressive for advocating social reform under a new paradigm of national security management, emphasizing a balance between human security and national security.

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

คนไร้รัฐ...ขาดสถานะบุคคลตามกฎหมาย, ได้สิทธิเพียงน้อยนิด, ต้องอยู่อย่างปกปิด, มักถูกลี้มเสมอ

(คำโปรยบนแผ่นปก Forced Migration Review, April, 2009)

1. เกริ่นนำ

ในรัฐสมัยใหม่การมีสัญชาติว่าเป็นคนในรัฐใด เป็นความจำเป็นยิ่งยวดในการที่จะได้มาซึ่งสิทธิมนุษยชนครบทุกด้าน เพราะ ‘สัญชาติ’ เป็นความผูกพันทางกฎหมายระหว่างคนกับรัฐที่ตนเองอาศัยอยู่ สำนักงานข้าหลวงใหญ่ผู้ลี้ภัยแห่งสหประชาชาติ (United Nations High Commissioner for Refugees - UNHCR) ให้นิยาม ‘คนไร้รัฐตามกฎหมาย’ (de jure stateless) ว่าเป็น ผู้ที่ไม่ได้ถูกนับรวมว่าเป็น ‘คนชาติ’ (nationals) โดยกฎหมายของรัฐใด ๆ เลย²

อย่างไรก็ตาม มีคนจำนวนหลายล้านคนบนโลกใบนี้ที่เป็น ‘คนไร้รัฐตามข้อเท็จจริง’ (de facto stateless)³ เนื่องจากเป็นผู้พลัดถิ่นที่ไม่สามารถเดินทางกลับประเทศตนเองได้ หรือไม่สามารถพิสูจน์สัญชาติของตนเองได้ หรืออยู่ระหว่างการรอพิสูจน์สัญชาติ คือ แม้จะเป็นพลเมืองของรัฐ แต่ก็ไม่ได้รับการปกป้องคุ้มครองจากรัฐ คนส่วนหนึ่งของกลุ่มหลังนี้จึงเป็น ‘คนไร้สัญชาติ’ (nationalityless) แต่มีได้ไร้รัฐ ทั้งนี้เพราะภาวะไร้รัฐและไร้สัญชาติมักมาจากการเลือกปฏิบัติจากรัฐในการพิจารณาให้สัญชาติต่อคนในรัฐตนเอง จึงทำให้คนไร้รัฐมีความเป็นอยู่ในสภาพเปราะบาง และมีโอกาสสูงที่จะถูกเอารัดเอาเปรียบ ถูกแสวงหาประโยชน์ และถูกเลือกปฏิบัติ

ภาวะคุกคามความมั่นคงในชีวิตที่สำคัญในระดับปัจเจกบุคคล คือ **การขาดสิทธิขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตอย่างเป็นปกติเกือบทุกด้าน** ได้แก่ (1) สิทธิในการรับรองสถานะบุคคลตามกฎหมาย (2) สิทธิในการรักษาพยาบาลและบริการ (3) สิทธิในการทำงานและได้รับการคุ้มครองแรงงานตามกฎหมาย (4) สิทธิในการศึกษา (5) สิทธิในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม และ (6) สิทธิในการเข้าถึงคุณภาพชีวิตของมนุษย์อื่นๆ ได้แก่ สิทธิในการเดินทางออกนอกพื้นที่ที่อาศัยอยู่ สิทธิในการเคลื่อนไหว สิทธิในการก่อตั้งครอบครัวตามกฎหมาย และสิทธิในการครอบครองทรัพย์สิน

บทความนี้มีเป้าหมายที่จะอภิปรายถึงเรื่องการจัดระบบคนไร้รัฐในบริบทของประเทศไทย โดยพิจารณาในเชิงนโยบายและผลกระทบต่อความมั่นคงในชีวิตของคนไร้รัฐ โดยเฉพาะในประเด็นการถูกเลือกปฏิบัติและการถูกละเมิดสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานด้านต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านร่วมกันครุ่นคิดว่า บทเรียนจากประเทศไทยจะมีประโยชน์ต่อการทำงานเพื่อขจัดภาวะไร้รัฐของคนบนผืนโลกนี้ได้อย่างไรบ้าง

² มาตรา 1 ในอนุสัญญาว่าด้วยสถานะของคนไร้รัฐ ค.ศ. 1954

³ <http://www.unhcr.org/pages/49c3646c158.html> [สืบค้นเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม 2553]

2. คนไร้รัฐ - ไร้สัญชาติในประเทศไทยคือใครบ้าง?

เมื่อพิจารณาในแง่ของประวัติศาสตร์การก่อตัวของรัฐชาติ อาจกล่าวได้ว่ารัฐไทยเริ่มเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ในช่วงรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) และเริ่มให้ความสนใจสำรวจจำนวนคน ลักษณะชาติพันธุ์ และภาษาพูดของพลเมืองในประเทศ การเกิดขึ้นของคนไร้รัฐอาจเริ่มจากการปรับเปลี่ยนการปกครองจากรัฐราชาธิราช⁴ มาสู่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 คือ เปลี่ยนเป็นการปกครองแบบรวมศูนย์เข้าสู่ส่วนกลาง ในปลายรัชกาลนี้มีการสำรวจจำนวนพลเมืองหลายครั้ง ในช่วง พ.ศ. 2452-2454 มีการนับคนทั่วประเทศ ได้สำเร็จเป็นครั้งแรก ได้ยอดบัญชีพลเมืองรวม 8.1 ล้านคน (ปราโมทย์ ประสาทกุล, 2552) ต่อมาในต้นสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453-2468) มีการตราพระราชบัญญัติสัญชาติฉบับแรก ใน พ.ศ. 2456 ทำให้เกิดความชัดเจนในเรื่องสัญชาติในสังคมไทยมากขึ้น⁵

สำหรับการมีกฎหมายบังคับให้ประชาชนทุกคนต้องมีบัตรประจำตัวประชาชนนั้นเริ่มขึ้นใน พ.ศ. 2486 และใน พ.ศ. 2495 มีการออกกฎหมายการทะเบียนราษฎร เพื่อบันทึกการเคลื่อนไหวของประชาชนเกี่ยวกับการเกิด การตาย และการย้ายที่อยู่ (รศรินทร์ เกรย์ และคณะ, 2551: 40-41) แต่ระบบการจดทะเบียนจะลงหลักปักฐานสมบูรณ์อีก 4 ปีต่อมาคือ พ.ศ. 2499 ดังนั้น หากพิจารณาจากหลักการจดทะเบียนราษฎรแล้ว คนไร้รัฐในประเทศไทยอาจเกิดขึ้นได้ในสามสถานการณ์ต่อไปนี้คือ (พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร, 2550: 10-14)

(1) คนไร้รัฐเพราะเกิดก่อนการมีทะเบียนราษฎร แต่ตกหล่นจากการสำรวจเพื่อบันทึกในทะเบียนราษฎร บุคคลที่เกิดและอาศัยอยู่ในสังคมไทยก่อนช่วงเวลา พ.ศ. 2452-2499 จึงเสี่ยงที่จะกลายเป็น ‘คนไร้รัฐ’ เพราะตกหล่นจากการสำรวจเพื่อทำทะเบียนราษฎรในช่วงเวลาดังกล่าว ต้องย้ำว่าความล้มเหลวของรัฐในการนับจดประชาชนในพื้นที่ห่างไกลและเข้าถึงได้ยาก เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ประชาชนของรัฐไทยในช่วงนั้นกลายเป็นคนไร้รัฐ รวมถึงบุตรหลานของคนที่ถูกจดเหล่านี้อีกด้วย ข้อเท็จจริงนี้พบมากในกลุ่มประชากรชาวเขา ชาวเล รวมถึงคนจีนอพยพจำนวนมาก และคนต่างชาติอื่นๆ ที่เข้ามาในประเทศไทยในช่วงนั้น โดยที่ชื่อตนเองยังไม่ได้บันทึกในทะเบียนราษฎรของประเทศต้นทาง

(2) คนไร้รัฐเพราะมิได้รับการแจ้งการเกิด จึงตกหล่นจากทะเบียนราษฎร สามารถเกิดขึ้นใน 2 รูปแบบคือ เป็นคนที่เกิดในประเทศไทยแต่มิได้รับการแจ้งเกิดในทะเบียนราษฎรของรัฐไทย หรือเป็นคนที่เกิดในต่างประเทศ แต่มิได้รับการแจ้งเกิดในทะเบียนราษฎรของรัฐนั้น ต่อมาอพยพเข้ามาอาศัยในประเทศไทย จึงมาเป็นคนไร้รัฐในประเทศไทย ซึ่งรวมถึงบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยภายหลังด้วย

⁴ ระบบราชาธิราช หมายถึงระบอบการปกครองที่มีราชาธิราชเป็นใหญ่เหนือแว่นแคว้นจำนวนมาก มีพระราชของตัวเอง ประชาชนไม่ใช่ข้าราชบริพารโดยตรงของราชาธิราช แต่หากเป็นข้าของราชาในแว่นแคว้นต่างๆ ซึ่งสวามิภักดิ์ต่อราชาธิราชอีกทีหนึ่ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2548: 12)

⁵ กฎหมายสัญชาติได้ถูกแก้ไขปรับปรุงหลายครั้งด้วยกัน ดังนี้ พ.ศ. 2495 มีการประกาศใช้ พ.ร.บ.สัญชาติ พ.ศ. 2495 กฎหมายสัญชาติฉบับนี้ได้ถูกแก้ไขเพิ่มเติมโดย พ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2496, ฉบับที่ 3 พ.ศ. 2499 และฉบับที่ 4 พ.ศ. 2503 หลังจากนั้น พ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับปี พ.ศ. 2495 ก็ถูกยกเลิกด้วย พ.ร.บ.สัญชาติ พ.ศ. 2508 และกฎหมายสัญชาติฉบับ พ.ศ. 2508 นี้ถูกแก้ไขเพิ่มเติม 4 ครั้ง คือ ครั้งแรกโดยประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 337 ลงวันที่ 13 ธันวาคม 2515, ครั้งที่ 2 โดย พ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับที่ 2 พ.ศ. 2535, ครั้งที่ 3 โดย พ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับที่ 3 พ.ศ. 2535 และครั้งสุดท้ายโดย พ.ร.บ.สัญชาติ ฉบับที่ 4 พ.ศ. 2551 ที่เกิดขึ้นในช่วงรัฐบาลรัฐบาลที่มาจากการรัฐประหารวันที่ 19 กันยายน 2549

(3) คนไร้รัฐเพราะถูกถอนชื่อออกจากทะเบียนราษฎรไทย และบุคคลนั้นๆ ก็ไม่มีชื่อในทะเบียนราษฎรของรัฐใดเลยบนโลก สาเหตุของการถอนชื่อนี้ เจ้าหน้าที่รัฐมักอ้างว่ามาจากการค้น พบว่าการมีชื่อนั้นเป็นไปโดยทุจริตมิชอบ กล่าวคือ บุคคลดังกล่าวนั้นไม่มีสิทธิได้รับสัญชาติไทย หรือเป็นคนต่างด้าวที่มีสิทธิอาศัยในประเทศไทย การถอนชื่อเช่นนี้ส่วนใหญ่จะเกิดกับชนกลุ่มน้อยมากกว่าคนไทยทั่วไป ดังกรณีชาวแม่เมาะ⁶

3. การจัดระบบทะเบียนบุคคลสำหรับคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ/ไร้รากเหง้า

ภาษาราชการของรัฐไทยเรียกกลุ่มคนไร้รัฐ ไร้สัญชาติ และไร้รากเหง้าว่า ‘คนไม่มีสัญชาติไทย’ หรือ ‘คนไร้รัฐทางทะเบียน’ โดยคนเหล่านี้จะถูกสันนิษฐานไว้ก่อนว่า เป็นคนต่างด้าวเข้าเมืองผิดกฎหมาย เพราะไม่มีเอกสารแสดงสถานะบุคคลของตนเอง คนที่ถูกจัดระบบทะเบียนบุคคลในที่นี้มีหลายกลุ่ม และถูกนับจัดในหลายวาระตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วง ผู้เขียนขอแบ่งคนไร้รัฐ ไร้สัญชาติ ไร้รากเหง้าออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ คือ (1) ชนกลุ่มน้อย (2) คนไร้รากเหง้า หรือคนที่ไม่มีสถานะในทะเบียนราษฎร (3) แรงงานข้ามชาติจากสามประเทศเพื่อนบ้าน (พม่า กัมพูชา และลาว) และ (4) ผู้อพยพลี้ภัยจากประเทศพม่า ในบทความนี้จะอภิปรายรายละเอียดเฉพาะใน 2 กลุ่มแรก คือ ชนกลุ่มน้อย และคนไร้รากเหง้า เท่านั้น

3.1 ชนกลุ่มน้อย

กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย เริ่มจัดทำทะเบียนบ้านของชนกลุ่มน้อยที่ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามตะเข็บชายแดนไทยบนพื้นที่สูง ภาษาราชการเรียกว่า ‘บุคคลบนพื้นที่สูง’ หรือ ‘ชาวเขา’ กลุ่มคนเหล่านี้จำนวนมากมีบรรพบุรุษอยู่บนผืนแผ่นดินไทยก่อนการเกิดขึ้นของรัฐไทย ทะเบียนบุคคลที่นับจัดชนกลุ่มน้อยเรียกว่า ‘ทร.13’ เริ่มต้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2515 เพื่อใช้สำหรับคนที่ได้สัญชาติไทยแล้วถูกถอนสัญชาติไปตามประกาศคณะปฏิวัติที่ 337 ลงวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2515⁷ และบุคคลที่เกิดมาแล้วไม่ได้สัญชาติไทยเพราะบิดามารดาเข้าเมืองมาโดยมิชอบด้วยกฎหมาย

⁶ เมื่อวันที่ 5 กุมภาพันธ์ 2545 นายอำเภอแม่เมาะ จังหวัดเชียงใหม่เพิกถอนชื่อชาวบ้านแม่เมาะจำนวน 1,243 คน ออกจากทะเบียนราษฎร คนอยู่ถาวรในสถานะคนสัญชาติไทยไปไว้ในทะเบียนบ้านคนอยู่ชั่วคราวประเภทคนต่างด้าวเข้าเมืองผิดกฎหมายแต่มีสิทธิอาศัยอยู่ชั่วคราว ทำให้ชาวบ้านทั้งหมดสูญเสียสถานะผู้มีสัญชาติไทยทันที ต่อมาชาวบ้านแม่เมาะได้ยื่นฟ้องกรมการปกครอง จ.เชียงใหม่ และนายอำเภอแม่เมาะ จ.เชียงใหม่ ต่อศาลปกครอง จ.เชียงใหม่ ปี 2547 ศาลปกครองจ.เชียงใหม่มีคำพิพากษาให้เพิกถอนประกาศของนายอำเภอแม่เมาะ ที่ให้จำหน่ายชื่อชาวบ้าน อ.แม่เมาะ ออกจากทะเบียนบ้าน เนื่องจากเห็นว่าเป็นการออกคำสั่งทางปกครองที่ไม่ชอบด้วยกฎหมาย ซึ่งนายอำเภอแม่เมาะได้ยื่นอุทธรณ์คำพิพากษาต่อศาลปกครองสูงสุด วันที่ 30 สิงหาคม 2548 ศาลปกครองสูงสุดพิพากษาว่า คำสั่งเพิกถอนชื่อชาวบ้านดังกล่าวออกจากทะเบียนบ้านประเภทคนอยู่ถาวรเป็นคำสั่งโดยมิชอบ และให้นำรายชื่อชาวบ้านกลับเข้าสู่ทะเบียนบ้านประเภทคนอยู่ถาวรและบันทึกชาวบ้านดังกล่าวในทะเบียนราษฎรในสถานะคนสัญชาติไทย

⁷ ประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 337 ลงวันที่ 13 ธ.ค. 2515 คือกฎหมายสัญชาติ 2508 ที่ถูกแก้ไขครั้งที่หนึ่ง มีลักษณะชาตินิยมสูง เพราะในข้อ 1 ปฏิเสธที่จะให้สัญชาติไทยโดยหลักดินแดนต่อไป เป็นผลให้มีการถอนสัญชาติไทยจากบุคคลที่ได้สัญชาติโดยหลักดินแดนตามกฎหมายสัญชาติฉบับก่อนหน้านี้ รวมถึงบุตรของบุคคลดังกล่าวที่เกิดในประเทศไทยด้วย ทำให้กลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบนี้ไม่มีชื่อในทะเบียนราษฎรของประเทศใดเลยในโลก ตกเป็นคนไร้สัญชาติตามกฎหมายว่า นั้นคือ บุคคลกลุ่มนี้ก็จะตกเป็น ‘คนไร้สัญชาติโดยข้อกฎหมาย’ และอาจตกเป็น ‘คนไร้รัฐ’ อีกด้วย ผลร้ายจากความไร้สัญชาติในลักษณะที่คล้ายกัน ตกแก่บุคคลที่เกิดในประเทศไทยตั้งแต่วันที่ 14 ธ.ค. 2515 จนถึงวันที่ 25 ก.พ. 2535 โดยผลของประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 337 ลงวันที่ 13 ธ.ค. 2515 ข้อ 2 หากบิดาที่ชอบด้วยกฎหมายเป็นคนต่างด้าวที่ไร้สัญชาติและเข้าเมืองไทยมาในลักษณะไม่ถาวร หรือในกรณีที่ไม่ปรากฏว่ามีบิดาที่ชอบด้วยกฎหมาย มารดาเป็นคนต่างด้าวที่ไร้สัญชาติและเข้าเมืองไทยมาในลักษณะไม่ถาวร

ต่อมาใน พ.ศ. 2526 ได้มีการดำเนินโครงการจัดทำเลขประจำตัวประชาชนเป็นเลข 13 หลัก สำหรับคนไทยทุกคนและบุคคลผู้ไม่มีสัญชาติไทย โดยคัดลอกจากทะเบียน พ.ศ. 2515 และเพิ่มเลขประจำตัว 13 หลัก ด้วยการออกบัตรประจำตัวให้กับคนไร้สัญชาติที่มีอายุ 12 ปีขึ้นไป เป็นบัตรสีต่างๆ พร้อมให้เลข 13 หลักเหมือนบัตรประชาชนของคนสัญชาติไทย โดยเลขหลักแรกขึ้นต้นด้วยเลข '6' และบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยจะได้รับเลข 13 หลักขึ้นด้วยเลข '7' ซึ่งดำเนินการครั้งแรกแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2531 ขณะเดียวกันทางกระทรวงมหาดไทยได้จัดระเบียบของชนกลุ่มน้อย โดยให้กรมการปกครองออกบัตรสีต่างๆ เพื่อจำแนกประชากรกลุ่มนี้เป็น 19 กลุ่ม 19 บัตรสี แต่ละกลุ่มจะได้รับสถานะบุคคลแตกต่างกันไป และได้สิทธิในการทำงานและการเดินทางออกนอกพื้นที่ที่อาศัยอยู่แตกต่างกันไป (มนตรี จงพูนผล และเสถียร ก่อเกียรติตระกูล, 2547)

มาตรา 5 ในกฎหมายการทะเบียนราษฎร พ.ศ. 2534 กำหนดให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยมีอำนาจออกกฎกระทรวง กำหนดหรือยกเว้นการปฏิบัติเกี่ยวกับการแจ้งเกิด ตาย ย้าย การจัดทำทะเบียนประวัติ การจัดทำบัตรประจำตัว หรือ การอื่นใดอันเกี่ยวกับคนซึ่งไม่มีสัญชาติไทยตามกฎหมายที่เกี่ยวข้องด้วยสัญชาติได้ จึงเป็นที่มาของการออกระเบียบ 'ข้อกำหนดเกี่ยวกับบัตรประจำตัวคนซึ่งไม่มีสัญชาติไทย พ.ศ. 2547' คนไม่มีสัญชาติไทยตามระเบียบนี้ หมายถึงคนต่างด้าวซึ่งได้รับอนุญาตให้อยู่ในประเทศเป็นกรณีพิเศษตามอำนาจของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย โดยการอนุมัติของคณะรัฐมนตรีตามกฎหมายว่าด้วยคนเข้าเมือง และกระทรวงมหาดไทยได้จัดทำทะเบียนประวัติไว้ แบ่งได้เป็น 15 กลุ่มย่อย แต่ในที่นี้ผู้เขียนสรุปสถานะโยงโยกับการมีรัฐรับรองและแบ่งเป็น 3 กลุ่มหลัก คือ

(1) **กลุ่มคนที่เคยมีรัฐ** แต่อพยพเข้ามาอยู่เมืองไทยส่วนใหญ่ด้วยสาเหตุภัยสงคราม ได้แก่ อดีตทหารจีนคณะชาติ, จีนฮ่ออพยพ, จีนฮ่ออิสระ, อดีตโจรจีนคอมมิวนิสต์มลายา, ญวนอพยพ, ไทยลื้อ, ลาวอพยพ, เนปาลอพยพ, และผู้พลัดถิ่นสัญชาติพม่า, และผู้หลบหนีเข้าเมืองจากพม่า

(2) **กลุ่มคนที่ไม่มีการรัฐ** คือชาวพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคมานานแล้วก่อนการเกิดของรัฐบาล กลุ่มใหญ่สุดคือ ชนกลุ่มน้อยหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ตามในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคเหนือและภาคตะวันตก ในเอกสารราชการเรียกกรวมๆ กันว่า บุคคลบนพื้นที่สูง ซึ่งมีหลายชาติพันธุ์⁸ ได้แก่ ม้ง (หรือแม้ว) เมียน (หรือเย้า) ลีซู (หรือลีซอ) ลาหู่ (หรือมูเซอร์) อาข่า (หรืออิก้อ) และ กะเหรี่ยง ตองซู่ มลาบรี (ผิทองเหลือง) ดาระอั้ง (หรือปะหล่อง) มานี (หรือชาไก) ลัวะ และขมุ นอกจากนี้ยังมีคนพื้นเมืองที่เป็นชาวเล อาศัยอยู่แถบหมู่เกาะสุรินทร์ ได้แก่ กลุ่มมอแกน มอแกน และอุรักลาโว้ย น่าสังเกตว่า ไม่มีชื่อชาวมอญ และชาวไทยใหญ่หรือฉาน ทั้งๆ ที่ในข้อเท็จจริงทั้ง 2 ชาติพันธุ์ก็มีคนมอญ และคนไทยใหญ่ที่เป็นคนไร้รัฐในประเทศไทยจำนวนเรือนแสนคน และในทางปฏิบัติ รัฐไทยจะบันทึกว่าเป็นคนสัญชาติพม่า แม้ข้อเท็จจริงยังคงมีคนมอญและคนฉานที่ถือว่าตัวเองไม่ได้ขึ้นอยู่กับรัฐพม่า และไม่ได้มีบัตรประจำตัวประชาชนพม่าก็ตาม

(3) **กลุ่มคนที่บรรพบุรุษเคยมีสัญชาติไทยมาก่อน** คือ ผู้พลัดถิ่นสัญชาติพม่าเชื้อสายไทย และผู้อพยพเชื้อสายไทยจากจังหวัดเกาะกง กัมพูชา

⁸ ชื่อชนเผ่าในที่นี้เลือกเสนอตามชื่อที่เจ้าของชาติพันธุ์ต้องการถูกเรียก ส่วนชื่อในวงเล็บคือคำที่คนไทยเรียก ดูพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ - Virtual Hilltribe Museum Online ได้ที่ <http://www.hilltribe.org/>

รัฐบาลที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันได้ใช้มติคณะรัฐมนตรีพิจารณาให้สถานะบุคคลของคนทั้ง 3 กลุ่มตามช่องทางของกฎหมายเข้าเมือง บนเหตุผลหลากหลาย เช่น เป็นคนติดแผ่นดิน เป็นคนไทยพลัดถิ่นในประเทศเพื่อนบ้าน ทำคุณประโยชน์ให้ประเทศชาติ และอยู่มานานแล้ว เป็นต้น ทำให้แต่ละกลุ่มมีสถานะบุคคลที่อยู่อาศัยในประเทศไทยแตกต่างกันไป บางกลุ่มกำลังรอลงสัญชาติไทย บางกลุ่มรอการพิสูจน์สัญชาติไทย แต่ได้สิทธิการอยู่อาศัยแบบถาวร และบางกลุ่มก็ได้สิทธิการอยู่อาศัยแบบชั่วคราว (ตาราง 1)

ตาราง 1: สถานะของชนกลุ่มน้อยที่กรมการปกครองจัดเก็บข้อมูลและออกบัตรประจำตัว (บัตรสีประจำกลุ่ม)

ชื่อกลุ่ม/ สถานะบุคคลตามมติคณะรัฐมนตรี	มีอยู่/ จังหวัด
1. บุคคลบนพื้นที่สูง (บัตรสีฟ้า) ถือหนังสือสำคัญประจำตัวคนต่างด้าว และให้สัญชาติไทยโดยการแปลงสัญชาติ	20
2. อดีตทหารจีนคณะชาติ (บัตรสีขาว) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ และให้ทำการแปลงสัญชาติเป็นไทยได้ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	3
3. จีนฮ่ออพยพพลเรือน (บัตรสีเหลือง) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	3
4. จีนฮ่ออิสระ (บัตรสีขาวขอบส้ม) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทย ให้สัญชาติไทย	4
5. ผู้พลัดถิ่นสัญชาติพม่า (บัตรสีชมพู) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทย ให้สัญชาติไทย	9
6. ผู้หลบหนีเข้าเมืองจากพม่าหลัง 9 มี.ค.2519 (มีถิ่นที่อยู่ถาวร) (บัตรสีส้ม)	9
7. ผู้หลบหนีเข้าเมืองจากพม่าหลัง 9 มี.ค.2519 (อยู่กับนายจ้าง) (บัตรสีม่วง)	9
8. ญวนอพยพ (บัตรสีขาวขอบน้ำเงิน) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ และรุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	13
9. ลาวอพยพ (บัตรสีฟ้าขอบน้ำเงิน) ยังไม่มีมติคณะรัฐมนตรีกำหนดสถานะให้	3
10. เนปาลอพยพ (บัตรสีเขียว) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	1
11. อดีตจีนคอมมิวนิสต์มาลายา (บัตรสีเขียว) รุ่นบิดามารดาให้ได้ถือใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทย ให้สัญชาติไทย	3
12. ไทยลื้อ (บัตรสีส้ม) รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	3
13. ผีตองเหลือง (บัตรสีฟ้า) เป็นคนติดแผ่นดิน ถือว่าเป็นคนไทยดั้งเดิม อนุมัติให้ได้สัญชาติไทยตามระเบียบ	2
14. ผู้อพยพเชื้อสายไทยจากเกาะกงกัมพูชา (บัตรสีเขียว) ก่อน 15 พ.ย. 2520 รุ่นบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	1
15. ผู้อพยพเชื้อสายไทยจากเกาะกงกัมพูชา (บัตรสีเขียว) หลัง 15 พ.ย. 2520 ยังไม่มีมติคณะรัฐมนตรีกำหนดสถานะให้	1

ตาราง 1: (ต่อ)

ชื่อกลุ่ม/ สถานะบุคคลตามมติคณะรัฐมนตรี	มีอยู่/ จังหวัด
16. ผู้หลบหนีเข้าเมืองจากกัมพูชา (บัตรสีขาขอบแดง) ยังไม่มีมติคณะรัฐมนตรีกำหนดสถานะให้	1
17. ผู้พลัดถิ่นสัญชาติพม่าเชื้อสายไทยเข้ามาก่อน 9 มี.ค.2519 (บัตรสีเหลืองขอบน้ำเงิน) รื้อนบิดามารดาให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่ รื้อนบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยให้สัญชาติไทย	4
18. ผู้พลัดถิ่นสัญชาติพม่าเชื้อสายไทยเข้ามาหลัง 9 มี.ค.2519 (บัตรสีเหลืองขอบน้ำเงิน) ผ่อนผันให้อยู่ชั่วคราวโดยไม่กำหนดระยะเวลาและสามารถขออนุญาตทำงานได้	4
19. ชุมชนบนพื้นที่สูง (บัตรสีเขียวขอบแดง) ให้ใบสำคัญถิ่นที่อยู่กับรื้อนบิดามารดาที่อพยพเข้ามา	20

ที่มา: ปรับจาก มนตรี จงพูนผล และเสถียร ก่อเกียรติตระกูล, 2547: ตาราง 2.1.

จำนวนตัวเลขชนกลุ่มน้อยล่าสุดเมื่อเดือนมิถุนายน 2553 ในฐานะข้อมูลทะเบียนบุคคลที่เลข 13 หลัก ขึ้นต้นด้วยเลข '6' พบว่ามีอยู่ 233,811 คน เมื่อจำแนกตัวเลขสองแสนคนเศษตามจังหวัดที่มีชื่ออยู่ในทะเบียน พบว่าส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทย จังหวัดที่มีประชากรกลุ่มนี้มาก 5 ลำดับแรกคือ เชียงใหม่ กาญจนบุรี เชียงราย ตาก และแม่ฮ่องสอน (ตาราง 2) หากพิจารณาการกระจายเชิงอายุ พบว่าส่วนใหญ่เป็นคนที่วัยทำงานและย่างเข้าวัยสูงอายุ

ตาราง 2 จำนวนชนกลุ่มน้อยที่เลข 13 หลักขึ้นต้นด้วยเลข '6' ใน 10 จังหวัด
ณ เดือนมิถุนายน 2553

จังหวัด	จำนวน
1. เชียงใหม่	57,334
2. กาญจนบุรี	44,304
3. เชียงราย	40,601
4. ตาก	24,109
5. แม่ฮ่องสอน	15,635
6. ระนอง	15,136
7. ราชบุรี	5,811
8. ตรวด	5,200
9. กรุงเทพมหานคร	5,158
10. ประจวบคีรีขันธ์	2,535
จังหวัดอื่น ๆ ที่เหลือ	17,988
รวมทั่วประเทศ	233,811

ที่มา: กฤตยา อาชวนิจกุล, 2554 (กำลังจะตีพิมพ์). (คำนวณจากข้อมูลสำนักบริหารการทะเบียน กระทรวงมหาดไทย)

จากจำนวนชนกลุ่มน้อยที่เป็นรุ่นพ่อแม่ หรือปู่ย่าตายายรวม 233,811 คน ปรากฏว่าเป็นที่มาของจำนวนชนกลุ่มน้อยที่เป็นรุ่นลูกหลานที่เกิดในประเทศไทย และได้รับเลข 13 หลักที่ขึ้นต้นด้วยเลข ‘7’ รวม 69,799 คน โดยจังหวัดที่มีชนกลุ่มน้อยรุ่นลูกหลานมากที่สุด 5 ลำดับแรกคือ เชียงใหม่ เชียงราย กาญจนบุรี กรุงเทพฯ และสระบุรี (ตาราง 3) น่าสังเกตว่าจำนวนชนกลุ่มน้อยรุ่นพ่อแม่ที่อยู่ในจังหวัดสระบุรีไม่ติด 10 อันดับแรก แต่รุ่นลูกกลับมีจำนวนเกือบครึ่งหมื่นในสระบุรี (มากเป็นลำดับที่ 5) หากพิจารณาการกระจายอายุก็จะพบว่าประชากรรุ่นลูกหลานนี้ส่วนใหญ่ยังอยู่ในวัยเรียนหนังสือ

**ตาราง 3 จำนวนประชากรที่เป็นบุตรของชนกลุ่มน้อยที่เกิดในประเทศไทย
ที่ได้รับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นต้นด้วยเลข ‘7’ ใน 10 จังหวัด ณ เดือนมิถุนายน 2553**

จังหวัด	จำนวน
1. เชียงใหม่	17,383
2. เชียงราย	12,771
3. กาญจนบุรี	10,168
4. กรุงเทพมหานคร	6,936
5. สระบุรี	4,295
6. ตาก	3,683
7. แม่ฮ่องสอน	3,487
8. ราชบุรี	1,967
9. ตราด	1,093
10. นครปฐม	705
จังหวัดอื่นๆ ที่เหลือ	7,311
รวมทั่วประเทศ	69,799

ที่มา: กฤตยา อาชวนิจกุล, 2554. (อ้างแล้ว)

3.2 คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ/ไร้รากเหง้า

‘คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ/ไร้รากเหง้า’ หมายถึงบุคคลที่ยังไม่มีสถานะทางทะเบียนราษฎร หรือคือประชากรกลุ่มที่ได้รับการสำรวจว่าเป็น คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติที่อยู่ในประเทศไทยมานาน แต่ยังไม่ได้รับการจัดทำทะเบียนบุคคล ส่วนใหญ่คือชนกลุ่มน้อยที่ตกสำรวจจากการปกครอง ที่อาจเกิดในประเทศไทย หรืออยู่ใน

ประเทศไทยมานานแล้ว และมีจำนวนหนึ่งเป็นคนไทยแต่ไม่มีเอกสารรับรองตน โดยรัฐบาลประกาศ ‘ยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล’ (จะอภิปรายรายละเอียดในตอนที่ 5) เพื่อแก้ไขปัญหาสถานะบุคคลของคนหลายกลุ่มที่อยู่ในประเทศไทยมานาน รวมทั้งบุตรหลานที่เกิดขึ้นในภายหลัง ซึ่งคาดว่าจะมีอยู่หลายแสนคน

กรมการปกครองได้เริ่มสำรวจบุคคลที่ไม่มีสถานะบุคคล หรือคนไร้รัฐ/ไร้รากเหง้า โดยเริ่มจากการสำรวจจำนวนนักเรียนนักศึกษาที่ไม่มีหลักฐานทางทะเบียนราษฎรหรือไม่มีสัญชาติไทย ร่วมกับกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม 2548 เพื่อใช้เป็นข้อมูลจัดทำเลขประจำตัว 13 หลักด้วยที่ขึ้นต้นหลักแรกด้วยเลข ‘0’ โดยการสำรวจก็ยังทำต่อเนื่องอยู่จนถึงปัจจุบัน (2554) ตัวเลขล่าสุดของคนไร้รัฐเมื่อเดือนมิถุนายน 2553 มีรวม 210,182 คน ประชากรกลุ่มนี้ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในจังหวัดชายแดนทางภาคเหนือ ภาคตะวันตก และภาคใต้ตอนบน จังหวัดที่มีประชากรกลุ่มนี้อยู่มากที่สุด 5 จังหวัดแรกคือ เชียงราย เชียงใหม่ ตาก กาญจนบุรี และระนอง (ตาราง 4)

ตาราง 4 จำนวนประชากรที่ไม่มีสถานะบุคคล (คือเป็นคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ/ไร้รากเหง้า) ที่ได้รับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นต้นด้วยเลข ‘0’ ใน 10 จังหวัด

จังหวัด	ผู้ไม่มีสถานะ
1. เชียงราย	53,962
2. เชียงใหม่	35,279
3. ตาก	31,267
4. กาญจนบุรี	25,421
5. ระนอง	10,546
6. แม่ฮ่องสอน	10,102
7. ราชบุรี	8,242
8. ตราด	5,312
9. ประจวบคีรีขันธ์	5,276
10. ชุมพร	1,694
จังหวัดอื่นๆ ที่เหลือ	23,081
รวมทั่วประเทศ	210,182

ที่มา: กฤตยา อาชวนิจกุล, 2554. (อ้างแล้ว)

4. รัฐไทยกับการเลือกปฏิบัติต่อคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ: จากอดีตจนถึง พ.ศ. 2548

ก่อน พ.ศ. 2548 รัฐไทยไม่เคยมีนโยบายที่เป็นลายลักษณ์อักษรชัดเจนที่จะจัดระบบคนไร้รัฐ/ไร้รากเหง้า และเนื่องจากถือว่าประชากรกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นคนต่างด้าวเข้าเมืองผิดกฎหมาย⁹ จึงไม่น่าประหลาดใจที่นโยบายการจัดการคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติที่ผ่านมาก็คือ นโยบายการจัดการคนเข้าเมืองผิดกฎหมายเพื่อความมั่นคงของรัฐ หน่วยงานสำคัญที่รับผิดชอบในเชิงนโยบายก็คือ ‘สำนักงานสภาความมั่นคงแห่งชาติ (สมช.)’ ซึ่งมีหน้าที่หลักในการป้องกันและเสริมสร้างความมั่นคงของชาติทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศ

ฐานคติของ สมช. คือมุ่งควบคุมมากกว่าปกครอง และมักผูกติดอยู่กับเรื่องอธิปไตยของชาติ จากฐานคติดังกล่าวจึงเป็นรากเหง้าของอคติต่อชนกลุ่มน้อยที่ไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ ส่งผลให้ประชากรกลุ่มนี้ถูกละเมิดสิทธิในหลายมิติ ทั้งทางตรงคือ การทำร้ายหรือเลือกปฏิบัติอย่างชัดเจน ตรงๆ ซึ่งหน้า เช่น ตำรวจเห็นคนหน้าตาทำทางเหมือนชาวเขา ก็จะไปเรียกตรวจบัตร หากสัมผัสนกพาาก็จะถูกเรียกร้องเงินทอง เป็นต้น ทางโครงสร้างได้แก่ กฎเกณฑ์ทางกฎหมายและระเบียบต่างๆ ที่มุ่งควบคุมชนกลุ่มน้อย ดังจะกล่าวในตอนที่ 4 และมิติทางวัฒนธรรมได้แก่ การสร้างภาพลักษณ์เหมารวมว่าเป็นคนเถื่อน สกปรก ไร้ความรู้ บางกลุ่มคือต้นเหตุของการตัดไม้ทำลายป่า เพราะการทำไร่เลื่อนลอย หรือปลูก ผลิต ขายฝิ่นและเฮโรอีน

ทั้งหมดนี้ถูกผลิตซ้ำด้วยวาทกรรมเรื่องภัยอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศ นอกคตินี้ว่า กลุ่มคนเหล่านี้คือผู้สร้างปัญหา มิใช่ผู้ประสบปัญหาที่รัฐควรเข้ามาจัดการช่วยเหลือ แนวทางการจัดการที่ดำเนินการมาจึงขาดมิติเรื่องการปกป้องและคุ้มครองสิทธิ เพราะมองว่ามีโทษของรัฐ ทำให้สภาพการดำรงชีวิตของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติต้องเผชิญกับการถูกละเมิดสิทธิขั้นพื้นฐานนานาประการ และประสบกับปัญหาความต้อยโอกาสในสิทธิการเข้าถึงบริการของรัฐด้านต่างๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 การถูกบังคับให้กลายเป็นพลเมืองในประเทศ

การบังคับให้ชนกลุ่มน้อยไร้รัฐ/ไร้สัญชาติอพยพโยกย้ายที่อยู่อาศัย (forced relocation) เกิดขึ้นหลายระลอก และเกือบทั้งหมดกระทำต่อชุมชนคนพื้นเมืองในภาคเหนือ แต่ก็พบลักษณะคล้ายคลึงในกลุ่มลาวอพยพ กลุ่มคนไทยพลัดถิ่น และกลุ่มชาวเลในบริบทที่แตกต่างกันอยู่บ้าง (สกวเดือน บุญงาม, 2551) การบังคับอพยพทั้งหมดเกิดขึ้นภายใต้วาทกรรมการพัฒนาของรัฐเพื่อความมั่นคงของชาติ เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ (ดูตัวอย่างจากงานของซูพินิจ เกษมณี, 2539) เพื่อควบคุมป้องกันและปราบปรามยาเสพติด และรวมถึงสาเหตุในอดีตคือ เพื่อป้องกันอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยช่วง พ.ศ. 2511-2514 (ดูตัวอย่างจากงานของรัชดา ฉายสวัสดิ์, มปป.) ในระยะหลัง พ.ศ. 2530 มีสาเหตุอื่นเพิ่มเข้ามาอีก นั่นคือ เพื่อการพัฒนา

⁹ แม้ชนกลุ่มน้อยไร้สัญชาติจำนวนมากจะเกิดในประเทศไทย กฎหมายสัญชาติก็ถือว่าเป็นผู้เข้าเมืองผิดกฎหมายเช่นกัน เพราะกฎหมายสัญชาติ (ฉบับที่ 2) แก้ไขเมื่อพ.ศ. 2535 ตามมาตรา 7 ทวิ ให้ถือว่า บุคคลที่เกิดในประเทศไทยแต่ไม่ได้สัญชาติไทยเป็นบุคคลที่เข้าเมืองผิดกฎหมายด้วย โดยกำหนดให้ใช้ย้อนหลังสำหรับผู้เกิดก่อนวันที่ 26 กุมภาพันธ์ 2535 ซึ่งเป็นวันที่มาตรา 7 ทวิ มีผลบังคับใช้ (พันธุ์ทิพย์ 2540:11-12)

แหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรือของนายทุนท้องถิ่น ดังข่าวที่ว่า ‘เจ้าหน้าที่รัฐบังคับเคลื่อนย้ายชาวเขาเพื่อนำพื้นที่จัดทำ Home Stay’¹⁰

กระบวนการอพยพโยกย้ายที่รัฐดำเนินการนั้น มักขาดการเตรียมการอย่างเหมาะสมและไม่คำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ นอกจากทำให้ชนกลุ่มน้อยต้องกลายเป็นผู้พลัดถิ่นในบ้านเกิดเมืองนอนของตนแล้วยังต้องประสบปัญหามากมายในการดำรงชีวิต เพราะพื้นที่ใหม่มีขาดแคลนสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เช่น น้ำที่ดินที่จัดสรรให้อยู่ทับซ้อนกับพื้นที่ที่มีเจ้าของ และไม่มีคุณภาพ ชนกลุ่มน้อยก็ยังคงไม่มีเอกสารทั้งในที่อยู่และที่ทำกินที่ถูกจัดสรรให้ ดังนั้น หากพิจารณาจากมาตรฐานของการโยกย้ายถิ่นฐาน กล่าวได้ว่านโยบายหรือการบังคับการย้ายถิ่นเป็นการกระทำที่ละเมิดสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานที่บัญญัติไว้ในกติการะหว่างประเทศทุกฉบับ

จากการถอดบทเรียนของคนไร้สัญชาติที่ถูกบังคับย้ายที่อยู่กลายเป็นผู้พลัดถิ่น ในจังหวัดเชียงรายและเชียงใหม่ ซึ่งเป็นชนเผ่าพื้นเมืองทั้งหมด พบว่า ผู้พลัดถิ่นยากที่จะปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ เพราะบริบทสังคมที่เปลี่ยนไป หนทางหนึ่งสำหรับผู้พลัดถิ่นจำนวนมากเลือกที่จะมีชีวิตรอดต่อไป คือเข้าสู่การเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง จำนวนหนึ่งก็จดทะเบียนเป็นแรงงานข้ามชาติมาจากประเทศพม่า เพื่อให้ได้ใบอนุญาตทำงาน ผู้พลัดถิ่นที่กลายเป็นแรงงานรับจ้างนี้ บางส่วนก็ประสบความสำเร็จในชีวิต แต่บางส่วนก็เข้าสู่กระบวนการค้ามนุษย์และการค้าประเวณี สิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชนใหม่คือ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมชนเผ่าอ่อนล้าลง และระบบเครือญาติดั้งเดิมล่มสลาย (สกว.เดือน บุญงาม, 2551: 53-60)

4.2 การขาดความมั่นคงเรื่องที่ดินทำกิน

ความที่สถานะบุคคลของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติคือ คนต่างด้าวเข้าเมืองผิดกฎหมาย จึงไม่มีสิทธิในการครอบครองที่ดิน เพราะกฎหมายที่ดินของไทยรับรองสิทธิในการถือครองของคนต่างด้าวภายใต้เงื่อนไขจำกัด และเนื่องจากชุมชนชนกลุ่มน้อยส่วนใหญ่อยู่บนพื้นที่สูง ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่รัฐไม่อนุญาตให้ใช้เป็นที่ทำกินได้ เรื่องที่ดินทำกินจึงเป็นปัญหาหลักของชนกลุ่มน้อยลำดับต้นๆ ตลอดมา ที่จริงแล้ว ชุมชนชาวเขาในประเทศไทยหลายแห่งได้ก่อตั้งมาเนิ่นนาน บางแห่งเกิดก่อนความเป็นรัฐชาติด้วยซ้ำ และเป็นการก่อกำเนิดของชุมชนที่ไม่ต่างจากชุมชนคนพื้นราบ คือเมื่อยังไม่มีการแบ่งเขตแดนพื้นที่ทำกินที่ชัดเจน พบที่เหมาะสมในการทำมาหากินก็สร้างบ้านเรือนเกาะกลุ่มกัน แต่ชุมชนของชาวเขาตั้งอยู่กลางป่า ซึ่งปัจจุบันเกือบทั้งหมดกลายเป็นพื้นที่ป่าที่รัฐบาลมาประกาศที่หลังให้เป็นเขตสงวน หรือเขตอุทยานแห่งชาติ จึงเป็นจุดเริ่มต้นของปัญหาความขัดแย้งระหว่างนโยบายรัฐกับชุมชนชาวเขา

ในหลายสถานการณ์ ชาวเขาครอบครองพื้นที่และใช้ทำกินมาตั้งแต่ดั้งเดิม แต่ก็ไม่มีเอกสารรับรองสิทธิตามกฎหมาย จึงมีบ่อยครั้งที่ถูกไล่ออกจากบ้านของตนเอง บ่อยครั้งที่ถูกแย่งชิงจากผู้บุกรุกโดยข้อเท็จจริง (de facto) แต่เป็นเจ้าของที่ดินโดยข้อกฎหมาย (de jure) ซึ่งมักเป็นนายทุนมาจากข้างนอก และเนื่องจากผู้มาใหม่นั้นมีเทคโนโลยีและอาศัยประโยชน์จากเอกสารทางกฎหมายในการครอบครองทรัพยากรธรรมชาติที่มีประสิทธิภาพมากกว่า จึงเกิดความขัดแย้งระหว่างคนบนพื้นที่สูงและคนจากพื้นราบ (พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร, 2547)

¹⁰ โดย สมัชชาชนเผ่า (27/07/2004 11:34 AM) [http://www.us.thaingo.org/board_2/view.php?id=168]

4.3 การถูกปฏิเสธให้จดทะเบียนการเกิด

การไม่ได้จดทะเบียนการเกิดเป็นสาเหตุและผลของภาวะความไร้รัฐไปพร้อม ๆ กัน เนื่องจากในรัฐสมัยใหม่ เอกสารรับรองการเกิดเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างและแสดงสถานะบุคคล เพื่อป้องกันการเป็น ‘คนไร้เอกสารพิสูจน์ตน’ ผู้เขียนได้เข้าร่วมขบวนการผลักดันเรื่องการจัดทะเบียนการเกิดให้กับคนไร้การรับรองสถานะ ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ก่อนหน้านั้นยังไม่มี ความชัดเจนว่า พยาบาลห้องคลอดในสถานพยาบาลของรัฐจะออกเอกสารรับรองการเกิดของทางราชการ ที่เรียกว่า ‘ทร.1/1’ ให้แก่หญิง (ทั้งที่เป็นชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย และคนต่างด้าวที่เข้าเมืองมาโดยผิดกฎหมาย) ที่มาคลอดบุตรได้หรือไม่ ขณะที่ผู้หญิงกลุ่มนี้เอง ก็ไม่เห็นความสำคัญของเอกสาร สิ่งที่เกิดขึ้นคือ บุตรของประชากรกลุ่มนี้จำนวนมากขาดเอกสารรับรองตน

ผลต่อเนื่องที่ติดตามมาแสดงให้เห็นในรายงานประจำปี 2552 ของยูนิเซฟที่ระบุว่า ประเทศไทยมีเด็กกว่า 1 ล้านคน ที่ส่วนใหญ่เป็นเด็กชนกลุ่มน้อย ถูกหลอกลวงแรงงานอพยพข้ามชาติ และเด็ก ๆ ผู้ลี้ภัย ที่ยังคงไม่มีใบจดทะเบียนการเกิด เด็กเหล่านี้กลายเป็นคนไร้รัฐ ทำให้มีความเปราะบางต่อการที่จะได้รับการยอมรับความเป็นคนที่มีตัวตนทางกฎหมาย ไร้สิทธิ ไร้เสียง ไร้การศึกษา ไร้การเข้าถึงการดูแลสุขภาพ (อดิศร เกิดมงคล, 2553)

เมื่อผู้ไร้รัฐที่เกิดในประเทศไทยตระหนักถึงความสำคัญเรื่องนี้ และมีความต้องการได้เอกสารรับรองการเกิดย้อนหลัง ปัญหาที่ฝ่ายบริหารต้องเผชิญ ก็คือ การออกเอกสารรับรองการเกิดในประเทศไทยให้แก่บุคคลที่เกิดในประเทศไทยในอดีต และปัญหาที่ในฝ่ายตุลาการต้องเผชิญก็คือ การซื้อข้อพิพาทอันเกิดจากการออกเอกสารรับรองการเกิดในประเทศไทยให้แก่บุคคลที่เกิดในประเทศไทยในอดีต ซึ่งอาจจะเป็นคดีอาญาหากมีการทุจริตในการออกเอกสารดังกล่าว หรืออาจเป็นคดีปกครอง เมื่อรัฐปฏิเสธที่จะออกเอกสาร เนื่องจากไม่เชื่อในพยานหลักฐานที่บุคคลนำมาอ้างเพื่อพิสูจน์ว่าตนเกิดในประเทศไทยจริง (พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร, 2547)

สภาพในปัจจุบันคือ เด็กที่เกิดในโรงพยาบาลทั้งของรัฐและเอกชน มีแนวโน้มที่จะได้รับเอกสาร ‘ทร.1/1’ แต่ปัญหาไปอยู่ที่เด็กเกิดที่บ้าน หรือในสถานที่ที่ไม่มีอำนาจออกเอกสารรับรองการเกิด เมื่อแม่พาเด็กมาแจ้งเกิด เจ้าหน้าที่จะไม่ดำเนินการให้เพราะสภาพของบิดามารดาไม่ใช่คนที่ ‘ถูกนับว่าเป็นไทย’ เพราะเกรงว่าเด็กที่ได้รับเอกสารการจดทะเบียนการเกิดจะนำมาขอสัญชาติไทยภายหลัง ซึ่งคงต้องยั่วว่า แม่เด็กที่พ่อแม่ไร้รัฐมีเอกสารรับรองการเกิดในประเทศไทย¹¹ แต่ตามข้อสันนิษฐานของกฎหมายไทย ให้ถูกถือเป็น ‘คนต่างด้าวที่เข้าเมืองผิดกฎหมาย’ ทั้งที่เกิดในประเทศไทยและไม่เคยออกไปจากประเทศไทยก็ตาม

4.4 ความยากลำบากในการเข้าถึงบริการรักษาพยาบาล

ก่อนมีการประกาศนโยบายประกันสุขภาพถ้วนหน้าใน พ.ศ. 2545 คนไร้สัญชาติที่มีเลขประจำตัวขึ้นต้นด้วยเลข 6 และ 7 มีสิทธิที่จะซื้อบัตรสุขภาพของผู้มีรายได้น้อยจากโรงพยาบาลใกล้บ้าน ใน ‘โครงการสวัสดิการประชาชนด้านการรักษาพยาบาล สำหรับผู้มีรายได้น้อยและผู้ที่ยากจนช่วยเหลือเกื้อกูล’ (สปร.) ราคา 300-500 บาทต่อครอบครัว (รัฐสมทบ 500 และ 1,000 บาท) สามารถใช้สิทธิรักษาโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย แต่เมื่อ

¹¹ โดยผลของมาตรา 7 ทวิ วรรค 3 พ.ร.บ.สัญชาติ พ.ศ. 2508 แก้ไข พ.ศ. 2535 และ มาตรา 11 พ.ร.บ.สัญชาติ (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535.

เกิดโครงการบัตรทอง (หรือชื่อเดิมคือ โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค) สิทธิดังกล่าวให้เฉพาะบุคคลที่มีสัญชาติไทยเท่านั้น ดังนั้นคนไร้สัญชาติจึงถูกริบสิทธิที่เคยมีอยู่เดิมไป

อย่างไรก็ตาม สถานการณ์โดยทั่วไปกล่าวได้ว่า นโยบายและการปฏิบัติของเจ้าหน้าที่สาธารณสุขในระดับจังหวัดนั้นยอมรับสิทธิในพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ธรรม กล่าวคือ หากคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ รวมถึงแรงงานข้ามชาติที่ไม่ได้จดทะเบียนเจ็บป่วย ก็สามารถเข้ารับการรักษาในสถานพยาบาลของรัฐได้ แต่ต้องจ่ายค่ารักษาเอง ถ้าไม่สามารถจ่ายค่ารักษาได้จริงๆ หรือจ่ายได้บางส่วน ทางโรงพยาบาลอาจพิจารณาใช้เงินอุดหนุนสำหรับช่วยเหลือผู้มีรายได้น้อยมาชดเชยได้ ในภาคปฏิบัติ คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติจำนวนมากรู้สึกว่า เจ้าหน้าที่สาธารณสุขอาจไม่เต็มใจต่อการให้บริการต่อประชาชนชายขอบแบบพวกเขา เช่น รักษาจริงแต่ไม่ได้ยาที่ดีมีคุณภาพ เพราะเจ้าหน้าที่รู้สึกว่าเพิ่มภาระเพิ่มขึ้น และในหลายกรณี เจ้าหน้าที่ก็ไม่สามารถสื่อสารกับคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติได้ด้วยอุปสรรคทางภาษา ขณะที่เจ้าหน้าที่หลายคนก็กังวลว่า การให้บริการต่อคนที่มีปัญหาสถานะบุคคลไม่มีบัตร หรือไม่มีหลักฐานเอกสารใดๆ อาจเป็นความผิดได้ (กฤตยา อาชวนิจกุล และพันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร, 2548)

นับตั้งแต่มีการรับสิทธิรักษาพยาบาลของคนไร้สัญชาติ ก็มีความพยายามรณรงค์ให้รัฐบาลคืนสิทธินี้ โดยการผลักดันจากภาคประชาสังคมที่ทำงานกับผู้ที่มีปัญหาสถานะบุคคล จนมาประสบความสำเร็จในต้นปี พ.ศ. 2553 ที่รัฐบาลประกาศนโยบายคืนสิทธิด้านการรักษาพยาบาลให้แก่ผู้ที่ยังมีปัญหาระงังสถานะ จำนวน 457,409 คน ที่กระจายอยู่ในพื้นที่บริการของโรงพยาบาลชายแดน 172 แห่ง ใน 15 จังหวัดทั่วประเทศ นับตั้งแต่เดือนเมษายน 2553 เป็นต้นไป โดยจัดสรรเป็นเงินกองทุนพิเศษประมาณ 400 ล้านบาทสำหรับเป็นค่าใช้จ่ายในครึ่งปีงบประมาณ 2553 และให้กระทรวงสาธารณสุขเป็นผู้บริหารกองทุนพิเศษนี้ ซึ่งมีข้อโต้แย้งจากภาคประชาสังคมว่า มีปัญหาจากการตั้งบริหารจัดการเบื้องต้นของกองทุนสูงมากถึงปีละ 24 ล้านบาท เท่ากับว่าผู้ที่ได้รับสิทธิจะหายไปจากจำนวนที่ได้รับการอนุมัติงบประมาณกว่า 11,000 คน¹² และการให้บริการจริงในหลายพื้นที่ก็ยังลวกหล่นอยู่มาก

ควรย่ำว่ากองทุนดังกล่าวนี้ยังไม่ครอบคลุมคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติที่ไม่เข้าข่ายตามมติคณะรัฐมนตรี แม้จะถูกนับจดในทะเบียนบุคคลแล้วก็ตาม และยังมีที่ทว่าว่าจะแก้ปัญหาได้ เพราะยึดการตีความกฎหมายแบบเถรตรง โดยไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริงและหลักมนุษยธรรม

4.5 การทำงานและได้รับการคุ้มครองแรงงานตามกฎหมายไทย

คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ หรือ ‘บุคคลที่มีปัญหาสถานะบุคคล’ และ ‘แรงงานต่างด้าวเข้าเมืองผิดกฎหมาย’ จากประเทศเพื่อนบ้านที่ขึ้นทะเบียนแรงงาน’ มีสิทธิทำงานตามกฎหมายไทย แต่จะถูกจำกัดให้ทำงานได้เฉพาะบางอาชีพเท่านั้น ดังปรากฏการรับรองสิทธิในมาตรา 13 แห่งพ.ร.บ.การทำงานของคนต่างด้าว พ.ศ. 2551 ระบุถึงเรื่องการจ้างงานคนที่ไม่ใช่สัญชาติไทย ว่าคือบุคคลต่อไปนี้

¹² ความเห็นของนางอรพิน วิมลภูษิต ผู้จัดการแผนงานพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงาน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ใน ‘กองทุนสุขภาพคนไร้สถานะส่อวุ่น! หวังจบไม่พอ เสนอชื่อประกันสุขภาพ สปสช.แทน’ ASTVผู้จัดการออนไลน์ วันที่ 4 เมษายน 2553.

- (1) คนต่างชาติที่รောက်เรอประเทศ
- (2) แรงงานจากประเทศเพื่อนบ้าน 3 ประเทศที่ได้ขึ้นทะเบียนรับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นต้นเลข '00'
- (3) บุคคลที่ถูกถอนสัญชาติ แต่ไม่ได้รับสัญชาติไทยตามประกาศคณะปฏิวัติหรือกฎหมายอื่น ส่วนใหญ่คือชนกลุ่มน้อยที่มีเลขประจำตัว 13 หลัก ขึ้นต้นเลข '6'
- (4) บุคคลที่เกิดในประเทศไทย แต่ไม่ได้รับสัญชาติไทยตามประกาศคณะปฏิวัติหรือกฎหมายอื่น ส่วนใหญ่คือลูกชนกลุ่มน้อย ขึ้นทะเบียนได้เลขประจำตัว 13 หลัก ขึ้นต้นเลข '7'
- (5) บุคคลที่เกิดในประเทศไทย แต่ไม่ได้รับสัญชาติไทย ส่วนใหญ่คือคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ หากขึ้นทะเบียนบุคคลจะได้รับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นต้นเลข '0'

ทั้งนี้ บางส่วนในกลุ่มที่ 3, 4 และ 5 เข้าข่ายเป็นแรงงานกลุ่มชาติพันธุ์ จึงสามารถทำงานได้ 27 อาชีพ คือ อาชีพช่าง กรรมกร และงานขายปลีกสินค้า ส่วนกลุ่มที่ 1 และ 2 สามารถทำงานได้เฉพาะงานกรรมกร ใช้แรงงานและงานคนรับใช้ในบ้านเท่านั้น โดยทุกกลุ่มต้องขออนุญาตทำงานกับสำนักงานจัดหางานจังหวัด ที่สถานประกอบการตั้งอยู่

เห็นได้ว่า กฎหมายว่าด้วยการทำงานของคนต่างด้าวนี้ ไม่เอื้อต่อการประกอบอาชีพของคนไร้รัฐที่จบการศึกษาในระดับสูง คือ ไม่สามารถทำงานตามวุฒิการศึกษาที่จบมาได้ ไม่ว่าจะเป็นวิศวกร ครู/อาจารย์ แพทย์ สถาปนิก นักวิจัย นักแปล นักคอมพิวเตอร์ เจ้าของกิจการ เป็นต้น ในข้อเท็จจริงก็คือ มีคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติจำนวนหนึ่งทำงานในอาชีพที่ไม่ได้รับอนุญาต และเสี่ยงต่อการถูกจับลงโทษที่สูงคือ โทษจำคุกไม่เกิน 5 ปี หรือปรับตั้งแต่ 2,000 - 100,000 บาท หรืออาจจะต้องโทษทั้งจำทั้งปรับ ซึ่งความผิดนี้เป็นไปตามมาตรา 51 วรรค 1 แห่ง พ.ร.บ.การทำงานของคนต่างด้าว พ.ศ. 2551 อย่างไรก็ตาม ในส่วนของคนที่ไม่มีเลขประจำตัว 6 หรือ 7 ที่ขอใบอนุญาตทำงานจะมีวิธีการและค่าธรรมเนียมที่ถูกกว่าแรงงานข้ามชาติ และมีการผ่อนผันในพื้นที่ที่จะไม่จับ แม้ไม่มีใบอนุญาตทำงาน

สำหรับการคุ้มครองการจ้างงานนั้น โดยหลักการแล้ว คนทำงานในประเทศไทย ไม่ว่าจะเป็นคนไทย คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ แรงงานข้ามชาติ ย่อมได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายแรงงาน พ.ศ. 2541 อย่างเท่าเทียมกัน¹³ กฎหมายนี้ประกันค่าแรงงานขั้นต่ำ จำนวนชั่วโมงการทำงานต่อวัน ความปลอดภัยในการทำงาน และระเบียบที่คุ้มครองการใช้แรงงานเด็กและผู้หญิง และมีระบบผู้ตรวจแรงงานให้มีการจ้างงานที่เป็นไปตามกฎหมาย อย่างไรก็ตาม คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ มักได้ค่าแรงต่ำกว่าค่าแรงมาตรฐาน ต้องทำงานยาวนานมากกว่า 8 ชั่วโมงต่อวัน และมีเงื่อนไขการจ้างงานที่อาจถูกหักค่าแรงได้หากทำงานผิดพลาด หากมีบัตรอนุญาตทำงาน นายจ้างมักเก็บไว้ (กฤตยา อาชวนิจกุล และพรสุข เกิดสว่าง, 2540; Pearson, et al., 2006; Human Rights Watch, 2010:88)

นอกจากนี้ ตามกฎหมายแรงงาน คนงานที่ไม่มีสัญชาติไทยจะไม่ได้รับอนุญาตให้จัดตั้งสหภาพแรงงานของตนเอง แม้จะสามารถเข้าร่วมสหภาพแรงงานไทยได้ แต่ก็ไม่สามารถเป็นกรรมการสหภาพได้ ดังนั้น หากแรงงานไร้รัฐ/ไร้สัญชาติถูกแสวงหาประโยชน์หรือถูกละเมิด ก็ไม่มีกลไกของตนเองในการเรียกร้องเพื่อ

¹³ อาชีพที่ไม่ครอบคลุมตามกฎหมายนี้คือ คนงานในภาคเกษตรและประมง

ปกป้องสิทธิที่ควรได้ ในกรณีที่แรงงานไร้รัฐถูกใช้งานเยี่ยงทาส ประสบอุบัติเหตุ หรือแรงงานหญิงถูกละเมิดทางเพศ ก็ยากที่จะร้องเรียนผ่านกลไกของรัฐ คือ กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน ซึ่งมีอยู่ในส่วนกลางและระดับจังหวัด สิ่งที่แรงงานไร้รัฐทำคือ ยอมทนต่อสภาพการทำงานที่เอารัดเอาเปรียบ หรือยอมตกงานลาออกไป สิ่งที่ควรย้าในที่นี้คือ หากแรงงานประสบอุบัติเหตุร้ายแรงจนพิการหรือถึงแก่ชีวิต ก็ไม่สามารถเข้าถึงกองทุนทดแทนคนทำงานได้

การปฏิเสธสิทธิในความยุติธรรมทางแรงงานดังกล่าว เป็นการละเมิดพันธกรณีระหว่างประเทศไทยในเรื่องการเลือกปฏิบัติ ทำให้กระทรวงแรงงานไทยถูกกล่าวโทษในองค์การระหว่างประเทศที่เกี่ยวข้อง อาทิ ILO กรณีตัวอย่างการละเมิดที่เข้าสู่การพิจารณาของคณะกรรมการตามอนุสัญญาระหว่างประเทศที่ประเทศไทยเป็นภาคี ก็คือ กรณีนางหนู่ม ไหมแสง แรงงานไทยใหญ่ที่ขึ้นทะเบียนแรงงานกับกรมการจัดหางานที่เชียงใหม่ แต่ต่อมาประสบอุบัติเหตุในการทำงานและถูกปฏิเสธสิทธิในกองทุนค่าทดแทนแรงงาน

4.6 การเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม

การต้องเผชิญกับการเอารัดเอาเปรียบ ทั้งจากการทำงาน และการดำเนินชีวิตประจำวัน หากคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติสามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมก็ย่อมจะช่วยเยียวยาความเสียหายที่เกิดขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม การขาดความตระหนักของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติเองในเรื่องสิทธิการคุ้มครองแรงงานและการฟ้องร้องต่อศาล รวมถึงความสามารถในการสื่อสารภาษาไทยกลางอย่างแคล่วคล่อง ทั้งการอ่าน พูด และเขียน ก็เป็นอุปสรรคสำคัญต่อคนกลุ่มนี้ที่ต้องการร้องเรียนการถูกละเมิดสิทธิการทำงานต่อสำนักงานสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน จังหวัด หรือการนำเรื่องขึ้นสู่ศาลแรงงาน

สมควรกล่าวในที่นี้ว่า การต่อสู้เพื่อสิทธิของคนทำงานนั้น เป็นเรื่องยากเย็นอย่างยิ่งแม้แต่แรงงานไทยเอง ดังนั้นประชากรชายขอบอย่างคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติก็ยิ่งจะมีโอกาสรีบหรือมากขึ้นไปอีก และในกรณีที่ต้องการเรียกร้องความยุติธรรมจริงๆ สำหรับผู้ไม่สันทัดการใช้ภาษาไทย ล่ามที่ยินดีช่วยเหลือและสามารถพูดภาษาของผู้ไร้รัฐก็มีน้อยมาก และแม้จะมีองค์กรพัฒนาเอกชนที่พยายามจะช่วยเหลือล่ามภาษาให้ ก็จะมีอุปสรรคว่ากฎหมายคนทำงานของคนต่างด้าวไม่อนุญาตให้คนไร้รัฐทำงานเป็นล่าม

แต่ในปัจจุบัน ช่องทางหนึ่งที่ประชากรกลุ่มนี้สามารถจะร้องเรียนปัญหาของตนเองได้ คือคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ (กสม.) ดังที่พบว่านับตั้งแต่การจัดตั้งกสม. เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน 2542 ได้มีเรื่องร้องเรียนจากคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติเป็นร้อยเรื่อง โดย กสม.ชุดปัจจุบัน มี ‘คณะอนุกรรมการด้านสิทธิและสถานะบุคคลของผู้ไร้สัญชาติ ไทยพลัดถิ่น ผู้อพยพและชนพื้นเมือง’ เพื่อตรวจสอบและรายงานการกระทำหรือการละเลยการกระทำอันเป็นการละเมิดสิทธิมนุษยชนต่อประชากรกลุ่มนี้

ขณะที่ภาคประชาสังคมก็มีองค์กรที่ทำงานช่วยเหลือด้านนี้ต่อผู้ไร้รัฐที่ประสบความเดือดร้อน ได้แก่ คณะอนุกรรมการด้านชนชาติ ผู้ไร้สัญชาติ แรงงานข้ามชาติและผู้พลัดถิ่น ของสภานายความ และโครงการบางกอกคลินิก ของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นต้น แต่การทำงานช่วยเหลือก็ทำได้เพียงในวงไม่กว้างขวางนัก และเป็นเรื่องๆ ไป การทำงานของหลายองค์กรหลายกรณีก็ไม่ต่อเนื่อง เพราะขึ้นอยู่กับเงินทุนสนับสนุน การต่อสู้ในเชิงระบบเพื่อปรับปรุงมาตรฐานการทำงานให้ยุติธรรมขึ้น จึงยังไม่สามารถทำให้เป็นจริงได้

4.7 การห้ามเดินทางออกนอกพื้นที่ควบคุม

คนไร้รัฐมีข้อจำกัดในการเดินทางออกนอก ‘เขตพื้นที่ควบคุม’ ซึ่งหมายถึงเขตอำเภอ หรือจังหวัดที่อยู่อาศัย หรือที่ทำงาน หรือที่เรียนหนังสือ คือไม่สามารถมีอิสระในการเดินทางไปไหนมาไหน ดังเช่นผู้มีสัญชาติไทย หรือแรงงานต่างชาติที่เข้าเมืองถูกกฎหมาย หากคนไร้รัฐต้องการเดินทางออกนอกพื้นที่ ด้วยเหตุผลความจำเป็นต่างๆ ได้แก่ เพื่อปฏิบัติตามกฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับ เป็นพยานศาล ได้รับหมายเรียกจากพนักงานสอบสวน มีหนังสือเรียกตัวจากหน่วยงานของรัฐ เพื่อการรักษาพยาบาล หรือเหตุจำเป็นอย่างอื่น ต้องยื่นขออนุญาตต่อผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งก็ใช้เวลาค่อนข้างนานกว่าจะรู้ว่าได้รับอนุญาตหรือไม่

ในทางปฏิบัติ มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ถึง 3 หน่วยงาน คือ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงแรงงาน (หากเป็นคนทำงาน) หรือกระทรวงศึกษาธิการ (หากเป็นนักเรียน/นักศึกษา) และสำนักงานตำรวจแห่งชาติ ซึ่งแต่ละหน่วยงานก็ตีความตามดุลพินิจของตนเอง จึงกลายเป็นช่องทางที่เจ้าหน้าที่รัฐแสวงประโยชน์เรียกขโมยเงินจากคนไร้รัฐ โดยเฉพาะในกลุ่มที่ต้องการเดินทางจริงๆ

4.8 ความยากลำบากในการเข้าถึงการศึกษา

รัฐไทยมีนโยบายชัดเจนมากที่สุดในเรื่องสิทธิในการเรียนหนังสือของคนไร้รัฐ เมื่อเปรียบเทียบกับสิทธิด้านอื่นๆ คือ มีมติคณะรัฐมนตรีเรื่องการจัดการศึกษาแก่บุคคลที่ไม่มีหลักฐานทะเบียนราษฎร หรือไม่มีสัญชาติไทย เมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม 2548 ส่งผลให้คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ/ไร้รากเหง้า และแรงงานข้ามชาติ รวมถึงบุตรหลานของกลุ่มคนเหล่านี้ทั้งหมด สามารถลงทะเบียนเรียนหนังสือในสถานการศึกษาของรัฐได้จากรายงานของรัฐบาลไทยที่เสนอต่อองค์การสหประชาชาติเรื่อง สิทธิในการศึกษาของแรงงานข้ามชาติ ผู้ลี้ภัย และผู้พลัดถิ่น เมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม 2553¹⁴ ระบุว่าลูกหลานของแรงงานข้ามชาติและคนไร้รัฐที่เข้าสู่ระบบโรงเรียนของรัฐมีจำนวนรวมประมาณ 60,000 คน และปัจจุบันมีศูนย์การเรียนรู้ที่นับว่าเป็นการศึกษา นอกกระบบ จัดโดยองค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรระหว่างประเทศในจังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติและคนไร้รัฐอาศัยอยู่หนาแน่น ประมาณ 130 ศูนย์

อย่างไรก็ตาม จากข้อเท็จจริงปรากฏว่า ลูกหลานของประชากรชายขอบกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ยังไม่สามารถเข้าเรียนในระบบโรงเรียนของรัฐได้ สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากยังมีผู้บริหารของโรงเรียนจำนวนมากไม่ยอมรับเด็กเหล่านี้เข้าเรียน เพราะกลัวว่าจะเกิดปัญหาต่างๆ หรือความไม่ชัดเจนในทางปฏิบัติ โดยเฉพาะการได้รับเงินอุดหนุนจากรัฐเป็นรายหัวของเด็กไร้รัฐ (OEC, 2008) สาเหตุอีกส่วนหนึ่งมาจากพ่อแม่ของเด็กไร้รัฐเองที่ขาดความตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษา หรือเด็กมีปัญหาไม่สามารถพูดภาษาไทยได้ หรือเพราะความยากจนไม่สามารถซื้อเสื้อผ้านักเรียนและค่าใช้จ่ายอื่นๆ ในกรณีของครอบครัวแรงงานข้ามชาติที่ดินก็อยู่อย่างหลบซ่อนเพราะกลัวจะถูกจับส่งกลับประเทศ จึงไม่ส่งลูกไปโรงเรียน

¹⁴ <http://www.mfa.go.th/humanrights/newslist.php?s=1192> [accessed on January 1, 2010]

ดังกล่าวมาแล้วว่า คนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติไม่สามารถเดินทางออกนอกพื้นที่ควบคุมได้ แต่ในกรณีของนักเรียนนักศึกษาที่ต้องการเดินทางไปศึกษาต่อนอกเขตควบคุม เพิ่งมีระเบียบกระทรวงมหาดไทยเมื่อต้นปี 2553 ว่าสามารถเดินทางออกนอกพื้นที่ได้¹⁵

5. ยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล: ความก้าวหน้าทางบวกต่อคนไร้รัฐ

ในท่ามกลางการละเมิดสิทธิของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ รัฐไทยก็เปิดกว้างให้กับบทบาทขององค์กรภาคประชาสังคมที่ทำงานเพื่อปกป้องคุ้มครองสิทธิของประชากรกลุ่มนี้ องค์กรภาคประชาสังคมที่ทำงานด้านนี้มีหลายระดับด้วยกัน ตั้งแต่องค์กรระหว่างประเทศ ที่มีโครงการและเงินทุนเข้ามาดำเนินการจำนวนมาก องค์กรส่วนกลาง องค์กรระดับท้องถิ่น และองค์กรชุมชนของแรงงานเอง ซึ่งต่างทำงานในประเด็นที่สนใจแตกต่างกันไป ได้แก่ สิทธิที่ทำกิน สิทธิสุขภาพ สิทธิการศึกษา สิทธิแรงงาน และสิทธิในสถานะบุคคล เป็นต้น โดยเปรียบเทียบแล้ว มีองค์กรภาคประชาสังคมที่ทำงานด้านสิทธิสุขภาพมากกว่าสิทธิด้านอื่นๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะประเด็นสิทธิสุขภาพมีความอ่อนไหวในทางการเมืองน้อยกว่าประเด็นอื่นๆ และเป็นประเด็นที่มีทุนสนับสนุนสม่ำเสมอ โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับสิทธิด้านเอดส์ และอนามัยเจริญพันธุ์

สิ่งที่ควรกล่าวถึงคือ การรวมตัวเป็นเครือข่ายร่วมกับหน่วยงานราชการ นักวิชาการ และนักการเมือง เพื่อเสนอนโยบายและยุทธศาสตร์ ที่กระตุ้นให้ภาครัฐหันมาใส่ใจกับปัญหาการละเมิดสิทธิคนไร้รัฐบุคคลมากขึ้น เครือข่ายดังกล่าวนี้ร่วมกับเจ้าหน้าที่ระดับสูงในสำนักงานสภาความมั่นคงแห่งชาติ ที่ทำงานด้านสถานะและสิทธิของบุคคลชายขอบ (ได้แก่ ชนกลุ่มน้อย คนไร้รัฐ ไร้รากเหง้า และแรงงานข้ามชาติ) ผลักดันแนวทางการแก้ไขปัญหาสถานะบุคคลของคนไร้รัฐไร้สัญชาติอย่างเป็นระบบ จนนำไปสู่การเกิด **‘ยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล’** ตามมติคณะรัฐมนตรี 18 มกราคม 2548 เพื่อแก้ไขปัญหาคคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติในสังคมไทย ภายใต้แนวคิดการจัดการปัญหาความมั่นคงในมิติใหม่ นั่นคือ คำนี้ถึงความสมดุลของสิทธิขั้นพื้นฐานของมนุษย์และความมั่นคงของชาติควบคู่กัน รายละเอียดของยุทธศาสตร์ที่สำคัญมี 3 ด้าน ดังนี้¹⁶

5.1 ยุทธศาสตร์การกำหนดสถานะ มีหลักพื้นฐานว่า ผู้ที่จะได้รับการพิจารณาให้สถานะบุคคลต้องมีความประพฤติดี และ/หรือประกอบอาชีพสุจริต และไม่มีพฤติกรรมที่เป็นภัยต่อความมั่นคง โดยใช้แนวทางการให้สถานะก่อน หากภายหลังพบว่า มีพฤติกรรมเป็นภัยต่อความมั่นคงของชาติตามกฎหมายปกครอง ก็จะสามารถถอนสถานะ และกระจายอำนาจการอนุมัติสถานะให้ลงไปสู่ในระดับที่เหมาะสม เพื่อรองรับการดำเนินการต่อกลุ่มเป้าหมายที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเปิดโอกาสให้นักวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชน

¹⁵ ระเบียบกระทรวงมหาดไทย วันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2553 ว่าด้วยการอนุญาตให้บุคคลซึ่งไม่มีสัญชาติไทยออกนอกเขตควบคุมเป็นการชั่วคราวเพื่อเข้าเรียนในสถานศึกษา พ.ศ. 2553 และระเบียบกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการอนุญาตให้บุคคลซึ่งไม่มีสัญชาติไทยออกนอกเขตควบคุมเป็นการชั่วคราวเพื่อเข้าเรียนในสถานศึกษา พ.ศ. 2553 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 127/ตอนพิเศษ 31 ง/หน้า 1/10 มีนาคม 2553

¹⁶ สรุปรจาก http://www.nsc.go.th/index.php?option=com_content&task=view&id=571&Itemid=63 [accessed on January 5, 2011]

เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการพิจารณาคำร้องขอสถานะในรูปของคณะกรรมการที่มีผู้เกี่ยวข้องร่วมเป็นกรรมการ ทั้งนี้ผู้เข้าข่ายจำแนกออกได้เป็น 6 กลุ่มคือ

(1) บุคคลที่อพยพเข้ามาในประเทศ ดำเนินการแปลงสัญชาติเป็นไทยให้แก่บุคคลที่มีเชื้อสายไทยที่มีชื่ออยู่ในระบบทะเบียน หรือให้สถานะเป็นบุคคลต่างด้าวเข้าเมืองโดยชอบด้วยกฎหมาย แก่บุคคลที่มีชื่ออยู่ในประเทศไทยติดต่อกันอย่างน้อย 10 ปีขึ้นไป และไม่สามารถเดินทางกลับประเทศต้นทาง หรือไม่มีจุดเกาะเกี่ยวใดๆ กับประเทศต้นทาง สำหรับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในประเทศไทยไม่ถึง 10 ปี และปัจจุบันไม่สามารถเดินทางกลับประเทศต้นทางได้ เนื่องจากเหตุผลด้านความปลอดภัย หรือเหตุผลด้านมนุษยธรรมอื่นๆ ให้สามารถอาศัยอยู่ในประเทศไทยชั่วคราวได้

(2) เด็กและบุคคลที่เรียนอยู่ในสถานศึกษาของประเทศไทยแต่ไม่มีสถานะที่ถูกต้องตามกฎหมาย ให้สัญชาติไทยแก่บุคคลที่เกิดหรืออาศัยอยู่ในประเทศและจบการศึกษาในสถาบันอุดมศึกษาของประเทศไทย ทั้งนี้กระบวนการให้สัญชาติให้เป็นไปตามกฎหมาย สำหรับเด็กที่ยังไม่จบการศึกษาในระดับอุดมศึกษาให้นำเข้าสู่กระบวนการพิจารณากำหนดสถานะตามกลุ่ม (1)

(3) บุคคลที่ไร้รากเหง้า ให้บุคคลที่ขาดบุพการีหรือบุพการีทอดทิ้งตั้งแต่วัยเยาว์ได้รับสัญชาติไทยเมื่อมีชื่ออยู่ในระบบทะเบียนของทางราชการ และอาศัยอยู่ในประเทศไทยติดต่อกันอย่างน้อย 10 ปีขึ้นไป ส่วนบุคคลที่ขาดบุพการีหรือบุพการีทอดทิ้งที่ได้รับสถานะเป็นบุตรบุญธรรมตามคำสั่งของศาล ให้ได้รับสัญชาติไทย

(4) บุคคลที่มีคุณประโยชน์แก่ประเทศ ให้สัญชาติไทยแก่บุคคลซึ่งมีผลงาน/ความรู้ ความเชี่ยวชาญที่เป็นประโยชน์ในการพัฒนาประเทศ ในด้านการศึกษา ศิลปวัฒนธรรม วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และการกีฬา รวมทั้งด้านอื่นๆ ซึ่งรัฐมนตรีมหาดไทยเห็นสมควร

(5) แรงงานต่างด้าวสัญชาติพม่า ลาว และกัมพูชาที่ได้รับการจดทะเบียนแต่ไม่สามารถเดินทางกลับได้เนื่องจากประเทศต้นทางไม่ยอมรับ ได้รับสิทธิอาศัยอยู่ในประเทศชั่วคราว และเข้าสู่กระบวนการพิจารณากำหนดสถานะตามข้อ (1) - (4) หากไม่สามารถกำหนดสถานะได้ให้นำเข้าสู่กระบวนการพิจารณาสถานะโดยกำหนดให้มีคณะกรรมการซึ่งมีองค์ประกอบจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภาคราชการ ภาควิชาการ และภาคประชาชน พิจารณากำหนดแนวทางการให้สถานะที่เหมาะสมตามมาตรการระยะยาวแนบท้ายยุทธศาสตร์นี้

(6) คนต่างด้าวอื่นๆ ที่ไม่สามารถเดินทางกลับประเทศต้นทาง ให้สิทธิการอาศัยอยู่ชั่วคราวแก่กลุ่มคนต่างด้าว ทั้งในส่วนที่ได้รับการจดทะเบียนไว้แล้วและที่จะมีการสำรวจจดทะเบียนเพิ่มเติม ซึ่งไม่มีคุณสมบัติในการขอรับสถานะตามหลักเกณฑ์ข้างต้นดังกล่าว

5.2 ยุทธศาสตร์การให้สิทธิขั้นพื้นฐาน แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ (1) กลุ่มที่มีชื่ออยู่ในทะเบียนของทางราชการ แต่ยังไม่มีความถูกต้องตามกฎหมาย หรือคำร้องขอสถานะอยู่ระหว่างการพิจารณา หรือภาครัฐอยู่ระหว่างการพิจารณากำหนดนโยบาย ให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องทุกหน่วยดำเนินการให้คนเหล่านี้ได้รับสิทธิขั้นพื้นฐานที่จำเป็นในส่วนของการรับบริการด้านสาธารณสุข และการเข้ารับการศึกษา โดยไม่มีข้อจำกัดใดๆ สำหรับสิทธิในเรื่องอื่นๆ การทำงาน การเดินทางให้ดำเนินการเท่าที่จำเป็น และไม่กระทบต่อสถานภาพในการ

ดำรงชีวิต และ (2) กลุ่มที่ไม่มีชื่ออยู่ในระบบทะเบียนให้ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องดำเนินการสำรวจ จัดทำทะเบียนประวัติควบคุมโดยในเบื้องต้น สมควรให้สิทธิขั้นพื้นฐานเท่าที่จำเป็นตามหลักมนุษยธรรม อย่างไรก็ตาม ในภายหลัง เมื่อคนกลุ่มนี้ได้รับการสำรวจและจัดทำทะเบียนแล้ว และตรวจพบว่าผู้มีลัทธิที่ชัดเจนในประเทศต้นทาง ให้ดำเนินการส่งกลับ แต่ในกรณีไม่สามารถส่งกลับได้ หรืออยู่ระหว่างกระบวนการกำหนดสถานะ หรืออยู่ระหว่างการประสานประเทศต้นทาง เพื่อตรวจสอบสถานะและภูมิฐานะ ให้ส่วนราชการที่เกี่ยวข้องพิจารณาให้สิทธิขั้นพื้นฐาน เช่นเดียวกันกับกลุ่มแรก

5.3 ยุทธศาสตร์การดำเนินการเชิงรุกและเชิงสร้างสรรค์เพื่อป้องกันการอพยพเข้ามาใหม่
ดำเนินการบน 2 แนวทางคือ (1) *ประสานความร่วมมือกับประเทศเพื่อนบ้าน* ในการกำหนดกลไกการพัฒนาความสัมพันธ์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ ทั้งสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชากรในภูมิภาค และ (2) *เพิ่มความเข้มข้นในการปฏิบัติและการควบคุมทางทะเบียน* โดยเฉพาะการแจ้งเกิดและการย้ายถิ่นที่อยู่เพื่อประโยชน์ในการพิสูจน์ตัวบุคคล และกำหนดสถานะในอนาคต

6. บทวิเคราะห์ผลการดำเนินงานของยุทธศาสตร์

พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร นักวิชาการที่เกาะติดยุทธศาสตร์ตั้งแต่แรกชี้ว่า ยุทธศาสตร์นี้มีเป้าหมายที่จะจัดการสถานะและสิทธิของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ ที่มีจุดเกาะเกี่ยวกับรัฐไทยชัดเจน คือ เป็นสมาชิกของครอบครัวไทย หรือทำคุณประโยชน์กับประเทศไทย หรือเกิดในประเทศไทย หรือประสบความสำเร็จ ร่ำรวยจนไม่อาจกำหนดสัญชาติ บุคคลเหล่านี้จะได้รับการบันทึกชื่อในทะเบียนราษฎรไทยในสถานะของ ‘คนต่างด้าวที่มีสิทธิอาศัย’ ที่อาจปรากฏใน ทร.13 หรือ ทร.14 หรือ ทร. 38ก เป้าหมายสูงสุดคือ จะรับรองสิทธิต่างๆ ในลักษณะเดียวกับคนสัญชาติไทย แต่ในระหว่างที่นโยบายเพื่อพัฒนาสิทธิยังไม่แล้วเสร็จ จะมีการผ่อนผันการบังคับใช้กฎหมายอาญาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิด้านต่างๆ ต่อกลุ่มคนเหล่านี้ ภายใต้ความตระหนักว่า การไม่ยอมรับสิทธิพื้นฐานการดำรงชีวิตของคนต่างด้าว หรือคนเสมือนต่างด้าว ที่มีจุดเกาะเกี่ยวที่ชัดเจนกับประเทศไทย ย่อมเป็นการละเมิด¹⁷

จากการติดตามผลการดำเนินงานของยุทธศาสตร์ที่มีความก้าวหน้าในเชิงแนวคิดนี้ปรากฏว่า ในช่วง 2 ปีแรกก่อให้เกิดการณรงค์เพื่อขยายสิทธิขั้นพื้นฐานของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติหลายด้าน โดยเฉพาะจากเครือข่ายประชาสังคมที่ทำงานด้านนี้ ที่ได้ผลในทางปฏิบัติจริงคือ การให้ใบรับรองการเกิดและการจดทะเบียนเกิด และการศึกษาถึงผลกระทบของความไร้รัฐและไร้สัญชาติของเด็ก เยาวชน และครอบครัวต่อสังคมไทย (พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร, 2550) สิทธิที่มีความชัดเจนและก้าวหน้าในเชิงนโยบายมากที่สุดคือเรื่องการศึกษา ที่มีการเปลี่ยนแปลงเริ่มต้นในปีเดียวกันคือ พ.ศ. 2548 (ดูตอนที่ 4.8)

สำหรับเรื่องหลักประกันสุขภาพโดยรัฐ มีการคืนสิทธิการรักษาพยาบาลให้ผู้ที่เคยเข้าถึงสิทธินี้มาก่อนในต้นปี 2553 (ดูตอนที่ 4.4) และสิทธิการเดินทางออกนอกพื้นที่ควบคุมในกลุ่มนักเรียนนักศึกษาที่ไร้/ไร้สัญชาติ

¹⁷ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 4 มกราคม 2554

เพื่อไปศึกษาต่อมีความชัดเจนขึ้น (ดูตอนที่ 4.7) ขณะที่สิทธิพื้นฐานด้านอื่นๆ ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก คนไร้รัฐยังคงต้องเผชิญกับการเลือกปฏิบัติอยู่มาก ไม่ต่างจากอดีตก่อนการประกาศยุทธศาสตร์นี้แต่อย่างใด

สำหรับภาพรวมความคืบหน้าของการพัฒนาสถานะบุคคลในรอบ 5 ปี (พ.ศ. 2549-2553) สถาบันวิจัยและพัฒนาเพื่อเฝ้าระวังสถานะไร้รัฐ รายงานว่าการดำเนินงานสำรวจเพื่อจัดทำทะเบียนประวัติ มีการทุจริตคอร์รัปชันอย่างกว้างขวางในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในกลุ่มบุคคลที่อพยพเข้ามาในประเทศไทยที่มีความเกี่ยวข้องกับผู้ที่ได้รับการจัดทำทะเบียนประวัติชนกลุ่มน้อยไว้เดิมแต่ตกสำรวจ ปรากฏว่าคนที่เป็กลุ่มเป้าหมายไม่ได้รับการสำรวจ ผู้ได้รับการสำรวจกลับไม่ใช่กลุ่มเป้าหมาย และเนื่องจากมีการตรวจสอบ พบว่า มีการทุจริตผ่านกระบวนการต่อรองเรียกรับผลประโยชน์จากก้านั้น ผู้ใหญ่บ้าน มีการสำรวจแล้วไม่ส่งข้อมูลให้อำเภอ ทำให้การทำงานในภาพรวมต้องสะดุด เพราะมีการปิดการสำรวจลงในปี 2552 หลังพบการทุจริตดังกล่าว (เป็นแก้ว อุณแก้ว, 2553)

อย่างไรก็ตาม แม้มียุทธศาสตร์แก้ไขปัญหาคอนไม่มีสถานะทางทะเบียน แต่กระบวนการที่รัฐไทยใช้ในการพิจารณาจัดระบบชนกลุ่มน้อย คนไร้สัญชาติ และคนไร้รัฐ ก็ยังคงยึดติดกับ ‘วิธีการและขั้นตอน’ ในการปรับสถานะบุคคลของคนไร้สัญชาติและคนไร้รัฐแบบเดิม คือ

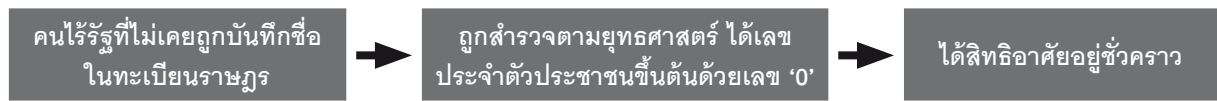
(1) กลุ่มที่ได้รับการจัดระบบมาตั้งแต่ พ.ศ. 2515 ในทะเบียนราษฎรคนอยู่ชั่วคราว (ทร.13) โดยรุ่นพ่อแม่ได้รับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นด้วยเลข ‘6’ และรุ่นลูกหลานได้รับเลขประจำตัว 13 หลักขึ้นด้วยเลข ‘7’ กลุ่มนี้เดิมถือบัตรสีประจำกลุ่ม ปัจจุบันได้รับ ‘บัตรประจำตัวคนซึ่งไม่มีสัญชาติไทย’ เกือบทั้งหมด มีสถานะเป็นคนไร้สัญชาติ แต่ไม่ไร้รัฐ เพราะรุ่นบิดามารดาได้รับใบสำคัญถิ่นที่อยู่ (Certificate of Residence) หรือใบสำคัญประจำตัวคนต่างด้าว ซึ่งเท่ากับได้รับสิทธิให้อยู่อาศัยอย่างถาวร แต่ยังไม่ได้สัญชาติไทย ส่วนรุ่นบุตรหลานที่เกิดในประเทศไทยจะได้รับสัญชาติไทย อย่างไรก็ตาม มีบางกลุ่มที่ได้รับสิทธิอยู่อาศัยชั่วคราวโดยไม่กำหนดระยะเวลาเท่านั้น มีแนวโน้มว่าจะได้รับสิทธิอยู่อาศัยถาวรต่อไป และรุ่นลูกหลานที่เกิดในประเทศไทยก็น่าจะได้สัญชาติไทย สามารถสรุปเป็นเส้นทางการจัดระบบได้ดังนี้

แต่ในทางปฏิบัติ พบว่า **ผู้เข้าชายที่จะได้สัญชาติไทยต้องทำเรื่องร้องขอต่อนายทะเบียนในท้องที่ตนเองอยู่อาศัยเป็นรายๆ ไป** โดยคำขอจะมีการพิจารณาจากอำเภอ มาสู่ระดับจังหวัด แล้วจึงส่งมายังกรมการปกครอง เพื่อส่งต่อให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยอนุมัติเป็นรายๆ ไป ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้ใช้เวลาต่อรายนานมาก ขึ้นอยู่กับว่ารัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยในแต่ละยุคสมัยมองเรื่องนี้อย่างไร บางรายใช้เวลาเป็นสิบปี

(2) กลุ่มที่เริ่มจัดระบบตั้งแต่ พ.ศ. 2548 เป็นต้นมา คนกลุ่มนี้เดิมไม่มีชื่ออยู่ในหลักฐานทางทะเบียนราษฎรของประเทศใดๆ เลย ศัพท์ราชการเรียกคนกลุ่มนี้ว่าคือ ‘ผู้ไม่มีสถานะทางทะเบียน (people without civil registration record)’ เมื่อมียุทธศาสตร์จัดระบบสถานะบุคคลขึ้น รัฐบาลจึงให้กระทรวงศึกษาธิการสำรวจนักเรียนที่ไม่มีสถานะทางทะเบียนก่อน และขยายไปสู่พื้นที่ที่มีรายงานว่า มีคนตกหล่นจากการสำรวจทางทะเบียนจำนวนมาก

คนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นลูกหลานของชนกลุ่มน้อยที่อยู่ประเทศไทยมานานแล้ว แต่ไม่ได้จดทะเบียนเกิด จึงไม่สามารถเพิ่มชื่อใน ทร. 13 ได้ ขณะที่ก็มีลูกหลานผู้มีสัญชาติไทย แต่พ่อแม่ไม่ได้แจ้งเกิด ดังผลการสำรวจ อนามัยเจริญพันธุ์ เมื่อ พ.ศ. 2552 โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติชี้ว่า ยังคงมีเด็กที่เกิดในประเทศไทยประมาณ ร้อยละ 5 หรือปีละประมาณ 40,000 คน ไม่ได้จดทะเบียนเกิด (Nattha, 2010) สำหรับผู้มีพ่อแม่เป็นคนไทย สามารถร้องขอสัญชาติไทยได้โดยการตรวจดีเอ็นเอ แต่สำหรับคนไร้รัฐ หรือผู้ไม่มีสถานะทางทะเบียนนี้ สามารถสรุปเส้นทางการจัดระบบได้ดังนี้

จากผลการติดตามเรื่องการจัดระบบคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติ ผู้เขียนพบว่า อุปสรรคสำคัญของการดำเนินงานเรื่องนี้ยังอยู่การตีความของเจ้าหน้าที่ระดับปฏิบัติ และการแสวงหาประโยชน์ของเจ้าหน้าที่บางส่วน ทำให้ผู้ที่ควรได้สิทธิกลับเข้าไม่ถึง ขณะที่ผู้ที่ไม่มีสิทธิกลับได้รับการจัดระบบ ข้อท้าทายที่สำคัญที่สุดของประเทศไทยจึงอยู่ที่ว่า จะวางแนวทางการปฏิบัติอย่างไร สำหรับผู้ที่เข้าข่ายจะได้รับสิทธิสถานะบุคคลที่ถูกต้อง เหมาะสม ให้เป็นธรรม ทั้งถึง และรวดเร็ว

7. สรุปเชิงแนวคิด

ท่ามกลางความเป็นรัฐชาติที่เข้มแข็งในยุคคริสต์ทศวรรษ 1990 มีสถานการณ์ที่ ‘ชนกลุ่มน้อย’ (minorities) ถูกทำร้าย รังแก ช่มชู้ จนถึงทรมาน และฆ่าทิ้ง อยู่ทั่วทุกมุมโลกที่ได้ปรับเปลี่ยนเป็นรัฐชาติต่างๆ ไปเมื่อไม่กี่ร้อยปีเอง บนฐานคติที่เชื่อมโยงความเป็นชาติ ประชากร ภาพตัวแทน (representation) และการจกเน้น กับเทคนิคการนับคน การจัดกลุ่มคน และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ทำให้รัฐหลายรัฐมีอัตลักษณ์ของนักล่า (predatory identities) เพราะ ‘คนส่วนใหญ่’ กลัวว่า วันหนึ่ง ‘คนส่วนน้อย’ อาจกลายเป็นส่วนใหญ่ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นในเชิงวัฒนธรรม หรือเชิงจำนวนตัวเลขก็ตาม นี่คือนิสัยที่อรุณ อับปาตูไร เรียกว่า ‘ความกลัวต่อจำนวนที่น้อย’ ‘fear of small number’ (Appadurai, 2006: 49-83)

ความกลัวของรัฐชาติที่วุ่นวาย อิงอยู่แต่เพียงประเด็นเรื่องความมั่นคงของรัฐ ซึ่งถูกตั้งคำถามในแง่ของการเป็นเครื่องมือของรัฐในการละเมิดสิทธิของคนในประเทศตัวเองมากขึ้นเรื่อยๆ ในโลกยุคโลกาภิวัตน์

แต่ในช่วง 5 ปีที่ผ่านมาี้ กล่าวได้ว่า ฐานคติหรือโลกทัศน์ของรัฐไทยต่อการจัดระบบคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาตินั้นมีการปรับเปลี่ยนไปอย่างเห็นได้ชัด จากเดิมที่เคยมองประชากรกลุ่มน้อยอย่างเคลือบแคลงด้วยความคิดแบ่งแยก ‘เขา’ และ ‘เรา’ ตั้งข้อสงสัยไว้ก่อนว่าจะเป็นภัยต่อความมั่นคง ตั้งคำถามกับการ ‘รวม’ เอาเข้ามาเป็นคนไทย มาสู่การพิจารณาเรื่องนี้ด้วยมิติด้านอื่นๆ มากขึ้น ทั้งในเรื่องมิติความมั่นคงของมนุษย์ สิทธิพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ โอกาสและความเท่าเทียมในการดำรงชีวิต ฯลฯ เส้นแบ่งระหว่างเขาและเรา หรือคนไทยและไม่ใช่อไทยถือว่ายืดหยุ่นมากขึ้น ไม่แข็งตัวเหมือนเก่า ซึ่งนับได้ว่ามีความก้าวหน้าในทางบวกที่ชัดเจน

การปรับเปลี่ยนที่ว่ามีได้เกิดขึ้นท่ามกลางความว่างเปล่า แต่เป็นผลสะท้อนจากขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมหลายด้าน ที่นำไปสู่การเปิดพื้นที่สาธารณะให้หลายฝ่ายสามารถมีส่วนร่วมในการเปิดประเด็นปัญหาทั้งภาครัฐ ภาควิชาการ และภาคประชาสังคม รวมทั้งการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของสังคมไทยเองในหลายประเด็นด้วยกัน ทั้งความคิดเรื่องพหุนิยม การยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมและชาติพันธุ์ การเคารพและเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับชาวบ้าน คนเล็กคนน้อย ชุมชนท้องถิ่น เป็นต้น

ผลสะท้อนที่มาจากด้านภายในประเทศ คงเป็นผลทางการเมืองในประเทศไทยเอง นับแต่การเคลื่อนไหวผลักดันให้เกิดรัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ที่ว่ากันว่ายังคงเป็นรัฐธรรมนูญฉบับที่ดีที่สุดเท่าที่รัฐไทยเคยมี เพราะเป็นฉบับที่เปิดให้รับฟังความเห็นจากประชาชนหลากหลายกลุ่มอย่างกว้างขวางทั่วประเทศ ประกอบกับสถานการณ์เรื่องคนไร้รัฐ เปิดเผยตัวเองกับสังคมไทยมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการทะลักเข้ามาของแรงงานข้ามชาติจากประเทศเพื่อนบ้านอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2530 และมีรายงานวิจัย รวมถึงโครงการขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานกับแรงงาน และชนกลุ่มน้อย ที่มีข้อเสนอแนะชัดเจนว่า รัฐไทยจำเป็นต้องรื้อการจากระบบคนไร้รัฐในประเทศใหม่ ทั้งหลายทั้งปวงนี้จึงนำมาสู่ข้อเสนอที่กลายเป็น ‘ยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล’

นอกจากนี้ ผลสะท้อนจากกลไกระดับนานาชาติ ที่ให้รัฐภาคีทุกรัฐต้องรายงานนโยบายและการปฏิบัติในเรื่องที่เกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนหลายด้านๆ ต่อองค์การสหประชาชาติ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสิทธิเด็ก สิทธิผู้หญิง สิทธิคนด้อยโอกาสกลุ่มต่างๆ รวมคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติด้วย มีผลทำให้ทำที่รัฐไทยที่พิจารณาเรื่องการจัดการสถานะบุคคลของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติอย่างเป็นระบบ มีมิติเรื่องสิทธิมนุษยชนของคนไร้รัฐเป็นประเด็นสำคัญลำดับต้นๆ เพื่อชี้ว่า มีความพยายามทำให้การละเมิดสิทธิคนกลุ่มนี้อยู่ในวงที่จำกัดที่สุด

แม้การจัดการกับสถานะบุคคลของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติในสังคมไทยอย่างเป็นระบบ จะอยู่ในช่วงเริ่มต้น และยังคงเผชิญอุปสรรคปัญหาไม่น้อยในระดับปฏิบัติ ทั้งนี้แง่ของการจัดการเชิงระบบ การตีความและการบังคับใช้กฎหมายและระเบียบเชิงนโยบายต่าง ๆ ทักษะคนที่แสวงประโยชน์ของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ดังที่พบว่ามีการทุจริตเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ และอคติที่ยังฝังตัวอยู่ในกฎหมายและระเบียบที่เกี่ยวข้องอยู่หลายด้าน

แต่การที่ประเทศไทยมียุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิบุคคล ที่ประกาศใช้มาตั้งแต่รัฐบาลชุดก่อน และต่อเนื่องมาถึงรัฐบาลชุดปัจจุบัน ได้แสดงให้เห็นถึงท่าทีอย่างเป็นทางการของรัฐไทย ที่ให้ความสำคัญและรับเอาประเด็นปัญหาสถานะบุคคลเข้าไว้เป็นหนึ่งในภารกิจที่ต้องดำเนินการให้บรรลุ ซึ่งถือได้ว่าเป็นเส้นทางที่ชัดเจนสำหรับการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่าย รวมทั้งเป็นสัญญาณที่ดีของการมองเห็นและ ‘รวม’ เอาคนที่ไม่เคยมีตัวตนทางสังคมทุกคนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ซึ่งจะดียิ่งขึ้นไปกว่านี้ หากอัตลักษณ์ของตัวตนของคนหลากหลายประเภทจะได้รับการเคารพเสมอเท่าเทียมกัน

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤตยา อาชวนิจกุล. (2554). ข้อเท็จจริงและตัวเลขเกี่ยวกับแรงงานข้ามชาติและผู้มีปัญหาด้านสถานะบุคคล. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (กำลังจะตีพิมพ์).
- กฤตยา อาชวนิจกุล. (2548). ชนกลุ่มน้อยที่ได้รับสถานะให้อยู่อาศัยในประเทศไทย. *วารสารดำรงราชานุภาพ*, 15 (16), 110-118.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และพันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร. (2548). คำถามและข้อท้าทายต่อนโยบายรัฐไทยในมิติสุขภาวะและสิทธิของแรงงานข้ามชาติ. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กฤตยา อาชวนิจกุล และพรสุข เกิดสว่าง. (2540). สถานะของชาวเขาและชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ชูพินิจ เกษมณี. (2539). นโยบายการอพยพชาวเขา ทางออกในเขาวงกต : กรณีศึกษาจังหวัดกำแพงเพชร. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยชาวเขา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2548). *ประวัติศาสตร์ชาติ ปัญญาชน*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล. (2552). ร่วมฉลองหนึ่งร้อยปีสำมะโนประชากรประเทศไทยสำมะโนประชากรและเคหะ ปี พ.ศ. 2553 : นับคนในประเทศไทยครั้งที่ 11. เอกสารประชาสัมพันธ์การจัดทำสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2553 สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- ปิ่นแก้ว อุณแก้ว. (2553). 5 ปี ยุทธศาสตร์การจัดการปัญหาสถานะและสิทธิของบุคคล. ส่วนหนึ่งของรายงานสถานการณ์ด้านสถานะบุคคลและสิทธิของคนไร้รัฐ/ไร้สัญชาติประจำปี 2553. สืบค้นเมื่อ วันที่ 2 มกราคม 2554: <http://www.statelesswatch.org/node/333>.
- พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร. (2540). การเข้ามาในประเทศไทยของคนต่างด้าวเพื่อทำงาน: ข้อสำรวจกฎหมาย ปัญหาและทางเลือกนโยบาย. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร. (2547). สิทธิของชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย : ข้อคิดและทางเลือกนโยบายของรัฐไทย. สืบค้นเมื่อ วันที่ 2 มกราคม 2554: http://www.archanwell.org/autopage/show_all.php?t=1&s_id=46&d_id=47.
- พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร. (2550). ความเป็นไปได้ที่จะจัดความไร้รัฐให้แก่มนุษย์ในสังคมไทย: การถอดประสบการณ์ของรัฐไทย. เอกสารเสนอในที่ประชุมสัมมนาวิชาการประจำปีของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. วันที่ 17 ธันวาคม 2550.
- มนตรี จงพูนผล และเสถียร ก่อเกียรติตระกูล. (2547). ‘ระบบฐานข้อมูลประชากรในประเทศไทยของสำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย’ ใน กฤตยา อาชวนิจกุล (บรรณาธิการ), *คนต่างด้าวในประเทศไทยคือใครบ้าง? มีจำนวนเท่าไร? และระบบฐานข้อมูลแบบไหนคือคำตอบ?* (หน้า 39-72). นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- รัชดา ฉายสวัสดิ์. (มปป). *กรณีศึกษาการจัดการความขัดแย้งการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าต้นน้ำ อำเภอเชียงกลาง จังหวัดน่าน*. เอกสารการศึกษาของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.
- รศรินทร์ เกรย์ อมรรักษ์ บุญนาค และเรวดี สุวรรณนพเก้า. (2551). พัฒนาการการจัดทำทะเบียนราษฎรและสำมะโนประชากรในประเทศไทย. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สกาเวือน บุญงาม. (2551). “ผู้พลัดถิ่นภายในประเทศ: ชีวิตที่ได้เลือกหรือถูกเลือก”. ใน *ประสบการณ์การส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิของผู้พลัดถิ่นภายในประเทศ. คณะอนุกรรมการด้านสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์* ในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.
- สมศักดิ์ มหาทรัพย์สกุล. (2534). การเก็บเงินรัชชูปการและผลกระทบต่อสังคมไทยระหว่าง พ.ศ. 2444-2482. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- อดิสร เกิดมงคล. (2553). จดทะเบียนการเกิดเด็ก 1 ล้านคน: ความหวัง ความท้าทายที่รออยู่. สืบค้นเมื่อ วันที่ 2 มกราคม 2554: <http://www.thaingo.org/writer/view.php?id=1452>.

ภาษาอังกฤษ

- Appadurai, A. (2006). *Fear of Small Number: An Essay on the Geography Anger*. Durham and London: Duke University Press.
- Human Rights Watch. (2010). *From the Tiger to the Crocodile, Abuse of Migrant workers in Thailand*. New York: HRW.
- Vajanasara, K., & Archavanitkul, K. (2009). *Personal Security in Thai society*. A background paper for the 2009 Human Security Report, submitted to UNDP.
- Menzies, N. (1995). *The Changing Dynamic of Shifting Cultivation Practices in Upland Southwest China*. Paper presented at Symposium on Montane Mainland Southeast Asia in Transition, Chiang Mai, 12-16 November, 1995.
- Office of the Education Council (OEC). (2008). *Education Provision for Stateless and Cross National Migrant Children in Thailand*. Bangkok: Office of the Education Council (OEC), Ministry of Education.
- Pearson, E., Punpuing, S., Jampaklay, A., Kittisuksathit, S., & Prohmno, A. (2006). *Underpaid, Overworked and Overlooked: The Realities of Young Migrant Workers in Thailand, Volume One*. Series on The Mekong Challenge. Bangkok: International Labour Organization.
- Renard, R. (1993). *Civilized and Uncivilized Peoples*. Paper presented at The 5th International Conference on Thai Studies, London, 5-10 July, 1993.
- Sturgeon, J. C. (1997). Claiming and naming resources on the border of the state : Akha Strategies in China and Thailand. *Asia Pacific Viewpoint*, 38(2): 131-140.
- Thailand Burma Border Consortium (TBBC). 2008. Burmese Border Displaced Persons: February 2008. Retrieved 2 January 2010: <http://www.tbbsc.org>.

การทำงานและความพึงพอใจ เกี่ยวกับการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ ของแรงงานข้ามชาติ ไม่มีใบอนุญาตทำงานในประเทศไทย

Working Conditions and Satisfaction on Healthcare Accessibility of Undocumented Migrant Workers in Thailand

จรัมพร ไหล่ายอง Charamporn Holomyong¹

ศรินันท์ กิตติสุขสถิต Sirinan Kittisuksathit²

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาความแตกต่างในมิติการทำงานและความพึงพอใจในการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพ ระหว่างแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงานในประเทศไทย โดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟามิตร) ในปี พ.ศ.2551 และปี พ.ศ.2553 ผลการศึกษาพบว่า แรงงานข้ามชาติที่ไม่มีเอกสารในการทำงาน ได้รับผลกระทบเชิงลบในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน โดยเฉพาะปัญหาด้านรายได้และปัญหาเพื่อนร่วมงานมากกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีใบอนุญาตทำงาน ส่วนในด้านการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพแม้ว่าแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานใช้บริการด้านสุขภาพน้อยกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงาน สถานภาพทางกฎหมายกลับไม่ก่อให้เกิดความแตกต่างใดๆ ในด้านการได้รับความพึงพอใจในบริการด้านสุขภาพ ดังนั้นจึงควรมีการปรับปรุงการดำเนินนโยบายของภาครัฐและการปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการดูแลแรงงานข้ามชาติด้านการเข้าถึงสวัสดิการให้มีประสิทธิภาพและครอบคลุมแรงงานที่ไม่มีใบอนุญาตทำงาน

Abstract

This study focuses on the differences in working conditions and satisfaction on healthcare accessibility between documented and undocumented migrant workers in Thailand. Data from the evaluation of the PHAMIT project in 2008 and 2010 were analyzed. Results show negative outcomes in the aspect of satisfaction on income and working environment. Although, migrant workers who do not possess working permits have lower proportion with access to health services, there is no difference in satisfaction on healthcare accessibility. The difference in working conditions and healthcare accessibility of undocumented migrant workers reflects the need for comprehensive migration management policies and effective labor protection systems that could help migrant workers to access social services, particularly those for undocumented migrants.

¹ อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

บทนำ

ประเทศไทยได้กลายเป็นจุดหมายปลายทางหลักของแรงงานจากประเทศเพื่อนบ้านในกลุ่มลุ่มแม่น้ำโขง มาเป็นเวลากว่า 3 ทศวรรษ โดยเฉพาะแรงงานจากประเทศพม่า กัมพูชา และลาว โดยในปัจจุบันมีแรงงานข้ามชาติจาก 3 ประเทศเพื่อนบ้านที่ได้รับอนุญาตให้ทำงานในประเทศไทยสูงถึง 1.23 ล้านคน (สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว, 2554) ในจำนวนนี้เป็นแรงงานที่มาจากประเทศพม่าสูงที่สุด คิดเป็นสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 79 ในขณะที่แรงงานจากกัมพูชา และลาวมีสัดส่วนประมาณร้อยละ 12 และร้อยละ 9 ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญที่ทำงานเกี่ยวข้องกับกลุ่มแรงงานข้ามชาติ (IOM, 2004; Huguet & Punpuing, 2005) พบว่า มีแรงงานจากประเทศพม่า กัมพูชาและลาวอีกเป็นจำนวนมากที่ทำงานอยู่ในประเทศไทย แต่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนเข้าอยู่ในระบบของภาครัฐ และไม่มีใบอนุญาตทำงานในประเทศไทย แรงงานข้ามชาติเหล่านี้เข้ามาทำงานและเป็นส่วนหนึ่งของกำลังแรงงานในภาคการผลิตต่างๆ เช่น ภาคการประมงและประมงต่อเนื่อง กิจการเกษตรและปศุสัตว์ กิจการก่อสร้าง และผู้รับใช้ภายในบ้าน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของแรงงานต่างชาติจากพม่า กัมพูชาและลาวที่ได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจ โดยการเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกำลังแรงงานในภาคการผลิตของประเทศ (Pearson, et al., 2006)

ในส่วนของการคุ้มครองแรงงานนั้น พระราชบัญญัติคุ้มครองแรงงาน (พ.ศ. 2541) คุ้มครองแรงงานต่างชาติเท่าเทียมกับแรงงานไทย ซึ่งการคุ้มครองแรงงานข้ามชาติภายใต้พระราชบัญญัตินี้ ครอบคลุมทั้งแรงงานข้ามชาติที่ได้ขึ้นทะเบียนและไม่ได้ขึ้นทะเบียน รวมทั้งแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงาน (ศิริกาญจนา พัฒนาคักดิ์, 2551) ดังนั้นแรงงานข้ามชาติที่ทำงานในประเทศไทยทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับค่าจ้างที่เป็นธรรม ไม่ต่ำกว่าอัตราค่าจ้างขั้นต่ำ มีสิทธิในช่วงเวลาทำงานและวันหยุด (ให้ทำงานไม่เกิน 8 ชั่วโมงต่อวัน หรือไม่เกิน 48 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ ในประเภทงานทั่วไป) และได้รับสิทธิในการทำงานจากนายจ้างเท่าเทียมกับแรงงานไทย ดังนั้นจึงไม่ควรมีความได้เปรียบเสียเปรียบในมิติการทำงานเกิดขึ้นระหว่างแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงาน หากพิจารณาตามหลักการของกฎหมาย แต่ในความเป็นจริงกลับมีแรงงานข้ามชาติโดยเฉพาะแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานถูกนายจ้างเอารัดเอาเปรียบในด้านการทำงานและการจ่ายค่าจ้างอยู่มาก (Pearson, et al., 2006) ซึ่งก่อให้เกิดประเด็นคำถามที่สำคัญในด้านการคุ้มครองแรงงานต่างชาติของภาครัฐตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

การเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพ เป็นอีกมิติหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างด้านสิทธิประโยชน์ระหว่างแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงาน เนื่องจากแรงงานข้ามชาติที่จดทะเบียนและมีใบอนุญาตทำงาน จะมีบัตรประกันสุขภาพซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้แรงงานข้ามชาติเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพจากสถานบริการประเภทต่างๆ ได้เป็นอย่างดี แม้ว่าในบางพื้นที่จะเปิดให้แรงงานข้ามชาติที่ไม่ได้จดทะเบียนสามารถเข้าร่วมโครงการทำประกันสุขภาพ และใช้บัตรประกันสุขภาพเข้ารับบริการตามสถานบริการต่างๆ ได้ก็ตาม แต่มีแรงงานข้ามชาติที่ไม่ได้จดทะเบียนเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่เข้าร่วมโครงการประกันสุขภาพ (สำนักพัฒนาข้อมูลข่าวสารสุขภาพ, 2553; ปณิตา ศรศรี, 2554) ประเด็นคำถามที่น่าสนใจคือ การจดทะเบียนและมีใบอนุญาตทำงานของแรงงานข้ามชาติอาจสามารถสร้างความได้เปรียบในการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพระหว่างแรงงานข้ามชาติที่จดทะเบียนและมีใบอนุญาตทำงาน กับแรงงานข้ามชาติที่ไม่ได้จดทะเบียนหรือไม่อย่างไร

วัตถุประสงค์

บทความนี้ต้องการศึกษาความแตกต่างในมิติการทำงานและการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพ ระหว่างแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงานจากประเทศพม่า กัมพูชา และลาว ที่ย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในประเทศไทย เพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาวะการทำงานและการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพที่แท้จริงของแรงงานต่างชาติ สถานการณ์การคุ้มครองแรงงานข้ามชาติของภาครัฐ และในขณะเดียวกันก็จะสามารถใช้ให้เห็นทิศทางการควบคุมดูแลแรงงานข้ามชาติที่มีประสิทธิภาพต่อไป

แนวทางการวิเคราะห์และข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา

ใช้ข้อมูลทุติยภูมิที่ได้จากการสำรวจข้อมูลพื้นฐานของโครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย¹ ภายใต้การดำเนินการของโครงการฟามิตร (การสำรวจพื้นฐานโครงการฟามิตร) ดำเนินการโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล อย่างไรก็ตามภายใต้ข้อจำกัดของข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตในการทำงานในมิติการเข้าถึงบริการสุขภาพ และการทำงาน การวิเคราะห์ครั้งนี้ใช้ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจโครงการฟามิตรพื้นฐานทั้ง 2 รอบรอบแรกสำรวจ ในปี พ.ศ. 2551 เพื่อวิเคราะห์ระดับความพึงพอใจในการเข้าถึงบริการสุขภาพ และการทำงาน รอบที่สองสำรวจ ในปี พ.ศ. 2553 เพื่อวิเคราะห์ระดับความพึงพอใจในการเข้ารับบริการด้านสุขภาพในประเด็นต่างๆ เพื่อให้ได้รายละเอียดที่ลึกซึ้ง โดยการวิเคราะห์ทางสถิติและการสรุปผลจะแยกเปรียบเทียบความแตกต่างของข้อมูลแต่ละปี เนื่องจากความแตกต่างกันของลักษณะกลุ่มตัวอย่างในแต่ละรอบการสำรวจ

การสำรวจของข้อมูลทั้ง 2 รอบ ครอบคลุมแรงงานข้ามชาติอายุ 15 ปี ถึง 59 ปี ทั้งที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงานจากพม่า กัมพูชา และลาว ที่ย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในประเทศไทยเป็นระยะเวลาตั้งแต่ 3 เดือนขึ้นไป โดยการสำรวจในปี พ.ศ. 2551 ครอบคลุมจำนวนตัวอย่าง 3,387 คน ประกอบด้วยแรงงานจากพม่า 2,859 คน กัมพูชา 466 คน และไทยใหญ่ 62 คน และการสำรวจในปี พ.ศ. 2553 ครอบคลุมจำนวนตัวอย่าง 3,405 คน ประกอบด้วยแรงงานจากพม่า 2,169 คน กัมพูชา 798 คน และลาว 438 คน (Chamratrithirong & Boonchalaksi, 2009; อภิชาติ จำรัสสุทธิรงค์ และคณะ, 2554)

การวิเคราะห์ความแตกต่างในการทำงานและการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพนี้ ศึกษาระดับความพึงพอใจในการทำงาน และบริการด้านสุขภาพที่แรงงานข้ามชาติได้รับ ดังนี้

- ระดับความพึงพอใจในการทำงาน แจกแจงความพึงพอใจออกเป็น 3 ด้าน คือความพึงพอใจด้านรายได้ สถานที่ทำงานและนายจ้าง และเพื่อนร่วมงาน ระดับความพึงพอใจนี้ มี 3 ระดับ คือมีความพึงพอใจมาก มีความพึงพอใจปานกลาง และมีความพึงพอใจน้อย ซึ่งประเมินความพึงพอใจโดยตัวแรงงานข้ามชาติเองผ่านการสัมภาษณ์จากพนักงานสัมภาษณ์ที่ได้รับการฝึกอบรมอย่างดีจากโครงการทั้ง 2 รอบ

¹ โครงการวิจัยประเมินผลนี้ เป็นโครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย ภายใต้การดำเนินการของโครงการฟามิตร โดยการสำรวจข้อมูลพื้นฐานของแรงงานข้ามชาติทั้งในด้านประชากร สุขภาพ อนามัยเจริญพันธุ์และ HIV/AIDs ที่ได้ลงปฏิบัติการในพื้นที่ 34 จังหวัดทั่วประเทศ โดยได้รับการสนับสนุนจากกองทุนโลกด้านเอดส์ วัณโรค และมาลาเรีย

- การวิเคราะห์ความแตกต่างในการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ ใช้ระดับความพึงพอใจในบริการด้านสุขภาพที่แรงงานข้ามชาติได้รับเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ ซึ่งพนักงานสัมภาษณ์ได้ขอให้แรงงานต่างชาตินี้ประเมินความพึงพอใจในด้านสุขภาพว่ามีระดับมากน้อยเพียงใด โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับเช่นกัน คือ มีความพึงพอใจมาก มีความพึงพอใจปานกลาง และมีความพึงพอใจน้อย ซึ่งอุปสรรคและข้อจำกัดในการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพของแรงงานข้ามชาติ เช่น ปัญหาในการสื่อสาร (ภาษา) การไม่ได้รับบริการอย่างเท่าเทียมและการไม่ได้รับการบริการด้านสุขภาพที่ครอบคลุม เป็นต้น จะส่งผลให้ระดับความพึงพอใจในด้านสุขภาพลดน้อยลงได้สำหรับแรงงานข้ามชาติที่ได้เข้ารับการรักษาสถานบริการทั้งของรัฐบาลและของเอกชนเมื่อเจ็บป่วยในรอบ 1 ปีที่ทำการสำรวจ พนักงานสัมภาษณ์จะสอบถามถึงระดับความสะดวกสบายที่ได้รับจากสถานบริการ โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ สะดวกสบาย ค่อนข้างสะดวกสบาย และไม่สะดวกสบาย และพนักงานสัมภาษณ์จะสอบถามถึงระดับความพึงพอใจในการรักษาพยาบาลของสถานบริการ โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ มีความพึงพอใจ ค่อนข้างพึงพอใจ และไม่พอใจ ซึ่งข้อมูลที่ได้นี้จะใช้วิเคราะห์ความแตกต่างในการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ โดยระดับความพึงพอใจเหล่านี้จะเป็นการประเมินจากความคิดเห็นของแรงงานข้ามชาติที่เป็นกลุ่มตัวอย่างโดยตรง

ลักษณะทั่วไปของแรงงานข้ามชาติ

ลักษณะทางประชากร สังคม และเศรษฐกิจ เป็นข้อมูลพื้นฐานสำคัญที่จะเอื้อประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจแรงงานข้ามชาติ และปัจจัยที่ส่งผลต่อความแตกต่างในการทำงาน และการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ บทความส่วนนี้จึงนำเสนอลักษณะทั่วไปของแรงงานข้ามชาติซึ่งประกอบด้วย ลักษณะทางประชากร ระยะเวลาที่อยู่เมืองไทย การถือใบอนุญาตในการทำงาน และบัตรประจำตัวเพื่อการอยู่อาศัย อาชีพ และรายได้

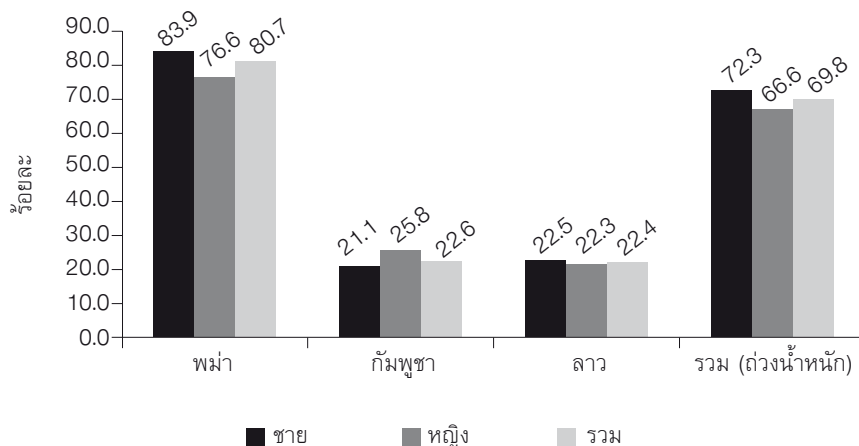
จากข้อมูลสำรวจ พบว่า แรงงานส่วนใหญ่เป็นแรงงานวัยหนุ่มสาว โดยมีอายุเฉลี่ยประมาณ 28 ปี แรงงานชายจะมีอายุเฉลี่ยสูงกว่าแรงงานหญิงเล็กน้อย (28 ปี และ 27 ปี 11 เดือน ตามลำดับ) อายุเฉลี่ยของแรงงานข้ามชาติพม่า กัมพูชา และลาว มีความใกล้เคียงกัน คือ มีอายุเฉลี่ย 27-29 ปี แรงงานข้ามชาติเกือบครึ่ง (ร้อยละ 45.1 ในภาพรวม) มีสถานภาพโสด และอีกเกือบครึ่ง (ร้อยละ 43.1 ในภาพรวม) แต่งงานและมีคู่อยู่กินด้วยกัน ในขณะที่ร้อยละ 1.4 หย่าร้างกับคู่ครอง

แรงงานข้ามชาติมีระยะเวลาของการอยู่อาศัยในเมืองไทยมาเป็นระยะเวลาที่ค่อนข้างนาน โดยอยู่เมืองไทยเฉลี่ยประมาณ 4.9 ปี แรงงานเหล่านี้มีการศึกษาที่ไม่สูงมากนัก พบว่า มีแรงงานข้ามชาติเป็นจำนวนไม่น้อยที่ไม่ได้เรียนหนังสือเลย (ร้อยละ 8.9 ในภาพรวม) ระดับการศึกษาที่ไม่สูงมากนักของแรงงานข้ามชาติเกี่ยวเนื่องกับการย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในประเทศไทยตั้งแต่อายุยังน้อย และแรงงานส่วนมากทำงานที่ไม่ต้องอาศัยทักษะฝีมือหรือใช้ความรู้ที่ได้จากการศึกษาระดับสูง

หากพิจารณาในภาพรวม พบว่า แรงงานข้ามชาติส่วนใหญ่มีใบอนุญาตในการทำงาน (รูปที่ 1) แต่ก็ยังมีแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มแรงงานข้ามชาติกัมพูชาและลาว ซึ่งมีแรงงานกว่าสามในสี่ของแรงงานข้ามชาติสองกลุ่มนี้ไม่มีใบอนุญาตในการทำงาน หรือกล่าวได้ว่าเป็นแรงงาน

ที่ทำงานอยู่ในประเทศไทยอย่างผิดกฎหมาย แต่เมื่อพิจารณาการถือบัตรประจำตัวเพื่อการอยู่อาศัยในภาพรวมพบว่า แรงงานข้ามชาติกว่าร้อยละ 80 มีบัตรประจำตัวเพื่อการอยู่อาศัย² ซึ่งในจำนวนนี้มีแรงงานส่วนหนึ่งที่เข้าใจว่าการมีบัตรประจำตัวเพื่อการอยู่อาศัย เพียงพอต่อการทำงานในประเทศไทยได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย

รูปที่ 1 ร้อยละของแรงงานข้ามชาติที่ถือใบอนุญาตในการทำงาน จำแนกตามเพศ และสัญชาติ
พ.ศ. 2553

ที่มา: โครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร) ปี พ.ศ. 2551

แรงงานข้ามชาติส่วนใหญ่มักจะกระจุกตัวอยู่ในภาคการผลิตบางภาคที่ต้องการแรงงานไร้ฝีมือ ที่ไม่ต้องใช้ความรู้ และทักษะในการทำงานมากนัก เช่น ภาคการเกษตร ก่อสร้าง ประมง อุตสาหกรรม และตามบ้านเรือนที่ต้องการคนรับใช้ภายในบ้าน ซึ่งประเภทงานที่แรงงานข้ามชาติทำมักจะเป็นงานประเภท 3D (3D: Dangerous, Dirty, Difficult) กล่าวคือ จัดเป็นงานประเภทที่เสี่ยงอันตราย สกปรก และยากลำบาก เช่น งานกรรมกรแบกหาม คนงานในเรือประมง เป็นต้น งานเหล่านี้มักจ่ายค่าแรงในระดับต่ำ และอยู่ในพื้นที่การทำงานที่ยากต่อการเข้าถึงข้อมูล ข่าวสาร และบริการที่เป็นประโยชน์ จากการสำรวจในปี พ.ศ. 2553 พบว่า รายได้เฉลี่ยต่อวันของแรงงานข้ามชาติประมาณ 176.31 บาท ซึ่งค่อนข้างใกล้เคียงกับอัตราค่าจ้างขั้นต่ำที่มีค่าอยู่ระหว่าง 151-206 บาท อย่างไรก็ตามรายได้เฉลี่ยของแรงงานข้ามชาติยังมีค่าน้อยกว่ารายได้เฉลี่ยของแรงงานไทยในกลุ่มอาชีพเดียวกัน โดยรูปแบบการประกอบอาชีพของแรงงานข้ามชาติมักจะผันแปรไปตามลักษณะภูมิประเทศ และสภาพเศรษฐกิจของจังหวัดที่แรงงานอาศัยอยู่ เช่น หากแรงงานข้ามชาติอาศัยอยู่ในจังหวัดที่ติดชายฝั่งทะเล และมีกิจการประมงในพื้นที่ที่ต้องการแรงงานจำนวนมาก ก็จะมีแรงงานข้ามชาติจำนวนไม่น้อยที่ประกอบอาชีพประมง และประมงต่อเนื่อง แต่หากแรงงานข้ามชาติอาศัยอยู่ในจังหวัดที่เศรษฐกิจโดยรวมขึ้นอยู่กับการผลิตในภาคอุตสาหกรรม⁴ ก็จะมีแรงงานข้ามชาติจำนวนไม่น้อยที่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นต้น

² บัตรประจำตัวเพื่อการอยู่อาศัยหมายถึงรวมถึง ทร 38/1 และสี่ประจากลุ่ม

³ เช่น ระนอง สมุทรปราการ สุราษฎร์ธานี สมุทรสาคร เป็นต้น

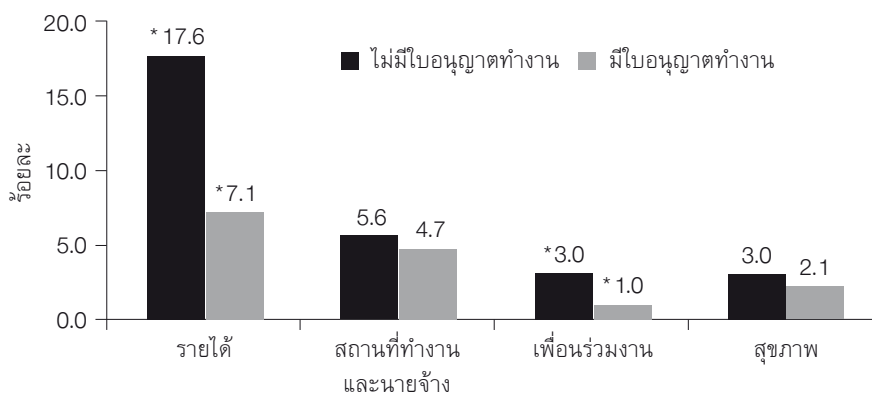
⁴ เช่น สมุทรปราการ ตาก สมุทรสาคร เป็นต้น

ความแตกต่างในการทำงาน และการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ

การย้ายถิ่นเข้ามาอยู่อาศัยอยู่ในชุมชนต่างแดนของแรงงานข้ามชาติ รวมทั้งสถานภาพทางเศรษฐกิจที่ด้อยกว่า ความแตกต่างทางวัฒนธรรมและการใช้ภาษา ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำในการทำงาน และการเข้าถึงบริการต่าง ๆ ระหว่างแรงงานไทยและแรงงานข้ามชาติ อย่างไรก็ตามภายใต้ข้อบังคับของกฎหมายการจ้างแรงงานข้ามชาติ ความเหลื่อมล้ำในหมู่แรงงานข้ามชาติยิ่งเพิ่มขึ้นเมื่อรวมมิติการถือเอกสารการทำงานโดยหากแบ่งแรงงานข้ามชาติตามสถานภาพทางกฎหมาย พบว่า แรงงานข้ามชาตินอกระบบมีทางเลือกน้อยกว่า เมื่อเปรียบเทียบกับแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงาน (Pearson, et al., 2006) แรงงานข้ามชาตินอกระบบเหล่านี้มีความจำเป็นที่จะต้องทำงานในภาคการผลิตนอกระบบที่ยากต่อการได้รับการคุ้มครองภายใต้กฎหมายแรงงาน เนื่องจากข้อจำกัดด้านสถานภาพทางกฎหมายของตัวแรงงานเองเป็นหลัก นอกจากนี้ยังต้องเผชิญกับอุปสรรคจากความแตกต่างของภาษา ประสพการณ์และทักษะในการทำงานที่ไม่ได้รับการยอมรับ รวมทั้งการกีดกันของคนบางกลุ่มในท้องถิ่น ซึ่งล้วนส่งผลให้อำนาจการต่อรองของตัวแรงงานลดน้อยลง และมักต้องยอมรับงานที่ให้ค่าแรงต่ำ ไม่มีสวัสดิการ มีสภาพการทำงานที่ไม่ปลอดภัย และอาจต้องทำงานในสถานที่ที่ห่างไกล ยากต่อการเข้าถึงบริการพื้นฐานต่าง ๆ โดยเฉพาะบริการด้านสุขภาพ

เมื่อสำรวจความพึงพอใจที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน และสุขภาพของแรงงานข้ามชาติ พบว่า สัดส่วนของผู้พึงพอใจ“น้อย” เกี่ยวกับการทำงาน ของแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีเอกสารอนุญาตทำงาน สูงกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงาน ในขณะที่สัดส่วนของผู้พึงพอใจ“น้อย”เกี่ยวกับสุขภาพของแรงงานข้ามชาตินอกระบบแตกต่างจากของแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงานเพียงเล็กน้อย (รูปที่ 2)

รูปที่ 2 ร้อยละของผู้พึงพอใจ“น้อย”เกี่ยวกับการทำงานและสุขภาพของแรงงานข้ามชาติ
แยกตามการมีเอกสารอนุญาตทำงาน

ที่มา: คำนวนจากการสำรวจโครงการส่งเสริมการป้องกันเอตส์ในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร) ปี พ.ศ. 2551
หมายเหตุ* แสดงค่าสัดส่วนที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ 0.05

เมื่อทดสอบความแตกต่างของสัดส่วนผู้พึงพอใจ “น้อย” เกี่ยวกับการทำงานระหว่างแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีเอกสารอนุญาตทำงาน และแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงาน โดยแจกแจงความพึงพอใจออกเป็น 3 ด้าน คือความพึงพอใจด้านรายได้ สถานที่ทำงานและนายจ้าง และเพื่อนร่วมงาน พบว่า ร้อยละของผู้พึงพอใจ “น้อย” เกี่ยวกับรายได้ และเพื่อนร่วมงานของแรงงานข้ามชาตินอกระบบสูงกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงานที่ระดับนัยสำคัญ 0.05 (รูปที่ 2) อย่างไรก็ตาม ร้อยละของผู้พึงพอใจ “น้อย” เกี่ยวกับสุขภาพ ของแรงงานข้ามชาติทั้งสองประเภทไม่มีความแตกต่างกันทางสถิติ

เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปในประเด็นความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายในการเข้ารับบริการจากสถานบริการของรัฐและเอกชนของแรงงานข้ามชาติ โดยอาศัยข้อมูลการสำรวจโครงการส่งเสริมการป้องกันเอตส์ในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟาร์มิตร) ปี พ.ศ.2553 พนักงานสัมภาษณ์จะสอบถามถึงระดับความสะดวกสบายที่ได้รับจากสถานบริการ โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ สะดวกสบาย ค่อนข้างสะดวกสบาย และไม่สะดวกสบาย และพนักงานสัมภาษณ์จะสอบถามถึงระดับความพึงพอใจในการรักษาพยาบาลของสถานบริการ โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือมีความพึงพอใจ ค่อนข้างพึงพอใจ และไม่พอใจ เฉพาะในกลุ่มแรงงานข้ามชาติที่ได้เข้ารับการรักษาที่สถานบริการทั้งของรัฐและของเอกชนเมื่อเจ็บป่วยในรอบ 1 ปี ที่ทำการสำรวจ ซึ่งตัวเลขน้อยจะบ่งบอกถึงระดับความพึงพอใจที่สูง และการได้รับความสะดวกสบายที่มาก ในขณะที่ตัวเลขมากจะบ่งบอกถึงระดับความพึงพอใจ และการได้รับความสะดวกสบายในระดับต่ำ

ผลจากการวิเคราะห์ พบว่า มีแรงงานข้ามชาติไปใช้บริการในสถานบริการเอกชนน้อยกว่าสถานบริการของภาครัฐ (ตาราง 1) และมีแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานไปใช้บริการน้อยกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีใบอนุญาตทำงาน ทั้งในสถานบริการภาครัฐและเอกชน โดยสัดส่วนการให้บริการสถานบริการภาครัฐและเอกชนของแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานเพียงร้อยละ 21 ในขณะที่เดียวกันสัดส่วนการให้บริการสถานบริการภาครัฐและเอกชนของแรงงานข้ามชาติที่มีใบอนุญาตทำงานมีค่าสูงกว่า คือประมาณร้อยละ 30

ตาราง 1 ค่าเฉลี่ยของระดับความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายในการเข้ารับบริการจากสถานบริการของรัฐและเอกชน จำแนกตามประเภทแรงงานข้ามชาติ

ความพึงพอใจ	ประเภทแรงงานข้ามชาติ		t	Sig.
	ไม่มีใบอนุญาตทำงาน	มีใบอนุญาตทำงาน		
ระดับความพึงพอใจเมื่อไปรับการรักษาที่สถานบริการของรัฐ	1.33 (N=209)	1.38 (N=515)	1.16	0.25
ระดับความสะดวกสบายที่ได้เมื่อไปรับการรักษาที่สถานบริการของรัฐ	1.39 (N=209)	1.40 (N=513)	0.17	0.86
ระดับความพึงพอใจเมื่อไปรับการรักษาที่สถานบริการของเอกชน	1.44 (N=77)	1.36 (N=107)	-0.93	0.35
ระดับความสะดวกสบายที่ได้เมื่อไปรับการรักษาที่สถานบริการของเอกชน	1.44 (N=78)	1.37 (N=107)	-0.92	0.36

ที่มา: คำนวนจากการสำรวจโครงการส่งเสริมการป้องกันเอตส์ในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟาร์มิตร) ปี พ.ศ. 2553

เมื่อเปรียบเทียบความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายในการเข้าใช้บริการจากสถานบริการของรัฐและเอกชน พบว่า ระดับความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายในการเข้าใช้บริการจากสถานบริการของรัฐและเอกชนมีค่าค่อนข้างต่ำ หรือมีระดับความพึงพอใจและความสะดวกค่อนข้างสูงนั่นเอง เมื่อทดสอบความแตกต่างของค่าเฉลี่ยทางสถิติ พบว่า ระดับความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายเฉลี่ยของแรงงานข้ามชาติทั้งสองกลุ่มไม่แตกต่างกันที่ระดับนัยสำคัญ 0.5 แม้ว่าค่าเฉลี่ยของระดับความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายที่คำนวณได้จะมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง

อภิปรายและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากผลวิเคราะห์ข้างต้น พบว่า แรงงานข้ามชาติที่ไม่ได้จดทะเบียนหรือไม่มีใบอนุญาตทำงานมีความรู้สึกแตกต่างกับกลุ่มแรงงานข้ามชาติที่ถือใบอนุญาตทำงาน โดยแรงงานที่ไม่มีใบอนุญาตในการทำงานพึงพอใจน้อยกว่าในประเด็นด้านรายได้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าภาครัฐควรมีมาตรการดูแลนายจ้างในด้านการให้สิทธิในการทำงานอย่างเท่าเทียม ไม่ให้มีความแตกต่างกันในทุกกลุ่มของแรงงาน

ในประเด็นการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพ พบว่า แรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานใช้บริการน้อยกว่าแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารอนุญาตทำงาน ทั้งในสถานบริการภาครัฐและเอกชน ซึ่งอาจสะท้อนถึงการเข้าถึงบริการด้านสุขภาพของแรงงานข้ามชาติที่ไม่มีใบอนุญาตทำงานว่ามีน้อยกว่าแรงงานที่มีใบอนุญาต ถึงแม้ว่าสถานบริการทั้งภาครัฐและเอกชนในประเทศไทยไม่มีนโยบายการแบ่งแยกผู้ป่วยบนพื้นฐานของสัญชาติ แต่ประเด็นค่าใช้จ่าย การเดินทาง ข้อมูลข่าวสาร และความเกรงกลัวเจ้าหน้าที่รัฐ ล้วนแล้วแต่เป็นอุปสรรคสำคัญในการเข้าถึงบริการของแรงงานข้ามชาติ โดยเฉพาะแรงงานที่ไม่มีใบอนุญาตทำงาน มาตรการเร่งด่วนจากภาครัฐที่จะช่วยลดช่องว่างในการเข้าถึงบริการของแรงงานข้ามชาติเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่จะช่วยให้สามารถคุ้มครองดูแลแรงงานข้ามชาติได้อย่างทั่วถึงขึ้น อย่างไรก็ตามสถานภาพทางกฎหมายของแรงงานต่างชาติดังกล่าวไม่ก่อให้เกิดความแตกต่างใดๆ ด้านความพอใจในบริการด้านสุขภาพ ซึ่งจากตัวเลขค่าเฉลี่ยระดับความพึงพอใจและการได้รับความสะดวกสบายในการเข้าใช้บริการจากสถานบริการของรัฐและเอกชนที่มีค่าค่อนข้างต่ำ หรือมีระดับความพึงพอใจและความสะดวกค่อนข้างสูง จึงอาจเป็นไปได้ว่าทั้งสองกลุ่มที่เข้ารับบริการต่างได้รับบริการด้านสุขภาพในประเทศไทยได้ในระดับดีเหมือนกัน

การเข้าถึงบริการของแรงงานข้ามชาติ ทั้งในกลุ่มแรงงานข้ามชาติที่มีและไม่มีใบอนุญาตทำงานเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศ โดยในอนาคตเมื่อโครงสร้างประชากรไทยเปลี่ยนแปลงหรือมีการรวมตัวของกลุ่มประเทศ ASEAN ประเด็นการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพ จะมีผลต่อการดูแลสุขภาพของแรงงานข้ามชาติ และภาวะสุขภาพของคนในประเทศ และมีมิติการทำงานที่เท่าเทียมกันของแรงงานก็จะสามารถช่วยส่งเสริมมาตรฐานการผลิตภายในประเทศให้เป็นที่ยอมรับในตลาดโลกได้

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- ปณิตา ศรศรี, ร.ต.อ.หญิง. (2554). *แรงงานต่างด้าว: ความสำคัญและการบริหารจัดการ*. ค้นเมื่อ 4 เมษายน 2554: <http://training.p3.police.go.th/doc/non4.pdf>.
- สำนักพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. (สิงหาคม 2553). *รายงานนอกระบบชะตากรรมนอกสายตา*. จัดหมายข่าวรายเดือน สำนักพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ, 29, 10 - 13.
- สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว กรมการจัดหางาน กระทรวงแรงงาน. (2554). *ข้อมูลสถิติรายเดือน: มกราคม พ.ศ. 2554*. สืบค้นเมื่อ 26 กุมภาพันธ์ 2554: <http://wp.doe.go.th/sites/default/files/statistic/7/sm01-54.pdf>.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. (2554). *โครงการตามไปดูคนนับคนสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2553*. สืบค้นเมื่อ 26 กุมภาพันธ์ 2554: www.ipsr.mahidol.ac.th/ipsr/Research/WatchCensus2010.
- ศิริกาญจนา พัฒนาคักดี. (2551). *การคุ้มครองแรงงานต่างด้าวในประเทศไทย: ภาพลักษณ์บนเวทีโลก*. สำนักคุ้มครองแรงงาน กรมสวัสดิการและคุ้มครองแรงงาน. สืบค้นเมื่อ 6 มีนาคม 2554: http://km.labour.go.th/Files/home/knowledge/1-13-08-2552News_s190951-1-2.pdf.
- อภิชาติ จำรัสฤทธิ์วงศ์ วาทีนี บุญชะลίκη จรัมพร ให้อยอง เณลิมพล แจ่มจันทร์ และ กัญญา อภิพรชัยสกุล. (2554) *รายงานการจัดเก็บข้อมูลพื้นฐาน โครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในแรงงานข้ามชาติ ประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร - 2) ปีพ.ศ. 2553*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Chamratrithirong, A., & Boonchalaksi, W. (2009). *Prevention of HIV/AIDS among Migrant Workers in Thailand Project (PHAMIT)*. Nakornpathom: Institute for Population and Social Research.
- Huguet, J., & Punpuing, S., (2005). *International Migration in Thailand*. Bangkok: International Organization for Migration.
- International Organization for Migration. (2004). *Glossary on Migration*. Geneva.: International Organization for Migration.
- Martin, P & Zurcher, G. (2008). Managing Migration; the Global Challenge. *Population Bulletin*. 63 (1):1 - 21.
- Pearson, E., Punpuing, S., Jampaklay, A., Kittisuksathit, S., & Prohmno, A. (2006). *The Mekong Challenge: Underpaid, Overworked and Overlooked: The realities of young migrant workers in Thailand*. Bangkok: International Labour Organization.

ประชากร
และสังคม
2554

ชีวิตความเป็นอยู่ของ แรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดสำคัญ ในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2553

Livelihood of Migrant Workers in 11 Major Provinces of Thailand in 2010

อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ Aphichat Chamratrithirong¹

จรัมพร ไหล่ายอง Charamporn Holumyong²

กัญญา อภิพรชัยสกุล Kanya Ahipornchaisakul³

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติในเชิงสังคม วัฒนธรรม เครือข่ายทางสังคม และการรับรู้ด้านสิทธิของแรงงานใน 11 จังหวัดที่มีการใช้แรงงานข้ามชาติอย่างเข้มข้น ผลการศึกษา พบว่า ความแตกต่างในด้านชีวิตความเป็นอยู่มีความแตกต่างกันอย่างหลากหลายในแต่ละจังหวัด แม้ว่าแรงงานข้ามชาติเหล่านั้นจะมาจากประเทศต้นทางประเทศเดียวกันก็ตาม พบว่าในกลุ่มแรงงานข้ามชาติพม่าที่จังหวัดระนองมีความสุขและความมั่นคงในชีวิตน้อยที่สุด ซึ่งข้อค้นพบเหล่านี้สามารถเป็นพื้นฐานในการสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่แท้จริงของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทยในบริบททางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกัน และเป็นข้อมูลสำคัญในการวางแผนการดำเนินนโยบายของทั้งภาครัฐและการปกครองส่วนท้องถิ่น ให้มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น

Abstract

This study explores the livelihoods of migrant workers in terms of social, cultural, and networking aspects, and perceptions of rights in 11 major provinces where migrant workers are concentrated. The findings show the critical differences between the livelihoods of migrant workers in each province. For instance, among migrants from Myanmar, those working in Ranong province experience the lowest level of happiness and security. The findings from this study enrich information on the livelihoods of migrant workers in Thailand especially in the geographical dimension. Moreover, policy makers will be able to utilize the knowledge gained in this study to monitor, manage, and protect migrants comprehensively. In addition they can initiate health, education, social protection and registration policies taking into account the variety of livelihoods of migrant workers in each province.

¹ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² อาจารย์ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

³ นักวิจัยโครงการ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. สถานการณ์แรงงานข้ามชาติในประเทศไทย

ปัจจุบันแรงงานข้ามชาติมีความสำคัญในการขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจในประเทศไทย โดยแรงงานข้ามชาติจาก 3 ประเทศที่มีพรมแดนติดกับประเทศไทย ได้แก่ พม่า กัมพูชา และสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) ได้กลายมาเป็นส่วนสำคัญของแรงงานไร้ฝีมือในภาคการผลิตต่างๆ ที่แรงงานไทยส่วนใหญ่ไม่ยอมทำ หรือที่เรียกว่างานประเภท 3D สกปรก (Dirty) อันตราย (Dangerous) และยากลำบาก (Difficult) ซึ่งเป็นที่รับรู้กันว่าแรงงานข้ามชาติจากพม่า กัมพูชา และสปป.ลาวเหล่านี้ เป็นแรงงานที่ได้รับค่าจ้างต่ำ และมีกระจายอยู่ทั่วประเทศทั้งในเขตเมือง และชนบท โดยกว่า 30 ปีที่ผ่านมาประเทศไทยได้กลายเป็นจุดหมายปลายทางหลักของแรงงานข้ามชาติจากพม่า กัมพูชา และสปป.ลาวเรื่อยมา โดยจำนวนแรงงานข้ามชาติจาก 3 ประเทศเพื่อนบ้านที่ได้รับอนุญาตทำงานในประเทศไทยในปัจจุบันมีสูงถึง 1.23 ล้านคน (สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว, 2554) ในจำนวนนี้ส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่มาจากประเทศพม่า คิดเป็นสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 79 ของแรงงานข้ามชาติที่ได้รับอนุญาตทำงานทั้งหมด แต่จากการประเมินขององค์กรและหน่วยงานต่างๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับแรงงานข้ามชาติคาดว่า ยังมีแรงงานข้ามชาติอีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้จดทะเบียนและอยู่ในระบบของภาครัฐ ซึ่งสะท้อนว่าแรงงานข้ามชาติที่มีทั้งหมดน่าจะไม่น้อยกว่า 3 ล้านคนทั่วประเทศ (Sciortino & Punpuing 2009) นักวิจัยด้านประชากรศาสตร์ประมาณการไว้ว่า ตัวเลขแรงงานข้ามชาติที่ปรากฏในการสำรวจสำมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2553 จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมาก และอาจมีจำนวนสูงถึง 4 ล้านคน (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2554)

ปริมาณแรงงานข้ามชาติจาก 3 ประเทศเพื่อนบ้านที่หลั่งไหลเข้าสู่ประเทศไทย เป็นเพียงประเด็นหนึ่งที่สร้างความตระหนักถึงพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากรในประเทศไทย ในขณะที่ประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างการย้ายถิ่นของแรงงาน นโยบายการควบคุมดูแลแรงงานข้ามชาติ และสวัสดิการในการทำงานและการเข้าถึงบริการทางสุขภาพของแรงงานก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อทิศทางการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมไทยเป็นอย่างมาก ดังนั้นการศึกษาสภาวะสุขภาพและการเข้าถึงบริการทางด้านสุขภาพ ลักษณะการทำงาน รูปแบบการย้ายถิ่น และนโยบายการควบคุมดูแลทั้งในระดับพื้นที่และระดับชาติ จะช่วยเพิ่มความเข้าใจถึงประโยชน์ อิทธิพล และผลกระทบของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี

บทความนี้ศึกษาชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติจากพม่า กัมพูชา และสปป.ลาวในพื้นที่ 11 จังหวัดที่ถูกเลือกตามเกณฑ์พื้นที่ที่มีจำนวนแรงงานข้ามชาติจาก 3 ประเทศเพื่อนบ้านที่อาศัยหรือทำงานอยู่มากที่สุด จากพื้นที่การดำเนินการของโครงการฟามิตร 34 จังหวัด ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นจังหวัดที่มีการกระจุกตัวของแรงงานข้ามชาติสูง ซึ่งข้อมูลรายละเอียดในส่วนของเนื้อหาและการวิเคราะห์ของโครงการฯ ได้รายงานไว้ใน “รายงานการจัดเก็บข้อมูลพื้นฐาน โครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในแรงงานข้ามชาติประเทศไทย (โครงการฟามิตร-2) ปี พ.ศ. 2553 (อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ และคณะ, 2554)

บทความนี้ได้วิเคราะห์ถึงคุณลักษณะ ชีวิตความเป็นอยู่ สถานภาพการทำงาน รายได้ รูปแบบการย้ายถิ่น และการปรับตัวให้เข้ากับชุมชนของแรงงานข้ามชาติ ทั้งที่เป็นแรงงานจดทะเบียนและไม่ได้จดทะเบียน ซึ่งจัดเป็นข้อมูลที่สำคัญที่จะสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องถึงชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศในปัจจุบัน อีกทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินนโยบายของภาครัฐ และการปกครองส่วนท้องถิ่นในการบริหารจัดการดูแลแรงงานกลุ่มนี้ได้อย่างเหมาะสมและมีประสิทธิภาพสูงสุด เช่น นโยบายด้านสุขภาพ

การศึกษา การคุ้มครองด้านสวัสดิการแรงงานและมาตรการการขึ้นทะเบียนแรงงานข้ามชาติ เป็นต้น พร้อมทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อการวางแผนการให้บริการ และระบบสวัสดิการที่เหมาะสมและครอบคลุมในแต่ละพื้นที่

2. วัตถุประสงค์

การศึกษานี้มีเป้าหมายหลักในการศึกษาข้อมูลพื้นฐานด้านชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติจากพม่า กัมพูชา และสปป.ลาว ที่ย้ายถิ่นเข้ามาทำงานในประเทศไทย โดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์แรงงานข้ามชาติที่จดทะเบียนและไม่ได้จดทะเบียน เพื่อสะท้อนสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่เกิดขึ้นจริงของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศในปัจจุบัน โดยชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานที่วิเคราะห์ในบทความนี้ ประกอบไปด้วยลักษณะพื้นฐานทางประชากรของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่ 11 จังหวัดที่ศึกษา รูปแบบการทำงาน รายได้ การย้ายถิ่น และการบูรณาการเข้ากับวัฒนธรรมไทย รวมถึงศึกษาถึงความพึงพอใจในชีวิต และสิ่งแวดล้อมในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันของแรงงานข้ามชาติ ตลอดจนความคาดหวังที่จะอาศัยและทำงานในประเทศไทยในระยะยาว ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่เกิดขึ้นจริงของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย และเป็นฐานข้อมูลสำคัญในการวางแผนการดำเนินนโยบายของทั้งภาครัฐและการปกครองส่วนท้องถิ่นให้มีความเหมาะสมกับลักษณะประชากรไทย ที่ปัจจุบันมีแรงงานข้ามชาติเป็นกำลังแรงงานที่มีส่วนในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ

3. ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ มาจากการสำรวจข้อมูลพื้นฐานของโครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย ภายใต้การดำเนินการของโครงการฟ้ามิตร ที่ได้ลงปฏิบัติการในพื้นที่ 34 จังหวัดทั่วประเทศ โดยได้รับการสนับสนุนจากกองทุนโลกด้านเอดส์ วัณโรค และมาลาเรีย ข้อมูลพื้นฐานภายใต้โครงการการวิจัยประเมินผลดังกล่าว ดำเนินการโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล โดยมีรายงานออกมาในปี 2554 (อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ และคณะ, 2554) ข้อมูลนี้ครอบคลุมแรงงานข้ามชาติทั้งหมด ทั้งชายและหญิง ที่เข้ามาทำงานในประเทศไทยเป็นระยะเวลาตั้งแต่ 3 เดือนขึ้นไป จาก 3 ประเทศที่มีพรมแดนติดกับประเทศไทย ได้แก่ พม่า กัมพูชา และสปป.ลาว เนื่องจากโครงการฟ้ามิตรได้ลงปฏิบัติการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ครอบคลุมสถานประกอบการทุกประเภทและทุกขนาดในพื้นที่โครงการ ทั้งสถานประกอบการที่มีใบอนุญาตและไม่มีใบอนุญาตถูกต้องตามกฎหมาย ดังนั้น ประชากรหรือกลุ่มเป้าหมาย จึงหมายถึง ทั้งแรงงานข้ามชาติที่จดทะเบียนและไม่ได้จดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมาย ซึ่งทำงานหรือประกอบอาชีพในสถานประกอบการทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ ในการลงสำรวจข้อมูลพื้นฐาน เพื่อความเหมาะสมและสอดคล้องต่อข้อคำถามและประเด็นการศึกษาที่ออกแบบไว้ในเครื่องมือการสำรวจ ช่วงอายุของแรงงานข้ามชาติที่จะทำการสอบถามและเก็บข้อมูลถูกกำหนดไว้ที่ ตั้งแต่ 15 ปี ถึง 59 ปี

การเลือกจังหวัดเพื่อทำการสำรวจข้อมูลพื้นฐานในครั้งนี้ ใช้วิธีการเลือกแบบเฉพาะเจาะจง (purposive sampling) โดยเลือก 11 จังหวัด ตามเกณฑ์พื้นที่ที่มีจำนวนแรงงานข้ามชาติพม่า กัมพูชา และสปป.ลาว

อาศัยหรือทำงานอยู่มากที่สุด จาก 34 จังหวัด ซึ่งเป็นพื้นที่การดำเนินการของโครงการฟามิตรทั้งหมด เนื่องจากขณะทำการสุ่มตัวอย่างยังไม่มีตัวเลขรายงานจำนวนแรงงานข้ามชาติทั้งหมดที่เชื่อถือได้ จึงจำเป็นต้องใช้ตัวเลขคาดประมาณจำนวนแรงงานข้ามชาติจากภาคีหรือหน่วยงานที่รับผิดชอบการดำเนินงานโครงการฟามิตรในแต่ละพื้นที่ เป็นฐานในการสุ่มหรือเลือกจังหวัดก่อน

จังหวัดที่เลือกโดย เลือกแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive sampling) คือจังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่ามากที่สุด 6 จังหวัด ได้แก่ กรุงเทพฯ ระนอง สมุทรปราการ สุราษฎร์ธานี ตาก สมุทรสาคร จังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติกัมพูชามากที่สุด 2 จังหวัด ได้แก่ ระยอง ตราด และจากประเทศ สปป.ลาว ได้แก่ อุบลราชธานี หนองคาย และขอนแก่น (รูปที่ 1)

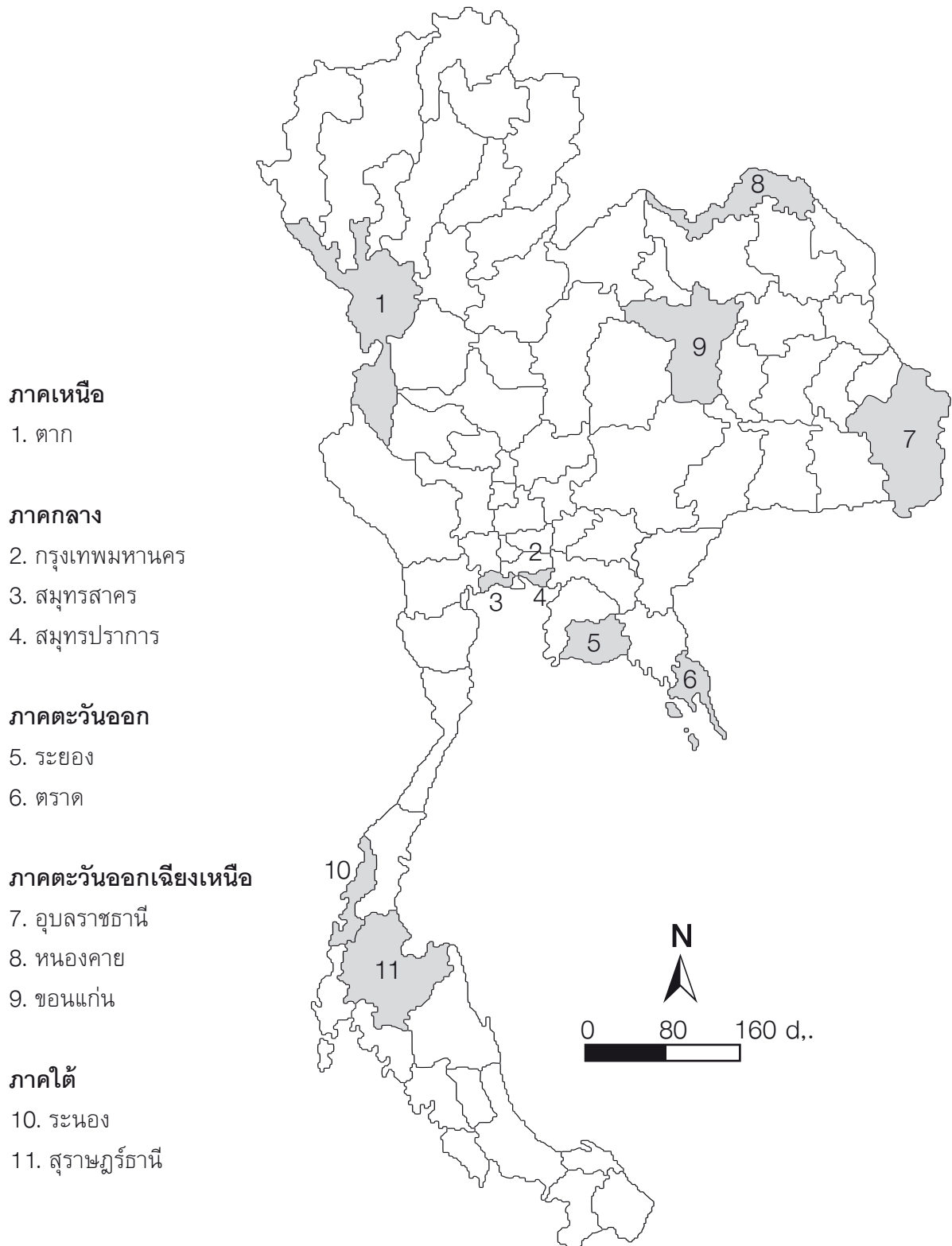
ในการสำรวจนี้เลือกใช้เทคนิคการสุ่มแบบสโนว์บอล (snowball technique) หรือใช้วิธีการบอกต่อ ๆ กัน (chain-referral method) เพื่อหาตัวอย่างในการเก็บข้อมูล โดยการวางจุดผู้ให้ข้อมูลหรือผู้ให้สัมภาษณ์รายแรก (seeds) กระจายอยู่ในหลายๆ จุดของในแต่ละพื้นที่ที่เป็นพื้นที่การปฏิบัติงานโครงการฟามิตรในจังหวัดนั้น ทั้งนี้เพื่อให้เกิดการกระจายและครอบคลุมผู้ให้ข้อมูลหรือผู้ให้สัมภาษณ์ที่หลากหลาย และเป็นการใช้ค่าใช้จ่ายในการทำรอบการสุ่มตัวอย่าง (sampling frame) เนื่องจากตัวเลขแสดงจำนวนแรงงานข้ามชาติที่มีหรืออาศัยอยู่จริงในแต่ละพื้นที่ไม่มีปรากฏชัดเจน

ในกระบวนการสุ่มตัวอย่างแบบลูกบอลหิมะ จำนวนตัวอย่างหรือผู้ให้สัมภาษณ์ที่ได้จากการบอกต่อจากแต่ละจุดผู้ให้ข้อมูลหรือผู้ให้สัมภาษณ์รายแรก (seeds) ถูกกำหนดไว้ที่ไม่เกินจุดละ 10 ราย กล่าวคือในแต่ละจังหวัด ในการได้มาซึ่งตัวอย่างทั้งสิ้น 400 ราย จุดผู้ให้ข้อมูลหรือผู้ให้สัมภาษณ์รายแรก ควรมีอย่างน้อยไม่ต่ำกว่า 40 จุด และการกระจายตัวของจุดผู้ให้ข้อมูล ควรเป็นไปตามสัดส่วนการกระจายตัวของประมาณการณ์จำนวนแรงงานข้ามชาติ ในแต่ละพื้นที่ดำเนินโครงการฟามิตร (ในระดับอำเภอ และระดับตำบล) และ กระจายไปตามลักษณะอาชีพของแรงงานข้ามชาติที่มีในพื้นที่ ซึ่งหลักๆ ได้แก่ การประมง การประมงต่อเนื่อง และการก่อสร้าง

การวางแผนเก็บข้อมูลเช่นนี้ ทำให้สามารถทำการวิเคราะห์ข้อมูลพื้นฐานแยกเป็นรายจังหวัดได้ รวมทั้งยังสามารถทำการวิเคราะห์ในภาพรวมของทุกจังหวัดที่เป็นพื้นที่ในการสำรวจจำแนกตามแต่ละกลุ่มหรือชั้นภูมิจังหวัดได้เช่นกัน ด้วยการปรับข้อมูลในระดับจังหวัดด้วย ค่าคงที่ หรือน้ำหนักตามสัดส่วน (fractional weight) ซึ่งปรับตามสัดส่วนแรงงานข้ามชาติที่มีในจังหวัดนั้น เมื่อเทียบกับจำนวนแรงงานข้ามชาติทั้งหมดที่มีในพื้นที่ 11 จังหวัด

ในการสำรวจครั้งนี้ เครื่องมือที่ใช้การเก็บรวบรวมข้อมูลทั้งหมด ได้แก่ แบบสอบถามอย่างมีโครงสร้าง (structured questionnaire) ใน 4 ภาษา คือ ไทย อังกฤษ พม่า และกัมพูชา ซึ่งในกระบวนการออกแบบและจัดทำแบบสอบถามได้ผ่านการทบทวนและพิจารณาจากหัวหน้าองค์กรภาคีในโครงการฟามิตร แบบสอบถามประกอบด้วย ข้อคำถามเกี่ยวกับลักษณะพื้นฐานของแรงงานข้ามชาติในด้านต่างๆ ความรู้และพฤติกรรมที่สอดคล้องตามดัชนีชี้วัดผลสำเร็จของโครงการตามแนวทางของ United Nations General Assembly Special Session on HIV/AIDS (UNGASS) และกองทุนโรค ด้านเอดส์ วัณโรค และมาลาเรีย รวมถึงข้อมูลพื้นฐานในด้านอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องและจะเป็นประโยชน์ในการติดตามประเมินผลการดำเนินงานของโครงการฟามิตรในขั้นต่อไป รวมถึงการกำหนดดัชนีหรือตัวชี้วัดผลลัพธ์ของโครงการ

รูปที่ 1 จังหวัดที่เป็นตัวอย่างในการสำรวจเก็บข้อมูลพื้นฐานโครงการฟาร์มิตร 2 จำนวน 11 จังหวัด

จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนาม ในช่วงเดือน มีนาคมและเมษายน พ.ศ. 2553 จำนวนแรงงานข้ามชาติ ที่ได้ทำการสัมภาษณ์ด้วยแบบสอบถามจากแต่ละพื้นที่จังหวัด แยกตามกลุ่มหรือชั้นภูมิ สามารถสรุปได้ดังนี้ คือ แรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า ได้จำนวนตัวอย่างจากกรุงเทพมหานคร 224 ราย สมุทรปราการ 398 ราย สมุทรสาคร 375 ราย ระนอง 401 ราย ตาก 380 ราย และสุราษฎร์ธานี 391 ราย แรงงานข้ามชาติจากประเทศกัมพูชาได้จำนวนตัวอย่างจาก ตราด 399 ราย ระยอง 400 ราย และแรงงานข้ามชาติจากประเทศ สปป.ลาวได้จำนวนตัวอย่างจากหนองคายและขอนแก่น รวม 437 ราย

สำหรับพื้นที่การสำรวจในกรุงเทพมหานคร เนื่องจาก ข้อจำกัดเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายแรงงานทั้งในพื้นที่ และระหว่างพื้นที่ที่มีค่อนข้างสูง อีกทั้งปัจจัยข้อจำกัดในการให้ความร่วมมือจากแรงงานข้ามและสถานประกอบการ ทำให้จำนวนตัวอย่างแรงงานข้ามชาติที่ได้ทำการเก็บข้อมูลและสัมภาษณ์ มีจำนวนน้อยกว่าขนาด ที่ต้องการที่ประมาณ 400 ราย

4. ข้อมูลทั่วไปของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่ 11 จังหวัดที่ศึกษา

แรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดที่สำคัญ มีความแตกต่างกันไปตามประวัติศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐาน และความต้องการแรงงานของท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะทางภูมิศาสตร์และพื้นฐานทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ ที่ต่างกัน ความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติในแต่ละจังหวัดดังกล่าวจึงขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคม และการประกอบอาชีพของคนในจังหวัดเหล่านั้น

จังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า คือ กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ สมุทรสาคร ระนอง ตาก และสุราษฎร์ธานี

กรุงเทพมหานคร เป็นจังหวัดใหญ่ มีชุมชนที่มีแรงงานข้ามชาติอาศัยอยู่หลายแห่ง ซึ่งส่วนใหญ่ คือ ชัยด์ ก่อสร้าง เขตสำคัญ ๆ ดังกล่าวที่เป็นตัวอย่างในการศึกษา คือ มีนบุรี และหนองจอก แรงงานข้ามชาติที่ทำงาน เป็นคนงานก่อสร้างในเขตดังกล่าวเป็นตัวอย่างของการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของแรงงานเหล่านี้ ซึ่งส่วนใหญ่มี ชีวิตความเป็นอยู่ค่อนข้างดีและได้เคยอยู่ในจังหวัดอื่นๆ มาก่อน

สมุทรปราการ เป็นจังหวัดที่มีสภาพทางเศรษฐกิจที่ดีอีกจังหวัดหนึ่ง ภาคอุตสาหกรรมเป็นภาคที่ทำรายได้สูงสุดให้กับจังหวัด จึงมีความต้องการแรงงานเป็นจำนวนมากรวมทั้งแรงงานข้ามชาติด้วย แรงงานข้ามชาติพม่าที่จดทะเบียน ในปี พ.ศ. 2551 มีจำนวนแรงงานข้ามชาติที่มาจดทะเบียนทั้งหมด 18,931 คน ซึ่งแรงงาน ที่อยู่ในพื้นที่คาดว่าจะมีประมาณ 72,000 คน ที่อยู่อย่างผิดกฎหมาย (ข้อมูลจากสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดสมุทรปราการ) ลักษณะประเภทอาชีพของแรงงานข้ามชาติที่มีอยู่ในพื้นที่ ส่วนใหญ่เข้ามาทำงานในประเทศไทย ในประเภทกิจการโรงงานมากที่สุด สำหรับอาชีพประมงต่อเนื่อง ส่วนใหญ่จะเป็นคนพม่า มอญ กะเหรี่ยง และ อาชีพประมง แรงงานส่วนใหญ่จะเป็นชาวพม่าโสดที่อยู่ในช่วงวัยทำงาน ไม่ได้อพยพมาเป็นครอบครัว สำหรับ อาชีพก่อสร้าง แม่บ้านและอาชีพอื่นๆ เช่น รับจ้างทั่วไป มีแรงงานข้ามชาติบ้างไม่ทราบจำนวนที่แน่นอน

สมุทรสาคร เป็นแหล่งธุรกิจประมงที่สำคัญของประเทศ และเป็นศูนย์กลางการซื้อขายสัตว์และผลิตภัณฑ์ สัตว์น้ำ ทำให้การประมงมีความต้องการแรงงานจำนวนมาก แต่เนื่องจากแรงงานไทยไม่นิยมทำงานในกิจการ

ประมงทะเลและต่อเนื่องจากประมงทะเล เพราะเป็นงานหนัก สกปรกและมีกลิ่นเหม็น ระยะเวลาไม่แน่นอน มักจ้างเป็นงานเหมาหรือจ้างเฉพาะฤดูกาล จึงทำให้มีการเข้าออกงานสูง เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานในกิจการดังกล่าว ในส่วนของกิจการภาคเกษตรและที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตรก็ประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานเช่นกัน ซึ่งเป็นงานที่ต้องอยู่กลางแจ้ง ตากแดด ทำงานไม่เป็นเวลา ทั้งนี้รวมทั้งภาคอุตสาหกรรมการผลิตต่างๆ ก็ขาดแคลนแรงงาน ผู้ประกอบการ/นายจ้างจึงหันมาจ้างแรงงานข้ามชาติทำงานแทนแรงงานไทย เนื่องจากแรงงานข้ามชาติไม่รังเกียจงานหนักงานสกปรก และมีความอดทน ซึ่งรัฐบาลก็ได้มีการผ่อนผันให้ใช้แรงงานข้ามชาติหลบหนีเข้าเมืองผิดกฎหมาย สัญชาติพม่า ลาว กัมพูชา ทำงานในจังหวัดสมุทรสาครตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 เป็นต้นมาถึงปัจจุบัน

ระนอง เป็นจังหวัดทางตอนใต้ของประเทศไทย มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศพม่า ดังนั้น จึงมีประชากรไทยและพม่าอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก และมีการข้ามไปมาของประชากรทั้ง 2 ประเทศ เศรษฐกิจหลักของระนอง คือการทำอาชีพประมง และกิจการต่อเนื่องประมง จากข้อมูลสำนักงานจัดหางานจังหวัดระนองพบว่า แรงงานข้ามชาติที่มาขอเลขประจำตัว 13 หลัก และแรงงานข้ามชาติที่ขึ้นทะเบียนแรงงานพม่าจากสำนักงานจัดหางานจังหวัดจำนวนมาก มีการคาดการณ์ได้ว่าแรงงานข้ามชาติที่น่าจะอยู่ในจังหวัดระนองปีละไม่ต่ำกว่า 80,000 คน

ตาก เป็นจังหวัดที่มีชายแดนติดกับประเทศพม่า มีแรงงานข้ามชาติที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่จังหวัดตาก ที่พบมากคือ อำเภอแม่สอด และอำเภอพบพระ การตั้งชุมชนของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่อำเภอแม่สอดและอำเภอพบพระ เป็นการตั้งบ้านเรือนตามลักษณะอาชีพ เนื่องจากแรงงานข้ามชาติในกลุ่ม 3 อาชีพส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่ย้ายถิ่นมาในพื้นที่มากกว่า 1 ปี ดังนั้นการตั้งชุมชนก็จะปะปนกับชุมชนคนไทย โดยมีลักษณะการตั้งบ้านเรือน หรือชุมชนของตามกลุ่มอาชีพคือ ก่อสร้าง แรงงานที่ประกอบอาชีพก่อสร้าง ส่วนใหญ่จะตั้งบ้านปะปนกับคนไทย โดยจะมีผู้รับเหมา เข้ามารับแรงงานในชุมชนและไปทำงานตามที่ต่างๆ แต่ถ้ามีการก่อสร้างที่ห่างไกลจากชุมชน ก็จะมีการตั้งที่อาศัยอยู่ในจุดที่ก่อสร้าง อุตสาหกรรมเกษตรและโรงงาน แรงงานกลุ่มนี้จะมีลักษณะการตั้งชุมชนที่เหมือนกัน คือคนหนุ่มสาวที่เป็นโสด จะพักอาศัยในโรงงาน และคนที่มีความรอบครัก็จะไปเช่าห้องพักหรือบ้านที่อยู่รอบๆ โรงงาน

สุราษฎร์ธานี เป็นจังหวัดที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีอีกจังหวัดหนึ่งของประเทศไทย ภาคอุตสาหกรรมที่สำคัญ คือ อุตสาหกรรมยางพารา อาหารทะเลแช่แข็ง จำนวนแรงงานข้ามชาติที่เข้ามาประกอบอาชีพในจังหวัดส่วนใหญ่เป็นแรงงานพม่า ประกอบอาชีพประมง

จังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติจากประเทศกัมพูชา คือ ตราด และระยอง

ตราด เป็นจังหวัดชายแดนสุดฝั่งทะเลตะวันออก มีรายได้เฉลี่ยต่อหัวของประชากรเป็นลำดับที่ 5 ของภาคตะวันออก ผลผลิตที่สำคัญส่วนใหญ่มาจาก การท่องเที่ยว ภาคธุรกิจจากการประกอบอาชีพ เกษตรกรรมประมงและต่อเนื่องประมง อุตสาหกรรม และการค้า ปัญหาหลักของจังหวัด คือ การขาดแคลนแรงงาน จนต้องใช้แรงงานข้ามชาติ ประมาณการแรงงานข้ามชาติในพื้นที่จังหวัดตราดโดยเจ้าหน้าที่โครงการประมาณ 30,000 - 35,000 คน จากการสัมภาษณ์ประธานสภาอุตสาหกรรมจังหวัดตราดเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2552 คาดว่ามีแรงงานข้ามชาติ ประมาณ 50,000 คน

ระยอง เป็นจังหวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว มีผลไม้ชั้นยอด และเป็นแหล่งอุตสาหกรรม มีรายได้ต่อหัวสูงเป็นอันดับ 1 ของประเทศ นอกจากภาคอุตสาหกรรมท่องเที่ยวแล้ว อาชีพประมง และกิจการต่อเนื่องประมงเป็นอีกหนึ่งอาชีพที่ทำรายได้สูงของจังหวัด จึงทำให้มีแรงงานข้ามชาติจากกัมพูชาเข้ามาทำงานเป็นจำนวนมากสำหรับอาชีพที่มีแรงงานข้ามชาติเข้ามาทำ ได้แก่ 1) กิจการประมง 2) กิจการเกษตรและปศุสัตว์ 3) กิจการก่อสร้าง 4) กิจการต่อเนื่องประมงทะเล 5) ผู้รับใช้ในบ้าน และ 6) กิจการอื่นๆ

จังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว คือ ขอนแก่น อุบลราชธานี และหนองคาย

ขอนแก่น เป็นจังหวัดที่มีรายได้เฉลี่ยต่อหัวประชากรเป็นอันดับที่ 1 ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเป็นอันดับที่ 37 ของประเทศ ด้วยยุทธศาสตร์ของจังหวัดต้องการเป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงเครือข่ายการค้าการลงทุน การพัฒนาด้านเศรษฐกิจจึงเป็นยุทธศาสตร์หลัก ทำให้มีสถานประกอบกิจการขนาดใหญ่ที่ต้องการแรงงานเป็นจำนวนมาก ทำให้มีแรงงานข้ามชาติเข้ามาเป็นแรงงานในสถานประกอบกิจการในจังหวัดขอนแก่นค่อนข้างมาก อำเภอที่มีสถานประกอบกิจการขนาดใหญ่และมีแรงงานข้ามชาติทำงานอยู่ แรงงานชาวลาวที่โรงงานผลิตรองเท้า จำนวน 1,200 คน นอกจากนี้ยังมีแรงงานข้ามชาติที่ทำงานอยู่ในสถานประกอบกิจการขนาดเล็ก และสถานที่ก่อสร้าง หรือภาคเกษตรกรรมอีกด้วย

อุบลราชธานี เป็นจังหวัดที่อยู่ติดชายแดนกับประเทศลาว แรงงานสามารถเดินทางไป-กลับ ได้อย่างสะดวกสบาย จึงทำให้มีแรงงานข้ามชาติเข้ามาทำงานรับจ้างในภาคเกษตรได้ง่ายทั้งมาอยู่อาศัย หรือมารับจ้างทำงาน จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอที่พบว่ามีความหนาแน่นของแรงงานข้ามชาติมี คือ 1) เมือง 2) ลำโรง 3) สว่างวีระวงศ์ 4) สิรินคร 5) วารินชำราบ และ 6) เขมราฐ ซึ่งแรงงานจะประกอบอาชีพ เกษตร คณงานในโรงงานอุตสาหกรรม และคนงานก่อสร้าง รวมจำนวนแรงงานที่จดทะเบียนประมาณ 939 คน นอกจากนี้ยังมีแรงงานที่ไม่จดทะเบียนอีกเป็นจำนวนมาก

หนองคาย เป็นจังหวัดติดกับประเทศ สปป.ลาว ด้วยความคล้ายคลึงกันทางด้านวัฒนธรรม ประเพณี และความใกล้ชิด ทำให้ประชาชนทั้งสองมีการลักลอบไปมาหาสู่กันได้ง่ายทั้งมีเครือข่ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในไทยก็มี โดยการแต่งงานกับคนไทย และจากสภาวะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันทำให้คนลาวเข้ามาทำงานฝั่งไทยเป็นจำนวนมาก โดยอาชีพที่นิยมทำกัน คือ ผู้รับใช้ในบ้าน กรรมกร และรับจ้างในภาคเกษตร การมารับจ้างนั้นจะมาตามฤดูกาลเกษตร เมื่อหมดฤดูกาลเกษตรจะกลับบ้าน

5. คุณลักษณะและความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดสำคัญ

คุณลักษณะและความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติใน 11 จังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติเข้ามาอยู่เป็นจำนวนมากดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มีความแตกต่างกัน ตามประวัติการตั้งถิ่นฐานและการใช้แรงงานตามอาชีพที่มีความต้องการในประเทศไทย คุณลักษณะและชีวิตความเป็นอยู่ต่างๆ เหล่านี้ ได้แก่

คุณลักษณะประชากรที่ 1 ลักษณะทางประชากรและกระบวนการทางประชากร ได้แก่ เพศ อายุ ระยะเวลาที่ได้ย้ายมาอยู่ในประเทศไทย การมีญาติอยู่ในประเทศไทย ประสบการณ์การย้ายถิ่นในประเทศไทย ประสบการณ์การย้ายถิ่นไปกรุงเทพมหานคร การติดต่อกับบ้านเดิม

คุณลักษณะที่สำคัญประการที่ 2 คือ สถานภาพการทำงาน อาชีพ และรายได้ของแรงงานข้ามชาติ ทั้งนี้รวมถึงชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย ในด้านการใช้ภาษาไทย การเข้าร่วมพิธีกรรมทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ซึ่งมีการบูรณาการเข้ากับวัฒนธรรมไทยด้วยหรือไม่ ชีวิตความเป็นอยู่ดังกล่าวนี้ จะได้มีการศึกษาถึงการปรึกษาหารือและการขอความช่วยเหลือว่ามีการบูรณาการหรือผสมผสานการดำเนินชีวิตเข้ากับคนไทยมากน้อยเพียงใด

คุณลักษณะประการที่ 3 คือ ประเด็นความพึงพอใจในชีวิต และสิ่งแวดล้อมในการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน ซึ่งได้แก่ ความพอใจเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย รายได้ สุขภาพ การทำงาน เพื่อนร่วมงาน และการใช้ชีวิตร่วมกับคนไทย และคุณลักษณะประการสุดท้ายที่การศึกษาค้นคว้าจะนำเสนอ คือการรับรู้ด้านสิทธิและความคุ้มครอง (ที่แรงงานข้ามชาติควรได้รับ) การศึกษาของบุตร ความปลอดภัยในชีวิตประจำวัน การประเมินตนเองถึงความสุขว่ามีมากน้อยเพียงใด รวมทั้งความตั้งใจของแรงงานข้ามชาติจากสามประเทศเพื่อนบ้านที่มาทำงานอยู่ใน 11 จังหวัดที่สำคัญเหล่านี้ว่าต้องการอยู่ในประเทศไทยตลอดไปหรือไม่ มากน้อยเพียงใด

5.1 ลักษณะทางประชากรและกระบวนการทางประชากร

เพศ: แร่งงานหญิงในตาก

แรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่าและกัมพูชาส่วนใหญ่เป็นเพศชาย เนื่องจากแรงงานส่วนใหญ่เริ่มด้วยการเข้ามาทำงานประมง สำหรับแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า แรงงานชายมีมากที่สุดในฐานภูมิลำเนา ซึ่งเป็นการรองรับงานอุตสาหกรรมประมงโดยตรงเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งต่างจากสมุทรปราการ สมุทรสาคร และระนอง ที่แม้จะมีงานประมงสำหรับแรงงานชาย แต่ก็ยังมีงานประมงต่อเนื่องและงานอื่นๆ สำหรับแรงงานหญิงด้วยที่มีความแตกต่างอย่างชัดเจนและตรงข้ามกับจังหวัดอื่นๆ คือ จังหวัดตาก ที่แรงงานหญิงพม่ามีมากกว่าชาย เพราะลักษณะงานเหมาะสำหรับแรงงานหญิงมากกว่า

อายุ: แร่งงานอายุมากที่ระนอง

อายุของแรงงานข้ามชาติโดยเฉลี่ย คือประมาณ 28 ปี ส่วนใหญ่อยู่ในวัยฉกรรจ์โดยกลุ่มอายุที่มีมากที่สุดได้แก่ อายุ 20-24 ปี และรองลงมาคืออายุ 25-29 ปี อย่างไรก็ตาม แรงงานข้ามชาติที่มีอายุมาก อาจมีสัดส่วนสูงในจังหวัดที่มีการตั้งรกรากของแรงงานข้ามชาติมานาน เช่น จังหวัดระนอง เป็นจังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติที่มีอายุ 35-39 ปี และ 40-50 ปี ในสัดส่วนที่มากกว่าจังหวัดอื่นๆ

ระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทย: เข้ามาหลังสุดคือในกกม.

โดยเฉลี่ยแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า และกัมพูชา มีระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทย ประมาณ 4 ถึง 5 ปี โดยจังหวัดระนองมีระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทยนานที่สุด คือ ประมาณ 6 ปี และจังหวัดที่อยู่สั้นที่สุด คือ ระยอง ซึ่งต่างจากประเทศ สปป.ลาว แรงงานข้ามชาติได้ย้ายเข้ามาในประเทศไทยในสามจังหวัดคือ อุบลราชธานี หนองคายและขอนแก่น เป็นเวลามากคือโดยเฉลี่ย 6.5 ปี ซึ่งนานกว่าแรงงานจากประเทศพม่า และกัมพูชาดังที่กล่าวมาแล้ว สำหรับแรงงานที่อยู่ในประเทศมานานนับเป็น 10 ปีขึ้นไปนั้น ในจังหวัดที่มีการตั้งรกรากของแรงงานข้ามชาติเหล่านี้มานาน เช่น จังหวัดระนอง มีมากถึงประมาณ 1 ใน 4 เลยทีเดียว และ

ในจังหวัดตราดและอุบลราชธานี หนองคายกับขอนแก่น แรงงานจากกัมพูชา และสปป.ลาว ที่เข้ามาอยู่เกิน 10 ปี มีสูงคือประมาณ 1 ใน 5 ด้วย เช่นกัน ส่วนระยะเวลาที่แรงงานข้ามชาติอยู่ในจังหวัดที่ทำการศึกษามีเวลาน้อยลงกว่าอยู่ในประเทศไทย ที่น่าสนใจคือแรงงานพม่าที่เข้ามาอยู่ในกทม.เป็นพวกเข้ามาอยู่ใหม่ไม่ถึง 3 ปีเท่านั้น โดยเฉลี่ยอยู่ในจังหวัดอื่นมาก่อนเข้ามาในกทม. ประมาณเกือบ 2 ปี การย้ายเข้ามาในกรุงเทพมหานครจึงไม่ใช่ว่าย้ายตรง แต่เป็นการย้ายต่อเนื่องมาอีกที

การย้ายที่อยู่ในประเทศไทย: แรงงานที่ย้ายถิ่นต่อมากที่สุดคือกลุ่มเกษตรกร

การย้ายถิ่นมาจากที่อื่น หรือเคยย้ายไปที่อื่น มีมากที่สุดในกลุ่มแรงงานข้ามชาติที่ปัจจุบันอยู่ที่ กทม. คือ เกือบ 1 ใน 3 เป็นผู้ย้ายถิ่นในรอบปีที่แล้ว สมุทรสาครมีแรงงานข้ามชาติที่เป็นผู้ย้ายถิ่นประมาณเกือบร้อยละ 10 จังหวัดที่ไม่ค่อยมีการย้ายไปไหน หรือมาจากที่อื่นได้แก่จังหวัดตาก

ประสบการณ์ในกรุงเทพมหานคร: แรงงานจากประเทศลาวจากอุบล หนองคาย และขอนแก่น เข้ากรุงเทพมหานครมากที่สุด

แรงงานข้ามชาติมีประสบการณ์การไปกรุงเทพมหานคร ในระดับสูงในกลุ่มแรงงานในจังหวัดใกล้เคียง คือสมุทรสาคร และสมุทรปราการ กล่าวคือ ร้อยละ 50 และ 42 ตามลำดับ แรงงานที่ทำงานในกรุงเทพมหานครเองก็ได้เข้ามาในกรุงเทพมหานคร (ซึ่งคงหมายถึงการเข้ามาในกรุงเทพมหานครชั้นใน⁴) มากถึงร้อยละ 80 ส่วนจังหวัดที่อยู่ไกล คือ ระนอง สุราษฎร์ธานี และตาก ประสบการณ์ดังกล่าวมีน้อย คือประมาณร้อยละ 6 หรือต่ำกว่านั้นเท่านั้น ฉะนั้น การที่แรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า จะเข้ามาในกรุงเทพมหานครกันมากขึ้นนั้น คงต้องมาจากจังหวัดใกล้เคียงเป็นส่วนใหญ่ แรงงานจากจังหวัดที่ไกลออกไปเข้ามาถึงกรุงเทพมหานครเพียงส่วนน้อยเท่านั้น อย่างไรก็ตามแรงงานข้ามชาติจากประเทศกัมพูชา ที่ได้เข้ามาในกรุงเทพมหานครมีมากพอสมควร คือประมาณกว่าร้อยละ 10 เพราะมาจากจังหวัดที่ไม่ไกลนัก คือจังหวัดตราด และระยอง ในทางตรงข้าม แรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว มีประสบการณ์กรุงเทพมหานครมากถึงร้อยละ 30 ทั้งๆ ที่จังหวัดที่อยู่ไกลออกไป คืออุบลราชธานี หนองคาย และขอนแก่น ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่า การเข้ามาสู่กรุงเทพมหานครของแรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว มีภาษาและวัฒนธรรมคล้ายคนไทย สามารถผสมกลมกลืนและเดินทางไกลเข้ามาในกรุงเทพฯ ได้ง่ายกว่า

การมีญาติอยู่ในเมืองไทย: สมุทรสาครมีญาติมากที่สุด

กระบวนการของประชากรอีกกระบวนการหนึ่ง คือการย้ายถิ่นฐานไม่ว่าชั่วคราวหรือถาวร ซึ่งมักจะเกี่ยวข้องกับปัจจัยสนับสนุนต่างๆ ปัจจัยสำคัญอันหนึ่งคือการมีเครือข่ายในถิ่นที่อยู่ใหม่ที่ช่วยเอื้ออำนวยให้การย้ายถิ่นทำได้ง่ายขึ้น เช่น การมีญาติพี่น้องอยู่ในเมืองไทย จะเห็นได้ว่า แรงงานข้ามชาติส่วนใหญ่ทุกจังหวัดจะมีญาติอยู่ในประเทศไทยสูงถึงร้อยละ 70 ถึงเกือบ 90 โดยเฉพาะสมุทรสาครซึ่งเป็นชุมชนพม่าที่ใหญ่ ย่อมเอื้ออำนวยให้มีการย้ายถิ่นของแรงงานเข้ามาทำงานได้สะดวกยิ่งขึ้น

⁴ สำหรับแรงงานที่ทำงานในเขตจังหวัดอื่นๆ นอกจากกรุงเทพฯ นิยามการได้ไปกรุงเทพฯ จะรวมถึงการเดินทางไปกรุงเทพฯ ในทุกๆ พื้นที่โดยไม่เฉพาะเจาะจงเพียงแค่การเข้าไปในกรุงเทพฯ ชั้นใน

5.2 สถานภาพการทำงาน อาชีพ และรายได้

สถานภาพการทำงาน: เอกสารประจำตัวเพื่ออยู่ในประเทศไทยและบัตรอนุญาตทำงานเป็นระบบมากที่สุดที่สุราษฎร์ธานี

แรงงานข้ามชาติที่เข้ามาทำงานในจังหวัดต่างๆ ของประเทศไทย มีทั้งที่จดทะเบียนถูกต้องและไม่ได้จดทะเบียน สำหรับแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า ส่วนใหญ่จดทะเบียนมีเอกสารประจำตัวเพื่ออยู่ในประเทศไทย⁵ และมีบัตรอนุญาตทำงาน คือ ประมาณร้อยละ 80-90 ที่จดทะเบียนเกือบทั้งหมดได้แก่ในจังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งมีการทำงานของแรงงานข้ามชาติอยู่ในระบบมากที่สุด ในทางตรงกันข้าม จังหวัดตาก มีสัดส่วนของแรงงานข้ามชาติที่มีเอกสารประจำตัวเพื่อทำงานในประเทศไทยเท่านั้น ส่วนที่ไม่มีเอกสารดังกล่าวอาจเป็นเพราะที่ทำงานอยู่ใกล้ชายแดน สามารถเข้าออกได้ง่าย และทำงานแบบไปๆ มาๆ ในระหว่างสองประเทศก็เป็นได้ เป็นที่น่าสังเกตว่า โดยเปรียบเทียบกับแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่าแล้ว แรงงานข้ามชาติจากประเทศกัมพูชา และสปป.ลาว มีเอกสารเป็นทางการน้อยกว่า

อาชีพ: สมุทรปราการ สมุทรสาคร ตาก และสุราษฎร์ธานี แรงงานทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในสัดส่วนที่สูงมาก

แรงงานข้ามชาติที่เข้ามาอยู่ในจังหวัดสำคัญๆ ของประเทศในแต่ละแห่งมีอาชีพแตกต่างกันไปอย่างเห็นได้ชัด แรงงานข้ามชาติที่เป็นลูกเรือประมงน้ำลึกจากประเทศพม่าไม่ได้มีมากเท่าที่คาดกัน คือมีเพียงประมาณร้อยละ 13 และ 9 ในจังหวัดสมุทรปราการและจังหวัดระนองตามลำดับ ซึ่งในจังหวัดระนองลูกเรือประมงชายฝั่งมีอีกประมาณร้อยละ 9 แต่ทั้งสองจังหวัดนี้มีลูกจ้างงานต่อเนื่อง ประมงชายฝั่งอีกประมาณร้อยละ 27 ทั้งสองจังหวัด สำหรับสมุทรปราการเอง แรงงานส่วนใหญ่เกือบร้อยละ 60 ทำงานเป็นลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมมากกว่า เช่นเดียวกับสมุทรสาครและสุราษฎร์ธานี ประมาณร้อยละ 80 ถึง 90 ทำงานดังกล่าว ซึ่งนับว่าเป็นสัดส่วนที่สูงมาก สำหรับจังหวัดที่ไม่มีชายฝั่งทะเล แรงงานข้ามชาติที่เข้ามาในจังหวัดตาก 2 ใน 3 ก็ทำงานเป็นลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรมเช่นเดียวกัน และอีกร้อยละ 28 ทำงานเป็นลูกจ้างการเกษตร สำหรับแรงงานพม่าในกรุงเทพมหานคร 2 ใน 3 ทำงานก่อสร้าง และอีก 1 ใน 3 ทำงานเป็นลูกจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม

รายได้: แรงงานพม่าสมุทรสาครรายได้ดีที่สุดในงานกับพญาเตชรารายได้ดีที่สุราษฎร์ธานี

เมื่อนำค่าจ้างมาคิดรวมเป็นค่าประมาณรายได้รายวันแล้ว พบว่า แรงงานข้ามชาติจะมีรายได้ประมาณวันละ 183 186 และ 152 บาท สำหรับแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า กัมพูชา และ สปป.ลาว ตามลำดับ ซึ่งถือได้ว่าแรงงานข้ามชาติในจังหวัดต่างๆ ได้ค่าจ้างประมาณ แรงงานขั้นต่ำ อาจสูงกว่าหรือต่ำกว่าบ้างเพียงเล็กน้อย ค่าจ้างสูงสุดพบในตราดคือ 201 บาท สำหรับแรงงานกัมพูชา ส่วนแรงงานพม่าค่าจ้างสูงที่สุดพบในสมุทรสาคร คือ 196 บาท และต่ำสุดในจังหวัดตาก (147 บาท) ทั้งนี้เพราะเกี่ยวเนื่องกับอาชีพดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

⁵ หมายถึงถึงเอกสารทุกประเภทที่แรงงานข้ามชาติใช้เป็นหลักฐานในการอยู่อาศัย เช่น ใบเสร็จจร 38/1 บัตรประจำตัวสีต่างๆ หนังสือเดินทาง และอื่นๆ

5.3 ความเป็นอยู่ในประเทศไทย

ภาษา และการเข้าร่วมพิธีกรรม: แรงงานที่ตกพม่าไทยได้น้อยที่สุด

ความสามารถในการพูดภาษาไทย มีความแตกต่างกันไปในจังหวัดต่าง ๆ ของประเทศ ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติที่มาจากประเทศพม่า จังหวัดที่พูดภาษาไทยได้น้อยที่สุดคือจังหวัดตาก มีเพียง 1 ใน 4 เท่านั้นที่พูดภาษาไทยได้ ทั้งนี้เพราะลักษณะการย้ายเข้ามาทำงานในจังหวัดนี้ เป็นการเข้าออกง่ายและเป็นลักษณะไป ๆ มา ๆ ยังคงติดต่อกับประเทศต้นทางอยู่ ที่ตั้งของชุมชนนี้ก็เป็นชุมชนชายแดน การพัฒนาขององค์กรเอกชนหลายแห่งได้ให้ความสำคัญกับการใช้ภาษาพม่า ในการช่วยเหลือดูแลแรงงานข้ามชาติเหล่านี้ ทำให้ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาไทยมากเท่ากับจังหวัดอื่น สำหรับจังหวัดที่ใกล้กรุงเทพฯ หรือในกรุงเทพฯ เอง แรงงานข้ามชาติพม่าสามารถพูดภาษาไทยได้มากกว่าจังหวัดที่กล่าวมาแล้ว

การเข้าร่วมกิจกรรมเชิงวัฒนธรรม: แรงงานจากกัมพูชาและลาวเข้าร่วมกิจกรรมวัฒนธรรมมากกว่าแรงงานจากพม่า

การเข้าร่วมกิจกรรมเชิงวัฒนธรรมเป็นเสมือนดัชนี ที่จะแสดงถึงการผสมผสานหรือบูรณาการชีวิตความเป็นอยู่เข้ากับคนไทย ผลการศึกษา พบว่า สำหรับแรงงานข้ามชาติพม่า มีการใช้ชีวิตในมิติดังกล่าวมาแล้วน้อย กล่าวได้ว่าแรงงานข้ามชาติส่วนหนึ่งซึ่งอาจถือว่าไม่มากนักได้เข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมกับคนไทย แต่ก็เฉพาะในจังหวัดที่มีแรงงานข้ามชาติด้วยกันอาศัยอยู่เป็นชุมชนใหญ่เท่านั้น เช่น ระนอง และสมุทรสาคร จังหวัดอื่น ๆ การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม หรือการใช้ชีวิตในมิติทางวัฒนธรรม ถือได้ว่ามีน้อยมาก ยิ่งกว่านั้น การใช้ชีวิตในมิติทางวัฒนธรรมของเชื้อชาติตนเอง ก็ยังถือว่ามีน้อยมากเช่นกัน ในทุก ๆ จังหวัด ไม่ว่าจะเป็นระนอง หรือสมุทรสาครก็ตาม ในทางตรงกันข้ามสำหรับแรงงานข้ามชาติจากประเทศกัมพูชาและสปป.ลาว การเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าว ถือได้ว่ามีมากกว่าแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่าอย่างเห็นได้ชัด

การปรึกษาปัญหาและการขอความช่วยเหลือ: แรงงานที่ตกได้รับความช่วยเหลือจากคนไทยน้อยที่สุด

แรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่าส่วนใหญ่ไม่ได้รับคำปรึกษาปัญหาหรือได้รับความช่วยเหลือจากคนไทยมากนัก โดยเฉพาะในจังหวัดตาก หรือแม้แต่ในระนองและสมุทรปราการเอง การให้คำปรึกษาและช่วยเหลือจากคนไทยมีมากในสุราษฎร์ธานีกว่าจังหวัดอื่น ๆ แต่เมื่อเทียบกับแรงงานข้ามชาติกัมพูชาและลาวแล้ว ความช่วยเหลือดังกล่าวจะมีมากกว่า

5.4 ความพึงพอใจในชีวิตและสิ่งแวดล้อม: แรงงานในกรุงเทพฯ และสมุทรปราการ พอใจในรายได้มากที่สุด

การศึกษาค้นคว้านี้ได้ถามถึงความพึงพอใจในชีวิตและสิ่งแวดล้อมของแรงงานข้ามชาติที่ได้เข้ามาอยู่และทำงานในประเทศไทยในจังหวัดต่าง ๆ ความพึงพอใจดังกล่าวมีอยู่ด้วยกัน 6 มิติ ได้แก่ ความพึงพอใจในที่อยู่อาศัย รายได้ สุขภาพ การทำงาน เพื่อนร่วมงาน และการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันกับคนไทย ผลการสำรวจ พบว่าแรงงานข้ามชาติทั้งสามเชื้อชาติ ส่วนใหญ่มีความพอใจกับรายได้ที่ได้รับ โดยเฉพาะแรงงานข้ามชาติพม่าที่ทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ และสมุทรปราการ แต่แรงงานเหล่านี้จะมีความพอใจกับที่อยู่อาศัยน้อยที่สุด เนื่องจากใน

เมืองใหญ่เช่นนี้ ค่าใช้จ่ายด้านการพักอาศัยมีราคาแพง ส่งผลให้แรงงานต้องอยู่กันอย่างแออัด หรืออยู่อาศัยตามที่โรงงานหรือสถานประกอบการจัดไว้ให้

การรับรู้ด้านสิทธิและความคุ้มครอง: แรงงานลาวพอใจกับการรับรู้เรื่องสิทธิมากที่สุด

โดยทั่วไปแรงงานข้ามชาติจากพม่าและกัมพูชา ส่วนใหญ่มีความรู้สึกบ่งบอกว่าการรับรู้ด้านสิทธิและความคุ้มครองน้อย โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ สมุทรปราการ ตาก และระนอง ซึ่งต่างจากแรงงานลาวซึ่งมีความพอใจเรื่องการรับรู้ด้านสิทธิและความคุ้มครองมากกว่าอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากแรงงานลาวสามารถเข้าใจภาษาไทยได้ดีกว่าแรงงานชาติอื่น ประกอบกับความคล้ายคลึงกันทางด้านประเพณีและวัฒนธรรมระหว่างไทย-ลาวที่ช่วยสนับสนุนให้แรงงานลาวทำกิจกรรมร่วมกับคนไทยได้อย่างกลมกลืน ส่งผลให้เกิดการสื่อสารแลกเปลี่ยนกันบ่อยครั้ง รวมไปถึงการสื่อสารด้านสิทธิและความคุ้มครองด้วย

การศึกษาของบุตร: ยังต่ำมากแม้ในกรุงเทพฯ สมุทรปราการ และตาก

สิทธิที่สำคัญอันหนึ่ง คือการศึกษาของบุตร ความแตกต่างในเรื่องดังกล่าวระหว่างจังหวัดต่างๆ สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน การศึกษาบุตรของแรงงานข้ามชาติลาว มีปัญหาน้อยที่สุด คือกว่าร้อยละ 90 สามารถเข้าถึงการศึกษได้ การศึกษาของบุตรของแรงงานข้ามชาติกัมพูชา กว่าร้อยละ 80 ก็ไม่มีปัญหาเรื่องการเข้าถึงการศึกษเช่นกัน แต่แรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่าในบางจังหวัด การเข้าถึงการศึกษามองว่าเป็นปัญหาอยู่มาก คือ ในสมุทรปราการ กรุงเทพฯ และตาก บุตรอายุ 5 ปีขึ้นไปของแรงงานข้ามชาติ ได้รับการศึกษาอยู่ในอัตราต่ำมาก คือ เพียงร้อยละ 11, 22 และ 37 ตามลำดับเท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าผู้ปกครองบางคนไม่ต้องการให้บุตรเรียนในประเทศไทย เพราะต้องการให้บุตรกลับไปเรียนที่ประเทศพม่ามากกว่า โดยจากงานวิจัยของ Thu (2006) พบว่า การศึกษาของบุตรแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่ามี 3 ประเภท คือ (1) เรียนในประเทศพม่า (2) เรียนในระบบของไทย และ (3) เรียนในโรงเรียนสำหรับเด็กอพยพซึ่งก่อตั้งโดย NGOs นอกจากนี้ผลจากการศึกษายังชี้ให้เห็นว่าปัญหาในการเข้าถึงการศึกษามองว่าประกอบด้วยอุปสรรคด้านที่พักอาศัย/ชุมชน ปัญหาด้านโรงเรียน และนโยบายและระบบของโรงเรียน ซึ่งสอดคล้องกับข้อค้นพบ OEC ที่ระบุว่าอุปสรรคสำคัญมาจากครอบครัว ชุมชน และโรงเรียนเอง (ILO & OEC, 2006)

ความสุขและความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน: แรงงานที่ระนองมีความสุขและความรู้สึกปลอดภัยน้อยที่สุด

ความแตกต่างระหว่างเชื้อชาติ เรื่องความพอใจในด้านความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน สามารถเห็นได้อย่างชัดเจน แรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว กว่าร้อยละ 90 มีความพอใจในเรื่องนี้มากหรือน้อยก็ปานกลาง ซึ่งต่างจากแรงงานข้ามชาติพม่าจากจังหวัดระนอง และในกรุงเทพฯ เองที่มีความรู้สึกปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินน้อยที่สุด สำหรับความรู้สึกว่าคนในครัวเรือนของตนมีความรู้สึกมีความสุขในระดับใด แรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว รายงานว่ามีความสุขที่สุดมากถึงร้อยละ 47 ซึ่งถือว่าเป็นเชื้อชาติที่มีความสุขมากที่สุด ในขณะที่เดียวกันเมื่อเปรียบแรงงานข้ามชาติพม่ากับกัมพูชา แรงงานข้ามชาติกัมพูชา โดยเฉพาะในจังหวัดตราด ก็มีความสุขมากกว่าแรงงานพม่า และเมื่อเปรียบเทียบในกลุ่มพม่าด้วยกัน แรงงานข้ามชาติพม่าในจังหวัดระนองจะมีความสุขน้อยที่สุด ในด้านความรู้สึกว่าคนในครัวเรือนมีความปลอดภัย

ในชีวิตและทรัพย์สิน ความแตกต่างระหว่างเชื้อชาติก็เป็นเช่นเดิมกล่าวคือ แรงงานลาวมีความรู้สึกปลอดภัยมากที่สุด รองลงมาได้แก่แรงงานกัมพูชาโดยเฉพาะที่จังหวัดตราด แรงงานพม่ามีความรู้สึกปลอดภัยน้อยที่สุด และจังหวัดที่มีความรู้สึกปลอดภัยน้อยที่สุดก็ได้แก่ระนองเช่นเดียวกัน

ความต้องการที่จะอยู่ในประเทศไทยถาวร: แรงงานลาวในภาคอีสานกว่าครึ่งหนึ่งต้องการอยู่ประเทศไทยตลอดไป

จากการสำรวจปรากฏว่า แรงงานข้ามชาติบางส่วนซึ่งอาจมีจำนวนไม่มากนัก มีความต้องการที่จะอยู่ในประเทศไทยตลอดไป กล่าวคือ แรงงานพม่าที่คิดจะอยู่ในประเทศไทยตลอดไป ส่วนใหญ่มีไม่ถึงร้อยละ 20 ยกเว้นในกรุงเทพฯ (ร้อยละ 24) และที่สมุทรสาคร (ร้อยละ 21) จังหวัดที่แรงงานข้ามชาติพม่าคิดจะอยู่ในประเทศไทยน้อยที่สุด คือ สุราษฎร์ธานี ซึ่งมีเพียงร้อยละ 8 เท่านั้น สำหรับแรงงานจากกัมพูชาที่คิดจะอยู่ในประเทศไทยตลอดไปมีเพียงร้อยละ 15 เท่านั้น เป็นที่น่าบันทึกเป็นอย่างยิ่งว่า แรงงานข้ามชาติจากประเทศสปป.ลาว มีแนวโน้มที่จะอยู่ในประเทศไทยตลอดไปมากกว่าครึ่งหนึ่ง (ร้อยละ 52) ข้อค้นพบในจังหวัดเหล่านี้มีความสำคัญกับนโยบายการใช้แรงงานข้ามชาติในประเทศไทย ซึ่งแม้ส่วนใหญ่จะกลับประเทศ แต่มีอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งถือว่ามากพอสมควรที่คิดจะอยู่ในประเทศไทย นโยบายที่จะรองรับความเป็นไปได้ดังกล่าวด้วยความเข้าใจในวิถีชีวิตแรงงานเหล่านี้ยิ่งถูกต้อง การเตรียมตัวที่จะมีแรงงานข้ามชาติเหล่านี้น้อยลงน้อยส่วนหนึ่งอยู่ร่วมกับคนไทยในประเทศตลอดไป ซึ่งอาจเป็นสิ่งที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ประเด็นสำคัญเหล่านี้ควรจะได้มีการศึกษาอย่างลึกซึ้งเพิ่มขึ้นต่อไป

6. สรุป

แรงงานข้ามชาตินับเป็นกำลังแรงงานส่วนหนึ่งที่มีส่วนขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ รูปแบบการกระจายตัวและลักษณะของแรงงานข้ามชาติมีความแตกต่างกันหลากหลายในพื้นที่ที่แตกต่างกัน ซึ่งผันแปรไปตามลักษณะการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ ประวัติการตั้งถิ่นฐานและการใช้แรงงานตามอาชีพที่มีความต้องการในประเทศไทย โดยภาคการผลิตที่มีแรงงานข้ามชาติทำงานอยู่มากประกอบด้วย ภาคการประมงและประมงต่อเนื่อง กิจการเกษตรและปศุสัตว์ กิจการก่อสร้าง และผู้รับใช้ภายในบ้าน แรงงานข้ามชาติส่วนใหญ่เป็นแรงงานวัยหนุ่มสาวที่อยู่ในช่วงเริ่มต้นของวัยเจริญพันธุ์ มีแรงงานข้ามชาติจำนวนมากที่อยู่กับคู่ครอง และในเวลาเดียวกันก็มีแรงงานข้ามชาติในสัดส่วนที่สำคัญที่ยังเป็นโสด แรงงานข้ามชาติเหล่านี้เดินทางเข้ามาทำงานตั้งแต่อายุน้อย และมักทำงานที่ใช้แรงงานที่ไม่ต้องอาศัยทักษะฝีมือ ดังนั้นจึง พบว่า แรงงานข้ามชาติเหล่านี้มีการศึกษาที่ไม่สูงมากนัก และแรงงานกลุ่มนี้ยังต้องเผชิญกับอุปสรรคในด้านข้อจำกัดในการใช้ภาษาไทย รายได้เฉลี่ยของแรงงานข้ามชาติค่อนข้างต่ำ แต่ พบว่า แรงงานส่วนใหญ่มีความพึงพอใจกับรายได้ที่ได้รับ

แรงงานข้ามชาติโดยเฉลี่ยมีระยะเวลาอยู่ในประเทศไทยมาแล้ว 4-5 ปี แรงงานส่วนใหญ่มีประสบการณ์การทำงานที่ทำงานกันพอสมควร หลายคนเคยเดินทางไปกรุงเทพฯ และที่สำคัญแรงงานข้ามชาติส่วนใหญ่มีเครือข่ายอยู่ในประเทศไทยซึ่งเอื้ออำนวยให้การย้ายถิ่นสะดวกขึ้น อย่างไรก็ตามพบว่า มีแรงงานข้ามชาติเป็นส่วนน้อยที่ต้องการที่จะอยู่ในประเทศไทยตลอดไป โดยเฉพาะแรงงานพม่าและกัมพูชาส่วนใหญ่ไม่มีความต้องการที่จะอยู่ในประเทศไทยตลอดไป ซึ่งแตกต่างกับแรงงานลาวที่กว่าครึ่งต้องการที่จะตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย

สัดส่วนของแรงงานข้ามชาติที่จดทะเบียนแตกต่างกันไปตามจังหวัดที่แรงงานตั้งถิ่นฐาน โดยสุราษฎร์ธานีเป็นจังหวัดที่มีสัดส่วนแรงงานข้ามชาติมีเอกสารในการทำงานมากที่สุด และตากเป็นจังหวัดที่มีสัดส่วนแรงงานข้ามชาติมีเอกสารในการทำงานน้อยที่สุด ความสามารถในการใช้ภาษาก็มีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่เช่นเดียวกัน โดยตากเป็นจังหวัดที่มีสัดส่วนแรงงานข้ามชาติพูดภาษาไทยได้น้อยที่สุด ในขณะที่การใช้ชีวิตที่ผสมกลมกลืนกับชุมชนไทยมีความแตกต่างกันไปตามสัญชาติของแรงงาน โดยแรงงานข้ามชาติพม่ามีมิติการเข้าร่วมสังคมและการประกอบกิจกรรมทางวัฒนธรรมกับชุมชนไทยค่อนข้างน้อย

ความแตกต่างและความหลากหลายในด้านชีวิตความเป็นอยู่ของแรงงานข้ามชาติในพื้นที่ที่แตกต่างกัน ในบทความนี้ สอดคล้องกับข้อมูลจากงานวิจัยของ Pearson, et al., (2006) ที่สะท้อนให้เห็นถึงชีวิตความเป็นอยู่รูปแบบการทำงาน การอยู่อาศัย การศึกษาของบุตร และการได้รับสิทธิและความคุ้มครองของแรงงานข้ามชาติที่มีความหลากหลายแตกต่างกันไปตามกลุ่มอาชีพต่างๆ ในขณะเดียวกันการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับระบบฐานข้อมูลแรงงานข้ามชาติของกฤตยา (2547) ยังสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายในระบบการจัดเก็บข้อมูลแรงงานข้ามชาติในแต่ละพื้นที่ของหน่วยงานต่างๆ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากข้อจำกัดที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่

กล่าวได้ว่า ข้อค้นพบในบทความนี้ สามารถเป็นพื้นฐานในการสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องถึงสภาพชีวิตความเป็นอยู่แท้จริงของแรงงานข้ามชาติในประเทศไทยในบริบททางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกัน และเป็นข้อมูลสำคัญในการวางแผนการดำเนินนโยบายของทั้งภาครัฐและการปกครองส่วนท้องถิ่น ให้มีความเหมาะสมกับลักษณะประชากรไทยยิ่งขึ้น เช่น นโยบายด้านสุขภาพ การศึกษา การคุ้มครองด้านสวัสดิการแรงงานและมาตรการการขึ้นทะเบียนแรงงานข้ามชาติ เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพิจารณาเพิ่มอายุการจดทะเบียนมากกว่า 2 ปี 2 ครั้ง และพิจารณาการจดทะเบียนเฉพาะจังหวัด เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการจัดสรรและดูแลการย้ายถิ่นต่อเนื่องภายในประเทศไทยของแรงงานเหล่านี้ด้วย

ตาราง 1: คุณลักษณะทางประชากร ระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทย ความเป็นอยู่ อาชีพ รายได้ ความสามารถในการพูด อ่าน และเขียนภาษาไทย และการอยู่อาศัย การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ในชุมชนของแรงงานข้ามชาติจากประเทศพม่า กัมพูชา และ สปป.ลาว ที่เข้ามาทำงานใน 11 จังหวัดสำคัญในประเทศไทย พ.ศ.2553

	พม่า								กัมพูชา			สปป.ลาว
	ชาย	หญิง	รวม	อายุเฉลี่ย	ระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทย (ค่าเฉลี่ยปี)	ระยะเวลาที่อยู่ในจังหวัดที่เก็บข้อมูล (ค่าเฉลี่ยปี)	ร้อยละที่เคยไปกรุงเทพฯ	ร้อยละได้ติดต่อกับครอบครัว/เพื่อนในประเทศที่อยู่เดิมประจำ	ร้อยละที่มีบัตรอนุญาตทำงาน	อาชีพ (เสนอเพียง 2 อาชีพหลัก)	% ลูกจ้าง ในโรงงานอุตสาหกรรม	% ลูกจ้างการเกษตร
คุณลักษณะของแรงงานข้ามชาติ	224	398	375	401	380	391	2169	399	400	799	437	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
จำนวนตัวอย่าง ¹	64.3	50.5	65.3	58.1	30.3	71.1	56.1	73.7	61.8	67.7	34.6	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
เพศ	35.7	49.5	34.7	41.9	69.7	28.9	43.9	26.3	38.3	32.3	65.4	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
อายุเฉลี่ย	26.53	27.55	27.74	28.88	28.72	27.49	27.92	28.05	27.85	27.95	28.58	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
ระยะเวลาที่อยู่ในประเทศไทย (ค่าเฉลี่ยปี)	4.41	4.04	4.77	6.10	4.37	4.16	4.67	5.18	3.87	4.52	6.49	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
ระยะเวลาที่อยู่ในจังหวัดที่เก็บข้อมูล (ค่าเฉลี่ยปี)	2.87	3.58	4.30	5.51	4.41	3.56	4.13	4.53	3.50	4.01	6.30	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
ร้อยละที่เคยไปกรุงเทพฯ	80.5	41.5	50.1	5.5	1.1	4.6	26.6	10.6	12.0	11.3	30.3	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
ร้อยละได้ติดต่อกับครอบครัว/เพื่อนในประเทศที่อยู่เดิมประจำ	50.2	66.2	59.2	45.6	58.7	40.1	53.5	39.4	47.1	43.3	80.4	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
ร้อยละที่มีบัตรอนุญาตทำงาน	86.6	83.4	89.6	91.5	39.6	95.7	80.9	12.8	33.3	23.0	22.6	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
อาชีพ (เสนอเพียง 2 อาชีพหลัก)												แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
% ลูกจ้าง ในโรงงานอุตสาหกรรม	33.0	58.8	80.8	17.5	67.4	88.5	59.2	0.0	27.3	13.7	41.0	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน
% ลูกจ้างการเกษตร	0.0	0.0	5.3	19.0	28.2	1.0	9.5				44.9	แบบทดสอบการอ่านและการเขียน

ที่มา: โครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันแอดโฮปในแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร)

ตาราง 1: (ต่อ)

	พม่า								กัมพูชา			สปป.ลาว
	ระดับประถมศึกษา	ระดับมัธยมศึกษา	ระดับอุดมศึกษา	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาเอก	
รายได้ (บาทต่อวัน)	191.5	191.1	196.0	177.8	146.7	173.1	183.4	200.6	167.4	184.9	151.8	
ร้อยละที่สามารถพูดภาษาไทยได้	83.0	69.3	71.2	52.9	24.5	55.1	57.6	65.4	62.2	63.8	82.6	
ร้อยละที่สามารถอ่านภาษาไทยได้	5.8	6.3	4.3	1.7	0.3	2.1	3.2	19.8	16.3	18.0	70.9	
ร้อยละที่สามารถเขียนภาษาไทยได้	4.0	4.8	3.5	1.7	0.5	1.5	2.6	11.5	9.3	10.4	35.1	
ร้อยละที่ร่วมประเพณีวันสำคัญทางศาสนาของคนไทย	3.6	1.8	14.7	6.2	8.8	2.6	6.4	47.0	30.1	38.6	57.9	
ร้อยละที่ร่วมประเพณีวันสำคัญทางศาสนาของตัวเอง	5.6	3.1	9.6	4.4	8.2	2.6	5.4	39	20.1	29.5	35.4	
ร้อยละที่ร่วมพิธีกรรมหรืองานศพของคนไทย	5.5	4.8	12	16.7	11.4	2.1	9	45	19.9	32.4	39.5	
ร้อยละที่ทำบุญตักบาตรพระของคนไทย	7.2	5.1	12	9.7	18.8	2.3	9.3	48	29.8	38.9	43.9	
ร้อยละที่ทำกิจกรรมทางสังคมในชุมชน (สงกรานต์) ของคนไทย	8.6	4.6	18.5	21.2	6.6	4.4	10.8	53.3	37.4	45.3	54.9	
ร้อยละที่ร่วมงานวันปีใหม่ของคนไทย	14	2.8	14.5	26.4	4.5	4.6	11	56	35.8	45.9	57	
คู่สมรสคนไทย	0.0	0.7	1.6	0.0	0.0	0.0	0.3	1.7	1.9	1.8	67.3	

ที่มา: โครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร)

ตาราง 1: (ต่อ)

คุณลักษณะของ แรงงานข้ามชาติ	พม่า							กัมพูชา			สปป.ลาว	
	ระดับผลผลิตต่อไร่	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร	ระดับการเกษตร			
คนชาติเดียวกัน	98.9	99.3	98.4	100.0	100.0	100.0	99.5	98.3	98.1	98.2	32.7	
นายจ้าง												
	คนไทย	50.8	81.8	82.8	85.7	71.9	63.7	69.2	73.3	73.3	95.2	
	คนชาติเดียวกัน	44.6	9.1	17.2	12.7	28.1	29.9	26.2	8.5	19.4	4.8	
	ทั้งสอง	4.6	9.1	0.0	1.6	0.0	6.4	4.6	18.2	7.3	13.7	
เพื่อน/เพื่อนร่วมงาน												
	คนไทย	1.1	0.8	3.1	4.7	0.0	1.4	1.7	0.0	4.6	2.0	15.9
	คนชาติเดียวกัน	97.7	99.2	96.9	95.3	100.0	98.6	98.1	99.4	94.7	97.3	79.7
	ทั้งสอง	1.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.6	0.8	0.7	4.3
ความพึงพอใจในชีวิตและสิ่งแวดล้อม ด้านที่อยู่อาศัย												
	มาก	29.9	14.5	38.4	30.9	32.5	21.3	27.6	18.6	20.6	19.6	44.2
	ปานกลาง	57.0	62.6	58.9	51.4	51.3	62.5	57.3	75.6	73.6	74.6	51.6
	น้อย	13.1	22.9	2.7	17.7	16.1	16.2	15.1	5.8	5.8	5.8	4.1
ด้านรายได้												
	มาก	71.5	67.4	37.2	31.7	39.4	33.9	45.0	42.0	55.5	48.7	40.1
ปานกลาง	26.7	29.3	57.4	48.1	46.0	51.2	44.3	54.8	42.2	48.5	52.5	

ที่มา: โครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร)

ตาราง 1: (ต่อ)

คุณลักษณะของ แรงงานข้ามชาติ	พม่า								กัมพูชา		สปป.ลาว
	ระดับประถมศึกษา	ระดับมัธยมศึกษา	ระดับปริญญาตรี	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก
น้อย	1.8	3.3	5.4	20.2	14.6	14.9	10.7	3.3	2.3	2.8	7.4
ด้านสุขภาพ											
มาก	48.8	57.3	51.4	61.3	70.8	54.2	58.0	19.3	19.3	19.3	51.2
ปานกลาง	44.2	34.6	44.9	33.9	21.8	44.7	36.8	78.1	77.4	77.8	43.5
น้อย	6.9	8.1	3.8	4.7	7.4	1.0	5.2	2.5	3.3	2.9	5.3
ด้านนายจ้างและสถานที่ทำงาน											
มาก	52.7	55.0	39.9	50.6	51.1	47.3	49.3	21.6	22.9	22.2	48.6
ปานกลาง	44.1	41.0	55.0	45.4	46.0	51.2	47.3	74.4	71.6	73.0	48.4
น้อย	3.2	4.1	5.1	4.0	2.9	1.5	3.5	4.0	5.5	4.8	3.0
ด้านเพื่อนร่วมงาน											
มาก	64.7	57.5	53.8	46.9	81.0	40.1	56.6	18.1	19.1	18.6	54.1
ปานกลาง	33.5	38.7	44.9	47.9	19.0	58.6	41.1	76.6	75.4	76.0	43.1
น้อย	1.8	3.8	1.3	5.2	0.0	1.3	2.3	5.3	5.5	5.4	2.8
ด้านการอยู่ร่วมกับคนไทย											
มาก	25.9	20.6	29.1	34.8	16.4	25.4	25.4	17.8	15.6	16.7	59.0
ปานกลาง	63.2	66.2	50.4	57.5	46.3	70.5	58.8	72.4	75.4	73.9	38.5

ที่มา: โครงการวิจัยประเมินผลโครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในกลุ่มแรงงานข้ามชาติในประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร)

ตาราง 1: (ต่อ)

คุณลักษณะของ แรงงานข้ามชาติ	พม่า								กัมพูชา		สปป.ลาว
	ระดับประถมศึกษา	ระดับมัธยมศึกษา	ระดับปริญญาตรี	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	ระดับปริญญาเอก	ระดับปริญญาโท	
น้อย	10.9	13.2	20.5	7.8	37.3	4.1	15.8	9.8	9.0	9.4	2.5
ด้านการรับรู้สิทธิและความคุ้มครอง											
มาก	7.9	9.4	24.6	14.0	12.7	19.5	15.2	14.6	7.0	10.8	39.6
ปานกลาง	33.3	38.3	48.4	36.8	35.2	63.5	43.3	54.3	53.3	53.8	46.8
น้อย	58.8	52.3	27.0	49.1	52.1	17.0	41.6	31.1	39.7	35.4	13.6
ด้านความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน											
มาก	8.6	10.4	28.9	13.7	8.8	20.3	15.5	13.4	11.5	12.5	46.8
ปานกลาง	60.6	63.4	45.1	37.2	61.4	66.6	55.3	56.1	53.1	54.6	47.0
น้อย	30.8	26.2	25.9	49.1	29.8	13.1	29.2	30.6	35.3	33.0	6.2
ถ้ามีบุตรอายุ 5 ปีขึ้นไป ได้เรียนหนังสือหรือไม่											
จำนวนตัวอย่าง	45	104	104	135	83	91	562	120	115	235	163
% ได้	22.2	10.6	88.5	88.9	37.3	97.8	62.8	85.8	80.9	83.4	92.0
หากเป็นไปได้ ต้องการที่จะอยู่ในประเทศไทยตลอดไป											
ตลอดไป	24.4	13.7	21.3	10.8	11.9	8.2	14.3	15.3	15.2	15.3	52.0
ไม่ตลอดไป	74.7	84.7	75.2	80.8	88.1	89.7	82.8	78.6	81.8	80.2	40.7
ไม่ทราบ/ไม่แน่ใจ	0.9	1.5	3.5	8.5	0.0	2.1	2.9	6.0	3.0	4.5	7.4

หมายเหตุ จำนวนตัวอย่างในแต่ละจังหวัด อาจเปลี่ยนแปลงตามคำถามบางข้อ แต่เปลี่ยนแปลงน้อยมากไม่เกินจังหวัดละ 2-3 คน

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤตยา อาชวนิจกุล. บรรณธิการ (2547). *คนต่างด้าวในประเทศไทยคือใครบ้าง? มีจำนวนเท่าไร? ระบบฐานข้อมูลแบบไหนคือคำตอบ?*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักบริหารแรงงานต่างด้าว กรมการจัดหางาน กระทรวงแรงงาน. (2554). *ข้อมูลสถิติรายเดือน: มกราคม พ.ศ. 2554*. สืบค้นเมื่อ 26 กุมภาพันธ์ 2554 :<http://wp.doe.go.th/sites/default/files/statistic/7/sm01-54.pdf>.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. (2554). *โครงการตามไปดูคนนับคน สัมภาษณ์ประชากรและเคหะ พ.ศ. 2553*. สืบค้นเมื่อ 26 กุมภาพันธ์ 2554: www.ipsr.mahidol.ac.th/ipsr/Research/WatchCensus2010.
- อภิชาติ จารัสถุธิรงค์ วาทีนี บุญชะลิกษ์ จรัมพร ไช้ลายอง เณลิมพล แจ่มจันทร์ และกัญญา อภิพรชัยสกุล. (2554). *รายงานการจัดเก็บข้อมูลพื้นฐาน โครงการส่งเสริมการป้องกันเอดส์ในแรงงานข้ามชาติ ประเทศไทย (โครงการฟ้ามิตร - 2) ปี พ.ศ. 2553*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- International Labour Organization (ILO) and Office of the Education Council (OEC), Ministry of Education, Thailand. (2006). *Research Study on Educational Opportunity of Migrant and Stateless Children in Samut Sakhon*. Bangkok: International Labour Organization.
- Pearson, E., Punpuing, S., Jampaklay, A., Kittisuksathit, S., & Prohmno, A. (2006). *The Mekong Challenge: Underpaid, Overworked and Overlooked: The realities of young migrant workers in Thailand*. Bangkok: International Labour Organization.
- Sciortino, R., & Punpuing, S. (2009). *International Migration in Thailand*, 2009. Bangkok: International Organization for Migration.
- Thu, Z. (2006). *Migrant children 's access to education in Thailand: a case study of Myanmar children in Samut Sakhon Province*. Unpublished master's thesis. Chulalongkorn University.

ส่วนที่ 3

จุดเปลี่ยนประชากรกับสุขภาพจิตและอนามัยเจริญพันธุ์

ประชากร
และสังคม
2554

การพัฒนาสุขภาวะผู้หญิง ในประเทศไทย

Development of Women's Well - being in Thailand

สุชาดา ทวีสิทธิ์ *Suchada Thaweessit²*

บทคัดย่อ

บทความนี้ นำเสนอสถานการณ์สุขภาวะของผู้หญิงในสังคมไทย และวิเคราะห์ช่องว่างในขบวนการพัฒนาผู้หญิงที่ผ่านมา ผู้เขียนนำเสนอว่า นอกเหนือจากปัจจัยทางชีววิทยาและจิตวิทยาแล้ว ประสบการณ์ชีวิตในแต่ละด้านของผู้หญิง ยังถูกกำกับด้วย โครงสร้างจากภายนอก อันประกอบด้วย เศรษฐกิจ การเมือง และอำนาจของวัฒนธรรมแบบชายเป็นใหญ่ ที่สำคัญ พบว่า การทำงานของโครงสร้างภายนอกดังกล่าว ทำให้สังคมไทยเต็มไปด้วยมายาคติและอคติต่อผู้หญิง มายาคติและอคติเหล่านั้นเหนี่ยวรั้งความก้าวหน้าของผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงเข้าไม่ถึงความเป็นธรรมและทรัพยากร และเข้าไม่ถึงสุขภาวะที่พวกเธอควรได้รับ สุดท้าย ผู้เขียนนำเสนอกรอบแนวคิดที่จะช่วยปิดช่องว่างของขบวนการทำงานพัฒนาผู้หญิง โดยให้ความสำคัญกับงานในสามด้าน ได้แก่ การมุ่งทำให้ผู้หญิงในฐานะปัจเจกบุคคลเกิดความเข้มแข็งด้านในและมองเห็นคุณค่าของตัวเอง การสร้างขบวนการผู้หญิงให้มีพลัง และการปฏิรูปวัฒนธรรมเพื่อสร้างสังคมที่เป็นธรรมสำหรับคนทุกกลุ่ม

Abstract

This paper focuses on analysis concerning the situation of women's well - being in Thailand. It also examines gaps in women's development and social movements. The author posits that besides an individual's biology and psychology, dominant structures including social, cultural, political, and economic, constitute all aspects of women's experience of well - being. Most importantly, it appears that the operation of these dominant structures has resulted in myths about and biases toward the female sex. The myths and biases have hindered efforts to bring about women's progress. They also have hampered the social justice and well - being that women have struggled for. In the end, three key strategies are introduced that may help to narrow the gaps in women's movements and development. First, the author emphasizes empowerment of an individual woman from the inside out in order to help women to rediscover their self - worth. Second, she argues for finding strategies to strengthen women's social movements. Finally, she stresses creating changes in Thai society to build social justice for all.

¹ ข้อมูลที่ใช้เขียนบทความนำมาจากการทบทวนเอกสารที่เกี่ยวข้อง และการจัดเวทีเชิงปฏิบัติการกับตัวแทนองค์กรผู้หญิงกว่า 50 องค์กร เพื่อจัดทำแผนงานสุขภาวะผู้หญิง ภายใต้การสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. 2552 ซึ่งผู้เขียนเป็นผู้รับผิดชอบโครงการพัฒนาแผนงานนี้

² ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

นำเรื่อง

คำว่า “สุขภาวะ” หมายถึง การมองภาวะความสุขใน 4 มิติ ประกอบด้วย ร่างกาย จิตใจ สังคม และ จิตวิญญาณ (ปัญญา) การพัฒนาสุขภาวะผู้หญิง หมายถึง การสร้างประสบการณ์ชีวิตเชิงบวก 4 ด้าน ดังกล่าว ให้เกิดขึ้นแก่ผู้หญิง การที่ผู้หญิงจะมีประสบการณ์ชีวิตเชิงบวกทั้ง 4 ด้านได้ ผู้หญิงต้องได้รับโอกาสในการเข้าถึง ทรัพยากรและบริการสาธารณะอย่างเป็นธรรม อีกทั้งการได้อยู่ในสภาพแวดล้อมทางสังคมที่เสมอภาค ปลอดภัย สามารถบรรลุเป้าหมายในชีวิตของตนเองได้ รู้สึกมีคุณค่า มีตัวตน มีศักยภาพ มีความพึงพอใจในชีวิตของตนเอง และมีความสุข ส่วน “ภาวะความเป็นธรรมทางสังคม” ของผู้หญิง หมายถึง ภาวะความเท่าเทียมระหว่างเพศ ที่ผู้หญิงปราศจากการถูกละเมิดสิทธิ และไม่ถูกเลือกปฏิบัติอันเนื่องมาจากการมีร่างกายเป็นผู้หญิง หรือ อันเนื่องมาจากวัฒนธรรมประเพณี บทบาทนี้นำเสนอสถานการณ์ จุดเปลี่ยน และช่องว่างของการพัฒนา ผู้หญิงในสังคมไทยในห้วงที่ผ่านมา รวมทั้งนำเสนอแนวทางการพัฒนาสุขภาวะผู้หญิงที่ควรเกิดขึ้นในอนาคต

ประเทศไทยมีประชากรมากกว่าครึ่งเป็นผู้หญิง เรามีผู้หญิงร้อยละ 50.9 หรือประมาณ 33.3 ล้านคน อย่างไรก็ตามความจำเป็นในการพัฒนาผู้หญิงไม่ได้มาจากเหตุผลที่ว่า เรามีผู้หญิงในจำนวนมากกว่าผู้ชาย แต่เป็นเพราะข้อเท็จจริงที่ว่า ผู้หญิงหลายกลุ่มและจำนวนมากในประเทศไทย ยังเข้าถึงความเป็นธรรมและความเสมอภาคทางสังคม ประเทศไทยให้ความสำคัญกับการพัฒนาผู้หญิงอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรมานาน โดยนับย้อนหลังไปได้ถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3 (พ.ศ. 2515 - 2519) จนถึงปัจจุบันนี้ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 10 (พ.ศ. 2550 - 2554) ยังคงเขียนระบุให้การพัฒนาผู้หญิงเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาประเทศ

ขณะนี้เราอยู่ในช่วงแผนพัฒนาผู้หญิงระยะยาว 20 ปี ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2535 - พ.ศ. 2554) มีการปรับแผนทุก ๆ 5 ปี เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัญหาใหม่ ๆ ของผู้หญิงที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นขับเคลื่อนโดยรัฐหรือโดยองค์กรพัฒนาเอกชน วิธีการพัฒนาผู้หญิงในสังคมไทยไม่ได้แตกต่างไปจากแนวทางการพัฒนาผู้หญิงในประเทศอื่น ๆ ทั่วโลก นั่นก็คือ พยายามรวมผู้หญิงเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลัก ที่มุ่งก้าวไปสู่สังคมที่มั่นคงทางเศรษฐกิจ จึงมักเน้นให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนในการสร้างงาน สะสมทุน สร้างสินค้า ขยายบริการ ขยายแรงงาน และมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในวัฒนธรรมบริโภคนิยม

การพัฒนาผู้หญิงในสังคมไทยยุคสมัยใหม่ มาจากมุมมองของผู้กำหนดนโยบายพัฒนาประเทศที่วิเคราะห์กันว่า ในอดีตผู้หญิงมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศน้อย อีกทั้งเป็นกลุ่มด้อยโอกาสที่ยังไม่ได้รับประโยชน์จากกระบวนการพัฒนาประเทศ จึงวางแผนนำผู้หญิงมาเป็นกลุ่มเป้าหมายตรงของการพัฒนา เพราะเชื่อว่าการพัฒนาในทิศทางนี้ ผู้หญิงน่าจะได้รับประโยชน์จากโครงการพัฒนาอย่างเต็มที่ สิ่งแรกที่รัฐทำคือ ส่งเสริมผู้หญิงให้ได้รับการศึกษา สร้างงาน และผลักดันเข้าสู่ตลาดแรงงาน นอกจากนี้สนับสนุนให้เข้ามามีบทบาทในโครงการ/กิจกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับท้องถิ่น อีกทั้งสร้างโครงการพัฒนาที่เชื่อมโยงกับบทบาทตามประเพณีของผู้หญิง

ผลที่เกิดตามมาจากการพัฒนาในแนวทางนี้ คือ ผู้หญิงถูกจัดวางไว้เป็นกลุ่มแม่บ้านในโครงการพัฒนาหมู่บ้าน เน้นให้เป็นผู้รับผิดชอบหลักในกิจกรรมวางแผนครอบครัวและการคุมกำเนิด ตอกย้ำให้ผู้หญิงทำบทบาทแม่ อย่างเข้มแข็ง เช่น เป็นผู้ดูแลสุขภาพอนามัยของทารกและเด็ก ทำการชั่งน้ำหนักเด็ก เรียนรู้การทำอาหารเสริมให้เด็ก ดูแลสุขภาพอนามัยของคนในชุมชนในฐานะอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน สร้างกลุ่ม

แม่บ้านและพัฒนาอาชีพให้ เพื่อให้งานของผู้หญิงช่วยเพิ่มรายได้ครัวเรือน เป็นต้น กระนั้นพบว่า โครงการพัฒนาผู้หญิงตามแนวทางนี้เป็นเพียงโครงการชายขอบ มีงบประมาณสนับสนุนเพียงเล็กน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับโครงการพัฒนาด้านอื่นของรัฐ

นักสตรีนิยมพากันวิจารณ์ว่า การมุ่งให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาตามแนวทางนี้ ตอกย้ำบทบาทหน้าที่ตามประเพณีของผู้หญิง คือ การเป็นแม่และเมีย ส่วนการส่งเสริมให้ผู้หญิงเข้าร่วมในตลาดแรงงานได้ละเลยข้อเท็จจริงที่ว่า ผู้หญิงไทยดำรงอยู่ในฐานะผู้ผลิตของครัวเรือนเคียงคู่กับผู้ชายมาตลอด เนื่องจากผู้หญิงจำนวนมากทำงานในไร่นา และจำนวนหนึ่งเป็นแม่ค้าในตลาดหาเงินเลี้ยงครอบครัว ขณะเดียวกันการทำงานดูแลความเรียบร้อยของบ้านและการเลี้ยงลูก ช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของครัวเรือนทั้งทางตรงและอ้อม การมุ่งให้ผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมเป็นแรงงานในภาคเศรษฐกิจแบบทางการ ตลอดจนการพัฒนาอาชีพหัตถกรรมให้แก่ผู้หญิงในหมู่บ้าน เช่น ทอผ้า เย็บจักร ทำจักสาน ทำงานฝีมืออื่นๆ ฯลฯ จึงเป็นการกดดันให้ผู้หญิงต้องทำงานหนักขึ้นเป็นสองเท่า

นักสตรีนิยมยังวิจารณ์อีกว่า ตัวแบบการพัฒนาที่ทำกันมา ถูกครอบงำจากอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ จึงมุ่งเน้นให้ผู้หญิงปรับปรุงตัวเองให้สอดคล้องกับการพัฒนากระแสหลัก ในขณะที่เงื่อนไขทางประเพณีวัฒนธรรมตลอดจนความคิดความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นหญิงเป็นชาย อันเป็นอุปสรรคใหญ่หลวงต่อการสร้างความก้าวหน้าและความเสมอภาคให้กับผู้หญิงยังไม่ได้รับการแก้ไข จึงเห็นความจำเป็นที่ต้องกระตุ้นให้ผู้หญิงเองและคนในสังคมเห็นร่วมกันว่า ความไม่เสมอภาคระหว่างหญิงชายเป็นปัญหาใหญ่ของสังคมไทยที่ต้องได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วน โดยต้องมีการตรวจสอบ ถอดรื้อ และบ่มเพาะความคิดความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นหญิงและความเป็นชายกันใหม่เลยทีเดียว

สถานการณ์ปัจจุบันของผู้หญิงในสังคมไทย

สถานการณ์ด้านกฎหมายและนโยบาย

การทำงานประเดิมผู้หญิงในประเทศไทยเริ่มต้นจาก การเคลื่อนไหวเพื่อขยายแนวคิดเรื่องสิทธิผู้หญิงและความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย หลังจากนั้นเครือข่ายองค์กรผู้หญิงผลักดันให้ประเทศไทยรับรองอนุสัญญาว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิงในทุกรูปแบบ โดยใน พ.ศ. 2528 รัฐบาลไทยได้ให้สัตยาบันต่ออนุสัญญานี้ นับแต่นั้นเป็นต้นมา รัฐไทยเกิดความตื่นตัวและตระหนักถึงความจำเป็นในการกำหนดมาตรการกฎหมาย และนโยบายระดับชาติ เพื่อสร้างความก้าวหน้าและจัดการเลือกปฏิบัติที่มีต่อผู้หญิงอย่างเข้มแข็งมากขึ้น องค์กรผู้หญิงยังทำงานต่อเนื่องร่วมกันผลักดันรัฐธรรมนูญที่ให้ความสำคัญต่อความเท่าเทียมระหว่างเพศ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับพุทธศักราช 2540 ที่เครือข่ายองค์กรผู้หญิงมีส่วนร่วมร่างจึงกลายเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรก ที่ประกาศเจตนารมณ์ชัดเจนว่า “คนทุกเพศมีความเท่าเทียมกัน”

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับ พ.ศ. 2550 ยังคงบัญญัติความเสมอภาคและไม่เลือกปฏิบัติอันเนื่องมาจากเพศไว้ในมาตรา 30 และในมาตรา 52 ระบุให้ผู้หญิงได้รับความคุ้มครองสิทธิมนุษยชนจากรัฐ ให้ผู้หญิงมีชีวิตอยู่โดยปราศจากการถูกกระทำความรุนแรงและไม่ถูกเลือกปฏิบัติด้วยความไม่เป็นธรรมทั้งมวล อีกทั้งให้ผู้หญิงได้มีสิทธิได้รับการฟื้นฟูในกรณีที่ประสบเหตุความรุนแรงและความไม่เป็นธรรม ที่สำคัญเมื่อ

พ.ศ. 2545 เป็นต้นมา รัฐบาลไทยได้จัดตั้งหน่วยงานสำคัญระดับชาติ คือ สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว เพื่อให้ผลักดันงานด้านการสร้างความเสมอภาคระหว่างหญิงชาย และช่วยส่งเสริมความก้าวหน้าของผู้หญิง มีการร่วมมือกับภาคประชาสังคมเสนอร่างพระราชบัญญัติความเสมอภาคหญิงชาย ส่วนในภาคประชาสังคมมีองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานในประเด็นผู้หญิงจำนวนหนึ่งเกิดและเติบโตขึ้นมาพร้อมกับความก้าวหน้าของผู้หญิง

ถึงปัจจุบันมีกฎหมายใหม่หลายฉบับที่ช่วยสร้างความเป็นธรรมให้ผู้หญิงผ่านการเห็นชอบของฝ่ายนิติบัญญัติ ส่วนกฎหมายที่ล้ำสมัยเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงความเป็นธรรมของผู้หญิงได้รับการแก้ไข อาทิ กฎหมายว่าด้วยเรื่องสิทธิในทรัพย์สินของคู่สมรส พระราชบัญญัติความรุนแรงในครอบครัว พระราชบัญญัติเรื่องการใช้นามสกุล และการใช้คำนำหน้าชื่อ พระราชบัญญัติป้องกันและปราบปรามการค้ามนุษย์ วิธีการพิจารณาคดีอาญาที่เกี่ยวกับเรื่องเพศในกระบวนการยุติธรรมได้รับการปรับปรุงให้มีความละเอียดอ่อนต่อผู้หญิงที่เป็นผู้เสียหายมากขึ้น ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงกฎหมายอาญา มาตรา 276 ให้การข่มขืนภริยาของตัวเองเป็น การกระทำที่มีความผิด และแก้ไขกฎหมายคุ้มครองแรงงานให้ผู้หญิงมีสิทธิลาคลอดได้ 180 วัน เป็นต้น

สถานการณ์ด้านความเสมอภาคทางสังคม

ที่ผ่านมา ถึงแม้ว่าการผลักดันประเด็นความเสมอภาคทางสังคมให้ผู้หญิงประสบความสำเร็จช้า เนื่องจากต้องเผชิญกับแรงต่อต้านจากกระแสความคิดแบบเก่า แต่การผลักดันขององค์กรผู้หญิงภาคประชาสังคมและการได้รับความร่วมมือจากภาครัฐบางส่วน ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นแก่ผู้หญิงในสังคมไทยหลายเรื่อง ตัวอย่างเช่น ผู้หญิงมีโอกาสด้านการศึกษาทุกระดับและทุกสาขากว้างขวางขึ้น นอกจากนี้ผู้หญิงมีโอกาเลือกประกอบอาชีพได้ตามความสามารถ ได้รับการยอมรับเข้าสู่อาชีพที่เคยถูกปิดกั้น ได้แก่ อาชีพผู้พิพากษา แพทย์ ตำรวจ วิศวกร เป็นต้น หน่วยงานราชการมีการจ้างงานผู้หญิงในสัดส่วนที่ดีขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับชาย ด้านการเมือง พบว่า การได้รับโอกาสให้เข้าไปมีส่วนร่วมทางการเมืองทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่นดีขึ้น มีสัดส่วนผู้หญิงที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและวุฒิสมาชิกเพิ่มขึ้น

สถานการณ์ด้านสุขภาวะ

กระนั้นก็ตาม การเข้าถึงสิทธิตามกฎหมาย ความเสมอภาค ความเป็นธรรม รวมทั้งโอกาสทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ของผู้หญิง ยังเต็มไปด้วยอุปสรรคขวากหนาม ทั้งอุปสรรคที่มาจากวิถีคิดของตัวเอง และของคนในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้กำหนดนโยบาย ผู้ร่างกฎหมาย ผู้นำนโยบายและกฎหมายไปปฏิบัติ ผู้ให้บริการสาธารณะด้านต่าง ๆ คนเหล่านี้ยังมีส่วนน้อยที่เปลี่ยนแปลงตัวเองเกี่ยวกับความคาดหวังและทัศนคติที่มีต่อผู้หญิง ในขณะที่จำนวนมากยังคงใช้มุมมองและความคุ้นชินแบบเดิม ๆ ในการตัดสินผู้หญิง ดังนั้นเมื่อทบทวนสถานการณ์สุขภาวะของผู้หญิงในแต่ละมิติอย่างละเอียดรอบด้าน เราจึงยังคงพบเห็นผู้หญิงจำนวนมากที่ยังเผชิญอยู่กับปัญหาเดิม ๆ ที่ยังแก้ไขไม่ได้ อีกทั้งยังมีปัญหาใหม่ๆ ที่เกิดจากผลกระทบของการพัฒนาที่ไม่สมดุลอีกด้วย ซึ่งขอลำดับถึงสถานการณ์ปัญหาสุขภาวะผู้หญิงในมิติ ร่างกาย จิตใจ สังคม จิตวิญญาณ (ปัญญา) โดยสรุปดังต่อไปนี้

1) มิติร่างกาย

ด้านสุขภาพ พบว่า อัตราการตายของแม่และเด็กลดลง ผู้หญิงเข้าถึงบริการสุขภาพมากขึ้น และมีอายุขัยเฉลี่ยยืนยาวขึ้น ในประเทศไทย พบว่า ผู้ชายมีอัตราการตายสูงกว่าผู้หญิงในทุกกลุ่มอายุ โดยเฉพาะในวัยแรงงานที่มีอายุตั้งแต่ 15 ปีขึ้นไป ในขณะที่ผู้หญิงมีอายุเฉลี่ยยืนยาวกว่าผู้ชายเกือบ 10 ปี โดยอายุขัยเฉลี่ยของผู้หญิงอยู่ที่ 74.5 ปี ส่วนผู้ชาย 65.0 ปี (สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว, 2551) การมีอายุยืนยาวของผู้หญิงในด้านหนึ่งแสดงให้เห็นถึงการเอาใจใส่ที่ดีขึ้นของรัฐในการจัดบริการสุขภาพอนามัยแม่และเด็กและอื่นๆ อย่างไรก็ตามอาจหมายถึงว่าผู้หญิงต้องผ่านประสบการณ์การเจ็บป่วยด้วยโรคเรื้อรังที่ยาวนานกว่าผู้ชาย (สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว, 2551) ในขณะเดียวกัน การมีอายุยืนยาวย่อมทำให้ผู้หญิงต้องตกอยู่ในฐานะผู้ดูแลสมาชิกในครอบครัว หรือคู่สมรสที่เจ็บป่วยเรื้อรังหรือทุพพลภาพ และผู้หญิงวัยกลางคนยังเสี่ยงกับปัญหาสุขภาพที่เกี่ยวเนื่องกับภาวะการหมดประจำเดือน

ขณะเดียวกัน ผู้หญิงยังเผชิญปัญหาสุขภาพหลายด้านโดยเฉพาะสุขภาพด้านอนามัยเจริญพันธุ์ พบว่าการสูญเสียสุขภาพทางกายของผู้หญิงนั้นมีความซับซ้อนและเชื่อมโยงอยู่กับความเป็นผู้หญิง นั่นคือความเปราะบางของสรีระทางธรรมชาติ บวกกับความเปราะบางที่สังคม-วัฒนธรรมสร้างขึ้น ผู้หญิงถูกคาดหวังให้ต้อง อ่อนโยน อ่อนหวาน เป็นผู้ตาม เป็นผู้ดูแลคนอื่น อดทน เชื่อฟัง ไม่ดื้อ และต้องไม่เสียงสาในเรื่องเพศ ในขณะที่ผู้ชายถูกคาดหวังให้ต้องเข้มแข็ง เป็นผู้นำในทุกเรื่อง รวมทั้งในเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศ หรือแม้กระทั่งสังคมหล่อหลอมให้ผู้ชายใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา เป็นต้น ทำให้เมื่อผู้หญิงก้าวเข้าสู่ความสัมพันธ์กับผู้ชาย ผู้หญิงจึงมักอยู่ในฐานะด้อยอำนาจกว่าชาย

ตัวอย่างของผลกระทบที่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรมทางเพศและการหล่อหลอมความเป็นหญิง-ชายแบบนี้ ได้แก่ ผู้หญิงไม่กล้าพูดคุยกู้ต่อเรื่องการคุมกำเนิด หรือต่อการใช้วิธีการป้องกันโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์กับคู่ของตน ข้อมูลการวางแผนครอบครัวบ่งชี้ว่า ผู้หญิงเป็นผู้รับภาระหลักในการใช้อุปกรณ์คุมกำเนิดวิธีคุมกำเนิดที่นิยมมากที่สุดในประเทศไทย คือ การรับประทานยาเม็ดคุมกำเนิด (ร้อยละ 45.26) รองลงมาเป็นการทำหมันหญิง (ร้อยละ 32.84) และการใช้ยาฉีดคุมกำเนิด (ร้อยละ 15.24) ซึ่งทั้งสามวิธีส่งผลข้างเคียงต่อสุขภาพและอนามัยเจริญพันธุ์ของผู้หญิง ในขณะที่พบว่าวิธีคุมกำเนิดโดยผู้ชาย ได้แก่ การใช้ถุงยางอนามัย และการทำหมันชายมีในสัดส่วนที่น้อยมาก (ร้อยละ 1.54 และร้อยละ 1.15 ตามลำดับ) (Office of Women's Affairs and Family Development & UNDP, 2008)

ดังนั้นผู้หญิงจำนวนหนึ่งจึงต้องเผชิญกับปัญหาการตั้งครรภ์โดยยังไม่พร้อมที่จะมีลูก และการตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อม นำพาผู้หญิงไปสู่ปัญหาการเจ็บป่วยหรือเสียชีวิตจากการทำแท้งที่ไม่ปลอดภัย เพราะการทำแท้งในประเทศไทยอย่างถูกกฎหมายทำได้ใน 2 เจอนไขเท่านั้น คือ ตั้งครรภ์จากการถูกข่มขืน และการตั้งครรภ์ที่อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพร่างกายของแม่ ผู้หญิงในประเทศไทยมีอัตราการตั้งครรภ์ที่ไม่พร้อมสูงเนื่องมาจากไม่ได้รับความร่วมมือจากผู้ชายในการใช้อุปกรณ์คุมกำเนิด ทำให้อัตราการทำแท้งมีสูงตามไปด้วย โดยพบในสัดส่วน 19.54 ต่อเด็กเกิดมีชีวิต 1,000 คน (Office of Women's Affairs and Family Development & UNDP, 2008) ที่สำคัญพบว่า เมื่อมีปัญหาการทำแท้ง ผู้หญิงกลายเป็นฝ่ายที่ถูกสังคมลงโทษโดยการประณามว่าเป็นแม่ใจร้ายหรือแม่ใจร้ายฆ่าลูกตนเอง ในขณะที่ผู้ชายไม่ต้องถูกตีตราใดๆ จากสังคม

ประเด็นการตั้งครรภ์ไม่พร้อมอันติดตามาด้วยปัญหาการเข้าถึงบริการทำแท้งที่ปลอดภัย ยังเป็นปัญหาใหญ่ที่คุกคามสุขภาพของหญิงไทย สาเหตุการทำแท้งส่วนใหญ่มาจากความไม่พร้อมทางเศรษฐกิจและสังคม แต่กฎหมายไทยไม่อนุญาตให้แพทย์จัดบริการให้ผู้หญิงที่ประสบปัญหาท้องไม่พร้อมด้วยสาเหตุนี้ การท้องไม่พร้อมและการยังคงกฎหมายห้ามการทำแท้งไว้ นำไปสู่ปัญหาจำนวนแม่วัยรุ่นเร็ว ๆ นี้ พบว่าหญิงตั้งครรภ์ที่เป็นวัยรุ่นมีแนวโน้มสูงขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา สถิติการคลอดในปี พ.ศ. 2552 บ่งชี้ว่ามีเด็กและวัยรุ่นคลอดลูกจำนวน 122,736 คน หรือประมาณ 336 คนต่อวัน เป็นเด็กหญิงที่อายุต่ำกว่า 15 ปี จำนวนประมาณ 3,000 คนต่อปี และเป็นการคลอดของวัยรุ่นที่มีอายุน้อยลง คือ อายุ 15-17 ปี (เบญจพร ปัญญา, 2554) ในทางการแพทย์ พบว่า หญิงที่ตั้งครรภ์ขณะอยู่ในช่วงวัยรุ่นตอนต้นมีความเสี่ยงด้านสุขภาพสูง เช่น เสี่ยงต่อภาวะแทรกซ้อน และการขาดสารอาหาร เป็นต้น

การที่ผู้ชายมีอิทธิพลในเรื่องเพศสัมพันธ์เหนือผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงเปราะบางต่อการถูกบังคับให้มีเพศสัมพันธ์ ถูกข่มขืน และถูกลวนลามทางเพศ ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2545-2549 มีคดีความรุนแรงทางเพศเพิ่มขึ้นจาก 4,896 คดี เป็น 9,653 คดี และการลวนลามทางเพศที่มีผู้หญิงและเด็กหญิงเป็นเหยื่อถูกรายงานในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันถี่ขึ้น มีงานวิจัยศึกษาพบว่า ผู้หญิงแต่งงานอายุระหว่าง 15-49 ปี ถูกสามีทุบตีทำร้ายร่างกายหรือทำร้ายด้านจิตใจอย่างต่อเนื่องมีสูงกว่าหนึ่งล้านคน (Office of Women's Affairs and Family Development & UNDP, 2008) งานวิจัยเรื่องความรุนแรงในชีวิตคู่ของ กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ ชี้ว่าเกือบครึ่งหนึ่งของผู้หญิงในกรุงเทพมหานครและในต่างจังหวัดที่ศึกษา เคยถูกระทำการรุนแรงทางกายและหรือทางเพศจากคู่ของตน (กฤตยา อาชวนิจกุล และคณะ, 2546)

การสำรวจภาวะการเจ็บป่วยระดับประเทศแสดงตัวเลขว่า ผู้หญิงมีอัตราการเจ็บป่วยร้อยละ 21.7 ซึ่งสูงกว่าผู้ชายที่พบเจ็บป่วยร้อยละ 17.7 ผู้หญิงในชนบทมีอัตราการเจ็บป่วยสูงกว่าผู้หญิงในเมือง (Office of Women's Affairs and Family Development & UNDP, 2008) ข้อมูลทางการแพทย์ยืนยันว่าสตรีผู้หญิงเสี่ยงต่อการติดเชื้อ และโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ได้ง่ายกว่าผู้ชาย แต่ผู้หญิงไม่กล้าบอกให้ผู้ชายใช้ถุงยางอนามัยเพื่อป้องกันการติดเชื้อ ทำให้ผู้หญิงมีอัตราการติดเชื้อเอชไอวีเพิ่มขึ้น ปัจจุบันสัดส่วนการติดเชื้อเอชไอวีระหว่างผู้หญิงและผู้ชายได้เข้ามาใกล้กันมากขึ้นคืออยู่ที่ 3 ต่อ 1 (United Nations, 2004) จากเดิมที่เป็นอัตรา 7 ต่อ 1 อัตราความชุกของการติดเชื้อเอชไอวีของหญิงมีครรภ์ร้อยละ 1.01³ ผู้ชายที่ติดเชื้อมีแนวโน้มไม่บอกสถานะติดเชื้อของตนให้ผู้หญิงทราบ (สุชาดา ทวีสิทธิ์ และ สุรียพร พันธุ์, 2551) ผู้หญิงติดเชื้อประสบปัญหาความยากจน สามีเสียชีวิตไปก่อนหน้าทำให้ต้องรับผิดชอบดูแลครอบครัวตามลำพัง เมื่อล้มป่วยทำงานไม่ได้ขาดรายได้ และมักไม่ได้รับการดูแลรักษาอย่างต่อเนื่อง และบางส่วนยังเข้าถึงโครงการให้ยาต้านไวรัสเพราะอุปสรรคกลัวการถูกสังคมรังเกียจ

ปัญหาที่สำคัญที่สุด คือ ผู้หญิงยังขาดความรู้และข้อมูลเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพอนามัยของตนเอง เพราะถูกหลอหลอมโดยวัฒนธรรมที่ทำให้เกิดอคติหรือมีทัศนคติที่เป็นลบต่อเนื้อตัวร่างกายของตนเองและต่อเรื่องเพศ ผู้หญิงจึงมักเกิดความอายไม่กล้าไปรับการตรวจมะเร็งเต้านม มะเร็งปากมดลูก และไม่กล้าปรึกษาหรือไปตรวจเมื่อมีปัญหาติดเชื้อในระบบสืบพันธุ์ ปัจจุบันพบผู้หญิงป่วยเป็นโรคมะเร็งเต้านม 16.3 ต่อประชากร

³ อ้างอิงจาก <http://rh.anamai.moph.go.th/static.htm> สืบค้นวันที่ 19 มีนาคม 2552.

100,000 คน ผู้หญิงเสียชีวิตจากโรคนี้ 1.8 ต่อประชากร 100,000 คน และอัตราการตรวจเต้านมของผู้หญิง อายุ 15-44 ปี มีร้อยละ 21.7 พบอัตราป่วยด้วยโรคมะเร็งปากมดลูก 20.9 ต่อประชากร 100,000 คน อัตราเสียชีวิตจากโรคนี้อยู่ที่ 1.4 ต่อประชากร 100,000 คน อัตราการตรวจมะเร็งปากมดลูกของผู้หญิงอายุระหว่าง 15-44 ปี เท่ากับร้อยละ 37.7⁴

ผู้หญิงที่ผ่านประสบการณ์สูญเสียมดลูกหรือสูญเสียเต้านมเนื่องจากโรคมะเร็ง มีปัญหาด้านจิตใจ และความสัมพันธ์กับคู่ชีวิต เช่น ไม่มั่นใจในตนเองเพราะคิดว่าตนเองได้สูญเสียคุณสมบัติความเป็นหญิงไป ซึ่งโดยทั่วไปความเป็นหญิงมักถูกผูกโยงเข้ากับตัวสัญลักษณ์คือเต้านมและมดลูก นอกจากนี้ ยังพบว่าอีกกว่ามีผู้หญิงจำนวนหนึ่งเจ็บป่วยอันเนื่องมาจากการทำงานที่ไม่ถูกสุขลักษณะ เช่น การต้องนั่งทำงานอยู่ในอิริยาบถ เดิมนาน ๆ การต้องกลืนปัสสาวะเพราะต้องทำงานในสายพานการผลิตของโรงงานทำให้มีอาการกรวยไตอักเสบ หรือการสัมผัสกับวัตถุหรือสารเคมีพิษในขณะทำงาน เช่น เกษตรกรหญิงที่ใช้ยาเคมีกำจัดศัตรูพืช แรงงานหญิง ในโรงงานผลิตอุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ที่ต้องสัมผัสกับสารปรอทในขณะทำงาน เป็นต้น

2) มิติจิตใจ

ร่างกายของผู้หญิงที่มีลักษณะแตกต่างจากผู้ชายโดยเฉพาะในด้านการเจริญพันธุ์ ทำให้ผู้หญิงต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางชีววิทยาในแต่ละช่วงวัยที่ซับซ้อนแตกต่างไปจากผู้ชาย การเปลี่ยนแปลงสภาวะทางร่างกายจากวัยเด็กถึงวัยสาว และจากวัยสาวจนถึงวัยทองและวัยชรา ผ่านประสบการณ์การมีประจำเดือน การตั้งครรภ์ การคลอด การให้นม การเลี้ยงดูลูก การหมดประจำเดือน การร่วงโรยของสังขาร และการเจ็บป่วย รวมทั้งการมีชีวิตอยู่ภายใต้เงื่อนไขความเสี่ยงต่าง ๆ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม เช่น การเผชิญกับการตกงาน เพราะแรงงานหญิงมักเป็นกลุ่มแรกที่จะถูกปลดออกจากการเมื่อเกิดวิกฤตเศรษฐกิจ ความหวาดกลัวการถูกระทำ ความรุนแรงทั้งจากคนในครอบครัวและคนแปลกหน้า เช่น ถูกสามีทุบตีทำร้าย ถูกผู้ชายแปลกหน้ากระทำความรุนแรงทางเพศ หวาดกลัวการถูกข่มขืน

ประกอบกับการที่ผู้หญิงต้องมีชีวิตอยู่กับความคาดหวังทางสังคมและของครอบครัว ที่ต้องมีหน้าที่ดูแลคนอื่น ดูแลสมาชิกที่ยังพึ่งตนเองไม่ได้ และดูแลสมาชิกที่เจ็บป่วย ไม่ว่าในฐานะที่เป็นผู้หญิง เป็นภรรยา เป็นแม่ เป็นลูกสาว เป็นพี่สาว หรือเป็นน้องสาว ภาระอันหนักอึ้งเหล่านี้ส่งผลต่ออารมณ์และจิตใจของผู้หญิงอย่างมาก จึง พบว่า โดยเฉลี่ยแล้วผู้หญิงในสังคมไทยในทุกช่วงวัยมีอัตราการเจ็บป่วยทางอารมณ์ เช่น เกิดความเครียด อารมณ์แปรปรวน หดหู่ เศร้า เสียใจ และวิตกกังวลในขั้นรุนแรงถึงขั้นรุนแรงมากกว่าผู้ชาย และมีแนวโน้มการเจ็บป่วยด้านจิตใจเพิ่มสูงขึ้นตามช่วงวัยของผู้หญิงอีกด้วย ข้อมูลการสำรวจสุขภาพจิตของคนไทย ชี้ชัดเจนว่าผู้หญิงมีสุขภาพจิตด้อยลงเรื่อย ๆ เมื่ออายุมากขึ้น หรือเมื่อเข้าสู่วัยกลางคนถึงวัยสูงอายุ นอกจากนี้ พบว่า ผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนมีความเสี่ยงต่อการมีสุขภาพจิตมากกว่าผู้หญิงที่ไม่ได้เป็นหัวหน้าครัวเรือนในทุกกลุ่มอายุ⁵ นอกจากนี้ข้อมูลจากกรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข แสดงให้เห็นว่าผู้หญิงเป็นผู้ป่วยทางจิตเวช รวมทั้งพยายามฆ่าตัวตายในอัตราที่สูงกว่าผู้ชาย

⁴ อ้างอิงจาก <http://rhanamai.moph.go.th/static.htm> สืบค้นวันที่ 19 มีนาคม 2552.

⁵ สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2551). โครงการสภาวะทางสังคมและวัฒนธรรม พ.ศ.2551. อ้างใน รศรินทร์ เกรย์. (2552). รายงานสุขภาพจิตคนไทย.

3) มิติสังคม

การที่สังคมเชื่อว่าผู้หญิงด้อยกว่าผู้ชายในเชิงความสามารถ สติปัญญา และพลังกำลัง ตลอดจนความเชื่อที่ว่าผู้หญิงต้องทำบทบาทแม่และภรรยาเท่านั้น ได้ไปสร้างกลไกที่กีดกันผู้หญิงไม่ให้ผู้หญิงได้เติบโตอย่างเต็มศักยภาพไว้อย่างซับซ้อนและแนบเนียน ดังนั้นถึงแม้มีโอกาสได้รับการศึกษามากขึ้น แต่ผู้หญิงยังเข้าสู่ตำแหน่งงานในระดับบริหารและระดับการเมืองน้อย นอกจากนี้ทำให้ผู้หญิงถูกเลือกปฏิบัติในเรื่องค่าจ้างและเงินเดือน ผู้หญิงส่วนใหญ่จึงมีรายได้เฉลี่ยจากการทำงานต่ำ อีกทั้งมีโอกาสในการหางานทำและหรือได้รับการว่าจ้างน้อย ทั้งหมดนี้ส่งผลต่อฐานะทางเศรษฐกิจของผู้หญิง พบว่า ผู้หญิงในสังคมไทยกำลังเผชิญกับปัญหาความยากจนสูงกว่าผู้ชาย และครอบครัวที่มีผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวเผชิญกับความยากจนที่รุนแรงกว่าครอบครัวที่มีผู้ชายเป็นหัวหน้าครอบครัว⁶

ผู้หญิงต้องใช้เวลาในชีวิตส่วนใหญ่หมดไปกับการทำงานดูแลความเรียบร้อยภายในบ้าน ทำอาหาร ดูแลสมาชิก ดูแลสัตว์เลี้ยง โดยเมื่อเปรียบเทียบกับผู้ชาย พบว่า ผู้หญิงใช้เวลาไปกับการทำงานบ้านสูงกว่าผู้ชายถึงหนึ่งเท่า (อ้างแล้ว 2551) กรณีหญิงแต่งงาน การใช้เวลาหมดไปกับการทำงานบ้าน การตั้งครรภ์ การเลี้ยงดูสมาชิกใหม่จนกว่าจะพึ่งตนเองได้ ทำให้ผู้หญิงสูญเสียโอกาสในการได้พัฒนาตัวเอง ตัดขาดจากเครือข่ายเพื่อนที่จะสนับสนุนช่วยเหลือยามเกิดปัญหาชีวิต ผู้หญิงหลายคนต้องสละทั้งความใฝ่ฝันและอนาคตหน้าที่การงานของตนหลังแต่งงาน เพราะความคิดที่ว่าครอบครัว (ซึ่งอาจไม่ได้หมายถึงแค่สามีและลูก) ต้องมาก่อน ส่วนความต้องการของตัวเองเอาไว้ทีหลัง เพราะถ้าหากผู้หญิงไม่ปฏิบัติตามแบบนี้ก็จะถูกประณามว่าเป็นผู้หญิงเห็นแก่ตัว/เป็นผู้หญิงไม่ดี

ในประเทศไทยมีผู้หญิงที่อยู่ในสถานการณ์เปราะบางหลายกลุ่มด้วยกัน เรามีผู้หญิงและเด็กหญิงที่อยู่ในอาชีพการค้าบริการทางเพศ รวมทั้งผู้หญิงที่ตกเป็นเหยื่อของขบวนการค้ามนุษย์ ซึ่งทั้งหมดเราไม่สามารถทราบตัวเลขที่แท้จริงได้ และเรา พบว่า ผู้หญิงในอาชีพบริการตามสถานบันเทิง คนรับใช้ตามบ้าน และผู้หญิงที่ทำงานในภาคเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการ เช่น แรงงานเหมาช่วงจากโรงงาน แม่ค้าแผงลอย หาบเร่ ผู้หญิงกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ไม่มีสัญชาติหรือไร้รัฐตามแนวชายแดน และหญิงแรงงานจากประเทศเพื่อนบ้าน กำลังเผชิญปัญหาการเข้าถึงสิทธิและบริการสาธารณะหลายอย่างที่รัฐจัดให้กับแรงงานในระบบเศรษฐกิจที่เป็นทางการ และเราพบว่า มีผู้สูงอายุผู้หญิงที่มีชีวิตอยู่ตามลำพังสูงกว่าผู้สูงอายุชาย (อ้างแล้ว 2551) ซึ่งส่งผลต่อการดูแลสุขภาพของผู้หญิงสูงอายุเอง

เรามีผู้หญิงในสามจังหวัดชายแดนใต้เป็นพันครอบครัว ซึ่งสูญเสียหัวหน้าครอบครัวจากสถานการณ์ความรุนแรง ครอบครัวเหล่านี้ต้องเผชิญกับความยากจนเพราะขาดเสาหลักที่หารายได้ ทำให้จำนวนหนึ่งต้องเดินทางไปหางานทำในประเทศมาเลเซีย ผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบได้พัฒนาบทบาทของตนเองจากการเป็นเหยื่อมาเป็นผู้นำครอบครัว แต่ยังถูกมองข้ามความสำคัญในการมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมในการสร้างสันติภาพและ

⁶ สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. 2551. รายงานความก้าวหน้าของผู้หญิง ปี 2551

ความมั่นคง⁷ และในช่วงภาวะเศรษฐกิจโลกถดถอยเช่นนี้ เราพบว่าแรงงานภาคอุตสาหกรรมส่งออก เช่น สิ่งทอ อุปกรณ์ไฟฟ้า และอิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งมีสัดส่วนการจ้างแรงงานหญิงสูงถึงร้อยละ 70 ต้องปลดคนงาน หรือปิดกิจการ แรงงานหญิงต้องตกงานเป็นกลุ่มแรกๆ ในขณะที่พวกเธอมักเป็นผู้หารายได้หลักของครอบครัว

จากข้อมูลการเฝ้าระวังสถานการณ์การเลิกจ้างในช่วงวันที่ 1 ม.ค. - 18 ธ.ค. 2551 พบว่า สถานประกอบการปิดกิจการเลิกจ้างพนักงาน 597 แห่ง ลูกจ้างถูกเลิกจ้าง 48,602 คน พื้นที่ที่มีการเลิกจ้างมากที่สุด 5 จังหวัดแรกคือ จังหวัดปทุมธานี สมุทรปราการ กรุงเทพมหานคร พระนครศรีอยุธยา และตาก ตามลำดับ ส่วนประเภทกิจการ ที่เลิกจ้างมากที่สุด ได้แก่ ผลิตภัณฑ์สิ่งทอ สิ่งถัก รองลงมาคือ การผลิตเครื่องประดับและเฟอร์นิเจอร์ ในปีนั้นยังมีแนวโน้มการเลิกจ้างเพิ่มอีกจำนวน 265 แห่ง ลูกจ้างที่จะได้รับผลกระทบประมาณ 130,480 คน ส่วนใหญ่เป็นประเภทกิจการอิเล็กทรอนิกส์ที่มีผู้หญิงเป็นแรงงานหลัก⁸

เรามีผู้หญิงทั้งในชนบทและเขตเมืองที่ต้องเผชิญกับภาวะความยากจน ตลอดจนได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐที่ทำลายสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ เช่น ผลกระทบจากมลพิษภาคอุตสาหกรรมมาตาปูด การสูญเสียที่ดินเพื่อโครงการพัฒนาของรัฐ สูญเสียแหล่งอาหารธรรมชาติเพราะการสร้างเขื่อน การขยายตัวของทุน และการขยายโรงงาน ในขณะเดียวกัน พบว่า ปัญหาสุขภาพ ปัญหาอนามัยเจริญพันธุ์ ปัญหาการถูกกระทำความรุนแรง และปัญหาการเข้าถึงระบบบริการสุขภาพและระบบสวัสดิการต่างๆ ของรัฐ ก็ยังไม่ได้รับการแก้ไขเท่าที่ควร

สุขภาพของผู้หญิงยังถูกทำให้แย่หรือแก้ไขได้ช้าจากการกระทำของสื่อ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภาพลักษณ์ของผู้หญิงที่สื่อนำเสนอ ที่ผ่านมามีสื่อทำให้การเลือกปฏิบัติ ตลอดจนการละเมิดสิทธิของผู้หญิง กลายเป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันได้ เห็นได้จากละครโทรทัศน์หลายเรื่องใช้ภาษาและศิลปะการแสดงที่สร้างภาพลักษณ์ผู้หญิงให้ดู อ่อนแอ เจ้ามายา ยั่วอารมณ์ทางเพศ งามายเรื่องของความรัก เพื่อผันกับความสัมพันธ์แนวโรแมนติก และ ยอมจำนนต่อการถูกกระทำความรุนแรง เป็นต้น

ผู้ผลิตสินค้าและนักสร้างสรรค์สื่อโฆษณากำลังแสวงหาผลประโยชน์จากผู้หญิงโดยใช้กลยุทธ์การตลาดและการโฆษณา โดยเห็นผู้หญิงเป็นเพียงผู้บริโภคที่ต้องการสินค้าใหม่ๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด มีการใช้ภาษาและการโฆษณาสินค้าที่เกินจริง โดยเฉพาะสินค้าเกี่ยวกับความงาม การโฆษณาสินค้าผู้หญิงได้ไปวางมาตรฐานความงามเฉพาะบางอย่างที่เกินจริงไว้ให้ผู้หญิง คือ ความงามแบบ อ่อนเยาว์ ผอมบาง และ ขาวใส เป็นต้น จึงมีผู้หญิงไทยกลายเป็นลูกค้าของผลิตภัณฑ์เพื่อความงามเพิ่มขึ้นในทุกชั้นชั้น อีกทั้งมีผู้หญิงจำนวนหนึ่งต้องประสบปัญหาสุขภาพอันเนื่องมาจากการทำศัลยกรรมความงาม การลดความอ้วน ดังปรากฏให้เห็นในข่าวหนังสือพิมพ์รายวัน

⁷ คณะทำงานวาระทางสังคม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เครือข่ายผู้หญิงเพื่อความก้าวหน้าและสันติภาพ มูลนิธิผู้หญิง และมูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท. *ฝนกลางไฟพลังชีวิตพลังใจทำสืบเสาะจากผู้หญิงชายแดนใต้*. 2552.

⁸ อ้างอิงจาก <http://www2.numia.com/12370/12/thai-social-political-economic/หุ้น-เศรษฐกิจ/สืบค้นวันที่18มีนาคม2552>

นอกจากนี้ในขณะที่วัฒนธรรมการบริโภคยาสูบและเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ของผู้ชายยังคงเป็นช่องทางสนับสนุนความรุนแรงที่ผู้ชายกระทำต่อผู้หญิงอย่างหนึ่งแล้ว ยังพบว่าการคุกคามของการโฆษณาขายสินค้าประเภทบุหรี่และเครื่องดื่มผสมแอลกอฮอล์ ทำให้วัยรุ่นหญิงไทยสมัยใหม่สูบบุหรี่และดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ในอัตราที่เพิ่มขึ้นอีกด้วย การสำรวจข้อมูลการสูบบุหรี่ของมูลนิธิเพื่อการรณรงค์ไม่สูบบุหรี่ชี้ชัดว่าอัตราการสูบบุหรี่ของผู้หญิงไทยเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยอัตราเพิ่มพบในวัยรุ่นหญิงและผู้หญิงวัยทำงาน ส่วนการดื่มสุราและเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ผสม จากผลการสำรวจอย่างต่อเนื่องในช่วงระหว่าง พ.ศ.2539-2546 ยืนยันว่าผู้หญิงรุ่นใหม่อายุ 15- 19 ปี มีแนวโน้มบริโภคสินค้าประเภทนี้สูงขึ้น จากร้อยละ 1 เป็นร้อยละ 5.6 และการวิจัยในหญิงที่กำลังตั้งครรภ์อายุตั้งแต่ 15 ปีขึ้นไปจำนวนหนึ่ง พบว่าร้อยละ 23.3 ยังคงดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ (วิลาสินี พิพิธกุล, 2549)

ในแง่มุมมองของกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม พบว่า ถึงแม้ว่ากฎหมายที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้หญิงได้รับการปฏิรูปไปแล้วหลายฉบับ แต่กฎหมายฉบับที่ไม่เป็นธรรมต่อผู้หญิงยังดำรงอยู่จำนวนหนึ่ง เช่น กฎหมายอาญามาตรา 305 ที่ไม่ยอมรับการทำแท้งให้ถูกกฎหมาย ยกเว้นกรณีถูกข่มขืนและการตั้งครรภ์ที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพแม่ กฎหมายแรงงานยังไม่คุ้มครองสิทธิสวัสดิการของผู้หญิงในอาชีพพนักงานบริการ กฎหมายที่ควรตราเพิ่มเติม เช่น กฎหมายคุ้มครองอนามัยเจริญพันธุ์ กฎหมายคุ้มครองการล่วงละเมิดทางเพศ เป็นต้น ยังไม่ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายนิติบัญญัติ นอกจากนี้มีกฎหมายหลายฉบับแม้แก้ไขให้ก้าวหน้าและคุ้มครองผู้หญิงได้มากขึ้น แต่ยังคงมีปัญหาเรื่องการบังคับใช้และการตีความ ประกอบกับผู้ใช้กฎหมายยังเต็มไปด้วยอคติทางเพศที่ฝังลึกมากจนรู้ไม่เท่าทันอคติของตนเอง จึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการเข้าถึงความเป็นธรรมของผู้หญิง เช่น กฎหมายเรื่องความรุนแรงในครอบครัว กฎหมายอาญาเรื่องการข่มขืน การคุกคามทางเพศ และกฎหมายการค้ามนุษย์ เป็นต้น

4) มิติจิตวิญญาณ

การมีสุขภาวะในมิติจิตวิญญาณ หมายถึง การมีสุขภาวะแบบองค์รวม โดยเส้นทางที่จะทำให้เข้าถึงสุขภาวะแบบองค์รวมได้ต้องผ่านการใช้ปัญญาปฏิบัติ ที่จะทำให้บรรลุถึงภาวะแห่งการตระหนักรู้ในคุณค่าของตัวเองและของผู้อื่น ซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงตัวเองจากภายใน และขยายผลการเปลี่ยนแปลงนั้นไปสู่การสร้างการเปลี่ยนแปลงในสังคมระดับกว้างให้ดีขึ้นได้ การใช้ปัญญาปฏิบัติ เป็นลักษณะของการคิดไตร่ตรองถึงเหตุปัจจัยแห่งทุกซ์ภาวะทั้งภายนอกและภายในตนเองอย่างลึกซึ้ง จนตระหนักชัดแจ้งและเห็นทางออก

แต่ที่ผ่านมาระบบพบว่า ผู้หญิงในสังคมไทยมีเส้นทางที่จำกัดในการที่จะได้ใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่างๆ อย่างใคร่ครวญและลึกซึ้ง ซึ่งบางคนอาจมองว่า กรณีที่พุทธศาสนาในประเทศไทยไม่อนุญาตให้ผู้หญิงบวชเป็นพระสงฆ์ หรือกรณีที่นักปฏิบัติธรรมหญิง เช่น แม่ชี มีสถานภาพที่ต่ำต้อยในสังคม หรือแม้กระทั่งหลายคนอาจบอกว่าเพราะชีวิตประจำวันของผู้หญิงมีภาระต้องใช้เวลาไปดูแลผู้อื่นมาก จึงไม่มีเวลาลำบากสำหรับการได้ฟื้นฟูปัญญาของตนเอง เป็นข้อจำกัดอันหนึ่งของการเข้าถึงสุขภาวะทางจิตวิญญาณของผู้หญิง ไม่ว่าข้อจำกัดเหล่านั้นจะมาจากสาเหตุใด น่าจะนำไปสู่ข้อสรุปที่เหมือนกันว่า การเข้าถึงความเป็นธรรมในด้านจิตวิญญาณเพราะสถานภาพของความเป็นผู้หญิง ได้ส่งผลต่อสุขภาวะผู้หญิงในทุกมิติอย่างที่เรารับรู้กัน เพราะผู้หญิงเองไม่ได้มีโอกาสคิดใคร่ครวญอย่างลึกซึ้งถึงกระบวนการหล่อหลอมตัวตนแบบหญิงและผลกระทบของมัน จึงทำให้ต้องวนเวียนอยู่กับทุกซ์ภาวะที่กล่าวถึงไปทั้งหมด

เพราะฉะนั้นการสร้างช่องทางและเปิดพื้นที่ใหม่ ๆ ให้ผู้หญิงได้มีโอกาสฝึกฝน เรียนรู้ และฟื้นฟูวิธีการใช้ปัญญาปฏิบัติของตนเองได้อย่างเข้มแข็ง น่าจะเป็นทางออกสำคัญอันดับแรก ๆ ในการสร้างสุขภาวะผู้หญิงแบบองค์รวม ซึ่งการส่งเสริมให้ผู้หญิงเข้าถึงพื้นที่ด้านจิตวิญญาณมากขึ้น อาจไม่จำเป็นต้องคิดภายในกรอบเรื่องศาสนาเพียงอย่างเดียว เพราะวิธีการกระตุ้นปัญญาปฏิบัตินั้นมีอยู่ด้วยกันหลายวิธี เช่น การอาศัยแนวปฏิบัติตามหลักคำสอนในศาสนาที่ตนเองศรัทธา หรือ ใช้วิธีการฝึกอบรมเน้นทักษะการใช้เหตุผลไตร่ตรองอย่างลึกซึ้ง การให้ความสำคัญกับอารมณ์ความรู้สึก การเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ของตนเองและจากผู้อื่น และวิธีสุดท้ายเน้นการหยั่งรู้ด้วยตนเองหรือด้วยญาณทัศนะของตัวเอง

มายาคติ: รากแก้วของความไม่เป็นธรรม

แม้ว่าผู้หญิงเป็นประชากรที่มีมากกว่าครึ่งหนึ่งของสังคมไทย แต่เป็นกลุ่มประชากรที่เผชิญกับความเปราะบางหลายด้านที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาวะ หากพิจารณากันอย่างลึกซึ้งแล้ว จะพบว่าปัญหาสุขภาวะและประสบการณ์ความเสี่ยงด้านสุขภาพของผู้หญิงนั้นมีความซับซ้อนแตกต่างไปจากผู้ชาย เพราะเงื่อนไขสำคัญของความเปราะบางและความเสี่ยงของผู้หญิง นอกจากจะเกี่ยวข้องกับลักษณะสรีระร่างกายแบบหญิงแล้วยังเชื่อมโยงอยู่กับวัฒนธรรมที่ปมเพาะรากฐานความคิดและความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นหญิง ของกลุ่มคนในสังคมอีกด้วย ซึ่งอันนี้ถือว่าเป็นรากเหง้าของปัญหาสุขภาพและสุขภาวะผู้หญิงเลยทีเดียว

คงไม่ผิดนักถ้าจะพูดว่า **สังคมไทยนั้นถูกรุ่นไปด้วยมายาคติเกี่ยวกับผู้หญิง** คำว่า **มายาคติ** ในที่นี้หมายถึง **ความคิดความเชื่อที่ตายตัวบางอย่างเกี่ยวกับความเป็นหญิงของสมาชิกในสังคม ซึ่งไปกำหนดสิ่งที่ถือกันว่าเป็น ‘ความจริง’ หรือ กลายเป็นมาตรฐานกำหนดสิ่งที่คิดกันว่า ‘ถูกต้อง’ แต่จริง ๆ แล้ว เป็นเพียงเรื่องที่ถูกพูดและเชื่อกันมา** กันมาจากรุ่นสู่รุ่นจนถึงปัจจุบัน จนท้ายที่สุดมายาคติเหล่านั้นมีอิทธิพลไปกำหนดภาพลักษณ์ความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ตายตัวเกี่ยวกับผู้หญิง ทำให้ตัวผู้หญิงเองและสมาชิกในสังคมนำมายาคติเหล่านั้นมาเป็นเรื่องจริง มายาคติเหล่านั้นสะท้อนให้เห็นในอคติและวิธีการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิงในสังคมนั่นเอง

สังคมต้องได้ตระหนักรู้ว่า กระบวนการสร้างมายาคติเกี่ยวกับผู้หญิงเริ่มต้นตั้งแต่การอบรมสั่งสอนจากพ่อแม่ที่บ้าน พบในหลักคำสอนของศาสนาหรือวัฒนธรรมดั้งเดิมบางส่วน คำสอนของครูที่โรงเรียน การพูดคุยแลกเปลี่ยนกับเพื่อนในที่ทำงาน ที่โรงเรียน เรียนรู้จากสื่อ จารีตประเพณี ขนบธรรมเนียม และกฎหมายต่าง ๆ ผู้หญิงจึงถูกคาดหวังให้อยู่ในกรอบคิดของสังคมที่ค่อนข้างตายตัว วิธีการหล่อหลอมความเป็นหญิงที่แยกย่อยและลึกซึ้ง จนทำให้ผู้หญิงเองก็ตามไม่ทันมายาคติ/ความหลงเกี่ยวกับตนเอง และผู้หญิงจำนวนหนึ่งยังรักษากรอบที่กักขังหน่วงเหนี่ยวความก้าวหน้าของตัวเองไว้อย่างมั่นคงด้วยซ้ำไป จึงไม่น่าแปลกใจนัก เมื่อมีการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความเป็นธรรมให้ผู้หญิงในประเด็นต่าง ๆ คนส่วนใหญ่มักมีท่าทีวางเฉยไม่สนใจ ในขณะที่บางกลุ่มออกมาต่อต้านคัดค้านข้อเรียกร้องเพื่อความเป็นธรรม ความมั่นคง และความปลอดภัยของผู้หญิง ซึ่งกลายเป็นอุปสรรคอย่างสำคัญ ที่ทำให้การทำงานขับเคลื่อนให้ผู้หญิงเข้าถึงสุขภาวะทั้ง 4 ด้านดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและไม่ราบรื่น โดยคนทำงานเองต้องเผชิญกับความยากลำบากและแรงเสียดทานมากมายตลอดมา

ยกตัวอย่างเช่น มายาคติที่บอกเราว่า ความไม่เท่าเทียมกันระหว่างเพศเป็นเรื่องความสมดุลของธรรมชาติ และของสังคม จึงไม่จำเป็นต้องไปเปลี่ยนแปลงเพราะจะทำให้ธรรมชาติและสังคมต้องเสียสมดุลไป ความเชื่อหรือมายาคติแบบนี้ทำให้ปัญหาของผู้หญิงไม่ได้รับการแก้ไข นอกจากนี้ยังมีมายาคติที่บอกเราว่าผู้หญิงเป็นเพศที่มีความอ่อนแอทางด้านสรีระ ปล่อยให้อารมณ์อยู่เหนือเหตุผล ไม่ฉลาดหลักแหลมเท่าผู้ชาย ต้องพึ่งพาอาศัยผู้ชาย มีความอ่อนไหวต่อสิ่งเร้าภายนอกได้ง่าย ส่งผลให้สังคมมองว่าผู้หญิงมีความสามารถน้อยกว่าผู้ชาย นำมาสู่การเลือกปฏิบัติที่ปิดกั้นโอกาสในการแสวงหาความก้าวหน้าของผู้หญิงทั้งในด้านการศึกษา การประกอบอาชีพ การเป็นผู้นำ และการมีส่วนร่วมในระบบการเมือง

ด้วยมายาคติทั้งสองอย่างนี้ที่กล่าวมา ผู้หญิงจึงถูกคาดหวังให้อยู่กับบ้าน ทำงานบ้าน และดูแลสมาชิกในครอบครัวเป็นหน้าที่หลัก ถึงแม้สังคมปัจจุบันยอมรับการออกไปทำงานนอกบ้านของผู้หญิงแล้วก็ตาม แต่ไม่ได้หมายความว่าสังคมจะปรับเปลี่ยนทัศนคติที่ว่า ผู้หญิงไม่ต้องดูแลรับผิดชอบงานในบ้านอีกต่อไป เพราะในความเป็นจริง พบว่า บ่อยครั้งที่ผู้หญิงยังคงแบกรับภาระทั้งหาเงินเลี้ยงครอบครัวและดูแลทำงานบ้านไปด้วย เข้าทำนองที่ว่า “มือก็ต้องไกว ดาบก็ต้องแกว่ง” กลายเป็นการรับภาระหนักซ้ำซ้อนของผู้หญิง คือ ต้องทำทั้งงานบ้านและงานหารายได้นอกบ้านในเวลาเดียวกัน

กลุ่มคนในสังคมยังมีมายาคติที่เกี่ยวกับอุดมการณ์ครอบครัว ที่ทำให้ผู้หญิงภาคภูมิใจกับภาพลักษณ์ของการได้เป็นเมียและแม่ที่มีหน้าที่รักษาความความมั่นคงและความสมานฉันท์ในครอบครัวไว้ให้จงได้ ถึงแม้ผู้หญิงจะถูกกระทำคามรุนแรง หรือ ถูกทำร้ายทางร่างกายและจิตใจจากสามี ผู้หญิงส่วนใหญ่ก็ยังอดทนอยู่กับสามีที่ทำร้ายตนเพื่อลูก เพื่อรักษาชื่อเสียงของครอบครัว หรือเพราะกลัวถูกคุกคามเอาชีวิตจากสามี การขอย่าหรือแยกทางเป็นสิ่งสุดท้ายที่ผู้หญิงจะเลือกทำ ปัจจุบันกฎหมายเรื่องความรุนแรงในครอบครัวยังป้องกันไม่ให้การหย่าร้างเกิดขึ้นได้ง่ายนัก จะเห็นได้จากการบัญญัติข้อความเรื่องการให้รวมขอมกันก่อนเอาไว้ด้วย ซึ่งอันนี้มีมายาคติอีกชุดหนึ่งรองรับเช่นกัน เพราะเชื่อว่าหากมีการหย่าร้างสูง สถาบันครอบครัวจะล่มสลาย ลูกจะขาดความอบอุ่น และจะเกิดปัญหาสังคมตามมามากมาย ซึ่งในมายาคติชุดนี้ พบว่า ความต้องการของผู้หญิง และความปลอดภัยในชีวิตของผู้หญิงไม่ได้รับความสำคัญที่เท่าเทียมกับความมั่นคงของสถาบันครอบครัว

เรายังพบมายาคติของสังคมในเรื่องการข่มขืนและการคุกคามทางเพศ เพราะเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้นสังคมมักกล่าวโทษผู้หญิงก่อนเป็นอันดับแรก โดยมองว่าเป็นความผิดของผู้หญิงที่ไม่ระมัดระวังตนเอง แต่งตัวโป๊ ออกนอกบ้านในเวลาค่ำมืด ไปยังสถานที่เปลี่ยวหรืออันตราย หรือมีการตัดสินผู้หญิงในทำนองที่ว่า หญิงเชื่อเชิญผู้ชายก่อน โดยเฉพาะถ้าหากผู้หญิงไม่ได้รับบาดเจ็บหรือเสียชีวิตจากการถูกข่มขืนในครั้งนั้น ก็มักถูกตั้งข้อสงสัยไว้ก่อนว่าสมยอมให้ผู้ชาย อีกทั้งสังคมตัดสินผู้หญิงที่ถูกข่มขืนหรือถูกลวนลามทางเพศว่าเป็นผู้หญิงที่มีมลทิน เป็นต้น เมื่อเกิดเหตุการณ์เหล่านี้กับตน ผู้หญิงจึงเลือกที่จะไม่แจ้งความกับตำรวจ เพราะถ้าแจ้งความก็ต้องเผชิญกับกระบวนการสอบสวนที่ไม่ละเอียดอ่อนและไม่เคารพต่อศักดิ์ศรีของผู้หญิง ตลอดจนบุคลากรในกระบวนการยุติธรรมเอง มีภาพประทับความเป็นหญิงบางอย่างที่ตายตัวติดอยู่ในระบบ คิดแล้วโดยอาจไม่รู้ตัว ซึ่งส่งผลต่อกระบวนการชกพยาน การรวบรวมหลักฐาน และการพิจารณาตัดสินคดี ที่ทำให้ผู้หญิงไม่ได้รับความเป็นธรรม

สังคมไทยมีมายาคติที่เห็นว่าหญิงขายบริการทางเพศเป็นคนไม่ดี ทำให้มีการเอาโทษทางกฎหมายกับคนที่อยู่ในอาชีพค้าบริการ และทำให้ผู้หญิงที่อยู่ในอาชีพนี้ไม่ได้รับการคุ้มครองสิทธิประโยชน์ด้านสวัสดิการ

จากกฎหมายแรงงาน มายาคติที่เชื่อว่าถ้ากฎหมายจะอนุญาตให้ผู้หญิงทำแท้งได้ด้วยเงื่อนไขที่ครอบคลุมกว้างขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน จะทำให้ผู้หญิง “ไม่รักนวลสงวนตัว” และมีการทำแท้งกันมากขึ้น มายาคติที่เชื่อว่าการทำแท้งเป็นเรื่องเสื่อมเสียด้านศีลธรรมเหล่านี้ทำให้ผู้หญิงต้องลักลอบทำแท้ง และรับบริการทำแท้งที่ไม่ได้มาตรฐาน ซึ่งเป็นอันตรายต่อชีวิตของผู้หญิงเอง

เรามีมายาคติที่เชื่อว่าการให้ความรู้เรื่องการคุมกำเนิดและการให้ข้อมูลในเรื่องเพศศึกษาแก่เยาวชนจะชี้โพรงให้เยาวชนมีเพศสัมพันธ์กันมากขึ้น ส่งผลให้วัยรุ่นเข้าถึงบริการและข้อมูลที่เป็นแหล่งอ้างอิงจำกัดจนเกิดปัญหาเรื่องท้องไม่พร้อม การทำแท้ง และการเพิ่มขึ้นของจำนวนแม่วัยรุ่นตามมา ซึ่งส่งผลกระทบต่อสุขภาพของเด็กหญิงและวัยรุ่นหญิง ตลอดจนมายาคติที่ทำให้ผู้หญิงเชื่อว่าวัยะเพศและเรื่องเพศของตัวเองนั้นสกปรก ทำให้ผู้หญิงไม่ดูแลเนื้อตัวร่างกาย รวมทั้งไม่เอาใจใส่กับความสุขทางเพศของตัวเอง

มายาคติเหล่านี้ได้รับการพัฒนาไปสู่ความเชื่อหลายอย่างเกี่ยวกับผู้หญิงที่ไม่เป็นความจริง ซึ่งนำมาสู่การเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิง ถึงแม้ว่าโดยกฎหมายรัฐธรรมนูญไทยนั้น ผู้หญิงและผู้ชายได้รับการยอมรับอย่างเสมอภาคกัน แต่ตามจารีตประเพณีและข้อเท็จจริงทางสังคมกลับพบว่า ผู้หญิงถูกเลือกปฏิบัติจากสังคม และยังมีการใช้สองมาตรฐานในเรื่องหญิงชายอย่างกว้างขวางในชีวิตจริง กล่าวคือ ในเรื่องเดียวกันจะมีการปฏิบัติกับผู้ชายอย่างหนึ่งและปฏิบัติกับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง

ผลกระทบที่ตามมาจากการสร้างมายาคติเชิงลบเหล่านั้น ทำให้ผู้หญิงจำนวนมากถูกเลือกปฏิบัติจนต้องประสบกับความยากจน ขาดทรัพยากร เช่น ที่ดินทำกินและเงินทุนของตนเอง ไม่มีที่พักอาศัย ไม่มีอาหารเพียงพอ และไม่มีปัจจัยอื่นๆ ที่จะทำให้ชีวิตมีคุณภาพ ตลอดจนเข้าไม่ถึงบริการสาธารณะต่างๆ เช่น การศึกษา การบริการสุขภาพ เป็นต้น การคลอดลูกและเลี้ยงดูลูก ทำให้ร่างกายของผู้หญิงอ่อนแอ เผชิญกับปัญหาสุขภาพเจ็บป่วยเรื้อรังยาวนาน อายุคาดเฉลี่ยสั้น หรือเข้าสู่วัยชราเร็วกว่าปกติ เพราะไม่ได้รับการดูแลเอาใจใส่ด้านสุขภาพเนื่องจากความยากจนและไม่ได้รับการคุ้มครองสิทธิ ไม่สามารถดูแลตัวเองหรือพึ่งตนเองได้ เมื่อเจ็บป่วยพิการ ประสบกับการกระทำความรุนแรงทั้งร่างกายและจิตใจ ไม่มีอำนาจต่อรองในครอบครัวและชุมชน ไม่มีทางเลือกในการที่จะมีชีวิตทางสังคม ชีวิตครอบครัว ชีวิตชุมชน หรือมีทางเลือกที่จำกัดอยู่ในวิถีชีวิตกระแสหลัก ไม่มีความภาคภูมิใจในตนเอง รังเกียจเนื้อตัวร่างกายของตัวเอง ไม่ได้รับการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เป็นต้น

เหลียวหลังเฟื่องทวน

เมื่อวิเคราะห์การทำงานเพื่อพัฒนาผู้หญิงที่ผ่านมาในภาพรวม พบว่า ยังมีช่องว่างของการทำงานในหลายประเด็น ดังนี้

1) ช่องว่างที่วิธิตัดเกี่ยวกับตัวเองของผู้หญิงทำให้ผู้หญิงไม่มีพลังพอ

การอธิบายเหตุผลการเข้าไม่ถึงสุขภาพของผู้หญิงด้วยเหตุปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถฉายภาพทั้งหมดอันเป็นที่มาปัญหาสุขภาพของผู้หญิงได้ พบว่า วิธิตัดของผู้หญิงเกี่ยวกับตัวเองมักบั่นทอนพลังที่จะทำให้ผู้หญิงมุ่งมั่นสร้างการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นให้กับตัวเอง ปัญหาสุขภาพของผู้หญิงส่วนหนึ่งมาจากผู้หญิงไม่เห็นอำนาจภายในของผู้หญิงเอง เพราะผู้หญิงส่วนใหญ่มักพันนาการตัวเองไว้กับอำนาจ

ภายนอกที่มากดทับตัวตนและศักยภาพของผู้หญิง การถูกเลี้ยงดูมาในลักษณะที่ไม่ให้คุณค่า ทำให้ผู้หญิงส่วนใหญ่ซึมซับเอาความรู้สึกด้อยคุณค่าที่เกิดมาเป็นหญิง และพัฒนาความภาคภูมิใจในตัวเองได้อย่างจำกัด ถึงแม้ว่าผู้หญิงจะมีการจัดการชีวิตหลาย ๆ อย่างได้ด้วยตนเอง และสามารถดูแลคนอื่นได้ด้วย แต่กลับไม่รู้สึถึงศักยภาพ พลัง และความเป็นผู้นำของตัวเอง

การเกิดมาและถูกเลี้ยงดูให้เติบโตเป็นผู้หญิง เป็นจุดตั้งต้นสำคัญของปัญหาผู้หญิงเลยทีเดียว ผู้หญิงเองยังขาดความเข้าใจและไม่ตระหนักรู้ถึง มายาคติ/ความลวงเกี่ยวกับผู้หญิงที่ฝังลึกอยู่ในระบบความคิดของตนเอง ส่งผลให้ผู้หญิงเองมีการใช้เหตุผลอธิบายที่ทำให้ยอมรับความสัมพันธ์หญิงชายแบบไม่เท่าเทียมโดยไม่ตั้งคำถามตลอดจนยอมรับความรู้ จารีตประเพณี รวมทั้งระบบโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ที่จัดวางผู้หญิงไว้ให้อ่อนแอ พึ่งพิงผู้ชาย ไม่เรียกร้องเรื่องสิทธิและความเป็นธรรมที่จะให้กับตนเอง รวมทั้งมีทัศนียอมรับโดยคุชฎีว่าหญิงชายนั้นแตกต่างกันเพราะธรรมชาติจัดสรรให้เป็นเช่นนั้น ซึ่งทัศนียดังกล่าวส่งผลทำให้ตัวผู้หญิงเองมองไม่เห็นและไม่เข้าใจว่าเงื่อนไขทางสังคมเหล่านั้นเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงความเป็นธรรมด้านสุขภาวะของตนเองอย่างไรบ้าง

สิ่งที่บทความนี้ให้ความสำคัญเป็นอันดับต้น ๆ คือ **การทำให้ผู้หญิงรู้สึกว่าคุณค่าของตัวเองมีศักยภาพและมีพลัง ไปพร้อม ๆ กับการไปทำให้สังคมเห็นคุณค่าของผู้หญิงอย่างแท้จริง** การทำให้ผู้หญิงในฐานะของปัจเจกบุคคลเห็นศักยภาพของตัวเอง จะต้องเริ่มจากการทำให้ผู้หญิงรู้เท่าทันวิถีคิดของผู้หญิงเกี่ยวกับตัวเอง ซึ่งเท่ากับว่าผู้หญิงต้องเปลี่ยนความคิดเกี่ยวกับตัวเองก่อน จึงจะสามารถไปปรับเปลี่ยนโครงสร้างสังคม - วัฒนธรรมภายนอกที่กดทับผู้หญิง กล่าวโดยสรุปคือ การพัฒนาผู้หญิง ต้องมุ่งไปที่การสร้างเสริมความเข้มแข็งให้กับอำนาจภายในของผู้หญิงเป็นหลัก โดยจะทำให้ผู้หญิงเห็นว่าการผ่านประสบการณ์การถูกเลี้ยงดูและการถูกจำกัดบทบาททางสังคม ได้ส่งผลกระทบทางสังคมทำให้ผู้หญิงรู้สึกไม่มั่นใจและไม่กล้าหาญพอที่จะยืนยันถึงความต้องการของตนเอง ทำให้ผู้หญิงมองตัวเองในด้านลบ เพื่อให้เกิดจุดเปลี่ยนเรื่องผู้หญิงในสังคมไทย จึงต้องพยายามกำจัดฐานคิดทางสังคม - วัฒนธรรมที่หล่อหลอมผู้หญิงให้มีลักษณะดังกล่าว โดยเริ่มต้นจากการให้ผู้หญิงได้ทบทวน ตรวจสอบ และถอดรื้อฐานอคติต่าง ๆ อันเป็นที่มาทำให้ผู้หญิงมองตนเองในเชิงลบในขณะเดียวกันก็ต้องสร้างทัศนคติเชิงบวกต่อภาวะความเป็นหญิงของตนให้เกิดขึ้น

2) ช่องว่างด้านฐานคิดและการจัดการความรู้ของคนทำงานผู้หญิง

การมุ่งสร้างความเข้มแข็งให้กับอำนาจภายในของผู้หญิงเพียงด้านเดียว อาจทำให้ผู้หญิงต้องเผชิญกับแรงเสียดทานจากอำนาจของสังคมสูงมาก เพราะอำนาจของโครงสร้างสังคมที่กดทับผู้หญิงยังคงอยู่ตรงนั้นยังไม่เปลี่ยนแปลง ดังนั้นแผนงานการพัฒนาผู้หญิง จำเป็นต้องวางยุทธศาสตร์เพื่อช่วยลดการเผชิญกับแรงเสียดทานจากภายนอกให้ผู้หญิงเพื่อทำให้ผู้หญิงรู้สึกปลอดภัย รู้สึกชีวิตยังมีความมั่นคง และเกิดความมั่นใจที่จะอยู่ในกระบวนการถอดรื้ออำนาจของโครงสร้างภายนอกที่กดทับผู้หญิงได้ จึงจำเป็นต้องอาศัยความเข้มแข็งด้านฐานคิดและการจัดการความรู้ที่มีประสิทธิภาพของคนทำงานพัฒนาและจัดบริการให้แก่ผู้หญิง อย่างไรก็ตามพบว่าที่ผ่านมาผู้นำนโยบาย คนทำงาน ตลอดจนผู้ให้บริการสาธารณะแก่ผู้หญิงในระดับต่าง ๆ ยังจำเป็นต้องพัฒนาตนเองเรื่องฐานคิดและมุมมองในการทำงานหลายด้าน ดังนี้

2.1) ผู้กำหนดนโยบายและคนทำงานผู้หญิงในองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคประชาสังคม และองค์กรภาครัฐ ไม่มีมุมมองเชิงวิพากษ์ อันเป็นเครื่องมือทางความคิดสำคัญที่จะช่วยวิเคราะห์ปัญหารากเหง้าของผู้หญิง ในมิติความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนได้ การวางนโยบายการทำงานที่ผ่านมาไม่ค่อยให้ความสำคัญกับการ ปรับแก้วิธีคิดเชิงอคติ/มายาคติที่ไปสร้างความเชื่อไม่ถูกต้องเกี่ยวกับผู้หญิง การทำงานส่วนใหญ่จึงเน้นเข้าไป ให้ความช่วยเหลือผู้หญิงตามปัญหาเฉพาะหน้าของผู้หญิงในแต่ละกลุ่ม เช่น แรงงานหญิง ผู้หญิงถูกล่วงละเมิด ประเวณีโดยขบวนการค้ามนุษย์ ผู้หญิงภาคบริการในสถานบันเทิง ผู้หญิงที่ประสบปัญหาการถูกระทำ ความรุนแรงในครอบครัว หรือที่ถูกข่มขืน ถูกคุกคามทางเพศ ผู้หญิงประสบปัญหาท้องไม่พร้อม เป็นต้น แต่ด้วย การกีดกันที่มีอยู่มากมายหลายด้าน ทำให้แต่ละองค์กรมุ่งทำงานโดยไม่มีเวลามาทบทวนฐานคิดและวิธีการทำงาน ของตนเองกันอย่างจริงจังและอย่างเป็นระบบ คนใหม่ที่เข้ามาทำงานในประเด็นผู้หญิงขาดโอกาสเสริมสร้าง ความเข้มแข็งด้านแนวคิด ส่วนคนที่เคยทำงานมานาน ทำงานไปตามความคิดเดิมๆ ซึ่งอาจไม่เท่าทันกับการ เปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ผู้หญิง

2.2) การจัดบริการสาธารณะทั้งในภาครัฐและเอกชนขาดมิติผู้หญิงจึงไม่ละเอียดอ่อนต่อการให้ บริการผู้หญิง ผู้ให้บริการเหล่านั้นยังไม่เข้าใจว่า ความเป็นหญิงทำให้ผู้หญิงเจ็บป่วยหรือไม่ได้รับความเป็นธรรม ในด้านสุขภาวะได้อย่างไร จึงไม่มีความละเอียดอ่อนในการจัดบริการ ตัวอย่างเช่น การจัดบริการด้านการให้ คำปรึกษาและการตรวจรักษาปัญหาเรื่องเพศและอนามัยเจริญพันธุ์ให้แก่ผู้หญิงยังไม่คำนึงถึงความเป็นส่วนตัว ไม่รักษาความลับของผู้หญิง มีทัศนคติในเชิงตัดสินถูกผิดล่วงหน้ากับผู้หญิงที่มาใช้บริการบางกลุ่ม เช่น วัยรุ่นหญิง ที่เจ็บป่วยเนื่องจากการทำแท้ง หญิงที่ยังไม่แต่งงาน และหญิงในอาชีพพนักงานบริการ เป็นต้น อคติที่บุคลากร ทางแพทย์มีนั้น อ้างอิงอยู่กับมาตรฐานที่ตายตัวเกี่ยวกับความเป็นหญิงดีและหญิงไม่ดีที่ฝังแน่นอยู่ในระบบคิด ของผู้ให้บริการ

2.3) การทำงานประเด็นผู้หญิงยังขาดการจัดการความรู้ที่ได้จากการทำงาน ทั้งนี้เพราะคนทำงาน ต่างองค์กรไม่ได้มีโอกาสมาเรียนรู้ และเติมเต็มองค์ความรู้ในการทำงานเรื่องผู้หญิง จากประสบการณ์ ของกันและกัน อีกทั้งไม่มีโอกาสได้ทราบว่าใครคิดและทำงานในประเด็นย่อยๆ อะไรกันบ้าง ส่งผลให้คนทำงาน ในแต่ละองค์กรหรือแม้กระทั่งในองค์กรเดียวกันมีความเข้าใจต่อปัญหาผู้หญิงในระดับที่ไม่เท่ากัน นอกจากนี้ ยังขาดกลไกสำคัญที่จะทำให้องค์กรที่รับผิดชอบงานผู้หญิงโดยตรงทั้งภาครัฐและเอกชน ทั้งระดับชาติและ ระดับท้องถิ่น ได้มารวมตัวกันเป็นเครือข่ายเชิงแนวคิด ประชุมหารือเพื่อกำหนดจุดยืนเชิงแนวคิดและเป้าหมาย การทำงานที่ชัดเจนร่วมกัน

2.4) นโยบายและการทำงานยังไม่วางอยู่บนประสบการณ์และความแตกต่างหลากหลายของ ผู้หญิง พบว่า ในขณะที่คนทำงานมองปัญหาผู้หญิงในแต่ละกลุ่มปัญหาค่อนข้างชัดเจน แต่ยังมีคนทำงานส่วน น้อยที่คำนึงถึงความไม่เท่าเทียมในผู้หญิงด้วยกันเอง ขาดการตั้งคำถามอย่างเชื่อมโยงว่า “ความหลากหลาย” ในผู้หญิงด้วยกัน หรืออัตลักษณ์ และบทบาททางสังคม ที่ไม่เหมือนกันของผู้หญิง จะส่งผลกระทบต่อความ เจ็บป่วย และการเข้าถึงความเป็นธรรมด้านสุขภาวะของผู้หญิงได้อย่างไรบ้าง ในขณะที่ประสบการณ์แบบผู้หญิง ทำให้ผู้หญิงต้องเผชิญปัญหาด้านสุขภาวะที่ซับซ้อน และไม่เหมือนกับผู้ชายเผชิญ แต่การอยู่ในชนชั้น ศาสนา ชาติพันธุ์ ระดับการศึกษา อาชีพ รวมทั้งรสนิยมทางเพศที่แตกต่างกัน ย่อมทำให้ผู้หญิงเผชิญกับปัจจัยเสี่ยง ที่แตกต่างกันไป

อีกทั้งความแตกต่างเหล่านี้ยังทำให้เข้าไม่ถึงความเป็นธรรมด้านสุขภาวะในระดับและสัดส่วนที่ไม่เท่ากัน อีกด้วย เพราะฉะนั้นการทำงานที่มุ่งเปลี่ยนแปลงและแก้ไขความด้อยโอกาสของผู้หญิงที่เน้นทำให้ตัวชีวิตเชิงปริมาณเกี่ยวกับสถานภาพของผู้หญิงโดยรวมดีขึ้น โดยเปรียบเทียบและแข่งขันกับผู้ชายไม่น่าจะเพียงพอ แต่จำเป็นต้องสร้างความเป็นธรรม ความเท่าเทียม ด้านสุขภาวะให้เกิดขึ้นภายในเพศหญิงด้วยกันเองด้วย รวมทั้งมีความจำเป็นต้องจัดบริการสาธารณะให้สอดคล้องกับประสบการณ์ชีวิตและความต้องการของผู้หญิงในแต่ละกลุ่มเฉพาะด้วย

3) ช่องว่างด้านการไม่มีกลไกระดับชาติที่เข้มแข็งและการขาดรูปแบบการบูรณาการมิติหญิง - ชาย ที่เป็นรูปธรรม

ปัจจุบันเรามีแผนปฏิบัติการเพื่อพัฒนาผู้หญิงที่ค่อนข้างรอบด้านก็จริง แต่กลับพบว่า กลไกระดับชาติที่จะช่วยขับเคลื่อนแผนนี้ไปสู่การปฏิบัติได้อย่างเข้มแข็งนั้นยังไม่มี การขาดกลไกระดับชาติที่เข้มแข็งทำให้องค์กรเอกชนหรือองค์กรต่าง ๆ ที่ขับเคลื่อนงานผู้หญิงทำงานสร้างความเปลี่ยนแปลงได้อย่างเชื่องช้าและประสบความสำเร็จยากลำบาก เพราะบุคลากรในกลไกหลักทางสังคม เช่น ในหน่วยงานของรัฐยังมีอคติทางเพศสูง ทำให้ระบบบริการสาธารณะที่จัดให้กับผู้หญิงขาดความเป็นธรรม ตัวอย่างเช่น ในการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมของผู้หญิง เรายังต้องพบปัญหาอคติทางเพศของบุคลากรในกระบวนการยุติธรรมสูงมาก ถึงแม้ว่าเนื้อหาในตัวบทกฎหมายจะเป็นธรรมแล้วก็ตาม ซึ่งการที่จะทำให้ผู้หญิงเข้าถึงความเป็นธรรมได้อย่างแท้จริง จำเป็นต้องทำให้เกิดการบูรณาการมิติหญิง - ชาย เข้าไปในกลไกสถาบันทางการเมืองในสังคมทั้งหมด เช่น ระบบบริการสุขภาพ กระบวนการยุติธรรม และระบบบริการสาธารณะอื่นทุกด้าน อีกทั้งยังจำเป็นต้องสร้างกลไกระดับชาติที่เป็นอิสระ มีความเข้มแข็ง และความยั่งยืนเพื่อทำการขับเคลื่อนสร้างความก้าวหน้าให้ผู้หญิงได้อย่างแท้จริง

4) ช่องว่างด้านสื่อสารสาธารณะเพื่อปรับเปลี่ยนฐานคิดของสังคม

การทำงานประเด็นผู้หญิงในภาคประชาสังคมที่ผ่านมา เห็นว่ารากเหง้าปัญหาของผู้หญิงอยู่ที่ “ความไม่เท่าเทียมกับชาย” จึงให้น้ำหนักกับการขจัดความเหลื่อมล้ำและความไม่เท่าเทียมระหว่างชายหญิงเป็นหลัก สร้างความเสมอภาคหญิง - ชายในระดับกว้างโดยผลักดันการแก้ไขกฎหมาย นโยบาย ส่วนรัฐมักมองความเท่าเทียมระหว่างหญิงชายในเชิงรูปแบบ หรือเชิงตัวเลข มากกว่ามองการเปลี่ยนแปลงในเนื้อหาสาระภาคปฏิบัติการจริง ตัวอย่างเช่น การผลักดันให้เพิ่มจำนวนผู้นำท้องถิ่น หรือ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่เป็นผู้หญิง ผลักดันให้เพิ่มสัดส่วนผู้หญิงเข้าไปเป็นคณะกรรมการต่าง ๆ ทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น เป็นต้น แต่หากเมื่อวิเคราะห์กันอย่างลึกซึ้งแล้ว กลับพบว่าปัญหาความไม่เท่าเทียมที่ผู้หญิงต้องเผชิญในชีวิตประจำวันนั้น แท้จริงมีรากเหง้ามาจาก “ฐานความคิดและความเข้าใจเรื่องความเป็นหญิง” ของคนในสังคม การวิเคราะห์ปัญหาที่ลงไปถึงรากเหง้าจริง ทำให้การทำงานในอดีตไม่ช่วยแก้ไขปัญหามิให้หมดไปอย่างยั่งยืน ปัญหาการถูกเลือกปฏิบัติและการไม่ได้รับความเป็นธรรมของผู้หญิงเกิดขึ้นและมีให้พบเห็นอย่างไม่รู้จักจบจักสิ้น จึงถึงเวลาที่ผู้กำหนดนโยบาย และคนทำงานประเด็นผู้หญิงต้องชวนกันทบทวนอย่างจริงจัง อีกทั้งจำเป็นต้องเสนอให้มีการกิจการปรับเปลี่ยนฐานคิดของคนในสังคมที่มีต่อผู้หญิงถูกบรรจุเป็นวาระประชาชนหรือวาระแห่งชาติ

เมื่อมีการจัดทำแผนปฏิบัติการเพื่อพัฒนาผู้หญิงภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 10 คณะทำงานซึ่งได้ทบทวนประสบการณ์การทำงานพัฒนาผู้หญิงในหลายทศวรรษที่ผ่านมา ได้พบข้อสรุปว่า ช่องว่างสำคัญของการทำงานในอดีต คือ เจตคติและความคาดหวังที่มีต่อความเป็นหญิงของกลุ่มคนใน

สังคมไทยยังเป็นอุปสรรคต่อการส่งเสริมสุขภาวะผู้หญิง แผนปฏิบัติการเพื่อพัฒนาผู้หญิงฉบับที่ 10 พ.ศ. 2550-2554 จึงให้ยุทธศาสตร์การสร้างเสริมเจตคติด้านความเสมอภาคหญิง-ชาย โดยหวังให้มีการถ่ายทอดแนวคิดเรื่องความเท่าเทียมและความเสมอภาคหญิงชาย ผ่านกระบวนการสอนและการอบรมให้แก่กลุ่มคนในทุกช่วงวัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเน้นการสอดแทรกการสอนมิติหญิงชายในหลักสูตรการศึกษาทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน ตลอดจนส่งเสริมให้คนทำงานด้านสื่อมีความรู้ ความเข้าใจ และตระหนักถึงศักดิ์ศรีคุณค่าความเป็นมนุษย์ และความเสมอภาคหญิงชาย (สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว, 2550)

อย่างไรก็ตาม พบว่า ในทางปฏิบัติจริง การตอบโจทย์ของยุทธศาสตร์ดังกล่าวยังไม่มีความเป็นรูปธรรมชัดเจน การกำหนดเนื้อหาการสอนที่เหมาะสมในกลุ่มเป้าหมายทุกกลุ่มที่ระบุไว้ในแผนยังไม่มีทิศทางที่จะชี้ได้ว่า จะช่วยปรับเปลี่ยนเจตคติของกลุ่มคนได้จริง แผนการพัฒนาสุขภาวะผู้หญิงที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ต้องไปสนับสนุนและสร้างเสริมความเข้มแข็งให้กับการทำงานเพื่อปรับเปลี่ยนฐานคิดว่าด้วยความเป็นหญิงความเป็นชายของแผนพัฒนาผู้หญิงระดับชาติ โดยให้ความสำคัญกับการพัฒนาเนื้อหาสาระของหลักสูตรสำหรับนำไปสอน อบรม และผลิตข้อความตลอดจนรูปแบบการสื่อสารสาธารณะในระดับกว้างที่มีทิศทางและที่น่าจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนฐานคิด มายาคติ ความเชื่อ ในกลุ่มคนทุกระดับในสังคม รวมทั้งคนทำงานสื่อได้อย่างแท้จริง เพื่อไปลดอคติ ลดการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิง

5) ช่องว่างด้านการสร้างองค์ความรู้และการนำองค์ความรู้ไปใช้

ถึงแม้ว่าเรารับรู้กันดีว่าความเป็นหญิงนั้นเป็นตัวกำหนดสุขภาพและสุขภาวะของผู้หญิง กระนั้นเรายังมีงานศึกษาวิจัยที่มีคุณภาพที่ช่วยชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงกันของสองเรื่องนี้จำกัด ทำให้เราไม่มีความเข้าใจเงื่อนไขที่เชื่อมโยงอยู่กับการเข้าไม่ถึงความเป็นธรรมด้านสุขภาวะที่ซับซ้อนทั้งหมดของผู้หญิง ตัวอย่างเช่น เราไม่มีการศึกษาในเชิงคุณภาพที่อธิบายได้อย่างเชื่อมโยงเพื่อให้เห็นภาพว่า อัตลักษณ์ บทบาท ชนชั้นชาติพันธุ์ การศึกษา ช่วงวัย รสนิยมทางเพศ เป็นต้น ส่งผลต่อการเข้าถึงบริการและความเป็นธรรมด้านสุขภาวะและสุขภาพอย่างไรบ้าง ด้านไหนบ้าง เป็นต้น นอกจากนี้ถึงแม้ว่าเราพยายามสร้างฐานข้อมูลเชิงปริมาณแบบแยกเพศในระดับประเทศ แต่เราไม่มีกลไกวิจัยที่ช่วยติดตามสถานการณ์ปัญหาสุขภาวะของผู้หญิงในเชิงเนื้อหาสาระอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งไม่มีการศึกษาทำความเข้าใจกับปัญหาเร่งด่วนใหม่ ๆ ด้านสุขภาวะที่เกิดขึ้นในผู้หญิงในเชิงลึก ไม่มีการวิจัยเพื่อเฝ้าระวังปัญหาในแต่ละช่วง ไม่มีการวิจัยเพื่อกำหนดปัญหาที่จำเป็นต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน ทำให้ไม่ทราบขนาดของปัญหา ระดับความรุนแรงของผลกระทบ และไม่สามารถผลักดันให้มีการแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ทันกับเหตุการณ์

6) ช่องว่างด้านการมีส่วนร่วมของผู้ชายในการสร้างความก้าวหน้าแก่ผู้หญิง

การทำงานเพื่อผลักดันให้ผู้หญิงเข้าถึงความเป็นธรรมด้านสุขภาวะ จำเป็นต้องอาศัยความเข้าใจและการเข้ามามีส่วนร่วมของผู้ชาย อย่างไรก็ตามการทำงานที่ผ่านมาแม้จะได้ความเข้าใจและการสนับสนุนจากผู้ชายบางส่วน แต่ส่วนใหญ่แล้วผู้ชายยังคงนิ่งเฉยต่อปัญหาของผู้หญิง ที่ผ่านมามีพบว่า วัฒนธรรมการทำงานที่เป็นไปได้ในการดึงผู้ชายให้มาสนับสนุนการทำงานเพื่อพัฒนาสุขภาวะผู้หญิง หรือเพื่อทำให้ผู้ชายไม่กลายเป็นปัญหาส่วนหนึ่งของผู้หญิงยังมีน้อยมาก ซึ่งการทำงานพัฒนาสุขภาวะผู้หญิง ควรจะต้องส่งเสริมให้มีการค้นหาหรือสร้างนวัตกรรมรูปแบบที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของผู้ชายในการพัฒนาผู้หญิง

มองไปข้างหน้าสู่สภาวะของพหุญญิง

ประสบการณ์ชีวิตในแต่ละด้านของผู้หญิง ล้วนถูกกำกับด้วยโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ การเมือง สื่ออำนาจในวัฒนธรรมประเพณีแบบชายเป็นใหญ่ ระบบการให้คุณค่าของสังคม ระบบบรรทัดฐานเรื่องเพศ ตลอดจนคุณสมบัติด้านชีววิทยาและจิตวิทยา ทำให้สังคมกำหนดอัตลักษณ์และบทบาทของผู้หญิงที่แตกต่างไปจากผู้ชาย ผู้เขียนเชื่อว่าสภาวะผู้หญิงและความเป็นธรรมทางสังคมที่ผู้หญิงควรเข้าถึง เชื่อมต่ออยู่กับประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของผู้หญิง ที่มักเกี่ยวข้องกับการตัดสินใจคุณค่าตัวเอง และการถูกคนอื่นตัดสินคุณค่า กระบวนการในการสร้างสภาวะของผู้หญิงจึงต้องคลี่ให้เห็นถึงความซับซ้อนและซ้อนทับกันหลายด้านของปัจจัยระดับปัจเจกบุคคลและปัจจัยระดับโครงสร้างสังคมวัฒนธรรมที่กำลังส่งผลกระทบต่อความก้าวหน้าของผู้หญิง

ในขณะที่สาเหตุแท้จริงของการเข้าไม่ถึงความเป็นธรรมและความล้มเหลวในการสร้างสภาวะของผู้หญิงอยู่ที่ฐานคติและมายาคติเกี่ยวกับความเป็นหญิง แต่การทำงานที่มุ่งทำลายมายาคติหรือปรับเปลี่ยนฐานคติเบื้องต้น อันเป็นเหตุให้ผู้หญิงจำนวนมากไม่เห็นคุณค่าของตัวเองยังมีน้อยมากและยังไม่เข้มแข็ง ดังนั้น ขบวนการเพื่อเสริมสร้างสภาวะผู้หญิง จึงควรทำให้ผู้หญิงในฐานะที่เป็นปัจเจกบุคคลค้นพบความเข้มแข็งและพลังด้านในของตนเอง โดยให้ความสำคัญกับกระบวนการเรียนรู้และสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับผู้หญิงให้กับผู้หญิงทุกกลุ่มและทุกวัย

ผู้หญิงในฐานะปัจเจกบุคคลไม่ว่าจะสวมสถานภาพอะไรอยู่ ควรมีความสามารถมองเห็นเงื่อนไขระดับโครงสร้างและมายาคติที่กดทับตนเองอยู่ พร้อมกันนี้คงต้องทำให้ผู้หญิงที่รวมตัวกันเป็นกลุ่ม องค์กร ชุมชน และขบวนการผู้หญิงในทุกระดับทุกระดับ มีความเข้มแข็ง ร่วมมือกันได้ ทำงานร่วมกันได้ ซึ่งจะทำให้สามารถผลักดันเคลื่อนไหวประเด็นสาธารณะร่วมกันได้อย่างมีพลัง และทั้งหมดมุ่งสู่เป้าหมายสุดท้ายอันเดียวกัน คือการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยไปสู่สังคมที่มีความเป็นธรรมเกิดขึ้นกับคนทุกกลุ่ม

การคิดค้นวิธีการและรูปแบบการเสริมพลังอำนาจในตัวเองควรให้เหมาะสมกับประสบการณ์ชีวิตของผู้หญิงกลุ่มต่าง ๆ เช่น ผู้หญิงกลุ่มอัตลักษณ์เฉพาะ ผู้หญิงในสภาวะยากลำบาก ผู้หญิงที่ถูกเลือกปฏิบัติซ้ำซ้อน เป็นต้น การสร้างระบบการสื่อสารสาธารณะเพื่อปรับเปลี่ยนฐานคติสาธารณะที่มีประสิทธิภาพในรูปแบบต่าง ๆ ก็มีความจำเป็นอย่างยิ่งยวด อันจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนฐานคติเรื่องความเป็นหญิงของสังคมไทย สร้างความเข้มแข็งให้กับกลไกที่ดูแลงานพัฒนาผู้หญิงทุกระดับชาติและท้องถิ่น รวมทั้งผลักดันนโยบาย และบูรณาการแนวคิดเรื่องความเสมอภาคหญิง - ชายสู่การปฏิบัติเชิงรูปธรรมที่มีประสิทธิภาพ

การทำงานสู่สภาวะผู้หญิงต้องให้ความสำคัญกับการจัดกระบวนการพูดคุยกันอย่างลึกซึ้งกับผู้ให้บริการหรือคนทำงานพัฒนาผู้หญิงในองค์กรของภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ประชาสังคม สื่อ และสาธารณชน เพื่อให้พวกเขามีความเข้าใจเรื่องความไม่เป็นธรรมที่ผู้หญิงได้รับอย่างถูกต้อง ชัดเจน และช่วยกันผลักดันการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางเดียวกัน ซึ่งจะไปช่วยลดอคติทางเพศ การเลือกปฏิบัติ และการละเมิดสิทธิผู้หญิงได้มาก

ประการสุดท้าย การสร้างและรวบรวมองค์ความรู้เพื่อพัฒนาสภาวะผู้หญิงมีความสำคัญเช่นกัน ควรมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการถูกปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมของผู้หญิงภายใต้เงื่อนไขต่าง ๆ ทำงานวิจัยที่ช่วยในการขับเคลื่อนสภาวะผู้หญิงในแต่ละมิติ การวิจัยเพื่อแก้ปัญหาในเชิงโครงสร้าง การวิจัยเพื่อหาทางปรับเปลี่ยน

ระบบคิดของสมาชิกในสังคมเกี่ยวกับเรื่องผู้หญิง การวิจัยประเด็นสิทธิมนุษยชนและความเป็นธรรมของผู้หญิง การวิจัยเชิงนโยบายเกี่ยวกับระบบบริการของภาครัฐที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาวะของผู้หญิง การวิจัยที่เพื่อแก้ไขปัญหาคือเป็นแรงจูงใจของผู้หญิง การวิจัยที่เฝ้าระวังปัญหาสุขภาวะในผู้หญิงกลุ่มเปราะบาง ตลอดจนเชื่อมโยงความรู้และชุดประสบการณ์การทำงานเกี่ยวกับผู้หญิงของการทำงานผ่านการสร้างเครือข่ายคนทำงานสุขภาวะผู้หญิง

ประชุม
และ
2554

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กฤตยา อาชวนิจกุล ชื่นฤทัย กาญจนจิตรา วาสนา อิ่มเอม และอุษา เลิศศรีสันต์. (2546). *ความรุนแรงในชีวิตคู่กับสุขภาพผู้หญิง*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- คณะทำงานวาระทางสังคม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เครือข่ายผู้หญิงเพื่อความก้าวหน้าและสันติภาพ มูลนิธิผู้หญิง และมูลนิธิฟรีดริค เอแบร์ท. (2552). *ฝนกลางไฟพลังชีวิต พลังใจทำลบล้างเสียงจากผู้หญิงชายแดนใต้*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ.
- เบญจพร ปัญญา, (2554). *การทบทวนองค์ความรู้การตั้งครรภ์ในวัยรุ่น*: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. กลุ่มที่ปรึกษากรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข. นนทบุรี: กระทรวงสาธารณสุข.
- วิลาสินี พิพิธกุล. (2549). *ผู้หญิงกับสุขภาวะจากมุมมองสตรีนิยม*. บทความนำเสนอในการประชุมวิชาการประจำปีสตรีศึกษา ครั้งที่ 7, ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, วันที่ 16-17 สิงหาคม 2549.
- รศรินทร์ เกรย์. (2552). *รายงานสุขภาพจิตคนไทย*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุชาติ ทวีสิทธิ์ และ สุรีย์พร พันพื้ง. (2551). *เข้าใจและเข้าถึงโลกทัศน์เพศวิถีของผู้ติดเชื้อเอชไอวีเอดส์ด้วยมุมมองเพศวิถี*. ใน กฤตยา อาชวนิจกุล และ กาญจนา ตั้งชลทิพย์ (บรรณาธิการ), *ประชากรและสังคม 2551: มิติเพศในประชากรและสังคม* (หน้า 180 - 193). นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานอนามัยเจริญพันธุ์. (2552). *ข้อมูลการเฝ้าระวังกองอนามัยเจริญพันธุ์*. สืบค้นเมื่อวันที่ 19 มีนาคม 2552: <http://rh.anamai.moph.go.th/static.htm>
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2553). *ผลเบื้องต้นสำมะโนประชากร ปี 2553*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- _____. (2551). *โครงการสภาวะทางสังคมและวัฒนธรรม พ.ศ. 2551*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. (2551). *รายงานความก้าวหน้าของผู้หญิง 2551*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. (2550). *แผนพัฒนาสตรีในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 10 (พ.ศ. 2550 - 2554)*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- NURNIA. (2551). *ก.แรงงานสรุปปี 51 เลิกจ้างแล้ว 597 แห่ง*. สืบค้นเมื่อวันที่ 18 มีนาคม 2552: <http://www2.nurnia.com/2370/12/thai-social-political-economic/หุ้น-เศรษฐกิจ/>.

ภาษาอังกฤษ

- Office of Women's Affairs and Family Development, Ministry of Social Development and Human Security and UNDP. (2008). *Report on Thailand Gender Disaggregated Statistics 2008*. Bangkok: United Nations Development Programme.
- United Nations. (2004). *Convention of Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Thailand: CEDAW*.

ประชากร
และสังคม
2554

หนูยังไม่อยากเป็นแม่: เส้นทางชีวิต ที่น่าหวั่นไหวของแม่วัยรุ่นในสังคมไทย

I Don't Wonna Be a Mom: Bumpy Road of Thai Teen Mom

ศิรินันท์ กิตติสุขสถิต Sirinan Kittisuksathit ¹

นพวรรณ มาดาร์รัตน์ Noppawan Madarat ²

วาที สิทธิ Wathee Sitti ³

แคร์รี ริคเตอร์ Kerry Richter ⁴

อุไรวรรณ คณิงสุกเกษม Uraiwan Kanungsukkasem ¹

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของบทความนี้ สะท้อนพัฒนาการเรื่องการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร การท้องไม่พร้อม และการทำแท้งของแม่วัยรุ่นที่มีอายุระหว่างตั้งครรภ์และคลอดน้อยกว่า 15 ปี รวมทั้ง วิพากษ์การเรียนการสอนหลักสูตรเพศศึกษา เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองเรื่องทางเพศของวัยรุ่นหญิงทั่วไปในสังคมไทย ใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากรายงานการวิจัย ข้อมูลข่าวสารสนเทศ รวมถึงการสัมภาษณ์ระดับลึกแม่วัยรุ่นและแม่วัยรุ่นที่ท้องไม่พร้อมเพิ่มเติม พบว่าเมื่อเด็กหญิงวัยรุ่นที่ยังอยู่ในวัยเรียน “ตั้งท้องไม่พร้อม” และ “ยังไม่อยากเป็นแม่” ส่วนใหญ่จะทำแท้งเมื่อไม่มีทางเลือก สถานการณ์เช่นนี้ แม้จะมีการเรียนการสอนเพศศึกษาในโรงเรียนที่เป็นความหวังในการแก้ปัญหาดังกล่าว แต่มีหลักฐานยืนยันว่า “หลักสูตรเพศศึกษา” ยังแก้ปัญหาเรื่องนี้ไม่ได้ผลตามที่คาด ดังนั้น การสอนเพศศึกษาในโรงเรียนโดยครูนั้น อาจไม่ได้ผลดีเท่ากับเพื่อนนักเรียนที่มีประสบการณ์ทางเพศ ครูควรมีบทบาทเป็นพี่เลี้ยงในการสอนเพศศึกษา นอกจากนี้การเรียนการสอนเพศศึกษาต้องมีความต่อเนื่องตั้งแต่วัยรุ่นจนถึงวัยทำงาน รวมทั้ง ผู้ปกครอง สมาชิกครอบครัว และผู้ให้บริการด้านการสาธารณสุข ที่เป็นบุคคลใกล้ชิดของช่วงวัยเด็กและวัยรุ่น ต้องเพิ่มทักษะในการสื่อสาร และยอมรับพฤติกรรมทางเพศของเด็กวัยรุ่นโดยเฉพาะเด็กหญิงในสังคมไทยว่าได้เปลี่ยนแปลงไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกแล้ว ข้อสำคัญ ต้องสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยแบบบูรณาการข้ามศาสตร์และสาขาวิชาในเรื่อง “แม่วัยรุ่น” เพื่อนำไปสู่ข้อปฏิบัติในการป้องกัน และดูแลแม่วัยรุ่นและแม่วัยรุ่นที่เกิดขึ้นแล้วให้สามารถดำเนินวิถีชีวิตของตนและลูกต่อไปในสังคมได้อย่างมีคุณภาพ

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² นักสถิติ สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์ สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงสาธารณสุข

³ นายแพทย์ชำนาญการสำนักโรคบาติวิทยา กรมควบคุมโรค กระทรวงสาธารณสุข

⁴ ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

Abstract

The purpose of this paper is to review the development of premarital sexual intercourse, unplanned pregnancy and abortion among Thai teen moms who are adolescents with maternal age during pregnancy and childbirth younger than 20 years old. The paper also criticizes school sex education courses in view of the fact that teaching sex education in schools is considered to be the best policy and strategy for solving these problems. The documentary approach synthesizes the development of Thai teen moms' sexual behaviour and of the sex education curriculum. In addition, the qualitative approach is employed by using in-depth interview. The conclusion is that pregnancies of Thai teen moms are mostly unplanned and such pregnancies are more likely to end up in abortion. Although, the sex education course in school is provided by skilled teachers, evidence from various studies confirms that the "sex education curriculum" is not as effective as expected. It is suggested that to protect school girls from sexual risk behavior, sex education in schools by the teachers may not work as well when given by peers. The teacher should have a role as a mentor in teaching sex education. Teaching sex education must be continuous from preschool to the workplace. In addition, guardians and health providers need to increase sexual communication skills and accept that norms of sexual behavior have changed, especially among girls.

บทนำ

ในสองทศวรรษที่ผ่านมา เส้นทางชีวิตของวัยรุ่นไทยได้เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็วและรุนแรง ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินวิถีชีวิตประจำวันทั่วไป การเผชิญหน้ากับการแข่งขันในสังคมและเศรษฐกิจ การถูกหล่อหลอมจากขนบธรรมเนียมประเพณีหรือวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปตามวิถีโลก การเอาอย่างเพื่อให้ทันกับยุคสมัยของสิ่งแวดล้อมที่ก้าวล้ำไปตามความเจริญก้าวหน้าของวัตถุนิยม รวมถึงการเข้าถึงเทคโนโลยีการสื่อสารที่พัฒนารุดหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง และที่สำคัญ การห่างไกลต่อศาสนาและการละทิ้งศีลธรรมจรรยา ตลอดจนการยอมรับและไม่ตระหนักต่อผลที่เกิดในเรื่องเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเพศ

จุดเปลี่ยนสำคัญของเส้นทางชีวิตเกี่ยวกับเรื่องพฤติกรรมทางเพศ โดยเฉพาะวัยรุ่นหญิงในปัจจุบันเป็นจุดเปลี่ยนที่เกี่ยวกับความคิดเห็น ทักษะคิดและการปฏิบัติเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์แบบเสรี การท้องไม่พร้อม และการทำแท้ง มีข้อมูลที่น่าเชื่อถือระบุว่า สังคมไทยมีแม่วัยรุ่นที่อายุน้อยลงน้อยลงจนกลายเป็นแม่วัยเด็ก (Phupong, 2005) สถานการณ์ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องน่าห่วงใยที่หาทางแก้ไขยากขึ้นทุกที

วัยรุ่นจากนิยามของ WHO หมายถึง วัยรุ่นเด็กอายุระหว่าง 10 - 19 ปี (Adolescent) และวัยรุ่นที่เป็นเยาวชนอายุระหว่าง 15 - 24 ปี (Youth) ในทางชีววิทยาและสรีรวิทยา หากวัยรุ่นหรือเด็กหญิงในกลุ่มอายุทั้งหมดนั้นมีประจำเดือน และมีเพศสัมพันธ์กับเพศชายก็จะสามารถตั้งครรภ์และคลอดบุตรได้ ดังนั้น จากนิยามของ WHO เช่นกันที่ระบุว่าการตั้งครรภ์ในวัยรุ่น (Teenage pregnancy) หมายถึงการตั้งครรภ์ของสตรีที่มีอายุน้อยกว่า 20 ปี ก็หมายถึง แม่วัยรุ่น ที่มีอายุ ณ เวลาคลอดน้อยกว่า 20 ปี และแม่วัยเด็ก ที่มีอายุขณะคลอดน้อยกว่า 15 ปี

วัยรุ่นหญิงเมื่อก้าวพลาดพลั้งไปในเรื่องเพศจนเกิดการตั้งครรภ์ไม่พร้อม ทางออกสุดท้ายที่เลือกไม่ได้มักจบลงโดยการทำแท้งเพราะยังไม่อยากเป็นแม่ การท้องไม่พร้อมของวัยรุ่นหญิงและผลกระทบระยะสั้นที่ตามมาคือ ปัญหาอัตราทารกแรกเกิดมีน้ำหนักต่ำกว่าเกณฑ์ 2,500 กรัม ปัญหาสภาวะทางอารมณ์ของแม่วัยรุ่นที่เสี่ยงต่อการเกิดความเครียดและภาวะซึมเศร้า จนถึงการทำตัวตาย หรือ ฆ่าทารกตาย ข้อสำคัญในรายที่เป็นแม่ขณะเป็นนักเรียน ส่วนใหญ่มักต้องออกจากโรงเรียนกลางคัน หรือแก้ปัญหาด้วยการทำแท้งเองหรือทำแท้งเถื่อน จนอาจเกิดเป็นอันตรายต่อชีวิต (Cunningham, et al., 2005) ส่วนผลกระทบระยะยาวจะเป็นปัญหาสังคมและเศรษฐกิจที่มีต่อคุณภาพชีวิตของแม่วัยรุ่นหรือแม่วัยเด็กและลูก ตลอดจนเป็นภาระของรัฐบาลที่ต้องดูแลแก้ไขปัญหา การคุ้มครองแม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กที่ท้องไม่พร้อมในสังคมไทยจึงเป็นประเด็นที่ควรใส่ใจและติดตาม เพราะจะนำไปสู่การเฝ้าระวังเพื่อป้องกันความเสี่ยงจากพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นและเด็กหญิง รวมทั้งเป็นการสร้างเสริมให้แม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กสามารถดำเนินวิถีชีวิตของตนและลูกต่อไปในสังคมได้อย่างมีคุณภาพ

วัตถุประสงค์ของบทความนี้ สะท้อนพัฒนาการเรื่องการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรของวัยรุ่นหญิงอายุต่ำกว่า 25 ปี ที่นำไปสู่การท้องไม่พร้อมจากแม่วัยรุ่นสู่แม่วัยเด็ก รวมทั้ง วิวาทษ์การเรียนการสอนหลักสูตรเพศศึกษา เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองวัยรุ่นหญิงทั่วไปในสังคมไทย ตลอดจนแม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กที่ท้องไม่พร้อมวิธีการศึกษาเป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากข้อมูลข่าวสารสนเทศ รวมถึงได้มีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพเพิ่มเติม โดยการสัมภาษณ์ระดับลึก

แม่วัยเด็กและแม่วัยรุ่นที่ท้องไม่พร้อมจำนวน 4 ราย ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองและเขตชนบทในจังหวัดแห่งหนึ่งทางภาคกลางของประเทศไทย เพื่อใช้ข้อมูลระดับลึกดังกล่าวมาอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องพัฒนาการพฤติกรรมทางเพศ การท้องไม่พร้อมและทางออกของการท้องไม่พร้อมของแม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กในสังคมไทย

พฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นหญิงไทย จากเรื่องคอขาดบาดตาย กลายเป็นเรื่องธรรมดา

ในช่วงเวลาสองทศวรรษที่ผ่านมา มีการศึกษาวิจัยเรื่องพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นในสังคมไทยกันอย่างกว้างขวางและเจาะลึกมากยิ่งขึ้น ผลการศึกษาวิจัยเรื่องพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นในสังคมไทยมีบทบาทสำคัญในการป้องกัน และดูแลอนามัยการเจริญพันธุ์ในกลุ่มวัยรุ่น หลักฐานงานวิจัยจำนวนมากดังกล่าวแสดงให้เห็นจุดเปลี่ยนสำคัญของพฤติกรรมทางเพศในกลุ่มวัยรุ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทัศนคติทางเพศที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเกือบสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นทัศนคติในการยอมรับการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร การเปิดเผยเกี่ยวกับความรู้สึกทางเพศ พฤติกรรมการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร ตลอดจนทัศนคติและพฤติกรรมต่อผลของการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร ตัวอย่างผลการวิจัยจากตาราง 1 และ ตาราง 2 เปรียบเทียบให้เห็นว่า ทัศนคติและพัฒนาการเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นไทยมีความน่าห่วงใยมากยิ่งขึ้น

จากการศึกษาทัศนคติทางเพศของวัยรุ่นชายหญิงอายุ 15 - 24 ปี ที่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล โดยวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพด้วยการจัดสนทนากลุ่ม (Ford & Kittisuksathit, 1996) ซึ่งแสดงในตาราง 1 พบว่า ในช่วงเวลาขณะนั้น (ปี 2539) ทัศนคติทางเพศของวัยรุ่นชายหญิงมีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ผลการวิจัยดังกล่าวเปิดเผยว่า มาตรฐานเชิงซ้อนในเรื่องเพศ (Double standard) อนุญาตให้ผู้ชายสามารถทำอะไรก็ได้เกี่ยวกับเรื่องพฤติกรรมทางเพศ ขณะที่ผู้หญิงจะถูกมองว่าเป็นหญิงไม่ดี ถ้าเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว เพราะสมัยนั้นการเปิดเผยว่ามีเพศสัมพันธ์ก่อนแต่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นการเปิดเผยของวัยรุ่นหญิงที่เป็นโสด ถือเป็นเรื่องดังคำอุปมาอุปไมยที่ว่าเป็นเรื่อง “คอขาดบาดตาย” ดังนั้นพ่อแม่ในยุคสมัยนั้น มักจะเปรียบเทียบว่า หากลูกสาวของใครมีพฤติกรรมดังกล่าวและเป็นที่เปิดเผยไปทั่ว ถือเป็นเรื่องน่าอับอายอย่างยิ่ง ดังคำอุปมาอุปไมยที่พ่อแม่ในสังคมไทยมักเปรียบเทียบเกี่ยวกับพฤติกรรมเช่นนี้ที่เกิดในครอบครัวว่า “ถ้าใครรู้เข้า ก็อับอายไปทั่วหล้า”

เมื่อเปรียบเทียบการศึกษาวัยรุ่นเรื่องพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นยุคเกือบสองทศวรรษที่ผ่านมากับปัจจุบัน (ตาราง 2) มีหลักฐานยืนยันว่า วัยรุ่นมีพัฒนาการการเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางเพศก่อนวัยอันควรเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างต่อเนื่องที่น่าห่วงใยคือ ทัศนคติและพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่น โดยเฉพาะวัยรุ่นหญิง มีแนวโน้มเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางเพศและเปิดเผยมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันอายุของวัยรุ่นทั้งหญิงและชายที่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรกลับน้อยลงเป็นลำดับ

ที่น่าห่วงใย คือ ความคิดเห็นและค่านิยมของวัยรุ่นส่วนใหญ่ยอมรับว่า การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร ของวัยรุ่นหญิงและชายเป็นเรื่องธรรมดา รวมทั้งวัยรุ่นที่มีพฤติกรรมการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรก็ถือเป็น เรื่องธรรมดาด้วย (พิมพ์วิทย์ บุญมงคล, 2543; ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต, 2545 ธนพร สง่าศรี และคณะ, 2546; กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข และคณะ, 2551; โครงการติดตามสภาวะการณ่เด็กและเยาวชน ปี 2551-2552; รัตนพร อินทร์เพ็ญ, 2552; Child Watch, 2552)

ตาราง 1 ทักษะคติทางเพศของวัยรุ่นชายหญิงอายุ 15 - 24 ปี ในปี 2539

ทัศนคติทางเพศปี 2539	วัยรุ่นชาย อายุ 15 - 24 ปี	วัยรุ่นหญิง อายุ 15 - 24 ปี
การยอมรับ การมีเพศสัมพันธ์ ก่อนวัยอันควร	สังคมยอมให้ผู้ชายมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร เด็กผู้ชายที่ไม่มีประสบการณ์ทางเพศ จะถูกเยาะเย้ยและล้อเลียนจากเพื่อน	การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรถือว่า ไม่ถูกต้อง และจะเป็นรอยมลทิน ทำให้เสียชื่อเสียงทั้งตนเองและครอบครัว
ความรู้สึทางเพศ	สามารถพูดคุยเรื่องเพศได้อย่างเปิดเผย	ความรู้สึกรื่องเพศเป็นเรื่องต้องห้าม ที่ต้องปิดบังซ่อนเร้น
การมีเพศสัมพันธ์ ครั้งแรก	ผู้ชายต้องมีการ “ขึ้นครู” หมายถึงต้องมี เพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับหญิงขายบริการ ทางเพศ เพราะเป็นผู้มีความชำนาญ เรื่องเพศ	เป็นเรื่องยากที่จะรู้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่อง เช่นนี้ เพราะเป็นเรื่องที่ต้องปกปิดแม้จะ มีการปฏิบัติ เป็นเรื่องที่เปิดเผยข้อมูลไม่ได้ อย่างเด็ดขาด
การใช้ถุงยางอนามัย	ถุงยางอนามัยใช้กับหญิงขายบริการทาง เพศเท่านั้น ไม่ใช้กับคูรักหรือคู่สมรส	โดยทั่วไปไม่กล้าที่จะหาความรู้เกี่ยวกับเรื่อง ถุงยางอนามัย เพราะจะถูกกล่าวหาว่าเป็น ผู้หญิงไม่ดี
การคุมกำเนิด	ถือเป็นเรื่องความรับผิดชอบของผู้หญิง	หญิงสาวจะพูดถึงการคุมกำเนิดไม่ได้ เพราะจะถูกกล่าวหาว่ามีประสบการณ์และ ซ้ำของทางเพศ
ผลของการมีเพศสัมพันธ์ ก่อนวัยอันควร	การมีเพศสัมพันธ์ใดๆ ไม่มีผลกระทบต่อ ชื่อเสียงของผู้ชาย อาจกลัวการติดเชือบ้าง แต่เรื่องการตั้งครรภ์ไม่ใช่ปัญหาของผู้ชาย	การมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรมีผลต่อ ชื่อเสียงของผู้หญิง ดังนั้น การตั้งครรภ์ก่อน วัยอันควร หรือการตั้งครรภ์ไม่พร้อม จึงเป็น หลักฐานแสดงให้เห็นว่ามีพฤติกรรมดังกล่าว

ที่มา: Ford & Kittisuksathit, 1996, หน้า 28.

ตาราง 2 พัฒนาการทัศนคติและพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นจากปี 2537 ถึงยุคปัจจุบัน

ทัศนคติทางเพศของวัยรุ่น	
การยอมรับ การมีเพศสัมพันธ์ ก่อนวัยอันควร	- <u>ทัศนคติต่อการมีแฟน</u> การมีเพศสัมพันธ์และบทบาทหญิงชาย จากการศึกษาวิจัยกับนิสิตนักศึกษาในมหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชน พบว่า ทั้งชายและหญิงมีทัศนคติว่า การมีคู่หลายคนหรือมีกิ๊ก (อาจมีหรือไม่มีเพศสัมพันธ์กันก็ได้) เป็นเรื่องทันสมัย ถ้าไม่มีเพื่อนจะล้อเลียน มีเพื่อการแสวงหาคนที่ใช่ที่สุด เป็นการเติมสีสันให้ชีวิต ทำให้ตนเองรู้สึกมีคุณค่า เป็นคนที่สังคมต้องการได้ทำอะไรที่แปลกใหม่ไม่ซ้ำซากจำเจ (ธนพร สง่าศรี และคณะ, 2546) - <u>ทัศนคติต่อการมีเพศสัมพันธ์ในวัยเรียน</u> เด็กยอมรับมีเพื่อนหรือคนรู้จักมีเพศสัมพันธ์ในวัยเรียนและอยู่ก่อนแต่งร้อยละ 77.7 ไม่เห็นด้วยที่ว่าการมีเพศสัมพันธ์กับแฟน/คนรักเป็นการแสดงออกถึงความจริงใจและความรักอย่างแท้จริง ร้อยละ 86.8 ไม่กล้าที่จะบอกผู้ปกครองว่ามีเพศสัมพันธ์ ร้อยละ 66.1 ไม่เห็นด้วยกับการมีเพศสัมพันธ์ในวัยเรียนและการอยู่ก่อนแต่งเป็นเรื่องธรรมดา ร้อยละ 56.9 (กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข และคณะ, 2551) - <u>ค่านิยมและพฤติกรรมทางเพศที่เปลี่ยนไป</u> ในเด็กวัยมัธยมต้น-อุดมศึกษา โดยเฉลี่ยร้อยละ 24 ยอมรับว่าเคยมีเพศสัมพันธ์แล้ว และกว่าร้อยละ 50 ยอมรับการอยู่ก่อนแต่งของนักเรียน/นักศึกษา และอีกเกือบร้อยละ 10 ของนักศึกษาอาชีวะ-อุดมศึกษาที่ระบุว่าตนยังไม่เคยมีเพศสัมพันธ์ยังคิดว่าตนจะมีเพศสัมพันธ์ก่อนจบจากสถานศึกษาที่ตนศึกษาอยู่ในปัจจุบัน (โครงการติดตามสภาวะการณ์เด็กและเยาวชน ปี 2551-2552)
การมีเพศสัมพันธ์ ครั้งแรก	- การเก็บข้อมูลแบบสำรวจในปี 2537 พบว่า ร้อยละ 63 ของวัยรุ่นชาย อายุ 15-24 ปี ยอมรับว่ามีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร โดยส่วนใหญ่มีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับหญิงขายบริการ ขณะที่ร้อยละ 9 ของวัยรุ่นหญิงยอมรับในประเด็นดังกล่าว โดยส่วนใหญ่มีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับคนรักและรุ่นพี่ (Ford & Kittisuksathit, 1996) - การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่น อายุระหว่าง 12-24 ปี ในปี 2547 หรือ 10 ปี ผ่านมาเมื่อเปรียบเทียบกับเก็บข้อมูลในเรื่องเดียวกันของการศึกษาวิจัยข้างต้น พบว่า ร้อยละ 42 ของวัยรุ่นชาย และร้อยละ 43 ของวัยรุ่นหญิง ยอมรับว่าตนเองมีเพศสัมพันธ์ก่อนแต่งงาน - <u>อายุที่ยอมรับว่ามีเพศสัมพันธ์กับคนรักแล้ว</u> พบว่า ร้อยละ 22 เป็นวัยรุ่นเด็กกลุ่มอายุ 12-14 ปี ร้อยละ 47 เป็นกลุ่มอายุ 15-16 ปี ร้อยละ 56 เป็นกลุ่มอายุ 17-19 ปี และร้อยละ 42 เป็นกลุ่มอายุ 20-24 ปี (รัตนพร อินทร์เพ็ญ, 2552) - <u>อายุเด็กที่เริ่มมีเพศสัมพันธ์</u> เมื่อ 10 ปีที่แล้ว ผู้ชายเริ่มที่ 19 ปี ผู้หญิงเริ่มที่ 20 ปี แต่ปัจจุบันเด็กผู้ชายเริ่มมีเพศสัมพันธ์อายุ 15 ปี ผู้หญิง 16 ปี (กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข สภาวิชาการคุมกำเนิดแห่งประเทศไทย วิทยาลัยวิทยาศาสตร์สาธารณสุข จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และบริษัท ไบเออร์ เซริง ฟาร์มา ประเทศไทย ร่วมกับสวนดุสิตโพล มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต, 2551) - <u>วัยรุ่นชายมักมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับแฟน</u> หรือคู่นอนที่อายุมากกว่า ความกลัวโรคเอดส์เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้วัยรุ่นชายหันมามีเพศสัมพันธ์กับแฟน/คู่มากกว่าหญิงขายบริการทางเพศ (พิมพ์วิไล บุญมงคล, 2543)

ตาราง 2 (ต่อ)

ทัศนคติทางเพศของวัยรุ่น	
การคุมกำเนิด	- <i>ทัศนคติต่อการคุมกำเนิด</i> วัยรุ่นคิดว่าการคุมกำเนิดเป็นสิ่งที่ผู้หญิงควรมีความระมัดระวังมากกว่าผู้ชาย ร้อยละ 85.7 ไม่รู้จักยาคุมฉุกเฉินและไม่ทราบวิธีการใช้ที่ถูกต้อง ร้อยละ 71.5 ไม่ทราบถึงอันตรายจากการใช้ยาคุมฉุกเฉิน ร้อยละ 50.8 (กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข สภาวิชาการ คุมกำเนิดแห่งประเทศไทย แพชฟิค วิทยาลัยวิทยาศาสตร์สาธารณสุข จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และบริษัท ไบเออร์ เซริง ฟาร์มา ประเทศไทย ร่วมกับสวนดุสิตโพล มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต, 2551)
ทัศนคติต่อการท้องไม่พร้อม	- วัยรุ่นมีเพื่อน คนรู้จัก ที่เคยตั้งครรภ์โดยไม่ตั้งใจร้อยละ 71.6 และร้อยละ 55.9 จะบอกผู้ปกครองเป็นคนแรกถ้ารู้ว่าตัวเองตั้งครรภ์ (รัตนพร อินทร์เพ็ญ, 2551)
ทัศนคติต่อการทำแท้ง	- กลุ่มตัวอย่างที่เห็นว่าการทำแท้งเป็นการทำบาปที่ร้ายแรงร้อยละ 96 เห็นว่าการทำแท้งเป็นสิ่งที่น่ากลัว และอาจได้รับอันตรายถึงชีวิตร้อยละ 95.1 มีเพื่อน คนรู้จักทำแท้งในวัยเรียนร้อยละ 52 ไม่เห็นด้วยที่ว่าชาวการทำแท้งของเด็กในวัยเรียน ณ ปัจจุบันมีจำนวนลดน้อยลงร้อยละ 78.4
ผลของการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร	- การตั้งท้องไม่พึงประสงค์ในปี 2542 ประมาณร้อยละ 12.5 แต่ในปี 2549 เพิ่มขึ้นร้อยละ 14.5 ทำแท้งร้อยละ 30 ส่วนใหญ่เป็นเด็กหญิงอายุต่ำกว่า 20 ปี (กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข และคณะ, 2551) - ในปี 2552 ข้อมูลจากรายงานผลโครงการ Child Watch พบว่า มีหญิงวัยรุ่นมาทำคลอด 67,958 คน ซึ่งใกล้เคียงกับปี 2551 ที่มีจำนวน 69,874 คน และเพิ่มขึ้นจากปี 2549 ซึ่งมีเพียง 61,510 คน

สัญญาณอันตราย: พัฒนาการจากแม่วัยรุ่นสู่แม่วัยเด็กในสังคมไทย

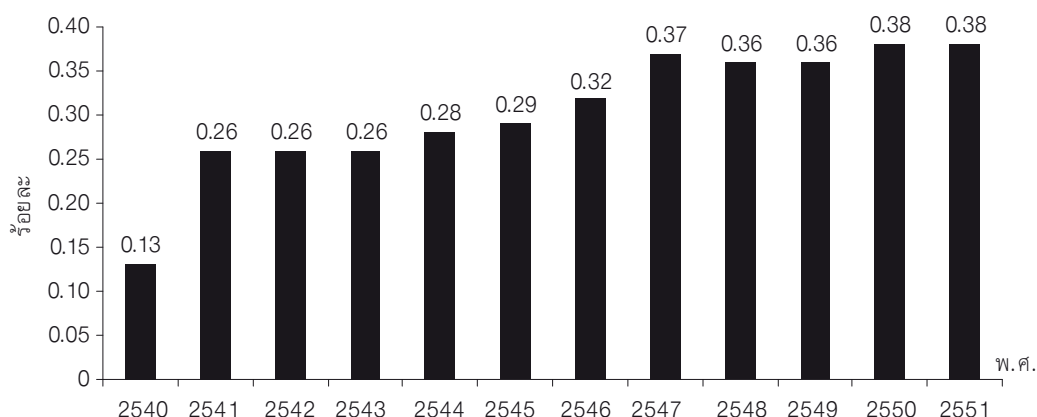
ข้อมูลเกี่ยวกับ “แม่วัยรุ่น” ตั้งครรภ์และคลอด อายุระหว่าง 15 – 19 ปี นำเสนอโดย กระทรวงสาธารณสุข ระหว่างปี 2547 – 2552 (ตาราง 3) พบว่า “แม่วัยรุ่น” เพิ่มจากร้อยละ 13.5 ในปี 2547 เป็นร้อยละ 15.7 ในปี 2552 ขณะเดียวกัน ข้อมูลแนวโน้มสถานการณ์ “แม่วัยเด็ก” ในสังคมไทย ที่จัดทำโดย ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ แสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่ปี 2540 – 2551 เด็กหญิงในประเทศไทยมีแนวโน้มการตั้งครรภ์และคลอดบุตรเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จากร้อยละ 0.13 ในปี 2540 เป็น ร้อยละ 0.38 ในปี 2551 (รูปที่ 1) ข้อมูลนี้ ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร ดังกล่าว ทำการศึกษา “การตั้งครรภ์ก่อนวัยอันควร” ของเด็กหญิงอายุต่ำกว่า 15 ปี เทียบกับจำนวนหญิงทั้งหมดที่ตั้งครรภ์และคลอดบุตร โดยการประมวลผลจากข้อมูลทะเบียนเกิดของสำนักบริหารการทะเบียน กรมการปกครอง ระหว่างปี 2540 – 2550 (สำนักงานพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ, 2552)

ตาราง 3 จำนวนและร้อยละของมารดาอายุต่ำกว่า 20 ปีที่คลอดบุตร รวมทั้งประเทศ
พ.ศ. 2547 - 2552

พ.ศ.	มารดาทุกอายุ	อายุ 15 - 19 ปี	
	(คน)	จำนวน	ร้อยละ
2552	765,046	119,828	15.66
2551	784,256	118,921	15.16
2550	797,588	116,086	14.55
2549	793,623	112,509	14.18
2548	809,485	113,048	13.97
2547	813,069	111,206	13.55

ที่มา: ข้อมูลสถิติการเกิดมีชีพ จากกลุ่มภารกิจด้านข้อมูลข่าวสารและสารสนเทศสุขภาพ, สำนักนโยบายและยุทธศาสตร์, กระทรวงสาธารณสุข, 2553.

รูปที่ 1 ร้อยละของการตั้งครรภ์และคลอดบุตรของหญิงที่อายุต่ำกว่า 15 ปี บริบูรณ์
เทียบกับจำนวนหญิงทั้งหมดที่ตั้งครรภ์และคลอดบุตร ตั้งแต่ปี 2540 -2551

ที่มา: ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ อ้างใน จดหมายข่าวรายเดือน สำนักงานพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ

ปี 2551-2552 สำนักกระบวนวิชา ระบุว่า ผู้ที่ติดเชื้อ HIV ร้อยละ 8.6 เป็นวัยรุ่นที่มีอายุระหว่าง 15-24 ปี ที่น่าตกใจยิ่งไปกว่านั้นก็คือ วัยรุ่นส่วนใหญ่ขาดความรู้และความเข้าใจในเรื่องเพศศึกษา บางคนคิดว่าการมีเพศสัมพันธ์เพียงครั้งเดียวไม่ทำให้ท้องได้ ผลการสำรวจยังพบว่า การมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกของวัยรุ่นมีอายุเฉลี่ยเพียง 15-16 ปี และมีแนวโน้มว่าอายุเฉลี่ยของการมีเพศสัมพันธ์ในวัยรุ่นจะลดลงเรื่อยๆ เรียกว่ายังไม่พ้นจาก “ขาดสัน-คอซอง” ก็มีโอกาที่จะเป็นพ่อคน แม่คนกันแล้ว (สุวัฒน์ กิขุนทด, 2553)

ปรากฏการณ์ดังกล่าว แสดงว่าสถานการณ์ “แม่วัยรุ่น” ในสังคมไทยกำลังจะกลายเป็นเรื่องธรรมดาหลังจาก “การเสียชีวิตก่อนวัยอันควรของวัยรุ่นหญิงกลายเป็นเรื่องธรรมดา” ที่พวกเขาคิดหรือปฏิบัติไปแล้ว สถานการณ์เช่นนี้ จะผลักดันให้ชีวิตของวัยรุ่นหญิงที่เป็น “แม่วัยรุ่น” ในสังคมไทยต้องดำเนินไปอย่างทุลักทุเล เป็นภาระทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม และสิ่งน่ากังวลที่ติดตามาคือสถานการณ์ที่กำลังพัฒนาไปสู่การเป็น “แม่วัยเด็ก” ข้อสำคัญ การเป็น “แม่วัยเด็ก” นี้ ส่วนใหญ่เป็นผลผลิตของการ “ท้องไม่พร้อม” ซึ่งกลายเป็นผลลัพธ์ของ “หนูยังไม่อยากเป็นแม่” ในที่สุด

หนูยังไม่อยากเป็นแม่: เส้นทางที่น่าหวังใย

พัฒนาการเกี่ยวกับพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นหญิงในสังคมไทยปัจจุบัน ได้ก้าวเข้าสู่จุดเปลี่ยนสำคัญ จากผลการศึกษาวิจัยข้างต้นรวมทั้งจากการเปิดเผยข้อมูลการทำแท้งของนักเรียนชายในยุคนี 2542 (ศุภชัย สายศรี, 2542) ระบุว่าคู่นอนของตนที่มีทั้งเพื่อนนักเรียนหญิงด้วยกัน มีการตั้งครรรภ์ร้อยละ 27.3 และคู่นอนที่ไม่ใช่เพื่อนนักเรียนหญิงมีการตั้งครรรภ์ร้อยละ 16.9 และในคู่นอนหรือคู่รักของเด็กนักเรียนชาย แสดงว่ายังไม่อยากเป็นแม่โดยการทำแท้ง มีสูงมากถึงร้อยละ 84.4 และในกลุ่มคู่นอนหรือคนรักที่เป็นเด็กนักเรียนหญิง มีถึงร้อยละ 83

ในปี 2553 ข้อมูลจากกรมอนามัย ระบุว่า ในแต่ละปีมีหญิงไทยที่ตั้งครรรภ์ประมาณ 1 ล้านท้องทั่วประเทศ ในจำนวนนี้มีประมาณ 8 แสนรายที่คลอดออกมาเป็นทารกส่วนที่เหลืออีกเกือบ 2 แสนรายต้องเสียชีวิตจากการทำแท้งหรือแท้งเอง ซึ่งสอดคล้องกับปรากฏการณ์ที่เป็นข่าวดังในรอบปี 2553 ของสื่อสารสนเทศทุกชนิด ที่ระบุพร้อมมีหลักฐานชัดเจนเป็นซากศพทารกที่ถูกนำมาทิ้งในวัดไผ่เงิน กรุงเทพมหานคร โดยจำนวนซากศพทารกที่พบนั้นมีจำนวนกว่า 2,000 ศพ รวมทั้งกรณีนักเรียนหญิงของโรงเรียนแห่งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร ซึ่งกำลังศึกษาอยู่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 ได้ตกเป็นข่าวทำแท้งด้วยตัวเอง โดยซื้อยาทำแท้งผ่านทางอินเทอร์เน็ต แต่เกิดอาการช็อคต้องนำส่งโรงพยาบาล ขณะที่ทารกที่หลุดออกมามีอายุในครรรภ์ 8 เดือน ได้เสียชีวิต ซึ่งกรณีที่คล้าย ๆ กันแบบนี้คงมีอีกมากมายที่ไม่ตกเป็นข่าว

“การเลือกวิธีการทำแท้งแก้ปัญหาการท้องไม่พร้อมได้หรือไม่?” นักแก้ปัญหาการตั้งครรรภ์ไม่พร้อมในวัยรุ่น คงทราบคำตอบกันดีแล้วว่า ในทางสรีระนั้น การทำแท้งแก้ปัญหาการท้องไม่พร้อมได้อย่างเป็นรูปธรรมที่สุด และวัยรุ่นหญิงที่ยังไม่พร้อมจะเป็นแม่ มักจะหาทางออกด้วยวิธีการทำแท้ง

กระบวนการทำแท้งด้วยตนเองของวัยรุ่นหญิงนั้น น่าจะเป็นประเด็นศึกษาวิจัยติดตามกันต่อไปอย่างยิ่งจากการเก็บข้อมูลโดยใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกแม่วัยเด็กที่ท้องไม่พร้อม เพราะต้องการข้อมูลระดับลึกบางส่วนมาอธิบายเพิ่มเติมเส้นทางที่ต้องมาเป็นแม่วัยเด็ก พบว่า เมื่อแรกรู้ว่าท้องไม่พร้อม วัยรุ่นหรือเด็กหญิงทั่วไปจะเลือกวิธี “กินยาขับ” ก่อน เพราะเชื่อว่า ถ้าเพิ่งท้องแล้วกินยาขับ ก้อนเลือดจะถูกขับออกมาทำให้สิ้นสุดการท้องด้วยวิธีง่าย ๆ และสะดวก เพราะ “ยาขับ” สามารถหาซื้อได้ตามร้านขายยาทั่วไปและกินง่าย และถ้ากินยาขับแล้วไม่ได้ผลหรือไม่สำเร็จ วัยรุ่นหญิงก็จะเริ่มคิดถึงกระบวนการทำแท้ง โดยถามจากเพื่อนที่มีประสบการณ์ แต่ก่อนที่จะทำแท้งนั้น วัยรุ่นหญิงจะมีการปรึกษากับคู่นอน ถ้าคู่นอนยอมรับและไม่ยินยอม

ให้ไปทำแท้ง เส้นทางชีวิตของหญิงวัยรุ่นก็จะเข้าสู่การเป็นแม่วัยรุ่นหรือแม่วัยเด็ก เพราะจะเกิดขึ้นตอนการแจ้งให้ผู้ใหญ่ทราบ และการเข้าสู่พิธีกรรมผูกข้อมือเพื่อแสดงว่าผู้ใหญ่รับรู้และยินยอมให้ลูกหรือเด็กในปกครองเดินทางเข้าสู่การเป็นพ่อ-แม่วัยรุ่นหรือวัยเด็กได้

ข้อเท็จจริงที่นำมาอธิบายเพิ่มเติมเส้นทางชีวิตของวัยรุ่นหญิงที่ท้องไม่พร้อม ซึ่งส่วนใหญ่มักจบลงด้วยการเลือกการทำแท้ง มีบางส่วนก็กลายเป็นแม่วัยรุ่นหรือแม่วัยเด็ก ข้อเท็จจริงนี้เพื่อนำเสนอเปรียบเทียบให้เห็นทางแยก คือ ทางแยกไปสู่การเป็นแม่ และทางแยกไปสู่การทำแท้ง โดยนำเสนอข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึกดังต่อไปนี้ แม่วัยเด็กที่ท้องไม่พร้อมรายหนึ่งของบทความนี้ ปัจจุบันอายุ 19 ปี มีบุตรชาย 1 คน อายุ 5 ปี เปิดเผยว่า เธอตั้งครรภ์ขณะอายุ 14 ปี และกำลังเรียนอยู่ในโรงเรียนอาชีวศึกษาปีที่ 1 เทอมแรก เมื่อทราบว่าตนเองตั้งครรภ์ ก็ปรับทุกข์ให้เพื่อนฟัง เพื่อนแนะนำให้ไปซื้อยาขับมากิน เธอจึงปฏิบัติตาม แต่ปรากฏว่าไม่สำเร็จ เธอจึงบอกกับครูรักของเธอที่เป็นนักเรียนในโรงเรียนเดียวกัน ครูรักพาเธอไปพบพ่อแม่และเธอก็แจ้งพ่อแม่ของเธอให้รับรู้ ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายยอมรับและจัดพิธีผูกข้อมือ เธอจึงหยุดการเรียนในขณะนั้น และปัจจุบันเป็นแม่วัยรุ่นที่เลี้ยงลูกอยู่บ้านครอบครัวสามี ขณะที่สามีก็ได้เรียนต่อไปจนสำเร็จการศึกษาระดับประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.)

แม่วัยเด็กรายนี้ เปิดเผยถึงประสบการณ์ของเพื่อนนักเรียนหญิงด้วยกันที่ผ่านกระบวนการทำแท้งด้วยตนเอง ซึ่งเพื่อนของเธอไม่ได้รับการยอมรับจากคุณอนที่เป็นนักเรียนด้วยกันและถูกทอดทิ้งขณะเริ่มตั้งครรภ์ แม่วัยเด็กรายนี้เปิดเผยว่าเพื่อนวัยรุ่นหญิงที่เป็นนักเรียนและพักในห้องพักเดียวกับตน เมื่อถูกคุณอนปฏิเสธและทิ้งไป วัยรุ่นหญิงเหล่านั้น จะไปซื้อยาหลอดที่ใช้เหน็บเข้าไปในโพรงมดลูกเพื่อให้เกิดการตกเลือด เพื่อนของเธอจะปฏิบัติการทำแท้งเอง โดยมีการซื้อผ้าอ้อมสำเร็จรูป (Pampers) มาเตรียมซับเลือด ขณะที่กระทำการทำแท้งเอง เธอและเพื่อนคนอื่นๆ ก็อยู่ในห้องด้วยเพื่อช่วยเหลือถ้าเกิดเหตุการณ์ฉุกเฉิน ภาพที่เธอเห็นคือเพื่อนสาวเมื่อสอดใส่ “หลอด” ที่ใช้ซับเลือดเข้าไปในโพรงมดลูกแล้ว ก็จะนอนร้องครวญครางด้วยความเจ็บปวด และเมื่อปฏิบัติการทำแท้งเองเรียบร้อยแล้ว ก็จะนอนพักในห้องพักประมาณสัปดาห์ ก็จะฟื้นตัว

เพศศึกษา: ทางแก้ปัญหาคาท้องไม่พร้อมของแม่วัยรุ่นในสังคมไทย?

เพศศึกษา หรือ Sex Education หมายถึง การสอนหรือการให้ความรู้ทางเพศ ไม่ได้หมายถึงการสอนเรื่องเพศสัมพันธ์ เนื้อหาเรื่องเพศครอบคลุมความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการด้านร่างกาย สุขปฏิบัติหรืออนามัยทางเพศ รวมไปถึงการมีบุคลิกภาพ เจตคติ ค่านิยม และศีลธรรมจรรยาเรื่องเพศที่เหมาะสมกับประเพณีวัฒนธรรมของสังคมนั้นๆ

การเรียนรู้เรื่องเพศศึกษาในสังคมไทยยุคสมัยก่อน เรียนรู้ทางอ้อมจากวรรณกรรม คำคมสุภาษิต หรือข้อห้ามทางศาสนา บ้างก็เรียนรู้จากจิตรกรรมและภาพวาดของจิตรกรที่สอดแทรกการเรียนรู้เรื่องเพศศึกษาผ่านภาพวาดที่แสดงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชายและหญิง

สังคมไทยเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการเรียนการสอนเรื่องเพศ ในปี 2485 รัฐบาลเริ่มมีแนวคิดการเรียนการสอนเพศศึกษาในโรงเรียน จนถึงปี 2501 ได้มีการแต่งตั้ง คณะอนุกรรมการวางแผนทางการสอนเพศศึกษาในโรงเรียนและมหาวิทยาลัย โดยใช้ชื่อว่า “แนวสอนเพศศึกษา” ซึ่งเป็นฉบับร่างทั้งหลักสูตร คู่มือครู และโครงการสอน โดยวางแผนทางการสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาตอนปลายตามหลักปฏิบัติ 3 ภาค คือ การจัดโรงเรียน การอบรมนักเรียน และ การสอนของครู อย่างไรก็ตาม “แนวสอนเพศศึกษา” นี้เป็นเพียงฉบับร่างหลักสูตร ยังไม่มีการนำไปปฏิบัติ ต่อมาปี 2521 ได้มีการนำเพศศึกษาบรรจุลงในหลักสูตรฉบับพุทธศักราช 2521 และหลักสูตรฉบับพุทธศักราช 2524 เพื่อสอนในโรงเรียนทุกระดับ โดยกำหนดให้เนื้อหาที่เกี่ยวกับเพศศึกษาสำหรับระดับประถมศึกษาบรรจุอยู่ในกลุ่มวิชาสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต (สปช.) ส่วนระดับมัธยมศึกษาเนื้อหาสอดแทรกอยู่ในกลุ่มวิชาสุขศึกษา สังคมศึกษา วิทยาศาสตร์และการงานอาชีพ (สาขาการสาธารณสุข)

เนื้อหาเรื่องเพศศึกษาส่วนใหญ่เน้นที่สุขวิทยาและสรีรวิทยา ไม่ตรงตามเป้าหมายของแนวคิดเพศศึกษาเท่าที่ควร จึงมีหลายฝ่ายเรียกร้องให้มีการปรับปรุงหลักสูตรและแยกการสอนเพศศึกษาออกเป็นวิชาเอกเทศ อย่างไรก็ตาม กระทรวงศึกษาธิการไม่สามารถผลักดันให้การสอนเพศศึกษาเป็นวิชาหนึ่งในหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนได้ เนื่องจากเกิดการโต้แย้งระหว่างผู้ปฏิบัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีความกังวลในกลุ่มผู้ปกครองว่าเนื้อหาการสอนและศักยภาพของครูผู้สอนในการถ่ายทอดความรู้จะออกมาในลักษณะของการ “ชี้นำพร่งให้กระรอก” หรือเป็นเรื่องยั่วยู่ให้บุตรหลานของตนต้องการทดลองมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในปี 2524-2525 กระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศนโยบายชัดเจน และได้เริ่มโครงการ “ชีวิตครอบครัวศึกษา” ในการส่งเสริมและสนับสนุนสถาบันการศึกษาและหน่วยงานเอกชนในการจัดโครงการเพศศึกษาทั้งในโรงเรียนและนอกโรงเรียน และดำเนินการร่วมกับสมาคมวางแผนครอบครัวแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี พัฒนา “คู่มือการสอนครอบครัวศึกษา” พร้อมอุปกรณ์ประกอบการศึกษา จนมีการประกาศใช้หลักสูตรใหม่ในปี พ.ศ. 2533 (กรมวิชาการ, 2543) และต่อมา กระทรวงสาธารณสุข โดยกรมอนามัย และ กรมสุขภาพจิต ได้ร่วมกันจัดทำโครงสร้างหลักสูตรเพศศึกษา และทำประชาพิจารณ์ แล้วจึงเสนอให้กระทรวงศึกษาธิการใช้เป็นข้อมูลในการปรับปรุงหลักสูตร และในปี 2544 เพศศึกษาก็ได้รับการบรรจุให้เป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยรัฐบาลสมัยนั้น ได้ออกคำสั่งให้โรงเรียนทุกแห่งสอนวิชาเพศศึกษาให้เป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรการศึกษาฉบับมาตรฐานจนถึงปัจจุบัน

จุดเด่นของโครงสร้างหลักสูตรเพศศึกษาฉบับนี้ มีการกำหนดเป็นรูปธรรมชัดเจนว่า เพศศึกษามี 7 ประเด็น ได้แก่ พัฒนาการทางเพศ (Sexual development) สัมพันธภาพ (Interpersonal relation) ทักษะส่วนบุคคล (Personal and communication skills) พฤติกรรมทางเพศ (Sexual behaviors) การแสดงออกถึงพฤติกรรมทางเพศหรือบทบาททางเพศ (Gender role) สุขอนามัยทางเพศ (Sexual health) และสังคมและวัฒนธรรม (Society and culture) รวมทั้งใช้หลักพัฒนาการทางเพศของมนุษย์ มากำหนดให้เนื้อหาเหมาะสมกับวัยที่จะเรียนด้วย

ตาราง 4 ประเด็นพัฒนาการทางเพศ แบ่งเนื้อหาตามพัฒนาการทางเพศตามวัย

อายุ 3-5 ปี	อายุ 6-9 ปี	อายุ 10-12 ปี	อายุ 13-15 ปี	อายุ 16-18 ปี
1) ความแตกต่างทางสรีระร่างกายภายนอก ระหว่างเด็กหญิงและเด็กชาย	1) ความแตกต่างระหว่างหญิง-ชายในด้านบทบาททางสังคม 2) ลักษณะทางกายภาพของร่างกาย และการเจริญเติบโต	1) ความภูมิใจในเพศของตนเอง 2) การปรับปรุงบุคลิกภาพให้สอดคล้องกับเพศของตนเอง 3) การเข้าสู่สังคมเพศเดียวกัน เตรียมตัวสู่การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่วัยรุ่น	1) พัฒนาการทางเพศของวัยรุ่นทั้งด้านร่างกาย จิตใจ อารมณ์ 2) ความรู้สึกในเรื่องเพศ 3) การดำเนินชีวิต	1) การถ่ายทอดลักษณะทางพันธุกรรม 2) ความแตกต่างในเรื่องความรู้สึกนึกคิดในเรื่องเพศระหว่างเพศหญิงและชาย

ที่มา: เพศศึกษา: ภูมิคุ้มกันที่วัยรุ่นต้องได้รับ, กรมอนามัย, 2541

นอกจากนี้ องค์การแพธ (PATH) เป็นองค์กรเอกชนสาธารณประโยชน์ ได้ร่วมทำงานกับกระทรวงศึกษาธิการและกระทรวงสาธารณสุข ดำเนินโครงการ “ก้าวอย่างอย่างเข้าใจ” ซึ่งเป็นแผนงานส่วนหนึ่งของแผนงานป้องกันโรคเอดส์ในกลุ่มเยาวชน และในช่วงปี 2546-2551 บทเรียนจากโครงการดังกล่าว ได้นำมาพัฒนาสู่การจัดการหลักสูตรและกระบวนการเรียนรู้เพศศึกษารอบด้านสำหรับเยาวชนในสถานศึกษา ตามแนวคิดหลัก 3 ประการ ได้แก่ การสร้างความเข้าใจในเรื่องเพศวิถี (Sexualities) การจัดการเรียนรู้แบบยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (Child-centered Learning) และ การพัฒนาที่เน้นด้านบวกของเยาวชน (Positive Youth Development) ซึ่งแนวคิดหลัก 3 ประการนี้ เป็นแนวคิดที่น่าสนับสนุนอย่างต่อเนื่องและจริงจัง และให้เป็นรูปธรรม เพราะการสร้างความเข้าใจถึงความหลากหลายของวิถีทางเพศและสัมพันธภาพทางเพศ ที่เป็นพัฒนาการตลอดช่วงชีวิตของมนุษย์ในมิติต่าง ๆ โดยให้ผู้เรียนมีความสามารถในการคิด วิเคราะห์ แยกแยะ ถึงปัญหาและสาเหตุ สามารถตัดสินใจได้อย่างมีสติในการแก้ปัญหา รวมถึงรับผิดชอบต่อผลของการตัดสินใจ และสามารถเผชิญกับผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการตัดสินใจ ข้อสำคัญของแนวคิดนี้ คือทัศนคติด้านบวกที่มีต่อวัยรุ่น การให้โอกาสและบทบาทในการมีส่วนร่วมในการรับผิดชอบและสร้างสรรค์สังคมที่วัยรุ่นมีส่วนได้ส่วนเสีย

เห็นได้ว่า เพศศึกษา เป็นการแก้ปัญหาเรื่องเพศของวัยรุ่นอย่างเป็นรูปธรรม นักวางแผน และนักแก้ปัญหาตลอดจนนักวิชาการ ที่เกี่ยวข้องกับการแก้ปัญหาเรื่องพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่น จึงต่างให้ความคาดหวังกับการเรียนการสอนเพศศึกษา ขณะที่สังคมไทยมีข้อจำกัดเกี่ยวกับวิถีคิดของคนในสังคมในเรื่องเพศว่าเป็นเรื่องต้องห้าม ดังนั้นการเน้นการเรียนการสอนเพศศึกษาในห้องเรียน จึงมีข้อจำกัดให้อยู่ในบรรทัดฐานการเรียนการสอนที่ต้องสอดคล้องกับข้อจำกัดตามวิถีคิดของคนในสังคมไทยไปด้วย วัยรุ่นหรือผู้เรียนส่วนใหญ่จึงรับรู้แต่เพียงว่า เพศศึกษาคือการห้ามไม่ให้มีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร ซึ่งก็เป็นการรับรู้ที่ไม่ผิด อย่างไรก็ตามเมื่อต้องตกอยู่ในสถานการณ์จริง การรับรู้ดังกล่าวก็ไม่สามารถยับยั้งห้ามใจให้หยุด เข้าตำรา “ห้ามไม่หยุดจุดไม่อยู่” ซึ่งปัจจุบัน เกิดขึ้นกับทั้งเด็กชายและเด็กหญิง เพศศึกษาจึงไม่ได้ทำหน้าที่ป้องกันไม่ให้เกิดการตั้งครรภ์ไม่พร้อมในเด็กหรือวัยรุ่นหญิง

ณัฐยา บุญภักดี (2553) เจ้าหน้าที่หน่วยแผนงานสร้างเสริมสุขภาวะทางเพศ และผู้ประสานงานมูลนิธิสร้างความเข้าใจเรื่องสุขภาพผู้หญิง ให้มุมมองเกี่ยวกับเพศศึกษาว่ากระทรวงศึกษาธิการควรนำเพศศึกษา (Sex education) มาทำเป็นนโยบายของกระทรวงศึกษาเอง มากกว่าที่จะให้องค์กรเอกชน (NGO) มาผลักดัน และควรมีการทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับครอบครัว เพื่อให้เกิดเพศศึกษาในกลุ่มของครอบครัวที่สามารถเป็นแรงผลักดัน แนวคิดนี้ ต้องการให้ครอบครัวมีบทบาทในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เรื่องเพศศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับเรื่องทางเพศที่พ่อแม่สามารถพูดคุยสื่อสารกับลูกได้ แนวคิดนี้ต้องมีการณรงค์เพื่อให้เกิดวิธีคิดและความเชื่อของคนในสังคมไทยก่อนว่า “พ่อแม่คือครูคนแรกที่สอนเรื่องเพศศึกษาที่ดีที่สุด” การรณรงค์นี้ต้องกระจายไปในทุกหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ร่วมมือกันกระจายขยายแนวคิดนี้ไปในวงกว้างให้มากที่สุดของพื้นที่ในสังคมไทย อย่างไรก็ตาม การที่จะทลายกำแพงการพูดคุยปรึกษาเรื่องเพศระหว่างพ่อแม่กับลูกนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย เนื่องจากการพูดคุยเรื่องเพศในครอบครัวถือเป็นข้อจำกัดของวัฒนธรรมไทย พ่อแม่และลูกจะไม่พูดคุยกันในเรื่องนี้ ถ้ายังไม่เกิดปัญหาที่ร้ายแรง อาทิ การตั้งครรภ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิจัยของรัตนพร อินทร์โพธิ์ (2552) พบว่า พ่อแม่เป็นบุคคลลำดับท้ายๆ ที่ลูกจะพูดคุยปรึกษาเรื่องเพศ โดยบุคคลลำดับแรก ที่ลูกจะไปพูดคุยปรึกษาเรื่องเพศด้วย คือเพื่อน ดังนั้น “เพื่อน” จึงมีบทบาทสำคัญในการแก้ปัญหาเรื่องเพศในกลุ่มวัยรุ่น

อย่างไรก็ตาม คำถามที่ต้องถามคือ เพศศึกษาในสังคมไทยป้องกันวัยรุ่นไทยให้รอดปลอดภัยจากเรื่องเพศได้หรือไม่ ถ้าพิจารณาจากผลของความพยายามในการแก้ปัญหาจากองค์กรทั้งภาครัฐ เอกชน และองค์กรต่างๆ ดูเหมือนว่า เพศศึกษาสามารถป้องกันเด็กวัยรุ่นไทยให้รอดจากการเป็นพ่อ - แม่วัยรุ่นได้ในระดับน้อยไปหรือไม่

ทั้งนี้ ข้อมูลจากการสนทนาระดับลึกแม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กทั้ง 4 รายดังกล่าว เปิดเผยว่าเพศศึกษาไม่ได้ช่วยยับยั้งการมีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวัยรุ่นหญิงที่สำราญว่า ไม่มีอะไรมาห้ามตนเองไม่ให้มีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควรได้ ถ้าใจของตนเองพร้อม ร่างกายก็จะพร้อมตามไปด้วย

“ถ้าใจต้องการ ร่างกายก็พร้อม ไม่มีอะไรมาห้ามเราได้ ถ้าเราต้องการเข้าสู่เส้นทางชีวิตนี้ เพศศึกษาไม่ช่วยอะไรเลย ฟังไปอย่างนั้นแหละ”

(แม่วัยเด็ก อายุขณะคลอดบุตร 14 ปี ปัจจุบันอายุ 19 ปี)

การเรียนการสอนเพศศึกษา จึงเป็นแผนงานที่หวังผลในระยะยาวซึ่งไม่เพียงพอที่จะรับมือกับความรุนแรงของปัญหาเรื่องเพศในวัยรุ่นที่ก้าวไปอย่างไม่มีขอบเขต ท่ามกลางจุดเปลี่ยนของสังคมไทยที่ผันแปรไปตามสภาพแวดล้อมของกระแสโลก

นอกเหนือจากการแก้ปัญหาด้วยหลักสูตรการเรียนการสอนเรื่องเพศศึกษา กฎหมาย รวมถึงข้อตกลงระหว่างประเทศที่ประเทศไทยได้ลงนามให้สัตยาบันและรับหลักการ เป็นอีกวิธีการหนึ่งในการแก้ปัญหาแม่วัยรุ่นและแม่วัยเด็กที่เป็นรูปธรรมในสังคมไทย (คณะกรรมการสิทธิการสาธารณสุข วุฒิสภา, 2554)

ประเทศไทยมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสถานะของสตรีและการตั้งครรภ์อยู่หลายฉบับ อาทิ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ มาตรา ๕๒ เน้นการพัฒนาด้านร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา รวมถึงการมีสิทธิได้รับความคุ้มครองจากรัฐ พระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๕๐ มาตรา ๖ ที่คุ้มครองผู้หญิงในด้านสุขภาพทางเพศและระบบเจริญพันธุ์ พระราชบัญญัติคุ้มครองผู้ถูกกระทำด้วยความรุนแรงในครอบครัว พ.ศ. ๒๕๕๐ มาตรา ๓ ที่ให้ความหมายของความรุนแรงในครอบครัว นอกจากนี้ ยังมีประมวลกฎหมายอาญา หมวด ๓ ว่าด้วยความผิดฐานทำให้แท้งลูก ซึ่งกำหนดบทลงโทษผู้ที่ทำให้หญิงแท้งลูกไว้ในมาตรา ๓๐๑-๓๐๕ ตลอดจน ข้อบังคับแพทยสภาว่าด้วยหลักเกณฑ์การปฏิบัติเกี่ยวกับการยุติการตั้งครรภ์ทางการแพทย์ตามมาตรา ๓๐๕ แห่งประมวลกฎหมายอาญา ที่กำหนดว่าการยุติการตั้งครรภ์กระทำได้เมื่อหญิงนั้นยินยอมในกรณี มีปัญหาสุขภาพทางกาย ปัญหาสุขภาพจิต มีความเครียดอย่างรุนแรง ทารกในครรภ์มีความพิการรุนแรง และตั้งครรภ์จากการถูกข่มขืน

สำหรับข้อตกลงระหว่างประเทศซึ่งประเทศไทยได้ลงนามให้สัตยาบัน และรับหลักการเพื่อดำเนินงานด้านอนามัยเจริญพันธุ์ ได้แก่ อนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบ (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women - CEDAW) เป็นกฎหมายระหว่างประเทศที่ประกันสิทธิมนุษยชนของสตรี รวมถึง ปฏิญญาและแผนปฏิบัติการปักกิ่ง (Beijing Declaration and Platform for Action) ที่เน้น 12 ประเด็นห่วงใยเพื่อความก้าวหน้าของสตรี ตลอดจนเป้าหมายการพัฒนาแห่งสหัสวรรษ (Millennium Development Goals: MDGs) และแผนปฏิบัติการ ๒๐ ปี ประชากรกับการพัฒนา

อย่างไรก็ตาม กฎหมายและข้อตกลงเหล่านี้ไม่ครอบคลุมการแก้ปัญหาการตั้งครรภ์ในวัยรุ่น ดังนั้นในปี 2544 จึงได้มีการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการศึกษาเรื่องอนามัยเจริญพันธุ์ กระทั่งปี 2546 ได้มีการแต่งตั้งคณะอนุกรรมการยกร่างกฎหมายอนามัยเจริญพันธุ์ ในปี 2548 ได้ตัวร่างกฎหมาย ในปี 2550 กรมอนามัยนำร่างกฎหมายมารับฟังความเห็นก่อนส่งให้คณะรัฐมนตรีพิจารณา ในปี 2553 กรมอนามัยแก้ไขตามคำแนะนำของคณะกรรมการกฤษฎีกา และเมื่อต้นปี 2554 คณะรัฐมนตรีได้ให้ความเห็นชอบ ร่างพระราชบัญญัติอนามัยการเจริญพันธุ์ ซึ่งเป็นกฎหมายที่จะรับรองสิทธิทางเพศของทุกคนทุกเพศในช่วงวัยเจริญพันธุ์ พ.ร.บ. ฉบับนี้กำหนดให้ กระทรวงสาธารณสุข ต้องจัดให้มีการให้คำปรึกษา หรือให้บริการด้านสุขภาพทางเพศอย่างเหมาะสม โดยจะต้องรักษาข้อมูลส่วนตัว และจะต้องให้คำปรึกษาและการให้บริการด้านต่าง ๆ อย่างครบถ้วนตามมาตรฐานที่กำหนด

พ.ร.บ.ฉบับนี้ ยังกำหนดให้กระทรวงศึกษาธิการมีหน้าที่ต้องจัดให้มีการสอนเพศศึกษาให้กับนักเรียนให้เหมาะสมกับวุฒิภาวะและช่วงวัยของผู้เรียน และเปิดโอกาสให้นักเรียนที่ตั้งครรภ์ระหว่างเรียนให้ศึกษาต่อไปได้ โดยสามารถที่จะเลือกได้ว่าจะเรียนต่อขณะตั้งครรภ์ หรือลาพักจนหลังคลอดแล้วจึงกลับมาเรียนต่อไป ส่วนหน่วยงานอื่นๆ และหน่วยงานเอกชน มีหน้าที่ตามที่กฎหมายกำหนด โดยต้องไม่ขัดขวางการลาคลอด และต้องส่งเสริมการเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ พร้อมทั้งต้องมีการป้องกันการล่วงเกินและคุกคามทางเพศ

พ.ร.บ.ฉบับนี้เป็นการคุ้มครองวัยรุ่นโดยตรงทั้งวัยรุ่นในระบบและวัยรุ่นนอกระบบ โดยเฉพาะวัยรุ่นในระบบที่เป็นนักเรียนหญิงและตั้งครรภ์ขณะเป็นนักเรียน ซึ่งนโยบายนี้ เป็นนโยบายที่ดีและให้โอกาสนักเรียนหญิงวัยรุ่นให้เรียนจนสำเร็จหลักสูตรที่กำหนดได้ ทำให้วัยรุ่นหญิงสามารถดูแลและเลี้ยงตัวเองได้เมื่อต้องเป็นแม่

นั่นเป็นมุมมองด้านนโยบาย แต่ในความเป็นจริง จากข้อมูลการสัมภาษณ์ระดับลึกที่เก็บเพิ่มเติมเพื่อจุดประเด็นให้มีการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมต่อไปในเรื่องแม่วัยเด็ก ข้อมูลจากแม่วัยเด็กตัวอย่างซึ่งเป็นอดีตนักเรียนหญิงระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1 ตั้งครรภ์และคลอดบุตรอายุระหว่าง 13-14 ปี ปัจจุบัน เป็นแม่วัยรุ่นอายุ 19 ปี ที่มีบุตรชาย 2 คน อายุ 5 ปี และ 3 ปี ตามลำดับ และปัจจุบันเลิกอยู่กับพ่อของเด็ก พร้อมทั้งมีสามีคนใหม่ อายุ 22 ปี อาชีพปัจจุบันไม่มี เธอและลูกจึงตกเป็นภาระเลี้ยงดูของพ่อแม่ของเธอ ส่วนอีกรายหนึ่งเป็นอดีตนักเรียน ปวช. ปีที่ 1 ตั้งครรภ์และคลอดบุตรอายุระหว่าง 13-14 ปี ซึ่งปัจจุบัน เป็นแม่วัยรุ่นอายุ 19 มีบุตรชาย 1 คน สามีก็เป็นอดีตนักเรียนในโรงเรียนเดียวกัน ปัจจุบันทั้งคู่ได้ทำพิธีผูกข้อมืออยู่กินด้วยกัน โดยทั้งคู่มีอาชีพทำไร่ของพ่อแม่ฝ่ายชาย ซึ่งทั้ง 2 รายนี้ สรุปตนเองว่า “โชคดี” ที่ยังมีพ่อแม่รับเลี้ยงอยู่ ฝ่ายหญิงไม่กล้ากลับไปเรียนต่อในโรงเรียนในระบบได้แล้ว และตั้งใจว่าจะไปเรียนต่อในโรงเรียนการศึกษานอกระบบ (กศน.)

ประเด็นที่ต้องการนำเสนอ ณ จุดนี้คือ ในความเป็นจริงนั้น การที่นักเรียนหญิงเมื่อตั้งท้องแล้ว ส่วนใหญ่จะไม่กลับไปเรียนในโรงเรียนสามัญทั่วไปอีก ถ้าพ่อแม่ของทั้ง 2 ฝ่ายยอมรับและยินยอมให้อยู่ด้วยกันฉันท์สามีภรรยา อย่างไรก็ตาม ยังมีนักเรียนหญิงที่ท้องระหว่างเรียนอีกจำนวนมากที่ไม่ได้รับการยอมรับจากคุณอนหรือถูกทอดทิ้ง นักเรียนหญิงไม่กล้าบอกพ่อแม่หรือผู้ปกครอง ที่ทำได้อีกต้องแอบซ่อนนัดพุงตัวเองไว้ไม่ให้ยื่นออกมาฟ้องว่าตนเองกำลังท้อง และเข้าสู่กระบวนการทำแท้ง ขณะเดียวกันตนเองก็ยังคงไปเรียนเพื่อไม่ให้ผิดปกติ นี่จึงแสดงให้เห็นว่า นโยบายคุ้มครองนักเรียนหญิงตั้งครรภ์ให้สามารถมาเรียนตามปกติในโรงเรียนเดิมนั้น รัฐต้องมีการสร้างความเข้าใจกับนักเรียน และสร้างความเชื่อถือให้สังคมเกิดการยอมรับด้วย

ข้อเสนอแนะ

- พ.ร.บ. อนามัยการเจริญพันธุ์เปิดโอกาสให้นักเรียนที่ตั้งครรภ์ระหว่างเรียน สามารถศึกษาต่อไปได้ทั้งในขณะตั้งครรภ์หรือมาเรียนต่อหลังจากลาพักหลังคลอด การเปิดโอกาสนี้ ทำให้เป็นที่รับรู้ว่ามี ผู้มีประสบการณ์ในกลุ่มเพื่อนด้วยกัน ดังนั้น การเรียนการสอนเพศศึกษาควรใช้วิธีการเรียนการสอน แบบ “เพื่อนสอนเพื่อน” ให้เพื่อนที่มีประสบการณ์เรื่องเพศมาเป็นผู้สอน ผู้เรียนต้องเรียนรู้ด้วยตนเองจากประสบการณ์ของเพื่อน เนื่องจากวัยรุ่นต้องการปรึกษาเพื่อนมากที่สุด เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องเพศ ครูควรทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยงของการเรียนการสอนเพศศึกษา

- การเรียนรู้เรื่องเพศศึกษา เป็นการเรียนรู้ตลอดช่วงวัยเจริญพันธุ์ หลักสูตรเพศศึกษาจึงต้องเป็นหลักสูตรต่อเนื่อง ดังนั้นกระทรวงศึกษาธิการต้องกำหนดการเรียนการสอนหลักสูตรเพศศึกษา ตั้งแต่ชั้นเด็กเล็กถึงระดับมหาวิทยาลัย กระทรวงแรงงานต้องรับลูกต่อจากกระทรวงศึกษาธิการ ในการดำเนินการเรียนรู้เรื่องเพศบรรจุเข้าเป็น ระเบียบปฏิบัติ เพื่อความต่อเนื่องในการเรียนรู้เรื่องเพศศึกษา โดยประยุกต์หรือสอดแทรกเข้าไปในการอบรมพัฒนาบุคลากรอย่างสม่ำเสมอ หรือกิจกรรมต่อเนื่องของหน่วยงาน

- กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ และกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร ตลอดจนสื่อสารมวลชน ต้องร่วมกันเป็นแกนหลักในการสร้างแรงบันดาลใจผ่านกระแสสังคม ซึ่งวัยเด็กและวัยรุ่นเป็นวัยที่กระแสนิยมชี้นำได้ทั้งความคิด และพฤติกรรม เช่น การสร้างรูปแบบ (Model) วัยรุ่นไทยชนะใจตนเอง การดำเนินการเหล่านี้ต้องมีความต่อเนื่อง มุ่งมั่นถึงผลลัพธ์ที่ต้องเกิด ถ้าจัด

ทำเป็นรายการแบบต่อเนื่องสนุกและทันสมัย ก็จะเป็นวัฒนธรรมการเรียนรู้ทางสังคม ซึ่งการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องจริงจังและตั้งใจ ผลสุดท้ายก็จะไปสู่วัฒนธรรมองค์กรที่ผ่านกระบวนการตกผลึกในการเรียนรู้สู่การปฏิบัติ ที่จะเป็นค่านิยมและความเชื่อต่อไป

- ผู้ปกครอง สมาชิกครอบครัว ครู ที่เป็นบุคคลใกล้ชิดของช่วงวัยเด็กและวัยรุ่น ในการสื่อสารต้องใช้ความจริงและยอมรับความจริงเกี่ยวกับจุดเปลี่ยนของสังคมไทย ให้เป็นกลไกและกระบวนการให้พฤติกรรมทางเพศของเด็กไทยเปลี่ยนไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงนั้นๆ ด้วย การยอมรับความจริงว่าทัศนคติ ความคิด และพฤติกรรมทางเพศของเด็กในสังคมไทยได้เปลี่ยนไปแล้ว ต้องทะลุกรอบและวิธีคิดว่า เด็กวัยรุ่นไทยที่มีทัศนคติ แนวคิด และพฤติกรรมเกี่ยวกับเรื่องเพศเสรี คือความผิด และเป็นสิ่งไม่ดี ต้องปรับมุมมองวัยรุ่นเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้เป็นเรื่องธรรมชาติ และกาลเวลาที่เปลี่ยนไป ไม่ตัดสินโดยใช้อคติ หรือคิดไปในทางไม่ดี (Negative Thinking) มาเป็นกรอบความคิด ผู้ปกครอง ครู ผู้ให้บริการด้านการสาธารณสุข และผู้เกี่ยวข้องทุกระดับ ต้องคิดบวก (Positive Thinking)

- การศึกษาวิจัยเรื่อง “แม่วัยเด็ก” ต้องเป็นประเด็นสำคัญและต้องเป็นคำถามวิจัยในระดับแรกๆ ที่นักวิชาการหลากหลายสาขานำมาบูรณาการในการศึกษาวิจัย เพื่อนำไปสู่ข้อเสนอแนะในการป้องกัน และแก้ไขอย่างเร่งด่วนและเป็นรูปธรรม

ประชากร
และสังคม
2554

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. (2543). *การสอนเพศศึกษาในอนาคต*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ.

กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข, สภาวิชาการคุมกำเนิดแห่งประเทศไทย, บริษัท ไบเออร์ เซริงฟาร์มา ประเทศไทย และ สวนดุสิตโพล มหาวิทยาลัยราชภัฏ สวนดุสิต. (2551). “ทัศนคติของกลุ่มผู้หญิงที่อยู่ในวัยเรียน” อายุ 15 - 20 ปี. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มิถุนายน 2554: <http://webboard.mthai.com/52/2008-07-22/402727.html>.

- กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข. (2552). ผลสำรวจอนามัยโพลในกลุ่มวัยรุ่นไทย. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มิถุนายน 2554: http://www.anamai.moph.go.th/ewt_news.php?nid=906&filename=index.
- คณะกรรมการธิการสาธารณสุข วุฒิสภา. (2554). รายงานการพิจารณาการศึกษาเรื่อง ปัญหาการตั้งครรภ์ในวัยรุ่น. สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มิถุนายน 2554: www.senate.go.th/committee2551/committee/index.php?.
- ณัฐยา บุญภักดี. (2553). แม่วัยใส...เรื่องใหญ่ต้องร่วมใจทางออก. เวทีศาลาเสวนานโยบายสาธารณะ ครั้งที่ 6, มหาวิทยาลัยมหิดล ศาลายา, นครปฐม, 25 พฤษภาคม 2553.
- ธนพร สงาศรี นิสารัตน์ ดันติเมธ มยุรี ปัทมกชกร วีรณัฐ พลรวมเงิน และอาทิตย์ สุวรรณเกษม. (2546). กิ๊ก...มากกว่าเพื่อน แต่ไม่ใช่แฟน. กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์วิทย์ บุญมงคล. (2543). การวิจัยระบบความเชื่อและพฤติกรรมเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเพศและความสัมพันธ์หญิงชายในระบบครอบครัว: นัยยะและกลวิธีในระดับชุมชนเพื่อการป้องกันโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์และโรคเอดส์ในหญิงชนบทที่แต่งงานแล้ว. นครปฐม: โครงการจัดตั้งสำนักงานศึกษา นโยบายสาธารณสุข สวัสดิการและสังคม คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ยุพา พูนขำ และกอบกาญจน์ มัทธโน. (2544). เพศศึกษา: ภูมิคุ้มกันที่วัยรุ่นต้องได้รับ. วารสารการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อม, 24 (2), 26-32.
- สถาบันรามจิตติ. (2553). สมุดข้อมูลรายตัวบ่งชี้/รายจังหวัด รายงานสภาวะการณเด็กและเยาวชน ปี 2551 - 2552, โครงการติดตามสภาวะการณเด็กและเยาวชน. กรุงเทพมหานคร: สถาบันรามจิตติ.
- สำนักงานคณะกรรมการการการศึกษานขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ. (2548). แนวทางการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เพศศึกษา ช่วงชั้นที่ 1 (ป1 - 3). กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ.
- สำนักงานพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ (2552). แม่วัยใส" คลื่นโหมซัดคุณภาพสังคมไทย. จดหมายข่าวรายเดือน สำนักงานพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารสุขภาพ, 19: 1-20.
- รัตนพร อินทร์เพ็ญ. (2551). การเรียนรู้เรื่องเพศกับพฤติกรรมทางเพศของวัยรุ่นไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิจัยประชากรและสังคม. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต. (2545). เรื่องเพศกับเด็กไทยยุคใหม่: ก้าวไว ก้าวใหม่ อย่างปลอดภัย ดีกว่า. ใน ทิศทางการวิจัยอนามัยการเจริญพันธุ์ในประชากรวัยรุ่น. จัดโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, โรงแรมเอสดีอเวนิว, กรุงเทพมหานคร, 28 กุมภาพันธ์ 2545.
- ศุภชัย สายสร. (2542). การสำรวจพฤติกรรมที่มีเพศสัมพันธ์ในวัยเรียนของวัยรุ่นในจังหวัดเชียงราย. เชียงราย: สำนักงานสาธารณสุขจังหวัดเชียงราย.
- สุวัฒน์ กิขุนทด. (2553). สะกิดสังคมจับตา 'แม่วัยรุ่น' ไม่ถึง 16 ท้องฟรี. ใน บรรณธิการข่าวสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ ครั้งที่ 3 เกาะติดการประชุมสมัชชาสุขภาพแห่งชาติครั้งที่, ศูนย์ประชุมสหประชาชาติ, กรุงเทพมหานคร, 15 - 17 ธันวาคม 2553.

ภาษาอังกฤษ

- Cunningham, F.G., Leveno, K.J., Bloom S.L., Hauth J.C., Gilstrap, L.C. III., & Westrom, K.D. (2005). Preconceptional counseling. In F.G. Cunningham, K.J. Leveno, S.L. Bloom, J.C. Hauth, L.C. III. Gilstrap & K.D. Westrom (Eds.), *Williams Obstetrics 22nd edition* (pp. 189 - 200). New York: McGraw Hill Companies.
- Department of Reproductive Health and Research. (2004). *Definition in adolescent pregnancy*. Geneva: World Health Organization.
- Ford, N.J., & Kittisuksathit, S. (1996). *Youth Sexuality: The Sexual Awareness, Lifestyles and Related Health Service Needs of Young Single, Factory Workers in Thailand*. Nakhon Pathom: Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- Phupong, V. (2005). Adolescent pregnancy. In: V. Phupong (Ed.), *Reproductive health in extreme ages: how to approach* (pp. 180 - 9). Bangkok: Royal Thai College of Obstetricians and Gynecologist.

ประชากร
และสังคม
2554

การค้ำมนุษย์และการเพิ่ญหน้า กับความเสี่ยงด้านสุขภาพ ของแรงงานสตรีข้ามชาติ

Human Trafficking and Health Risks of Female Migrants

อมรา สุนทรธาดา Amara Soonthornhdada²

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่ออธิบายความเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่นข้ามชาติของแรงงานสตรีที่มีผลมาจากสาเหตุทางเศรษฐกิจและสังคม และนำไปสู่การค้ำมนุษย์ จากผลการล่อลวงสู่อาชีพบริการทางเพศและความเสี่ยงต่อการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ กลุ่มตัวอย่างคือแรงงานสตรี จำนวน 200 ราย จากประเทศพม่าและลาวมาประกอบอาชีพค้าบริการทางเพศในสถานบันเทิงในจังหวัดสมุทรสาคร สมุทรสงคราม นนทบุรี และนครปฐม ผลการวิจัย พบว่า สาเหตุหลักที่เข้าประเทศไทยผิดกฎหมายคือ ความยากจนและต้องการหางานทำ การได้ข้อมูลไม่ครบถ้วนเรื่องการจ้างงานจากนายหน้าหางานและเพื่อนบ้าน สำหรับโอกาสเสี่ยงที่จะติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์เกี่ยวข้องกับระดับความรู้เรื่องโรคและการใช้ถุงยางอนามัยกับคู่นอน ประชากรตัวอย่างใช้ทุกครั้ง ร้อยละ 62 และไม่เคยใช้เลย ร้อยละ 17 ทศนคติต่อการใช้ถุงยางอนามัย เกี่ยวข้องกับประเภทของคู่นอน เช่น ไม่จำเป็นต้องใช้กับคู่นอนประจำ กลุ่มสตรีจากพม่ามีพฤติกรรมเสี่ยงมากกว่าจากลาว และทั้งสองกลุ่มมีความเสี่ยงต่อการติดเชื้อสูง ดังนั้นควรเพิ่มแผนงานหรือมาตรการเข้มที่เน้นโอกาสการเข้าถึงการบริการสาธารณสุขเพื่อลดจำนวนผู้ติดเชื้อ

Abstract

This study explores the connection between socio-economic factors and the vulnerability of migrant women to human trafficking for the explicit purpose of sexual exploitation, and their related HIV/AIDS risks. The study took place in four provinces: Samutsakorn, Samutsongkram, Nondhaburi and Nakornpathom. Two hundred respondents among migrant women from Lao PDR and Myanmar were recruited from sex entertainment places such as bars, hotels and karaoke.

The results reveal that the main reason for entering Thailand is to find jobs due to economic stress in their hometowns and that they were lied to about what they would be doing. Most respondents found employment through the brokers and friends. To assess the risk of HIV/AIDS, two issues were investigated: the level of knowledge, and condom use. About 62 per cent always used condoms with their clients and 17 per cent never used them. The Burmese are more at risk than the Laotians. Use of condoms is associated with perception of sexual relationships. Casual sex with clients is perceived as risky while sex with steady sexual partners is perceived as free from infection.

It is recommended that it is necessary to plan for HIV/AIDS reduction among the migrant population and especially among the young women who are the trafficking victims and to increase access to HIV prevention commodities both documented and undocumented.

¹ บทความนี้ใช้ข้อมูลจากโครงการวิจัยเรื่อง HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar ได้รับทุนสนับสนุนจาก United Nations of Drug and Crimes (UNODC)

² รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

บทวนปัญหาและฐานคิด

การรวมตัวพื้นที่เศรษฐกิจของกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ซึ่งประกอบด้วย 6 ประเทศ ได้แก่ ไทย เวียดนาม จีนตอนใต้ (มณฑลยูนนาน) ลาว พม่า และ กัมพูชา มีจำนวนประชากรประมาณ 240 ล้านคน อาศัยอยู่บนพื้นที่ 2.3 ล้านตารางกิโลเมตร³ เพื่อกำหนดนโยบายร่วมกันด้านการพัฒนาพื้นที่เศรษฐกิจ เช่น การเป็นประเทศคู่ค้า การเปิดตลาดการค้าเสรี และการส่งเสริมการท่องเที่ยว โดยมีธนาคารเพื่อการพัฒนาแห่งเอเชีย (Asia Development Bank) เป็นผู้ให้การสนับสนุนงบประมาณ ความร่วมมือดังกล่าว นำไปสู่การพัฒนาสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานที่จำเป็นต่อการคมนาคม เช่น การสร้างถนนเชื่อมต่อระหว่างประเทศสายสำคัญ หลายสาย การเปิดชายแดนหรือจุดผ่อนปรนเพื่อการค้า ทำให้การติดต่อสะดวกมากขึ้น ส่งผลให้จำนวนประชากรวัยแรงงานย้ายถิ่นระหว่างประเทศต้นทางและปลายทางมีความซับซ้อนมากขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้น คือ การค้ามนุษย์เพื่อป้อนตลาดแรงงานในหลายรูปแบบ โดยเฉพาะการย้ายถิ่นจากพม่า ลาว และกัมพูชาเข้าสู่ประเทศไทย

ผลจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่เศรษฐกิจกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงที่มีฐานการเจริญเติบโตที่ต่างกัน ประการหนึ่งคือการขยายตัวของธุรกิจบริการทางเพศที่รวดเร็ว รวมทั้งผู้ให้บริการทางตรงและประเภทแอบแฝง จนอาจกล่าวได้ว่า เป็นรูปแบบของการค้ามนุษย์ ที่ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อสตรีและเด็ก (World Bank, 2006) จากการคาดประมาณจำนวนโสเภณีเด็กในประเทศไทยในช่วงปี 2533-2540 มีโสเภณีเด็กต่างชาติไม่ต่ำกว่า 80,000 คน (Caouette, 1998) ผลกระทบที่ตามมาคือจำนวนผู้ติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ที่เพิ่มขึ้นในกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เพราะตกเป็นเหยื่อของการล่อลวงเพื่อแลกกับโอกาสการทำงานในประเทศปลายทาง เช่น ประเทศไทยซึ่งเป็นตลาดแรงงานที่สำคัญที่สุดสำหรับอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง⁴ จากสถิติการสำรวจ พบว่า ในช่วง 15 ปีที่ผ่านมา มีประชากรย้ายถิ่นไปมาระหว่างประเทศกลุ่มอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงมากกว่า 2 ล้านคน การเพิ่มขึ้นของผู้ติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ โดยเฉพาะจีนตอนใต้ (ยูนนาน) และประเทศไทย ประมาณ 1 ล้านคน⁵ ผู้ย้ายถิ่นจากพม่าที่ประกอบอาชีพบริการทางเพศมีความเสี่ยงมากเป็นสองหรือสามเท่าเมื่อเปรียบเทียบกับหญิงไทยผู้ค้าบริการแบบสมัครใจ เนื่องจากการมีสถานะเป็นผู้อพยพเข้าเมืองโดยผิดกฎหมายเป็นอีกหนึ่งเงื่อนไขที่ทำให้ผู้ย้ายถิ่นไม่สามารถเข้าถึงการบริการสุขภาพได้อย่างเต็มรูปแบบ (Beyrer, 2001; Vitit, 2005)

ฐานคิดการเชื่อมโยงระหว่าง การย้ายถิ่น การค้ามนุษย์ อาชีพบริการ และเอชไอวี/เอดส์

ความเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่น การค้ามนุษย์ และการเข้าสู่อาชีพบริการของแรงงานสตรีเข้าเมือง ผิดกฎหมาย เพื่อการทำงานที่มีผู้คุ้มครองและได้ค่าตอบแทนที่มากกว่าการทำงานประเภทอื่น ทำให้มีการเพิ่มจำนวนผู้ย้ายถิ่นข้ามชาติเข้าสู่วงจรการค้ามนุษย์เพื่อการค้าบริการทางเพศอย่างหลีกเลี่ยงได้ยาก เพราะเป้าหมาย

³ ดู <http://www.adb.org>

⁴ ดู (<http://www.humantrafficking.org>)

⁵ ดู Srawooth Paitoonpong (<http://www.tdri.or.th/library/quarterly/text>)

คือการมีรายได้และส่งเงินกลับให้ครอบครัวที่มีฐานะแร้นแค้น เหตุผลหลักอื่นๆ ได้แก่ การบ่มเพาะจากวัฒนธรรมชายเป็นใหญ่ ลูกสาวขาดโอกาสทางการศึกษาเมื่อเปรียบเทียบกับลูกชาย การตอบแทนบุญคุณพ่อแม่ และปัจจัยสุดท้ายคือค่านิยมทางวัตถุที่ได้มาด้วยเงินที่หาง่าย (Archavanitkul, 1998).

คริส ลิตเติลตันและอมรทิพย์ อมราภิบาล (Lyttleton & Amarapibal, 2002) ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจในประเด็นการขยายตัวของธุรกิจการขายบริการทางเพศที่สร้างรายได้ให้ผู้ประกอบการโดยเฉพาะในเขตจังหวัดรอยต่อชายแดน ไทย ลาว พม่า รวมถึงกัมพูชา (Tan & Bertrand, 2007) เนื่องจากกระแสความนิยมทั้งผู้เที่ยวและผู้ขายบริการ มีปัจจัยหลายประการประกอบกัน เช่น ค่านิยมของนักเที่ยวชายไทย ที่ต้องการเปลี่ยนกลุ่มเป้าหมายจากหญิงบริการไทยเป็นหญิงต่างชาติ เมื่อมีทั้งอุปสงค์และอุปทานมีผลต่อ กระแสการย้ายถิ่นจากประเทศเพื่อนบ้านมีการไหลเวียนและเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ผลกระทบที่เกิดขึ้นคือมาตรการควบคุมโรคที่ไม่สามารถรองรับกับจำนวนประชากรย้ายถิ่น และผู้ใช้บริการ การควบคุมและติดตามผู้ติดต่ออย่างเต็มรูปแบบกระทำได้ยาก เนื่องจากมีการเดินทางเข้าออกข้ามชายแดนได้สะดวก สถานการณ์ดังกล่าวพบได้ทั่วไปไม่เพียงเฉพาะกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงเท่านั้นแต่รวมถึงประเทศอื่นๆ ที่มีชายแดนร่วมกันในเอเชียและแปซิฟิกที่ประชากรวัยแรงงานทั้งชายและหญิงเข้าประเทศโดยผิดกฎหมายและแรงงานหญิงส่วนใหญ่ที่อายุน้อยจะถูกหลอกลวงหรืออยู่ในภาวะจำยอมเข้าสู่วงจรการค้าบริการทางเพศ (UNDP, 2008)

คำถามที่น่าสนใจคือ การมองปรากฏการณ์ความเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่นข้ามชาติ การค้ามนุษย์ และการเติบโตของธุรกิจค้าประเวณีของแรงงานสตรีที่ไม่มีโอกาสเข้าสู่ตลาดแรงงานในอาชีพอื่นๆ เนื่องจากขาดความชำนาญหรือเป็นแรงงานไร้ฝีมือ ไม่เป็นที่ต้องการของผู้ประกอบการ การเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้ป่วยโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ โดยเฉพาะแรงงานสตรี การถูกหลอกลวง หรือการถูกชักชวนจากกลุ่มนายหน้าที่ยืนยันว่าจะมีงานทำ มีรายได้ดีจึงเป็นสิ่งที่ทำหาย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นทางเลือกที่ต้องเสี่ยงเพื่อความอยู่รอดของครอบครัวและตนเอง

การย้ายถิ่นจากถิ่นต้นทางสู่ประเทศปลายทางมีรูปแบบและความซับซ้อนที่กฎหมายเข้าไปคุ้มครองได้ไม่ทั่วถึง เพราะเป็นขบวนการที่มีเครือข่ายที่ปรับวิธีการและการดำเนินงานที่เจ้าหน้าที่ภาครัฐู้ไม่เท่าทัน สตรีย้ายถิ่นข้ามชาติสามารถเดินทางไปหางานทำในประเทศที่ 2 หรือ 3 นั้นมีวิธีการที่เครือข่ายนายหน้าวางแผนไว้อย่างรัดกุมเพื่อไม่ให้เจ้าหน้าที่จับกุมและส่งกลับประเทศ เช่น การแต่งงานกับชายต่างชาติ การถูกหลอกลวงเรื่องงาน และการถูกบังคับ เช่น งานครั้งแรกคือบริการในร้านอาหารซึ่งมีธุรกิจค้าบริการทางเพศควบคู่ไปด้วย สตรีย้ายถิ่นข้ามชาติจึงต้องตกอยู่ในสภาพจำยอมเป็นพนักงานขายบริการทางเพศ

สาเหตุหลักที่มีผลต่อการย้ายถิ่นข้ามชาติในกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะการย้ายถิ่นจากพม่า เกิดจากแรงกดดันด้านการเมืองระหว่างชนกลุ่มน้อยและปัญหาด้านเศรษฐกิจที่ผลักดันให้ประชากรย้ายถิ่นเพื่อชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีกว่าเดิม โดยไม่คำนึงว่าจะเกิดอะไรขึ้นในถิ่นปลายทาง และประเทศไทยเป็นเป้าหมายหลักที่แรงงานย้ายถิ่นข้ามชาติมองเห็นโอกาสหางานทำเพื่อความอยู่รอดสำหรับตนเองและครอบครัว

อาจเป็นการยากที่จะหาคำตอบ ปรากฏการณ์แรงงานย้ายถิ่นข้ามชาติที่ประเทศในกลุ่มอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงได้เรียนรู้อะไรบ้าง ตามแนวคิดที่ว่า การย้ายถิ่นคือการเลือกสรร (gender selectivity in migration) (Piper, et al., 2008) สตรีย้ายถิ่นมีโอกาสเข้าสู่ตลาดแรงงานในถิ่นปลายทางเฉพาะงานที่ค่าแรงต่ำ ขาดการคุ้มครองสวัสดิภาพทั้งร่างกายและจิตใจ ขาดอำนาจการต่อรองกับผู้ประกอบการเนื่องจากด้อยการศึกษา และ

ขาดทักษะ มีความเสี่ยงต่อการดำรงชีวิต ความปลอดภัยด้านสุขภาพเป็นปัญหาที่รุนแรง เช่น การแพร่ระบาดของโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ กำลังเป็นปัญหาในขั้นวิกฤต จากรายงานของ UNAIDS (2008) ให้ความสำคัญปัญหาเรื้อรังในกลุ่มแรงงานย้ายถิ่น การค้ามนุษย์ การค้าประเวณี และการแพร่ระบาดของโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ มาตรการต่าง ๆ ที่องค์กรระหว่างประเทศร่วมสร้างข้อตกลงและแนวทางแก้ไขปัญหาโดยเรื้อรัง เช่น การหาแนวทางออกกฎหมายและบทลงโทษการค้ามนุษย์

ปัจจัยร่วมอีกประการหนึ่งที่เร่งให้อัตราการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์สูงในประชากรแรงงานข้ามชาติคือปัญหา ยาเสพติด ดังที่ทราบกันว่า ประเทศในกลุ่มอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีเครือข่ายการค้ายาเสพติดระดับประเทศ ที่ยากต่อการปราบปราม การซื้อขายยาเสพติดทำได้ง่ายระหว่างผู้ค้าและผู้เสพ กลุ่มประชากรวัยแรงงานมีพฤติกรรมเสพยา ร่วมกับการใช้บริการทางเพศ ทำให้การแพร่กระจายของโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว⁶

วัตถุประสงค์

1. ศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่น การค้ามนุษย์ และแรงงานสตรีข้ามชาติที่เข้าสู่วงจรการค้าบริการทางเพศ
2. ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความเสี่ยงต่อโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ของแรงงานสตรีย้ายถิ่นข้ามชาติ

แหล่งข้อมูล

กลุ่มตัวอย่างเพื่อการศึกษาประกอบด้วยแรงงานสตรีจากพม่า และลาว จำนวน 200 ราย ที่ย้ายถิ่นเข้ามาหางานทำในประเทศไทย จำนวนประชากรตัวอย่างเป็นพนักงานจากสถานบริการประเภทต่าง ๆ เช่น คาราโอเกะ โรงแรม สถานอาบอบนวด และร้านอาหาร ในเขตจังหวัดสมุทรสาคร สมุทรสงคราม นนทบุรี และ นครปฐม ซึ่งเป็นกลุ่มจังหวัดที่มีจำนวนแรงงานข้ามชาติโดยเฉพาะจากประเทศลุ่มน้ำโขงหนาแน่น โครงการนี้ใช้เวลาในการเก็บข้อมูล ช่วงเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม พ.ศ.2549 คณะผู้วิจัยประกอบด้วยผู้เขียนบทความนี้ และนักวิจัยผู้ช่วยซึ่งเป็นนักศึกษาหญิงระดับมหาบัณฑิต ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล รวม 4 คน โดยผู้เขียนบทความเป็นผู้บรมด้านทักษะการสัมภาษณ์ การทำความเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของการวิจัย ตลอดจนการเคารพสิทธิของผู้ให้ข้อมูลในกรณีไม่ประสงค์จะตอบคำถามบางคำถาม หรือขอหยุดการให้สัมภาษณ์

เนื่องจากการเข้าถึงประชากรกลุ่มเป้าหมายทำได้ยาก จำเป็นต้องอาศัยการประสานงานจากกลุ่มบุคคลหลายกลุ่ม ทั้งภาครัฐและหน่วยงานเอกชนที่ปฏิบัติงานในพื้นที่ที่มีความคุ้นเคยกับผู้ประกอบการ เพื่อขอความร่วมมือในการเก็บข้อมูล ดังนั้นการเลือกกลุ่มตัวอย่างเริ่มจากการเลือกสถานบริการแบบเจาะจงเฉพาะสถานประกอบการที่ให้ความร่วมมือกับเจ้าหน้าที่สาธารณสุขเข้าไปให้บริการเรื่องการตรวจสุขภาพเป็นประจำ โดยคณะผู้วิจัยจะเก็บข้อมูลหลังจากที่กลุ่มเป้าหมายได้รับการตรวจร่างกายแล้วตามความสมัครใจของผู้ให้ข้อมูล

⁶ ดู <http://www.rrcap.unep.org>

นอกจากข้อมูลจากการสัมภาษณ์ด้วยแบบสอบถามแล้ว การศึกษาครั้งนี้ประกอบด้วยข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึก โดยเลือกเฉพาะผู้ที่ตอบว่าถูกล่อลวง หรือได้ข้อมูลไม่ตรงกับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับลักษณะงาน ซึ่งมีประมาณ 1 ใน 4 ของประชากรที่ได้จากการสัมภาษณ์ด้วยแบบสอบถาม หรือประมาณ 50 ราย และมีจำนวนตัวอย่าง 24 ราย ที่เต็มใจให้ความร่วมมือในการให้สัมภาษณ์ระดับลึก เพื่อศึกษารายละเอียดเพิ่มเติม เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างทั้งหมดสามารถพูดและเข้าใจภาษาไทย ดังนั้นคณะผู้วิจัยจึงสามารถสื่อสารกับกลุ่มตัวอย่างได้สะดวกมากขึ้น

ผลการวิจัย

ลักษณะทั่วไป

ประชากรกลุ่มตัวอย่างประกอบด้วยผู้ย้ายถิ่นจากพม่าและลาว ร้อยละ 87.4 และ 12.6 ตามลำดับ ประชากรตัวอย่างมีอายุเฉลี่ย 24.2 ปี ด้านการศึกษา ร้อยละ 59 ไม่ได้เรียนหนังสือ ร้อยละ 30 ได้รับการศึกษาระดับประถมศึกษา และร้อยละ 12 จบชั้นมัธยมศึกษา ผู้ย้ายถิ่นจากลาวได้รับการศึกษาสูงกว่าผู้ย้ายถิ่นจากพม่า ประชากรกลุ่มตัวอย่างจากลาวมีจำนวนพี่น้องในครอบครัวโดยเฉลี่ย 4.9 คน เปรียบเทียบกับผู้ย้ายถิ่นจากพม่าที่มีพี่น้องในครอบครัวโดยเฉลี่ย 2.9 คน ร้อยละ 90 ของประชากรตัวอย่างทั้งสองสัญชาติ มารดายังมีชีวิต ร้อยละ 76 มีบิดายังมีชีวิตและเป็นหัวหน้าครอบครัว ข้อมูลเกี่ยวกับเชื้อชาติจะ พบว่าผู้ย้ายถิ่นจากพม่าประกอบด้วยชนกลุ่มน้อยที่หลากหลายมากกว่ากลุ่มประชากรจากลาว สำหรับสถานภาพสมรส ร้อยละ 66 มีสถานภาพโสด เมื่อแบ่งตามสัญชาติ มีความแตกต่างเพียงเล็กน้อย ผู้ย้ายถิ่นจากลาวมีจำนวนบุตรเฉลี่ยมากกว่าผู้ย้ายถิ่นจากพม่า สำหรับการย้ายถิ่นเข้าสู่ประเทศไทย ร้อยละ 43 เข้ามาประเทศไทยเป็นครั้งแรก สำหรับผู้ที่เคยเข้ามาประเทศไทยแล้วมีจำนวนครั้งเฉลี่ยการเข้าประเทศเท่ากับ 4 ครั้ง โดยกลุ่มตัวอย่างจากลาวเคยเข้ามาประเทศไทยจำนวนครั้งเฉลี่ยมากกว่าผู้ย้ายถิ่นจากพม่า (ตาราง 1)

ตาราง 1 ร้อยละของลักษณะทั่วไปของประชากรจำแนกตามสัญชาติ

ลักษณะทั่วไป	ลาว	พม่า	รวม
อายุ	(N=25)	(N=173)	(N=198)
<15	4.0	-	0.5
15 - 19	36.0	11.6	14.6
20 - 24	40.0	48.0	47.0
25 - 29	8.0	24.2	22.2
29+	12.0	16.2	15.7
อายุเฉลี่ย 24.1			
จำนวนพี่น้องในครอบครัว	(N=25)	(N=172)	(N=197)
ลูกคนเดียว	-	4.1	3.6
2 - 3	20.0	68.0	61.9

ตาราง 1 (ต่อ)

ลักษณะทั่วไป	ลาว	พม่า	รวม
4 - 6	68.0	22.7	28.4
6 +	12.0	5.2	6.1
เฉลี่ย	4.5	2.9	3.1
	(N=25)	(N=175)	(N=200)
พ่อยังมีชีวิตอยู่	76.0	76.0	76.0
แม่มยังมีชีวิตอยู่	88.0	89.7	89.5
เชื้อชาติ	N=13	N= 167	
ลาว	93.0	-	
พม่า	-	1.2	
มอญ	-	0.6	
คะยา	-	0.6	
ไทใหญ่	7.0	87.4	
ไทลื้อ	-	9.0	
ไทยอง	-	0.6	
อีเก้อ		0.6	
การศึกษา	(N=25)	(N=175)	(N=200)
ไม่ได้เรียน	20.0	64.6	59.0
ประถมศึกษา	52.0	26.3	29.5
มัธยมศึกษา	28.0	9.1	11.5
สถานภาพสมรส	(N=25)	(N=175)	(N=200)
โสด	64.0	65.7	65.5
หม้าย	0.0	0.6	0.5
หย่า	28.0	24.6	25.0
แยกกันอยู่	8.0	3.4	4.0
แต่งงาน	0.0	5.7	5.0
จำนวนบุตร	(N=8)	(N=42)	(N=50)
1	50.0	57.1	56.0
2	37.5	38.1	38.0
3	12.5	4.8	6.0
จำนวนครั้งการย้ายถิ่นเข้าสู่ประเทศไทย			
ครั้งแรก	30.8	44.9	
จำนวนครั้งเข้า - ออกเฉลี่ย	5.1	4.3	

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

เหตุผลการเข้าประเทศไทยและอาชีพบริการทางเพศ

การค้ามนุษย์เป็นเรื่องผิดกฎหมาย และละเมิดสิทธิขั้นพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การที่สตรีและเด็กที่มีการศึกษาน้อย ฐานะยากจน และเข้าเมืองผิดกฎหมายต้องถูกเอาเปรียบและยอมรับอาชีพบริการทางเพศ ซึ่งเป็นอาชีพที่ไม่เป็นที่ยอมรับของสังคมและมีความเสี่ยงต่อชีวิตและสุขภาพ การวิจัยครั้งนี้ ต้องการศึกษาดังนี้ถึงแรงจูงใจหรือสาเหตุที่ผู้ย้ายถิ่นตัดสินใจทำงานอาชีพบริการ โดยให้ผู้ตอบสามารถเลือกคำตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ เหตุผลหลักที่ทำให้ต้องเดินทางเข้าประเทศไทยและประกอบอาชีพบริการ คือเหตุผลทางเศรษฐกิจ พบว่า ร้อยละ 72 ต้องการมีรายได้ สำหรับเหตุผลอันดับรองลงมาคือ ร้อยละ 58 คิดว่าตนมีการศึกษาน้อยและไม่มีทางเลือก ร้อยละ 52 ระบุว่าไม่มีงานหรือทางเลือกอื่น ร้อยละ 41 คิดว่าเป็นอาชีพที่น่าลองและอยากเรียนรู้ และร้อยละ 39 มีความเห็นว่าเป็นอาชีพที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของตน ร้อยละ 3 ระบุว่าถูกบังคับ ร้อยละ 3.5 คิดว่าตนถูกหลอวง ร้อยละ 21.5 ตอบว่าได้ข้อมูลเรื่องงานไม่ชัดเจน เช่น นายหน้าบอกว่าจะได้งานเป็นพนักงานบริการในร้านอาหาร (ตาราง 2)

ข้อมูลจากการสำรวจเป็นการให้ภาพด้านกว้างเท่านั้นเกี่ยวกับประเด็นการถูกล่อลวงเข้าประเทศโดยผ่านกระบวนการย้ายถิ่น การได้พูดคุยกับกรณีศึกษาโดยการยินยอมจากผู้ให้ข้อมูลจะ พบว่า แรงงานสตรีพบกับประสบการณ์ที่เลวร้ายสำหรับชีวิต เช่น สตรีจากลาวเล่าว่าลงเรือข้ามแม่น้ำมาประเทศไทยกับคนรู้จักที่เป็นเพื่อนของพ่อ ไม่ได้คิดว่าจะถูกล่อลวง เมื่อถึงฝั่งไทยต้องเดินทางต่อ จำได้ว่าเป็นเวลานานมาก ทราบภายหลังว่าถูกขายให้กับเจ้าของช่องราคาถูก ที่เปิดเป็นร้านอาหารด้วยในจังหวัดฉะเชิงเทรา ช่วงแรกต้องทำงานเป็นพนักงานเสริฟอาหาร ภายหลังถูกบังคับให้ขายบริการ สถานบริการแห่งนี้ภายหลังถูกเจ้าหน้าที่ตำรวจเข้าตรวจค้นและสั่งปิด พนักงานต้องแยกย้ายกันไปหางานในที่แห่งใหม่ ต่างจากแรงงานสตรีที่เต็มใจมาแสวงโชคฝั่งไทยจะมีเรื่องราวที่ต่างไปจากผู้ที่ไม่ได้เตรียมตัวเตรียมใจรับกับสถานการณ์ แรงงานสตรีหนึ่งในกรณีศึกษาจาก 24 ราย เล่าเหตุการณ์ที่ตนประสบดังนี้

“อายุ 30 กว่าแล้ว อยู่บ้านไม่มีงานทำ ไม่มีเงิน ตัดสินใจยืมเงินน้ำชา 6,000 บาท เป็นค่ารถตู้ข้ามมาฝั่งไทย เหลือเงินนิดเดียว นอกนั้นให้เจ้าของรถตู้ เดินเท้าจากบ้านเป็นวันเลย มารวมกับคนอื่นที่ทำซีเหล็ก อยากหาเงิน งานอะไรก็ได้ ตอนนี้เป็นหมอนวด ได้ค่าแรง วันละ 100-200 บาท ไม่ค่อยมีแขก บางทีหลายวันไม่ได้เงินเลย เพราะไม่สวย อายุมากแถมด้วย มีแฟนคนไทยนาน ๆ ก็มาหา ไม่ค่อยให้เงินมาก มาทำงานเกือบปีแล้ว ยังไม่ได้กลับบ้านเพราะเก็บเงินไม่ได้เลย ไม่เคยส่งเงินกลับบ้านเลย ยังเป็นหนี้ จะทำไปก่อน ไม่รู้เหมือนกัน”

สตรีย้ายถิ่นชนเผ่าไทใหญ่จากพม่า

อิทธิพลด้านสื่อนับว่าเป็นปัจจัยเสริมอย่างหนึ่งที่สตรีย้ายถิ่นต้องการมาหาประสบการณ์ในประเทศไทย ต่างให้ข้อมูลว่ารู้จักประเทศไทยจากการดูข่าว ละคร และจินตนาการว่าน่าอยู่ คงจะมีงานให้ทำหลากหลาย น่าจะมีโอกาสใช้ชีวิตที่สะดวกสบายเพราะดูทันสมัยทุกด้าน จากการพูดคุยกับสตรีลาวที่ให้บริการในร้านคาราโอเกะ ได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตที่โลดโผนของเธอดังนี้

“เคยทำงานฝั่งโน้น เป็นสาวคาราโอเกะ ก็ไม่น่าสนใจอะไร เหมือนกันทุกๆ วัน ดูทีวี คิดว่าเมืองไทยสนุก น่าจะไม่เหมือนกัน ตัดสินใจมาทำร้านอาหารที่หนองคายก่อน ย้ายไปหลายที่แล้ว คิดว่าไม่เหมือนเมืองลาวจริง ๆ คนไทยที่นี่เที่ยวกันเยอะ บาร์เปิดทั้งคืน สนุก ได้กินเหล้า ได้คุยเจอคนหลายแบบ ช่วยทำให้ลืมปัญหาได้เหมือนกัน ผู้หญิงลาวถ้ามาเมืองไทยเขาเหมาหมดว่ามาขายตัวมาหาเงิน คิดว่าไม่เป็นแบบนี้นานหรอกเพราะอายุมากขึ้นทุกวัน ทำแบบนี้ทุกวันก็มีเบื่อบ้าง อยากมีเงินไปเปิดร้านขายของเล็กๆ ที่บ้าน หรือเปิดร้านขายเสื้อผ้าก็ได้”

สตรีย้ายถิ่นจากลาว

ตาราง 2 ร้อยละของเหตุผลที่ประกอบอาชีพบริการ (ตอบได้มากกว่า 1 คำตอบ)

เหตุผล	% (N 200)
ถูกบังคับ	3.0
ถูกล่อลวง	3.5
ถูกหลอก	21.5
ไม่มีงานอื่นให้เลือก	51.5
ต้องการมีรายได้	72.0
ต้องการเงินซื้อสิ่งของดีๆ	12.5
มีการศึกษาน้อยและไม่มีทางเลือก	58.0
เป็นอาชีพที่น่าสนใจ	38.5
ไม่ถือเรื่องการขายบริการ	3.5
อยากรู้/อยากรลอง	41.2

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

การศึกษาค้างนี้ได้สอบถามประชากรตัวอย่างเกี่ยวกับอายุเมื่อแรกเข้ามาเกี่ยวข้องกับอาชีพบริการทางเพศ พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีอายุเฉลี่ย 21.2 ปี กลุ่มตัวอย่างจากลาวมีอายุเฉลี่ยต่ำกว่ากลุ่มตัวอย่างจากพม่า แรงงานจากลาวร้อยละ 8 เข้าสู่อาชีพนี้เมื่ออายุต่ำกว่า 15 ปี และมีเพียงร้อยละ 1 เท่านั้นในกลุ่มตัวอย่างจากพม่า และพบว่า ร้อยละ 20.9 ของกลุ่มตัวอย่างมีเพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับผู้ซื้อบริการ ร้อยละ 26.5 ของกลุ่มตัวอย่างไม่ทราบมาก่อนว่าเป็นงานบริการทางเพศ และกลุ่มตัวอย่างเกือบทั้งหมดไม่เคยประกอบอาชีพนี้ก่อนเข้าประเทศไทย (ตาราง 3)

ตาราง 3 ร้อยละของประสบการณ์อาชีพบริการทางเพศจำแนกตามสัญชาติ

ประสบการณ์	ลาว	พม่า	รวม
อายุเฉลี่ย	19.4	21.9	21.2
เพศสัมพันธ์ครั้งแรกกับผู้ซื้อบริการ	19.0	21.2	20.9
ไม่ทราบมาก่อนว่าเป็นงานบริการทางเพศ	24.0	26.9	26.5
ไม่ได้ประกอบอาชีพบริการทางเพศก่อนเข้าประเทศไทย	92.0	98.3	97.5
อายุเมื่อประกอบอาชีพบริการ			
<15	8.0	1.1	2.0
15 - 19	52.0	40.8	42.2
20 - 24	28.0	36.2	35.2
25 - 29	12.0	15.5	15.1
30 - 34	-	5.2	4.5
35 +	-	1.2	1.0
อายุเฉลี่ย	19.4	21.9	20.9
อายุต่ำสุด 12 ปี			
อายุสูงสุด 38 ปี			

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

บทบาทของนายหน้าหางาน

แรงงานย้ายถิ่นสตรีมีทางเลือกไม่มากนัก หรือแทบไม่มีเลย ถ้าต้องการเข้ามาหางานทำในประเทศไทย โดยนายหน้าหางานจะมีเครือข่ายระหว่างกลุ่มคนไทยและชาวพม่า/ลาวที่ติดต่อผู้ที่ต้องการได้งานโดยตรง และมีข้อตกลงที่พอใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต้องจ่ายเงินล่วงหน้าเป็นค่าเดินทางไว้จำนวนหนึ่ง และนายหน้าเรียกเก็บจากผู้ประกอบการโดยตรงวิธีการอื่นๆ ที่เป็นข้อตกลงระหว่างแรงงานและผู้เกี่ยวข้อง เช่น เจ้าของรถที่นำเข้าแรงงานผิดกฎหมาย นายหน้า/เครือข่ายมีวิธีการตกลงค่าใช้จ่าย เช่น การเรียกเก็บค่าเดินทาง 6,000 - 10,000 บาท สำหรับผู้ที่อายุต่ำกว่า 20 ปี ต้องจ่ายไม่ต่ำกว่า 10,000 บาท เพราะนายหน้าอ้างว่าต้องจ่ายค่าธรรมเนียมกับเจ้าหน้าที่มากขึ้นทุกด้านตรวจ เนื่องจากผิดกฎหมาย ถ้าไม่จ่ายจะถูกขู่หลอกลวงบุคคลอายุต่ำกว่าที่กฎหมายกำหนด

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึก พบว่า นายหน้าหางานจะรวมตัวกันเพื่อรับผู้โดยสารที่ท่าขึ้นหลักประเทศพม่า เพื่ออำนวยความสะดวกผู้ที่ต้องการไปเสี่ยงโชคหางานทำในประเทศไทย จะเป็นที่รู้จักในกลุ่มผู้ย้ายถิ่นทั้งชายหญิงว่ามีรถตู้โดยสารคอยให้บริการโดยเรียกเก็บค่าใช้จ่ายในการเดินทางจากท่าขึ้นหลักถึงอำเภอแม่สาย ในอัตราที่จะตกลงกับนายหน้า มีกลุ่มนายหน้ารับช่วงอีกทอดหนึ่ง เพื่อส่งต่อปลายทางที่ต้องการแรงงาน ช่วงการเดินทางจะไม่แวะพักระหว่างทางเพราะต้องทำเวลา และเพื่อลดปัญหาต่างๆ หรือทำให้ผ่านด่านตรวจได้ง่าย ส่วนมากจะเดินทางกลางคืน ด่านตรวจจะมีหลายด่านในฝั่งพม่ามากกว่าฝั่งไทยและนายหน้าต้องจ่ายค่าธรรมเนียมทุกด่านโดยไม่มีข้อยกเว้น

จากการสนทนาระดับลึกกับกลุ่มตัวอย่างทำให้ทราบว่า แรงงานบางกลุ่มจะหยุดพักที่อำเภอแม่สายเพราะมีญาติหรือเพื่อนคอยอำนวยความสะดวกทางานทำให้ ถ้าไม่ได้งานภายในระยะเวลาที่พอมีทุนเป็นค่าใช้จ่ายเบื้องต้น จะต้องเดินทางต่อไปที่จังหวัดอื่นๆ เพื่อหางานทำ การเข้ามาหางานทำในประเทศไทยอาจไม่ต้องผ่านนายหน้าหางานเสมอไป แต่เป็นการติดตามเพื่อนบ้านหรือญาติที่มาหางานทำอยู่แล้ว “รุ่นพี่” จะไม่บอกข้อมูลหรือรายละเอียดเกี่ยวกับงานมากนัก “รุ่นน้อง” ไม่กล้าถามรายละเอียดจาก “รุ่นพี่” เพราะเกรงว่าจะไม่ได้ตามรุ่นพี่เข้าประเทศไทย รับรู้แต่เพียงว่าเป็นงานที่มีรายได้ดีเพราะเห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนของ “รุ่นพี่” ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ที่เป็นของฝากสำหรับครอบครัว เสื้อผ้าและการแต่งกาย ตลอดจนการใช้จ่ายเงินเมื่อกลับมาเยี่ยมบ้าน

“เขาบอกแต่ว่าเป็นงานนวด รู้เท่านั้น คนที่นี้ไม่รู้หรือกว่างานนี้ต้องทำอะไรบ้าง ก็เข้าใจแบบเร็ว ๆ ว่าไปทำงานนวดคน พ่อแม่หรือคนแก่ เขาก็ไม่ได้สนใจถามอะไร”

สตรีย้ายถิ่นไทใหญ่จากพม่า

“เพื่อนบ้านบอกว่ารายได้ดี ฟังจากเขาแล้ว ถ้าอยู่ที่นี้ ทำทั้งปีก็ได้ ที่นี้ไม่มีงานอะไรให้ทำ ปลุกผัวเอาไปขายที่ตลาดได้เงินนิดเดียว หมู่บ้านไม่เจริญ ไฟฟ้าไม่มีทุกวัน เปิดไฟไม่กี่ชั่วโมง ไม่มีอะไรทำ ก็นอน”

สตรีย้ายถิ่นชนเผ่าไทใหญ่จากพม่า

การดำเนินชีวิตในประเทศไทย

อาชีพและการเข้าเมืองโดยผิดกฎหมายเป็นเงื่อนไขหลักที่มีผลต่อการดำรงชีวิตประจำวันของแรงงานย้ายถิ่นอยู่แล้ว โดยเฉพาะอาชีพบริการซึ่งมีปัญหามากกว่าหลายเท่าตัวเมื่อเทียบกับอาชีพอื่นๆ จากการศึกษาครั้งนี้มีคำถามเกี่ยวกับความรู้สึก/ความคิดเห็นเกี่ยวกับกฎระเบียบต่างๆ ในที่ทำงานว่าเป็นอุปสรรคต่อชีวิตประจำวันมากน้อยเพียงไร พบว่า กลุ่มประชากรตัวอย่าง ร้อยละ 59 มีความเห็นว่าไม่มีอิสระในการใช้โทรศัพท์ในเวลาทำงาน อันดับรองลงมา คือสิทธิในการเลือกวันทำงาน คิดเป็นร้อยละ 9 จากการสัมภาษณ์ระดับลึกพบว่า สถานประกอบการมีกฎเข้มงวดมากสำหรับการใช้โทรศัพท์มือถือขณะให้บริการลูกค้า มีการคาតโทษและค่าปรับที่สูงหากได้รับข้อร้องเรียนจากลูกค้าที่มาใช้บริการ

เนื่องจากผู้ประกอบการได้ผลประโยชน์จากส่วนแบ่งรายได้มากกว่าครึ่งหนึ่งของอัตราค่าบริการ จึงให้การดูแลความปลอดภัยของพนักงานอย่างทั่วถึงในกรณีที่ลูกค้าปฏิบัติไม่เหมาะสม เช่น เมาส์รา หรือมีการต่อรองเรื่องเวลาและการให้บริการ จะมี “กัปตัน” คอยดูแลเจรจาความกับลูกค้า อุปสรรคที่สำคัญคือการต้องระวังตัวเมื่ออยู่นอกสถานที่ทำงาน เพราะระแวงว่าจะเป็นเป้าสายตาหรือเป็นที่สังเกตว่าไม่ใช่คนไทย จะไม่กล้าพูดกับใครเพราะพูดไทยไม่คล่อง เกรงว่าจะถูกกลั่นแกล้งแจ้งตำรวจให้จับกุมในข้อหาแรงงานต่างด้าว

ไม่กล้าไปเที่ยวที่อื่นๆ ที่ไกลจากที่พักและที่ทำงาน การใช้ชีวิตจะเช่าบ้านอยู่รวมกันเป็นกลุ่มจะรู้สึกปลอดภัย และช่วยเหลือทุกข์สุขเท่าที่จะทำได้ เจ้าของสถานประกอบการบางแห่ง จะเก็บหนังสือเดินทางหรือเอกสารสำคัญของพนักงานไว้เพื่อเป็นเงื่อนไขในการจ้างงาน เพราะนายหน้าได้ขอเบิกเงินล่วงหน้าเป็นค่าจัดหาพนักงาน ดังนั้นพนักงานจะต้องทำงานใช้หนี้ โดยหักจากค่าบริการลูกค้า

ค่าจ้างแรงงานในสถานประกอบการ

การทำงานจะรวมถึงจำนวนวันทำงานต่อสัปดาห์ จำนวนวันหยุด/สัปดาห์/เดือน พนักงานทุกคนสามารถทำงานได้ทุกวัน เพราะค่าแรงคิดตามชั่วโมงการทำงาน โดยเฉลี่ยแล้วจะให้บริการลูกค้า 4 คน/วัน (ตาราง 4) หยุดงานได้ 1 วัน/สัปดาห์ แต่ขอลาป่วยได้ การจ่ายค่าแรงจะจ่ายทุก 10 วัน ผู้ซื้อบริการจ่ายค่าบริการขั้นต่ำ 2 ชั่วโมง และสามารถต่อเวลาได้ตามราคาที่กำหนด ค่าบริการขึ้นอยู่กับประเภทการให้บริการ เช่น ให้บริการทางเพศ อัตราค่าบริการ 1,300 - 1,700 บาท/2 ชั่วโมง บริการนวด 200 บาท/2 ชั่วโมง เจ้าของสถานประกอบการหักรายได้ร้อยละ 50 โดยเฉลี่ยพนักงานจะมีรายได้ระหว่าง 9,000 - 10,000 บาท/เดือน การส่งเงินกลับครอบครัวเฉลี่ย 2,000 - 3,000 บาท/เดือน ค่าตอบแทนในแต่ละสถานประกอบการจะไม่เหมือนกัน พนักงานบริการร้านคาราโอเกะ และโรงแรม จะมีค่าตัวสูงกว่าสถานอาบอบนวด หรือร้านอาหารที่มีพนักงานหญิงบริการ สถานบริการบางแห่งเรียกเก็บเงินพิเศษจากพนักงาน 1,000 บาท/เดือน โดยอ้างว่าเป็นค่าคุ้มครองที่ต้องจ่ายให้ตำรวจท้องที่ พนักงานบางรายมีรายได้ 30,000 - 40,000 บาท/เดือน (ตาราง 5)

**ตาราง 4 ร้อยละของจำนวนลูกค้าที่ให้บริการต่อวันและการแบ่งค่าบริการกับนายจ้าง
จำแนกตามสัญชาติ**

จำนวนลูกค้า/วัน	ลาว (N=22)	พม่า (N=175)	รวม N=197
1	4.5	8.0	7.6
2	40.9	36.6	37.1
3	22.7	41.7	39.6
4	18.3	11.4	12.2
มากกว่า 4	13.6	2.3	3.5
เฉลี่ย 2.7			
การแบ่งค่าบริการกับนายจ้าง	(N=22)	(N=174)	(N=196)
นายจ้างเก็บหมด	0	0.7	0.5
แบ่งครึ่งกับนายจ้าง	63.6	17.9	23.0
ได้น้อยกว่าครึ่ง	36.4	81.4	76.5

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

ตาราง 5 ร้อยละของรายได้และการส่งเงินกลับบ้านต่อเดือนจำแนกตามสัญชาติ

รายได้	ลาว	พม่า	รวม
รายได้	(N=22)	(N=173)	(N=195)
2,000 - 5,000	40.9	23.1	25.1
5,001 - 10,000	40.9	60.7	58.5
10,001 - 30,000	9.1	14.5	13.8
มากกว่า 30,000	9.1	1.7	2.6
เฉลี่ย 9,144.10 บาท/เดือน			
การส่งเงินกลับบ้านต่อเดือน	(N=25)	(N=175)	(N=200)
ไม่ได้ส่ง	28.0	12.6	14.5
< 1,000	16.0	17.7	17.5
1,001 - 3,000	28.0	43.4	41.5
3,001 - 5,000	20.0	16.6	17.0
5,001 - 7,000	4.0	2.3	2.5
7,001 - 9,000	0.0	2.8	2.5
มากกว่า 9,000	4.0	4.6	4.5
เฉลี่ย 2,849.1 บาท/เดือน			

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

ความรู้เกี่ยวกับเอชไอวี/เอดส์

จากฐานคิดการเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่น การค้ามนุษย์ และแรงงานสตรีข้ามชาติที่เข้าสู่กระบวนการค้าบริการทางเพศและความเสี่ยงต่อการติดเชื้อเอช ไอ วี/เอดส์ จะเห็นได้ว่าแรงงานสตรีย้ายถิ่นมีข้อจำกัดหลายด้านในการต่อรองการมีเพศสัมพันธ์ที่ปลอดภัย ทางเลือกที่มีข้อจำกัดนี้ไม่ได้เริ่มต้นจากการประกอบอาชีพในประเทศไทย บางรายต้อง **“เตรียมตัว”** สำหรับการมาเผชิญโชคในประเทศไทย ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึก กรณีศึกษาหญิงสาวจากพม่าที่ให้ข้อมูลว่า สตรีอายุน้อย การศึกษาน้อย ไม่มีทางเลือกมากนัก เลือกที่จะตอบแทนหรือทำหน้าที่ช่วยเหลือครอบครัว แบบ **“ทางลัด”** ด้วยการขายความบริสุทธิ์ให้กับนักเที่ยวชาย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นพ่อค้าเงินฮ่อ สนนราคาอยู่ที่ 20,000 บาท ทางเลือกเช่นนี้กลายเป็น **“เงื่อนไขที่รับได้”** ทั้งพ่อแม่และหญิงสาว เพราะ **“รู้อยู่แล้วว่ามาเมืองไทยต้องทำงานอะไร เหมือนเตรียมตัวเตรียมใจ แลกกับเงินที่จะให้พ่อแม่ เขาก็ไม่ได้ว่าหรือพูดอะไร”** การปฏิบัติเช่นนี้คือ **“ความเสี่ยง”** ต่อการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์อย่างชัดเจน

ความเสี่ยง “ซ้ำสอง” เกิดขึ้นอีกเมื่อมาประกอบอาชีพในประเทศไทย ข้อมูลชี้ชัดว่า ร้อยละ 17 ไม่เคยใช้ถุงยางอนามัยกับลูกค้า ร้อยละ 21 ใช้เพียงบางครั้ง เมื่อเปรียบเทียบระหว่างสตรีพม่าและลาว พบว่า กลุ่มสตรีลาวร้อยละ 74 และกลุ่มสตรีพม่าร้อยละ 60 ใช้ถุงยางอนามัยทุกครั้งกับลูกค้า (ตาราง 6) จึงกล่าวได้ว่าประชากรทั้งสองกลุ่มยังมีความเสี่ยงต่อการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์

การศึกษาค้นคว้าระดับความรู้เกี่ยวกับโรคเอดส์/เอชไอวี กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 83 เคยได้ยินเกี่ยวกับโรคเอดส์/เอชไอวีในการวัดระดับความรู้ประกอบด้วยชุดคำถาม 10 ข้อ มีเกณฑ์การวัดระดับความรู้ แบ่งเป็น 3 ช่วง ดังนี้ ตอบคำถามถูกต้อง ระหว่าง 0-3 จัดเป็นกลุ่มมีความรู้ต่ำ ตอบคำถามถูกต้อง 4-6 ข้อ จัดอยู่ในกลุ่มความรู้ปานกลาง และตอบคำถามถูกต้องมากกว่า 7 ข้อ เป็นกลุ่มที่มีความรู้มาก กลุ่มประชากรตัวอย่าง ร้อยละ 28.6 ของผู้ตอบจากลาว และร้อยละ 34.7 ของผู้ตอบจากพม่า มีระดับความรู้อยู่ในระดับสูง ส่วนระดับความรู้ที่ต่ำนั้น สัดส่วนของผู้ตอบจากพม่านั้นสูงกว่าผู้ตอบจากลาว (ตาราง 7)

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ระดับลึกสันทสนทนาค้นคว้าเรื่องความรู้ความเข้าใจเรื่องความเสี่ยงที่ไม่ถูกต้อง พนักงานนวดเหล่านี้ยอมรับว่ามีคูรักรักคนไทย และไม่ใช้ถุงยางอนามัย ดังนั้นโอกาสเสี่ยงก็มีได้เช่นกัน จะเห็นได้ว่า ความตระหนักหรือความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเพศสัมพันธ์ที่ปลอดภัยในกลุ่มผู้ประกอบอาชีพบริการยังมีช่องว่าง เพราะการทำความเข้าใจเรื่องความเสี่ยงขึ้นอยู่กับลักษณะคู่นอน หรือลักษณะความสัมพันธ์ที่คิดว่าเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างคู่นอน ไม่ใช่กับลูกค้าที่มาซื้อบริการโดยไม่คำนึงว่าคู่นอนของตนอาจมีคู่นอนหลายคน

“มีแฟนคนไทยแต่นาน ๆ มาหา ไม่ได้ใช้ถุงยางอะไรหรอก เขามาหาบอกว่าคิดถึงมาก ไม่อยาก ชาติใจเขา”

สตรีย้ายถิ่นชนเผ่าไทใหญ่จากพม่า

“มีแฟนประจำ ไม่ได้ใช้ทุกครั้ง อยู่บ้านเดียวกับเขา เชื่อใจกัน เพราะเราเป็นหมอนวด บริการ นวดอย่างเดียว”

สตรีย้ายถิ่นจากลาว

ตาราง 6 ร้อยละการใช้ถุงยางอนามัยกับลูกค้าจำแนกตามสัญชาติ

การใช้ถุงยางอนามัย	ลาว	พม่า	รวม
	(N=19)	(N=137)	(N=156) *
ทุกครั้งที่มีเพศสัมพันธ์	73.7	59.9	61.5
เกือบทุกครั้ง	5.3	8.0	7.7
ประมาณ 50%	10.4	10.9	10.9
บางครั้ง	5.3	2.9	3.2
ไม่เคยใช้	5.3	18.3	16.7

* เฉพาะผู้ที่ตอบว่ามีเพศสัมพันธ์กับลูกค้า

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

ตาราง 7 ร้อยละความรู้เกี่ยวกับโรคเอดส์จำแนกตามสัญชาติ

ความรู้เกี่ยวกับโรคเอดส์	ลาว	พม่า	รวม
เคยได้ยินเกี่ยวกับโรคเอดส์			
เคย	84.0	82.3	82.5
ไม่เคย	16.0	17.7	17.5
ระดับความรู้			
ต่ำ	9.5	22.9	21.2
ปานกลาง	61.9	42.4	44.9
สูง	28.6	34.7	33.9

ที่มา: โครงการ HIV/AIDS Vulnerability of Human Trafficking Victims: A Case Study of Female Migrant Workers from Lao PDR and Myanmar

อภิปรายและข้อเสนอแนะ

บทความนี้ วิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาในกลุ่มประชากรแรงงานสตรีย้ายถิ่นข้ามชาติจากลาวและพม่าจำนวน 200 ราย อาจมีข้อจำกัดหลายด้านในการสะท้อนภาพใหญ่ของสถานการณ์ที่มีความซับซ้อน เพื่อชี้ประเด็นความเชื่อมโยงระหว่างการย้ายถิ่น การค้ามนุษย์และความเสี่ยงด้านสุขภาพจากการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ในกลุ่มแรงงานย้ายถิ่นสตรีในประเทศอนุภูมิภาคสุมาตราซึ่งเป็นสถานการณ์ที่น่าเป็นห่วง ข้อค้นพบจากกลุ่มประชากรทั้งสองสัญชาติมีทั้งความเหมือนและความแตกต่าง สตรีย้ายถิ่นจากลาวร้อยละ 4 มีอายุต่ำกว่า 15 ปี เปรียบเทียบกับกลุ่มตัวอย่างที่มาจากพม่ามีเพียงร้อยละ 1.1 สตรีย้ายถิ่นจากลาวมีจำนวนพี่น้องในครอบครัวมากกว่า ต้องให้บริการลูกค้าจำนวนเฉลี่ยต่อวันสูงกว่า ความแตกต่างเชิงค่านิยมที่ชายความบริสุทธิ์ก่อนย้ายถิ่นมาทำงานทำในประเทศไทยไม่พบในข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึกในกลุ่มสตรีย้ายถิ่นจากลาว สำหรับความรู้เรื่องโรคเอดส์ไม่พบความแตกต่างกันมากนัก โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องการใช้ถุงยางอนามัยกับคนรักหรือแฟนเพื่อป้องกันการติดเชื้อ เพราะเชื่อว่าคนรักไม่มีความสัมพันธ์กับหญิงอื่น อย่างไรก็ตาม สตรีย้ายถิ่นจากพม่าที่ไม่ใช้ถุงยางกับผู้ชายบริการ มีอัตราร้อยละ 18.3 เปรียบเทียบกับสตรีลาวที่คิดว่าไม่จำเป็นต้องใช้มีเพียง ร้อยละ 5.3

ความจริงที่ต้องยอมรับประการหนึ่งคือ กระแสการย้ายถิ่นกระแสหลักคือประชากรวัยแรงงาน นัยยะนี้ส่งผลต่อการบริหารจัดการเชิงนโยบายระหว่างประเทศอย่างยิ่ง เพื่อชะลอปริมาณการย้ายถิ่นกระแสหลักนี้ได้ต้องเป็นรูปธรรม トラบใดที่ตลาดแรงงานยังต้องการแรงงานราคาถูก ขบวนการค้ามนุษย์จะยังดำเนินต่อไปเพียงแต่เปลี่ยนรูปแบบและวิธีการ กล่าวคือจะมีลักษณะของการตกลงยินยอมในเงื่อนไขที่พอใจด้วยกันทั้งนายหน้าและผู้ย้ายถิ่น โดยยินยอมเป็นหนี้สินหนี้สำหรับค่าใช้จ่ายในการเดินทางเข้าประเทศไทยโดยผิดกฎหมาย

การต่อรองเพื่อเลือกงานคงมีไม่มากนัก และในที่สุดแรงงานย้ายถิ่นสตรีคงหนีไม่พ้นการทำงานอาชีพบริการซึ่งเป็นอาชีพที่มีความต้องการสูงในตลาดผู้บริโภคร ผู้ค้าบริการได้รับค่าตอบแทนที่สูงกว่าอาชีพอื่นๆ และสามารถปลดหนี้สินได้เร็วกว่า การยอมจำนนต่อเงื่อนไขที่เป็นข้อแลกเปลี่ยนเพื่อแสวงหาโอกาสที่ดีกว่าในเชิงเศรษฐกิจและไม่มีในบ้านเกิดจึงเป็นเพียงทางเลือกเพียงทางเดียว

เหตุผลอีกประการหนึ่งที่เป็นปัญหาระดับมหภาคของอนุภูมิภาคนี้คือ การเติบโตอย่างรวดเร็วของเมืองศูนย์กลางทางเศรษฐกิจบริเวณรอยต่อชายแดนและเมืองขนาดใหญ่ เช่น แนวพรมแดนไทย-พม่า ที่มีระยะทางประมาณ 2,400 กิโลเมตร และแนวพรมแดนไทย-ลาว ประมาณ 1,800 กิโลเมตร ที่เอื้อต่อการกระจายตัวของแรงงานข้ามชาติจากเขตต้นทางมุ่งสู่เมืองศูนย์กลางปลายทางต่างๆ ที่เป็นตลาดแรงงานขนาดใหญ่ สามารถดึงดูดแรงงานเข้าสู่เมืองศูนย์กลาง ที่มีปัญหาทางสังคม เช่น ปัญหาการค้ายาเสพติด การเติบโตอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ธุรกิจบริการทางเพศ และการระบาดของโรคเอดส์/ไอวี/เอดส์ (IOM, 2004, 2007).

บทความนี้ให้ความสำคัญกับมาตรการเชิงรุก เพื่อให้ความรู้และการเข้าถึงบริการอนามัยเจริญพันธุ์ในกลุ่มแรงงานสตรีย้ายถิ่นข้ามชาติในภาคการบริการทางเพศ ซึ่งเป็นกลุ่มที่เข้าถึงยากและมีจำนวนที่ไม่มีสถิติระบุที่ชัดเจน จากการศึกษาในครั้งนี้สามารถแบ่งกลุ่มประชากรที่มีพฤติกรรมเสี่ยงได้ 2 ประเภท คือ กลุ่มที่เข้ามาทำงานเป็นครั้งแรกและกลุ่มที่เข้า-ออกประเทศไทยหลายครั้ง

ในกลุ่มเสี่ยงดังกล่าวสามารถแบ่งเป็นกลุ่มย่อยตามพฤติกรรมเสี่ยงต่อการติดเชื้อเอชไอวี/เอดส์ต่อการใช้ถุงยางอนามัยกับผู้ซื้อบริการและคู่นอน เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างในการศึกษานี้เป็นผู้ย้ายถิ่นจากลาวและพม่าซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลุ่มเชื้อสายไทใหญ่ สามารถสื่อสารด้วยภาษาไทยได้ ดังนั้นต้องเน้นการตรวจสุขภาพในสถานประกอบการ รวมถึงการให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพฤติกรรมเสี่ยงที่จะติดโรคจากการให้บริการทางเพศ ต้องกำหนดระบบการติดตามที่เข้มงวดต่อเนื่องเพื่อสนับสนุนให้เจ้าของสถานประกอบการเห็นความสำคัญและร่วมมือกับเจ้าหน้าที่สาธารณสุข เพราะกลุ่มเสี่ยงนี้มีการย้ายสถานที่ทำงานบ่อยๆ

มาตรการการตรวจเลือดโดยความสมัครใจเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่จะลดการแพร่ระบาดของโรคได้ ดังนั้นกิจกรรมการให้คำปรึกษาก่อนการตรวจเลือดที่ต่อเนื่องและสามารถเข้าถึงได้ง่ายจึงมีความจำเป็นสำหรับการตระหนักรู้ และการปฏิบัติสำหรับแรงงานสตรีข้ามชาติผู้ประกอบการอาชีพบริการทางเพศ

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณนางสาวทิพย์วรรณ ฝางแก้ว นักศึกษาฝึกงานมหาวิทยาลัยนเรศวร ที่ช่วยเหลือเรื่องการหาข้อมูลเพิ่มเติมประกอบการเขียนบทความนี้

ISBN
978-616-9000-255-4

เอกสารอ้างอิง

- Asian Development Bank. (2011). HIV/AIDS: Mobility and HIV/AIDS in the Greater Mekong Sub-Region. Retrieved 15 January 2011: <http://www.adb.org>.
- Beyrer, C. (2001). HIV/AIDS in Asia: Accelerating and Disseminating. *Washington Quarterly*, Winter (24): 211-225.
- Caouette, T. M. (1998). Needs Assessment on Cross-border trafficking in Women and Children the Mekong Sub-region. Bangkok, UN Working Group on Trafficking in the Mekong Sub-Region. Bangkok, Thailand.
- Archavanitkul, K. (1998). *Combating the trafficking in Children and Their exploitation in Prostitution and Other Forms of Intolerable Forms of Child Labour in Mekong Basis Countries*. Sub-regional report submitted to International Programme of the Elimination of Child Labour (IPEC) International Labour Organisation, Bangkok Thailand.
- International Office for Migration. (2004). *From Laos to Thailand and Home Again, the Repatriation of Trafficking Victims and Other Exploited Women and Girls Workers, a Study of 124 cases*. Bangkok: International Office for Migration.
- _____. (2007a) *Analysis of Regional and National Processes for the Return and Reintegration of Victims of Trafficking in the Greater Mekong Sub-region*. Bangkok : International Office for Migration.
- Lyttleton, C., & Amarapibal, A. (2002). Sister Cities and Easy Passage: HIV, Mobility and economies of desire in a Thai/Lao border zone. *Social Science and Medicine*. 54: 505-518.
- Grundy-Warr, C., King, R., & Risser, G. (1996). Cross-Border Migration, Trafficking and the Sex Industry: Thailand And Its Neighbours. *IBRU Boundary and Security Bulletin*, Spring 1996: 86-97.
- Piper, N. (2008). *New Perspectives on Gender and Migration: Livelihood, Rights and Entitlements*. Retrieved 15 April 2011: <http://www.unrisd.org>.
- Paitoonpong, S. (2006). Thailand's Cross-border Trade in the Greater Mekong Subregion: Some Issues Never Solved. *TDR Quarterly Review*, 21 (1): 11-19.
- Tan, D., & Bertrand D. (2007). *How illegal migration turns into trafficking for sexual and labor exploitation? Raising voices of girls and women from Lao PDR*. Retrieved 15 April 2011: <http://www.afesiplaos.org>.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2008). *Women and HIV in the Asia-Pacific Region: A Development Practitioner's Guide*. Colombo: Regional HIV & Development Programme for Asia & the Pacific, UNDP Regional Centre in Colombo.
- Muntarhorn, V. (2005). *Employment and Protection of Migrant Workers in Thailand: National Laws/Practices versus International Labour Standards?* Bangkok: International Programme on the Elimination of Child Labour, International Labour Office.
- World Bank. (2006). *Labour Migration in the Greater Mekong Sub-Region* (Synthesis Report: Phase I): World Bank.
- United Nations Environment Programme (UNEP). (2011). *Greater Mekong Sub-region*. Retrieved 15 January 2011: <http://www.rrcap.unep.org>.

สิ่งแวดล้อมเมืองกับสุขภาพจิต: การวิเคราะห์ตัวแปรหลายระดับ ในเขตการปกครองของกรุงเทพมหานคร

Urban Environment and Mental Health: A Multi - level Analysis of Districts in Bangkok Metropolis

อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์ *Aphichat Chamratrithirong*¹

กวิสรา พชรเบญจกุล *Kavisara Pacharabenjakul*²

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มุ่งเน้นให้ตระหนักถึงความสำคัญของสิ่งแวดล้อมในเมืองที่มีต่อสุขภาพจิตในนัยยะของ “ความรู้สึกสบายใจ” ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูล 2 ระดับ คือระดับบุคคลและระดับเขต โดยใช้ข้อมูลระดับบุคคลจากผลการสำรวจ ภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ และข้อมูลระดับเขตจากรายงานสถิติ ในเขตกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552 ของสำนักยุทธศาสตร์และประเมินผลกรุงเทพมหานคร ผลพบว่านอกจากการสนับสนุนจากครอบครัว ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการสร้างความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานคร และปัจจัยระดับบุคคลอื่นๆ เช่น เพศ การศึกษา สภาพภาพสมรส และรายได้แล้ว ปัจจัยสิ่งแวดล้อมก็มีผลต่อสุขภาพจิตของประชากรด้วย ดังนั้นคือ ความหนาแน่นของประชากรมีผลต่อความสบายใจของคนกลุ่มวัยทำงานที่มีรายได้ระดับปานกลางขึ้นไป และกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้ต่ำ จำนวนวัดและจำนวนมัสยิด มีผลต่อสภาพจิตใจในกลุ่มประชากรที่มีรายได้ต่ำทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ขณะที่ปัจจัยด้านความเสี่ยงต่อมลพิษทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากเสียงและฝุ่นละออง กระทบต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป ทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ในกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป การมีพื้นที่สีเขียวช่วยให้มีความสบายใจมากขึ้น ขณะที่การมีจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมทำให้มีความสบายใจน้อยลง

* บทความนี้เป็นผลงานส่วนหนึ่งของโครงการรายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี ซึ่งสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ได้รับความสนับสนุนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2551 จากแผนงานสร้างเสริมสุขภาพจิต กรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข โดยเป็นโครงการภายใต้ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ

¹ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² นักวิจัยโครงการ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

Abstract

This study aims to increase awareness of the importance of urban environment for mental health, reflected by the expressed happy feeling or happiness among Bangkok residents, by analyzing two levels of data, individuals and districts, in Bangkok Metropolis. Data at the individual level are taken from the Household Socio - Economic Survey, 2009 conducted by the National Statistical Office. Data at the district level are obtained from Statistics 2009, reported by the Bureau of Strategy and Evaluation of Bangkok Metropolis. The study reveals that apart from family support which is necessary for a happy feeling among the Bangkok population, and other individual level factors such as sex, education, marital status and income, the following environmental factors also have impacts on the mental health of the urban population. Environmental factors related to population, reflected by population density, effect negatively and significantly the level of happiness among the working age population who are not in the low income category, and among the elderly who have low incomes. The social environment, including the number of Buddhist temples and the number of Mosques has an impact on the level of happiness among the low income population of all ages. The factors related to risk of noise and dust pollution reduce the level of happiness among the non-low income group of all ages. Among the elderly who are not in the low income category, green areas increase the level of happiness, and contrastingly, the number of industries reduces the level of happiness.

ความสำคัญและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

ในการศึกษาทางสุขภาพในความหมายกว้างตามที่องค์การอนามัยโลก (WHO, 2001) ได้ให้คำจำกัดความไว้ว่าต้องคำนึงถึงการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างกาย จิต สังคม (Bio-Psycho-Social) (Engel, 1977) โดยมีสมมติฐานว่าทั้งการเจ็บป่วยทางกายและความผิดปกติทางจิตไม่ได้มีสาเหตุใดเพียงสาเหตุหนึ่งเท่านั้น แต่จะเกิดขึ้นจากหลายๆ ปัจจัยที่เป็นผลมาจาก กาย จิต สังคม ข้างต้นร่วมกัน เมื่อปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งเสียสมดุลก็ย่อมที่จะทำให้บุคคลมีสุขภาพที่ไม่ดี การคำนึงถึงปัจจัยดังกล่าวอาจเรียกได้ว่าเป็นพื้นฐานของ “สุขภาพองค์รวม” (Holistic Health) ซึ่งองค์การอนามัยโลกบ่งชี้อย่างชัดเจนว่าถูกกำหนดโดยปัจจัยสำคัญ 3 ด้าน ด้วยกัน ปัจจัยเหล่านี้ได้แก่ ปัจจัยระดับบุคคลคือ พฤติกรรมและบุคลิกลักษณะส่วนบุคคล ปัจจัยระดับสภาพแวดล้อมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม และปัจจัยประการสุดท้าย ได้แก่ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบบริการสุขภาพ

โดยทั่วไป มนุษย์จะให้ความสำคัญกับการเลือกเมืองที่มีสภาพแวดล้อมและสังคมที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนวัยทำงาน คนส่วนใหญ่ตัดสินใจเลือกเมืองก่อนที่จะเลือกงาน เมืองที่น่าอยู่จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการเลือกถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ องค์การอนามัยโลกได้ให้คำนิยามของคำว่า “เมืองน่าอยู่” ไว้ว่าเป็นเมืองที่มีการสร้างสรรค์และปรับปรุงสิ่งแวดล้อมทั้งกายภาพและสังคมอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีการขยายแหล่งทรัพยากรของชุมชน โดยให้ประชาชนในชุมชนนั้นมีส่วนร่วม ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการดำเนินชีวิต เพื่อให้ได้ศักยภาพหรือคุณภาพชีวิตที่ดีที่สุด (ไชยยันตร์ กัมปนาทแสนยากร, 2538) การอาศัยอยู่ในเมืองที่น่าอยู่ก็จะทำให้มนุษย์สามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ในชีวิตได้ง่ายมากยิ่งขึ้น โอกาสที่จะมีปัญหาด้านสุขภาพจิตก็จะลดน้อยลง ดังเช่นการศึกษาของ Freeman (1988) และ Lundberg (1996) ที่พบว่าสภาพของเมืองไม่ว่าจะเป็นมลพิษทางอากาศ เสียง และการอยู่อาศัยร่วมกันของคนจำนวนมากนั้นย่อมทำให้บุคคลที่อาศัยอยู่มีสภาวะทางจิตใจที่เปลี่ยนแปลงไป ก่อให้เกิดความเครียดและความวิตกกังวล รวมทั้งการอยู่อาศัยใกล้กับโรงงานอุตสาหกรรมก็สามารถทำให้คนที่อาศัยอยู่ในละแวกนั้นมีอาการเครียดได้เช่นกัน (Downey & Van Willigen, 2005) นอกจากนี้การสร้างธรรมชาติขึ้นมาใหม่ภายในพื้นที่เมืองก็จะช่วยเสริมสร้างสุขภาพจิตที่ดีด้วยเช่นกัน (Douglas, 2005)

สำหรับประเทศไทย จากการศึกษาความเป็นเมืองของ ปราโมทย์ ประสาทกุล และคณะ (2550) จะเห็นว่าประชากรเมืองตามความหมายที่พิจารณากิจกรรมทางเศรษฐกิจนอกภาคเกษตรประกอบนั้นคิดเป็นร้อยละ 51 ของประชากรทั้งหมด และการเพิ่มขึ้นของประชากรนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเพิ่มของประชากรในเขตเมือง ซึ่งเมืองที่ประชากรไทยจำเป็นต้องเลือกอาศัยอยู่มากที่สุด นั่นคือ “กรุงเทพมหานคร” ซึ่งมีอัตราความเป็นเอกนคร (Primacy rate) สูงที่สุดในประเทศไทย กล่าวคือมีประชากรมากกว่าประชากรในเมืองที่ใหญ่รองลงมาอย่างนพบุรีเป็นอัตราสูงสุด (Goldstein, 1971)

ด้วยเหตุผลนานัปการที่ประชากรไทยจากทั่วสารทิศตัดสินใจเดินทางเข้ามาฝักราก สร้างงานและสร้างเงินบนพื้นที่กว่า 1,500 ตารางกิโลเมตรของกรุงเทพมหานครที่เป็นเมืองหลวงของประเทศไทย เมืองหลวงแห่งนี้เป็นศูนย์กลางทั้งการปกครอง การศึกษา การคมนาคมขนส่ง การเงิน การธนาคาร ธุรกิจ การสื่อสาร การท่องเที่ยว รวมทั้งการเป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมสร้างสรรค์ของประเทศ กรุงเทพมหานครจึงกำลังประสบปัญหาวิกฤตเมือง (Urban Crisis) การอาศัยอยู่ร่วมกันของคนจำนวนมากย่อมที่จะก่อให้เกิดปัญหาตาม

มามากมายนานัปการ โดยเฉพาะสภาพความอ่อนแอของระบบนิเวศที่เปราะบางซึ่งสืบเนื่องมาจากการเร่งรีบพัฒนาเศรษฐกิจที่ขาดการเอาใจจริงเอจ้งกับระบบการผังเมืองและการบังคับใช้ จึงมีผลทำให้ประชาชนทุกหย่อมหญ้าใช้ทรัพยากรในกระบวนการผลิต ตลอดจนการบริโภคอย่างไม่เหมาะสมและอาจไม่เป็นที่เป็นทางส่งผลให้สิ่งแวดล้อมถูกทำลายจนเสื่อมถอยทั้งสภาพ ปริมาณ คุณภาพ ก่อให้เกิดมลพิษในหลายด้านอีกด้วย

สิ่งแวดล้อมอันเลวร้ายของกรุงเทพมหานครที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านการจราจร มลภาวะทางเสียง มลพิษทางน้ำและอากาศ ไม่เพียงแต่กระทบต่อสุขภาพกายที่อาจเกิดโรคร้ายต่างๆ ที่จะสามารถคุกคามคนเมืองหลวงในกรุงเทพมหานครได้เท่านั้น แต่ยังจะมีปัญหาสุขภาพจิตอีกด้วย โดยเริ่มจากการมีอาการเครียด การศึกษาปัญหาสุขภาพจิตในภาวะแวดล้อมในเมืองของกรุงเทพมหานครจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งตามแนวคิดสุขภาพองค์รวม เพื่อเป็นข้อมูลในการสร้างความตระหนักและการกำหนดแนวทางและนโยบายในการพัฒนาเมืองใหญ่เพื่อการเยียวยาคนเมืองต่อไป

เนื่องจากปัญหาสุขภาพจิตมีพื้นฐานสำคัญมาจากความเครียด การศึกษาในขั้นต้นจึงมุ่งเน้นพิจารณาที่สภาวะทางจิตใจของประชากรในด้านความรู้สึกสบายใจ เนื่องจากความรู้สึกสบายใจนี้เป็นความรู้สึกเบื้องต้นที่สามารถนำไปสู่การมีสุขภาพจิตในกลุ่มโรคประสาท ได้แก่ โรคประสาทวิตกกังวลและโรคซึมเศร้า (ดวงใจ กสานติกุล, 2542) ซึ่งความรู้สึกสบายใจเป็นสิ่งที่ใกล้ชิดกับมนุษย์มากที่สุดและสะท้อนภาพรวมของสภาพจิตใจของคนได้เป็นอย่างดี

ระเบียบวิธีการศึกษา

การศึกษาเรื่องความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครนี้ ใช้ข้อมูลจากโครงการสำรวจสุขภาพจิตคนไทยดำเนินการโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับแผนงานสร้างเสริมสุขภาพจิต กรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข โดยการใช้ข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติในการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ.2552 ที่ดำเนินการสำรวจข้อมูล 2 รอบ คือเดือนมกราคม-เดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2552 และเดือนมิถุนายน-เดือนธันวาคม พ.ศ. 2552 เป็นการสำรวจที่มีแผนการสุ่มตัวอย่างให้ประชากรสามารถเป็นตัวแทนของประชากรระดับจังหวัดได้ ซึ่งสุ่มตัวอย่างแบบขั้นภูมิ โดยมีจังหวัดเป็นขั้นภูมิ ซึ่งมีทั้งสิ้น 76 ขั้นภูมีย่อยตามลักษณะการปกครอง คือ ในเขตเทศบาลและนอกเขตเทศบาล สำหรับตัวอย่างขั้นที่หนึ่งนั้นเป็นชุมชุมอาคาร และหมู่บ้าน ส่วนตัวอย่างขั้นที่สองนั้นคือ ครัวเรือนส่วนบุคคล โดยให้เจ้าหน้าที่ของสำนักงานสถิติแห่งชาติไปสัมภาษณ์สมาชิกทุกคนของครัวเรือนตัวอย่างที่มีอายุ 15 ปีขึ้นไป ฉะนั้นด้วยการสำรวจนี้จึงทำให้ได้ประชากรที่สามารถเป็นตัวแทนของประชากรกรุงเทพมหานครที่มีอายุ 20-79 ปี

การศึกษานี้มีข้อจำกัดของข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อมในเรื่องของจุดเสี่ยงที่จะเกิดอันตรายด้านมลพิษทางอากาศและเสียง จึงทำให้ต้องศึกษาข้อมูลเฉพาะ 32 เขต จากทั้งหมด 50 เขตในกรุงเทพมหานคร 18 เขตที่ไม่ได้นำมาศึกษา คือ เขตตลิ่งชัน, เขตหนองแขม, เขตบางแค, เขตบางบอน, เขตภาษีเจริญ, เขตทุ่งครุ, เขตบางกอกน้อย, เขตคลองสาน, เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย, เขตดุสิต, เขตพญาไท, เขตห้วยขวาง, เขตพระโขนง, เขตดอนเมือง, เขตสายไหม, เขตสะพานสูง, เขตลาดกระบัง และเขตหนองจอก โดยมีจำนวนกรณีศึกษาใน 32 เขต คือ 2,703 คน

นอกจากข้อมูลระดับบุคคล 2,703 คน จากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติแล้ว จากการที่องค์การอนามัยโลกได้ให้ความสำคัญต่อระดับสิ่งแวดล้อมด้วย การศึกษานี้จึงใช้ข้อมูลเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทั้งด้านประชากร สังคม และมลพิษ ซึ่งเป็นข้อมูลจากรายงานสถิติในเขตกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552 โดยการรวบรวมข้อมูลของสำนักยุทธศาสตร์และประเมินผล กรุงเทพมหานคร ร่วมด้วย

สำหรับตัวแปรที่ศึกษา ในด้านของความรู้สึกสบายใจที่เป็นตัวแปรตามนั้นวัดโดยให้ผู้ตอบประเมินความรู้สึกของตนเองว่าอยู่ในระดับใดจาก 4 ระดับ คือ *ไม่เลย (0 คะแนน)* *เล็กน้อย (1 คะแนน)* *มาก (2 คะแนน)* และ *มากที่สุด (3 คะแนน)* จากคำถามที่ว่า “ในช่วง 1 เดือนที่ผ่านมา จนถึงปัจจุบัน ท่านรู้สึกสบายใจในระดับใด” ซึ่งคำถามนี้เป็นหนึ่งใน 15 ข้อคำถามจากแบบสอบถามวัดสุขภาพจิตฉบับสั้นของ อภิชาติ มงคล และคณะ (2547) ที่ได้ผ่านการพัฒนาและทดสอบมาแล้วจนเป็นที่ยอมรับในระดับประเทศ และถูกนำมาใช้วัดสุขภาพจิตของคนไทยที่มีอายุตั้งแต่ 15 ปีขึ้นไป โดยแบบสอบถามฉบับนี้ได้ถูกผนวกเข้ากับการสำรวจสภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 การผนวกครั้งนี้เป็นการผนวกครั้งที่สอง แตกต่างจากครั้งแรกที่ได้ผนวกเข้ากับการสำรวจทางสภาวะทางสังคมและวัฒนธรรม พ.ศ. 2551 และได้มีการวิเคราะห์คำถามทั้ง 15 ข้อนี้ไว้ในรายงานสุขภาพจิตของอภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ และคณะ (2553)

ปัจจัยกำหนดของการศึกษานี้มี 2 ระดับ คือ ระดับบุคคลและระดับเขต

ปัจจัยด้านบุคคล คือ คุณลักษณะทางประชากร เศรษฐกิจ และสังคมของประชากรกรุงเทพมหานคร ใน 32 เขต ซึ่งคุณลักษณะทางประชากร เศรษฐกิจ และสังคม มีดังนี้

ประชากร ได้แก่ เพศ อายุ สถานภาพสมรส การเป็นหัวหน้าครัวเรือน และการได้รับความสนับสนุนจากครอบครัว ที่เป็นการประเมินความรู้สึกของตนเองว่าอยู่ในระดับใดจาก 4 ระดับ คือ *ไม่เลย (0 คะแนน)* *เล็กน้อย (1 คะแนน)* *มาก (2 คะแนน)* และ *มากที่สุด (3 คะแนน)* จากคำถามที่ว่า “ในช่วง 1 เดือนที่ผ่านมา จนถึงปัจจุบัน เมื่อท่านป่วยหนักเชื่อว่าครอบครัวท่านจะดูแลท่านเป็นอย่างดี” ซึ่งคำถามนี้เป็นหนึ่งใน 15 ข้อคำถามจากแบบสอบถามวัดสุขภาพจิตฉบับสั้น

เศรษฐกิจ ได้แก่ อาชีพ และรายได้เฉลี่ยต่อเดือนต่อคน

สังคม ได้แก่ ระดับการศึกษา

คุณลักษณะทางประชากร เศรษฐกิจ และสังคมของประชากรกรุงเทพมหานครใน 32 เขตข้างต้นได้ข้อมูลมาจากการสำรวจสภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552

ปัจจัยสิ่งแวดล้อม คือ ตัวแปรด้านสิ่งแวดล้อมของ 32 เขตในกรุงเทพมหานคร โดยการรวบรวมของสำนักยุทธศาสตร์และประเมินผล กรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552 ซึ่งตัวแปรด้านสิ่งแวดล้อมประกอบด้วย

สิ่งแวดล้อมทางประชากร ได้แก่

- จำนวนประชากร ซึ่งเป็นข้อมูล ณ เดือนธันวาคม พ.ศ. 2552 จากกรมการปกครอง
- ขนาดพื้นที่ โดยกองสำรวจและแผนที่ สำนักผังเมือง
- จำนวนชุมชนแออัด จากกองการพัฒนาชุมชน สำนักพัฒนาสังคม

- จำนวนงบประมาณรายจ่ายประจำปีงบประมาณ 2552 จากสำนักงานงบประมาณกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นตัวแปรที่สะท้อนให้เห็นปัจจัยที่เกี่ยวกับการให้บริการด้านสุขภาพแก่ประชากรด้วย โดยเป็นปัจจัยหนึ่งที่องค์การอนามัยโลกให้ความสำคัญว่าเป็นตัวกำหนดสุขภาพของครัวเรือนของประชากรด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ยังรวมถึงด้านอื่นๆ ด้วยที่เป็นการจัดการเพื่อการพัฒนาของเขตทั้งหมด เพื่อสะท้อนถึงคุณภาพของเขตที่จะมีผลต่อสภาพจิตใจ

สิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ จำนวนวัด จำนวนมัสยิด จำนวนศาลเจ้า และจำนวนโบสถ์ ในเขตกรุงเทพมหานคร จากสำนักงานเขต

สิ่งแวดล้อมทางมลพิษ ได้แก่

- จำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียง ซึ่งเป็นสถานที่ที่กองจัดการคุณภาพอากาศและเสียง สำนักสิ่งแวดล้อม กรุงเทพมหานคร ให้มีการตรวจวัดปริมาณฝุ่นเฉลี่ย 24 ชั่วโมง ทั้งปริมาณฝุ่นรวม (TSP) และปริมาณฝุ่นละอองขนาดเล็ก (PM10) และการตรวจวัดระดับเสียงเฉลี่ย 24 ชั่วโมง บริเวณริมถนนในกรุงเทพมหานคร ซึ่งมีทั้งหมด 32 เขต (สำหรับอีก 18 เขต มีหน่วยงานอื่นภายใต้การควบคุมของกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่รับผิดชอบในการตรวจวัดปริมาณฝุ่นและระดับเสียง)

- จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม จากศูนย์สารสนเทศโรงงานอุตสาหกรรม กรมโรงงานอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม

- การมีพื้นที่สีเขียวในปริมาณมาก ซึ่งพื้นที่สีเขียวในที่นี้คือพื้นที่ที่สำนักผังเมืองกำหนดให้เป็นที่ดินประเภทชนบทและเกษตรกรรม โดยกำหนดให้ใช้ประโยชน์เพื่อเกษตรกรรมหรือเกี่ยวข้องกับเกษตรกรรม สถาบันราชการ การสาธารณสุขปศุและสาธารณสุขการเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ พื้นที่สีเขียวในที่นี้ยังรวมถึงที่ดินประเภทที่โล่งเพื่อนันทนาการและการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และที่ดินประเภทอนุรักษ์ชนบทและเกษตรกรรมด้วย โดยการมีพื้นที่สีเขียวในปริมาณมากนี้ คือการมีปริมาณพื้นที่สีเขียวเกินกว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่ทั้งหมดของเขต

การวิเคราะห์ข้อมูล

เนื่องด้วยการศึกษาความรู้สึกลบยาใจของประชากรกรุงเทพมหานครเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ที่มุ่งศึกษาปัจจัยทางด้านประชากร เศรษฐกิจ และสังคม กับสิ่งแวดล้อมของ 32 เขตในกรุงเทพมหานครที่ส่งผลต่อความรู้สึกลบยาใจของประชากร จึงนำเสนอผลการวิเคราะห์ด้วยการวิเคราะห์สาเหตุหลายระดับแบบพหุเชิงเส้นตรง (Multilevel linear regression analysis)

พลการศึกษา

ลักษณะทางประชากร สังคมและเศรษฐกิจของประชากรกลุ่มตัวอย่างในกรุงเทพมหานคร

จากกลุ่มตัวอย่างของประชากรอายุ 20-79 ปี เฉพาะ 32 เขตของกรุงเทพมหานครที่นำมาศึกษาครั้งนี้ มีจำนวนทั้งสิ้น 2,703 คน แบ่งเป็นเพศชายร้อยละ 54 และเพศหญิงร้อยละ 46 ระดับการศึกษาของ

ประชากรตัวอย่างค่อนข้างสูง คือมีประชากรมากถึงร้อยละ 30 ที่จบการศึกษาในระดับปริญญาตรีขึ้นไป และเกือบหนึ่งในสามของประชากรตัวอย่างจบการศึกษาระดับมัธยมศึกษา กว่าร้อยละ 60 ของประชากรตัวอย่างมีสถานภาพสมรส ประชากรตัวอย่างที่โสดมีประมาณร้อยละ 25 ขณะที่ประชากรตัวอย่างที่หม้าย หย่า หรือ แยกกันอยู่โดยเปรียบเทียบมีมากพอสมควร คือกว่าร้อยละ 10 ประมาณกว่าครึ่งหนึ่งเล็กน้อยของประชากรที่ศึกษานี้ไม่ได้เป็นหัวหน้าครัวเรือน ประชากรที่ศึกษาเหล่านี้ ส่วนใหญ่ทำงานเป็นลูกจ้างเอกชน (ร้อยละ 42) กว่าหนึ่งในสี่ประกอบธุรกิจส่วนตัว ส่วนน้อยเป็นลูกจ้างรัฐบาลหรือรัฐวิสาหกิจ (ร้อยละ 8) ผู้ที่ไม่ได้ประกอบอาชีพมีเกือบร้อยละ 24

ดังตามความคาดหมาย ในกรุงเทพมหานคร อาชีพเกษตรกรรมแทบไม่มีเลย สำหรับการได้รับความสนับสนุนจากครอบครัวที่ถามจากประชากรตัวอย่างในกรุงเทพมหานครเฉพาะ 32 เขต ซึ่งได้แสดงไว้ในตาราง 1 ส่วนใหญ่ผู้ตอบจะตอบว่าได้รับความสนับสนุนจากครอบครัวมากที่สุด (ร้อยละ 53) ผู้ที่ตอบว่าได้รับความสนับสนุนจากครอบครัวมาก ก็มีมากเช่นกัน คือ ร้อยละ 42 ผู้ที่ตอบว่าไม่ได้รับความสนับสนุนจากครอบครัวเลย หรือได้รับเล็กน้อย มีเพียงไม่ถึงร้อยละ 1 หรือร้อยละ 5 ตามลำดับ คะแนนการได้รับความสนับสนุนจากครอบครัว ได้ทำเช่นเดียวกับคำตอบจากคำถามความรู้สึกสบายใจที่กล่าวไว้ข้างต้น คะแนนเฉลี่ยคือ 2.47 คะแนน (จากคะแนนเต็ม 3 คะแนน)

ตาราง 1 คุณลักษณะประชากร สังคม และเศรษฐกิจของประชากรกลุ่มตัวอย่างในกรุงเทพมหานคร

(N = 2,703 คน)

คุณลักษณะประชากร สังคม และเศรษฐกิจ	ร้อยละ	รายได้น้อยกว่าหรือ เท่ากับ 5,389 บาท/เดือน		รายได้มากกว่า 5,389 บาท/เดือน	
		20 - 59 ปี	60 - 79 ปี	20 - 59 ปี	60 - 79 ปี
เพศ					
ชาย	45.6	43.4	40.3	44.5	40.9
หญิง	54.4	56.6	59.7	55.5	59.1
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ระดับการศึกษา					
ต่ำกว่าประถมศึกษา	20.5	25.2	71.0	15.0	47.2
ประถมศึกษา	17.6	30.5	8.1	16.4	6.3
มัธยมศึกษา	31.5	38.1	14.5	31.2	26.3
ปริญญาตรีหรือสูงกว่า	30.4	6.2	6.5	37.4	20.3
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
สถานภาพสมรส					
โสด	24.8	15.8	1.6	29.6	10.9
สมรส	63.1	71.5	66.1	62.1	55.6
หม้าย/หย่า/แยกกันอยู่	12.0	12.7	32.3	8.2	33.4

ตาราง 1 (ต่อ)

คุณลักษณะประชากร สังคม และเศรษฐกิจ	ร้อยละ	รายได้น้อยกว่าหรือ เท่ากับ 5,389 บาท/เดือน		รายได้มากกว่า 5,389 บาท/เดือน	
		20 - 59 ปี	60 - 79 ปี	20 - 59 ปี	60 - 79 ปี
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
การเป็นหัวหน้าครัวเรือน					
เป็น	49.5	47.2	66.1	47.9	64.1
ไม่เป็น	50.5	52.8	33.9	52.1	35.9
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
การประกอบอาชีพ					
เกษตรกร	0.3	1.0	0.0	0.2	0.6
ประกอบธุรกิจส่วนตัว	25.6	30.0	22.6	25.3	21.3
ลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ	8.1	4.3	0.0	9.8	0.6
ลูกจ้างเอกชน	42.2	35.7	4.8	48.6	9.1
ไม่ได้ประกอบอาชีพ	23.8	29.0	72.6	16.1	68.4
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
การได้รับการสนับสนุนจากครอบครัว					
ไม่เลย	0.7	1.2	1.6	0.7	0.0
เล็กน้อย	4.5	6.5	3.2	4.0	5.0
มาก	42.0	48.2	37.1	41.3	38.8
มากที่สุด	52.8	44.1	58.1	54.0	56.3
รวม	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
ค่าเฉลี่ย	2.47	2.34	2.52	2.49	2.52

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน ปี พ.ศ. 2552

ลักษณะทางประชากรสังคมและสิ่งแวดล้อมทางมลพิษในระดับเขตของกรุงเทพมหานคร

ในจำนวน 32 เขตที่ทำการศึกษารั้งนี้ จำนวนประชากรที่มีในทะเบียนราษฎรโดยเฉลี่ย ประมาณ 111,000 คน โดยมีเขตที่มีประชากรมากที่สุด คือ ประมาณ 186,000 คน และเขตที่มีประชากรน้อยที่สุด โดยประมาณมีเพียง 29,000 คนเท่านั้น พื้นที่ของเขตต่างๆ ที่ศึกษาก็มีความแตกต่างกันมาก ตั้งแต่เขตที่เล็ก เพียง 1.42 ตารางกิโลเมตร ไปจนถึงเขตใหญ่มี 120.69 ตารางกิโลเมตร โดยเฉลี่ย เขตหนึ่งมีพื้นที่ประมาณ 26.15 ตารางกิโลเมตร จำนวนชุมชนแออัดในแต่ละเขต ก็มีความแตกต่างกันมากเช่นกัน โดยเฉลี่ยเขตหนึ่งมีชุมชนแออัดประมาณ 16 แห่ง บางเขตไม่มีเลย และบางเขตมีมากถึง 46 แห่ง การใช้จ่ายของกรุงเทพมหานครในเขตต่างๆ ก็ต่างกัน งบประมาณรายจ่ายประจำปี โดยเฉลี่ยเขตละ 312 ล้านบาท บางเขตมีรายจ่ายเพียง 177 ล้านบาท เขตที่มีรายจ่ายมากที่สุดใน 32 เขตที่ศึกษารั้งนี้มีถึง 488 ล้านบาท

สำหรับสิ่งแวดล้อมทางสังคมใน 32 เขต ที่ศึกษาครั้งนี้ จะเห็นได้จากตาราง 2 ที่ พบว่า ว่าจำนวนวัด โดยเฉลี่ยคือประมาณ 8 แห่งต่อเขต บางเขตไม่มีวัดเลย แต่บางเขตมีวัดมากที่สุดถึง 25 แห่ง สำหรับจำนวน มัสยิด ศาลเจ้าและโบสถ์นั้นมีจำนวนน้อยลงมาตามลำดับ คือมีมัสยิดและศาลเจ้า โดยเฉลี่ยประมาณ เขตละ 3 แห่ง ส่วนโบสถ์โดยเฉลี่ยแล้วมีเพียง 1 แห่งเท่านั้น เขตที่มีมัสยิดมากที่สุดมี มัสยิด 13 แห่ง เขตที่มี ศาลเจ้ามากที่สุด มีศาลเจ้าอยู่ 24 แห่งด้วยกัน ส่วนเขตที่มีโบสถ์มากที่สุด มี 6 แห่ง

ข้อมูลที่สำคัญใน 32 เขตที่ศึกษา คือ ข้อมูลเกี่ยวกับมลพิษทางสิ่งแวดล้อม (ดูรูปที่ 1 2 และ 3) คือ มีจำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงแตกต่างกัน เขตที่มีจุดเสี่ยงน้อยที่สุดคือ มีจุดเดียว และเขตที่มีจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายของมลพิษด้านฝุ่นและเสียงมากที่สุด มี 6 จุด นอกจากนี้มลพิษ ทางสิ่งแวดล้อมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ จำนวนโรงงาน เขตหนึ่ง ๆ มีจำนวนโรงงาน ประมาณ 378 โรง โดยเฉลี่ยเขตที่มีมากที่สุดมี 1,624 โรง และเขตที่มีน้อยที่สุดมี 54 โรง ประการสุดท้ายคือการมีพื้นที่สีเขียว ในปริมาณมากหรือเก็นร้อยละ 50 ของพื้นที่ โดยพิจารณาข้อมูลแผนที่ของสำนักผังเมืองกรุงเทพมหานคร ใน 32 เขตที่ศึกษานี้มีเพียงร้อยละ 13 เท่านั้น (หรือเพียง 4 เขต)

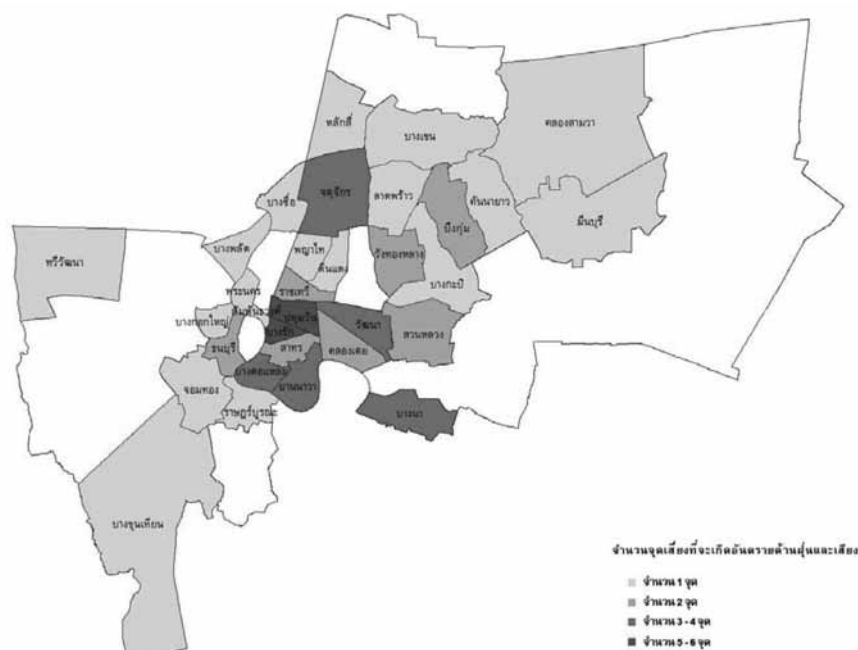
ตาราง 2 สิ่งแวดล้อมทางประชากร สังคม และมลพิษในระดับเขตของกรุงเทพมหานคร

ตัวแปรด้านสิ่งแวดล้อม	จำนวน (เขต)	ค่าเฉลี่ย	SD	ค่าต่ำสุด	ค่าสูงสุด
สิ่งแวดล้อมทางประชากร					
จำนวนประชากร (คน)	32	110,956.78	38,091.13	29,283.00	185,901.00
ขนาดพื้นที่ (ตร.กม.)	32	26.15	27.75	1.42	120.69
จำนวนชุมชนแออัด (แห่ง)	32	16.00	13.11	0.00	46.00
จำนวนงบประมาณรายจ่าย (ล้านบาท)	32	311.90	66.48	176.88	487.50
สิ่งแวดล้อมทางสังคม					
จำนวนวัด (แห่ง)	32	7.84	6.54	0.00	25.00
จำนวนมัสยิด (แห่ง)	32	3.09	3.75	0.00	13.00
จำนวนศาลเจ้า (แห่ง)	32	2.94	5.86	0.00	24.00
จำนวนโบสถ์ (แห่ง)	32	1.28	1.63	0.00	6.00
มลพิษทางสิ่งแวดล้อม					
จำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษ ด้านฝุ่นและเสียง (จุด)	32	1.91	1.35	1.00	6.00
จำนวนโรงงานอุตสาหกรรม (โรง)	32	378.44	330.45	54.00	1,624.00
การมีพื้นที่เขียวในปริมาณมาก	32	0.13	0.34	0.00	1.00

ที่มา: สถิติ 2552, กรุงเทพมหานคร

จุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงจากแผนที่ในรูปที่ 1 จะเห็นว่าเขตที่อยู่ในพื้นที่ทางรอบนอกของกรุงเทพมหานครจะมีจำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงเพียงจุดเดียวเท่านั้น แต่เขตที่อยู่ในพื้นที่ที่เป็นใจกลางของกรุงเทพมหานครจะมีจำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงมากกว่า 2 จุด อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าเขตบางนาซึ่งเป็นเขตที่อยู่ด้านนอกของกรุงเทพมหานครกลับเป็นที่ที่มีจำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงมากถึง 3-4 จุด

**รูปที่ 1 แผนที่การกระจายของจำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียง
เฉพาะ 32 เขตของกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552**

ที่มา: โครงการรายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี 2554

สำหรับเขตที่อยู่ในพื้นที่รอบนอกของกรุงเทพมหานคร แม้จะไม่ได้รับผลกระทบจากอันตรายทางมลพิษด้านฝุ่นและเสียงมากนักเมื่อเทียบกับเขตที่อยู่บริเวณพื้นที่รอบในของกรุงเทพมหานคร แต่จากแผนที่ในรูปที่ 2 จะเห็นว่าบริเวณพื้นที่รอบนอกของกรุงเทพมหานครนี้จะมีการตั้งอยู่ของโรงงานอุตสาหกรรมมากกว่า 400 แห่งขึ้นไป ซึ่งอาจก่อให้เกิดมลพิษด้านก๊าซและสารเคมีต่าง ๆ รวมทั้งเสียงของเครื่องจักรที่กำลังทำงานจากโรงงานอุตสาหกรรมที่อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ที่อาศัยอยู่บริเวณข้างเคียงก็เป็นได้

รูปที่ 2 แผนที่การกระจายของจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมเฉพาะ 32 เขตของกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2552

ที่มา: โครงการรายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี 2554

อย่างไรก็ตาม แม้พื้นที่บริเวณด้านนอกของกรุงเทพมหานครจะมีจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่จำนวนมาก แต่เขตที่อยู่ในพื้นที่รอบนอกของกรุงเทพมหานครก็ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่สีเขียว ซึ่งมีการใช้ประโยชน์ของที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมหรือเกี่ยวข้องกับเกษตรกรรมเท่านั้น (รูปที่ 3)

รูปที่ 3 แผนที่การกระจายของการมีพื้นที่สีเขียวในปริมาณมากเฉพาะ 32 เขตของกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552

ที่มา: โครงการรายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี 2554

ความรู้สึกสบายใจ

ความรู้สึกสบายใจของประชากรตัวอย่างในกรุงเทพมหานครใน 32 เขตที่ศึกษาครั้งนี้เป็นการตอบ โดยการประเมินความรู้สึกของประชากรเอง ซึ่งเป็นภาพสะท้อนภาวะทางสุขภาพจิตของประชากรในขณะนั้น ได้เป็นอย่างดีจากการสัมภาษณ์ พบว่า (ตาราง 3) ประชากรอายุ 20-79 ปี ส่วนใหญ่มีความรู้สึกสบายใจมากที่สุด ประชากรที่อาจมีปัญหาทางสภาวะของจิตใจหรือการขาดความสุขอยู่บ้าง มีประมาณร้อยละ 21 คือตอบว่ามีความรู้สึกสบายใจเล็กน้อย ประชากรที่น่าจะมีปัญหาด้านสุขภาพจิตโดยตรงคือผู้ที่ตอบว่า ไม่รู้สึก สบายใจเลย ซึ่งมีอยู่เพียงร้อยละ 2 เท่านั้น คะแนนเฉลี่ยของความรู้สึกสบายใจเท่ากับ 1.86 คะแนน (จากคะแนนเต็ม 3 คะแนน) ถือว่าคะแนนน้อยกว่าทั่วประเทศและน้อยกว่าภูมิภาคอื่นๆ ด้วย

**ตาราง 3 ความรู้สึกสบายใจและการได้รับความสนับสนุนจากครอบครัว
ของประชากรกลุ่มตัวอย่างในกรุงเทพมหานคร (N = 2,703 คน)**

ตัวแปร	ความรู้สึกสบายใจ				รวม / ค่าเฉลี่ย
	ไม่เลย	เล็กน้อย	มาก	มากที่สุด	
	2.3	21.4	64.2	12.0	100.0/1.86
เพศ					
ชาย	2.2	21.9	63.3	12.5	100.0/1.85
หญิง	2.2	20.4	65.7	11.7	100.0/1.87
อายุ					
20-59 ปี	2.4	21.5	64.9	11.2	100.0/1.84
60-79 ปี	1.0	18.1	63.1	17.8	100.0/1.98

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552

ผลการศึกษาจากการวิเคราะห์สาเหตุหลายระดับแบบพหุเชิงเส้นตรง

การวิเคราะห์ข้อมูลในการศึกษาครั้งนี้ (ตาราง 4) เป็นการวิเคราะห์สาเหตุหลายระดับแบบพหุเชิงเส้นตรง (Multilevel linear regression analysis) ในประชากรอายุระหว่าง 20-79 ปี จำนวน 2,703 คน ที่อยู่ในเขต ต่างๆ 32 เขตของกรุงเทพมหานคร จึงเป็นการวิเคราะห์ใน 2 ระดับ คือ ระดับบุคคล และระดับเขต โดยมี ตัวแปรตามในระดับบุคคลที่ต้องการศึกษา คือความรู้สึกสบายใจของประชากรตัวอย่าง ซึ่งเป็นการวัดในระดับ คะแนนดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น การวิเคราะห์ร่วมกันระหว่างปัจจัยบุคคลและปัจจัยสิ่งแวดล้อมจะทำให้สามารถ แยกแยะผลของความรู้สึกสบายใจของประชากรจากปัจจัยบุคคลและปัจจัยสิ่งแวดล้อมจากกันได้

การศึกษานี้คำนึงถึงความหลากหลายของรูปแบบชีวิตที่เป็นผลจากช่วงวัยและรายได้ที่ต่างกัน จึงนำ ช่วงวัยและรายได้มาจัดกลุ่มการวิเคราะห์ความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มประชากรกรุงเทพมหานครที่มีอายุระหว่าง 20-59 ปี ที่มีรายได้น้อยกว่าหรือเท่ากับ

5,389 บาทต่อเดือน (ประชากรกรุงเทพมหานครวัยทำงานที่มีรายได้น้อย) กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มประชากรกรุงเทพมหานครที่มีอายุระหว่าง 20-59 ปี และมีรายได้มากกว่า 5,389 บาทต่อเดือน (ประชากรกรุงเทพมหานครวัยทำงานที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป) กลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มประชากรกรุงเทพมหานครที่มีอายุระหว่าง 60-79 ปี ที่มีรายได้น้อยกว่าหรือเท่ากับ 5,389 บาทต่อเดือน (ประชากรกรุงเทพมหานครวัยสูงอายุที่มีรายได้น้อย) และกลุ่มที่ 4 คือกลุ่มประชากรกรุงเทพมหานครที่มีอายุระหว่าง 60-79 ปี และมีรายได้มากกว่า 5,389 บาทต่อเดือน (ประชากรกรุงเทพมหานครวัยสูงอายุที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป) โดยการแบ่งระดับรายได้นี้กำหนดให้กลุ่มที่มีรายได้ต่ำกว่าหรือเท่ากับ Quintile ที่ 1 เป็นกลุ่มที่มีรายได้น้อย และกลุ่มที่มีรายได้ตั้งแต่ Quintile ที่ 2 ขึ้นไปเป็นกลุ่มที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป

สำหรับปัจจัยระดับบุคคลที่มีผลต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครมีความแตกต่างกันในกลุ่มประชากรทั้ง 4 กลุ่ม โดยประชากรสูงอายุเพศชายที่ไม่ได้มีรายได้น้อยจะมีความรู้สึกสบายใจน้อยกว่าประชากรสูงอายุเพศหญิงที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป ขณะที่ประชากรสูงอายุสถานภาพโสดที่มีรายได้น้อยจะมีความรู้สึกสบายใจน้อยกว่าประชากรสูงอายุสถานภาพหม้าย หรือหย่า หรือแยกกันอยู่ที่มีรายได้น้อย ส่วนรายได้ขึ้นมีความสำคัญกับความรู้สึกสบายใจของประชากรวัยทำงานทั้งกลุ่มที่มีรายได้น้อยและกลุ่มที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป

ในด้านการศึกษาที่มีผลต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครเพียง 3 กลุ่ม คือกลุ่มประชากรวัยทำงานที่มีรายได้น้อย ประชากรวัยทำงานที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป และประชากรวัยสูงอายุที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป โดยประชากรที่มีการศึกษาระดับปริญญาตรีหรือสูงกว่าจะมีความรู้สึกสบายใจกว่าประชากรที่การศึกษาต่ำกว่าประถม ซึ่งการสนับสนุนจากครอบครัวเป็นสิ่งพื้นฐานของบุคคลที่มีความจำเป็นต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานคร ไม่ว่าจะเป็นประชากรในกลุ่มใดก็ตาม

เมื่อพิจารณาปัจจัยระดับเขตที่มีผลต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานคร พบว่าสิ่งแวดล้อมด้านประชากรมีผลกระทบต่อการประชากรวัยทำงานที่ไม่ใช่ผู้ที่มีรายได้น้อย และประชากรวัยสูงอายุที่มีรายได้น้อย ในด้านของจำนวนประชากรที่แสดงถึงความหนาแน่นของเขตมีผลต่อคุณภาพชีวิตและสภาพจิตใจของประชากรที่อยู่อาศัยในเขตนั้นๆ ในระดับหนึ่ง โดยความหนาแน่นของประชากร (ได้ควบคุมตัวแปรขนาดพื้นที่ของเขตในสมการแล้ว) นี้มีผลทำให้สภาพจิตใจกลุ่มอายุวัยทำงาน คือ 20-59 ปี ที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไปแย่ลง อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.01 ขณะที่ประชากรสูงอายุที่รายได้น้อยกลับรู้สึกสบายใจมากขึ้นเมื่อกรุงเทพมหานครมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.05

อย่างไรก็ตามสภาพจิตใจของประชากรสูงอายุที่มีรายได้น้อยจะได้รับผลกระทบจากสภาพความแออัดของการอยู่อาศัยในชุมชนแออัด อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.05 ทั้งนี้เนื่องจากประชากรสูงอายุที่มีรายได้น้อยอาจไม่มีทางเลือกมากนักจึงอาจเป็นไปได้ว่าต้องอยู่อาศัยใกล้กับชุมชนดังกล่าวต่อไป รวมทั้งสภาพร่างกายที่ไม่อาจเอื้ออำนวยต่อการเดินทางเพราะอายุมากแล้ว ทำให้ได้รับผลกระทบจากชุมชนแออัดและสภาพละแวกบ้านที่กระทบต่อสภาวะทางกายภาพและจิตใจได้ ส่วนประชากรตัวอย่างที่อยู่ในวัยทำงานมีรายได้น้อยหรือผู้ที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป และกลุ่มประชากรผู้สูงอายุที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป อาจไม่ได้รับผลกระทบจากจำนวนชุมชนแออัด เพราะสามารถหลีกเลี่ยงได้โดยมีที่อยู่อาศัยแยกออกไป หรือมีสภาพที่ตั้งของที่อยู่อาศัยที่ต้องตัดขาดจากชุมชนเหล่านั้นได้

ตาราง 4 การวิเคราะห์สาเหตุหลายระดับแบบพหุเชิงเส้นตรง (Multilevel linear regression analysis) ของความรู้สึกลบภายในใจที่เป็นผลจากปัจจัยระดับบุคคลและปัจจัยสิ่งแวดล้อมระดับเขตตำบลประชากร สังคม และมลพิษ ของประชากรกลุ่มตัวอย่างกรุงเทพมหานครใน 32 เขต
อายุระหว่าง 20 - 79 ปี จำนวน 2,703 คน พ.ศ. 2552 จำแนกตามรายได้เฉลี่ยต่อเดือนและกลุ่มอายุ

ปัจจัย	รายได้น้อยกว่าหรือเท่ากับ 5,389 บาท/เดือน				รายได้มากกว่า 5,389 บาท/เดือน			
	20 - 59 ปี		60 - 79 ปี ¹		20 - 59 ปี		60 - 79 ปี	
	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.
จำนวนประชากร	374		66		1,934		329	
จำนวนเขต	31		21		32		32	
-2Log likelihood	887.5		258.1		3639.9		761.6	
Fixed Effects								
Constant	0.858	0.630	-24.791	17.400	1.170 ***	0.280	0.840	5.644
ชาย	0.054	0.079	0.199	0.177	0.013	0.031	-0.162 *	0.081
อายุ	-0.022	0.026	0.710	0.511	-0.008	0.010	0.006	0.166
อายุกำลังสอง	0.000	0.000	-0.005	0.004	0.000	0.000	0.000	0.001
การศึกษา (อ้างอิง: ต่ำกว่าประถมศึกษา)								
ประถมศึกษา	0.069	0.098	0.231	0.342	-0.029	0.049	-0.005	0.142
มัธยมศึกษา	0.028	0.098	0.434	0.253	0.023	0.045	0.081	0.086
ปริญญาตรีหรือสูงกว่า	0.322 *	0.152	0.353	0.391	0.089 +	0.046	0.222 *	0.099
สถานภาพสมรส (อ้างอิง: หม้าย/หย่า/แยกกันอยู่)								
โสด	0.052	0.140	-1.244 *	0.612	-0.016	0.047	-0.033	0.121
สมรส	0.043	0.101	-0.256	0.212	-0.022	0.050	-0.074	0.084
การเป็นหัวหน้าครัวเรือน	-0.035	0.079	-0.227	0.213	0.025	0.032	0.107	0.076
อาชีพ (อ้างอิง: ประกอบธุรกิจส่วนตัวและเกษตรกร)								
ลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ	0.187		-	-	0.036	0.053	0.443	0.348

* ค่า Random Effects จะมีค่าเพิ่มขึ้นเมื่อได้นำตัวแปรระดับบุคคลบางตัวที่ไม่มีนัยสำคัญทางสถิติในการวิเคราะห์ของประชากรกลุ่มนี้ออก พบว่า จำนวนวัดยังคงมีนัยสำคัญทางสถิติเพียงแต่ลดระดับความสำคัญลงเหลือ 0.1 ขณะที่ไม่พบความสัมพันธ์ของจำนวนประชากรและจำนวนชุมชนแออัดกับความรู้สึกลบภายในใจ และมีจำนวนเฉลี่ยเพิ่มเติมเข้ามาในนัยสำคัญทางสถิติในทางบวก ดังตาราง 5 ในภาคผนวก

ตาราง 4 (ต่อ)

ปัจจัย	รายได้น้อยกว่าหรือเท่ากับ 5,389 บาท/เดือน				รายได้มากกว่า 5,389 บาท/เดือน			
	20 - 59 ปี ¹		60 - 79 ปี ¹		20 - 59 ปี		60 - 79 ปี	
	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.	Estimate	S.E.
ลูกจ้างเอกชน	-0.080	0.178	-	-	0.025	0.034	-0.028	0.129
ไม่ได้ประกอบอาชีพ	-0.055	0.085	0.135	0.212	0.050	0.044	0.038	0.087
รายได้ต่อ 10,000 บาทเฉลี่ยต่อคนต่อเดือน	0.915 **	0.087	1.255	0.813	0.014 **	0.005	0.006	0.015
การสนับสนุนจากครอบครัว	0.341 ***	0.270	0.264 +	0.135	0.263 ***	0.023	0.249 ***	0.057
จำนวนประชากรต่อ 100,000 คน	-0.037	0.054	1.194 *	0.649	-0.442 **	0.156	-0.018	0.277
ขนาดพื้นที่	-0.000	0.312	-0.015	0.011	0.000	0.003	-0.007	0.005
จำนวนชุมชนแออัด	0.005	0.005	-0.032 *	0.014	0.000	0.003	-0.006	0.004
จำนวนงบประมาณรายจ่าย	-0.000	0.005	-0.000	0.000	0.000 **	0.000	0.000	0.000
จำนวนวัด	-0.016	0.000	0.061 *	0.025	0.008	0.007	0.004	0.011
จำนวนมัสยิด	0.032 +	0.013	0.019	0.034	-0.002	0.009	-0.008	0.014
จำนวนศาลเจ้า	0.015	0.017	0.018	0.060	-0.009	0.008	-0.006	0.015
จำนวนโบสถ์	0.005	0.018	0.017	0.079	0.016	0.020	-0.011	0.030
จำนวนจุดเสี่ยงที่จะเกิดอันตรายด้านฝุ่นและเสียง	-0.041	0.040	0.102	0.094	-0.055 *	0.026	-0.016	0.047
จำนวนโรงงานอุตสาหกรรมต่อ 1,000 โรง	0.053	0.054	-0.501	0.459	-0.251 *	0.103	-0.363 +	0.186
การมีพื้นที่สีเขียวในปริมาณมาก	-0.008	0.199	0.834	0.607	0.001	0.182	0.659 *	0.308
Random Effects		0.337						
Constant (Variance)	0.192	0.069	0.000	0.000	0.116	0.028	0.121	0.085
Residual (Variance)	0.601	0.023	0.592	0.065	0.579	0.009	0.569	0.024

* มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ < 0.1, * มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ < 0.05, ** มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ < 0.01, *** มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ < 0.001

* ค่า Random Effects จะมีค่าเพิ่มขึ้นเมื่อตัวแปรระดับบุคคลบางตัวที่ไม่มีนัยสำคัญทางสถิติในการวิเคราะห์ของประชากรกลุ่มนี้ออก พบว่า จำนวนวัดยังคงมีนัยสำคัญทางสถิติเพียงแต่ลดระดับความสำคัญลงเหลือ 0.1 ขณะที่ไม่พบความสัมพันธ์ของจำนวนประชากรและจำนวนชุมชนแออัดกับความรู้สึกสบายใจ และมีจำนวนมัสยิดเพิ่มขึ้นที่มีนัยสำคัญทางสถิติในทางบวก ดังตาราง 5 ในภาคผนวก

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 และ สถิติ 2552, กรุงเทพมหานคร

สำหรับจำนวนงบประมาณรายจ่ายที่เพิ่มขึ้นส่งผลกระทบในทางบวกต่อคุณภาพชีวิต ทำให้มีความรู้สึกสบายใจขึ้น จากการศึกษาครั้งนี้ พบว่า เป็นจริงในกลุ่มวัยทำงานที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป อาจกล่าวได้ว่า กลุ่มนี้เป็นผู้รับผลการพัฒนาและผลการดำเนินงานของกรุงเทพมหานครโดยตรง ความสัมพันธ์จึงอยู่ในระดับนัยสำคัญทางสถิติที่สูงมากคือน้อยกว่า 0.01 ขณะที่ผู้สูงอายุ ประโยชน์จากการพัฒนาและงบดำเนินงานของกรุงเทพมหานครไม่มีนัยสำคัญกับความสุขและสุขภาพจิตของผู้สูงอายุแต่อย่างใด ในทำนองเดียวกัน รายจ่ายของกรุงเทพมหานครมีผลต่อคุณภาพชีวิตของผู้มีรายได้สูง แต่ไม่มีผลแต่อย่างใดกับผู้ที่มีรายได้ต่ำ ข้อค้นพบนี้ชี้ให้เห็นว่าโครงการพัฒนาและการดำเนินการของกรุงเทพมหานครมีผลดีเฉพาะผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจสูงกว่า และอยู่ในวัยทำงาน ซึ่งการพัฒนาที่ดีนั้นควรคำนึงถึงการกระจายสู่ประชากรทุกคน อย่างเท่าเทียมกันโดยเฉพาะงบประมาณ ซึ่งเมื่อพิจารณาตามสุขภาพองค์กรแล้ว การจัดสรรงบประมาณรายจ่ายเพื่อการพัฒนาที่มีความสำคัญอย่างหนึ่ง นั่นคือ การพิจารณาถึงระบบบริการสุขภาพที่ทั่วถึง ทั้งในแง่ของสถานบริการทางสุขภาพ บุคลากร และการเข้าถึงบริการของประชากรในแต่ละเขตของกรุงเทพมหานคร

ในด้านสิ่งแวดล้อมทางสังคม พบว่า มีผลต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครที่มีรายได้น้อย ทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ซึ่งจำนวนมัสยิดมีผลทางบวกต่อประชากรวัยทำงานที่มีรายได้น้อยแต่นัยสำคัญทางสถิติเพียง แค่ระดับน้อยกว่า 0.1 เท่านั้น ทั้งนี้จำเป็นที่จะต้องได้รับการศึกษาเพิ่มเติมเพื่อยืนยันผลดังกล่าวอีกต่อไป ขณะที่จำนวน วัดในแต่ละเขตมีผลในทางบวกต่อสภาพจิตใจของประชากรเช่นกัน แต่เฉพาะกลุ่มประชากรผู้สูงอายุที่มีรายได้เล็กน้อยเท่านั้น โดยมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.05 อย่างไรก็ตาม การมีศาสนสถานทั้งมัสยิดและวัดในเขตก็เป็นสิ่งแวดล้อม ที่คืออย่างหนึ่งที่จะช่วยให้ประชากรมีความผ่อนคลายและรักษาจิตใจตามคำสอนของศาสนาทำให้มีสภาพจิตใจที่ดีขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้น้อย ซึ่งอาจไม่สามารถจัดสถานที่ผ่อนคลายที่อาจต้องมีรายจ่ายได้จึงสามารถอาศัยเขตวัด ให้มีส่วนช่วยต่อสุขภาพจิตของประชากรสูงอายุที่รายได้เล็กน้อยเหล่านี้ได้ หรือเป็นแนวทางหนึ่งที่จะช่วยเพิ่มโอกาสที่จะได้ใส่บาตรพระในเวลาเช้า ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่าทำให้จิตใจดีขึ้นได้เช่นกัน

เมื่อพิจารณามลพิษทางสิ่งแวดล้อมของกรุงเทพมหานครที่มีผลต่อความรู้สึกสบายใจของประชากร พบว่า โรงงาน อุตสาหกรรมมีผลลบต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรมีรายได้ปานกลางขึ้นไปทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ การที่ความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ปรากฏในกลุ่มผู้มีรายได้น้อย อาจเป็นไปได้ว่ามีผลเนื่องมาจากกลุ่มมีรายได้เล็กน้อยเหล่านี้เองที่ทำงาน อยู่ในโรงงานอุตสาหกรรม ทั้งนี้เนื่องจากมีโอกาสเป็นไปได้ เพราะ Quintile ที่ 1 ของกลุ่มรายได้เฉลี่ยต่อเดือนต่อคนเป็นกลุ่มผู้ที่มีรายได้น้อย ซึ่งมีโอกาสที่กลุ่มคนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นผู้ที่ทำงานในโรงงานมากกว่ากลุ่มอื่น โดยอาจมีความเคยชิน และไม่ได้มองว่าโรงงานอุตสาหกรรมเป็นข้อจำกัดของชีวิตความเป็นอยู่ของผู้มีรายได้น้อย ผู้มีรายได้เล็กน้อยเหล่านี้สามารถ ใช้บริบทของความเป็นอยู่แบบวิถีชีวิตคนโรงงานได้ เช่น ค่าครองชีพที่ถูกและการมีเครือข่ายผู้ทำงานในโรงงาน ซึ่ง เป็นผลในทางบวกกับวิถีชีวิตของผู้มีรายได้เล็กน้อยเหล่านี้ได้ การศึกษาเรื่องดังกล่าวในรายละเอียดด้านสภาพจิตใจของผู้ที่ทำงานโรงงานเพิ่มขึ้นจึงจำเป็นเพื่อการยืนยันข้อพิพาทดังกล่าวให้ชัดเจน รวมทั้งการพิจารณาองค์ประกอบต่างๆ ของโรงงานด้วย เช่น ขนาด สถานที่ประกอบการ ประเภทของธุรกิจภายในโรงงาน เป็นต้น

สำหรับปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่ง คือ มลภาวะของสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีตัวชี้วัดคือ จำนวนจุดเสี่ยงที่อาจเกิดอันตราย จากฝุ่นและเสียง เขตที่มีจุดเสี่ยงของมลภาวะเหล่านี้มากย่อมทำให้สภาวะทางจิตใจแย่ลง

ผลการวิเคราะห์ พบว่า มี ผลกระทบจากมลภาวะนี้ต่อสภาพทางจิตใจของประชากรในกลุ่มอายุ 20-59 ปี ซึ่งเป็นวัยทำงานที่มีรายได้มากกว่า 5,389 บาทต่อเดือน วัยนี้เป็นวัยที่ต้องเผชิญกับสภาวะทางมลพิษเหล่านี้มาก ซึ่งเป็นจุดที่อยู่ตามท้องถนนและเขตที่ทำงาน หรือเขตเศรษฐกิจเป็นส่วนใหญ่ เป็นเขตที่มีปัญหาทั้งฝุ่นละอองจากท้องถนนและเสียงจากการจราจร รวมทั้งจากการทำงาน ต่างๆ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ที่พบดังกล่าวมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.05

นอกจากนี้การมีพื้นที่สีเขียวเป็นปัจจัยสิ่งแวดล้อมอีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลทางบวก จากการศึกษา พบว่า การมีพื้นที่ สีเขียวในปริมาณมากในเขตสามารถทำให้ความรู้สึกสบายใจมีมากขึ้นในกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้มากกว่า 5,389 บาทต่อเดือน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับน้อยกว่า 0.05 ดังนั้นการศึกษาครั้งนี้จึงชี้ให้เห็นว่าการมีพื้นที่สีเขียวเพื่อสภาพแวดล้อมที่ดี และเป็นมิตรต่อผู้สูงอายุมีความจำเป็นอย่างมากต่อสุขภาพจิตของผู้สูงอายุที่มีรูปแบบการใช้ชีวิตอย่างไม่รีบร้อนและมีการดำเนินวิถีชีวิตตามวิถีของธรรมชาติ

สรุป

การดำเนินชีวิตของคนเราจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเผชิญกับ สิ่งแวดล้อมที่เป็นอยู่เหล่านี้ การดำเนินชีวิตอย่างเป็นสุขจึงจำเป็นที่จะต้องมีส่วนสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการอยู่อาศัยและใช้ชีวิต การศึกษานี้จึงมุ่งเน้นให้ตระหนักเห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมในเมืองที่มีต่อสุขภาพจิตในนัยยะของ “ความรู้สึกสบายใจ” ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูล 2 ระดับ คือระดับบุคคลและระดับเขต โดยใช้ข้อมูลระดับบุคคลจากผลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ และข้อมูลระดับเขตจากรายงานสถิติในเขตกรุงเทพมหานคร พ.ศ. 2552 ของสำนักยุทธศาสตร์และประเมินผล กรุงเทพมหานคร ซึ่งจากการศึกษาพบว่า นอกจากการสนับสนุนจากครอบครัวซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการสร้างความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานคร และปัจจัย ระดับบุคคลอื่นๆ เช่น เพศ การศึกษา สภาพภาพสมรส และรายได้แล้ว ปัจจัยสิ่งแวดล้อมก็มีผลต่อสุขภาพจิตของประชากรดังนี้

ปัจจัยสิ่งแวดล้อมทางด้านประชากร คือความหนาแน่นของประชากรมีผลต่อความสบายใจของคนกลุ่มวัยทำงานที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป และกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้น้อย ส่วนสิ่งแวดล้อมทางสังคม ได้แก่ จำนวนวัด และจำนวนมัสยิด มีผลต่อสภาพจิตใจในกลุ่มประชากรที่มีรายได้น้อยทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ขณะที่ปัจจัยด้านความเสี่ยงต่อมลพิษทางสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากเสียงและฝุ่นละอองกระทบต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไปทั้งวัยทำงานและวัยสูงอายุ ในกลุ่มผู้สูงอายุที่มีรายได้ปานกลางขึ้นไป การมีพื้นที่สีเขียวช่วยให้มีความสบายใจมากขึ้น และในทางตรงกันข้าม การมีจำนวนโรงงานอุตสาหกรรมทำให้มีความสบายใจน้อยลง

สำหรับประชากรภายใต้ชายคากรุงเทพมหานคร จากการศึกษาข้างต้นเห็นได้ว่าสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสภาวะทาง จิตใจในด้านความรู้สึกสบายใจนั้นมีทั้งความแออัดของประชากรจากจำนวนที่เพิ่มขึ้นและมีแนวโน้มที่จะเติบโตอย่างต่อเนื่อง หรือความหนาแน่นจากการตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัยจนมีสภาพกลายเป็นชุมชนแออัด ผลจากการดำเนินโครงการเพื่อการพัฒนากรุงเทพมหานครที่มีต่อประชากร กระทั่งศาสนสถานที่เป็นสถานที่แห่งการปฏิบัติธรรมตามหลักคำสอนของศาสนา ที่แม้จะคู่ขนานกับกิจกรรมในวิถีของชีวิตยุคใหม่แต่ก็ยังคงเป็น

สถานที่ที่พึ่งทางใจให้กับคนที่ทุกข์ได้แก่เช่นเดียวกับในอดีต โรงงานอุตสาหกรรมที่เป็นตัวการที่ทำให้เกิดมลภาวะทางสิ่งแวดล้อมที่เป็นพิษทั้งมลพิษทางน้ำ มลพิษทางอากาศ มลพิษทางเสียงและมลพิษจากของเสียอันตราย ซึ่งการมีโรงงานตั้งอยู่ในชุมชนย่อมที่จะก่อให้เกิดปัญหาแม้เพียงเล็กน้อยแต่ก็กระทบกับชีวิตความเป็นอยู่ของประชากรที่อาศัยอยู่ในละแวกนั้น ดังนั้นจึงควรมีการจัดแยกพื้นที่สำหรับการจัดตั้งโรงงานโดยเฉพาะ การศึกษานี้พิสูจน์ด้วยข้อมูลเชิงประจักษ์เพื่อที่จะได้แก้ไขกันไป

นอกจากนี้ปริมาณความเข้มข้นของมลพิษทางอากาศที่ระดับพื้นผิวบนถนนของกรุงเทพมหานครที่สูงขึ้นถึงระดับอันตราย โดยเฉพาะบริเวณที่มีการตรวจวัดปริมาณฝุ่นละอองและเสียงโดยกลุ่มงานเฝ้าระวังมลพิษทางอากาศของกรุงเทพมหานคร สาเหตุหนึ่งเป็นผลจากรถยนต์จำนวนมาก แออัดอยู่บนเครือข่ายถนนที่มีอยู่ไม่เพียงพอของกรุงเทพมหานครจึงเกิดสภาพการจราจรที่ติดขัด จนกลายเป็นภาพชินชาที่มีลักษณะจำเพาะของมหานครแห่งนี้เสียก็ได้ ขณะเดียวกันยังก่อให้เกิดมลพิษทางเสียงในระดับที่เกินค่ามาตรฐาน คือไม่เกิน 70 เดซิเบลเอ อีกด้วย และการสร้างคุณภาพในเชิงนิเวศตามธรรมชาติด้วยการเพิ่มพื้นที่สีเขียวที่เป็นอีกสิ่งแวดล้อมหนึ่งที่จะทำให้ประชากรกรุงเทพมหานครมีวิถีชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติ พร้อมกับซึมซับความงามจากธรรมชาติ เพื่อรับเอาความสุขเข้าไปหล่อเลี้ยงจิตใจที่ต้องทนรับสภาพของภาวะที่บีบคั้นทั้งหลายในสังคมเมือง

ผลกระทบจากสิ่งแวดล้อมข้างต้นที่มีต่อความรู้สึกสบายใจของประชากรกรุงเทพมหานครจะมีความแตกต่างกันไปเมื่อประชากรมีช่วงวัยและฐานะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน เนื่องจากฐานะทางเศรษฐกิจที่เป็นตัวกำหนด สถานภาพทางสังคม และช่วงวัยที่จำกัดศักยภาพทางด้านร่างกายของบุคคล จึงทำให้รูปแบบวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละบุคคลมีความแตกต่างกัน จึงรับและตอบสนองต่อผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมแตกต่างกันด้วย โดยภาพรวมแล้ว เมื่อควบคุมและวิเคราะห์สถานภาพต่าง ๆ เหล่านี้แล้วเราพบว่า ตัวแปรด้านสิ่งแวดล้อมที่หลากหลายในระดับเขตมีผลในทางลบต่อสภาวะทางจิตใจของคนในกรุงเทพมหานครตามที่เราคาดหมายสอดคล้องไปในทางเดียวกันทั้งหมด การศึกษานี้จึงมีส่วนได้สร้างให้เกิดความตระหนักและการเห็นคุณค่าของสิ่งแวดล้อมเมือง ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาด้านการวางผังเมืองและสรรค์สร้างกรุงเทพมหานครให้เป็นเมืองน่าอยู่ตอบสนองทุกรูปแบบชีวิตที่อาศัยอยู่ภายใต้มหานครแห่งนี้ เพื่อเสริมสร้างสุขภาพจิตที่เข้มแข็งและยั่งยืนตลอดไป

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- ไชยยันตร์ กัมปนาทแสนยากร. (2538). *เมืองน่าอยู่ (Healthy Cities)*. กรุงเทพมหานคร: รุ่งสาสน์ การพิมพ์.
- ดวงใจ กสานติกุล. (2542). จิตเวชศาสตร์สำหรับประชาชน, ปัญหาสุขภาพจิต. เชียงใหม่: โรงพิมพ์นันทพันธ์.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล, สุรีย์พร พันพื้ง และปัทมา ว่าพัฒนางค์. (2550). “ระเบิดคนเมืองในประเทศไทย”. ใน *ประชากรและสังคม 2550*. วรชัย ทองไทย และสุรีย์พร พันพื้ง. บรรณาธิการ. นครปฐม: สำนักพิมพ์ประชากรและสังคม.
- สำนักยุทธศาสตร์และประเมินผล. (2552). สถิติ 2552 กรุงเทพมหานคร. สืบค้นเมื่อ 3 ธันวาคม 2553: [http://203.155.220.217/pipd/07Stat\(Th\)/Stat\(th\)52/00_index/index_2552.pdf](http://203.155.220.217/pipd/07Stat(Th)/Stat(th)52/00_index/index_2552.pdf).
- อภิชัย มงคล ทวี ตั้งเสรี พิเชฐ อุดมรัตน์ วัชณี หัตถพนม ภัสรา เชษฐโชติศักดิ์ วรวรรณ จุฑา และคณะ. (2547). การพัฒนาและทดสอบดัชนีวัดสุขภาพจิตคนไทยฉบับใหม่. ขอนแก่น: พระธรรมชนิต.
- อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัญญา ชูเลิศ. (2553). “สถานการณ์สุขภาพจิตคนไทย: ภาพสะท้อนสังคม”. โครงการ “รายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี” ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ภายใต้แผนงานสร้างเสริมสุขภาพจิตเพื่อสุขภาวะสังคมไทย สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท จรัสสินทวงศ์การพิมพ์ จำกัด.
- อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ อุมารณ ภัทรวานิชย์ ปราโมทย์ ประสาทกุล รศรินทร์ เกรย์ กวิสรา พชรเบญจกุล เรวดี สุวรรณพเก้า และภาณุไนย พุ่มไทรทอง. (2554). สถานการณ์สุขภาพจิตคนไทย: การวิเคราะห์พหุปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคมระดับบุคคลและระดับจังหวัด. โครงการ “รายงานสถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี” ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ภายใต้แผนงานสร้างเสริมสุขภาพจิตเพื่อสุขภาวะสังคมไทย สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. กรุงเทพมหานคร: เอพีพี ปริ้นท์ติ้ง กรุป.

ภาษาอังกฤษ

- Downey, L., & Van Willigen, M. (2005). Environmental stressors: The mental health impacts of living near industrial activity. *Journal of Health and Social Behavior*, 46: 289 - 305.
- Engel, G. L. (1977). The need for a new medical model: a challenge for biomedicine. *Science*, 196(4286): 129 - 136.
- Freeman, H. L. (1988). Psychiatric aspects of environmental stress. *British Journal of Psychiatry*, 17(3): 12 - 23.
- Goldstein, S. 1971. Urbanization in Thailand, 1947-1967. *Demography*, 8(2): 205-223.
- Douglas, I. (2005), September. *Urban green space and mental health*. Paper presented at the UK MAB Urban Forum.
- Landry, C. (2006). *The Art of City Making*. London: Earthscan.
- Lundberg, A. (1996). Psychiatric aspects of air pollution. *Otolaryngology and Head and Neck Surgery*, 114: 227 - 231.
- World Health Organization. (2001). The World health report : 2001 : Mental health : new understand, new hope. Geneva: World Health Organization.

ประชากร
และสังคม
2554

เพศภาวะและสุขภาพจิตในครัวเรือนไทย

Gender and Psychological Health in Thai Families

อุมารณ ภัทรวาณิชย์ Umaporn Pattaravanich¹
 อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รักษ์ Aphichat Chamratrithirong²
 กวิสรา พชรเบญกุล Kavisara Pacharabenjakul³

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจสอบความแตกต่างด้านสุขภาพจิตของสถานภาพของผู้หญิงและผู้ชายในครัวเรือน โดยใช้ข้อมูลชุดใหญ่โครงการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ โดยผู้ให้ข้อมูลเป็นประชากรอายุ 15 ปีขึ้นไป จำนวน 81,018 คน ผลการศึกษาพบว่า บางสถานภาพของเพศหญิงในครัวเรือนมีสถานะด้านสุขภาพจิตต่ำกว่าเพศชาย คือ หัวหน้าครัวเรือนหญิงมีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าสามี ภรรยาหัวหน้าครัวเรือนมีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าหัวหน้าครัวเรือน และบุตรสะใภ้มีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าบุตรเขย นอกจากนี้ ยังพบว่าการศึกษา อาชีพ ความเป็นเมืองและชนบท มีผลต่อสุขภาพจิตเช่นกัน แม้ว่าข้อค้นพบนี้จะสอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องอำนาจด้านเศรษฐกิจของผู้หญิงของ Blumberg อย่างไรก็ตามแนวคิดดังกล่าว สามารถอธิบายได้กับผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือน ภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน และผู้หญิงที่เข้ามาเป็นสะใภ้ในครัวเรือนเท่านั้น ดังนั้นจึงควรเสริมสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว โดยประชาสัมพันธ์ให้สังคมไทยเข้าใจในบทบาทของสตรีทั้งด้านบทบาทครอบครัวและการทำงาน รวมทั้งชุมชน ส่งเสริมให้ผู้ชายมีบทบาทของงานในบ้านให้มากขึ้น นอกจากนี้ หน่วยงานรัฐ และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรหาแนวทางเพิ่มโอกาสในการศึกษาที่สูงขึ้นและการมีอาชีพที่มั่นคงให้กับประชาชน

Abstract

This paper examines the effects of gender on mental health among household members. The study employs the data set of the 2009 Household Socio - Economic Survey (SES) that contains 81,018 persons aged 15 years old and over. It was found that some females in Thai families get lower scores for mental health than males: female heads of households have average score on a mental health index below their husbands, wives of household heads get lower average scores on a mental health index than do household heads, and daughters in law have average score on a mental health index beneath that for sons in law. Although the results are consistent with Blumberg's women's economic power approach, it can explain only phenomena of female household heads, wives of household heads, and daughters in law of household heads. In addition, education, occupation and urban/rural factors have an influence on mental health. Therefore, findings suggest that a) Thai society should receive information concerning dual women's roles; b) communities and families should encourage men to have more responsibilities in domestic tasks; and c) government units or Local Administration should support increased opportunities in secure occupations and high levels of education.

¹ อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

³ นักวิจัยโครงการ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. บทนำ

สังคมในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วจากอดีตไปมาก มีความซับซ้อนและการแข่งขันมากขึ้น ความเป็นปัจเจกบุคคลมีสูงขึ้น ความอบอุ่นในครอบครัวลดลงซึ่งเห็นได้จากการหย่าร้างที่มีมากขึ้น สถานการณ์ความรุนแรงที่เพิ่มสูงขึ้น ในสภาวะดังกล่าวนี้ ทำให้การดำรงชีวิตของประชากรให้มีความสุขเป็นเรื่องที่ยากลำบาก เพราะต้องดิ้นรนและปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นสุขภาพของจิตใจจึงขึ้นอยู่กับความสามารถในการปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมในโลกปัจจุบัน

ครอบครัวเป็นสังคมระดับเล็กที่มนุษย์มีความสัมพันธ์ต่อกัน ที่จะเสริมสร้างและหนุนเสริมให้มนุษย์สามารถออกไปเผชิญกับสภาพแวดล้อมภายนอกได้ และการที่ครอบครัวจะสามารถหนุนเสริมให้มนุษย์แข็งแกร่งได้นั้น ความสัมพันธ์ในครอบครัวต้องเข้มแข็ง และสมาชิกในครอบครัวต้องมีสุขภาพจิตดีเสียก่อน ดังเช่นองค์การอนามัยโลกได้ให้ความหมายของสุขภาพจิต ว่าเป็นภาวะของความอยู่ดีมีสุข (well-being) ที่จะสามารถจัดการความเครียดในชีวิตอันอาจจะเกิดจากการทำงานหรือความเป็นอยู่ในชุมชนของแต่ละบุคคล (WHO, 2009).

นอกจากความสัมพันธ์กันในครอบครัวที่มีต่อสุขภาพจิตแล้ว เพศภาวะก็เป็นประเด็นที่น่าสนใจในด้านสุขภาพจิตด้วย การคาดประมาณเกี่ยวกับโรคซึมเศร้าซึ่งเป็นสาเหตุอันดับสองของโลกที่ทำให้เกิดความพิการ พบว่า โรคซึมเศร้าเกิดขึ้นกับผู้หญิงมากกว่าผู้ชายเป็นสองเท่า โดยปัจจัยที่มีความเกี่ยวข้องกับบทบาทหญิงชาย คือ สถานภาพและบทบาททางเศรษฐกิจและสังคม ลำดับของสังคม การเข้าถึงทรัพยากรและการรักษาที่ถูกต้อง ดังนั้นสิ่งเหล่านี้จึงส่งผลให้เกิดความเสี่ยงด้านสุขภาพจิตของผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย (WHO, no date)

การศึกษานี้มีคำถามการวิจัย 2 ประเด็นคือ หนึ่ง เพศภาวะมีผลต่อสุขภาพจิตในบริบทของสังคมไทยจริงหรือไม่ และสอง สถานภาพความสัมพันธ์ในครอบครัวของผู้หญิงและผู้ชาย ส่งผลต่อสุขภาพจิตหรือไม่

2. แนวคิด ทฤษฎีและวรรณกรรม

ความเหลื่อมล้ำด้านเพศในด้านเศรษฐกิจ เป็นแนวคิดหนึ่งที่กำลังพูดถึงการแบ่งแยกด้านเพศภาวะ (gender stratification) ที่ชี้ว่า สตรีผู้เป็นแม่บ้านมักถูกจัดกลุ่มว่าเป็นผู้ที่ไม่อยู่ในแรงงาน แต่ในความเป็นจริงแม่บ้านเป็นผู้ที่ทำงานโดยไม่มีค่าจ้างอยู่ในบ้าน (Hartmann, 1981 อ้างใน Collins, 1988) นอกจากนี้ นักสตรีนิยมได้อ้างถึงสาเหตุหลักที่มีการแบ่งแยกเพศภาวะในด้านเศรษฐกิจเนื่องมาจากระบบที่เรียกว่า “ผู้ชายเป็นใหญ่” (patriarchy หรือ patriarchal domination) ซึ่งเป็นระบบสังคมที่ให้ความสำคัญกับผู้ชายโดยมีอำนาจในครอบครัวและสังคม และทรัพย์สินสมบัติของครอบครัวหรือมรดกถ่ายทอดไปสู่ลูกชาย (Mitchell, 1971)

ยิ่งกว่านั้น Blumberg นักสังคมวิทยาของสหรัฐอเมริกา ได้เสนอแนวคิดเรื่องอำนาจด้านเศรษฐกิจของผู้หญิง (women's economic power) โดยอธิบายถึง การเข้าถึงทรัพยากรด้านเศรษฐกิจที่แตกต่างกันระหว่างหญิงและชายมีผลต่อความรู้สึกด้านอิสรภาพ ถ้าหากผู้หญิงมีอำนาจทางด้านเศรษฐกิจเท่าใด ก็ยิ่งรู้สึกถึงอิสรภาพในการดำรงชีวิตมากขึ้นเท่านั้น โดยเงื่อนไขที่ทำให้ผู้หญิงมีอำนาจด้านเศรษฐกิจอยู่ 3 ประการ คือ หนึ่ง ระบบเครือญาติ สอง การเข้าไปมีส่วนร่วมในแรงงาน และสาม อำนาจผู้ชายในสังคมชุมชน (patriarchy)

สำหรับระบบเครือญาตินั้น Blumberg อธิบายความหมายว่าเป็นระบบการแต่งงานที่ฝ่ายชายย้ายเข้าบ้านฝ่ายหญิง (matrilocal) สามารถส่งเสริมให้ผู้หญิงมีอำนาจทางเศรษฐกิจมากกว่าระบบการแต่งงานที่ฝ่ายหญิงย้ายเข้าบ้านฝ่ายชาย (patrilocal) (Blumberg, 1984 อ้างใน Collins, 1988)

ในระบบวัฒนธรรมเกษตรดั้งเดิมของไทย ลำานวน “ผัวหาบเมียคอน” ได้ถูกนำมาใช้กับความสัมพันธ์ระหว่างสามีและภรรยาในการทำงาน นั่นคือ การทำงานของผู้หญิงและผู้ชายค่อนข้างเท่าเทียมและส่งเสริมกันและกัน แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่อุตสาหกรรมสมัยใหม่ที่นำเทคโนโลยีมาใช้ทดแทนแรงงานมนุษย์ สถานภาพการทำงานของผู้หญิงก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ผู้ชายยังคงทำงานนอกบ้านเนื่องจากสังคมกำหนดให้ผู้ชายเป็นเพศที่สามารถใช้เทคโนโลยีทันสมัยได้ แต่ผู้หญิงส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะสตรีในครอบครัวที่อาศัยอยู่กับญาติฝ่ายสามีก็ถูกจำกัดทำงานในพื้นที่ในบ้านซึ่งเป็นงานที่ไม่สามารถคิดเป็นมูลค่าเชิงเศรษฐกิจได้ (ธงชัย ศรีเมือง, 2545)

สำหรับกรณีที่ผู้หญิงอีกส่วนที่ออกไปทำงานนอกบ้าน ขณะที่สังคมที่เป็นแบบ “ผู้ชายเป็นใหญ่” ก็ยังคงคาดหวังให้ภรรยาบ้านหรืองานในบ้านของผู้หญิงต้องไม่บกพร่องด้วย (กาญจนา แก้วเทพ, 2535) หากเป็นสตรีทำงานระดับบริหาร สามารถแก้ปัญหาในเรื่องหน้าที่การเลี้ยงดูบุตร โดยให้ญาติผู้ใหญ่ (เช่น ยาย ย่า) ช่วยเลี้ยงหรือสามารถส่งไปสถานรับเลี้ยงเด็กช่วยเหลือได้ (จรรยา เศรษฐบุตร และ อุมารัตน์ ภัทรวาณิชย์, 2542) หรือแม้แต่สตรีที่ออกไปทำงานนอกบ้านทั้งในภาคธุรกิจ เอกชน รัฐวิสาหกิจ และราชการ พบว่า ส่วนใหญ่มีอำนาจในการตัดสินใจเท่าเทียมกับสามี อย่างไรก็ตาม สตรีที่ออกไปทำงานนอกบ้านเหล่านี้ก็ยังตระหนักว่าตนเองก็ยังต้องพึ่งพาสามีในด้านเศรษฐกิจด้วย (กัลยา ผ่องเมษินทร์, 2534)

นอกจากแนวคิดเรื่องอำนาจทางเศรษฐกิจแล้ว ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพจิต ความสุข และความพึงพอใจในชีวิต ดังนี้

การศึกษาหนึ่งในแคนาดาที่เกี่ยวข้องกับการทำงานของผู้หญิงกับความพึงพอใจในชีวิต พบว่า ผู้หญิงที่ทำงานมีความพึงพอใจในชีวิตมากกว่าผู้หญิงที่ไม่ได้ทำงาน แต่ในทางตรงข้ามสามีของผู้หญิงที่ทำงานมีความพึงพอใจในชีวิตน้อยกว่าสามีของผู้หญิงที่ไม่ได้ทำงาน สิ่งที่อธิบายในการศึกษานี้คือสถานการณ์การทำงานของสตรีที่ทำงานสองอย่างในเวลาเดียวกันคือ การทำงานนอกบ้านและในบ้านด้วย ทำให้สามีของผู้หญิงที่ทำงานมีความกดดันในชีวิตมากกว่าสามีของผู้หญิงที่ทำงานในบ้านอย่างเดียว (Burke & Weir, 1976) การศึกษาหนึ่งของไทย ซึ่งเป็นการศึกษาในกลุ่มสตรีระดับผู้บริหาร รายงานว่าสามีให้การสนับสนุนการทำงานนอกบ้านของภรรยา โดยที่ไม่ได้คาดหวังว่าภรรยาจะต้องมีหน้าที่ของความเป็นแม่ที่สมบูรณ์ทุกประการ ดังนั้นความขัดแย้งในครอบครัวจึงน้อยลง (จรรยา เศรษฐบุตร และ อุมารัตน์ ภัทรวาณิชย์, 2542)

โดยทั่วไปปัจจัยด้านเศรษฐกิจและสังคมก็มีผลกระทบต่อความเป็นอยู่และสุขภาพจิตของประชากรทั่วไปเช่นกัน การศึกษาสถานการณ์สุขภาพคนไทยในปี พ.ศ. 2552 พบว่า ผู้ที่มีอาชีพที่ไม่มั่นคง เช่น รับจ้างทั่วไป/กรรมกร มีความเสี่ยงด้านสุขภาพจิตสูงกว่าผู้ที่มีอาชีพมั่นคง เช่น ข้าราชการ/พนักงานรัฐวิสาหกิจ ลูกจ้างเอกชน เกษตรกร นอกจากนี้การศึกษานี้ยัง พบว่า ในทุกๆ ภาคของประเทศไทย ประชากรที่มีวิถีชีวิตเชิงเศรษฐกิจต่ำที่สุด หรือยากจนที่สุดเสี่ยงที่จะมีปัญหาสุขภาพจิตมากกว่ากลุ่มเศรษฐกิจอื่นๆ (อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์

และคณะ, 2553) อย่างไรก็ตาม การศึกษาจังหวัดกาญจนบุรีและชัยนาท ไม่สามารถสรุปได้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างรายได้กับความสุข แต่สิ่งที่การศึกษาในทั้งสองจังหวัดพบคือ ผู้ที่มีจำนวนทรัพย์สินในครัวเรือนในครอบครองน้อยกว่าเพื่อนบ้านมีระดับความสุขสูงกว่าผู้ที่มีจำนวนทรัพย์สินในครัวเรือนมากกว่าเพื่อนบ้าน (Gray, et al., 2008) นอกจากเรื่องเศรษฐกิจแล้ว สถานภาพการศึกษามีความสัมพันธ์กับสุขภาพจิตเช่นกัน วัยรุ่นที่ไม่ได้เรียนหนังสือในปัจจุบันมีความเสี่ยงที่จะประสบปัญหาสุขภาพจิตสูงกว่าวัยรุ่นที่กำลังเรียน (อุมาภรณ์ ภัทรวานิชย์ และคณะ, 2553) ผู้สูงอายุที่มีระดับการศึกษายังสูง การประสบปัญหาด้านสุขภาพจิตยิ่งน้อยลง (ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต, 2553)

เขตที่อยู่อาศัย เป็นอีกปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับสุขภาพจิต ภาวะความเป็นเมืองก็เป็นปัจจัยหนึ่งของความเครียด เนื่องจากสถานการณ์ของสังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป ทำให้บางครั้งความสามารถในการปรับตัวยังไม่ดีพอ ทำให้เกิดภาวะความเครียด ความเป็นเมืองมีสูงขึ้นทำให้คนในเมืองปรับตัวได้ยากกว่าในชนบท ดังนั้นคนเมืองมักมีความเครียดสูงกว่าในชนบท (ปรีชา อุปโยคิน, มปป.)

3. วัตถุประสงค์การศึกษา

จากคำถามการวิจัยและแนวคิดทฤษฎี ทำให้การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่อตรวจสอบความแตกต่างด้านสุขภาพจิตของสถานภาพของผู้หญิงและผู้ชายในครัวเรือน

4. แหล่งข้อมูล เครื่องมือวัดในการศึกษา และสถิติที่ใช้ในการศึกษา

4.1 แหล่งข้อมูล ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ซึ่งเก็บข้อมูลตั้งแต่เดือนมกราคม ถึง ธันวาคม 2552 โดยผู้ให้ข้อมูลเป็นประชากรอายุ 15 ปีขึ้นไป รวมทั้งสิ้น 81,018 คน

4.2 เครื่องมือวัดในการศึกษา ตัวแปรตามของการศึกษาคั้งนี้คือ ดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทยฉบับสั้น 15 ข้อ ซึ่งนายแพทย์อภิชัย มงคล และคณะ (2552) ได้ทำการลดข้อคำถามมาจากดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทยฉบับสมบูรณ์ 55 ข้อ โดยชี้วัดสุขภาพจิตคนไทยฉบับสมบูรณ์ 55 ข้อนี้ประกอบด้วย 4 โดเมน ได้แก่ โดเมนที่ 1 คือ สภาพจิตใจ (mental state) มี 13 ข้อย่อย, โดเมนที่ 2 คือ สมรรถภาพของจิตใจ (mental capacity) มี 15 ข้อย่อย, โดเมนที่ 3 คือ คุณภาพจิตใจ (mental quality) มี 15 ข้อย่อย และโดเมนที่ 4 คือ ปัจจัยสนับสนุน (supporting factors) มี 12 ข้อย่อย (ดูรายละเอียด ภาคผนวก 1) การพิจารณาลดข้อคำถามจาก 55 ข้อ เป็น 15 ข้อ ใช้วิธีการประชุมผู้ทรงคุณวุฒิร่วมกับที่ปรึกษาซึ่งเป็นนักสถิติ ประกอบกับการพิจารณาค่า factor loading ในรายการคำถามจากทั้งหมด และ Eigenvalues ซึ่งเป็นที่บอกน้ำหนักของแต่ละข้อย่อยว่ามีน้ำหนักต่อภาพรวมของแต่ละโดเมนหรือไม่

ในที่สุด ดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทยฉบับสั้น 15 ข้อ ยังคงมี 4 โดเมน คือ โดเมนที่ 1 ได้แก่ สภาพจิตใจ มี 5 ข้อย่อย, โดเมนที่ 2 คือ สมรรถภาพของจิตใจ มี 3 ข้อย่อย, โดเมนที่ 3 คือ คุณภาพจิตใจ มี 4 ข้อย่อย และโดเมนที่ 4 คือ บำจายสนับสนุน มี 3 ข้อย่อย (ดูรายละเอียด ภาคผนวก 2) คำถามทั้ง 15 ข้อ มีคะแนนเต็ม 3 คะแนน จากการทดสอบคำถามในดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตฉบับสั้น (15 ข้อ) นายแพทย์อภิชัย มงคล และคณะ (2552) ได้จัดกลุ่มคะแนน เป็น 3 กลุ่ม คือ สุขภาพจิตดีกว่าคนทั่วไป (35-45 คะแนน) สุขภาพจิตเท่ากับคนทั่วไป (28-34 คะแนน) และสุขภาพจิตต่ำกว่าคนทั่วไป (27 คะแนนหรือน้อยกว่า)

4.3 สถิติที่ใช้ในการศึกษา เนื่องจากการศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจสอบความแตกต่างด้านสุขภาพจิตของสถานภาพของผู้หญิงและผู้ชายในครัวเรือน ดังนั้นสถิติที่นำมาใช้ในการศึกษานี้คือ การวิเคราะห์ความแปรปรวน (ANOVA - Analysis of Variance) ซึ่งเป็นเทคนิควิธีการทางสถิติในการทดสอบความแตกต่างระหว่างค่าเฉลี่ยของกลุ่มตัวอย่างตั้งแต่ 3 กลุ่มขึ้นไปที่เป็นอิสระกัน โดยใช้ F-test ในการพิจารณาถึงความแตกต่าง และเมื่อพบความแตกต่างแล้ว จะทำการวิเคราะห์จำแนกหมู่ (MCA - Multiple Classification analysis) ซึ่งเป็นเทคนิควิธีการทางสถิติในการตรวจสอบกลุ่มย่อยของตัวแปรอิสระแต่ละตัวว่ามีผลอย่างไรต่อตัวแปรตาม และตรวจสอบลักษณะผสม (combinations) ของตัวแปรอิสระหลายๆ ตัวว่ามีผลอย่างไรต่อตัวแปรตาม

5. ผลการวิจัย

5.1. ลักษณะข้อมูลทั่วไป

ตาราง 1 แสดงลักษณะของกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษานี้ ในเรื่องของสุขภาพจิต ได้แบ่งตามคะแนนที่ได้รับการพัฒนาและทดสอบโดยคณะวิจัยจากกรมสุขภาพจิต (อภิชัย มงคล และคณะ, 2552) เป็น 3 กลุ่มคะแนน ดังที่กล่าวในหัวข้อ 4.2 คือ สุขภาพจิตดีกว่าคนทั่วไป (ดี) สุขภาพจิตเท่ากับคนทั่วไป (ปกติ) และสุขภาพจิตต่ำกว่าคนทั่วไป (เสี่ยง) พบว่า มีถึง 1 ใน 3 ของกลุ่มตัวอย่างมีสุขภาพจิตดี และอีกครั้งหนึ่งในอยู่ในระดับปกติ มีเพียงร้อยละ 13 ที่สุขภาพจิตอยู่ในระดับที่เสี่ยง โดยคะแนนเฉลี่ยของสุขภาพจิตอยู่ที่ 33 คะแนน ซึ่งถือว่าอยู่ในเกณฑ์ปกติ สำหรับอายุของกลุ่มตัวอย่างนั้น ประมาณ 2 ใน 3 อยู่ในช่วงวัยทำงาน (25-59 ปี) ส่วนการศึกษาของกลุ่มตัวอย่างนี้ พบว่าเกินครึ่งหนึ่งมีการศึกษาระดับประถมศึกษาหรือต่ำกว่า อีก 1 ใน 3 มีการศึกษาระดับมัธยมศึกษา นอกจากนี้ร้อยละ 63.3 ของกลุ่มตัวอย่าง มีรายได้ต่ำกว่า 20,000 บาท กลุ่มตัวอย่างที่ศึกษานี้ดำรงชีวิตโดยมีอาชีพต่างๆ กระจายกันไป เช่น ลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ และลูกจ้างเอกชน มีประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของตัวอย่าง ทำการเกษตรอีก 1 ใน 5 ประกอบธุรกิจส่วนตัว มีเพียงร้อยละ 7 และไม่ได้ประกอบอาชีพอีกร้อยละ 26 พื้นที่อยู่อาศัยนั้น อาศัยอยู่ในเขตชนบทประมาณร้อยละ 70

ตาราง 1 ร้อยละของกลุ่มตัวอย่าง พิจารณาตามลักษณะทั่วไป

ตัวแปร	ร้อยละ	จำนวน	ตัวแปร	ร้อยละ	จำนวน
ดัชนีสุขภาพจิต (Mean = 33.09, S.D = 5.177, Min = 1, Max = 45)			รายได้		
เสี่ยง (27 คะแนน หรือต่ำกว่า)	12.8	10,394	<10,000	30.8	24,939
ปกติ (28-34 คะแนน)	49.5	40,143	10,000 - 19,999	33.3	26,964
ดี (35 คะแนน หรือสูงกว่า)	37.6	30,482	20,000 - 29,999	15.6	12,635
รวม	100.0	81,019	30,000 - 39,999	7.7	6,206
อายุ			40,000 - 49,999	4.3	3,464
15-24	19.9	16,083	รวม	100.0	81,019
25-59	65.6	53,159	อาชีพ		
60 ปีขึ้นไป	14.5	11,778	เกษตรกร	19.0	15,418
รวม	100.0	81,019	ประกอบธุรกิจส่วนตัว	6.6	5,352
ระดับการศึกษา			ลูกจ้างรัฐ/รัฐวิสาหกิจ	24.0	19,459
ต่ำกว่าประถม	34.3	27,751	ลูกจ้างเอกชน	24.1	19,523
ประถมศึกษา	20.9	16,953	ไม่ได้ประกอบอาชีพ	26.2	21,267
มัธยมศึกษา	32.3	26,196	รวม	100.0	81,019
ปริญญาตรี หรือสูงกว่า	12.5	10,119	เขตที่อยู่อาศัย		
รวม	100.0	81,019	เมือง	31.9	25,875
			ชนบท	68.1	55,174
			รวม	100.0	81,019

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552

ตาราง 2 แสดงโครงสร้างของครอบครัวโดยพิจารณาจากสถานภาพในครัวเรือนที่มีความสัมพันธ์กับหัวหน้าครัวเรือน พบว่า มีเพียง 1 ใน 4 ของผู้หญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือน แต่ขณะที่ผู้หญิงส่วนใหญ่ ร้อยละ 40 เป็นคู่สมรสของหัวหน้าครัวเรือน นอกจากนี้ตาราง 3 สามารถชี้ให้เห็นว่าครอบครัวไทยนั้น ลูกสาวมักอยู่ในบ้านพ่อแม่เมื่อสมรสแล้ว เมื่อเปรียบเทียบกับลูกชาย (ร้อยละ 64.7 และร้อยละ 35.3 ตามลำดับ) เมื่อเป็นเช่นนี้ สัดส่วนของบุตรเขยจึงสูงกว่าบุตรสะใภ้ (ร้อยละ 52.5 และร้อยละ 47.5 ตามลำดับ) ซึ่งอาจหมายความว่า สังคมไทยมีแนวโน้มที่จะเป็นแบบ “แต่งเขยเข้าบ้าน” มากกว่า “แต่งสะใภ้เข้าบ้าน” ขณะที่ลูกชายที่ยังไม่สมรสอยู่ในครัวเรือนมีสัดส่วนสูงกว่าลูกสาวที่ยังไม่สมรส (ร้อยละ 59.7 และร้อยละ 40.3 ตามลำดับ)

ตาราง 2 ร้อยละของตัวอย่าง พิจารณาตามโครงสร้างสถานภาพในครัวเรือนและเพศ

สถานภาพในครัวเรือน	ชาย	หญิง	จำนวน
หัวหน้าครัวเรือน	57.2	25.4	33,108
สามี/ภรรยา	6.4	40.1	19,186
บุตรที่ยังไม่ได้สมรส	17.5	11.1	11,524
บุตรที่สมรสแล้ว	5.9	10.2	6,588
บุตรชาย บุตรสะใภ้	5.3	4.5	3,952
บุตรของบุตร	3.2	2.1	2,154
บิดามารดา	0.7	2.3	1,254
ญาติ ผู้อาศัย คนรับใช้	3.9	4.2	3,252
รวม	100.0	100.0	81,018

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552

ตาราง 3 ร้อยละของตัวอย่างที่มีสถานภาพเป็นบุตร และบุตรชาย/สะใภ้ พิจารณาตามเพศ

สถานภาพในครัวเรือน	ชาย	หญิง	รวม	จำนวน
บุตรที่ยังไม่ได้สมรส	59.7	40.3	100.0	11,524
บุตรที่สมรสแล้ว	35.3	64.7	100.0	6,588
บุตรชาย บุตรสะใภ้	52.5	47.5	100.0	3,951

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552

5.2. การวิเคราะห์ข้อมูลหลายตัวแปร: บทบาทชายหญิง สถานภาพในครัวเรือน ที่มีผลต่อสุขภาพจิต

ตาราง 4 แสดงค่าสถิติ (F) ของการวิเคราะห์ด้วยการผันแปร (ANOVA analysis) ของปัจจัยต่างๆ ที่มีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกครัวเรือน โดยเป็นการเปรียบเทียบปัจจัยที่มีผลต่อสุขภาพจิตระหว่างหัวหน้า/สมาชิกครัวเรือนที่เป็นชายกับหัวหน้า/สมาชิกครัวเรือนที่เป็นหญิง พบว่า ปัจจัยสถานภาพในครัวเรือนมีผลต่อสุขภาพจิตอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในการเปรียบเทียบระหว่างหัวหน้าครัวเรือนชายและภรรยา หัวหน้าครัวเรือนหญิงและสามี บุตรชายและบุตรสะใภ้ หลานชายและหลานสาว และเมื่อสังเกตในตาราง 5 พบว่า ผู้หญิงที่มีสถานภาพครัวเรือนบางสถานะมีคะแนนเฉลี่ยสุขภาพจิตต่ำกว่าผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนมีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าหัวหน้าครัวเรือน หัวหน้าครัวเรือนหญิงมีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าสามี บุตรสะใภ้มีคะแนนสุขภาพจิตต่ำกว่าบุตรชาย

ในทางตรงกันข้าม หลานสาวกลับมีคะแนนสุขภาพจิตสูงกว่าหลานชาย นอกจากนี้ในตาราง 4 สามารถสังเกตได้ว่า ไม่พบความแตกต่างของคะแนนสุขภาพจิตระหว่างบุตรชายและหญิงที่ไม่ได้สมรส และระหว่างบุตรชายและหญิงที่สมรส นั้นแสดงว่า สถานภาพของความเป็นบุตรของหัวหน้าครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นลูกหญิงหรือลูกชาย หรือไม่ว่าจะแต่งงานหรือโสด ไม่ใช่ปัจจัยสำคัญที่จะส่งผลต่อสุขภาพจิต เช่นเดียวกับความเป็นหญิงหรือชายของผู้เป็นบิดาและมารดาของหัวหน้าครัวเรือนไม่ใช่ปัจจัยสำคัญสำหรับสุขภาพจิต ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นว่า บุตรและพ่อแม่ของหัวหน้าครัวเรือน ไม่มีความกดดันในด้านเพศที่แตกต่างกัน แต่ภรรยาหัวหน้าครัวเรือน หัวหน้าครัวเรือนหญิง และบุตรสะใภ้ ซึ่งมีสถานภาพเป็นทั้งแม่และภรรยา น่าที่จะเป็นผู้ที่มีความกดดันมากกว่าสมาชิกคนอื่น ๆ

เพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างด้านสุขภาพจิตของผู้หญิงที่ทำงานกับไม่ทำงานของหัวหน้าครัวเรือนหญิง ภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน และบุตรสะใภ้ ซึ่งเป็นผู้ได้รับผลจากเพศภาวะ ตาราง 6 แสดงให้เห็นว่า หัวหน้าครัวเรือนหญิง และภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนผู้ที่ไม่ทำงานมีคะแนนสุขภาพจิตสูงกว่าผู้ที่ทำงานอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ขณะที่บุตรสะใภ้ผู้ที่ไม่ทำงานมีคะแนนสุขภาพจิตด้อยกว่าผู้ที่ทำงานอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ นั้นแสดงให้เห็นว่า หัวหน้าครัวเรือนหญิง หรือภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนเป็นสถานภาพที่ต้องรับผิดชอบสมาชิกในครัวเรือน กอปรกับความเป็นเพศหญิงซึ่งเป็นเพศที่ค้ำจุนถึงผู้อื่นอยู่เสมอ (Elsenberg, et al., 1988 อ้างจาก Piliavin & Hong - Wen, 1990) ดังนั้นเมื่อเธอเหล่านั้นต้องทำงานไปด้วย และต้องดูแลความเป็นอยู่ของสมาชิกอื่นไปด้วย ก็ยิ่งทำให้สุขภาพจิตด้อยกว่าหัวหน้าครัวเรือนหญิง หรือภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนที่ไม่ต้องทำงาน เนื่องจากสังคมยังกำหนดว่า ภาระงานบ้านจะต้องไม่บกพร่องอย่างเด็ดขาดหากผู้หญิงเหล่านี้ต้องออกไปทำงานนอกบ้าน (กาญจนา แก้วเทพ, 2535) ส่วนบุตรสะใภ้ในครัวเรือนไม่ต้องดูแลความเป็นอยู่ของสมาชิกอื่นมากเท่าหัวหน้าครัวเรือนหญิง ผลการศึกษานี้จึงพบว่า สะใภ้ที่มีงานทำและมีรายได้จึงมีสุขภาพจิตดีกว่าสะใภ้ที่ไม่มีงานทำ ดังนั้นในสังคมไทยที่ผู้หญิงเป็นหัวหน้าครัวเรือนนั้น แม้เข้าถึงทรัพยากรทางเศรษฐกิจ แต่ต้องมีภาระรับผิดชอบเอาใจใส่สมาชิกครัวเรือนคนอื่น จึงทำให้มีสุขภาพจิตด้อยกว่าผู้หญิงทำงานที่มีหัวหน้าครัวเรือน

จากตาราง 4 และ 5 ยังแสดงให้เห็นว่า ระดับการศึกษาที่แตกต่างกัน อาชีพที่แตกต่างกัน และเขตที่อยู่อาศัยที่แตกต่างกัน มีผลต่อคะแนนสุขภาพจิต นั่นคือ ยิ่งการศึกษาสูงขึ้นคะแนนสุขภาพจิตยิ่งเพิ่มขึ้นในทุกคู่ที่มีการเปรียบเทียบกัน (ยกเว้นคู่ของบิดาและมารดาของหัวหน้าครัวเรือน) ส่วนอาชีพลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ และเกษตรกร เป็นอาชีพที่พบว่า น่าจะมีสุขภาพจิตสูงกว่ากลุ่มอาชีพอื่น ในทุกคู่ที่มีการเปรียบเทียบ (ยกเว้นคู่หลานชายและหลานสาว และบิดาและมารดาหัวหน้าครัวเรือน และสุดท้าย ผู้ที่อาศัยในเขตชนบทเกือบทุกคู่ที่เปรียบเทียบ (ยกเว้น บิดามารดาของหัวหน้าครัวเรือน) มีคะแนนสุขภาพจิตสูงกว่าผู้อาศัยในเมือง

ตาราง 4 ค่า F และ Significant level ในการวิเคราะห์การแปรปรวน (ANOVA Analysis) ของปัจจัยต่างๆ ที่มีต่อสุขภาพจิต

แหล่งของความผันแปร	หัวหน้าครัวเรือนชาย (A) : ภรรยา (B)	หัวหน้าครัวเรือนหญิง (A) : สามเณร (B)	บุตรชายไม่ได้สมรส (A) : บุตรสาวไม่ได้สมรส (B)	บุตรชายสมรส (A) : บุตรสาวสมรส (B)	บุตรชาย (A) : บุตรสาว (B)	หลานชาย (A) : หลานสาว (B)	บิดา (A) : มารดา (B)	คนในชาย (A) : คนในหญิง (B)
Covariates	263.764***	206.521***	43.051***	32.488***	44.145***	3.583*	9.975***	0.973
อายุ	85.979***	45.568***	14.773***	8.344**	81.332***	0.543	0.003	0.124
รายได้ครัวเรือนเฉลี่ยต่อเดือน	434.732***	363.545***	76.478***	54.16***	4.375*	6.631*	19.884***	1.757
Main Effects	164.351***	56.864***	21.55***	20.286***	14.158***	8.053***	1.399	14.495***
สถานภาพในครัวเรือน (A: B)	18.602***	97.798***	1.115	0.339	45.794***	10.26**	0.022	1.056
ระดับการศึกษา	165.841***	48.538***	37.133***	40.306***	7.063***	17.425***	2.556	28.069***
การประกอบอาชีพ	154.371***	51.172***	6.176***	10.657***	3.197*	2.182	1.479	3.146*
พื้นที่อยู่อาศัย	180.017***	4.118*	51.817***	5.547*	6.592*	4.154*	0.14	4.502*
Model	182.426***	84.075***	25.46***	22.505***	19.61***	7.24***	2.958**	12.036***

หมายเหตุ ***P<.001 ** P<.01 *P<.05

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552.

ตาราง 5 Adjusted Independent Deviation (AD) ในการวิเคราะห์การจำแนกหมู่ (MCA) ของปัจจัยต่างๆ ที่มีต่อสุขภาพจิต

ตัวแปร	หัวหน้าครัวเรือน (A) : ภรรยา (B)	หัวหน้าครัวเรือนหญิง (A) : สามี (B)	บุตรชายไม่ได้สมรส (A) : บุตรสาวไม่ได้สมรส (B)	บุตรชายสมรส (A) : บุตรสาวสมรส (B)	บุตรชาย (A) : บุตรสาว (B)	หลานชาย (A) : หลานสาว (B)	บิดา (A) : มารดา (B)	คนเฒ่าคนแก่ (A) : คนเฒ่าคนแก่ (B)
สถานภาพในครัวเรือน								
A	33.38	32.13	33.34	33.12	34.03	32.79	32.79	32.53
B	33.16	33.36	33.44	33.05	32.80	33.49	32.73	32.34
ระดับการศึกษา								
ต่ำกว่าประถมศึกษา	32.68	31.72	32.55	31.29	32.60	27.41	32.60	30.90
ประถมศึกษา	33.33	32.44	32.59	32.63	33.37	32.88	33.57	31.79
มัธยมศึกษา	33.62	32.91	33.46	33.34	33.43	33.25	34.50	32.70
ปริญญาตรีหรือสูงกว่า	35.04	34.01	34.20	34.29	34.37	33.30	33.60	34.04
การประกอบอาชีพ								
เกษตรกร	33.92	33.41	33.23	33.54	33.09	33.14	32.92	32.00
ประกอบธุรกิจส่วนตัว	33.54	32.32	33.60	33.14	33.63	33.53	33.18	32.33
ลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ	33.94	33.19	33.96	33.49	34.19	33.95	28.88	33.84
ลูกจ้างเอกชน	32.31	31.39	33.08	32.60	33.60	33.56	32.78	32.32
ไม่ได้ประกอบอาชีพ	32.78	32.25	33.48	32.70	33.24	32.80	32.72	32.52
พื้นที่อยู่อาศัย								
ชนบท	33.55	32.45	33.60	33.15	33.55	33.19	32.79	32.64
เมือง	32.74	32.23	32.84	32.77	32.99	32.66	32.67	32.22

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552.

ตาราง 6 ความแตกต่างของค่าเฉลี่ยคะแนนสุขภาพจิต โดยเปรียบเทียบระหว่างผู้ที่ทำงานและไม่ได้ทำงาน ของหัวหน้าครัวเรือนหญิง ภรรยาหัวหน้าครัวเรือน และบุตรสะใภ้ของหัวหน้าครัวเรือน

สถานภาพในครัวเรือน	ค่าเฉลี่ยคะแนนสุขภาพจิต		t	df	Significance (2 - tailed)
	ไม่ทำงาน	ทำงาน			
หัวหน้าครัวเรือนหญิง	32.8	31.9	5.92	10,587	0.000
ภรรยาหัวหน้าครัวเรือน	33.5	32.9	6.91	16,672	0.000
บุตรสะใภ้	31.6	32.9	-4.347	1,874	0.000

ที่มา: การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน ปี พ.ศ. 2522

6. สรุป อภิปราย และข้อเสนอเชิงนโยบาย

6.1 สรุป และอภิปราย

ข้อมูลจากลักษณะทั่วไปในเรื่องโครงสร้างครัวเรือนไทย พบว่า สัดส่วนของผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือนในปี 2552 มีประมาณ 1 ใน 4 หรือ ร้อยละ 25 ของผู้หญิงที่อยู่ในครัวเรือน ข้อค้นพบนี้ทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในสัดส่วนของหัวหน้าครัวเรือนหญิงที่เพิ่มขึ้นในครัวเรือนไทย เนื่องจาก ในปี พ.ศ. 2543 พบหัวหน้าครัวเรือนหญิงมีเพียงร้อยละ 20 (ข้อมูลสำมะโนประชากรและครัวเรือน พ.ศ. 2543 ของสำนักงานสถิติแห่งชาติ) ข้อมูลลักษณะโครงสร้างครัวเรือนของการศึกษาที่น่าสนใจยิ่งพบอีกว่า มีสัดส่วนสูงของลูกสาวที่สมรสยังอาศัยอยู่กับพ่อแม่เมื่อเปรียบเทียบกับลูกชายที่สมรส สะท้อนให้เห็นว่า ครัวเรือนไทยยังคงเป็นแบบ “แต่งเขยเข้าบ้าน” (Matrilocality) มากกว่าแบบ “แต่งสะใภ้เข้าบ้าน” (Patrilocality)

ในการวิเคราะห์ความแตกต่างด้านสุขภาพจิตของสถานภาพของผู้หญิงและผู้ชายในครัวเรือน พบว่า เพศหญิงที่อยู่ในครัวเรือนบางสถานภาพมีคะแนนเฉลี่ยสุขภาพจิตด้อยกว่าผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนมีคะแนนสุขภาพจิตด้อยกว่าหัวหน้าครัวเรือน หัวหน้าครัวเรือนหญิงมีคะแนนสุขภาพจิตด้อยกว่าสามี และบุตรสะใภ้มีคะแนนสุขภาพจิตด้อยกว่าบุตรเขย ข้อค้นพบนี้น่าจะสอดคล้องกับแนวความคิดเรื่องอำนาจด้านเศรษฐกิจของผู้หญิง (women's economic power) ของ Blumberg ซึ่งอธิบายถึง การเข้าถึงทรัพยากรด้านเศรษฐกิจที่ต่างกันระหว่างหญิงและชายมีผลต่อความรู้สึกด้านอิสรภาพ โดยมีเงื่อนไขในด้านระบบเครือญาติ สอง การเข้าไปมีส่วนร่วมในแรงงาน และสาม อำนาจผู้ชายในสังคมชุมชน หรือสังคม “ผู้ชายเป็นใหญ่” อย่างไรก็ตามแนวคิดเรื่องอำนาจด้านเศรษฐกิจของผู้หญิง อธิบายได้กับผู้หญิงที่เป็นหัวหน้าครัวเรือน ภรรยาของหัวหน้าครัวเรือน และผู้หญิงที่เข้ามาเป็นสะใภ้ในครัวเรือน เท่านั้น

สำหรับผู้หญิงที่มีสถานภาพเป็นบุตรของหัวหน้าครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นโสทรหรือแต่งงานที่ยังอยู่ในครัวเรือนกับพ่อแม่ของตนเอง ไม่พบว่ามีแตกต่างจากบุตรชายในด้านสุขภาพจิต เนื่องจากครอบครัวไทยในปัจจุบันสถานภาพของลูกชายและลูกสาวไม่มีความแตกต่างกัน เห็นได้จากช่องว่างที่ลดลงของความแตกต่างด้านการศึกษาระหว่างเด็กผู้หญิงกับเด็กผู้ชาย พ่อแม่ให้โอกาสลูกสาวได้เข้าเรียนหนังสือในระดับที่สูงขึ้นไม่ต่าง

จากให้โอกาสลูกชาย (Pattaravanich, et al., 2005) ประกอบกับการได้รับการศึกษามากขึ้นทำให้ลดความเสี่ยงด้านสุขภาพจิตลง (อุมารณณ์ ภัทรวาณิชย์ และคณะ, 2553) ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่ลูกสาวและลูกชายที่อาศัยอยู่ในครัวเรือนที่ยังมีพ่อแม่ของตนเองอาศัยอยู่จึงมีระดับสุขภาพจิตไม่แตกต่างกัน

นอกเหนือจากประเด็นเพศภาวะท่ามกลางสถานภาพสมาชิกในครัวเรือนแล้ว ปัจจัยด้านการศึกษา อาชีพ และเขตที่อยู่อาศัย มีผลต่อสุขภาพจิต ยิ่งการศึกษาสูงขึ้นคะแนนสุขภาพจิตยิ่งเพิ่มขึ้น ลูกจ้างรัฐบาล/รัฐวิสาหกิจ และเกษตรกร เป็นอาชีพที่พบว่า น่าจะมีสุขภาพจิตสูงกว่ากลุ่มอาชีพอื่น และผู้ที่อาศัยในเขตชนบท มีคะแนนสุขภาพจิตสูงกว่าผู้อาศัยในเมือง

6.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อส่งเสริมความสัมพันธ์ในครอบครัว

6.2.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับสตรี และครอบครัว เช่น กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ควรเร่งส่งเสริมประชาสัมพันธ์ให้สังคมไทยเข้าใจ เพื่อปรับเปลี่ยนทัศนคติของสังคมในเรื่องบทบาทของสตรีให้ดีขึ้นเท่ากับผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นบทบาทในครอบครัวและบทบาทในการทำงาน

6.2.2 ชุมชน และสถาบันครอบครัวควรร่วมมือกันส่งเสริมและเพิ่มบทบาทชายในครัวเรือนในเรื่องการช่วยแบ่งเบาภาระครอบครัว ทั้งในด้านงานบ้านและการดูแลสมาชิกในครอบครัวให้มากขึ้น

6.2.3 หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ควรหาแนวทางเพิ่มโอกาสให้ประชาชนผู้ด้อยโอกาสทั้งด้านการศึกษา อาชีพที่มีความมั่นคง ได้มีโอกาสได้รับการศึกษาเพิ่มขึ้น และอาชีพที่มั่นคงมากขึ้น

กิตติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณ แผนงานสร้างเสริมสุขภาพจิตเพื่อสุขภาวะสังคมไทย สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ซึ่งเป็นหน่วยงานที่ให้ทุนสนับสนุนโครงการ “สถานการณ์สุขภาพจิตประจำปี” แก่สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล นอกจากนี้ ขอขอบคุณสำนักงานสถิติแห่งชาติ ที่ให้ความอนุเคราะห์ข้อมูลสถิติของโครงการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552 แก่สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กัลยา ผ่องเมทินทร์. (2534). ผลกระทบของการที่ภรรยามีส่วนช่วยเหลือเลี้ยงครอบครัวต่ออำนาจการตัดสินใจและคาดหวังทางอำนาจของภรรยาในครอบครัว. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กาญจนา แก้วเทพ. (2535). มานแห่งอคติ: ความสัมพันธ์ระหว่างสตรีกับสถาบันสังคม. กรุงเทพมหานคร: เจเนอเรเตอร์.
- จรรยา เศรษฐบุตร และอุมาภรณ์ ภัทรวาณิช. (2542). ความรับผิดชอบด้านครอบครัวและการทำงานที่มีผลต่อสุขภาพ และความมั่นคงในชีวิตสมรสของผู้บริหารหญิง. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ธงชัย ศรีเมือง. (2545). สถานภาพภายหลังการแต่งงานของสตรีเผ่าม้ง กรณีศึกษาบ้านทับเบิก ตำบลวังบาล อำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิต สาขาพัฒนาชนบทศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล. นครปฐม.
- ปรีชา อุปโยคิน. (มปป). มิติทางสังคมและวัฒนธรรมกับปัญหาสุขภาพจิต. สืบค้นเมื่อ วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2554: <http://resource.mfu.ac.th/admin/upload/download/emaFVSeMon95922.pdf>.
- ศิริพันธ์ กิตติสุขสถิต. (2553). คุณภาพชีวิตและระดับสุขภาพจิตของผู้สูงอายุไทย. ใน สุชาดา ทวีสิทธิ์ และ สวีย์ บุญยฆานนท์ (บรรณาธิการ), ประชากรและสังคม 2553: คุณค่าผู้สูงอายุในสายตาสังคมไทย. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานกิจการสตรีและสถาบันครอบครัว. (2550). นโยบายและยุทธศาสตร์การพัฒนาศาสนสถานครอบครัว พ.ศ. 2547-2556. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- อภิชัย มงคล ยงยุทธ วงศ์ภิรมย์ศานติ์ ทวี ตั้งเสรี วัชณี หัตถพนม ไพรวลัย รมชัย และวรวรรณ จุฑา. (2552). การพัฒนาและทดสอบดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทย (Version 2007). นนทบุรี: กรมสุขภาพจิต กระทรวงสาธารณสุข.
- อภิชาติ จารัสถุทิงค์ ปราโมทย์ ประสาทกุล และปัญญา ชูเลิศ. (2553). สถานการณ์สุขภาพจิตคนไทย: ภาพสะท้อนสังคม. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- อุมาภรณ์ ภัทรวาณิช, อภิชาติ จารัสถุทิงค์, รศรินทร์ เกรย์ และ ภาวไนย พุ่มไทรทอง. (2553). สถานะตรวจวัดสุขภาพจิตเยาวชน 15 ปี. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Burke, R. J., & Weir, T. (1976). Relationship of Wives' Employment Status to Husband, Wife and Pair Satisfaction and Performance. *Journal of Marriage and Family*, 38(2): 279-287.
- Collins, R. (1988). *Theoretical Sociology*. Orlando: Harcourt Brace & Company.
- Gray, R. S., Kramanon, R., & Thapsuwan S. (2008). The determinants of Happiness among Thai people: Some Evidence from Chai Nat and Kanchanaburi. *Thammasat Economic Journal*, 26(2): 72-87.
- Pattaravanich, U, Lindy B. W., Lyson, A.T., & Archavanitkul, K. (2005). Inequality and Educational Investment in Thai Children. *Rural Sociology*, 70(4): 561-583.
- Piliavin, J. A., & Hong-Wen, C. (1990). Altruism: A Review of Recent Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 16: 27-65.
- Mitchell, J. (1971). *Women's Estate*. New York: Vintage.
- WHO. 2009. Mental health: a state of well-being. Retrieved 28 February 2011: http://www.who.int/features/factfiles/mental_health/en/index.html.
- WHO. Unidentified date. *Gender Disparities in Mental Health*. Retrieved 28 February 2011, from Department of Mental Health and Substance Dependence Website: http://www.who.int/mental_health/media/en/242.pdf.

ภาคผนวก

ภาคผนวก 1 ดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทย ฉบับสมบูรณ์ 55 ข้อ ซึ่งประกอบด้วย 4 โดเมนดังนี้

โดเมนที่ 1 สภาพจิตใจ (13 ข้อ)	โดเมนที่ 2 สมรรถภาพทางจิตใจ (15 ข้อ)
1. ท่านรู้สึกพึงพอใจในชีวิต	14. ท่านพอใจต่อการผูกมิตรหรือเข้ากับบุคคลอื่น
2. ท่านรู้สึกสบายใจ	15. ท่านมีสัมพันธภาพที่ดีกับเพื่อนบ้าน
3. ท่านรู้สึกสดชื่นเบิกบานใจ	16. ท่านมีสัมพันธภาพที่ดีกับเพื่อนร่วมงาน
4. ท่านรู้สึกว่าชีวิตของท่านมีความสุขสงบ (ความสงบในจิตใจ)	17. ท่านคิดว่าท่านมีความเป็นอยู่และฐานะทางสังคมตามที่ท่านได้คาดหวังไว้
5. ท่านรู้สึกเบื่อหน่ายท้อแท้กับการดำเนินชีวิตประจำวัน	18. ท่านรู้สึกประสบความสำเร็จและความก้าวหน้าในชีวิต
6. ท่านรู้สึกผิดหวังในตัวเอง	19. ท่านรู้สึกพึงพอใจกับฐานะความเป็นอยู่ของท่าน
7. ท่านรู้สึกว่าชีวิตของท่านมีแต่ความทุกข์	20. ท่านเห็นว่าปัญหาส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่แก้ไขได้
8. ท่านรู้สึกกังวลใจ	21. ท่านสามารถทำใจยอมรับได้สำหรับปัญหาที่ยากจะแก้ไข (เมื่อมีปัญหา)
9. ท่านรู้สึกเศร้าโดยไม่ทราบสาเหตุ	22. ท่านมั่นใจว่าสามารถควบคุมอารมณ์ได้เมื่อมีเหตุการณ์คับขันหรือร้ายแรงเกิดขึ้น
10. ท่านรู้สึกโกรธหงุดหงิดง่ายโดยไม่ทราบสาเหตุ	23. ท่านมั่นใจที่จะเผชิญกับเหตุการณ์ร้ายแรงที่เกิดขึ้นในชีวิต
11. ท่านต้องไปรับการรักษาพยาบาลเสมอๆ เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตและทำงานได้	24. ท่านแก้ปัญหาที่ขัดแย้งได้
12. ท่านเป็นโรคเรื้อรัง	25. ท่านรู้สึกหงุดหงิด ถ้าสิ่งต่างๆ ไม่เป็นไปตามที่คาดหวัง
13. ท่านรู้สึกกังวลและทุกข์ทรมานใจเกี่ยวกับการเจ็บป่วยของท่าน	26. ท่านหงุดหงิดไม่พอใจถ้าท่านถูกวิพากษ์วิจารณ์
	27. ท่านรู้สึกหงุดหงิดกังวลใจกับเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ที่เกิดขึ้นเสมอ
	28. ท่านรู้สึกกังวลใจกับเรื่องทุกเรื่องที่มากระทบตัวท่าน

โดเมนที่ 3 คุณภาพจิตใจ (15 ข้อ)	โดเมนที่ 4 ปัจจัยสนับสนุน (12 ข้อ)
29. ท่านรู้สึกยินดีกับความสำเร็จของคนอื่น	44. ท่านมีเพื่อนหรือคนอื่นๆ ในสังคมคอยช่วยเหลือท่านในยามที่ท่านต้องการ
30. ท่านรู้สึกเห็นอกเห็นใจเมื่อผู้อื่นมีทุกข์	45. ท่านได้รับความช่วยเหลือตามที่ท่านต้องการจากเพื่อนหรือคนอื่นๆ ในสังคม
31. ท่านรู้สึกเป็นสุขในการช่วยเหลือผู้อื่นที่มีปัญหา	46. ท่านรู้สึกมั่นคงปลอดภัยเมื่ออยู่ในครอบครัว
32. ท่านให้ความช่วยเหลือแก่ผู้อื่นเมื่อมีโอกาส	47. หากท่านป่วยหนัก ท่านเชื่อว่าครอบครัวจะดูแลท่านเป็นอย่างดี
33. ท่านเสียสละร่างกายหรือทรัพย์สินเพื่อประโยชน์ส่วนรวมโดยไม่หวังผลตอบแทน	48. ท่านปรึกษาหรือขอความช่วยเหลือจากครอบครัวเสมอเมื่อท่านมีปัญหา
34. หากมีสถานการณ์ที่คับขันเสี่ยงภัยท่านพร้อมที่จะให้ความช่วยเหลือร่วมกับผู้อื่น	49. สมาชิกในครอบครัวมีความรักและผูกพันต่อกัน
35. ท่านพึงพอใจกับความสามารถของตนเอง	50. ท่านมั่นใจว่าชุมชนที่ท่านอาศัยอยู่มีความปลอดภัยต่อท่าน
36. ท่านรู้สึกภูมิใจในตนเอง	51. ท่านรู้สึกมั่นคงปลอดภัยในทรัพย์สินเมื่ออาศัยอยู่ในชุมชนนี้
37. ท่านรู้สึกว่าท่านมีคุณค่าต่อครอบครัว	52. มีหน่วยงานสาธารณสุขใกล้บ้านที่ท่านสามารถไปใช้บริการได้
38. ท่านมีสิ่งยึดเหนี่ยวสูงสุดในจิตใจที่ทำให้จิตใจมั่นคงในการดำเนินชีวิต	53. มีหน่วยงานสาธารณสุขใกล้บ้านสามารถให้บริการได้เมื่อท่านต้องการ
39. ท่านมีความเชื่อมั่นว่าเมื่อเผชิญกับความยุ่งยากท่านมีสิ่งยึดเหนี่ยวสูงสุดในจิตใจ	54. เมื่อท่านหรือญาติเจ็บป่วยสามารถไปใช้บริการจากหน่วยงานสาธารณสุขใกล้บ้าน
40. ท่านเคยประสบกับความยุ่งยากและสิ่งยึดเหนี่ยวสูงสุดในจิตใจช่วยให้ท่านผ่านพ้นไปได้	55. เมื่อท่านเดือดร้อนจะมียोगค์กรในชุมชน (เช่น มูลนิธิ ชมรม สมาคม วัด สุเหร่า ฯลฯ) มาช่วยเหลือดูแลท่าน
41. ท่านต้องการทำบางสิ่งๆ ที่ใหม่ในทางที่ดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่เดิม	
42. ท่านมีความสุขกับการริเริ่มงานใหม่ๆ และมุ่งมั่นที่จะทำให้สำเร็จ	
43. ท่านมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ในทางที่ดี	

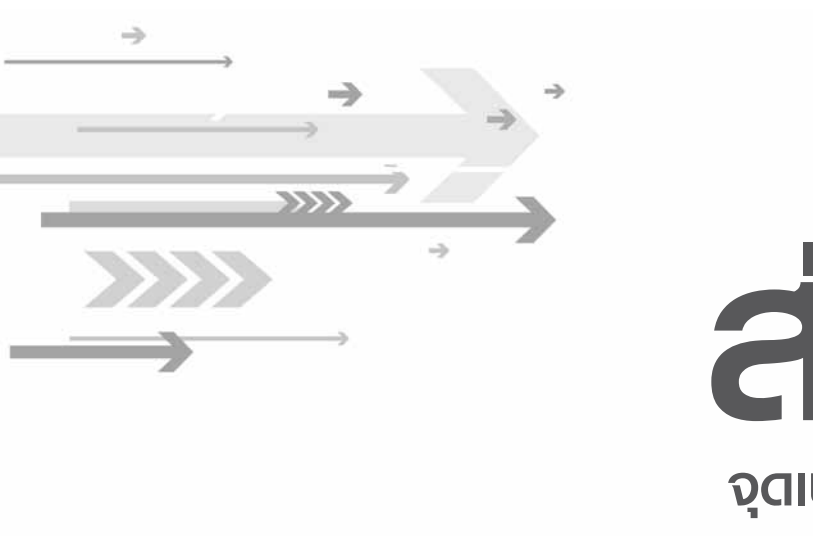
คำตอบของแต่ละคำถามมีตัวเลือก ดังนี้ 0. ไม่เลย 1. เล็กน้อย 2. มาก 3. มากที่สุด

ภาคผนวก 2.

ภาคผนวก 2 ดัชนีชี้วัดสุขภาพจิตคนไทย ฉบับสั้น 15 ข้อโดยแบ่งออกเป็น 4 โดเมน ดังนี้

โดเมนที่ 1 สภาพจิตใจ (5 ข้อ)	โดเมนที่ 2 สมรรถภาพทางจิตใจ (3 ข้อ)
1. ท่านรู้สึกพึงพอใจในชีวิต 2. ท่านรู้สึกสบายใจ 3. ท่านรู้สึกเบื่อหน่ายท้อแท้กับการดำเนินชีวิตประจำวัน 4. ท่านรู้สึกผิดหวังในตัวเอง 5. ท่านรู้สึกว่าชีวิตของท่านมีแต่ความทุกข์	6. ท่านสามารถทำใจยอมรับได้สำหรับปัญหาที่ยากจะแก้ไข (เมื่อมีปัญหา) 7. ท่านมั่นใจว่าสามารถควบคุมอารมณ์ได้เมื่อมีเหตุการณ์คับขันหรือร้ายแรงเกิดขึ้น 8. ท่านมั่นใจที่จะเผชิญกับเหตุการณ์ร้ายแรงที่เกิดขึ้นในชีวิต
โดเมนที่ 3 คุณภาพจิตใจ (4 ข้อ)	โดเมนที่ 4 ปัจจัยสนับสนุน (3 ข้อ)
9. ท่านรู้สึกเห็นอกเห็นใจเมื่อผู้อื่นมีทุกข์ 10. ท่านรู้สึกเป็นสุขในการช่วยเหลือผู้อื่นที่มีปัญหา 11. ท่านให้ความช่วยเหลือแก่ผู้อื่นเมื่อมีโอกาส 12. ท่านรู้สึกภูมิใจในตนเอง	13. ท่านรู้สึกมั่นคงปลอดภัยเมื่ออยู่ในครอบครัว 14. หากท่านป่วยหนัก ท่านเชื่อว่าครอบครัวจะดูแลท่านเป็นอย่างดี 15. สมาชิกในครอบครัวมีความรักและผูกพันต่อกัน

คำตอบของแต่ละคำถามมีตัวเลือก ดังนี้ 0. ไม่เลย 1. เล็กน้อย 2. มาก 3. มากที่สุด

ส่วนที่ 4

จุดเปลี่ยนประชากรกับการพัฒนา

แรงงานสูงวัยและการคาดการณ์ ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ

Ageing Workers and Estimated Impacts of the Retirement Age Extension in Thailand

เฉลิมพล แจ่มจันทร์ Chalermpol Chamchan¹

สวรัย บุญยমানนท์ Sawarai Boonyamanond²

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อคาดการณ์ผลกระทบจากแนวคิดการขยายกำหนดเกษียณอายุ ที่จะมีต่อกำลังแรงงานของประเทศ โดยเฉพาะกลุ่มแรงงานสูงวัย ในภาคการจ้างงานที่เป็นทางการหรือการจ้างงานในระบบ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ด้วยการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดที่มีอิทธิพลต่อสถานภาพการทำงานของประชากรไทย ที่มีอายุ 50 ปี ขึ้นไป ใน 3 กลุ่มสถานภาพ ซึ่งได้แก่ ก) การทำงานในระบบ ภาครัฐและภาคเอกชน ข) การทำงานนอกระบบในภาคการเกษตร แรงงานในครัวเรือน การประกอบธุรกิจและการค้าส่วนตัว และ ค) การไม่ได้ทำงาน ผลจากการวิเคราะห์ถูกนำมาใช้ในการคาดการณ์ตามวัตถุประสงค์ข้างต้น จากการศึกษาโดยใช้ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ ร่วมกับการฉายภาพประชากรของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม โดยการกำหนดให้กำหนดเกษียณอายุที่เป็นทางการของประเทศไทย ขยายเพิ่มขึ้นปีละ 1 ปีอายุ จากอายุ 60 ปี ใน พ.ศ.2552 เป็นอายุ 65 ปี ใน พ.ศ.2557 ภายในระยะเวลา 5 ปี หรือระหว่าง พ.ศ.2553-2557 จากการคาดการณ์ พบว่า การขยายกำหนดเกษียณอายุตามข้อกำหนดดังกล่าว จะสามารถเพิ่มหรือในอีกนัยหนึ่ง คงจำนวนแรงงานสูงวัยในช่วงอายุ 50 ปีขึ้นไป ให้อยู่ในภาคการจ้างงานที่เป็นทางการหรือการจ้างงานในระบบ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ได้มากถึงประมาณ 2.1-2.4 ล้านคน

Abstract

This study aims to estimate impacts that the retirement-age extension proposal would have on the country's labour force. The focus is on aging workers with formal employment both in public and private sectors. The study starts with an analysis of factors determining the working status of the Thai population aged 50 years up. Working status is categorised into a) working in the formal sector, either public or private, b) working in the informal sector and, c) not working. Findings on the determining factors for working status are, in the next step, employed in estimation of the impacts – the main study objective. By using data from Household Socio - Economic Survey and the Population Projection, and with the assumption that the retirement age is extended by one year each year, rising from 60 years of age in 2010 to 65 years of age in 2014, it is forecasted that the number of ageing workers in the country would increase. The labor force would retain in formal employment, either in the public or private sector, around 2.1-2.4 million workers in the five years 2010-2014.

¹ อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² อาจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. ความนำและกรอบแนวคิด

ประเทศไทยได้ก้าวเข้าสู่ “สังคมผู้สูงอายุ” จากการเพิ่มขึ้นของสัดส่วนประชากรสูงอายุเป็นประมาณร้อยละ 10 ของจำนวนประชากรทั้งหมด ตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2547-2548 เป็นต้นมา การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปตามลักษณะของการเปลี่ยนผ่านประชากร (demographic transition) ที่เกิดขึ้นแล้วหรือกำลังเกิดขึ้นในหลายประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศที่พัฒนาแล้ว และกลุ่มประเทศกำลังพัฒนาที่มีรายได้ระดับปานกลาง รวมถึงประเทศไทย ผลจากการพัฒนาทางเศรษฐกิจของประเทศ คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นของประชากรโดยรวม การปรับปรุงและพัฒนาเทคโนโลยีทางการแพทย์อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในหลายๆ มิติภายใต้พลวัตของการพัฒนา ทำให้อายุคาดเฉลี่ย (life expectancy) ของประชากรภายในประเทศมีแนวโน้มยืนยาวขึ้น ในขณะที่อัตราเกิดของเด็กในหญิงวัยเจริญพันธุ์ (fertility rate) กลับอยู่ในระดับที่ต่ำลง ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้โครงสร้างประชากรเกิดการเปลี่ยนแปลงจากสัดส่วนประชากรสูงอายุที่มีขนาดใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ เมื่อเทียบกับสัดส่วนประชากรในวัยเด็กและประชากรในวัยทำงาน

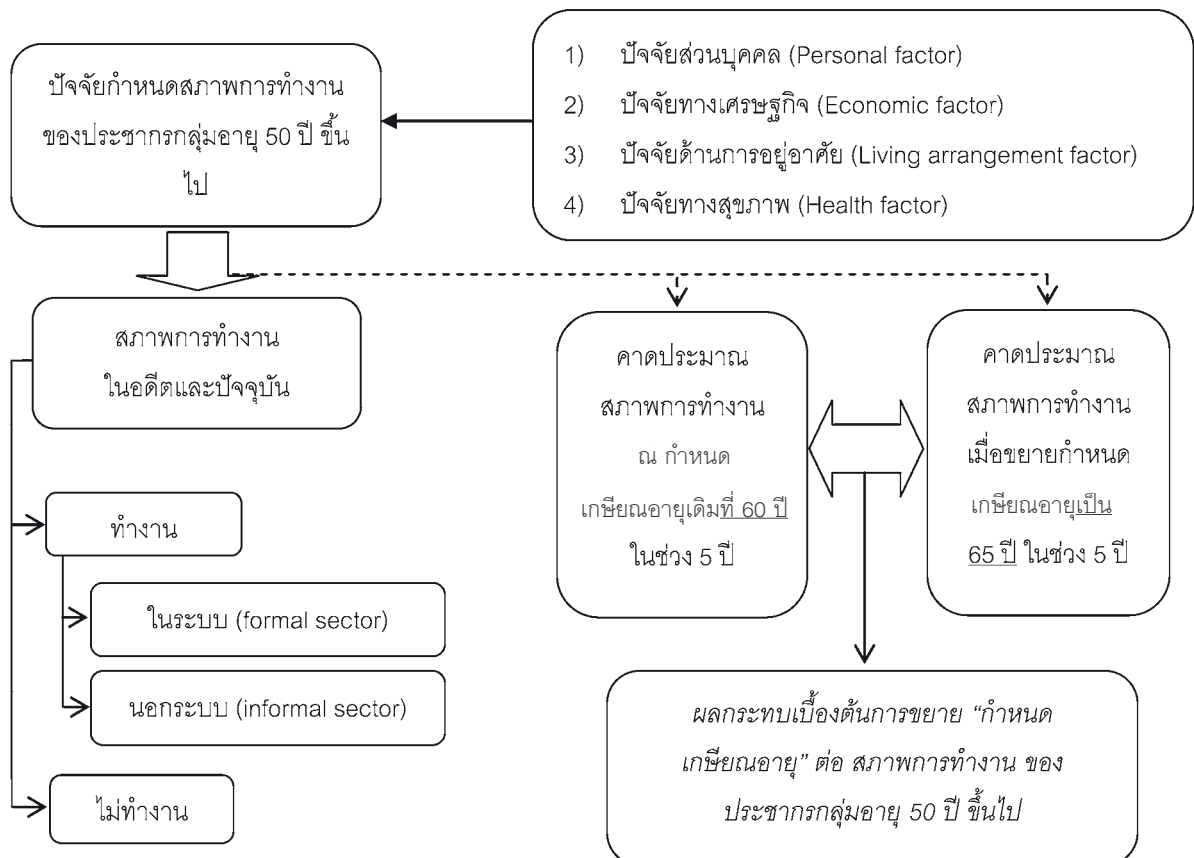
ปัจจุบัน ตามพระราชบัญญัติผู้สูงอายุ พ.ศ. 2546 ประเทศไทยกำหนดเกณฑ์หรือนิยามของ “ผู้สูงอายุ” ไว้ที่อายุตั้งแต่ 60 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป อันเป็นเกณฑ์อายุเดียวกันที่ใช้ในการกำหนด “การเกษียณอายุ” ของข้าราชการและพนักงานรัฐวิสาหกิจ รวมถึงบางหน่วยงานและองค์กรในภาคเอกชน จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรที่กล่าวข้างต้น ใน พ.ศ. 2553 ทำให้มีสัดส่วนประชากรผู้สูงอายุคิดเป็นประมาณร้อยละ 12 ของจำนวนประชากรทั้งประเทศ และมีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นเป็นร้อยละ 20 ในช่วงอีก 10 ปีข้างหน้า อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ย่อมส่งผลกระทบต่อประเทศในหลายๆ ด้านทั้งในระดับจุลภาคและระดับมหภาค อาทิ อัตราการพึ่งพิง (dependency ratio) ของประชากรสูงอายุต่อประชากรวัยแรงงานที่สูงขึ้น โดยในระหว่าง พ.ศ. 2537-2550 อัตราการพึ่งพิงวัยสูงอายุของไทยเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 10.7 เป็นร้อยละ 16.0 (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2550) สัดส่วนกำลังแรงงาน (labor force) ในประเทศที่มีขนาดเล็กลงเรื่อยๆ ย่อมจะกระทบต่อภาคการผลิตและภาคการลงทุนของประเทศ การเพิ่มขึ้นของความต้องการต่อบริการและสวัสดิการสาธารณะของประชากรสูงอายุ โดยเฉพาะในด้านบริการสุขภาพและการดูแลระยะยาว ในขณะที่ความสามารถในการจัดเก็บภาษีของภาครัฐกลับลดลง โดยเฉพาะจากภาษีเงินฐานรายได้

จากอายุคาดเฉลี่ยที่ยืนยาวและสุขภาพที่แข็งแรงขึ้น สะท้อนซึ่งศักยภาพในการทำงานและดูแลตนเองที่ดีมากขึ้นของประชากรวัย 60 ปีขึ้นไปในปัจจุบัน เมื่อเทียบกับประชากรในวัยเดียวกัน เมื่อ 40-50 ปีที่ผ่านมา ทำให้ประเด็นเกี่ยวกับความเป็นไปได้ และผลกระทบที่จะเกิดตามมาจากข้อเสนอในการกำหนดเกณฑ์นิยามใหม่ของผู้สูงอายุ โดยการขยายเกณฑ์อายุใหม่เป็นที่ 65 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป (ปราโมทย์ ประสาทกุล และภัทมาว่าพัฒน์วงศ์, 2553) อันเป็นเกณฑ์เดียวกับที่ใช้ในการนิยามประชากรผู้สูงอายุในหลายประเทศพัฒนาแล้ว รวมถึงการเลื่อน “กำหนดเกษียณอายุ” ไปเป็นที่เกณฑ์อายุเดียวกัน กล่าวคือ ขยายช่วงอายุในการทำงานของประชากรสูงวัยให้อยู่ในกำลังแรงงานและภาคการผลิตไปอีก 5 ปี เป็นประเด็นการศึกษาที่ได้รับความสนใจเป็นอย่างมากจากสาธารณะ

ในประเด็นหลังนี้ เนื่องจากกำลังแรงงานส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 62.3 ของประเทศไทย จากกำลังแรงงานทั้งสิ้น 38.7 ล้านคน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2553) อยู่ในภาคที่ไม่เป็นทางการหรือนอกระบบ (informal sector) รวมถึงลักษณะการจ้างงานในระบบ (formal sector) ภาคเอกชน ไม่ได้มีข้อบังคับที่เป็นมาตรฐาน หรือระบุกำหนดเกษียณอายุที่ชัดเจนว่าเป็นที่อายุเท่าใด ทำให้ “กำหนดเกษียณอายุ” ที่กล่าวถึง มักหมายความว่าถึง “กำหนดเกษียณอายุราชการ” ของข้าราชการและลูกจ้างในภาครัฐ และพนักงานรัฐวิสาหกิจ อย่างไรก็ตาม หากมีการเลื่อนหรือขยายกำหนดเกษียณอายุราชการจากที่อายุ 60 ปี ไปเป็นที่อายุ 65 ปี ผลสืบเนื่องที่เกี่ยย่มกระทบต่อการจ้างงาน ตลาด และกำลังแรงงานโดยรวมของประเทศ มิใช่เพียงในภาครัฐหรือภาคราชการ ดังนั้น การตั้งคำถามและการดำเนินการศึกษาผลกระทบเบื้องต้นที่จะเกิดขึ้น จึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญและจะเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่เป็นประโยชน์ต่อกระบวนการพิจารณาเพื่อการตัดสินใจในเชิงข้อกำหนดและนโยบายต่อไป

จากเหตุผลข้างต้น การศึกษานี้จึงมีวัตถุประสงค์ เพื่อประเมินและคาดประมาณผลกระทบเบื้องต้นจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ (หากมีการดำเนินการ) ที่จะมีต่อสภาพการทำงานของประชากรกลุ่มอายุ 50 ปี ขึ้นไปในประเทศ โดยทำการศึกษาปัจจัยกำหนดที่มีผลต่อการตัดสินใจทำงานของกลุ่มแรงงานสูงวัยในภาคที่เป็นทางการและภาคที่ไม่เป็นทางการ โดยมีกรอบแนวคิดในการศึกษา ดังแสดงในรูปที่ 1

รูปที่ 1 กรอบแนวคิดการศึกษา (conceptual framework)

2. วิธีการศึกษา

จากกรอบแนวคิดในรูปที่ 1 วิธีการศึกษา ประกอบด้วย การศึกษาใน 2 ขั้นตอน ได้แก่

ขั้นที่ 1 การศึกษาปัจจัยกำหนดสถานภาพการทำงานของประชากรกลุ่มอายุ 50 ปี ขึ้นไป

ในขั้นนี้ การวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial Logistic Regression) จะถูกนำมาประยุกต์ใช้ เพื่อวิเคราะห์และประเมินผลกระทบของปัจจัยต่างๆ ที่มีต่อสถานภาพในการทำงานของประชากรในกลุ่มอายุ 50 ปีขึ้นไป โดย “สถานภาพในการทำงาน” ถูกกำหนดเป็นตัวแปรเชิงกลุ่ม (categorical variables) ใน 3 กลุ่มสถานภาพด้วยกัน คือ “ทำงานในระบบ” “ทำงานนอกระบบ” และ “ไม่ทำงาน” ในการศึกษานี้ การทำงานในระบบ หมายถึง การทำงานหรือการเป็นลูกจ้างในภาครัฐและลูกจ้างในภาคเอกชน และการทำงานนอกระบบ หมายถึง การทำงานในลักษณะการทำธุรกิจหรือการค้าส่วนตัว รวมถึงกลุ่มแรงงานในครอบครัว โดยเฉพาะในภาคเกษตรกรรม

ส่วน “ปัจจัยกำหนด” ที่คาดว่าจะส่งผลต่อสถานภาพในการทำงานของประชากรกลุ่มนี้ ประกอบด้วย ปัจจัยส่วนบุคคล (เขตที่อยู่อาศัย เพศ อายุ ระดับการศึกษา และสถานภาพสมรส) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ (ระดับเศรษฐกิจของครัวเรือน กลุ่มทางเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือน) ปัจจัยด้านการอยู่อาศัย (สถานภาพในครัวเรือน การครอบครองที่อยู่อาศัย การอาศัยอยู่ร่วมกับสมาชิกครัวเรือนคนอื่น หรือ (co-residence)) และปัจจัยทางสุขภาพ (การมีความพิการ ความสามารถในการช่วยเหลือตนเองเบื้องต้น)

การวิเคราะห์ในส่วนนี้ ใช้ข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน โดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ พ.ศ. 2542 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2552 ซึ่งการวิเคราะห์ ณ 3 จุดเวลานี้ เป็นไปเพื่อศึกษาให้ทราบถึงแนวโน้มและการเปลี่ยนแปลงของอิทธิพลจากปัจจัยกำหนดแต่ละปัจจัย ที่มีต่อสถานภาพการทำงานของกลุ่มประชากรในช่วงอายุ 50 ปี ขึ้นไป ในระยะเวลา 10 ปีที่ผ่านมา ผลจากการวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติกจะถูกนำมาใช้ ในการหาความน่าจะเป็นคาดประมาณเกี่ยวกับสถานภาพการทำงาน (estimated probability for response category) ของประชากรที่ศึกษาในแต่ละกลุ่มอายุย่อย ซึ่งแบ่งออกเป็นกลุ่มอายุ 50-54 ปี กลุ่มอายุ 55-59 ปี กลุ่มอายุ 60-64 ปี กลุ่มอายุ 65-69 ปี กลุ่มอายุ 70-75 ปี และ กลุ่มอายุ 75 ปีขึ้นไป เพื่อนำไปใช้ในการศึกษาขั้นที่สองต่อไป

ขั้นที่ 2 การคาดการณ์ผลกระทบเบื้องต้นจากการขยายกำหนดเกษียณอายุเป็น 65 ปี ต่อการทำงานของแรงงานสูงวัย (อายุ 50 - 74 ปี)

ความน่าจะเป็นคาดประมาณเกี่ยวกับสถานภาพการทำงาน ของประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป ที่ได้จากการศึกษาในขั้นที่ 1 ใน พ.ศ. 2542 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2552 จะถูกนำมาใช้ในการคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยที่จะยังคงทำงานอยู่ทั้งในระบบและนอกระบบ ในช่วงระยะเวลา 5 ปี หรือระหว่าง พ.ศ. 2553-2557 ภายใต้ 2 สถานการณ์ คือ 1) สถานการณ์ที่กำหนดเกษียณอายุยังคงเดิมที่เกณฑ์อายุ 60 ปี และ 2) สถานการณ์สมมติ ที่กำหนดเกษียณอายุถูกขยายออกไปเป็นที่เกณฑ์อายุ 65 ปี โดยเป็นการขยายแบบค่อยเป็นค่อยไป ปีละ 1 ปีอายุ ตั้งแต่ 60 ปี เป็น 61 ปี จนถึง 65 ปี ตามลำดับ ในระยะเวลา 5 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2553-2557

โดยความแตกต่างของผลการคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยภายใต้สองสถานการณ์ข้างต้น สามารถพิจารณาได้เป็นผลกระทบเบื้องต้นที่เกิดจากการขยายกำหนดเกษียณอายุที่มีต่อสถานภาพการทำงานของประชากรในกลุ่มอายุ 50 ปีขึ้นไป รวมถึงการเปลี่ยนแปลงในกำลังแรงงานและภาคการจ้างงานของประเทศด้วยเช่นกัน

การคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยในการศึกษานี้ ใช้ข้อมูลผลการคาดประมาณจำนวนประชากรไทยกลุ่มอายุ 50-74 ปี จากการฉายภาพประชากรของประเทศไทย พ.ศ. 2548-2568 โดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (2549) ดังแสดงในตาราง 1 เป็นฐานในการคาดประมาณ

ตาราง 1 การคาดประมาณจำนวนประชากรไทยอายุ 50 - 74 ปี พ.ศ. 2553 - 2557
จำแนกตามกลุ่มอายุ

หน่วย: พันคน

กลุ่มอายุ/พ.ศ.	2553	2554	2555	2556	2557
50-54 ปี	4,291.7	4,405.1	4,498.7	4,576.2	4,643.6
55-59 ปี	3,338.4	3,497.5	3,659.7	3,818.6	3,965.9
60-64 ปี	2,465.4	2,577.7	2,700.7	2,832.8	2,972.5
65-69 ปี	1,867.1	1,917.0	1,976.0	2,045.5	2,126.1
70-74 ปี	1,452.4	1,478.1	1,499.6	1,521.2	1,547.8

ที่มา: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, 2549

3. ผลการศึกษา

ตาราง 2 แสดงผลการวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติก (Multinomial Logistic Regression) สถานภาพการทำงานของประชากรไทยกลุ่มอายุ 50 ปีขึ้นไป ใน พ.ศ. 2552 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2542 ตามลำดับ โดยมี กลุ่มสถานภาพ “ไม่ทำงาน” เป็นกลุ่มอ้างอิง (categorical reference) ของตัวแปรตาม หรือสถานภาพการทำงาน จากข้อจำกัดความแตกต่างของข้อมูลตัวแปรที่มีการสำรวจในแต่ละปี ทำให้ต้องตัดตัวแปรกำหนดปัจจัยทางด้านสุขภาพซึ่งมีการจัดเก็บเฉพาะในการสำรวจ พ.ศ. 2552 ออกจากการวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติก

ตาราง 2 แสดงให้เห็นว่า ปัจจัยกำหนดทุกตัวในสมการการวิเคราะห์ ในเกือบทุกปีที่ทำการศึกษามีอิทธิพลหรือส่งผลต่อ สถานภาพการทำงานของประชากรในวัย 50 ปีขึ้นไป อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ โดยจากการทดสอบค่า Model Chi-square สมการการวิเคราะห์ที่ได้จากการถดถอยพหุโลจิสติกโดยรวมมีนัยสำคัญทางสถิติโดยมีค่า Nagelkerke pseudo R² อยู่ระหว่าง 0.59-0.64

เกี่ยวกับปัจจัยส่วนบุคคล เมื่อเทียบกับสถานภาพอ้างอิง คือ “ไม่ทำงาน” พบว่า ประชากรที่อาศัยนอกเขตเทศบาลมีแนวโน้มที่จะทำงาน มากกว่าประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล โดยเฉพาะการทำงานนอกระบบ ซึ่งความแตกต่างนี้มีทิศทางลดต่ำลงที่ละน้อยในแต่ละช่วงปีที่ทำการวิเคราะห์ ผู้ชายมีแนวโน้มที่จะทำงานมากกว่าเพศหญิงโดยเฉพาะการทำงานในระบบ ซึ่งใน พ.ศ. 2552 มีแนวโน้มที่สูงกว่าถึงประมาณ 3 เท่าในด้านอายุผลการวิเคราะห์เป็นไปตามที่คาดหมายไว้ คือ กลุ่มอายุที่ต่ำกว่าโดยเฉพาะในช่วงอายุ 50-59 ปี มีแนวโน้มในการทำงานที่มากกว่ากลุ่มอายุที่สูงขึ้น โดยเฉพาะการทำงานในระบบซึ่งมีการกำหนดเกษียณอายุไว้ที่อายุ 60 ปี ส่วนการทำงานนอกระบบนั้น ส่วนใหญ่ไม่ได้มีการกำหนดเกษียณอายุไว้อย่างชัดเจน แต่ขึ้นอยู่กับศักยภาพในการทำงาน ความพร้อมและความต้องการในการที่จะทำงานของแรงงานมากกว่า ระดับการศึกษาที่สูงขึ้น พบว่า เพิ่มแนวโน้มหรือโอกาสในการทำงานในระบบของประชากรกลุ่มอายุ 50 ปีขึ้นไป แต่กลับลดแนวโน้มในการทำงานนอกระบบ ประชากรที่มีสถานภาพสมรสแต่งงานแล้วมีแนวโน้มที่จะยังคงทำงานอยู่ทั้งในระบบและนอกระบบสูงกว่ากลุ่มประชากรที่มีสถานภาพโสด และเป็นหม้าย หย่า หรือแยกทาง ตามลำดับ

เกี่ยวกับปัจจัยด้านเศรษฐกิจ เมื่อเทียบกับสถานภาพอ้างอิง คือ “ไม่ทำงาน” พบว่า ประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป ที่อยู่ในครัวเรือนที่มีเศรษฐกิจสูง มีแนวโน้มที่จะทำงานนอกระบบต่ำกว่าประชากรในครัวเรือนที่มีเศรษฐกิจต่ำ แต่กลับมีแนวโน้มที่จะทำงานในระบบที่สูงกว่า อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างของแนวโน้มนี้ ใน พ.ศ. 2552 พบว่า มีนัยสำคัญเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบระหว่างกลุ่มที่จนที่สุดและกลุ่มที่รวยที่สุดเท่านั้น ในด้านปัจจัยกลุ่มทางเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือน พบว่า ประชากรจากครัวเรือนเกษตรกรรมและประมง ครัวเรือนค้าขายและประกอบธุรกิจส่วนตัวมีแนวโน้มหรือโอกาสที่จะทำงานนอกระบบสูงกว่า เมื่อเทียบกับประชากรจากครัวเรือนประเภทอื่น ในขณะที่ประชากรจากครัวเรือนแรงงานและลูกจ้าง รวมถึงครัวเรือนวิชาชีพมีแนวโน้มหรือโอกาสที่จะทำงานในระบบสูงกว่า

เกี่ยวกับปัจจัยด้านการอยู่อาศัย เมื่อเทียบกับสถานภาพอ้างอิง คือ “ไม่ทำงาน” พบว่า ประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป ที่มีสถานภาพเป็นหัวหน้าในครัวเรือน มีแนวโน้มหรือโอกาสที่จะทำงานทั้งในระบบและนอกระบบที่สูงกว่าประชากรที่ไม่ได้เป็นหัวหน้าครัวเรือนถึง 2 เท่ากว่า การอยู่เพียงลำพังคนเดียวในครัวเรือนก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่ง ที่เพิ่มแนวโน้มในการทำงานของประชากรในวัยนี้ โดยเฉพาะการทำงานในระบบ ในปัจจัยด้านการครอบครองที่อยู่อาศัยของครัวเรือน พบว่า ประชากรที่อยู่ในครัวเรือนซึ่งเป็นเจ้าของทั้งบ้านและที่ดินที่อยู่อาศัย มีแนวโน้มที่จะทำงานในระบบน้อยกว่า เมื่อเทียบกับประชากรที่ครัวเรือนไม่มีบ้านหรือที่ดินเป็นของตนเอง แต่กลับมีแนวโน้มในการทำงานนอกระบบที่สูงกว่า

ตาราง 2 ผลการวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติก
สถานภาพการทำงานของประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป พ.ศ. 2552, 2547 และ 2542

กลุ่มอ้างอิงของสถานภาพการทำงาน: “ไม่ทำงาน”		“ทำงานในระบบ”			“ทำงานนอกระบบ”		
		2552	2547	2542	2552	2547	2542
ปัจจัยกำหนดสถานภาพการทำงาน		Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
เขตที่อยู่อาศัย	ในเขตเทศบาล	0.63	0.62	0.60	0.54	0.49	0.39
	นอกเขตเทศบาล (อ้างอิง)						
เพศ	ชาย	3.02	2.29	3.62	1.69	1.37	1.61
	หญิง (อ้างอิง)						
กลุ่มอายุ	50-54 ปี	115.01	169.21	265.35	42.91	35.53	55.60
	55-59 ปี	48.62	103.24	157.52	24.72	25.30	31.09
	60-64 ปี	13.15	26.96	30.86	11.62	11.30	10.93
	65-69 ปี	7.07	10.71	13.42	6.50	5.81	6.20
	70-74 ปี	2.65	6.55	5.31	3.50	2.53	1.97
	75 ปี ขึ้นไป (อ้างอิง)						
ระดับการศึกษา	ไม่ได้ศึกษา	0.28	0.31	0.41	1.64	1.54	6.61
	ประถมศึกษา	0.31	0.37	0.29	2.65	2.47	8.62
	มัธยมศึกษา	0.42	0.52	0.47	1.46	1.41	3.93
	สูงกว่ามัธยมศึกษา (อ้างอิง)						
สถานภาพ การสมรส	โสด	1.29	1.51	(1.43)	1.39	1.41	3.05
	แต่งงาน	1.73	2.06	1.74	2.95	3.05	3.77
	หม้าย หย่า แยก (อ้างอิง)						
ระดับเศรษฐฐานะ ของครัวเรือน (ตามระดับ ค่าใช้จ่ายเพื่อ การบริโภค ต่อหัว)	Q 1 (จนที่สุด)	0.77	1.81	(1.14)	1.46	1.83	1.60
	Q2	(1.05)	1.67	1.41	1.54	1.92	1.49
	Q3	(1.08)	1.52	(1.18)	1.46	1.85	1.55
	Q4	(0.93)	1.36	(0.93)	1.15	1.73	1.41
	Q5 (รวยที่สุด) (อ้างอิง)						
กลุ่มทาง เศรษฐกิจสังคม ของครัวเรือน	เกษตรกรรมและประมง	2.03	1.30	(0.79)	5.31	5.16	4.69
	ค้าขาย ธุรกิจส่วนตัว	2.29	1.69	(0.88)	6.54	6.62	5.98
	วิชาชีพ	8.34	6.10	7.96	1.46	1.17	2.39
	แรงงานและลูกจ้าง	14.19	9.99	8.11	1.37	1.48	1.27
	ไม่ดำเนินกิจกรรมทาง เศรษฐกิจ (อ้างอิง)						

ตาราง 2 (ต่อ)

กลุ่มอ้างอิงของสถานภาพการทำงาน: “ไม่ทำงาน”		“ทำงานในระบบ”			“ทำงานนอกระบบ”		
		2552	2547	2542	2552	2547	2542
ปัจจัยกำหนดสถานภาพการทำงาน		Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)	Exp (B)
สถานภาพใน ครัวเรือน	หัวหน้าครัวเรือน	2.16	2.36	2.21	2.13	2.42	2.53
	ไม่ใช่หัวหน้าครัวเรือน (อ้างอิง)						
การครอบครอง ที่อยู่อาศัยของ ครัวเรือน	เป็นเจ้าของที่ดินและบ้าน	0.79	0.63	(0.92)	1.33	1.33	1.72
	ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน และบ้าน (อ้างอิง)						
การอยู่อาศัยร่วมกับสมาชิกใน ครัวเรือน	อาศัยอยู่คนเดียว	2.99	4.90	5.51	1.54	1.69	1.39
	ไม่ได้อาศัยอยู่คนเดียว (อ้างอิง)						
Model Chi-square (sig.)		0.000	0.000	0.000			
Nagelkerke Pseudo - R square		0.622	0.591	0.638			
จำนวนตัวอย่าง (n of sample): คน		41,125	28,353	6,115			
จำนวนประชากร (N of population): พันคน		18,419	13,743	12,468			

หมายเหตุ: 1) ตัวแปรตาม ซึ่งเป็นตัวแปรเชิงกลุ่ม (categorical variable) คือ “สถานภาพการทำงาน” ซึ่งแบ่งออกเป็น ก) ทำงานในระบบ, ข) ทำงานนอกระบบ และ ค) ไม่ทำงาน

2) กลุ่มสถานภาพ “ไม่ทำงาน” เป็นกลุ่มอ้างอิง (categorical reference) ของตัวแปรตาม

3) ค่า Exp (B) หรือ Odd ratio ที่แสดงในวงเล็บ () พบว่า ไม่มีนัยสำคัญทางสถิติ ณ ระดับ 5%

ที่มา: คำนวณจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2542 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2552 .

ตามที่กล่าวไว้แล้วในส่วนของวิธีการศึกษา การวิเคราะห์การถดถอยพหุโลจิสติกของสถานภาพการทำงานในกลุ่มประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป มีวัตถุประสงค์เพื่อนำผลการวิเคราะห์ที่ได้มาใช้ในการหาความน่าจะเป็นคาดประมาณ (estimated probability) ของสถานภาพการทำงานของประชากรในวัยนี้ ในแต่ละช่วงอายุหรือกลุ่มอายุ เพื่อประเมินผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุที่จะมีต่อสภาพการทำงานและการจ้างงานของแรงงานสูงวัยในภาพรวม ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานแต่ละกลุ่ม ของประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป ซึ่งได้จากสมการการวิเคราะห์ที่ได้แสดงผลค่า Exp (B) ในตาราง 2 สามารถแสดง จำแนกตามกลุ่มอายุ และโดยเปรียบเทียบ 3 ปีที่ทำการวิเคราะห์ในตาราง 3

**ตาราง 3 ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงาน ของประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป
จำแนกตามกลุ่มอายุ พ.ศ. 2552, 2547 และ 2542**

กลุ่มอายุ	“ทำงานในระบบ”			“ทำงานนอกระบบ”			“ไม่ทำงาน”		
	2552	2547	2542	2552	2547	2542	2552	2547	2542
50-54 ปี	0.27	0.27	0.23	0.61	0.61	0.64	0.11	0.12	0.13
55-59 ปี	0.18	0.21	0.20	0.62	0.62	0.60	0.20	0.17	0.20
60-64 ปี	0.09	0.11	0.09	0.54	0.55	0.50	0.37	0.34	0.41
65-69 ปี	0.06	0.07	0.06	0.44	0.43	0.40	0.50	0.50	0.54
70-74 ปี	0.03	0.05	0.03	0.31	0.27	0.18	0.66	0.68	0.79
75 ปี ขึ้นไป	0.01	0.01	0.01	0.11	0.12	0.08	0.88	0.87	0.91

ที่มา: คำนวณจากสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2542 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2552.

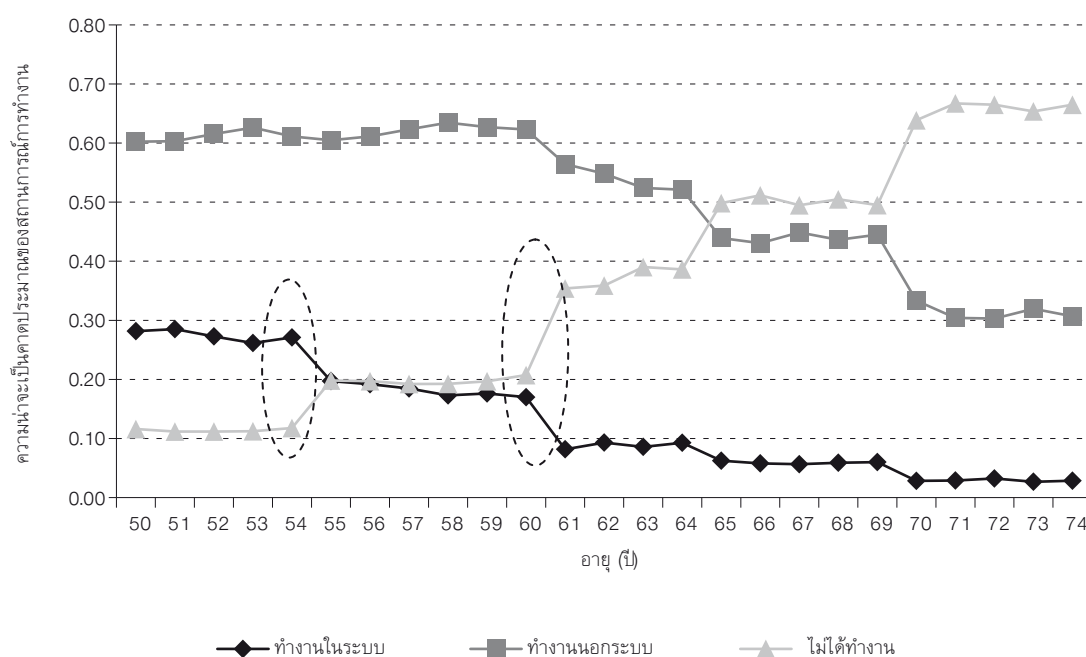
จากการเปรียบเทียบในช่วงระยะเวลา 10 ปี ดังตารางข้างต้น ทำให้พบข้อสังเกตหนึ่งว่า ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานของประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไป มีรูปแบบและสัดส่วนความน่าจะเป็นในแต่ละกลุ่มอายุ ต่อการมีสถานภาพการทำงานในระบบ การทำงานนอกระบบ และการไม่ได้ทำงาน ที่ค่อนข้างคงที่ ไม่แตกต่างกันมากนักในแต่ละช่วงเวลา ยกตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. 2552 กลุ่มประชากรอายุ 50-54 ปี และอายุ 55-59 ปี พบว่า มีความน่าจะเป็นของการทำงานในระบบ: ทำงานนอกระบบ: ไม่ได้ทำงาน อยู่ที่ 0.27: 0.61: 0.11 และ 0.18: 0.62: 0.20 ตามลำดับ ซึ่งสัดส่วนทั้งสองนี้ไม่แตกต่างหรือเปลี่ยนแปลงไปมากนักเมื่อพิจารณาสัดส่วนความน่าจะเป็นที่ได้จากการคาดประมาณใน พ.ศ. 2547 และ 2542 ในประชากรกลุ่มอายุเดียวกัน ดังนั้น ในการวิเคราะห์และประเมินผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ แบบแผนความน่าจะเป็นของสถานภาพการทำงานใน พ.ศ. 2552 เพียงปีเดียว ซึ่งเป็นปีล่าสุด สามารถที่จะถูกนำมาใช้เป็นค่าตัวแทน (proxy) ในส่วนของการศึกษานี้ต่อไปได้อย่างเหมาะสม

เมื่อนำค่าความน่าจะเป็นคาดประมาณที่ได้จากการวิเคราะห์ใน พ.ศ. 2552 มาแสดงในลักษณะกราฟเส้นตามปีอายุของกลุ่มประชากร ดังแสดงในรูปที่ 2 ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งที่พบ คือ ลักษณะการหักงอลง (kink) ของเส้นกราฟความน่าจะเป็นของ “การทำงานในระบบ” ในช่วงอายุ 54-55 ปี และอายุ 59-60 ปี ซึ่งคาดการณ์ได้ว่า น่าจะเป็นผลมาจากกำหนดเกษียณอายุราชการของหน่วยงานภาครัฐที่กำหนดไว้ในปัจจุบันที่อายุ 60 ปีบริบูรณ์ และลักษณะการเกษียณอายุของลูกจ้างในภาคเอกชน ทั้งในลักษณะที่เป็นการออกจากงานโดยสมัครใจของลูกจ้าง และการเกษียณตามนโยบายการจ้างงานของหน่วยงานหรือนายจ้างในภาคเอกชน ที่ในหลายกรณีหรือโดยส่วนใหญ่ มักอยู่ในช่วงอายุประมาณ 55-60 ปี การลดลงในร้อยละที่สูงของความน่าจะเป็นในการทำงานในระบบ ทำให้เกิดการเพิ่มขึ้นในความน่าจะเป็นของการ “ไม่ทำงาน” ของประชากรในช่วงอายุดังกล่าวในร้อยละที่สูง

เมื่อพิจารณาเส้นกราฟความน่าจะเป็นของ “การทำงานนอกระบบ” ซึ่งไม่มีการกำหนดเกษียณอายุที่ชัดเจนหรือเป็นมาตรฐาน และโดยส่วนใหญ่การตัดสินใจในการทำงานมักขึ้นอยู่กับศักยภาพและความต้องการทำงานของตัวบุคคลหรือแรงงานเอง ไม่ได้ขึ้นอยู่กับเกณฑ์หรือปัจจัยด้านอายุเป็นหลัก เช่น งานในภาคเกษตรกรรม การประกอบธุรกิจและการค้าส่วนตัว จะเห็นได้ว่ามีความน่าจะเป็นของการทำงานที่ค่อนข้างคงที่ตลอดช่วงอายุ 50-60 ปี และค่อยๆ ลดต่ำลงในลักษณะความชันที่ค่อนข้างคงที่เรื่อยๆ จนถึงอายุประมาณ 70 ปี ซึ่งเป็นช่วงอายุที่ค่อนข้างมากแล้ว ทำให้แรงงานสูงวัยส่วนใหญ่มีแนวโน้มที่จะหยุดทำงานเพิ่มมากขึ้น

ลักษณะการลดลงอย่างค่อยเป็นค่อยไปของความน่าจะเป็นของการทำงานนอกระบบในกลุ่มประชากรอายุ 50 ปีขึ้นไปนี้ เป็นอีกหนึ่งปัจจัยข้อสังเกตที่สนับสนุนว่า ลักษณะการหักลงของเส้นความน่าจะเป็นของการทำงานในระบบของประชากรกลุ่มวัยเดียวกันที่พบ น่าจะเป็นผลมาจากกำหนดเกษียณอายุราชการที่อายุ 60 ปี และลักษณะการหยุดจ้างหรือเกษียณการทำงานของแรงงานในภาคเอกชนที่ได้กล่าวไปในข้างต้น

รูปที่ 3 ความน่าจะเป็น คาดประมาณของสถานภาพการทำงานของประชากรอายุ 50 - 74 ปี
พ.ศ. 2552

ที่มา: คำนวณจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552.

ในขั้นที่สองของการศึกษาเพื่อคาดการณ์ผลกระทบเบื้องต้นจากการขยายกำหนดเกษียณอายุเป็น 65 ปี ต่อการทำงานของแรงงานสูงวัย (อายุ 50-74 ปี) ความน่าจะเป็นคาดประมาณเกี่ยวกับสถานภาพการทำงานของประชากรอายุ 50 ปี ขึ้นไป ที่ได้จากการศึกษาปัจจัยกำหนดสถานภาพการทำงานในส่วนก่อนหน้านี้ จะถูกนำมาใช้ร่วมกับข้อมูลการคาดประมาณจำนวนประชากร พ.ศ. 2553-2557 ที่ได้แสดงไปแล้วในตาราง 1

จากข้อสังเกตที่สัดส่วนความน่าจะเป็นของสถานภาพการทำงานแต่ละกลุ่ม ทั้งการทำงานในระบบ การทำงานนอกระบบ และการไม่ทำงานของประชากรในกลุ่มนี้ มีลักษณะที่ค่อนข้างคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงมากนักในช่วงเวลา 10 ปีที่ผ่านมา ทำให้การคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัย ภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดเกษียณอายุยังคงเดิมที่เกณฑ์อายุ 60 ปี ถูกคำนวณบนฐานข้อมูลความน่าจะเป็นของสถานภาพการทำงานที่คงที่ตลอดระยะเวลา 5 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2553-2557 โดยใช้ข้อมูลความน่าจะเป็นคาดประมาณ ใน พ.ศ. 2552 เป็นตัวแทน

ภายใต้สถานการณ์สมมติ ที่กำหนดเกษียณอายุถูกขยายออกไปเป็นที่เกณฑ์อายุ 65 ปี โดยเป็นการขยายแบบค่อยเป็นค่อยไป ปีละ 1 ปีอายุ ตั้งแต่ 60 ปี เป็น 61 ปี จนถึง 65 ปี ตามลำดับ ในระยะเวลา 5 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2553-2557 การคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยจะถูกคำนวณบนฐานข้อมูลความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานใน พ.ศ. 2552 ที่ล่าช้าลงไปทีละ 1 ช่วงปีอายุ กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2557 ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานของประชากรอายุ 65 ปี จะมีค่าเท่ากับความน่าจะเป็นคาดประมาณของประชากรอายุ 60 ปี ใน พ.ศ. 2552

จากการที่กำหนดเกษียณอายุมีแนวโน้มที่จะกระทบความน่าจะเป็นในการทำงานของประชากรในวัย 50 ปีขึ้นไป ในลักษณะของการทำงานในระบบมากกว่าการทำงานนอกระบบ ทำให้การคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยเพื่อประเมินความแตกต่างภายใต้ 2 สถานการณ์นี้ พิจารณาเฉพาะในส่วนของการทำงานในระบบเท่านั้น โดยมีสมมติฐานว่าการทำงานนอกระบบของประชากรในวัยนี้ ไม่ได้รับผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุที่เกิดขึ้น

จากข้อกำหนดข้างต้น ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานในระบบ ของประชากรอายุ 50-74 ปี ที่ใช้ในการคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัยภายใต้ 2 สถานการณ์ แสดงได้ใน ตาราง 4

ตาราง 4 ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานในระบบของประชากรอายุ 50 - 74 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2553 - 2557 จำแนกตามกลุ่มอายุ ภายใต้สองสถานการณ์การศึกษา

สถานการณ์ศึกษา	สถานการณ์ฐาน (กำหนดเกษียณอายุที่ 60 ปี)	สถานการณ์สมมติ (กำหนดเกษียณอายุที่ 65 ปี)				
		2553	2554	2555	2556	2557
กลุ่มอายุ/ปี	2553-2557					
50-54 ปี	0.27	0.28	0.28	0.28	0.28	0.28
55-59 ปี	0.18	0.20	0.22	0.24	0.26	0.27
60-64 ปี	0.09	0.12	0.14	0.16	0.18	0.19
65-69 ปี	0.06	0.07	0.07	0.08	0.08	0.11
70-74 ปี	0.03	0.04	0.04	0.05	0.05	0.06

ที่มา: คำนวณจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2552.

จากการคาดประมาณจำนวนประชากรในกลุ่มอายุ 50-74 ปี ในตาราง 1 และความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานในระบบของประชากรอายุ 50-74 ปี ในตาราง 4 ผลการคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัย (ในระบบ) ภายใต้สองสถานการณ์การศึกษา และความแตกต่างของจำนวนแรงงานสูงวัยที่คาดประมาณได้ ซึ่งสามารถกล่าวได้ว่าเป็นผลกระทบเบื้องต้นจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ จากที่ 60 ปี เป็น 65 ปี ที่มีต่อสถานภาพการทำงานของแรงงานสูงวัยไทย ในช่วงเวลา 5 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2553 ถึง พ.ศ. 2557 เป็นดังแสดงในตาราง 5

**ตาราง 5 การคาดประมาณจำนวนแรงงานสูงวัย (ในระบบ)
และผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ ระหว่าง พ.ศ. 2553 - 2557**

(1) จำนวนแรงงานสูงวัย (ในระบบ) ภายใต้สถานการณ์เดิม (กำหนดเกษียณอายุที่ 60 ปี)

กลุ่มอายุ/ปี	2553	2554	2555	2556	2557
50-54 ปี	1,176,718	1,207,810	1,233,474	1,254,723	1,273,203
55-59 ปี	617,375	646,798	676,793	706,179	733,419
60-64 ปี	221,886	231,993	243,063	254,952	267,525
65-69 ปี	110,435	113,387	116,876	120,987	125,754
70-74 ปี	42,102	42,847	43,470	44,096	44,867

(2) จำนวนแรงงานสูงวัย (ในระบบ) ภายใต้สถานการณ์สมมติ (ขยายกำหนดเกษียณอายุเป็น 65 ปี)*

กลุ่มอายุ/ปี	2553	2554	2555	2556	2557
50-54 ปี	1,188,012	1,233,750	1,265,040	1,282,645	1,300,208
55-59 ปี	683,784	779,505	880,998	989,317	1,089,360
60-64 ปี	304,532	366,465	432,955	509,182	551,026
65-69 ปี	126,127	137,547	160,018	172,207	233,530
70-74 ปี	53,980	62,129	71,917	81,520	91,629

*ขยายแบบค่อยเป็นค่อยไป ปีละ 1 ปีอายุ ตั้งแต่ 60 ปี จนถึง 65 ปี ตามลำดับ ในระยะเวลา 5 ปี

(3) ผลกระทบจากการขยายเกษียณอายุที่มีต่อจำนวนแรงงานสูงวัย (ในระบบ) ที่เพิ่มขึ้น

กลุ่มอายุ/ปี	2553	2554	2555	2556	2557	รวม 5 ปี (2553-2557)
50-54 ปี	11,294	25,939	31,566	27,922	27,005	
55-59 ปี	66,409	132,708	204,205	283,138	355,940	
60-64 ปี	82,646	134,472	189,892	254,230	283,501	
65-69 ปี	15,692	24,161	43,141	51,220	107,776	
70-74 ปี	11,878	19,282	28,447	37,424	46,762	
รวม (50-74 ปี)	187,920	336,562	497,252	653,935	820,984	2,496,652
รวม (50-64 ปี)	160,350	293,120	425,663	565,290	666,446	2,110,867

แม้โดยหลักการแล้ว การกำหนดเกษียณอายุในประเทศไทยจะครอบคลุม หรือบังคับใช้อย่างชัดเจนเป็นมาตรฐานเพียงการทำงานในภาครัฐหรือภาคราชการเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติ มีความเป็นไปได้ที่การขยายกำหนดเกษียณอายุที่เป็นเกณฑ์มาตรฐานของประเทศ ย่อมจะส่งผลกระทบในทางใดทางหนึ่งต่อการเลื่อนเกษียณอายุในภาคการจ้างงานเอกชน ซึ่งไม่มีกำหนดเกษียณอายุที่เป็นเกณฑ์ชัดเจนด้วยเช่นกัน จากผลการคาดการณ์ในตาราง 5 การขยายกำหนดเกษียณอายุในลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งเป็นสถานการณ์ที่สมมติขึ้นในการศึกษานี้ พบว่า จะส่งผลกระทบในเบื้องต้นต่อจำนวนแรงงานสูงวัยที่จะคงอยู่ในตลาดการจ้างงาน ที่เป็นแรงงานในระบบทั้งภาครัฐและภาคเอกชน โดยเพิ่มขึ้นถึงประมาณ 2.1 - 2.4 ล้านคน ในระยะเวลา 5 ปี หรือระหว่าง พ.ศ. 2553 - 2557 ซึ่งเป็นช่วงปีที่กำหนดให้กำหนดเกษียณอายุถูกขยาย ปีละ 1 ปีอายุ ตั้งแต่ 60 ปี จนเป็น 65 ปี ตามลำดับ

4. สรุปและอภิปรายผล

จากการเปลี่ยนผ่านโครงสร้างประชากร และสถานการณ์การเข้าสู่ “สังคมผู้สูงอายุ” ของประเทศไทย ประเด็นเกี่ยวกับทิศทางและแนวโน้มของสถานการณ์ ผลกระทบในแง่มุมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม จากการเพิ่มขึ้นของสัดส่วนประชากรสูงอายุอย่างต่อเนื่อง รวมถึงแนวทางในการปรับตัวเพื่อรับมือกับความเปลี่ยนแปลงนี้ นับเป็นหัวข้อและคำถามวิจัย ที่ได้รับความสนใจและให้ความสำคัญเป็นอย่างมากในปัจจุบัน

การเปลี่ยน “นิยามผู้สูงอายุ” โดยขยายเกณฑ์จำกัดความของการเข้าสู่วัยผู้สูงอายุ จาก 60 ปี เป็น 65 ปี เป็นหนึ่งในข้อเสนอและประเด็นศึกษาถึงความเหมาะสมและความเป็นไปได้ ในการนำมาปฏิบัติใช้ที่น่าสนใจ เช่นเดียวกับแนวคิดข้อเสนอที่สืบเนื่องตามมา ในการพิจารณาขยายกำหนดเกษียณอายุของแรงงานสูงวัย ที่ในปัจจุบันกำหนดอยู่ ณ เกณฑ์เดียวกับนิยามผู้สูงอายุที่ 60 ปี ซึ่งตามบริบทของสภาพการจ้างงานในประเทศไทย ครอบคลุมเฉพาะ “กำหนดเกษียณอายุราชการ” บทความนี้เป็นหนึ่งชิ้นงานศึกษาที่พยายามคาดการณ์ผลกระทบเชิงประจักษ์ ในแง่มุมของแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงจำนวนของแรงงานสูงวัยที่จะเกิดขึ้น หากประเทศไทยมีการขยาย “กำหนดเกษียณอายุ” ออกไป ซึ่งจะเป็นข้อมูลพื้นฐานที่เป็นประโยชน์ต่อการพิจารณาและการตัดสินใจในแนวทางดังกล่าวต่อไป

กล่าวโดยสรุป การศึกษานี้ได้ทำการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนด ที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อสถานภาพการทำงานของประชากรไทยอายุ 50 ปี ขึ้นไป โดยกำหนดสถานภาพการทำงานออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ การทำงานในระบบ (ภาครัฐและเอกชน) การทำงานนอกระบบ (ภาคเกษตร แรงงานในครัวเรือนและการประกอบธุรกิจ การค้าส่วนตัว) และการไม่ได้ทำงาน ผลการศึกษาที่ได้จากการวิเคราะห์ในส่วนนี้ ถูกนำมาใช้ในการคาดการณ์ความน่าจะเป็นของสถานภาพการทำงานแต่ละประเภท ของกลุ่มประชากรในแต่ละช่วงอายุ ซึ่งได้แก่ กลุ่มอายุ 50-54 ปี 55-59 ปี 60-64 ปี 65-69 ปี 70-74 ปี และ 75 ปีขึ้นไป และในขั้นต่อมา ถูกนำมาใช้วิเคราะห์เพื่อคาดการณ์ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุจาก 60 ปี เป็น 65 ปี ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงในขนาดของกำลังแรงงานรวมในประเทศ จากจำนวนแรงงานสูงวัยที่เพิ่มสูงขึ้น

จากการศึกษา พบว่า ปัจจัยกำหนดที่มีอิทธิพลและสามารถอธิบายสภาพการทำงานของประชากรไทยในช่วงอายุ 50 ปี ขึ้นไป ได้อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ในปี พ.ศ. 2542 พ.ศ. 2547 และ พ.ศ. 2552 ได้แก่ ปัจจัยส่วนบุคคล (เขตที่อยู่อาศัย เพศ อายุ ระดับการศึกษา และสถานภาพการสมรส) ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ (ระดับเศรษฐกิจของครัวเรือน กลุ่มทางเศรษฐกิจสังคมของครัวเรือน) และปัจจัยทางด้านการอยู่อาศัย (สถานภาพในครัวเรือน การครอบครองที่อยู่อาศัย การอาศัยอยู่ร่วมกับสมาชิกในครัวเรือน) เมื่อพิจารณา “ความน่าจะเป็นคาดประมาณ” ของสถานภาพการทำงานจำแนกตามกลุ่มอายุ ที่ได้จากการวิเคราะห์ปัจจัยกำหนด พบว่ามีรูปแบบที่ค่อนข้างคงที่ ไม่เปลี่ยนแปลงมากนักในทั้ง 3 ปีที่ทำการวิเคราะห์ โดยสถานภาพการทำงานในระบบมีความน่าจะเป็นคาดประมาณที่ลดลงอย่างมากในกลุ่มประชากรช่วงอายุ 55 ปี และ 60 ปี ซึ่งเป็นผลจากการกำหนดเกษียณอายุของกลุ่มแรงงานที่ทำงานในภาครัฐหรือราชการ และการเกษียณอายุของแรงงานภาคเอกชน ในช่วงอายุ 55-60 ปี ที่คาดว่าจะมีสัดส่วนที่สูง ในขณะที่ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงานนอกระบบ แม้จะมีแนวโน้มลดลงตามช่วงอายุที่เพิ่มขึ้น แต่มีลักษณะหรืออัตราการลดต่ำลงที่ค่อนข้างคงที่เรื่อย ๆ จนถึงช่วงอายุที่ประมาณ 70 ปี ซึ่งคาดว่าจะในช่วงอายุที่แรงงานสูงวัยส่วนใหญ่ในภาคการทำงานนอกระบบ จะหยุดทำงานด้วยข้อจำกัดทางด้านร่างกายและสุขภาพ

จากข้อสังเกตข้างต้น ความน่าจะเป็นคาดประมาณของสถานภาพการทำงาน ใน พ.ศ. 2552 ถูกนำมาใช้เป็นตัวแทนของผลการศึกษาทั้ง 3 ปี ในการคาดการณ์ผลกระทบจากการขยายกำหนดเกษียณอายุ โดยพิจารณาเฉพาะผลกระทบต่อการทำงานในระบบ (ภาครัฐ หรือ ภาคเอกชน) ของประชากรในวัยอายุ 50 ปี ถึง 74 ปี เท่านั้น โดยกำหนดให้การขยายกำหนดเกษียณอายุมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ปีละ 1 ปีอายุ จากที่อายุ 60 ปี ใน พ.ศ. 2552 เป็น 61 ปี ใน พ.ศ. 2553 เป็น 62 ปี ใน พ.ศ. 2554 และท้ายที่สุดเป็น 65 ปี ใน พ.ศ. 2557 ภายในระยะเวลา 5 ปี คือ ระหว่าง พ.ศ. 2553-2557 พบว่า การขยายกำหนดเกษียณอายุตามข้อกำหนดดังกล่าว คาดการณ์ว่าจะสามารถเพิ่ม หรือคงจำนวนแรงงานสูงวัยอายุ 50-64 ปี ให้อยู่ในภาคการจ้างงานในระบบ ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน ได้มากถึง 2.1 ล้านคน

การวิเคราะห์ปัจจัยกำหนดสถานภาพการทำงานของประชากรไทยอายุ 50 ปีขึ้นไป รวมถึงการคาดการณ์ผลกระทบเบื้องต้นของการขยายกำหนดเกษียณอายุที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงในจำนวนแรงงานสูงวัย มีข้อจำกัดบางประการของการศึกษาที่ควรต้องหมายเหตุไว้ ประเด็นแรก คือ ข้อจำกัดเกี่ยวกับข้อมูลที่ใช้ในการศึกษา ซึ่งมาจากการสำรวจภาวะสังคมและเศรษฐกิจครัวเรือน ที่มีข้อคำถามและข้อมูลเชิงลึกรายบุคคลของสมาชิกครัวเรือนที่ค่อนข้างจำกัด อีกทั้งข้อคำถามในการสำรวจแต่ละปีมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับผู้สูงอายุ ซึ่งจำเป็นต่อการวิเคราะห์และศึกษาปัจจัยกำหนดที่ส่งผลหรือมีอิทธิพลต่อสถานภาพการทำงานของแรงงานสูงวัย อย่างไรก็ตาม จุดแข็งของการใช้ข้อมูลการสำรวจชุดนี้ในการศึกษา คือ ความต่อเนื่องและความถี่ของการจัดเก็บ ซึ่งทำให้การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างปีทำการสำรวจสามารถทำได้ อีกทั้งข้อมูลค่อนข้างมีความเป็นปัจจุบัน ประเด็นที่สอง คือ ข้อจำกัดเกี่ยวกับข้อสมมติหรือข้อตกลง (assumption) บางประการ

ที่ใช้ในการศึกษาเกี่ยวกับการขยายกำหนดเกษียณอายุ ในทางปฏิบัติ กำหนดเกษียณอายุที่อายุ 60 ปี มีผลบังคับใช้เฉพาะต่อการทำงานในภาครัฐหรือราชการเท่านั้น ในขณะที่ภาคเอกชนไม่ได้มีข้อกำหนดเกี่ยวกับการเกษียณอายุของแรงงานที่เป็นเกณฑ์มาตรฐาน ดังนั้นการขยายกำหนดเกษียณอายุเป็น 65 ปี อาจจะได้ส่งผลกระทบต่อการทำงาน หรือจ้างงานแรงงานในภาคเอกชนเลยก็ได้ แต่ในการศึกษานี้ สถานภาพการทำงานในภาครัฐและภาคเอกชน ถูกจัดเป็นกลุ่มสถานภาพการทำงานเดียวกัน คือ “การทำงานในระบบ” ซึ่งคาดว่า เป็นภาคการจ้างงานที่จะได้รับผลกระทบทั้งทางตรง (ภาครัฐ) และผลกระทบทางอ้อม (ภาคเอกชน) จากการขยายกำหนดเกษียณอายุ จาก 60 ปี เป็น 65 ปี นอกจากนี้ การคาดประมาณผลการเปลี่ยนแปลงของจำนวนแรงงานสูงอายุในการศึกษานี้ มีลักษณะเป็นการคาดการณ์จากในด้านอุปสงค์ของการทำงาน (ของประชากร หรือแรงงานสูงวัย; demand-side) มากกว่าในด้านอุปทานของงานที่มี (ของนายจ้าง; supply-side) ซึ่งในความเป็นจริง เป็นอีกปัจจัยกำหนดที่สำคัญอย่างยิ่ง ในการมีงานทำ หรือคงสภาพการทำงานของแรงงานสูงวัย เมื่อเกษียณอายุถูกขยายออกไป โดยเฉพาะการจ้างงานในภาคเอกชน

ด้วยศักยภาพในการทำงานทั้งทางด้านร่างกายและสุขภาพของผู้สูงอายุไทยที่ดีขึ้นกว่าในอดีต การขยายกำหนดเกษียณอายุอาจเป็นทางเลือกหนึ่ง ในการรับมือกับสถานการณ์สังคมผู้สูงอายุที่ประเทศไทยกำลังประสบอยู่ โดยช่วยคงสัดส่วนกำลังแรงงานในภาคการจ้างงานและการผลิตในภาพรวมของประเทศ เพิ่มความสามารถในการพึ่งพิงตนเอง ในขณะเดียวกันลดภาระและการพึ่งพิงต่อลูกหลานหรือประชากรในวัยทำงานของประชากรผู้สูงอายุ อย่างไรก็ตาม การพิจารณาเพื่อตัดสินใจหรือดำเนินการใดๆ ต้องเป็นไปอย่างรอบคอบ มีการประเมินผลกระทบที่ตั้งอยู่บนหลักฐานและข้อมูลเชิงประจักษ์ เนื่องจากสิ่งที่จะเกิดขึ้นตามมา ย่อมส่งผลกระทบในวงกว้าง ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ต่อกำลังแรงงานทุกกลุ่มอายุ นายจ้างและหน่วยงานในทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน นอกจากนี้ ข้อเสนอแนะทางอื่นๆ เช่น การรณรงค์ส่งเสริมการมีงานทำ หรือการทำงานของผู้สูงอายุและแรงงานหลังเกษียณอายุ อาจเป็นในลักษณะการส่งเสริมการรวมกลุ่มการผลิตในภาคที่ไม่เป็นทางการ หรือต่อยอดจากกิจกรรมชมรมผู้สูงอายุ ที่มีการก่อตั้งอยู่แล้วในหลายพื้นที่ การส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตเพื่อเพิ่มศักยภาพและทักษะการทำงานในด้านต่างๆ การส่งเสริมการจ้างงานผู้สูงอายุในลักษณะงานที่มีความเหมาะสมกับศักยภาพและเงื่อนไขทางด้านร่างกายและสุขภาพ (กุศล สุนทรธาดา และคณะ, 2553; OECD, 2006) การสร้างหลักประกันทางด้านรายได้และการออมระยะยาวของประชากรคนไทย ทั้งก่อนและหลังเกษียณอายุ (สำนักงานปลัดกระทรวงแรงงาน, 2551) ยังคงเป็นข้อเสนอแนะและทางเลือกเชิงนโยบายที่ต้องพิจารณาให้ความสำคัญและดำเนินการควบคู่กันไป

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กุศล สุนทรธาดา, ภาณี วงษ์เอก, เฉลิมพล แจ่มจันทร์ และ กมลชนก ขำสุวรรณ. (2553). รายงานการศึกษา “การส่งเสริมการมีงานทำแก่ผู้สูงอายุในพื้นที่ชนบท”, สนับสนุนโดย สำนักงานปลัดกระทรวงแรงงาน กระทรวงแรงงาน. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล และ ปัทมา วาพัฒน์วงศ์. (2553). นิยามผู้สูงอายุด้วยช่วงชีวิตข้างหน้า. ใน สุชาดา ทวีสิทธิ์ และสวรัย บุญยमानนท์, *ประชากรและสังคม 2553: คุณค่าผู้สูงอายุในสายตาสังคมไทย*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม. (2549). *การฉายภาพประชากรของประเทศไทย พ.ศ.2548-2568* (ฉบับเดือนมีนาคม 2549). นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สำนักงานปลัดกระทรวงแรงงาน. (2551). *โครงการสร้างและขยายโอกาสในการเข้าถึงหลักประกันทางสังคมขั้นพื้นฐานสำหรับผู้สูงอายุ เพื่อศึกษาวิจัยเรื่อง “การขยายกำหนดเกษียณอายุและการออมสำหรับวัยเกษียณอายุ”*. สำนักงานปลัดกระทรวงแรงงาน กระทรวงแรงงาน.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2553). *การสำรวจแรงงานนอกระบบ พ.ศ.2553*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2550). *การสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย พ.ศ.2550*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.

ภาษาอังกฤษ

- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2006). *Live Longer, Work Longer*. Paris: OECD.

การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดินในพื้นที่ของ ภาคตะวันตกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศไทย: เปรียบเทียบโครงการ กาญจนบุรี และโครงการนางรอง Environment, Demographic and Land Use Change in the Western and the Northeastern Region of Thailand: A Comparison Study between Kanchanaburi Project and Nang Rong Project

โยธิน แสงวงศ์ Yothin Sawangdee¹

ธีระพงศ์ สันติภาพ Thirapong Santiphop²

ปิยะวัฒน์ เกตุวงศ์ Piyawat Katewongsa³

บทคัดย่อ

ปรากฏการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมและจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นกับการใช้ที่ดิน ที่ถูกใช้เป็นพื้นที่อยู่อาศัย ใช้เพาะปลูก ใช้เป็นพื้นที่เขตเมืองและเขตอุตสาหกรรม พื้นที่ป่าไม้ พื้นที่ชุ่มน้ำและแหล่งน้ำ เป็นแกนกลางของการวิเคราะห์ในบทความนี้ โดยใช้ข้อมูลจากภาคตะวันตกที่อยู่ในพื้นที่เป้าหมายทางประชากรของโครงการกาญจนบุรีและภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย ที่มีลักษณะของความแตกต่างในด้านภูมิศาสตร์ และจากฐานข้อมูลภูมิศาสตร์สารสนเทศและจากข้อมูลทุติยภูมิ ข้อค้นพบที่น่าสนใจคือ ในทั้งสองพื้นที่มีการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่คล้ายกันในการลดลงของจำนวนป่าไม้ตามจำนวนของการเพิ่มขึ้นของประชากร ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากนโยบายการเปิดป่าในช่วงต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่หนึ่ง ทำให้มีผลต่อการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ในสองบริเวณที่ศึกษาอย่างชัดเจนจนกระทั่งมีการออกมาตรการปิดป่า ทำให้จำนวนพื้นที่ป่ามีแนวโน้มค่อย ๆ เพิ่มขึ้น ขณะที่พื้นที่ที่เป็นผืนน้ำและที่ชุ่มน้ำ พบว่า มีการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านที่เพิ่มขึ้นและลดลงไม่มากนักในทั้งสองบริเวณ ส่วนในประเด็นที่เป็นจุดเปลี่ยนของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดิน พบคล้ายกันในสองพื้นที่และสามารถระบุได้ว่า เริ่มต้นจากการมีนโยบายเปิดป่าเพื่อธุรกิจการทำไม้ พร้อมกับการขานรับของรัฐบาลที่ส่งเสริมให้มีการผลิตพืชเศรษฐกิจข้างต้นเพื่อการส่งออก

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

² นักวิจัย ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

³ นักวิจัยโครงการ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

Abstract

Evidence has long suggested an interactive relationship between environment and population. The issues are mostly focused on an increasing size of population and intensity of land use for both habitat and the growing of cash crops, continuing to urban areas and industrial zones, forest wetlands and water areas. This comparative study looks at environmental, demographic and land use change and compares the Kanchanaburi Demographic Surveillance area and the most southern area of the Northeastern Region of Thailand. These areas have different demographic features. Data from a Geographic Information System data base and some secondary data sources are used. The results show that there have been environmental and land use changes in the two areas. Forest areas have declined while numbers of population have increased. An open forest policy began in the first National Development Plan. Before then there had clearly been decline in forest areas in the study areas until the close forest policies were applied and forest areas began to gradually increase. While the amount of wetland and water areas have not changed much between the two study areas. The turning point that has had an effect on environment, demography and land use change can be seen to be the open forest policy and cash crop promotion for export purposes.

บทนำ

การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมในบทความนี้ จะพิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน เพราะถือว่าเป็นประเด็นสำคัญที่สามารถช่วยให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของผิวเปลือกโลก ที่เป็นผลสะท้อนที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงประชากร (Alberta Industrial Heartland, 2001) ทั้งในด้านการเพิ่มขึ้นของจำนวนที่ก่อผลสู่การขยายตัวของพื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำกินทางการเกษตร การขยายตัวของเขตเมือง การใช้พื้นที่ดินสำหรับการก่อสร้างถนน ทางสัญจร (Food and Agriculture Organization, 1970) ตลอดจนแหล่งโครงสร้างพื้นฐานสำหรับการพัฒนาต่าง ๆ อาทิ อาคารสำนักงานส่วนราชการ และภาคเอกชน ฯลฯ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน จึงนับว่าเป็นประเด็นสำคัญที่ทางวิชาการด้านภูมิศาสตร์และสังคมศาสตร์ต่างให้ความสนใจ เนื่องจากมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ และทรัพยากรอันทรงคุณค่า (Gibson, et al., 2000) ยิ่งไม่เพียงแต่ ป่าไม้ แร่ธาตุ แหล่งน้ำ แมลง รวมทั้งเหล่าชีวภาพ โดยต้นเหตุที่นำผลสู่การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน (กรมพัฒนาที่ดิน, 2546) ไม่เพียงแต่เกิดจากปัจจัยภายในของที่ดินเอง เช่น ความเสื่อมสลายตามอายุขัย (Nahal, 1997) อันได้แก่การทรุดตัวหรือดินถล่ม การเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลสะท้อนมาจากภูมิอากาศ และการปรับเปลี่ยนในด้านภูมิศาสตร์ทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังมีผลมาจากการกระทำของมนุษย์ ที่มีวิธีการใช้ที่ดินเพื่อการตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางกายภาพ และตามระบบโลกทางเศรษฐกิจและการค้า การพาณิชย์ (Entwisle, Walsh, & Rindfuss, 1997; Entwisle & Chamrathirithong, 1998) ยังรวมถึงการสนองตอบนโยบายนั้น ๆ ของประเทศด้วย เช่น การส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจ เพื่อการส่งออกสู่ตลาดร่วมยุโรป ตลาดประเทศจีน และตลาดอื่นๆ ที่รับซื้อทั่วโลก

ดังนั้นนโยบายการสนับสนุนของรัฐจึงเป็นกลไกสำคัญและมีผลอย่างชัดเจน ต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินพร้อม ๆ กับการเปลี่ยนในด้านประชากรที่เป็นผลสะท้อนจากโครงการประชากร ที่ได้มุ่งเน้นในด้านการลดอัตราการเกิด และการย้ายถิ่นของประชากรวัยแรงงานจากชนบทสู่เมืองที่มีอัตราสูง ทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงานในภาคการเกษตรในพื้นที่ จนในที่สุดเป็นช่องทางให้มีการใช้เครื่องจักรทางการเกษตร เพื่อทดแทนแรงงานเหล่านั้นอย่างแพร่หลาย เพราะเกษตรกรถือว่าเป็นผลดีทั้งในด้านการลดต้นทุน รวมไปถึงการใช้ระยะเวลาที่สั้นลงด้วย นอกจากนี้ยังสามารถขยายพื้นที่การเพาะปลูกที่ส่งผลต่อผิวดินที่เป็นเปลือกโลกให้มีสิ่งคลุมดินที่หลากหลายและแตกต่างกันออกไป

วิวัฒนาการสิ่งแวดล้อมและการใช้ที่ดิน: นางรองและกาญจนบุรี

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในอดีตพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ ต่อมา มีการเปลี่ยนแปลงจากสภาพผืนป่าเป็นพื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่นาและพื้นที่พืชไร่เศรษฐกิจ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2530) สำหรับการปลูกพืชที่ใช้กับการผลิตพลังงานทดแทน ทำให้มีการเปิดสภาพป่าที่เคยหนาแน่นด้วยป่าดงดิบเป็นผืนดินโล่งที่มีการปลูกพืชล้มลุกจำนวนมาก ต่อมาระหว่างปี พ.ศ. 2527 ถึง ปี พ.ศ. 2553 มีการศึกษาเกี่ยวกับผลของการเปลี่ยนแปลงประชากรกับการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งอยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครประมาณ 350 กิโลเมตร เมื่อศึกษาจากประวัติศาสตร์ พบว่า ในอดีตเคยอยู่ใต้อารยธรรมของขอม ดังปรากฏ ณ ปราสาทเขาพนมรุ้ง ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทแท่นบัลลังก์

เป็นต้น พื้นที่ของอำเภอนางรอง จะมีทั้งที่เป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงและที่ราบเชิงเขาซึ่งเหมาะสำหรับการปลูกข้าว ตลอดจนพื้นที่ที่เป็นที่ราบสูง ที่เหมาะสำหรับการปลูกพืชไร่ต่างๆ เช่น มันสำปะหลัง อ้อย และข้าวโพด เลี้ยงสัตว์ รวมถึงพืชผลไม้ต่างๆ ตลอดจนไม้ยืนต้น เช่น ยูคาลิปตัส และยางพารา ที่มีลำน้ำสำคัญได้แก่ ลำมาศ ลำนางรอง ลำไทรโยง และลำปะเทีย เป็นสายน้ำทางการเกษตรของพื้นที่

วิวัฒนาการของการเติบโตของอำเภอนางรอง เริ่มต้นจากการได้รับก่อตั้งเป็นอำเภอในปี พ.ศ. 2435 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งในยุคนั้น การติดต่อคมนาคมระหว่างชุมชนกับอำเภออื่นๆ ในอดีตใช้วิธีการเดินเท้าไปด้วยเกวียน และช้าง ต่อมารัฐบาลมีการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าไปจับจองพื้นที่ป่าไม้เพื่อใช้สำหรับทำการเกษตรตามนโยบายเปิดป่าในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ส่งผลให้พื้นที่ป่าไม้จำนวนมากถูกเปลี่ยนสภาพเป็นที่พักอาศัย พื้นที่นา และพื้นที่ปลูกไร่เชิงเดี่ยวข้างต้น ในทำนองเดียวกันพื้นที่ของจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดศรีสะเกษ ตลอดแนวจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี พื้นที่บริเวณดังกล่าวส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงเชิงเขาที่ติดกับเชิงเขาพนมดงรัก อันเป็นพรมแดนกั้นระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา พื้นที่ดินในอดีตจะอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้เบญจพรรณ เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมด้วยสัตว์ป่าหลากหลายชนิด เช่น ช้างป่า วัวแดง กูปรี ฯลฯ ต่อมาเมื่อมีการเปิดโอกาสให้ประชาชนย้ายถิ่นฐานเข้าสู่พื้นที่เพื่อจับจองที่ดินเพื่อปลูกบ้านพักอาศัย และปรับเปลี่ยนที่ดินให้เป็นพื้นที่ทางการเกษตร ทั้งเพื่อการเพาะปลูกข้าว ปอแก้ว มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยูคาลิปตัส และสวนผลไม้ ต่างมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่เป็นแบบแผนของพืชในเชิงเดี่ยวที่คล้ายคลึงกับภาคตะวันตก เช่น ในบริเวณของจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งปรากฏการณ์นี้ได้พบเช่นเดียวกันที่อำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ โดยผู้ย้ายถิ่นสู่อำเภอนางรองซึ่งส่วนใหญ่เป็นประชากรจากจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดขอนแก่น จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น

อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2504 ถึง พ.ศ. 2510 มีการส่งเสริมให้มีการเปิดป่าทำไม้ในเชิงพาณิชย์ที่คล้ายกับในพื้นที่ของภาคตะวันตก ส่งผลให้พื้นที่ป่าแถบนี้ที่เป็นไม้ยืนต้นขนาดใหญ่ เช่น ไม้ประดู่ ไม้เต็งรัง ไม้แดง ไม้ตะเคียน ฯลฯ ถูกตัดโค่นเพื่อขาย (นอกจากนี้ในปี พ.ศ. 2510 เกษตรกรได้เริ่มมีการเพาะปลูกมันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และอ้อย (ตาราง 1) โดยมีวัตถุประสงค์การผลิตเพื่อจำหน่ายในตลาดรวมยุโรป ซึ่งได้รับการตอบสนองจากเกษตรกรเป็นอย่างดี ทำให้มีการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกอย่างรวดเร็ว ยิ่งไปกว่านั้นในปัจจุบันมีการใช้เครื่องจักรทางการเกษตรทดแทนแรงงานที่ย้ายถิ่นจากชนบทสู่เมืองเป็นผลให้ต้นทุนการผลิตลดลง เกษตรกรสามารถเพิ่มและมุ่งเน้นที่ปริมาณเพิ่มมากขึ้นโดยอาศัยเทคโนโลยีต่างๆ เข้าช่วย ทั้งในส่วนที่เป็นกรขยายพื้นที่และการรุกเข้าสู่พื้นที่ป่าด้วย ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงของขนาดพื้นที่อำเภอนางรอง (Evans & Moran, 2002) เช่น การขยายตัวของชุมชนเมืองเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีการก่อสร้างถนนสายโชคชัย-เดชอุดม ที่เชื่อมต่อระหว่าง อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา กับ อำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี มีผลให้การเคลื่อนย้ายของประชากรจากภาคอื่นๆ สู่อำเภอนางรองสะดวกขึ้น และส่งผลต่อธุรกิจการทำไม้และพืชไร่ที่เป็นพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกเติบโตเร็วเพราะมีตลาดกลางรับซื้อที่อยู่ในพื้นที่ของอำเภอนางรอง อำเภอนางรองก็ ตลอดจนในบริเวณอำเภอรายรอบของจังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดนครราชสีมาที่ไม่ห่างไกล

ตาราง 1 ร้อยละของการใช้ที่ดินและสิ่งคลุมดินในโครงการนางรอง ระหว่างปี พ.ศ. 2528 - 2549

พ.ศ	ป่าไม้	ข้าว	พืชไร่	อื่นๆ	รวม
2528	25.1	53.5	16.9	4.5	100
2531	18.9	63.9	14.5	2.7	100
2532	25.1	62.2	11.2	1.5	100
2533	16.5	63.7	15.7	4.1	100
2534	12.2	66.8	19.2	1.8	100
2535	22.0	49.2	23.2	5.7	100
2536	26.2	55.2	15.7	2.9	100
2537	15.6	61.8	15.6	7.1	100
2538	23.1	48.1	24.9	4.0	100
2539	19.8	61.0	14.6	4.7	100
2540	21.0	57.5	17.7	3.8	100
2541	8.3	71.2	17.3	3.2	100
2542	14.1	61.5	19.4	5.0	100
2543	26.2	59.4	11.9	2.5	100
2544	27.3	58.9	11.1	2.7	100
2545	20.0	68.8	8.7	2.5	100
2546	22.2	64.5	11.3	2.0	100
2547	21.5	61.1	14.9	2.6	100
2548	16.4	71.7	10.1	1.8	100
2549	18.9	53.7	12.2	15.3	100

ที่มา: ฐานข้อมูลภูมิสารสนเทศโครงการนางรอง

ภาคตะวันตกของประเทศไทย มีลักษณะภูมิศาสตร์โดยรวมไม่เพียงแต่เป็นพื้นที่ราบเชิงเขา ยังมีภูเขาสูงที่เป็นแนวป่าไม้แบ่งกันระหว่างประเทศไทยกับประเทศพม่า ในอดีตจะอุดมด้วยป่าเบญจพรรณ ต่อมาที่น่าสนใจคือในช่วงต้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (Royal Forest Department, 2009) พื้นที่แถบนี้มีการย้ายถิ่นเข้าของประชากรจากชนบทของภูมิภาคต่าง ๆ เข้าสู่พื้นที่ป่าเพื่อจับจองที่ดินทำกินทางการเกษตรอย่างมากตามนโยบายเปิดป่าในเชิงพาณิชย์ ที่มีการทำอุตสาหกรรมป่าไม้เพื่อส่งออก และอนุญาตให้เกษตรกรจับจองที่ดินเพื่อปลูกพืชไร่สู่ตลาดสำหรับการส่งออก โดยมีการส่งเสริมให้ภาคเอกชนตั้งศูนย์รับซื้อผลผลิตที่เป็นวัตถุดิบเพื่อแปรรูป

นำมาสู่การเปลี่ยนสภาพของการใช้ที่ดินและสิ่งคลุมดินที่เป็นเปลือกโลก พร้อมกับเสริมให้มีความเจริญเติบโตของเมืองด้วยการพัฒนาสังคมที่เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนจับจองที่ดินเพื่อทำการเกษตรและปลูกสร้างที่อยู่อาศัย การสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ เช่น การสร้างถนน การสร้างเขื่อน การสร้างโรงงานอุตสาหกรรม สถานที่ราชการ การส่งเสริมอุตสาหกรรมท่องเที่ยว ก่อผลสู่การเปลี่ยนแปลงในด้านการใช้ที่ดินอย่างมาก ตัวอย่างเช่นที่ปรากฏในจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งเป็นจังหวัดที่อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานคร ประมาณ 129 กิโลเมตร และมีพื้นที่ 19,483 ตารางกิโลเมตร (National Statistical Office, 1983) มีแนวภูเขาถนนธงชัยเป็นพรมแดนทางภูมิศาสตร์กั้นระหว่างไทยกับพม่า ที่อุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้ไฟและไม้เบญจพรรณ โดยมีแม่น้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำแควใหญ่และแม่น้ำแควน้อยที่นับได้ว่าเป็นแหล่งน้ำหลักเอื้อทางการเกษตรกรรมและการกสิกรรมที่สำคัญ (Land Development Department, 1984; กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2543)

นอกจากนี้ในบริเวณที่น้ำท่วมถึง จะเป็นพื้นที่ดินอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับการปลูกพืชไร่ เช่น อ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์และไม้ยืนต้นที่เป็นพืชเศรษฐกิจทั้ง ยูคาลิปตัส ยางพารา (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2539) รวมไปถึงไม้ยืนต้นที่เป็นผลไม้ อาทิ มะม่วง เงาะ ทุเรียน ฯลฯ ที่สำคัญคือ ตามแนวชายแดนยังมีแหล่งทรัพยากรแร่ธาตุที่ได้แก่ หินแกรนิต หินทราย ฯลฯ สำหรับในพื้นที่ของจังหวัดกาญจนบุรีนี้ในระหว่างปี พ.ศ. 2543 ถึง ปี พ.ศ. 2544 ได้มีการดำเนินงานโครงการกาญจนบุรี ของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ทำการศึกษาเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและการเปลี่ยนแปลงประชากรในพื้นที่นี้ได้ผลในเชิงประจักษ์ว่ามีข้อมูลการใช้ที่ดินในจังหวัดกาญจนบุรีที่หลากหลายในแต่ละปี เช่น ระหว่างปี พ.ศ. 2521 ถึง พ.ศ. 2550 ตามที่แสดงในตาราง 2

ตาราง 2 ประเภทการใช้ที่ดินและร้อยละของการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในโครงการกาญจนบุรี

การใช้ที่ดิน	2521	2532	2543	2550
ป่าเบญจพรรณ	8.2	6.6	5.5	4.2
แหล่งน้ำ	5.5	5.2	5.0	5.1
ป่าเศรษฐกิจ	9.4	9.9	10.5	10
อ้อย	16.4	15.1	19.4	18.0
ข้าว	18.8	19.0	20.7	20.0
มันสำปะหลัง	16.4	18.3	16.6	16.0
ข้าวโพด	11.4	11.5	9.3	11.0
ป่าชุมชนและที่สาธารณะ*	13.9	14.4	13.0	15.8
รวม	100	100	100	100

* รวมทั้งวัด และโรงเรียน

ที่มา: ฐานข้อมูลภูมิสารสนเทศโครงการกาญจนบุรี

การเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดินในสองพื้นที่

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่นำมาใช้เป็นดัชนีด้านสิ่งแวดล้อมในที่นี้จะพบว่าในสองพื้นที่เปรียบเทียบนี้มีแบบแผนการใช้ที่ดินในลักษณะที่คล้ายกัน คือ การปลูกข้าวจะพบมากในบริเวณที่น้ำท่วมถึง เป็นที่ลุ่มและอยู่ใกล้กับชุมชน ที่สังเกตได้จากการตั้งบ้านเรือนตามแนวลำน้ำ ทั้งนี้เพราะการตั้งบ้านเรือนและชุมชนที่อยู่อาศัยจะมุ่งเน้นที่ใกล้กับแหล่งน้ำที่สามารถปลูกข้าวสำหรับการบริโภคภายในครัวเรือนก่อนแล้วต่อมาจึงขยายพื้นที่เพาะปลูกในเชิงพาณิชย์ (Dumond, 1965) เพื่อจำหน่ายส่งผลให้มีการขยายตัวของพื้นที่นาเข้าสู่พื้นที่ราบเนินเขาเตี้ยๆ ที่เหมาะสำหรับการปลูกข้าวที่ไม่ต้องการน้ำมาก ขณะเดียวกันในบริเวณที่เป็นที่ราบสูงจะปลูกพืชไร่ที่เป็นพืชทางเศรษฐกิจที่คล้ายกัน เช่น อ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง รวมไปถึงยูคาลิปตัส ยางพารา และผลไม้ยืนต้นในทั้งสองพื้นที่

ตาราง 3 แสดงร้อยละการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี ระหว่างปี พ.ศ. 2521 - 2550 โดยแบ่งออกเป็น 3 ช่วงระยะเวลา โดยช่วงแรกได้แก่ระหว่างปี พ.ศ. 2521 - 2532 ช่วงที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2532 - 2543 และ ช่วงที่ 3 คือระหว่างปี พ.ศ. 2543 - 2550 ทั้งนี้ระหว่างปี **พ.ศ. 2521-2532** พื้นที่ป่าเบญจพรรณลดลง (ค่าร้อยละเป็นลบ) ค่อนข้างมาก โดยลดลงถึงร้อยละ 20 ในขณะที่พื้นที่ปลูกและแหล่งน้ำมีพื้นที่ลดลงร้อยละ 8 และร้อยละ 5.6 ตามลำดับ อย่างไรก็ตามพบว่าพื้นที่ป่าเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น (ค่าร้อยละเป็นบวก) ร้อยละ 4.8 เช่นเดียวกับมีการเพิ่มพื้นที่การใช้ที่ดินทางการเกษตรเกือบทุกประเภท โดยพื้นที่สำหรับปลูกมันสำปะหลังเพิ่มขึ้นร้อยละ 11.5 ข้าวและข้าวโพด มีพื้นที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 1.2 และร้อยละ 1 ตามลำดับ ส่วนการใช้ที่ดินระหว่างปี **พ.ศ. 2532-2543** พบว่าทั้งป่าเบญจพรรณ ป่าชุมชนและที่สาธารณะมีพื้นที่ลดลงค่อนข้างมาก โดยป่าเบญจพรรณลดลงร้อยละ 16.2 ส่วนป่าชุมชนและที่สาธารณะลดลงร้อยละ 10.2 พื้นที่แหล่งน้ำลดลงร้อยละ 4.3 ส่วนพื้นที่ป่าเศรษฐกิจมีพื้นที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 6.3 การใช้ที่ดินทางการเกษตรหลายประเภท เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพดมีพื้นที่ลดลง โดยมันสำปะหลังลดลงร้อยละ 9.2 ข้าวโพดลดลงร้อยละ 19.1 ส่วนอ้อย และข้าว กลับมีพื้นที่เพิ่มขึ้นโดยอ้อยเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 28.3 และข้าวเพิ่มขึ้นร้อยละ 9.2 และในระหว่างปี **พ.ศ. 2543-2550** พื้นที่ป่าเบญจพรรณและป่าเศรษฐกิจมีพื้นที่ลดลง ทั้งนี้ป่าเบญจพรรณลดลงร้อยละ 23.2 ป่าเศรษฐกิจลดลงร้อยละ 3.2 ในทางตรงกันข้ามพื้นที่ป่าชุมชนและที่สาธารณะกลับมีพื้นที่เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 21.8 แหล่งน้ำมีพื้นที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 3.8 และข้าวโพดมีพื้นที่เพิ่มขึ้นร้อยละ 19.1 ส่วนการใช้ที่ดินทางการเกษตรประเภทอื่นๆ เช่น อ้อย ข้าว และมันสำปะหลัง มีพื้นที่ลดลง โดยอ้อยลดลงร้อยละ 8 ข้าวลดลงร้อยละ 6 และมันสำปะหลังลดลงร้อยละ 2.9 ตามลำดับ

ตาราง 3 ร้อยละการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในจังหวัดกาญจนบุรี ระหว่างปี พ.ศ. 2521 -2550

ระหว่างปี พ.ศ.	การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน							
	ป่า เบญจพรรณ	ป่าเศรษฐกิจ	ป่าชุมชนและ ที่สาธารณะ	อ้อย	ข้าว	มันสำปะหลัง	ข้าวโพด	แหล่งน้ำ
พ.ศ. 2521 - 2532	-20.0	4.8	4.2	-8.0	1.2	11.5	1.0	-5.6
พ.ศ. 2532 - 2543	-16.2	6.3	-10.2	28.0	9.2	-9.2	-19.1	-4.3
พ.ศ. 2543 - 2550	-23.2	-3.2	21.8	-8.0	-6.0	-2.9	19.1	3.8

ที่มา: ฐานข้อมูลภูมิสารสนเทศโครงการกาญจนบุรี

ในขณะที่การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินก็สามารถสังเกตได้จากพื้นที่การศึกษาในเขตอำเภอนางรองเช่นกัน ดังเช่นในรูปที่ 1 ซึ่งเป็นข้อมูลภาพถ่ายทางอากาศของอำเภอนางรองซึ่งให้เห็นการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกของอำเภอนางรอง ที่ในอดีตเป็นพื้นที่ ๆ มีความหนาแน่นของป่าไม้ แต่ในเวลาถัดมาได้มีการขยายตัวของเขตพื้นที่เมือง ถนนสายหลัก และสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ เพราะถือปฏิบัติตามการส่งเสริมที่สนับสนุนโดยนโยบายของรัฐบาล ที่ไม่เพียงแต่จะจัดหาตลาดรับซื้อที่ให้แก่เอกชนดำเนินการอย่างเข้าถึงในพื้นที่ดังกล่าว ยังก่อตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร พร้อมกับให้มีการรวมตัวของกลุ่มเกษตรกรในการจัดตั้งสหกรณ์สำหรับเป็นแหล่งสนับสนุนเงินกู้แก่หมู่สมาชิกด้วย

นอกจากนี้ผลสะท้อนจากการเปลี่ยนแปลงประชากร เช่น การลดอัตราการเกิดทำให้ขนาดและโครงสร้างของครัวเรือนเปลี่ยนแปลงจากครัวเรือนขยายเป็นครัวเรือนเดี่ยว พร้อมกับคุณภาพชีวิตทางการศึกษาและสุขภาพของประชากรได้รับการพัฒนา เช่น การมีโรงเรียนขยายโอกาสในหมู่บ้าน การมีสถานอนามัย การมีไฟฟ้าที่เข้าถึงครัวเรือน และการมีการคมนาคม อันเป็นเครือข่ายถนนที่เชื่อมต่อระหว่างเขตเมืองกับเขตชนบทที่เป็น การรุกพื้นที่ป่าเพื่อตัดเป็นถนน มีการขยายผิวจราจรให้กว้างช่วยให้รถบรรทุกขนาดใหญ่สามารถเข้าถึงบริเวณพื้นที่ปลูกพืชไร่ได้ง่าย ช่วยให้ผลผลิตถูกนำสู่โรงงานที่รับซื้อและแปรรูปได้สะดวก ที่สำคัญยังการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่เป็นทางหลวงชนบทที่มีมากขึ้นได้เอื้อให้เกิดการย้ายถิ่นของประชากรวัยแรงงานเข้าสู่เขตเมืองทั้งเพื่อการศึกษาต่อและการทำงานในภาคบริการและอุตสาหกรรม จึงมีการใช้เครื่องจักรทางการเกษตร เช่น รถแทรกเตอร์ รถเกี่ยวข้าว รถดำนา รถปลูกอ้อย รถปลูกมันสำปะหลัง รถหว่านข้าว เครื่องสูบน้ำ ฯลฯ ที่เป็นเครื่องทุ่นแรง ที่เชื่อว่าจะลดต้นทุน ประหยัดเวลา และสามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกได้มาก

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปแล้วว่าระบบโลกในปัจจุบัน ประเทศที่เป็นผู้ผลิตอุตสาหกรรมบางอย่าง ไม่จำเป็นต้องมีวัตถุดิบเอง ในทางตรงกันข้ามจะใช้ระบบความร่วมมือทางการค้า ในการซื้อวัตถุดิบสำหรับสนับสนุนห่วงโซ่การผลิตของตน ตัวอย่างเช่น ประเทศจีนมีประชากรมากที่สุดในโลก และอุตสาหกรรมยานยนต์กำลังเติบโตเพราะไม่เพียงแต่จะผลิตรถยนต์จำหน่ายให้กับประชากรของตนเองที่มีอุปสงค์สูงมากยังส่งออกสู่ตลาดโลกด้วยจึงต้องการยางพาราที่ใช้ในการผลิตยางรถยนต์อย่างมาก ส่งผลให้รัฐบาลไทยมีนโยบายสนับสนุน

ให้เกษตรกรปลูกยางพาราในทุกภาคของประเทศเพื่อส่งออกสู่ตลาดจีน เช่น เดียวกันที่ประเทศจีนก็มีความต้องการในการรับซื้อไม้ยูคาลิปตัสเพื่อผลิตกระดาษซึ่งประเทศไทยได้ขานรับที่จะเป็นผู้ส่งให้การปลูกยางพาราและยูคาลิปตัสจึงมีมากในพื้นที่ภาคตะวันตก เช่น ในจังหวัดกาญจนบุรีและในพื้นที่ของอำเภอนางรองด้วย อย่างไรก็ตาม แม้พืชเศรษฐกิจที่แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่เปลี่ยนจากพื้นที่ป่าในอดีตมาเป็นพืชไร่ในปัจจุบันจะมีคล้ายกันบ้างดังอธิบายแล้ว แต่ความแตกต่างของพืชคลุมดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบางชนิดจะไม่มีเหมือนที่ในโครงการกาญจนบุรีที่ได้แก่การปลูกพืชตระกูลถั่ว เช่น ถั่วเหลือง ถั่วพักยาว พืชสวนครัวที่จะปลูกเป็นพื้นที่กว้าง อาทิ พริก มะเขือยาว ฯลฯ ทำให้เป็นการปลูกได้หลายครั้งหน้าผิวดินจะยังคงเขียวขจีอยู่ตลอดที่จะส่งผลสู่ระบบนิเวศชั้นบรรยากาศ ซึ่งแตกต่างกับในพื้นที่ของโครงการนางรองที่หลังจากการเก็บเกี่ยวอ้อย ข้าวโพด และมันสำปะหลัง มักจะมีการพักดินทำให้สภาพผิวเปลือกโลกถูกปล่อยโล่ง ความร้อนขยายตัวขึ้นสู่บรรยากาศได้เร็ว สาเหตุที่สำคัญทำให้เกษตรกรไม่สามารถปลูกพืชหมุนเวียน เช่น พืชตระกูลถั่วต่างๆได้อย่างภาคตะวันตก เพราะในบางพื้นที่ขาดการชลประทานที่เข้าถึงต้องทำไร่ออาศัยน้ำฝนเท่านั้น

รูปที่ 1 การขยายตัวพื้นที่เพาะปลูกในพื้นที่โครงการนางรอง

สรุป

เมื่อกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ประชากรและการใช้ที่ดินจากการเปรียบเทียบระหว่างในพื้นที่ของภาคตะวันตกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เน้นการเปรียบเทียบข้อมูลจากโครงการกาญจนบุรีและโครงการนางรองจะเห็นว่า เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากรที่เป็นผลมาจากการลดลงของอัตราเกิด การย้ายถิ่นของสมาชิกในครัวเรือนเพื่อการศึกษาและ/หรือเพื่อการทำงานในเขตเมือง ก่อให้เกิดการเลือกใช้เครื่องจักรทางการเกษตรเพื่อทดแทนแรงงาน (Boserup, 1981; Bilborrow & Geores, 1992) ประกอบกับอีกเหตุผลหนึ่งคือ นโยบายภาครัฐที่มุ่งให้การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกที่ได้แก่ การมีตลาดทางการเกษตรรองรับสินค้าที่อยู่ใกล้พื้นที่ทั้งสองแห่ง ไม่ว่าจะเป็นในจังหวัดกาญจนบุรีและโครงการนางรอง ก่อผลในการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชทางเศรษฐกิจในลักษณะที่คล้ายกัน กล่าวคือในระดับโลกได้แก่ตลาดร่วมยุโรปที่เป็นแหล่งรับซื้อสินค้าหลัก และข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ พร้อมๆ กับการรับซื้ออ้อยที่นำไปใช้ในการผลิตพลังงานทดแทน เช่นเดียวกับยางพารา และยุคาลิปตัสต่างมีตลาดต่างประเทศรับซื้อที่ชัดเจนทั้งประเทศจีนและกลุ่มประเทศยุโรปเช่นกัน

นอกจากนี้ ในแต่ละส่วนของจังหวัดกาญจนบุรี และจังหวัดใกล้เคียง เช่น จังหวัดราชบุรี ในภาคตะวันตก ขณะที่ในจังหวัดบุรีรัมย์ และจังหวัดนครราชสีมา ที่อยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นบริเวณที่ใกล้กับอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์จะมีตลาดกลางรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรที่เป็นวัตถุดิบทั้งของภาครัฐ สหกรณ์การเกษตร และบริษัทเอกชน เพื่อทำการแปรรูป ก่อนส่งออกต่างประเทศ กล่าวคือมีทั้งโกดังรับซื้อหัวมัน ลำปะหลังสด มันลำปะหลังแห้ง พร้อมการแปรรูปเป็นแป้ง และ/หรือ การแปรรูปอ้อยเป็นน้ำตาล ที่นับได้ว่ามีตลาดที่รับซื้อเข้าถึงทำให้สะดวกในการขายผลผลิต

ขณะเดียวกัน แหล่งทุนเงินกู้ทางการเกษตรที่มีภารกิจหลักในการสนับสนุนกิจกรรมการเพาะปลูกพืชเหล่านี้ อาทิ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร สหกรณ์การเกษตร ตลอดจนธนาคารพาณิชย์อื่นๆ อีกมากได้เข้าถึงเช่นกัน จึงเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะการใช้ที่ดินนี้ด้วย สำหรับไม้ยืนต้นที่เป็นผลไม้ อาทิ มะม่วง มะพร้าว ทุเรียน เงาะ ฯลฯ ไม่เพียงแต่มีตลาดรับซื้อในพื้นที่ เช่น ตลาดสดในระดับตำบล และอำเภอ ยังมีพ่อค้าคนกลางจากตลาดกลางเกษตรกรจากภาคต่างๆ เข้ารับซื้อถึงสวน จึงมีผลทำให้เกษตรกรมุ่งการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินเพื่อผลผลิตพืชเศรษฐกิจข้างต้นเพื่อการจำหน่าย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2530). *แผนพัฒนาการใช้ที่ดิน จังหวัดบุรีรัมย์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานพัฒนาที่ดิน.
- _____. (2539). *การใช้ที่ดินของประเทศไทยรายจังหวัด*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- _____. (2543). *การใช้ที่ดินของประเทศไทยรายจังหวัด*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2546). *การติดตามการเปลี่ยนแปลงที่ดินของประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กรมพัฒนาที่ดิน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- ปราโมทย์ ประสาทกุล และพิมลพรรณ อิศรภักดี. (2543). *ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการย้ายถิ่นของชาวชนบท: กรณีศึกษาของอำเภอ นางรอง จังหวัดบุรีรัมย์*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Alberta Industrial Heartland. (2001). *Land use concepts: planning parameter*. Retrieved 22 February 2006: http://www.sturgeoncounty.ab.ca/heartland/may_2land.html.
- Bilsborrow, R. E., & Geores, M. (1992). *Rural Population Dynamics and Agricultural Development: Issues and Consequences Observed in Latin America*. New York: The Cornell International Institute for Food, Agriculture and Development (CIFAD).
- Boserup, E. (1981). *Population and Technological Change: A Study of Long - Term Trends*. New York: The University of Chicago Press.
- Dumond, D. E. (1965). Population growth and cultural change. *Southwestern Journal of Anthropology* 21: 302 - 324.
- Entwisle, B., Walsh, S. J., & Rindfuss, R.R. (1997). *Population growth and the extensification of agriculture in NangRong, Thailand*. University of North Carolina at Chapel Hill. Unpublished manuscript.
- Entwisle, B., Chamratthirong, A. (1998). Landuse/land - cover and population dynamics, Nang Rong, Thailand. In D. Liverman, E. F. Moran, R.R. Rindfuss & P.C. Stern (Eds.), *People and pixels: Linking remote sensing and social science* (pp. 121 - 144). Washington D.C.: National Academy Press.
- Evans, T. P., & Moran, E. F., (2002). Spatial integration of social and biophysical factors related to land cover change in Nang Rong district, Burirum, Thailand. *Population and Development Review*, 28: 165 - 186.
- Food and Agriculture Organization. (1970). National Seminar on Land Problems and Policies in Thailand, Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO, FAO Regional Office, Bangkok, Thailand, 9 - 13 February, 1970.
- Gibson, C. C., McKean, M. A., & Ostrom, E. (2000). *People and forests: communities, institutions, and governance*. Retrieved 22 February 2006 : http://dizzy.library.arizona.edu/ej/jpe/Volume_8/1001_rosenberg.html.
- Land Development Department. (1984). *Report of Kanchanaburi Land Use*. Bangkok: Land Use Planning Division, Land Development Department.
- Nahal, I. (1997). Renewable natural resources degradation and desertification in Syria. In Baraket, H. N., Hegazy A.K.(Eds.), *Review in Ecology: Desert Conservation and Development*. Cairo: Cairo University.
- National Statistical Office. (1983). *1980 Population and housing census, Kanchanaburi*. Bangkok: National Statistical Office.
- Royal Forest Department. (2009). *Forest land assessment by province*. Retrieved 29 June 2009: <http://www.forest.go.th/stst/stst50/TAB2.htm>, Royal Forest Department.

ประชากร
และสังคม
2554

การสร้างเสริมพลังอำนาจ ชุมชนชาวนาและพลัฟร์ที่เกิดขึ้น ผ่านกระบวนการค้นคว้าใหม่ทางการวิจัย: ประสบการณ์จากอำเภออุบลรัตน์ ศรีสะเกษ

Farmer Community's Empowerment Through The Use of A New Research
Paradigm: Experiences from Khu - Kan District, Srisaket Province

อรัทัย อารจอำ Orathai Ard-am¹

บทคัดย่อ

การพัฒนาคุณภาพชีวิตชาวนา อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นความพยายามที่จะใช้ทั้งการวิจัย และการปฏิบัติเพื่อ
ก่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชน โดยมีกระบวนการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชนเป็นตัวเร่ง และที่สำคัญที่สุด
คือ ชาวนาต้องเปลี่ยนกระบวนการค้นคว้าหรือวิธีคิดเกี่ยวกับตนเอง โดยการวิจัยด้วยตนเองและแบบแผนการผลิตของตน พร้อมๆ กับการ
ทดลองต่างๆ ด้วยตนเอง สำหรับการวิจัยโดยนักวิชาการจากภายนอกนั้นเป็นเพียงการวิจัยเสริมเพื่อรวบรวมองค์ความรู้ที่เกิดขึ้น
จากการปฏิบัติ ผลที่เกิดขึ้น ก็คือ ทำให้ชาวนาเปลี่ยนแปลงวิธีคิดและลงมือปฏิบัติ จนเกิดผลผลิต ผลลัพธ์และผลกระทบต่างๆ ทั้ง
ทางตรงและทางอ้อมมากมาย หลายประเภท หลายมิติ หลายระดับ โดยเฉพาะการฟื้นฟูระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง ที่เกื้อกูล
ทั้งชีวิตคน พืช สัตว์ ดินไม้และธรรมชาติขึ้นมาใหม่ ด้วยการลดการพึ่งพาสารเคมี และหันมาใช้ปุ๋ยชีวภาพและสารธรรมชาติต่างๆ
พร้อมๆ กับการเกิดองค์ความรู้ที่มาจากการปฏิบัติ หรือการรู้แจ้งเห็นจริงจากการลงมือปฏิบัติ หรืออาจเรียกว่า “ความรู้พื้นบ้าน”
ซึ่งเป็นความรู้ที่กินได้ สัมผัสได้ เป็นประโยชน์ต่อชาวนาและชุมชน เพราะเป็นเรื่องจริงของชีวิตชาวนา

Abstract

The farmers' quality of life development in Khu-Kan District has adopted a new research paradigm; so-called 'practice-based research'. This paradigm is seen as a solution to many problems in the community because farmers are supported to research their own 'inner-selves' and their production patterns. The core elements of "practices" are subsistence economy, integrated organic farming, and biological fertilizer production and utilization. Change in health risk behaviors are evidently accelerated through psychological, organizational, community and social empowerment strategies. It is found that the interaction between research and practice, including the empowerment process has holistically brought about a lot of outputs and outcomes and has impacted at many levels and in all dimensions. One of the most important outputs is their own indigenous knowledge derived through practices or learning experiences. According to the farmers' perspective, this kind of knowledge is considered as eatable because it is useful for their lives.

¹ รองศาสตราจารย์ ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

1. บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของพื้นที่-ท่าไม้จึงเป็น อ.ชุนธุ์ ศรีสะเกษ และท่าไม้ จึงจำเป็นต้องใช้กระบวนการค้นคว้าใหม่ทางการวิจัย และการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกให้กับชุมชนชาวนา หรือเกษตรกรยุคใหม่ในอำเภอชุนธุ์ จากการที่คณะทำงานได้มีโอกาสลงไปประเมินผลโครงการต่างๆ ที่ได้รับการสนับสนุนทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพในพื้นที่นี้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา คณะทำงานจึงมีโอกาสได้รู้จักกับทีมงานที่เข้มแข็งของอำเภอชุนธุ์ ศรีสะเกษ ซึ่งได้รับทุนในการดำเนินงานรณรงค์และควบคุมปัญหาไข้เลือดออกในชุมชน (ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2547-2548) และเนื่องจากคณะทำงานได้ใช้กลยุทธ์การประเมินผลแนวใหม่ที่เรียกว่า “การประเมินแนวเสริมพลัง” (Empowerment Evaluation) (อรัญญา อาจอ่ำ, 2549, 2550; Fetterman, 1996, 2001) ซึ่งเป็นการค้นหาว่า ชุมชนหรือโครงการประสบผลสำเร็จแล้วแค่ไหน และถ้าประสบผลสำเร็จ สิ่งนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร อะไรคือปัจจัย-องค์ประกอบที่สำคัญ และเราจะสามารถขยายผลของความสำเร็จดังกล่าวไปยังเรื่องอื่นๆ ได้หรือไม่ อย่างไร ยังมีอะไรอีกบ้าง ที่ควรจะดำเนินการร่วมกัน เพื่อให้ประสบผลสำเร็จมากยิ่งขึ้น ชุมชนหรือผู้ได้รับการประเมินมีศักยภาพในด้านใดอยู่แล้วบ้าง และต้องการได้รับการเสริมศักยภาพในด้านใดเพิ่มเติม หรือถ้ายังไม่ประสบผลสำเร็จมากเท่าใดนัก เป็นเพราะอะไร ปัจจัย-องค์ประกอบที่เกี่ยวข้องมีอะไรบ้าง มีความสำคัญในระดับไหน เป็นอย่างไร และจะสามารถร่วมกันปรับปรุง-แก้ไขให้ดีขึ้นได้อย่างไร อะไรคือบทเรียนที่สำคัญของการทำงาน การขับเคลื่อนเพื่อแก้ไขปัญหา หรือการพัฒนาสิ่งต่างๆ ที่ต้องการให้ดีขึ้น ฯลฯ

จากการที่มีบทบาทเป็นผู้ประเมินผลแนวเสริมพลัง จึงทำให้มองเห็นโอกาสในการทำงานเชิงการสนับสนุนชุมชนในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านวิชาการและด้านการเสริมพลัง (Empowerment) ทั้งนี้ เพื่อให้เกิดการขยายผลลัพธ์-ผลกระทบเชิงบวกต่างๆ ที่ทางชุมชน โรงพยาบาลชุนธุ์ และสำนักงานสาธารณสุขอำเภอชุนธุ์ได้ดำเนินการร่วมกันมาทั้งหมด ให้ได้ผลมากยิ่งขึ้น หรือครอบคลุมพื้นที่ต่างๆ มากยิ่งขึ้น (นอกเหนือจากเรื่องการควบคุมปัญหาไข้เลือดออก พบว่า ชุมชนได้ดำเนินการด้านต่างๆ ต่อเนื่องในช่วงปี พ.ศ. 2549-2550 โดยเฉพาะการสื่อสารเพื่อแก้ไขปัญหาจากฐานของชุมชน) รวมทั้ง ความพยายามที่จะทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนการผลิตทางการเกษตรเพื่อให้เอื้อหรือเกื้อกูลต่อสุขภาพของทุกคนมากยิ่งขึ้น โดยทางชุมชน (นำทีมโดย เคนชัย ดอกพอง และอารี บุตรสอน ซึ่งเป็นลูกหลานของคนในท้องถิ่น) ได้พยายามสร้างเครือข่ายที่เรียกว่า “เครือข่ายเกษตรกรที่เอื้อต่อสุขภาพ” การลงพื้นที่แต่ละครั้งนั้น ทีมประเมินผล (ซึ่งต่อมาได้แสดงบทบาทเป็นผู้สนับสนุนการเรียนรู้และเชื่อมประสาน และเป็นนักวิจัย-วิเคราะห์กระบวนการขับเคลื่อน) ได้แสดงบทบาทในการช่วยคิด ช่วยมอง ช่วยป้อนข้อมูล ช่วยตั้งคำถาม และหม่อมองในเชิงการสะท้อนกลับ (reflection) และยังได้พยายามกระตุ้นให้มีการประเมินตนเองของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย (self-evaluation) ฯลฯ ซึ่งพบว่าการทำงานของชุมชนและทีมงานทุกระดับมีความน่าสนใจ และยังสามารถก่อให้เกิดผลผลิต ผลลัพธ์ และผลกระทบต่างๆ เพิ่มขึ้นชัดเจนมากมายหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้พบว่า “ศักยภาพของชุมชน” ที่ควรได้รับการเสริมสร้าง-ส่งเสริม-ขยายผลให้มากขึ้น เพื่อจัดการแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่มีอีกหลายประการของชุมชนร่วมกัน และเพื่อเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่งของชุมชนในการดำเนินการด้านต่างๆ ร่วมกันต่อไปได้อย่างประสบผลสำเร็จนั้นมีอยู่มากมาย โดยเฉพาะศักยภาพและ/หรือขีดความสามารถ-สมรรถนะ 3 ด้าน ดังต่อไปนี้คือ

- 1) ความตื่นตัว ความกระตือรือร้น ความตระหนัก ความร่วมมือในหลายๆ ระดับ และการยอมรับความจริงต่างๆ ที่เกิดขึ้น ที่เป็นอยู่ พร้อมเรียนรู้ ปรับเปลี่ยน
- 2) ชาวบ้านสามารถรวมตัวกันค้นหามาตรการต่างๆ ในการสู้รบกับปัญหาไข้เลือดออกได้เป็นอย่างดี ทำให้ประสบผลสำเร็จในการควบคุมปัญหาไข้เลือดออกในชุมชนได้อย่างชัดเจน (โดยมีข้อมูลเชิงประจักษ์ยืนยัน)
- 3) มีผู้นำกระบวนการขับเคลื่อนที่มีการศึกษาสูง มีความตระหนัก และมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อชุมชน สาธารณะ-ส่วนรวม ความเป็นอยู่ของชาวบ้าน และยังเป็นลูกหลานของชาวบ้าน ทำให้ไม่มีช่องว่างในด้านต่างๆ ทั้งด้านการสื่อสาร การเข้าใจในปัญหาที่แท้จริงของชุมชน และการเข้าใจในศักยภาพและข้อจำกัดของชาวบ้านและชุมชน หรือการมองเห็นปัญหาต่างๆ ได้ตามความเป็นจริงอย่างที่เป็นอยู่จริง (realistic)

สิ่งเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นศักยภาพเชิงบวกของชุมชน ที่ควรได้รับการขยายผลหรือใช้เป็นทุนทางปัญญา ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนทางวัฒนธรรมเพื่อจัดการปัญหาต่างๆ ได้ต่อไปอย่างต่อเนื่อง โดยชุมชน เพื่อชุมชน และเป็นของชุมชน แต่ก็ พบว่า การแก้ไขปัญหาเรื่องการไข้เลือดออก ผ่านการดำเนินโครงการเกษตรกรรมที่เอื้อต่อสุขภาพนั้น ไม่ใช่เรื่องที่จะดำเนินการได้อย่างง่ายๆ หรือดำเนินการด้วยวิธีการศึกษาดูงาน พูดคุย หรือกระตุ้นให้ลงมือทำ โดยไม่มีกระบวนการอื่นๆ ที่สำคัญๆ เข้ามาเสริมได้ต่อไปอีกแล้ว แต่ในทางตรงกันข้าม การขับเคลื่อนเรื่องนี้เป็นเรื่องที่ใหญ่มาก และต้องการการเปลี่ยนผ่าน (transformation) อย่างมีแผน มีขั้นตอน มียุทธศาสตร์หรือกลยุทธ์ที่เฉียบคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนผ่านในเชิงของวิธีคิดหรือกระบวนทัศน์ มีความสำคัญอยู่ในลำดับแรกเลยทีเดียว (first priority) และสิ่งที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง ก็คือ การฟื้นฟูชุมชนด้วยตัวของชุมชนเอง โดยได้รับการสนับสนุน การกระตุ้น/การสร้างแรงจูงใจ และการอำนวยความสะดวกจากหน่วยงานวิชาการที่มีศักยภาพและความสนใจในการทำงานเชิงสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชน และการฟื้นฟูชุมชน น่าจะเป็นทางออกที่ดีที่สุด ถ้าชุมชนอยากทดลองทางเลือกใหม่ ๆ

สำหรับการปรับวิธีคิดหรือกระบวนทัศน์ของชาวนาและชุมชน เป็นเรื่องที่สำคัญมาก และมากพอๆ กับการปรับกระบวนทัศน์ของนักวิชาการและนักวิจัยจากสถาบันทางวิชาการ และประเด็นคำถามที่สำคัญยิ่งในกรณีการปรับกระบวนทัศน์ของชาวนา ให้หันมาคิดใหม่ และมองเห็นศักยภาพของตนเองและชุมชนของตนนั้น จะทำได้อย่างไร? ซึ่งเป็นประเด็นท้าทายทั้งในเชิงการวิจัยและในเชิงการปฏิบัติการ เพราะถ้ายังปรับวิธีคิดขององคาพยพทั้งหมดที่เกี่ยวข้องไม่ได้ โดยเฉพาะชาวนา-ผู้แบกรับชะตากรรมต่างๆ ไว้เป็นเวลานานมาก (จนกลายเป็นเรื่องธรรมดา หรือมองว่ามันก็ต้องเป็นไปเช่นนั้นเอง) ก็ยากที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนสิ่งอื่นๆ ตามมา ไม่ว่าจะเป็นวิถีการดำรงชีวิต และพฤติกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พฤติกรรมการลด ละ เลิกการใช้สารเคมีต่างๆ นั้นจะมีความเป็นไปได้อย่างไร และจะทำอย่างไร จึงจะเกิดความยั่งยืน? สิ่งเหล่านี้ ล้วนเป็นความท้าทาย และต้องการการลงมือปฏิบัติควบคู่กันไปกับกระบวนการวิจัย ที่ทุกฝ่ายที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ล้วนต้องมีการปรับวิธีคิดร่วมกันทั้งสิ้น ทั้งฝ่ายสนับสนุนจากภายนอกและฝ่ายชุมชน และยังจำเป็นต้องเป็นการปรับกระบวนทัศน์หรือวิธีคิดแบบ 360 องศาทั่วๆ ไป เพราะปัญหาของชาวนา เป็นปัญหาที่รอ

ต่อไปไม่ได้อีกแล้ว และยังเป็นปัญหาที่ไม่สามารถใช้กระบวนการทัศน์และกระบวนการ/วิธีการแบบเดิมๆ ในการทำงาน หรือการวิจัยในแนวเดิมๆ ได้อีกต่อไปแล้วเช่นเดียวกัน จึงนำมาสู่การทำงานร่วมกันด้วยวิธีคิดและกระบวนการทัศน์แบบใหม่ (Habermas, 1972; Held, 1989; ชาย โพธิ์สิตา, 2553) ทั้งนี้ คณะทำงานจากภายนอกชุมชนได้แสดงบทบาทเป็นผู้กระตุ้น ผู้เอื้ออำนวยในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ผู้สนับสนุนทุกด้าน โดยเฉพาะด้านวิชาการ และผู้เชื่อมโยงทุกฝ่ายเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะในช่วงแรกๆ แต่เมื่อกระบวนการดำเนินไป ชุมชนเกิดศักยภาพมากขึ้น มีแกนหลักในท้องถิ่นที่ได้รับการเสริมศักยภาพ โดยเฉพาะในเชิงกระบวนการทัศน์ใหม่ ทำให้ทีมงานจากภายนอก โดยเฉพาะหัวหน้าทีม ได้ปรับมาสู่บทบาทในเชิงการวิเคราะห์กระบวนการและการรวบรวมองค์ความรู้ หรือการเป็นนักวิจัยปฏิบัติการ หรือเป็นนักสร้างความรู้พื้นฐานการปฏิบัติ (practice-based knowledge) นั่นเอง

2. ปัญหาของชาวนา - เกษตรกรยุคใหม่ เป็นเรื่องที่ไม่ได้อีกแล้ว

- **ปัญหาที่สำคัญของชาวนาอำเภออุซันต์** คือ ขาดการสนับสนุนที่ถูกต้องจากหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ขาดความเชื่อมั่นในตนเอง ถูกเอารัดเอาเปรียบมานาน ต้นทุนการผลิตสูง แต่ราคาผลผลิตต่ำ ไม่สามารถกำหนดราคาขายข้าวหรือผลผลิตต่างๆ ด้วยตนเองได้ ทั้งๆ ที่เป็นผู้ผลิต ทำให้ขาดทุนย่อยยับอยู่เสมอๆ รายรับไม่พอกับรายจ่าย มีหนี้สิน นอกจากนี้ สิ่งแวดล้อมทางกายภาพและสังคมก็เสื่อมโทรมลงเป็นลำดับ ดินแข็ง เพราะถูกใช้ในการผลิตตลอดทั้งปี โดยไม่มีการฟื้นฟูสภาพ (เพราะต้องเร่งผลิตให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้) แต่ผลที่ได้รับกลับตรงกันข้าม คือ ยิ่งผลิต ยิ่งทำงานหนัก ก็ยิ่งทำให้ผลผลิตตกต่ำ ทำให้จำเป็นต้องใช้สารเคมีแบบโหมกระหน่ำเพิ่มขึ้น ทำให้สภาพของดินขาดปุ๋ยที่มีอยู่ตามธรรมชาติลงไปทุกวัน จนเกือบจะยากแก่การฟื้นฟู และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะต้องเพิ่มปริมาณการใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้นอีก ทำให้ค่าใช้จ่ายด้านนี้ก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว เป็นวงจรต่อเนื่องอยู่เช่นนี้ มานานเท่านาน
- **ปัญหาการขาดแคลนแหล่งน้ำ** ทำให้จำเป็นต้องอพยพเข้าเมืองหางานทำ เพื่อเลี้ยงชีพ ทำให้สุขภาพเสื่อมโทรม เพราะทำงานหนัก จำเป็นต้องปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ ไม่ได้อยู่กันเป็นครอบครัวที่อบอุ่น ทำให้สุขภาพจิตไม่ดี เครียด
- **ปัญหาโรคมะเร็ง** อัตราการเป็นโรคมะเร็งของประชากรในจังหวัดศรีสะเกษนั้น อยู่ในลำดับต้นๆ ของประเทศ และจากผลการตรวจสอบสารเคมีหรือสารฆ่าแมลงในเลือดของเกษตรกรจำนวน 2,850 คน ดำเนินการโดย สำนักงานสาธารณสุขอำเภออุซันต์ เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2551 พบว่า มีระดับสารเคมีที่ใช้ฆ่าแมลงในระดับที่เสี่ยงจำนวน 739 คน (ร้อยละ 25.9) และระดับไม่ปลอดภัยจำนวน 318 คน (ร้อยละ 11.2) หรือเมื่อรวมกันแล้วคิดเป็นเกือบร้อยละ 40 หรือเกือบครึ่งหนึ่งของเกษตรกรที่ได้รับการตรวจสอบทั้งหมดในครั้งนี้ ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรนิยมใช้สารเคมีหรือสารฆ่าแมลงกันเป็นจำนวนมาก ข้อมูลของสำนักงานสาธารณสุขอำเภออุซันต์และโรงพยาบาลอุซันต์ จึงมีนัยสำคัญต่อการขับเคลื่อนเป็นอย่างยิ่ง เพราะมีส่วนที่ช่วยทำให้ทุกคนหันกลับมาพิจารณาว่า “แล้วแต่ละคนกำลังมีชีวิตอยู่กันไปเพื่ออะไร ทำไมเราจึงต้อง ทำงานหนัก ได้ผลตอบแทนน้อย แต่ต้อง

เผชิญกับความเสี่ยงต่าง ๆ และสุขภาพเสื่อมโทรมทุกด้านเช่นนี้?” ความตระหนักปณิธาณกังวล
ปนกับความสับสน นำไปสู่การวิเคราะห์ปัญหาพร้อมกันด้วยหลักของศาสนาพุทธ

- **เริ่มต้นการวิเคราะห์ปัญหาด้วยหลักอริยสัจ 4** การทำงานของโครงการฯ ได้เริ่มต้นจากจุดที่ชาวบ้านและชุมชนรู้ เข้าใจ สนใจ คือ การมองปัญหาของตนเองด้วยหลักอริยสัจ 4 ทำให้ชาวบ้านมองเห็นปัญหา หรือรู้ปัญหาของตนเองและชุมชนได้อย่างชัดเจน (ทุกข์) ว่าปัญหาที่มีอยู่หรือเป็นอยู่นั้นเกี่ยวข้องกับอะไรบ้าง สาเหตุมาจากไหน (สมุทัย) หรือเกิดความเข้าใจในระดับหนึ่ง และสิ่งที่อยากเห็นร่วมกันคืออะไร (นิโรธ) และจะต้องทำอะไร อย่างไร จึงจะนำไปสู่สิ่งที่ต้องการเห็นร่วมกันได้ (มรรค) เสริมด้วยการวางแผนด้วยเครื่องมือที่เรียกว่า “แผนที่ผลลัพธ์” (Outcome Mapping)² โดยในขั้นเริ่มต้นการขับเคลื่อนนั้น ได้มีการจัดเวทีกลุ่มผู้ริเริ่มกระบวนการร่วมกันทั้งหมดจำนวน 300 คน โดยในเวทีดังกล่าว ได้ร่วมกันกำหนดว่าจะต้องทำอะไร อย่างไร จึงจะไปสู่จุดนั้นได้ ผลที่ต้องการให้เกิดขึ้นในแต่ละขั้นตอนคืออะไร จะดูจากอะไรหรือดูได้อย่างไรว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นเป็นลำดับ เป็นต้น
- **วัตถุประสงค์ของการขับเคลื่อน/การทำงาน/การวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกันคือ**
 - 1) เพื่อกระตุ้นและสนับสนุนชาวนา-เกษตรกรยุคใหม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการใช้สารเคมี หรือลดการใช้สารเคมี เพื่อแก้ไข ป้องกันปัญหาสุขภาพ และลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน
 - 2) เพื่อสนับสนุนให้ชุมชนอำเภอชุมพวง ศรีสะเกษ เกิดการเปลี่ยนแปลง/เปลี่ยนผ่านเป็นชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง
 - 3) เพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชนในทุกด้าน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนโดยชุมชน เพื่อชุมชน และเป็นของชุมชน
 - 4) เพื่อรวบรวมองค์ความรู้จากการทำงานและการปฏิบัติการต่าง ๆ ร่วมกัน ทำให้มองเห็นกระบวนการทำงาน และสามารถแบ่งปัน-ถ่ายทอดประสบการณ์สู่พื้นที่อื่น ๆ ที่มีปัญหาดคล้ายคลึงกันต่อไป
- **โจทย์การวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมของชุมชน** คือ ทำอย่างไร จึงจะทำให้ชีวิตของแต่ละคนและชุมชนเกิดการฟื้นตัว และทำอย่างไร จึงจะทำให้ผลประโยชน์ของชาวนาและชุมชน อยู่ที่ตัวชาวนาและชุมชน หรือคนในชุมชน/ชาวบ้าน/ชาวนาได้รับประโยชน์จากสิ่งที่ตนเองทำเต็มที่ มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น มีความมั่นคงในชีวิตในระดับหนึ่ง และมีปิติสุขมากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่หรือมากกว่าในช่วงที่ผ่านมา ที่คนส่วนใหญ่ค่อนข้างมีความทุกข์ จะทำได้อย่างไร?

² ซึ่งเป็นเครื่องมือที่ได้รับการพัฒนาขึ้นโดยนักวิชาการในแคนาดา (Earl, Carden & Smutylo, 2004) และพบว่าได้กลายเป็นเครื่องมือที่มีพลัง ได้รับการตอบรับจากนานาประเทศ และมีการนำไปใช้ในการวางแผนชุมชนในหลายๆ ประเทศ สำหรับในประเทศไทย ได้มีการแปลเป็นภาษาไทยโดย พิกุล สิทธิประเสริฐกุล และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล บรรณาธิการโดย อรทัย อาจอ้า (2547, 2548) และได้มีการนำมาใช้กันอย่างแพร่หลายในบริบทต่างๆ ทั่วประเทศเช่นกัน โดยเฉพาะแผนงาน/โครงการ/องค์กรต่างๆ ที่ได้รับการสนับสนุนทุนหรืองบประมาณจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (ส.ส.ส.)

3. ความเข้มข้นของการวิจัยใหม่ใน 2 ระดับ: บนพื้นฐานการบูรณาการแนวคิดสำคัญ

ด้วยโจทย์ที่มีอยู่ดังกล่าวข้างต้น จึงนำไปสู่การออกแบบการทำงานร่วมกัน โดยเฉพาะการเกิดฉันทามติร่วมกันในระดับหนึ่งว่า ทุกคนจะต้องมีการเรียนรู้สูง และการเรียนรู้ที่สำคัญยิ่งนั้น จะเกิดขึ้นได้ ก็ด้วยการวิจัยหรือพูดให้ง่ายลงมาหน่อย ก็คือ การรู้จักตั้งคำถามเพื่อสืบค้นหรือแสวงหาความจริงและความรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอยู่เสมอ และสิ่งที่สำคัญมากอีกประการหนึ่ง ก็คือ การรู้เท่าทันตนเอง รู้เท่าทันสิ่งที่ทำ สิ่งที่ดี สิ่งที่เป็นสิ่งที่ต้องการ หรือเรียกว่า “กระบวนการสร้างการตระหนักรู้ในเชิงจิตสำนึก” (conscientization process) (Freire, 1970, 1994) ซึ่งเป็นแกนกลางสำคัญของการทำงานครั้งนี้ หรืออาจจะเรียกอีกอย่างหนึ่งได้ด้วยว่า “การเปิดพื้นที่ความรู้ให้กับตนเองและชุมชน” หรืออาจจะใช้ศัพท์ที่เป็นทางการก็ได้ว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการ” (action research) ซึ่งการรู้แจ้งเห็นจริงบนฐานการปฏิบัติหรือการกระทำเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว จะต้องเกิดขึ้นใน 2 ระดับเป็นอย่างน้อย ซึ่งก็คือ 1) ระดับตัวชานาและชุมชน ในฐานะผู้ปฏิบัติ/นักปฏิบัติที่ต้องการแก้ไขปัญหาหรือปรับปรุงคุณภาพความเป็นอยู่ของตน และ 2) ระดับนักวิจัย นักวิชาการ หรือนักสนับสนุนทางวิชาการจากภายนอก

สำหรับแนวคิดและทฤษฎีที่สำคัญที่นำมาใช้ในการทำงานขับเคลื่อนเพื่อให้เกิดการฟื้นฟูชุมชน โดยชุมชนเพื่อชุมชน และเป็นของชุมชนในครั้งนี้ ได้ใช้แนวคิดต่าง ๆ ดังนี้ คือ แนวคิดและทฤษฎีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำกับโครงสร้าง (Actor-Structure Interaction Theory) (Giddens, 1984, 1993, 1997, 2000; Bourdieu, 1977; Habermas, 1984, 1986, 1987; เศรษฐา พวงหัตถ์, มปป.) ซึ่งเป็นแนวคิดและทฤษฎีที่ได้รับการนำมาประยุกต์ใช้ในการทำงานเพื่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม หรือการปรับเปลี่ยน/การสร้างกลไกเชิงสถาบันใหม่ ๆ ของชานาขึ้นมา รวมทั้งนำมาใช้เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์ (ชานาและคนที่มีสถานภาพอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง) ที่มีความเชื่อมโยงกับสังคมของตนด้วยมุมมองต่าง ๆ ที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอธิบายการกระทำของมนุษย์ (ชานา) ในฐานะผู้กระทำหรือผู้สร้างสังคม และการกำกับ - กำหนดพฤติกรรมและการกระทำของมนุษย์ (ชานา) โดยโครงสร้างทางสังคม ที่ถูกสร้างขึ้นหรือถูกทำให้เป็นเช่นนั้นในช่วงเวลาที่ผ่านมา ซึ่งในที่สุด พบว่า ทั้งมนุษย์และสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม ล้วนแต่มีบทบาทต่อการกำหนด การกระทำ การสร้าง การทำให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ

นอกจากนี้ ยังมีการใช้แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจและความรู้ของมิเชล ฟูโก้ (Foucault, 1980, 1984) ซึ่งเป็นแนวคิดที่สอดคล้องหรือมีความเชื่อมโยงกับแนวคิดทฤษฎีการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของนักวิชาการอีกหลายท่าน (Zimmerman & Rappaport, 1988; Zimmerman, 1990a, 1990b, 1992; Fetterman, 1996, 2001; Friedmann, 1992; Wallerstein, 1992, 1993) แต่มุมมองที่สำคัญของมิเชล ฟูโก้ ต่อเรื่องของอำนาจและความรู้นั้น มีความเชื่อมโยงกับสิ่งที่ฟรานซิส เบคอน (Bacon, 1623) ได้เคยกล่าวไว้ว่า... “ความรู้คืออำนาจ” (Knowledge is power) แต่มิเชล ฟูโก้ ก็ได้กล่าวไว้ในทางกลับกันด้วยว่า “อำนาจก็คือความรู้” (Power is also knowledge) หรือ “อำนาจผลิตความรู้” (Power produces knowledge) ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ถ้าใครอยู่ในตำแหน่งที่ได้รับการมอบอำนาจการตัดสินใจในเรื่องใด ก็สามารถสร้างหรือผลิตความรู้ขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อตนเองได้ หรือจะกำหนดให้โฉมหน้าของความรู้ที่ตนเองต้องการให้ออกมาเป็นเช่นไร ก็สามารถทำได้เช่นกัน หรืออาจเรียกว่า การใช้อำนาจทั้งบวกและลบในการสร้างความรู้ขึ้นมาก็ได้ ฯลฯ

นอกจากนี้ มิเชล ฟูกูเก้ ยังได้ค้นพบนิยามหรือความหมายใหม่ของคำว่า “อำนาจ” กล่าวอย่างสั้นๆ ก็คือเขาพบว่าอำนาจมีทั้งบวกและลบ มีทั้งสร้างสรรค์และทำลาย มีลักษณะที่แปรผันได้หรือพลวัตสุดขีด (ultradynamic) กล่าวคือ สามารถเปลี่ยนเป็นชั่ววอกก็ได้ เป็นชั่วลบก็ได้ หรือสามารถพลิกผันได้ตลอดเวลา ไม่ใช่สิ่งที่ใครจะมีหรือยึดถือเอาไว้ได้ตลอดไป แต่อย่างใด และสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือ ประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่ว่า...ใครมีอำนาจหรือไม่มี เพราะแท้ที่จริงแล้วทุกคนมีอำนาจหมด และมีทั้งชั่ววอกและชั่วลบในตัวคนแต่ละคน แต่สิ่งที่สำคัญมากกว่านั้น ก็คือ การแสดงออกซึ่งพลังหรืออำนาจที่มีอยู่ในตัวคนแต่ละคนต่างหาก หรือขึ้นอยู่กับว่า แต่ละคนแสดงออกมาอย่างไร ถ้าแสดงออกเชิงลบ ผลที่ได้ก็เป็นลบ แต่ถ้าแสดงออกเชิงบวก ผลที่ได้ก็เป็นบวก

สำหรับแนวคิดทุนทางสังคม-ทุนทางวัฒนธรรม และทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ (Bourdieu, 1977; Putnam, 1993, 2002) รวมทั้งแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาโดยประชาชนเป็นฝ่ายนำ หรือจะเรียกว่า การพัฒนาโดยมีประชาชนเป็นศูนย์กลาง หรือการพัฒนาที่บริหารจัดการโดยประชาชน ก็ตาม (people-led or people-centred or people-managed or popular development) (Gran, 1983; Brohman, 1996; Martinussen, 1997) หรือการทำให้การพัฒนาและการสร้างความรู้เป็นเรื่องของประชาชน/คนท้องถิ่น/คนพื้นบ้าน (the indigenization of development) (Brohman, 1996, พัฒนา กิตติอาษา, 2546) นั้น ได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในการทำความเข้าใจประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวกับ “การพัฒนา” (development) ในความหมายที่ทวนกระแส ซึ่งช่วยทำให้ชาวนา/ชาวบ้าน/ชุมชนได้มีโอกาสรับรู้และเข้าใจไปในเวลาเดียวกันด้วยว่า ในความเป็นจริงนั้น “การพัฒนา” ที่เรียกกันอยู่นั้น มีอยู่หลายแนวทางด้วยกัน ไม่ใช่มีแต่แนวทางการพัฒนาตามแบบกระแสหลัก หรือการพัฒนาตามตัวแบบทางความคิดหรือทฤษฎีความทันสมัย (Modernization Theory) และ/หรือการพัฒนาแบบเสรีนิยมแนวใหม่ ที่ทำให้ชาวนาต้องตกเป็น “เหยื่อ” โดยจะไม่สามารถได้รับโอกาสให้กลับกลายไปเป็น “ผู้ถือเบ็ด” เลย แม้แต่เสี้ยววินาทีเดียวในชีวิต เท่านั้น

เหมือนดังที่นักวิชาการไทยบางท่าน ได้ทำการวิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจว่า....ภายใต้การกำกับของกระบวนการโลกาภิวัตน์และตลาดเสรีนิยมแบบใหม่นั้น ชาวนาหรือชาวนาเริ่มสูญเสียตัวตน หรืออยู่ในสภาพที่ไร้ตัวตน ซึ่งหมายถึง การไร้อำนาจในการควบคุมชีวิตตนเอง และไร้ศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ เพราะมีชีวิตแบบถูกฝึกถูกคน ปรับเปลี่ยนไปมาระหว่างการเป็นชาวนาแบบพันธะสัญญาและการเป็นแรงงานนอกระบบ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2553)

ถ้าชาวนาที่อำเภออุซันต์ได้รับโอกาสในการหันกลับมาทบทวนกระบวนการพัฒนาตามแบบกระแสหลักที่ตนเองได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงหนักหน่วงในช่วงที่ผ่านมาแล้ว จะทำให้พวกเขา รู้ เข้าใจ และมองเห็นการพัฒนาที่เป็นทางเลือกอื่นๆ (alternative development) ได้ดีขึ้น ชัดเจนขึ้น และน่าจะให้คุณค่ากับทางเลือกต่างๆ ที่ชุมชนกำลังเลือกเดินร่วมกัน หรือพยายามร่วมกันสร้างให้เกิดเป็นจริงขึ้นมาด้วยน้ำมือของตนเองและชุมชนของตนมากขึ้นตามไปด้วย

นอกจากนี้ แก่นสาระสำคัญของแนวคิดและทฤษฎีการกระทำเชิงการสื่อสารของฮาเบอร์มาส (The Theory of Communicative Action) (Habermas, 1986, 1987a) ยังได้รับการนำมาผนวกหรือประยุกต์ใช้ตลอดระยะเวลาการทำงานขับเคลื่อนพลังชุมชนด้วยการสื่อสาร เพราะพิจารณาว่ามนุษย์เป็นสัตว์สังคม หรืออันที่จริงมนุษย์ไม่สามารถอยู่คนเดียวได้ แต่ต้องอยู่กันเป็นสังคม ที่มีการติดต่อสื่อสาร พูดคุย ไปมาหาสู่กัน

ช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และที่สำคัญ คือ มนุษย์ยังเป็นสัตว์ที่ชอบเล่าเรื่อง (Human-being is a story-telling animal) อีกด้วย

นอกจากนั้น ทีมงานจากภายนอกชุมชนยังได้ใช้หลักสั้นๆ ของการสื่อสาร ซึ่งก็คือ “การสื่อสารอย่างถูกต้อง ทั้งถึง ครบถ้วน เป็นธรรม โปร่งใส ไม่บิดเบี้ยว (undistorted) และการกระทำการเชิงการสื่อสารกับคนทุกระดับ ทุกประเภท ทุกเรื่องที่เขาควรรู้ ทุกโอกาสที่ทำได้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกันให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้” และใช้วิธีการศึกษาที่เรียกว่า “การเล่าเรื่อง” (Narrative) เพื่อเป็นการปรับความสัมพันธ์ให้เกิดความเท่าเทียมกันมากขึ้นในทุกระดับ และยังทำให้ผู้ศึกษา/ผู้วิจัย/นักวิชาการสนับสนุนกระบวนการสามารถเก็บข้อมูลได้อย่างครบถ้วน

เครื่องมือนี้ช่วยให้ผู้กระทำการหรือชาวนา-เกษตรกรยุคใหม่ เกิดความรู้สึภภาคภูมิใจในสิ่งที่ตนเองทำ เนื่องจากมองว่า มีคนให้คุณค่าในสิ่งที่ตนเองทำ เพราะมีคนฟังเรื่องที่ตนเองเล่า ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ เกิดพลังเพิ่มขึ้น เพราะมองว่าเป็นเรื่องของตนเอง ชีวิตของตนเองที่สามารถนำมาแบ่งปันกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ในสถานะเดียวกัน ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในกลุ่มมากขึ้น และจะทำให้ชาวนาทำเรื่องดีๆ ที่ส่งผลดีต่อตนเอง ครอบครัว และชุมชนต่อไป ไม่มีที่สิ้นสุด โดยที่คนภายนอกไม่ต้องห่วงเรื่องความยั่งยืน เพราะได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับรากฐาน

4. ปฏิสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติ (practice) และการวิจัยแนวใหม่/ แนวปัญญาปฏิบัติ (phronetic social science research)

(Flyvbjerg, 2001; อรรถัย อาจอำ, 2546)

เน้นการที่แต่ละคนลงมือปฏิบัติในไร่นา หรือสวนนาป่าของตนเอง ทั้งการปลูกต้นไม้ การทำเกษตรอินทรีย์ การทำแปลงทดลองเพื่อความมั่นใจในผลผลิต การทดลองวิธีการปลูกแบบใหม่-ไม่เผาตอซังข้าว ทำให้สภาพของดินฟื้นตัว การขุดสระน้ำโดยได้รับการสนับสนุนและประสานงานจากหมอดิน (ซึ่งเป็นคนในชุมชนที่สนใจความเป็นอยู่และ/หรือสนใจการปรับปรุง-พัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน) รวมทั้งการสร้างเงื่อนไขให้เกิดการเรียนรู้แนวทางการดำเนินชีวิตแบบสวนกระแสและการรู้เท่าทันตนเองจากพ่อค้าเคือง ภาษี ปรากฏชาวบ้านที่ อ.แคนดง บุรีรัมย์ ซึ่งเป็นบุคคลตัวอย่างที่เป็นการสะท้อนให้เห็นถึง “ปัญญาปฏิบัติ” หรือการวิจัยตนเองด้วยตนเองบนฐานการปฏิบัติได้อย่างแท้จริง จนทำให้สามารถปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ หรือวิถีคิดของตนเองได้สำเร็จ จนนำมาสู่การสลัดตนเองออกจากกรอบการถูกครอบงำโดยระบบทุนนิยมที่ตนเองไม่มีอำนาจในการควบคุมตนเองเลยแม้แต่หน่อย

สำหรับการขับเคลื่อนกระบวนการหรือการสร้างเสริมพลังอำนาจชาวนาในช่วงแรก โดยเฉพาะการปรับวิถีคิดของชาวนาอำเภอชุมขันธ์ นั้น พบว่า มีความยากลำบากเป็นอย่างมาก เพราะไม่ทราบว่าจะเริ่มต้นจากจุดไหนก่อนดี แต่เมื่อค้นพบว่า การเรียนรู้จากกรณีตัวอย่าง หรือบุคคลตัวอย่าง (role model) ที่เคยประสบปัญหาเหมือนกับตน แต่ในที่สุดก็สามารถลุกขึ้นสู้จนประสบผลสำเร็จได้อย่างสวยงามนั้น น่าจะทำให้ผู้เรียนรู้เกิดแรงบันดาลใจและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างรวดเร็ว ทางทีมงานโครงการฯ จึงได้จัดให้มีการเรียนรู้

ดังกล่าวขึ้น โดยได้ประสานให้ชาวนาจำนวนประมาณ 200 กว่าคนได้มีโอกาสเข้าไปร่วมเรียนรู้และฝึกปฏิบัติกับพ่อค้าเตี๊ยะ เป็นเวลา 5 วัน 4 คืน ซึ่งแบ่งเป็นทั้งหมด 4 รุ่นๆ ละ 50 กว่าคน ดำเนินการในช่วงระหว่างวันที่ 9 มีนาคม-3 เมษายน 2552 โดยมีเงื่อนไขว่า ชาวนาที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าว จะต้องแบ่งที่ดินอย่างน้อย 1 งานในการทำเกษตรอินทรีย์ ภายหลังจากเข้าร่วมกิจกรรม ณ จังหวัดบุรีรัมย์ และต้องดำเนินการทันที ไม่มีการรื้ออ

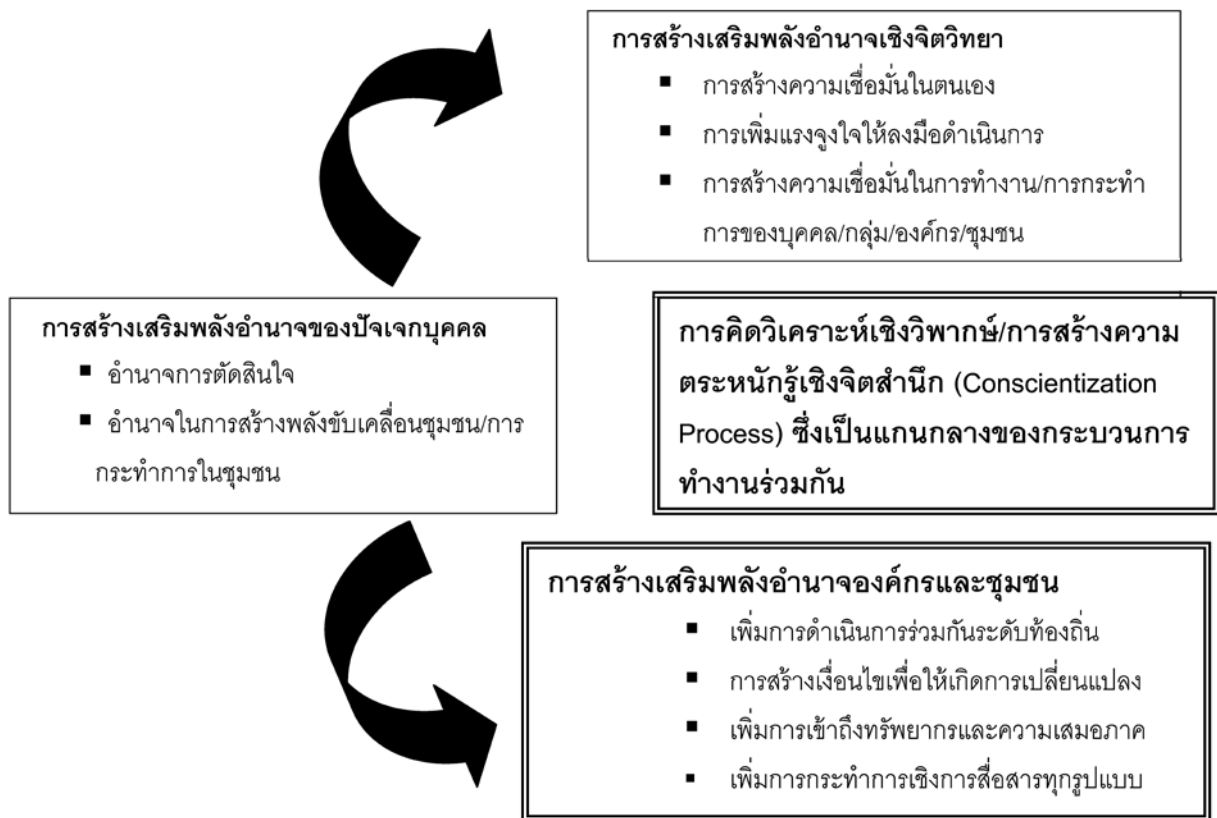
5. กระบวนการและวิธีการในการสร้างเสริมพลังอำนาจเชิงบวก

- **การสร้างเสริมพลังกาย (physical empowerment)** - ด้วยการเน้นการดูงาน การเดินข้ามนา-ข้ามทุ่ง เพื่อไปเยี่ยมสวนนาป่าของเพื่อน ใช้เวลาคุยกัน พุดคุยกัน เพื่อเรียนรู้จักกันในระหว่างการเดินทางสวนนาป่า ได้ผลเกินคาดหลายประการ ทั้งได้ออกกำลังกาย ได้เพื่อน ได้พลังใจ ได้เห็นความหวังของการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นองค์รวม
- **การสร้างเสริมพลังใจ (mental or psychological empowerment)** - ด้วยการใช้วิธีการติดตามเยี่ยมเยียนชาวนา ถึงแปลงไร่นาของแต่ละคน และการจัดเวทีพบปะสม่ำเสมอ นำผลงาน ผลลัพธ์ ผลสำเร็จการต่อสู้ของแต่ละคน แต่ละครอบครัว-ครัวเรือน แต่ละกลุ่ม แต่ละหมู่บ้าน แต่ละตำบล มาเล่าสู่กันฟัง ด้วย “เรื่องเล่า เปลี่ยนโลก” (Narrative)
- **การสร้างเสริมพลังสติปัญญา การเรียนรู้ และความรู้ (intellectual empowerment)** - การวางแผนการขับเคลื่อนด้วยตนเอง/กลุ่ม/ตำบล การเรียนรู้จากกรณีตัวอย่างต่างๆ ที่ดี ๆ (good or best practice) โดยเฉพาะการเรียนรู้จากสิ่งที่ใกล้ตัว หรือแม้แต่การเรียนรู้จากสัตว์ที่เป็นข้าทาสในไร่นามาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะ ควายหรือกระบือ ซึ่งที่ผ่านมาถูกดูถูก และถูกละเลยมานาน (เพราะหันไปหาปุ๋ยวิทยาศาสตร์ราคาแพง) ดังเช่น มูลวัว-มูลควาย หรือมูลสัตว์ต่างๆ ก็ถูกนำมาศึกษาวิจัย ใช้ประโยชน์ นำกระบวนการโดยเด่นชัย ดอกพอง ลูกหลานของชาวนา นอกจากนี้ ก็ยังมีโสภะ ยอดเกษ แห่งบ้านโคกกวาง ที่พบสัจธรรมด้วยตนเองว่า....วัวควาย คือ เครื่องผลิตปุ๋ยชั้นยอดที่ถูกละเลยมานาน นอกจากนี้ การเสริมกระบวนการด้วยการจัดเวทีถอดบทเรียน ซึ่งเป็นเวทีที่เปิดให้เกิดการทบทวนทั้งวิธีคิด วิธีทำ ร่วมกัน โดยเฉพาะการวิพากษ์วิธีคิดของแต่ละคน ทำให้เกิดการเรียนรู้ ไม่ย่ออยู่กับที่ ไม่มองอ้อมเท้า ไม่ยอมจำนน จนนำไปสู่การเรียนรู้หรือความรู้จากการปฏิบัติ (practice - based knowledge or wisdom) ได้อย่างไม่ต้องสงสัยหรือมีคำถามอีกต่อไปว่าจะทำได้หรือไม่ เพราะเกิดการรู้แจ้งเห็นจริงจากการลงมือปฏิบัติ หรือที่ภาษาพุทธเรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” ขึ้นแล้ว
- **การสร้างเสริมพลังองค์กร-ชุมชน (organizational and/or community empowerment)** - การทำงานร่วมกันในช่วงเวลาที่ผ่านมาทำให้เกิดพลังขับเคลื่อนแบบ 360 องศา นำไปสู่การก่อตั้งสถาบันวิจัยของชาวนา ซึ่งเป็นสถาบันวิจัยที่ชาวนาเป็นเจ้าของ หรือมีความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน (sense of belonging) ทำให้เกิดพลังทวีคูณต่อเนื่อง เพราะได้เกิดการปรับเปลี่ยนเชิงโครงสร้างหรือ

เกิดกลไกเชิงสถาบันใหม่ๆ ของชุมชน ทำให้ชาวนาารู้สึกว่าตนเองและกลุ่มของตน หรือผู้ร่วมชะตากรรมเดียวกัน มีพื้นที่ (space) ของตนเอง ไม่รู้สึกว่าเป็นรองใคร หรือต้องตกอยู่ภายใต้เบียดเบียนของใคร หรือมีสภาพเป็นได้แค่ “เหยื่อ” ของระบบอีกต่อไป

- **การสร้างเสริมพลังเครือข่าย** (networking enlargement/empowerment) - โดยการเผยแพร่ข่าวสารต่างๆ ทุกประเภท โดยเฉพาะการจัดกิจกรรมแต่ละครั้งที่มีคนเข้าร่วมได้จำกัด (เนื่องจากมีงบประมาณจำกัด) ทางชุมชนจึงใช้วิธีการสื่อสารผ่านทางเครื่องมือสำคัญของชุมชน คือ วิทยุชุมชน ทำให้มีประชากรได้รับข่าวสารความเคลื่อนไหวต่างๆ จำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว และมีคนติดต่อขอเข้าร่วมการขับเคลื่อนด้วยจำนวนมากเช่นกัน นอกจากนี้ ก็ยังใช้วิธีการผนึกกำลังกับปราชญ์ชาวบ้าน/ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีผลงานโดดเด่นทั้งในจังหวัดศรีสะเกษ อาทิเช่น ดาบวิชัย ซึ่งเป็นบุคคลที่หลายคนเรียกว่า “คนบ้า” เพราะเป็นคนที่แปลกกว่าบุคคลธรรมดาทั่วๆ ไปตรงที่มีการเสียสละ-อุทิศกายใจ และเวลา โดยการลงมือทำงานเพื่อสาธารณะหรือส่วนรวม โดยไม่รอคำสั่งหรือทรัพยากรจากใครหรือองค์กรใด โดยทำการปลูกต้นไม้ริมถนนต่างๆ ตลอดแนวในอำเภอบางแก้ว จนทำให้เกิดความเขียวชอุ่ม ร่มรื่น จนใครๆ ก็แปลกใจ ครูวุฒิ-ครูนอกคอกที่สนใจความอยู่ดีมีสุขของชุมชน ด้วยการลงมือปฏิบัติการในไร่นาของตนเองและการฟื้นฟูสภาพธรรมชาติด้านต่างๆ จนเกิดประสบการณ์และความรู้นำมาแบ่งปันกับขบวนการฟื้นฟูชาวนาและชุมชนในครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี โดยปัจจุบันได้มีการก่อตั้งองค์กรที่เรียกว่า “มหาวิทยาลัยธรรมชาติ” ร่วมกับดาบวิชัย คุณพ่อทองนาคน โมรินทร์ ซึ่งเป็นปราชญ์ชาวนาอายุ 80 กว่าปี มีความรู้ด้านต่างๆ อย่างน่าทึ่ง ทั้งกฎหมาย ศาสนา-พระไตรปิฎก การเกษตร ประวัติศาสตร์ และอ.ประมวล ยืนนาน ผู้มั่งคั่งด้วยความรู้และสติปัญญา ซึ่งมีความรอบรู้ทั้งด้านภาษา ศาสนา และศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น เป็นอย่างดี สำหรับจังหวัดใกล้เคียงที่เครือข่ายขยายไปเชื่อมโยงด้วย อาทิเช่น บุรีรัมย์ ยโสธร สำหรับจังหวัดบุรีรัมย์ บุคคลสำคัญก็คือ คุณพ่อคำเตื่อง ภาษี สำหรับจังหวัดยโสธร ได้ติดต่อเชื่อมโยงกับบรรพชนาวัยหนุ่ม ชื่อ คุณแหลมหรือคุณพลศักดิ์ สมบูรณ์ ที่สามารถพาตนเองออกจากวิกฤต ด้วยการเยียวยาตนเอง และยืนอยู่ได้ด้วยขาของตนเอง ด้วยเกษตรพอเพียง รวมทั้งยังเชื่อมกับเครือข่ายเกษตรอินทรีย์อำเภอกุดชุม จังหัดยโสธร และคาดว่าการในอนาคต จะเกิดการผนึกกำลังกันกลายเป็นเครือข่ายเพื่อการผลิตและการบริโภคในด้านต่างๆ ที่มีพลังมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาพันธุ์พืชและพันธุ์ข้าวพื้นบ้านร่วมกัน และยิ่งอาจจะนำไปสู่การเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ร่วมกับต่างประเทศได้ต่อไปในอนาคตอีกด้วย

โดยสรุป กรอบแนวคิดการทำงานในการสร้างเสริมพลังอำนาจ เพื่อให้เกิดการพัฒนาโดยประชาชนบนพื้นฐานของการเรียนรู้ด้วยการลงมือปฏิบัตินั้น สามารถสรุปประเด็น แนวคิด และมิติต่างๆ ที่สำคัญๆ ในรูปของแผนภาพที่มีความเชื่อมโยงหรือประสานสอดคล้องกัน ดังนี้คือ

6. ผลที่เกิดขึ้นทั้งผลลัพธ์และผลกระทบรวมทั้งผลที่ไม่ได้ตั้งใจ ไม่เกิดก็เกิด (unintended consequences)

นอกจากการลดลงของการใช้สารเคมีในแปลงไร่นาสวนผสม นำไปสู่การลดลงของค่าใช้จ่าย/ต้นทุนการผลิต ตามที่หลาย ๆ ท่านได้สะท้อนให้ฟัง ณ ที่ประชุมต่างๆ อยู่เสมอๆ (แต่ทั้งนี้ ยังไม่สามารถสรุปตัวเลขในภาพรวมได้ ณ ขณะนี้ เนื่องจากทางชุมชน จะทำการสำรวจข้อมูลนี้ เมื่อชุมชนมีทุนที่จะสามารถดำเนินการได้) นอกจากนี้ ยังเกิดผลลัพธ์และผลกระทบต่างๆ ทั้งที่ตั้งใจให้เกิด และไม่ได้ตั้งใจให้เกิด แต่ก็เกิดขึ้น ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพมากมาย (ข้อมูลบางส่วนอ้างอิงมาจาก เด่นชัย ดอกพองและสุพิศ วงศ์ปลั่ง, 2553) ดังต่อไปนี้คือ

- **ผลระดับบุคคล** - ปัจเจกบุคคลที่เข้าร่วมกระบวนการขับเคลื่อนและการจัดกิจกรรมต่างๆ เกิดการเปลี่ยนแปลงตนเอง เปลี่ยนพฤติกรรม เปลี่ยนวิธีคิด ลงมือทำด้วยตนเอง เชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น เพราะสามารถมองเห็นผลที่เกิดขึ้นต่อตนเองและครอบครัวของตนได้อย่างชัดเจน คือ ทำให้มีกิน มีอยู่ มีใช้ มีอาหารเต็มบ้าน มีปลาเต็มบ่อ มีข้าวในยุ้งฉาง มีไม้พืชมูลานานาพันธุ์ ฯลฯ ซึ่ง พบว่าการเปลี่ยนแปลงในระดับปัจเจกบุคคลที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนนี้มีประมาณ 700-800 รายเป็น อย่างต่ำ โดยจะขอยกตัวอย่างแห่งความสำเร็จมานำเสนอไว้ ณ ที่นี้ประมาณ 4-5 ตัวอย่างด้วยกัน โดยพยายามให้มีกรณีตัวอย่างกระจายไปตามตำบลต่างๆ และเป็นกรณีตัวอย่างที่สามารถบอกเล่าเรื่องราวได้อย่างชัดเจน มองเห็นจุดเปลี่ยน หรือสภาพชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปได้ในระดับดี กรณีตัวอย่างที่เลือกมานำเสนอ มีดังต่อไปนี้.....

สตรีท่านแรก อายุ 40 ต้นๆ มาจากหมู่บ้านโคกกวาง ซึ่งเป็นหมู่บ้านแรกๆ ที่ริเริ่มการทำสหกรณ์
โรงปุ๋ยชีวภาพ ที่ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านมีหุ้นส่วนร่วมกัน มีการบริหารจัดการที่ดี และประสบผลสำเร็จ
ด้วยดี สามารถขายได้ตลอดเวลา มีฐานลูกค้าหรือผู้ซื้อขายตัวออกไปเรื่อยๆ ในหลายๆ ตำบล
และสตรีท่านนี้ก็อยู่ในกลุ่มบริหารจัดการต่างๆ ด้วย และเธอยังชอบทำการบันทึกชีวิต ความคิด
และความรู้สึกของตนเองในสมุดบันทึกประจำวัน จนได้รับรางวัลนักบันทึกดีเด่นมาแล้ว ได้เล่า
ให้เครือข่ายฯ ฟังสั้นๆ แต่ได้ใจความครบถ้วนว่า... “ปัจจุบันเหมือนมีซูเปอร์มาร์เก็ตอยู่ในบ้าน
มีทุกอย่างที่ต้องการ ไม่ว่าจะเป็น ข้าว ปลา ข่า ตะไคร้ มะม่วง พริก แตงกวา หน่อไม้ฝรั่ง...”
(โสภา ยอดเกษ, บ้านโคกกวาง ต.ศรีสะอาด, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สองเป็นสตรี วัยสามสิบตอนปลาย จากบ้านโสน ตำบลโสน เธอมีสิ่งของบริโภคสารพัด
พร้อมมูล พร้อมทั้งยังมีทั้งโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ในบ้านครบถ้วน คือ มีทั้งบ่อปลา โรงเห็ด
เล้าไก่พื้นเมือง และเล้าหมู และที่สำคัญคือ มียางนา หรือไม้มรดก (ทั้งที่ปลูกไว้ และที่มีอยู่เดิม
ตามธรรมชาติ) จำนวนมากถึง 100 กว่าต้น และยังมีไม้ผลต่างๆ เช่น มะม่วง ฝรั่ง ขนุน และยังมี
รายได้เป็นกอบเป็นกำจากการเพาะพันธุ์ลูกหมูขายอีกด้วย ดังคำพูดที่สะท้อนถึงความภูมิใจ
และความสำเร็จอันสวยงามดังต่อไปนี้คือ

“ปัจจุบันที่บ้านมีบ่อปลา มีโรงเห็ด ไก่พื้นเมือง หมู ปลาดุก เป็ดตัวผู้ 1 ตัวและเป็ดตัวเมียอีก
2 ตัว มีไม้ยางนา 90 กว่าต้น โดยใช้วิธีปลูกแซมกับต้นยูคาลิปตัส สำหรับยางนาธรรมชาติ ก็มีอยู่แล้ว
10 กว่าต้น ไม้ผล ก็มีมะม่วง ฝรั่ง ขนุน และมีพืชผัก สวนครัวต่างๆ หมู ก็เริ่มเลี้ยงเมื่อปีใหม่
เลี้ยงไว้เพื่อเพาะพันธุ์ขายในหมู่บ้าน ตำบล ขายตัวละ 600 บาท ในหมู่บ้านก็มีคนทำอยู่
2-3 ราย...” (รัชดาวรรณ ศรีบุญเรือง, บ้านโสน ต.โสน, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สามเป็นสตรีจากตำบลกันทรารมย์ อายุ 50 ปี ได้สะท้อนให้เห็นว่า คนที่มีความ มุานะ
ไม่ยอมแพ้ ทำให้สามารถมีทุกอย่าง เพราะลงมือเอง ช่วยเหลือตัวเอง โดยมีคำขวัญประจำตัวว่า
“แบบอย่างที่ดี มีค่ากว่าคำสอน” ซึ่งตรงกับหลักปรัชญาการเรียนรู้ในระดับสากลเลยทีเดียว
ที่กล่าวไว้ในภาษาอังกฤษว่า “Experience is more important than didactic” ช่างเป็นสิ่ง
มหัศจรรย์จริงๆ เธอได้บอกเล่าเรื่องราวแก่พวกเราอย่างน่าสนใจดังต่อไปนี้ว่า....

“ชีวิตฉันเริ่มจากเลขศูนย์ ไม่มีอะไรเลย ปี 43 ประสบเคราะห์กรรม สามี่มาเดินจากไป แต่ก่อน
ก็อบรมมามาก ทั้งหมอบให้อบรม ครูอบรม เกษตรให้อบรม แต่มาโครงการนี้ได้มีโอกาสไปบุรีรัมย์
ไปโขงเจียม ปัจจุบันทั้งในแปลงนา ริมรั้ว และตามคันนา มีทุกอย่าง ปลูกให้หลากหลายตามคันนา
ในหนึ่งหลุมก็ปลูกหลายอย่าง มีทั้งกล้วย บวบ อ้อย พืชผักก็มีหลายอย่าง ทั้งต้นหอม พริก เห็ด
ฟาง ทุกอย่างหาพันธุ์เอง เพาะพันธุ์เอง ไม่รอใคร มีอะไรบ้างที่สามารถเพาะพันธุ์ได้เอง ลงมือ
ทำเลย และยังมีต้นเศรษฐกิจหน้าใหม่ คือ ยางนา และยังมีเลี้ยงปลาอีกด้วย จะทำให้ให้เป็นแบบอย่าง
ที่ดีให้กับลูก” (ประสพ คำยก, บ้านโคกสูง ต.กันทรารมย์, 14 สิงหาคม 2553)

ท่านที่สี่ เป็นชาย อายุ 31 ปี เล่าอย่างภาคภูมิใจในความสำเร็จของตนเองในฐานะนักวิจัยชาวนา
จากการสังเกต เขาเป็นคนที่ใช้คำว่า “นักวิจัยชาวนา” สำหรับเรียกตัวเองได้อย่างสนิทปาก ต่าง
จากคนอื่น ๆ อย่างเห็นได้ชัดเจน เขาเป็นคนที่กล้าคิด กล้าทำ กล้าแสดงออกมากขึ้นอย่างเห็นได้

ชัดเจนเช่นกัน และที่สำคัญคือ เขากล้าทำการทดลองในแปลงนาของตนเอง ด้วยการคิดรูปแบบวิธีการทดลองด้วยตนเอง เพื่อให้เกิดความมั่นใจในวิธีการผลิตแบบใหม่ ทำให้เขาสามารถฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ มายืน ณ จุดปัจจุบัน ซึ่งแต่เดิม เขาเคยบอกว่า เขาเป็นคนที่ไม่มีอะไรเลย ในวันนี้เขาเปลี่ยนไปมาก มีความมั่นใจมากขึ้น และใบหน้ายิ้มแย้ม ฉายแววตาที่เปี่ยมสุข ดังคำพูดต่อไปนี้....

“ผมจบ ม.6 ผมอบรมไม่นาน ไม่กี่ครั้ง ก็ทดลองทำเลย ทำทุกอย่าง ปลูกทุกอย่าง หนึ่งหลุมลงหลายอย่าง ปลูกหลายอย่าง เพื่อนบ้านมาขอกินก็ได้ พวกเขากล้ามาเก็บกิน เพราะรู้ว่าไม่ได้ใส่สารเคมีใดๆ ผมเรียนรู้ว่า การเป็นนักวิจัยชาวนา จะต้องรู้จักสังเกต ผมก็ใช้วิธีสังเกตสิ่งที่ผมปลูก เช่น มะละกอ ที่บ้านผม ไม่ออกลูก ผมก็เพิ่งทราบว่า มันเป็นมะละกอตัวผู้ ผมมีที่นาทั้งหมด 5 ไร่ ที่สวนรอบบ้านอีก 1 ไร่กว่า ซึ่งปัจจุบันปลูกพืชผักไว้กิน มีทั้งถั่ว โหระพา ผักปัง บวบ ถั่วฝักยาว ปลูกเห็ดขอนและยังปลูกมันไว้ขายได้ด้วย คราวที่แล้วก็ขายได้เงินมา 4,000 กว่าบาท สำหรับที่นา ผมแบ่งเป็น 2 ส่วน ทำนาโดยใช้วิธีการทดลองต่างกัน โดยมีคันนาสูงกั้นกลาง บนคันนา ผมปลูกมันไว้ด้วย แปลงนาด้านขวามือ ผมใช้วิธีปลูกแบบเดิม แต่แปลงซ้ายมือ ใช้วิธีใหม่ โดยการหว่าน ไถกลบตอซังข้าว โดยไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี ผม พบว่า ผลผลิตมันไม่ได้แตกต่างกันแต่อย่างใด แล้วทำไมเราจะไม่ทำการเกษตรที่มีผลดีต่อสุขภาพของเรา ปัจจุบันผมรู้สึกภูมิใจมาก....” (ภาสกรณ์ แหวนวง หรือที่เรียกกันเล่นๆ ว่าเสื่อเพิก บ้านหนองไฮ ต.กันทรารมย์, 14 สิงหาคม 2553)

- **ผลระดับครอบครัว/ครัวเรือน** - เกิดการลดลงของรายจ่ายด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการซื้อปุ๋ยเคมี สารเคมีต่าง ๆ ลดลง เนื่องจากสามารถผลิตปุ๋ยชีวภาพใช้ได้เองในครัวเรือน และเข้ามาทดแทนปุ๋ยเคมีได้อย่างดี ซึ่งปัจจุบัน พบว่า มีครัวเรือนที่สามารถผลิตปุ๋ยชีวภาพใช้เอง จำนวนมากถึง 220 ครัวเรือน กระจายอยู่ตามตำบลต่าง ๆ สำหรับครัวเรือนที่มีการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์เต็มรูปแบบ และ/หรือมีส่วนของการผลิตแบบเกษตรอินทรีย์สูงกว่าการผลิตแบบสารเคมีนั้น ปัจจุบันพบว่า มีอยู่ประมาณ 140 ครัวเรือน (หมายถึง ครัวเรือนที่มีการแบ่งแปลงที่ดินในการทำการเกษตร โดยเฉพาะในกรณีที่ยังไม่มั่นใจในผลผลิตด้วยการผลิตแบบวิถีอินทรีย์เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ ก็ยังคงมีการใช้สารเคมีอยู่บ้าง หรืออาจคิดเป็นสัดส่วนครั้งต่อครั้ง หรือหนึ่งในสามของที่ดินที่ใช้ในการผลิตทั้งหมดของแต่ละครัวเรือน เป็นต้น) นอกจากนี้ ยัง พบว่า ครัวเรือนต่างๆ เหล่านี้มีผลผลิตต่างๆ เพิ่มขึ้น มีสิ่งจำเป็นสำหรับบริโภคในครัวเรือนพอเพียงมากขึ้น เช่น ผัก ปลา ข้าว สุขภาพของคนในครอบครัวดีขึ้น มีคนหนุ่มสาวที่ได้รับการศึกษา/จบการศึกษาระดับสูง เดินทางกลับบ้าน มาเข้าร่วมกระบวนการมาช่วยครอบครัว/ครัวเรือน หรือกลับมาพลิกฟื้นผืนแผ่นดินเกิดของตนเองอีกครั้งหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น คุณอุฤทธิ์ เหล่าแด ซึ่งปัจจุบันได้กลายมาเป็นผู้นำและผู้ใหญ่บ้านด้วย นอกจากนี้ ในหลายๆ กรณี พบว่า ทำให้การทำไร่นาสวนผสม มีความเป็นไปได้ เพราะมีแรงงานเพิ่มขึ้น ไม่ต้องจ้างแรงงาน ทำให้ที่ดินได้รับการใช้ประโยชน์อย่างคุ้มค่าเต็มที่ ปัจจุบัน พบว่า ครัวเรือนที่สามารถทำ “การเกษตรแบบผสมผสาน” หรือ “ไร่นาสวนผสม” ที่ค่อนข้างสมบูรณ์ เต็มรูปแบบซึ่งที่อำเภออุซันต์และอำเภอปรางค์กู่ มักเรียกกันว่า “สวนนาป่า” นั้น พบว่า มีมากถึงจำนวน 22 ครัวเรือน และยังสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีต่อครัวเรือนใกล้เคียง หรือคนอื่นๆ ในชุมชน - ละแวกบ้านได้อีกด้วย

- **ผลระดับกลุ่ม/องค์กร** - ได้เกิดกลุ่ม-องค์กรต่าง ๆ จำนวนมาก โดยเฉพาะกลุ่มผู้ป่วยชีวภาพ ซึ่งได้เรียนรู้การทำผู้ป่วยชีวภาพจากหลาย ๆ ช่องทางด้วยกัน เช่น การเรียนรู้จากการจัดกิจกรรมหรือเริ่มต้นดำเนินการที่บ้านโคกกวาง ตำบลศรีสะเกษ แล้วขยายตัวออกไป ผ่านการจัดการดูงาน การสาธิตในระดับหมู่บ้าน การเรียนรู้ด้วยตนเองจากสื่อต่าง ๆ และยังเกิดกลุ่มความสนใจต่าง ๆ ที่นำไปสู่การผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน และการถ่ายทอดองค์ความรู้สู่เพื่อน ๆ เช่น ความพยายามของกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต ต.ตาอุด ที่ได้รับการรื้อฟื้นคืนชีพขึ้นมาใหม่ในช่วงปี 2550 (มีไชยวัฒน์ ศรีสวัสดิ์ เป็นหัวเรือใหญ่) ก็คือ การสร้างทางเลือกที่หลากหลาย ทั้งการผลิตอาหารหมูเพื่อขายและเพื่อใช้ในครัวเรือน การเลี้ยงหมูหลุม การมีคอกผสมพันธุ์ การเลี้ยงจิ้งหรีด กบ ปลาต่าง ๆ และการจัดทำโรงสีของกลุ่ม ปัจจุบันกลุ่มมีสมาชิก 53 ครัวเรือน (จากเดิมมีเพียง 24 ครัวเรือน) จากทั้งหมดจำนวน 175 ครัวเรือน ซึ่งจะต้องขยายต่อไป และมีการลงหุ้นกันคนละ 1,500 บาทต่อปี
- **ผลระดับชุมชน - หมู่บ้าน** - เกิดกระบวนการเคลื่อนไหว ความตื่นตัว ความกระตือรือร้น ลำน้ำกรักบ้านเกิด รักถิ่นฐานของตนเอง และสิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรมที่ดีขึ้น เพราะมีความร่วมมือร่วมใจและความเห็นอกเห็นใจซึ่งกันและกันมากขึ้น ผู้สูงอายุมีบทบาท ได้รับการให้คุณค่าและการดูแลด้านต่าง ๆ มากขึ้น เกิดกลุ่ม-องค์กรต่าง ๆ ระดับชุมชน-หมู่บ้าน-ตำบล โดยเฉพาะกลุ่มสร้างรายได้จากการทำผู้ป่วยชีวภาพจำหน่าย ซึ่งมีอยู่ทั้งหมดประมาณ 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มบ้านลำภู 1 กลุ่ม กลุ่มตำบลตาอุด 1 กลุ่ม และกลุ่มตำบลห้วยดึกชู อำเภอกุสิงห์ (ซึ่งเป็นพื้นที่ขยายของโครงการ ฯ) อีกจำนวนหนึ่งกลุ่ม สำหรับหมู่บ้านที่ได้รับประโยชน์ทั้งหมด ณ ปัจจุบันมีจำนวนประมาณ 130 หมู่บ้าน กระจายไปในตำบลต่าง ๆ ทั้งหมด 19 ตำบลในอำเภอกุสิงห์ และปัจจุบันยังขยายไปสู่ตำบลในอำเภออื่นๆ อีกด้วย
- **ผลระดับตำบล - อำเภอ** - มีครัวเรือนได้รับประโยชน์รวมกันไม่ต่ำกว่า 1,000 ครัวเรือน (จากตัวเลขเริ่มต้นเพียงแค่ 300 ครัวเรือน) สำหรับจำนวนประชากรที่ได้รับประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อมมีไม่ต่ำกว่า 10,000 - 15,000 คน และจะส่งผลสะท้อนต่อเนื่องต่อไปอีกไม่ต่ำกว่า 30,000 - 50,000 คน ในเวลาอีกไม่เกินหนึ่งถึงสองปีข้างหน้า นอกจากนี้ ยังเกิดความร่วมมือและการเรียนรู้ร่วมกันข้ามตำบล ข้ามอำเภอ เกิดความรู้จักกัน ไว้วางใจกัน เกิดพลังร่วมระดับตำบลและอำเภอ เกิดโรงผู้ป่วยชีวภาพขึ้นจำนวนมาก มีต้นไม้ประเภทต่างๆ เพิ่มขึ้นประมาณ 6,000 - 20,000 ต้น โดยเฉพาะ ยางนา และพะยูน ปัจจุบัน พบว่า ชาวนาจากอำเภออื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงที่เขามาร่วมกระบวนการและได้รับคุณประโยชน์ต่างๆ ร่วมด้วยมีอีกประมาณ 6-7 อำเภอ ได้แก่ จาก อ.กุสิงห์ อ.ไพรบึง อ.ปรางค์กู่ อ.ศรีรัตนะ อ.ขุนหาญ อ.เมือง และอ.กันทรารมย์ เป็นต้น
- **ผลระดับจังหวัด** - เกิดตัวอย่างที่ดีในการทำงาน/การแก้ไขปัญหาของชาวนา-เกษตรกรยุคใหม่ อย่างเป็นองค์รวมในระดับอำเภอ และในระดับจังหวัด รวมทั้งเกิดนักวิจัยชาวนา ปราชญ์ชาวนา ผู้อาวุโสที่สามารถทำการวิจัยในไร่นาของตนเองได้ในระดับดีหรือโดดเด่น หรือมีการพัฒนาองค์ความรู้ต่างๆ บนฐานของการปฏิบัติของตนเองอย่างเข้มข้น (practice-based research) ไม่ต่ำกว่า 10 คนในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นายควรร เป้นจันทร์ นายฮิต ปรีอประกั นางนารี บ้านลำภู นายสังคม น้อยสงวน นางประสบ คำยก นางโสภา ยอดเกษ รวมทั้ง คุณพ่อทองนาถ โมรินทร์ อ.ประมว

ยีนนาน คุณพ่อไสว พลหาญ คุณไชยวัฒน์ ศรีสวัสดิ์ และคุณครรชิต เทศขันธุ์ โดยที่ท่านเหล่านี้ จะกลายเป็นผู้นำแห่งการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ได้อย่างมีพลังต่อไป โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงด้านความรู้และทักษะ การใช้ชีวิต ความเชื่อมั่นในพลังของชุมชน ซึ่งจะส่งผลต่อเนื่องต่อการเปลี่ยนแปลงในระดับมหภาคได้มากขึ้นในโอกาสต่อไป ซึ่งหมายถึงทั้งด้านการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ สิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรม หรือความสัมพันธ์ของผู้คน การสร้างเสริมเพิ่มพูนทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมให้กับจังหวัดศรีสะเกษ นอกจากนี้ ในกระบวนการทำงานร่วมกัน ยังได้พบว่า จังหวัดศรีสะเกษหรืออำเภอขุขันธ์นั้น มีบุคคลที่เป็นผู้นำที่มีศักยภาพอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งผู้นำที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ได้แก่ ครู พระ นักพัฒนาท้องถิ่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) ฯลฯ รวมกันไม่ต่ำกว่า 60 คน นอกจากนี้ ยังพบด้วยว่า ข้าราชการหรือหน่วยงานในระดับจังหวัดให้ความสนใจกับชุมชนมากขึ้น โดยมีความพยายามในการตอบสนองต่อปัญหาและความต้องการของประชาชนและชุมชนมากขึ้นหรือเร็วขึ้นอย่างมองเห็นได้ชัดเจน

- **ผลระดับประเทศ/สังคมส่วนรวม** - สามารถนำไปใช้ในการยกตัวอย่าง/เป็นกรณีตัวอย่างการปรับเปลี่ยนวิถีคิดของปัจเจกบุคคล และกลุ่มที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายภาพ สิ่งแวดล้อมทางเศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม-วัฒนธรรมอย่างมีความเชื่อมโยงกัน โดยชุมชนของชุมชน และเพื่อชุมชน ซึ่งทำให้ชุมชนอื่นๆ หรือสังคมโดยรวมได้รับอานิสงส์ด้วย ทำให้เกิดแรงบันดาลใจ มองเห็นทางออกของปัญหาและการลงมือดำเนินการร่วมกัน โดยเชื่อมั่นในพลังของตนเอง-กลุ่มของตน มากกว่าการรอความช่วยเหลือจากอัคริณมาฆาวหรือจากหน่วยงานต่างๆ อย่างลมๆ แล้งๆ ทั้งนี้เพื่อช่วยกันทำให้สังคมดีขึ้นได้ในพริบตา เพียงแค่เราเริ่มต้นที่การเปลี่ยนแปลงตนเอง ด้วยน้ำมือของตัวเอง ด้วยความจริงใจ ไม่ใช่พูดดี หรือดีแต่พูด แต่ที่แท้ก็มุ่งกอบโกยผลประโยชน์ส่วนตน จนในที่สุดสังคมก็อยู่ไม่ได้ เพราะไม่มีใครยอมเริ่มที่การเปลี่ยนแปลงตนเอง ดังนั้น สังคมน่าจะได้รับอานิสงส์อันแรงกล้าจากอำเภอขุขันธ์ ศรีสะเกษ และนี่คือ พลังอำนาจของยอดแห่งตัวอย่างแห่งการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยเราก็คงได้ (the exemplar of social transformation)

ด้านปัญหา - อุปสรรคที่ทำให้เป้าหมายบางประการของชุมชนยังไม่บรรลุความสำเร็จ มากดั่งที่ต้องการ พบว่า ก็ยังคงมีอยู่ โดยเฉพาะปัญหา-อุปสรรคในระดับโครงสร้างสังคม ซึ่งก็คือ ความแตกแยกทางการเมืองของประเทศที่ดำเนินมาหรือดำรงอยู่มาเป็นเวลานาน และในช่วงระยะหลังๆ ยิ่งมีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น จนส่งผลกระทบทำให้เกิดความแตกแยกในระดับครอบครัว/ครัวเรือน ในหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ ในทุกหัวระแหง ซึ่งที่อำเภอขุขันธ์นี้ก็เช่นกัน ดังที่แกนขับเคลื่อนหลักบางท่านได้สะท้อนให้ฟังว่า.... “การทำงานของกลุ่มยังมีแรงต้านอยู่บ้าง บางทีก็ถูกหาว่าเป็นคอมฯ แต่พวกเราก็นำเอาคำสับประมาทเหยียดหยามมาเป็นกำลังใจ ผลงานของเราทางหน่วยงานราชการก็มองเห็น แต่สิ่งที่สำคัญคือ ยังมีการแบ่งพรรคแบ่งพวกกันอยู่ การเมืองทำให้ชุมชนแตกแยก” (ผู้นำคนหนึ่งของกลุ่ม ฯ, 14 สิงหาคม 2553)

ดังนั้น จึง พบว่า ...กิจกรรมหลาย ๆ อย่างที่พยายามดำเนินการในรูปของกลุ่ม อาทิเช่น กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตฯ พบว่า ผู้นำอย่างเป็นทางการและชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่งยังไม่ได้เข้ามาร่วมอย่างเต็มที่ เพราะประเด็นทางการเมืองที่ว่าด้วยเรื่อง “สี” หรือยังมีการแบ่งแยกกันอยู่ในหลาย ๆ ระดับ ทั้งระดับหมู่บ้าน ระดับตำบล ระดับอำเภอและระดับจังหวัด อย่างมองเห็นได้ชัดเจน และนี่คือ อุปสรรคที่ใหญ่หลวงที่สุดของการพัฒนาที่นำโดยประชาชนหรือชุมชน เพราะยังไม่สามารถหลุดพ้นจากการถูกรอบงำ โดยเฉพาะการครอบงำหรือบ่วงกรรมจากนักการเมือง ที่แสวงหาผลประโยชน์ของตนเองภายใต้ “การอาสาพัฒนาชาติ” ผ่านระบบการเลือกตั้ง ที่มีแต่ช่องโหว่ แต่ก็ดูเหมือนว่า สังคมยังไม่มีทางออกเกี่ยวกับระบบการปกครองที่เรียกกันอย่างสวยหรูว่า “ประชาธิปไตย” (democracy) ที่นับวันมีความดูเหี้ยมรุนแรง แก่งแย่งกันเพื่อขึ้นไปอยู่ตรงจุดที่สามารถกอบโกยผลประโยชน์ได้อย่างสบาย โดยมีคำว่า “การเป็นผู้แทนประชาชน” เป็นตัวค้ำประกัน

แต่เมื่อหันมาดูความเป็นจริงของชีวิตประชาชน ซึ่งเป็นฝ่ายที่จำเป็นต้องไปใช้สิทธิลงคะแนนเสียง (เพราะมีกฎหมายบังคับ) กลับไม่พบร่องรอยของการเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นตามคำโฆษณา (ก่อนได้รับการเลือกตั้ง) มีหน้าซ้ำยังสร้าง “มายาคติแห่งการพัฒนา” (development myth) ขึ้นมาดบังความเป็นจริงต่าง ๆ จนชาวนา-ชาวบ้านเกือบจะสิ้นเนื้อประดาตัว เพราะต้องขึ้นต่อระบบ-โครงสร้างต่าง ๆ ที่กดลงมาเป็นชั้น ๆ จนกระทั่งชาวนาจำนวนมากต้องหลังหักไปตาม ๆ กัน ตามการวิเคราะห์ปัญหา ที่เสนอไว้ข้างต้นและการวิเคราะห์ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างแล้ว) ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลยุคไหน มีชื่อว่าอะไร มาด้วยคำโฆษณาเลอเลิศสวยหรูปานใด เป็นฝ่ายไพร่ หรือฝ่ายอำมาตย์ก็ตาม และเมื่อชาวบ้าน-ชาวนาต้องการพึ่งพาตนเองโดยการรื้อฟื้นคตินิยมองคตพหุทั้งหมัดในชุมชน โดยชุมชน เพื่อชุมชน และที่เป็นของชุมชนเอง ก็กลับหนีไม่พ้นบ่วงกรรมที่นักการเมืองหรือนักเลือกตั้งทั้งหลายมักหยิบยื่นเข้ามาให้อีก

ดังนั้น เส้นทางการพัฒนาโดยประชาชนของอำเภออุซันท์ ภายใต้ความไม่แน่นอนของระบบทางการเมือง การปกครองของประเทศไทย และการติดกับดักสิ่งที่เรียกขานกันอย่างติดปาก แต่ไม่เข้าใจแท้จริงว่าระบบ “ประชาธิปไตย” ซึ่งก็ยังไม่ชัดเจนว่า จะเป็นประชาธิปไตยแบบใด จะเถรตรง หรือจะประยุกต์ หรือจะผสมผสานระหว่าง...ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม (social democracy) หรือประชาธิปไตยเสรี (liberal democracy) หรือประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (participatory democracy) หรือประชาธิปไตยทางตรง (direct democracy) หรือประชาธิปไตยแบบถกแถลง (deliberative democracy) หรือจะย่ำอยู่แค่การเป็น ระบบประชาธิปไตยแบบตัวแทนจอมปลอม (disguised representative democracy) หรือยังต้องการติดกับดักอยู่กับระบบประชาธิปไตยแบบรัฐสภา (parliamentary democracy) ที่มีเพียงคนจำนวนหนึ่งที่เข้าถึง และติดใจกับการเสพ “ความสำราญของระบบประชาธิปไตยแบบรัฐสภาที่ลอกเลียนแบบมา โดยขาดการเรียนรู้ การปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปในโลกยุคสมัยปัจจุบัน” จนกลายเป็นความเคยชิน หรือเรียกว่า “การเสพติดทางการเมืองและอำนาจเชิงลบ” จนงอหัวไม่ขึ้น

เส้นทางการพัฒนาของชาวนา โดยชาวนา เพื่อชาวนา หรือการพัฒนาโดยประชาชนเป็นฝ่ายนำนั้น จะเป็นเช่นไรต่อไปในอนาคต บทเรียนที่รอการพิสูจน์ โดยตัวของชาวนา ชุมชน และสังคม ยังรออยู่ข้างหน้า จึงจะใคร่ขอเชิญผู้สนใจ หรือนักวิชาการเพื่อสังคม จงมาร่วมกันแสวงหาคำตอบร่วมกันบนฐานของการปฏิบัติ และข้อมูลชีวิตประจำวัน มากกว่าที่จะปล่อยให้สังคมดำเนินไปอย่างเสียศูนย์ ไร้ความสมดุล และอาจพังครืนลงมาในวันข้างหน้า ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากความไม่แยแส/ไม่ใยดีของนักวิชาการ หรือปัญญาชนไทย

ที่นับวันจะอยู่ห่างไกลจากความเป็นจริงอันเจ็บปวดของประเทศชาติและชุมชนไทยมากขึ้นทุกที หรือดังที่ เบน แอนเดอร์สัน ได้ตั้งคำถามไว้ว่า...ทำไมบทบาทของปัญญาชนสาธารณะในเมืองไทยจึงเสื่อมถอยลง (เบน แอนเดอร์สัน, 2553)

7. สรุปและอภิปรายผล

การทำงานร่วมกันระหว่างชาวบ้าน ผู้นำทางจิตวิญญาณ/ผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้าน รวมทั้ง ผู้นำซึ่งเป็นลูกหลานของชาวบ้าน-ชาวนาในชุมชน แต่มีการศึกษาและมีจิตสำนึกรักบ้านเกิดและชุมชนของตนเอง โดยได้รับการสนับสนุนจากทีมงานวิชาการ ทั้งในท้องถิ่น (โดยมีแกนนำหลักคือคุณพ่อหรือครูบา คำเตื่อง ภาษี จากสถาบันฟื้นฟูภูมิปัญญาไทย จังหวัดบุรีรัมย์) และจากกรุงเทพมหานคร-นครปฐม (สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และนักวิชาการอิสระ) ถือได้ว่าเป็นการทำงานแบบสามประสาน คือ ชาวบ้าน-ชุมชน หน่วยงานวิชาการ/นักวิชาการที่ปรับกระบวนการทัศน์แล้ว และผู้นำทางจิตวิญญาณ/บุคคลตัวอย่าง/ปราชญ์ชาวบ้าน ได้ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวของชุมชน โดยไม่ต้องมีการอัดฉีดเม็ดเงินลงไปมากมายแต่ประการใด

แต่การอัดฉีดที่สำคัญยิ่ง กลับกลายเป็นเรื่องของวิธีคิด วิธีมองปัญหา และการมองเห็นความสำคัญของตนเองในการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เป็นอยู่ มากกว่าที่จะรอคอยความหวังแบบลมๆ แล้งๆ จากหน่วยงานใด ๆ หรือจากอัคริณมัวชาวคนใดก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอัดฉีดพลังต่าง ๆ ทั้งพลังกาย ใจ ความรู้ สติปัญญา พลังของปัจเจกบุคคล พลังของกลุ่ม-องค์กร พลังของครอบครัว และพลังของชุมชน ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว สิ่งเหล่านี้ไม่ได้ลอยมาจากที่ไหน แต่เป็นพลังที่มีอยู่แล้วในตัวคนแต่ละคน และในชุมชนที่มีความเชื่อมโยงกัน เพียงแต่อาศัยเงื่อนไขของการจัดการ การจัดกระบวนการที่ถูกต้อง การสร้างความตระหนักรู้ในระดับจิตสำนึก และการทำให้เกิดการเสริมพลังซึ่งกันและกันในทิศทางที่ถูกต้อง หรือการแปรพลังเชิงบวกให้กลายเป็นพลังร่วม (collective action) หรือพลังทวีคูณ (synergy) จนนำไปสู่การเขยื้อนภูเขาแห่งความยากลำบากหรือปัญหาต่าง ๆ ที่เผชิญอยู่ร่วมกันมาเป็นเวลานาน และดูเหมือนไร้ทางออก ให้เกิดเป็นจริงได้

การเสริมพลังอำนาจเชิงบวกของชุมชนหรือชาวนา ด้วยกระบวนการทัศน์ใหม่ ที่สนใจปัญหาและการแก้ไข ปัญหาของชุมชน หรือกลุ่มคนที่เสียเปรียบในสังคมเป็นหลัก หรือเป็นแกนแกน จนนำไปสู่ภูมิปัญญา หรือความรู้พื้นฐานของการปฏิบัติ (practice-based knowledge) ที่สามารถฟื้นคืนสภาพความเป็นอยู่ที่ดี ผู้คนมีความสุข เกิดความสำเร็จที่สร้างมาด้วยมือตนเองได้เพิ่มมากขึ้น (ถึงแม้จะยังมีความแตกต่างกันในระดับความสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นในระดับปัจเจกบุคคล ระดับครัวเรือน ระดับหมู่บ้าน หรือในระดับตำบล ก็ตาม) แต่ก็นับเป็นคุณูปการของการผสมผสานหรือการบูรณาการแนวคิดและทฤษฎีต่าง ๆ เข้าด้วยกันบนฐานของการเรียนรู้และการเก็บเกี่ยวข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เกิดขึ้นอย่างมากมายท่ามกลางการขับเคลื่อน/การทำงาน ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดและทฤษฎีผู้กระทำ-โครงสร้าง (Actor-Structure Interaction) แนวคิดการพัฒนาโดยมีประชาชนเป็นผู้นำ (people-led development) แนวคิดการทำให้การพัฒนาหรือการสร้างความรู้กลายเป็นเรื่องของประชาชน หรือคนในท้องถิ่น (the indigenization of development and knowledge) แนวคิดเรื่องอำนาจและความรู้ แนวคิดและทฤษฎีที่ว่าด้วยเรื่องทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม ทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ แนวคิดและทฤษฎีการกระทำการเชิงการสื่อสาร ฯลฯ

ผู้เขียนเห็นว่า ตามที่อริสโตเติล ปิแอร์ บูดเียร์ มิเชล ฟูกูเก้ เจอร์เก้น ฮาเบอร์มาส และเบ็นท์ ฟูเปียร์ ได้กล่าวไว้นั้น ช่างเป็นสิ่งที่มีความประสานสอดคล้องกันกับหลักปรัชญาของศาสนาพุทธ ที่ว่าด้วย การรู้แจ้ง เห็นจริงบนฐานของการปฏิบัติ หรือการภาวนา (ภาวนามยปัญญา) การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ในการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การวิจัยเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนในสังคมให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุขมากขึ้น นั้น น่าจะเป็นการวิจัยแนวใหม่ที่หันมาเน้นไปที่การปฏิบัติหรือการกระทำต่าง ๆ ให้มากขึ้น (practice or action-based research) ซึ่งสิ่งนี้ น่าจะช่วยทำให้วงการสังคมศาสตร์ในประเทศไทย มีคุณภาพหรือมีความหมายต่อการทำให้สังคมมนุษย์มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น หรือมีบทบาทมากขึ้น

เนื่องจากประเทศไทยเรา เป็นประเทศที่ยังมีกลุ่มผู้คนที่เสียเปรียบ ประสบกับภาวะยากลำบากในการดำรงชีวิตในสังคมของเราอีกเป็นจำนวนมาก และมีความแตกต่างหลากหลายของลักษณะปัญหา ที่ยังคงกระจัดกระจายกันอยู่ทั่วไปในทุกห้วงแห่งของสังคม และจุดนี้เองที่ทำให้สังคมไทยยังขาดความสันติสุข ปัจจุบัน คนมีความเครียด และพร้อมจะฆ่าตัวตาย หรือฆ่าฟันกันตายได้ตลอดเวลา (ท่านสามารถอ่าน และ/หรือประมวล-วิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวได้จากข่าวสารในแต่ละวัน-daily life or daily activities ด้วยวิธีการแบบ Ethnomethodology) (Garfinkel, 1967)

บทความนี้จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของการทำให้ผู้อ่าน หรือผู้เกี่ยวข้องเกิดแรงบันดาลใจในการมุ่งเน้นไปที่การแสวงหาหนทางในการแก้ไขปัญหาที่สังคมของเราเผชิญอยู่ร่วมกันบนฐานของการปฏิบัติและการเรียนรู้ หรือการสร้างความรู้จากการปฏิบัติ และการวิจัยตัวตนและความรู้สึกของแต่ละคนให้มากขึ้น ก่อนที่เราจะก้าวไปวิจัยคนอื่น ๆ หรือปัญหาของสังคม เพราะผู้เขียนก็ได้วิจัยตัวตนและงานของตนในช่วงที่ผ่านมา มาจนพบว่า เราในฐานะนักวิจัย แท้ที่จริง ก็คือ ผู้กระทำการ (Actor) ที่สามารถสร้างผลสะท้อนในเชิงโครงสร้างของสังคมบนฐานของความรู้ได้มากพอสมควรทีเดียว

กิตติกรรมประกาศ

ผู้เขียนขอขอบคุณทีมงานโครงการฯ ทุกท่าน ได้แก่ เด่นชัย ดอกพอง (เภสัชกร โรงพยาบาลชุมชนศรีสะเกษ) อารี บุตรสอน (นักวิชาการสาธารณสุขอำเภออุทุมพรพิสัย) มารศรี ยกเต็ง (นักวิจัยอิสระ) ปกรณ์ สุวรรณประภา (วิทยากรกระบวนการ) จิตรานนท์ นนทเบญจวรรณ (ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการ) วีรญา เดชเฟื่อง (ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการ) และศิริอาภา อร่ามเรือง (เลขานุการ/ประสานงาน) นอกจากนี้ผู้เขียนขอขอบคุณปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน และประชาชนในอำเภออุทุมพรพิสัยทุกท่านที่เข้าร่วมขบวนการขับเคลื่อน เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต โดยการเปลี่ยนแปลงตนเอง จนเกิดความสำเร็จที่น่าชื่นชม

ประชุม
และงาน
2554

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

- ชาย โพธิ์สิตา. (2553). *กระบวนการพัฒนาศักยภาพทางสังคม*. เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความท้าทายทางสังคมชนิดใหม่”, จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์กรุงเทพมหานคร, วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).
- เชษฐา พวงหัตถ์ (มปป.) *Structure - Agency: โครงสร้าง - ผู้กระทำการ*. คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- เด่นชัย ดอกพองและสุพิศ วงษ์ปลั่ง. (2553). *แบบสรุปประเมินโครงการ: โครงการเครือข่ายชาวนาสุขภาพดีด้วยวิธีการลดการใช้ปุ๋ยเคมีและสารฆ่าแมลง อำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก*. เอกสารได้รับมาในรูปแบบ electronic files.
- เบน แอนเดอร์สัน. (2553). แปลโดย ภักดิ์ วีระภาสพงษ์. *ทำไมบทบาทของปัญญาชนสาธารณะจึงเสื่อมถอยลง?* เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความท้าทายทางสังคมชนิดใหม่”. จัดโดยสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับ คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, กรุงเทพมหานคร, วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).
- พิกุล สิทธิประเสริฐกุล และวีรบุรุษ วิสารทสกุล. (แปล). (2546). *แผนที่ผลลัพธ์: เครื่องมือสร้างการเรียนรู้และการสะท้อนกลับในแผนงานพัฒนา*. ใน อรรถ อออา (บรรณาธิการ), *โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- _____. (แปล). (2547). *แผนที่ผลลัพธ์: เครื่องมือสร้างการเรียนรู้และการสะท้อนกลับในแผนงานพัฒนา*. ใน อรรถ อออา (บรรณาธิการ), *โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา.
- พัฒนา กิตติอาษา. (2546). *ท้องถิ่นนิยม: การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด*. กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติสาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- อรรถ อออา. (แปล). (2546). *พื้นที่สังคมศาสตร์: ทำไมการวิจัยทางสังคมจึงล้มเหลว และจะทำให้ประสบความสำเร็จได้อย่างไร?*. นครปฐม: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และสำนักพิมพ์คบไฟ.
- _____. (2549). *การประเมินผลเพื่อสร้างเสริมพลังอำนาจ: ทางออกที่ท้าทาย*. นครปฐม : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุขและสถาบันวิจัยประชากรและสังคม.
- _____. (2550). *การประเมินผลเพื่อสร้างเสริมพลังอำนาจ: ทางออกที่ท้าทาย*. นครปฐม : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุขและสถาบันวิจัยประชากรและสังคม.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2553). *พื้นที่ความรู้และกลไกเชิงซ้อนในจินตนาการใหม่ของสังคมเปลี่ยนผ่าน*. เอกสารประกอบการประชุมปฏิบัติการเรื่อง “จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยา เพื่อรับมือกับความท้าทายทางสังคมชนิดใหม่”. จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับ คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ, ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, กรุงเทพมหานคร วันที่ 2 สิงหาคม 2553. (เอกสารอัดสำเนา).

ภาษาอังกฤษ

- Bacon, F. (1623). Francis Bacon. Retrieved 12 March 2011: http://en.wikipedia.org/wiki/Francis_Bacon.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. London: Cambridge University Press.
- Brohman, J. (1996). *Popular Development: Rethinking The Theory and Practice of Development*. Oxford England and Cambridge, Mass.: Wiley - Blackwell.
- Earl, S., Carden, F., & Smutylo, T. (2004). *Outcome Mapping: Building Learning and Reflection into Development Programs*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Fetterman, D.M., S. Kaftarian & Wandersman, A. (Eds.), (1996) *Empowerment Evaluation: Knowledge and tools for self - assessment and accountability*. Thousand Oaks, CA.: Sage Publications, Inc.

- _____. (2001) *Foundations of Empowerment Evaluation*. Thousand Oaks, CA.: Sage Publications, Inc.
- Flyvbjerg, B. (2001). *Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, M. (1980). Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972 - 1977. In C. Gordon, (Ed.), *Power/Knowledge : Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Brighton: Harvester.
- _____. (1984). Space, Knowledge and Power. In P. Rabinow, P. (Ed.), *The Foucault Reader*. New York:Pantheon.
- Freire, P. (1970). *The Pedagogy of the Oppressed*. New York: The Continuum International Publishing Inc.
- _____. (1994). *Pedogogy of Hope: Reliving the Pedogogy of the Oppressed*. New York: Continuum International Publishing Inc.
- Friedmann, J. (1992). *Empowerment: The Politics of Alternative Development*. Cambridge: Blackwell.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice - Hall.
- Giddens, A. (1976). *New Rules of Sociological Methods*. London: Hutchinson.
- _____. (1979). *Central Problems in Social Theory: Action, structure and contradiction in social analysis*. London: Hutchinson.
- _____. (1982). *Profiles and Critiques in Social Theory*. Berkeley: University of California Press.
- _____. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- _____. (1997). *Sociology*. Cambridge: Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.
- Gran, G. (1983). *Development by People: Citizen Construction of a Just World*. New York: Praeger.
- Habermas, J. (1972). *Knowledge and Human Interests*. Boston: Beacon Press.
- _____. (1984) *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987a.) *The Theory of Communicative Action. Vol. 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Held, D. (1989). *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Cambridge: Polity Press.
- Martinussen, J. (1997). *Society, State and Market: A Guide To Competing Theories of Development*. London and New York: Zed Books Ltd.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. (ed.) (2002). *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York: Oxford University Press.
- Wallerstein, N. (1992). Powerless, empowerment and health: Implications for health promotion programs. *American Journal of Health Promotion*, 6 (3): 197 - 205.
- _____. (1993). Empowerment and health: The theory and practice of community change. *Community Development Journal*, 28 (3): 218 - 227.
- Zimmerman, M., & Rappaport, J. (1988). Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 16: 725 - 750.
- _____. (1990a). Toward a theory of learned hopefulness: A structural model analysis of participation and empowerment. *Journal of Research in Personality*, 24: 71 - 86.
- _____. (1990b). Taking aim at empowerment research: On the distinction between individual and psychological conceptions. *American Journal of Community Psychology*, 18: 169 - 177.
- Zimmerman, M., Israel, B., Schulz, A., & Checkoway, B. (1992). Further explorations in empowerment theory: An empirical analysis of psychological empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 20 (6): 707 - 72

เกมคอมพิวเตอร์ กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็ก และเยาวชน: ข้อค้นพบจากงานวิจัย

Computer Game and Aggressive Behavior in Children and Youth: A Review of Empirical Studies

วนิพพล มหาอาชา Wanippol Mahaarcha¹

บทคัดย่อ

จากการแพร่หลายของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงในหมู่เด็กและเยาวชนไทยในปัจจุบันและข่าวเหตุการณ์ความรุนแรงของเด็กและเยาวชนที่ถูกนำมาโยงกับเกมคอมพิวเตอร์ ทำให้เกิดข้อคำถามที่ว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงทำให้เด็กและเยาวชนมีพฤติกรรมก้าวร้าวรุนแรงหรือไม่ จากการทบทวนงานวิจัยทั้งในเชิงทดลอง สังเกต และสำรวจที่ผ่านมายังให้ผลการศึกษาที่หลากหลาย บางงานวิจัย พบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงทำให้เด็กและเยาวชนมีพฤติกรรมก้าวร้าว ในขณะที่บางงานวิจัยกลับไม่พบความสัมพันธ์ของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงต่อพฤติกรรมก้าวร้าวแต่อย่างใด งานวิจัยส่วนใหญ่ยังมีข้อบกพร่องในเรื่องของการวัดพฤติกรรมก้าวร้าวและลักษณะของเกมคอมพิวเตอร์ที่ใช้ทดลอง อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่าเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดพฤติกรรมก้าวร้าวในระยะสั้น ดังนั้นการควบคุมเนื้อหาของเกมและการจัดสรรเวลาการเล่นเกมจะช่วยลดผลกระทบทางลบของเกมคอมพิวเตอร์ลง รวมทั้งควรให้มีการจัดเวทีความรู้เรื่องเกมคอมพิวเตอร์ระหว่างพ่อแม่ ครู และเพื่อน เพื่อให้เกิดการเรียนรู้และร่วมกันหาทางออกที่สร้างสรรค์ให้แก่เด็กและเยาวชนไทย

Abstract

The widespread popularity of violent computer games, combined with the rising prevalence of delinquent behavior among Thai children and youth, raises the question: "Do violent computer games influence the level of aggressive behavior in children and youth?" Existing experimental, observational, and survey researches provide different conclusions. Some studies indicate a significant relationship, with violent computer games influencing aggressive behavior in children and youth, while some studies did not find any relationship. But many of the previous studies contain weak points, including invalid aggressive behavior measurement and imperfect assessment of the characteristics of violent computer games. It can be concluded that violent computer games can influence aggressive behavior in the short term. Therefore, controlling the content of computer games content and limiting the time for playing these games may reduce the negative effect of computer games on children and youth. Also, it is necessary to create public forums for discussion of computer games among parents, teachers, and peers in order to learn and find better solutions for Thai children and youth.

¹ นักวิจัยหลังปริญญาเอก ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

บทนำ

เกมคอมพิวเตอร์ถือเป็นสื่อบันเทิงประเภทหนึ่งที่กำลังได้รับความนิยมสูงขึ้นในปัจจุบัน เมื่อโลกก้าวเข้าสู่ยุคดิจิทัลอย่างชัดเจนเกมคอมพิวเตอร์จึงเป็นสิ่งที่เหล่าเด็กและเยาวชนทั้งหลายมีความปรารถนาที่จะเข้าไปสัมผัส และเมื่อเข้าไปสัมผัสแล้วก็เกิดอาการติดใจอย่างถอนตัวได้ยากยิ่ง เกมคอมพิวเตอร์ในปัจจุบันมีเนื้อหาที่หลากหลายมาก บางเกมมีลักษณะที่สร้างสรรค์ ช่วยให้เกิดทักษะในด้านต่างๆ เกมคอมพิวเตอร์บางประเภทนั้นอยู่ในข่ายที่ไม่เหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นแง่ของโครงสร้างเกม แนวคิดของเกม วิธีการเล่น หรือสิ่งต่างๆ ที่แสดงออกมาในเกม และลักษณะ “รุนแรง-ป่าเถื่อน-ลามก” ซึ่งกำลังได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก

เกมคอมพิวเตอร์ได้เข้ามามีบทบาทในชีวิตประจำวันของเด็กและเยาวชนไทยในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากข้อมูลสถิติและผลสำรวจต่าง ๆ ปัจจุบันมีร้านเกมที่จดทะเบียนกับสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติจำนวนกว่า 42,853 ร้านค้า โดยร้อยละ 20 อยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร (มติชนออนไลน์, 2553) การผุดขึ้นของร้านอินเทอร์เน็ตและเกมจำนวนมาก เป็นการเพิ่มโอกาสในการเข้าถึงเกมคอมพิวเตอร์ของเด็กและเยาวชนมากขึ้น จำนวนเด็กและเยาวชนที่เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงก็มีจำนวนมากและความถี่ในการเล่นเกมคอมพิวเตอร์บ่อยครั้ง สำนักวิจัยเอแบคโพลล์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ ระบุว่า เด็กและเยาวชนไทยอายุ 10-24 ปี ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลชอบเล่นเกมต่อสัปดาห์ร้อยละ 53 ซึ่งเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 40 ในปี 2548 และร้อยละ 24 ของกลุ่มตัวอย่างมีความถี่ในการเล่นเกมทุกวัน มีระยะเวลาการเล่น 3 ชั่วโมงต่อครั้ง และมีการใช้จ่ายในการเล่นเฉลี่ย 537 บาทต่อเดือน (หนังสือพิมพ์คมชัดลึก, 2550) นอกจากนี้โครงการ Child Watch พบว่า เด็กและเยาวชนไทยที่ “ล่องลอย” อยู่ตามร้านเกม ผับ และคอสเพลน ตั้งแต่สี่ทุ่มถึงตีสาม มีจำนวนนับแสนคน (สสส., 2553) ผลสำรวจดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของเด็กและเยาวชนไทยในปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

บ่อยครั้งที่สาเหตุของความรุนแรงถูกนำมาเชื่อมโยงกับ “เกมคอมพิวเตอร์” อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จะเห็นได้จากข่าวเหตุการณ์ความรุนแรงในเด็กและเยาวชนตามสื่อต่างๆ ในไทย ซึ่งพาดหัวข่าวในลักษณะที่เจาะจงว่าเกมคอมพิวเตอร์เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมความรุนแรงของเด็กและเยาวชนผู้กระทำความผิดอย่างเด่นชัด เช่น ข่าว “เด็กไทยเลียนแบบ GTA ฆ่าแท็กซี่” “เด็กป.4 ทำร้ายเพื่อน อ้างอีกเลียนแบบเกม” “พ่อตำตดเกม-ฆ่าตัวป.6 ดึงตึก หน้าแถวเคารพธง”

จากการแพร่หลายของการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงในหมู่เด็กและเยาวชนไทยปัจจุบัน และข่าวความรุนแรงของเด็กและเยาวชนไทยที่ถูกเชื่อมโยงกับเกมคอมพิวเตอร์นั้น นำมาสู่ข้อคำถามว่าการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ดังกล่าวจะส่งผลให้เด็กและเยาวชนมีพฤติกรรมก้าวร้าวรุนแรงจริงหรือไม่ มีงานวิจัยจำนวนมากสนับสนุนสมมุติฐานที่ว่าการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะเป็นการเพิ่มความก้าวร้าวให้กับเด็กและเยาวชน โดยเด็กและเยาวชนจะนำเอาความรุนแรงของเกมคอมพิวเตอร์มาเป็นต้นแบบในการแสดงออกพฤติกรรมทางลบ อย่างไรก็ตามยังมีงานวิจัยอีกจำนวนหนึ่งกลับค้นพบว่า เกมคอมพิวเตอร์แทบจะไม่มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชนเลย Ferguson, et al., (2010) ได้สำรวจเด็กและเยาวชนในประเทศเม็กซิโก พบว่า แม้กลุ่มตัวอย่างกว่าร้อยละ 40 เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง แต่มีกลุ่มตัวอย่างเพียงร้อยละ 7 เท่านั้นที่แสดงพฤติกรรมก้าวร้าวออกมา นักวิจัยบางส่วนกลับชี้ให้เห็นถึงข้อดีของการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงว่าเป็นการระบายความเครียดและทำให้เด็กฉลาดขึ้น (Kutner, Olson & Johnson, 2008)

จากความเชื่อที่ว่าการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะเป็นการเพิ่มความก้าวร้าวให้กับเด็กและเยาวชนนั้น จำเป็นต้องมีการทบทวนว่าแท้จริงแล้วความสัมพันธ์ระหว่างเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงกับความก้าวร้าวในเด็กและเยาวชนเป็นไปในลักษณะใด การค้นหาเพื่อเข้าใจถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยการทบทวนวรรณกรรมแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยต่าง ๆ บทความฉบับนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะสร้างความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงและความก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน โดยทำการทบทวนวรรณกรรมและสังเคราะห์ความรู้ที่มีอยู่ เพื่อให้ได้ภาพองค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวได้อย่างชัดเจน อันจะนำมาสู่การวางแผนเพื่อการแก้ไขปัญหาความก้าวร้าวรุนแรงในเด็กและเยาวชนได้อย่างถูกจุดมากขึ้น

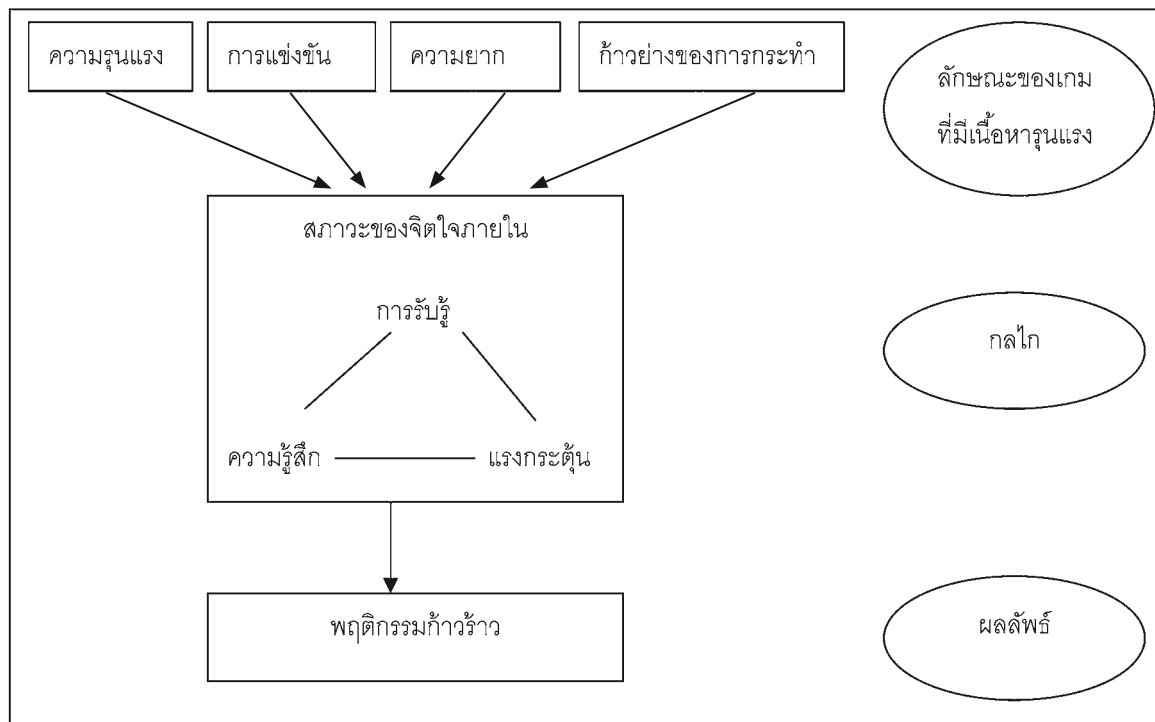
แนวคิดเกี่ยวกับเกมคอมพิวเตอร์และความก้าวร้าว

แม้ว่าพฤติกรรม “รุนแรง” และพฤติกรรม “ก้าวร้าว” จะถูกใช้แทนกันอยู่บ่อยครั้ง แต่แท้จริงแล้วทั้งสองคำนี้มีความหมายที่ต่างกันโดยพฤติกรรมก้าวร้าวหมายถึง พฤติกรรมที่ตั้งใจจะทำลายผู้อื่นหรือสิ่งของทั้งทางกายและจิตใจในเชิงรุก ขณะที่พฤติกรรมรุนแรงหมายถึงรูปแบบในการทำลายผู้อื่นหรือสิ่งของโดยการกระทำทางกาย พฤติกรรม “ก้าวร้าว” ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่นำมาสู่พฤติกรรม “รุนแรง” ส่วนพฤติกรรมความรุนแรงบางอย่างไม่ถือเป็นพฤติกรรมก้าวร้าว เพราะมีลักษณะเป็นการตั้งรับ เช่น ความรุนแรงที่เป็นการแก้แค้นและป้องกัน

เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงถือเป็นสื่อบันเทิงรูปแบบหนึ่งซึ่งมีความแตกต่างจากสื่อประเภทอื่นๆ กล่าวคือ มีลักษณะที่รุนแรง (violence) แข่งขันกัน (competitiveness) มีความยาก (difficulty) และมีก้าวย่างของการกระทำ (pace of action) ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมก้าวร้าวผ่านกลไกทางจิตใจต่างๆ เช่น แรงกระตุ้นทางกาย ความรู้สึกก้าวร้าว การรับรู้ความก้าวร้าว เป็นต้น ผลกระทบของเกมคอมพิวเตอร์ดังกล่าวสามารถอธิบายด้วยทฤษฎีโมเดลความก้าวร้าวทั่วไป

นักทฤษฎีได้คิดทฤษฎีเพื่ออธิบายความสัมพันธ์ของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงกับความก้าวร้าว เรียกว่า โมเดลความก้าวร้าวทั่วไป (General Aggression Model: GAM) โมเดล GAM ถือเป็นโมเดลที่เกิดจากการบูรณาการจากทฤษฎีความก้าวร้าวต่างๆ ได้แก่ ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคม (Social learning theory) และทฤษฎีความสัมพันธ์ในการรับรู้ (Cognitive neoassociation) เป็นต้น โมเดล GAM อธิบายถึงแบบแผนเชิงวัฏจักรของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและสิ่งแวดล้อมรอบตัว (รูป 1) กล่าวคือ การกระตุ้นและบุคลิกภาพที่ก้าวร้าวจะส่งผลต่อกระบวนการตัดสินใจและพฤติกรรมก้าวร้าวผ่านกลไกทางจิตใจต่างๆ เช่น แรงกระตุ้นทางกาย ความรู้สึกก้าวร้าว การรับรู้ความก้าวร้าว เป็นต้น Anderson & Bushman (2001) กล่าวว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะส่งผลต่อความก้าวร้าวทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ในระยะสั้น เกมคอมพิวเตอร์จะเพิ่มกลไกทางจิตใจทำให้เกิดพฤติกรรมรุนแรงตามมา ส่วนในระยะยาว เกมคอมพิวเตอร์จะสนับสนุนให้เกิดความเชื่อและทัศนคติด้านความก้าวร้าว เกมคอมพิวเตอร์จะสร้างแผน ต้นแบบ และความคาดหวังในความก้าวร้าวขึ้น และเกมคอมพิวเตอร์จะเป็นตัวส่งเสริมให้คนแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและความโกรธด้วยการใช้พฤติกรรมที่ก้าวร้าว อย่างไรก็ตามก็มีข้อคิดเห็นว่าเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหาไม่รุนแรงก็สามารถสร้างแรงกระตุ้นทางกายพอๆ กับเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง

รูป 1 โมเดลความก้าวร้าวทั่วไป (General Aggression Model)

ที่มา: Adachi, 2011

เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงส่งผลให้เกิดความรู้สึกไม่สะทกสะท้านต่อความรุนแรง (Desensitization) และการประเมินทางศีลธรรมที่บกพร่อง (Impaired moral evaluation) โดยเกมคอมพิวเตอร์จะส่งเสริมให้เกิดการตัดสินใจใช้ความรุนแรงและปกปิดผลกระทบที่แท้จริงเอาไว้ ผู้เล่นเกมจะเป็นผู้เลือกกลยุทธ์ความรุนแรงตามที่ผู้ออกแบบเกมได้สร้างไว้ ซึ่งความรุนแรงที่ใช้เป็นสิ่งที่ยอมรับได้เพราะเกมและเหยื่อที่อยู่ในเกมไม่ได้เป็นของจริง การกระทำต่อเหยื่อในเกมถือเป็นเทคนิคอย่างหนึ่งในการลดการมีเหตุผลเชิงศีลธรรมลง (Guerra, Nucci & Huesmann, 1994) นอกจากนี้เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะทำให้การเข้าใจความรู้สึกของผู้อื่นลดลง (Empathy) โดยการเข้าใจความรู้สึกของผู้อื่นเกิดขึ้นจากการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) หากผู้ใดมีการเข้าใจความรู้สึกของผู้อื่นลดลงแล้ว ผู้คนมีความเสี่ยงที่จะมีพฤติกรรมก้าวร้าว (Cohen & Strayer, 1996)

วรรณกรรมที่เกี่ยวกับสื่อโทรทัศน์และภาพยนตร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมักจะเสนอแนะว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงสามารถเพิ่มความก้าวร้าวได้มากกว่าสื่อโทรทัศน์และภาพยนตร์ เนื่องจากเกมคอมพิวเตอร์มีลักษณะพิเศษ 5 ประการ คือ 1) มีการให้รางวัลและการลงโทษ 2) ผู้เล่นเกมเป็นผู้แสดงบทบาทที่รุนแรง 3) เกมคอมพิวเตอร์เป็นทั้งต้นแบบ, ผู้สนับสนุน และผู้ฝึกซ้อมพฤติกรรม 4) เกมคอมพิวเตอร์มีแนวโน้มที่มีความเหมือนจริงและมีความรุนแรงมากขึ้น และ 5) ผู้เล่นสามารถสวมบทบาทผู้มีพฤติกรรมก้าวร้าวได้โดยตรง (Dill & Dill, 1998)

เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน: ข้อค้นพบจากงานวิจัยในต่างประเทศ

นับตั้งแต่วิดีโอเกมได้แพร่หลายในช่วงปีทศวรรษ 1980s จนถึงปัจจุบัน ได้มีงานวิจัยหลายชิ้นได้ทำการพิสูจน์สมมติฐานที่ว่าการเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงจะเป็นการเพิ่มความก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน งานวิจัยที่เกิดขึ้นมีความหลากหลายทั้งในแง่ของการออกแบบการวิจัยและผลการวิจัย ดังนี้

การวิจัยเชิงทดลอง (Experimental Research)

งานวิจัยจำนวนมากได้นำเอาเกมคอมพิวเตอร์มาทดลองกับเด็กและเยาวชน และพบผลการวิจัยที่แตกต่างกันออกไป ข้อค้นพบจากงานวิจัยส่วนหนึ่งแสดงให้เห็นว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีผลต่อทั้งสมองและพฤติกรรมของเด็กและเยาวชน Mathews, et al., (2006) ทำการแบ่งกลุ่มวัยรุ่นออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มหนึ่งเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง อีกกลุ่มเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่ไม่มีเนื้อหารุนแรงเป็นระยะเวลา 30 นาที จากนั้นนักวิจัยใช้เครื่องสแกนศึกษาการทำงานของสมองเพื่อวัดระดับความสามารถในการยับยั้งชั่งใจและสมาธิ พบว่า ทั้งสองกลุ่มมีความแม่นยำหรือใช้เวลาในการตอบสนองต่อภารกิจที่ไม่แตกต่างกัน แต่ในกลุ่มที่เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง พบว่า สมองส่วนหน้าที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมตนเองและสมาธิทำงานน้อยลง ในทางกลับกันสมองส่วนกลางที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้ทางอารมณ์ ความโกรธ ความกลัว กลับเป็นส่วนที่ทำงานหนักมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเชิงทดลองที่แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างในผลกระทบของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงต่อเด็กและเยาวชนในแต่ละช่วงวัย โดยเด็กเล็กจะมีพฤติกรรมก้าวร้าวมากขึ้นหลังจากได้เล่นเกมที่มีเนื้อหารุนแรง (Silvern & Williamson, 1987) แต่ไม่พบความแตกต่างในเด็กโตแต่อย่างใด (Graybill, et al., 1987) ในขณะที่ Fisher, et al., (2010) ได้ทำการแบ่งกลุ่มทดลองออกเป็นสองกลุ่ม กลุ่มแรกให้เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงที่สามารถสวมบทบาทเป็นตัวแสดงในเกมคอมพิวเตอร์ ส่วนอีกกลุ่มเป็นกลุ่มที่เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงแต่ไม่ได้สวมบทบาทของตนในเกมคอมพิวเตอร์ พบว่าผู้ทดลองกลุ่มแรกมีระดับความก้าวร้าวมากกว่ากลุ่มหลัง เนื่องจากแรงกระตุ้นที่เกิดจากการสวมบทบาทในเกมมีสูง

อย่างไรก็ดีงานวิจัยเชิงทดลองบางส่วนกลับไม่พบความแตกต่างของเกมที่มีเนื้อหารุนแรงกับพฤติกรรมก้าวร้าว Winkel, Novak & Hopson (1987) ได้ทดลองในเด็กที่เรียนอยู่ในเกรด 8 โดยให้เล่นวิดีโอเกมก่อนแล้วแสดงบทบาทสมมติระหว่างเพื่อนขึ้น พบว่า หลังจากได้เล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงก็ไม่ปรากฏว่าเด็กจะมีพฤติกรรมที่ก้าวร้าวต่อเพื่อนแต่อย่างใด Scott (1995) ได้ทดลองในหมู่นักศึกษามหาวิทยาลัยก็ไม่พบความแตกต่างในความก้าวร้าวของนักศึกษาหลังจากได้เล่นวิดีโอเกมในหลายๆ ระดับความรุนแรง นอกจากนี้ Lynch (1994) ทำการทดลองเพื่อทดสอบสมมติฐานว่าเด็กที่เล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงมีการตอบสนองของหัวใจมากกว่าเด็กที่เล่นวิดีโอเกมที่ไม่รุนแรง แต่ก็ไม่พบว่าเกิดความแตกต่างกันในระหว่างสองกลุ่มแต่อย่างใด

แม้ว่างานวิจัยเชิงทดลองมากมายทำการทดสอบผลกระทบของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง แต่ข้อจำกัดทางด้านระยะเวลาและการวัดพฤติกรรมก้าวร้าวในงานวิจัยเชิงทดลอง ทำให้งานส่วนใหญ่จะเป็นงานวิจัยระยะสั้นและมักจะทำการวัดความรู้สึกก้าวร้าวและการตอบสนองของร่างกายจากการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง ดังนั้นเราไม่สามารถทราบถึงพฤติกรรมก้าวร้าวรุนแรงในระยะยาว

การวิจัยเชิงสังเกต (Observational Research)

การวิจัยเชิงสังเกตจะเป็นการสังเกตความแตกต่างของพฤติกรรมเด็กหลังจากได้เล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงแล้ว Cooper & Mackie (1986) ได้สังเกตพฤติกรรมเด็กอายุ 9 ถึง 10 ปีในห้องของเล่นหลังจากผ่านการเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรง พบว่า เด็กผู้หญิงมีพฤติกรรมที่ก้าวร้าวเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ในขณะที่ไม่มีผลต่อเด็กผู้ชายแต่อย่างใด เช่นเดียวกับผลการวิจัยของ Silvern & Williamson (1987) ที่พบว่า เด็กอายุ 4 ถึง 6 ปีมีพฤติกรรมที่ก้าวร้าวเพิ่มขึ้นหลังจากเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรง อย่างไรก็ตามการวิจัยดังกล่าวให้ข้อค้นพบว่า วิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงส่งผลกระทบต่อเด็กในระยะสั้นเท่านั้น อาจเนื่องมาจากว่าวิธีการวิจัยที่เป็นตัวกระตุ้นให้เกิดพฤติกรรมเด็ก ณ ขณะนั้น นอกจากนี้ Irwin & Gross (1995) ทำการวัดความก้าวร้าวต่อบุคคลและต่อสิ่งของหลังจากเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงในเด็กอายุ 7 ถึง 8 ปี พบว่า เด็กที่เล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงจะแสดงความก้าวร้าวต่อสิ่งของเวลาอยู่ในสถานการณ์เล่นปกติ และแสดงความก้าวร้าวต่อบุคคลเวลาเกิดสถานการณ์ที่มีปัญหา งานวิจัยเชิงสังเกตมักจะพบว่า การเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงจะทำให้เกิดพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กในระยะสั้น อาจจะเป็นเนื่องจากว่าตัวระเบียบวิธีวิจัยเองที่ก่อให้เกิดผลกระทบดังกล่าว

การวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research)

การวิจัยเชิงทดลองและเชิงสังเกตมีข้อจำกัดในการทดสอบสมมติฐานบางประการ งานวิจัยเชิงสำรวจสามารถทดสอบสมมติฐานได้หลากหลายกว่า เช่น เด็กและเยาวชนที่มีพฤติกรรมรุนแรงจะแสวงหาเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง หรือ ความเชื่อมั่นในตนเองต่ำอาจมีผลให้เกิดพฤติกรรมก้าวร้าวได้ง่ายและมักจะแสวงหาเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงเช่นกัน เป็นต้น

การสำรวจระยะยาวของ Wallenius & Punamaki (2008) ที่ติดตามเด็กวัยรุ่นอายุ 12 ถึง 15 ปี เป็นระยะเวลา 2 ปี พบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีความเชื่อมโยงกับพฤติกรรมก้าวร้าวโดยตรง การสื่อสารระหว่างเด็กกับพ่อแม่ที่ไม่ดีสามารถเพิ่มอิทธิพลทางลบของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีพฤติกรรมก้าวร้าวมากขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการสื่อสารกับพ่อแม่จะดีแค่ไหน แต่ก็ไม่สามารถช่วยป้องกันเด็กได้ในระยะยาว นอกจากนี้หากเด็กและเยาวชนได้เล่นเกมคอมพิวเตอร์บ่อยครั้ง อาจเกิดการติดเกมขึ้นได้ในระยะยาว พฤติกรรมการติดเกมทำให้เกิดผลกระทบทางลบในด้านอื่นๆ เช่น ปัญหาการเรียน การเข้าสังคม เป็นต้น งานวิจัยของ Hauge & Gentile (2003) พบว่า เด็กที่ติดเกมเคยมีการต่อสู้กับผู้อื่นมาแล้วในปีที่ผ่านมา รวมทั้งมีปัญหาในการเข้าสังคมกับกลุ่มเพื่อนและมีผลการเรียนที่ตกต่ำ

การวิเคราะห์เชิงอภิธาน (Meta Analysis) ระบุว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีสหสัมพันธ์ต่อพฤติกรรมก้าวร้าวเชิงบวกเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ($r = .15-.20$) การศึกษาวิจัยระยะยาวกล่าวว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงสามารถเพิ่มพฤติกรรมก้าวร้าวได้ในอนาคต (Anderson, et al., 2007) อย่างไรก็ตามบางงานวิจัยกลับพบว่า ระยะเวลาการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงและพฤติกรรมก้าวร้าวมีความสัมพันธ์ในเชิงลบ อาจเป็นเพราะความรู้สึกตื่นเต้นในช่วงแรกได้ลดระดับลง (Sherry, 2001)

นอกจากนี้งานสำรวจจำนวนหนึ่งกลับพบประโยชน์ที่ได้จากการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง งานวิจัยของ Graybill, et al., (1985) ได้ใช้วิธีการสำรวจและสังเกต พบว่า วิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงอาจให้ผลทางบวกต่อเด็กในระยะสั้น เนื่องจากช่วยลดจินตนาการเชิงป้องกันและเพิ่มจินตนาการเกี่ยวกับความตั้งใจ แน่วแน่ ส่วนผลของวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงต่อความนับถือตนเองยังคงมีลักษณะที่หลากหลาย กล่าวคือ บางครั้งเด็กที่มีความนับถือตนเองต่ำมักจะเล่นวิดีโอเกมที่มีเนื้อหารุนแรงเพื่อจะช่วยเหลือความรู้สึกมีอำนาจและบรรลุถึงเป้าหมาย Gardner (1991) ระบุว่าวิดีโอเกมสามารถช่วยบำบัดจิตใจของเด็กและยังช่วยให้เด็กได้ปลดปล่อยและควบคุมอารมณ์ก้าวร้าวได้ด้วย สำหรับข้อกังวลที่ว่าวิดีโอเกมจะส่งผลกระทบต่อการศึกษาในทางลบหรือไม่นั้น Ferguson (2010) ระบุว่า ไม่ว่าระยะเวลาในการเล่นนานเท่าไรหรือเกมคอมพิวเตอร์มีเนื้อหารุนแรงหรือไม่ เกมคอมพิวเตอร์ก็ไม่ได้มีอิทธิพลต่อปัญหาการตั้งใจเรียนและผลการเรียน

เกมคอมพิวเตอร์กับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน: ข้อค้นพบจากงานวิจัยในประเทศไทย

งานวิจัยเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของการเล่นเกมคอมพิวเตอร์และพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชนในประเทศไทยยังมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นงานวิจัยเชิงสำรวจและมักพบว่า การเล่นเกมวิดีโอที่มีเนื้อหารุนแรงมีผลต่อพฤติกรรมความก้าวร้าวของเด็กและเยาวชน งานวิจัยของวิทยา วุฒิเกรียงไกร (2546) ใช้แบบสำรวจเพื่อหาปัจจัยของการเล่นเกมคอมพิวเตอร์กับความก้าวร้าวของเด็กมัธยมศึกษาตอนต้น พบว่า การเล่นเกมคอมพิวเตอร์ตามลำพังการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ ในอาเขตเซ็นเตอร์และการเล่นเกมที่มีเนื้อหารุนแรง มีความสัมพันธ์ต่อความก้าวร้าวของเด็ก บางงานวิจัยพบว่า ระยะเวลาในการเล่นคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงในระดับที่ไม่เหมาะสมคือ 3 ชั่วโมงขึ้นไปต่อวัน จะส่งผลให้มีพฤติกรรมก้าวร้าวสูงกว่าระยะเวลาในการเล่นในระดับที่เหมาะสม (อรณลิน ไชยวสุ, 2547) นักเรียนที่เล่นเกมต่อสู้เกมสวมบทบาทและเกมยิงกันเป็นประจำ มีพฤติกรรมก้าวร้าวมากที่สุด รวมทั้งนักเรียนที่เล่นเกมกับคนแปลกหน้าเป็นประจำก็จะมีพฤติกรรมก้าวร้าวมากที่สุด (สมพรรัตน์ ขุนทิพย์ และคณะ, 2553) งานวิจัยของสุทธิพร นิราพาธ (2547) พบว่า การเล่นเกมมีความสัมพันธ์ทางบวกกับพฤติกรรมก้าวร้าวแต่ไม่พบความสัมพันธ์กับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย นอกจากความก้าวร้าวแล้วการเล่นเกมนายังมีผลต่อพฤติกรรมทางสังคมที่ลดลงของเด็ก (ศิริลักษณ์ ศรีวนาสถนท์, 2534) และผลการเรียนที่ตกต่ำลง (ศุภคินิจ วิษณุพงษ์พร, 2552) ผลการวิจัยข้างต้นเป็นบทสะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องควบคุมระยะเวลาในการเล่นคอมพิวเตอร์ในเด็กและเยาวชน เพื่อลดผลกระทบทางลบที่เกิดขึ้นจากการใช้เวลาของเด็กและเยาวชนที่ไม่เหมาะสม

งานวิจัยเชิงคุณภาพของศรัญญา อธิตะ (2553) ได้ทำการสัมภาษณ์เด็กที่มีพฤติกรรมรุนแรงจำนวนหนึ่ง สรุปว่าการเล่นเกมออนไลน์มีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมความรุนแรงของนักเรียน การเล่นเกมประเภทที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับความรุนแรง มีอิทธิพลต่อนักเรียนให้ซึมซับเอาพฤติกรรมความรุนแรงนั้นไว้กับตนเอง กลายเป็นคนโมโหง่ายหงุดหงิด เอาแต่ใจ และจะแสดงพฤติกรรมความรุนแรงออกมากับเพื่อนนักเรียนด้วยกันหรือรังแกคนที่อ่อนแอกว่า เนื่องจากการเล่นเกมออนไลน์จะมีผลต่อสุขภาพจิตของเด็ก เด็กจะลดความสัมพันธ์กับเพื่อนลงแต่จะไปติดต่อกับเครื่องคอมพิวเตอร์แทน เพราะสามารถเอาชนะทุกอย่างได้ในเกมอาจกลายเป็นเด็กก้าวร้าว (สมชาย จักรพันธุ์, 2551)

งานวิจัยส่วนหนึ่งทำการค้นหาปัจจัยที่ส่งผลต่อการเล่นเกมที่มีเนื้อหารุนแรง และมักพบว่าเด็กและเยาวชนที่มีความก้าวร้าว มีประวัติการใช้สารเสพติด มักจะมีแนวโน้มเล่นเกมที่มีเนื้อหารุนแรง (ประกายทิพย์ นิยมรัฐ, 2547) บางครั้งไม่เฉพาะความก้าวร้าวเท่านั้นที่มีผลต่อการเล่นเกมที่รุนแรง แต่เด็กและเยาวชนคนนั้นต้องมีการแสวงหาการสัมผัส (Sensation seeking) ด้วยเช่นกัน ผู้ที่มีการแสวงหาการสัมผัสสูงและความก้าวร้าวสูง มีความปรารถนาในการเล่นเกมที่รุนแรงมากกว่าผู้ที่มีการแสวงหาการสัมผัสต่ำและความก้าวร้าวสูง (ประกายทิพย์ นิยมรัฐ, 2547; อัจฉริยา เลิศอนันต์วรกุล, 2548)

ข้อบกพร่องทางระเบียบวิธีวิจัยในงานวิจัยที่ผ่านมา

อาจกล่าวได้ว่างานวิจัยเรื่องผลกระทบของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงกับพฤติกรรมรุนแรงในเด็กและเยาวชนที่ผ่านมามีข้อบกพร่องในเรื่องระเบียบวิธีวิจัย ทำให้เป็นการยากที่จะยืนยันสมมติฐานต่างๆ ข้อบกพร่องที่เกิดขึ้นมีดังนี้

1. ข้อบกพร่องของการวัดพฤติกรรมก้าวร้าว บางครั้งมาตรวัดพฤติกรรมที่ผู้วิจัยใช้ไม่ได้วัดพฤติกรรมก้าวร้าว หากแต่ไปวัดพฤติกรรมอื่นๆ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยที่ผ่านมาักวิจัยมักใช้แบบทดสอบ Taylor Competitive Reaction Time (TCRTT) ในงานของตน (Anderson & Dill, 2000; Barlett, et al., 2009; Ferguson, et al., 2008; Silvern & Williamson, 1987) โดยแบบทดสอบนี้จะทำการบอกผู้ถูกทดลองว่าเขา กำลังแข่งกดปุ่มวัดความเร็วกับผู้แข่งขันฝ่ายตรงข้าม ผู้แพ้จะถูกลงโทษด้วยเสียงระเบิดที่ตั้ง ในขณะที่ผู้ชนะจะมีสิทธิเลือกความรุนแรงในการลงโทษ ระดับความรุนแรงในการลงโทษจะเป็นตัวชี้วัดความก้าวร้าวของแต่ละคน ข้อบกพร่องของแบบทดสอบนี้อยู่ตรงที่ความไม่ชัดเจนของพฤติกรรมที่แสดงออก บางครั้งผู้ถูกทดลองไม่ได้มองว่าพฤติกรรมของตนเป็นพฤติกรรมก้าวร้าว หากแต่เป็นเพียงพฤติกรรมแข่งขันเท่านั้น (Lieberman, et al., 1999)

2. ข้อบกพร่องของลักษณะของเกมคอมพิวเตอร์ที่ใช้ทดลองงานวิจัยเชิงทดลองส่วนใหญ่จะทำการเปรียบเทียบผลกระทบระหว่างเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงกับเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหาไม่รุนแรง แต่มักจะพบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีสภาพของการแข่งขันน้อยกว่าเกมคอมพิวเตอร์ที่ไม่มีเนื้อหารุนแรง ทำให้ไม่พบความแตกต่างในความก้าวร้าวระหว่างผู้เล่นของทั้งสองประเภท (Anderson & Carnegiey, 2009) ลักษณะของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจำเป็นต้องมีความรุนแรง การแข่งขัน ความยาก และมีก้าวอย่างของการกระทำ

สรุปและข้อเสนอแนะ

จากคำกล่าวของ McNulty (1996) ที่ว่า “ไม่มีประชากรกลุ่มใดคุกคามความปลอดภัยทางสังคมได้มากเท่ากับผู้กระทำผิดที่เป็นเด็กและเยาวชน” นับเป็นคำกล่าวที่สะท้อนถึงความสำคัญของปัญหาความก้าวร้าวรุนแรงในเด็กและเยาวชนที่มีต่อสังคม ความก้าวร้าวรุนแรงของเด็กและเยาวชนไทยที่เพิ่มสูงขึ้นถูกนำมาโยงกับ

เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงถือเป็นสื่อบันเทิงที่มีความแตกต่างไปจากสื่อประเภทอื่น เนื่องจากผู้รับสื่อสามารถมีปฏิสัมพันธ์กับสื่อได้โดยตรง และด้วยเนื้อหาเกมคอมพิวเตอร์ที่มีความรุนแรง เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจึงถูกเพ่งเล็งจากหลายฝ่าย ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความรุนแรงของเด็กและเยาวชนไทยในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามงานวิจัยส่วนหนึ่งไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงและพฤติกรรมรุนแรงของเด็กและเยาวชนแต่อย่างใด ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องมีการทบทวนว่าเกมคอมพิวเตอร์ที่มีความรุนแรงและพฤติกรรมก้าวร้าวมีความสัมพันธ์กันหรือไม่ อย่างไร

การนำเสนอข้อค้นพบจากงานวิจัยตามการออกแบบการวิจัยต่าง ๆ มีความสำคัญที่จะช่วยมองเห็นความสัมพันธ์ของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงและพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชนให้เด่นชัดมากยิ่งขึ้นจากการทบทวนงานวิจัยต่าง ๆ อาจสรุปออกมาเป็นประเด็นได้ดังนี้

- งานวิจัยเรื่องผลกระทบของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงกับพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชนที่ผ่านมายังให้ผลการศึกษาที่หลากหลาย งานวิจัยบางชิ้นไม่พบความแตกต่างของพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชนหลังจากเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง แต่เมื่อนำเอาตัวแปรตามประเภทอื่นมาพิจารณามักพบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีความสัมพันธ์กับการเพิ่มขึ้นของพฤติกรรมก้าวร้าว ความคิดที่ก้าวร้าว ความรู้สึกก้าวร้าว แรงกระตุ้นทางจิตใจและการลดลงของพฤติกรรมการช่วยเหลือสังคม
- งานวิจัยส่วนใหญ่มักมีระเบียบวิธีวิจัยที่ไม่เหมาะสม ทำให้ข้อสรุปในความสัมพันธ์ระหว่างเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงและพฤติกรรมก้าวร้าวในเด็กและเยาวชนยังมีความไม่แน่นอน ตัวอย่างของความไม่เหมาะสมของระเบียบวิธีวิจัย ได้แก่ มาตรวัดไม่ได้วัดพฤติกรรมก้าวร้าวแต่กลับไปวัดพฤติกรรมแข่งขัน เกมคอมพิวเตอร์ที่ใช้ทดลองมีลักษณะที่ไม่ครบตามคุณสมบัติของการเป็น “เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง” ซึ่งต้องประกอบไปด้วย ความรุนแรง การแข่งขัน ความยาก และมีก้ำอย่างของการกระทำ
- เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงอย่างเดียวกันอาจส่งผลกระทบต่อเด็กและเยาวชนไม่เหมือนกัน เนื่องจากความแตกต่างของปัจจัยส่วนบุคคล เช่น เพศ อายุ เป็นต้น งานวิจัยส่วนใหญ่ พบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง มีผลกระทบต่อความก้าวร้าวของเด็กผู้หญิงมากกว่าเด็กผู้ชาย สำหรับปัจจัยทางด้านอายุ เนื่องจากความแตกต่างของเด็กและเยาวชนในแต่ละช่วงวัยมีพัฒนาการทางร่างกายและจิตใจที่ต่างกันมาก งานวิจัยส่วนใหญ่ พบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะมีผลกระทบต่อพฤติกรรมก้าวร้าวในวัยเด็กสูง แต่กลับไม่ค่อยพบผลกระทบที่มีต่อวัยรุ่นเท่าใดนัก
- งานวิจัยส่วนใหญ่ค่อนข้างล้าสมัย ขณะที่เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงในปัจจุบันได้พัฒนาก้าวไกลมาก เกมคอมพิวเตอร์หลายชิ้นมีกราฟิกที่สมจริงมาก ผู้วิจัยในประเด็นดังกล่าวจำเป็นต้องก้าวตามกระแสความนิยมของเกมคอมพิวเตอร์ให้ทัน เพราะลักษณะของเกมที่แตกต่างกันก็ส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชนที่ต่างกันเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงเป็นอุปสรรคที่ยากจะสรุปได้อย่างชัดเจนว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีอิทธิพลต่อความก้าวร้าวรุนแรงในเด็กและเยาวชนในปัจจุบัน

- ฟังตระหนกอยู่เสมอว่าเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงไม่ได้เป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยเดียว ที่ทำให้เด็กและเยาวชนมีความก้าวร้าวมากขึ้นแต่ยังคงมีปัจจัยสำคัญอื่นๆ ที่ส่งผลต่อความก้าวร้าวในเด็กและเยาวชน ไม่ว่าจะเป็นการเพิ่มขึ้นของปัจจัยเสี่ยง เช่น ปัญหาครอบครัว ปัญหาการคบเพื่อน ปัญหาทางจิต เป็นต้น Ferguson (2008) ซึ่งให้เห็นว่า ไม่พบหลักฐานใดๆ เกี่ยวกับเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงในเหตุฆาตกรรมหมู่ ไม่ว่าจะเป็นที่ Virginia Tech, Utah Trolley Stop และ Northern Illinois University เขายังระบุว่า สาเหตุที่แท้จริงเกิดจากสภาพแวดล้อมภายในครอบครัว ลักษณะทางกรรมพันธุ์ ความยากจน และความไม่เท่าเทียมกัน ในทางตรงกันข้าม เกมคอมพิวเตอร์เป็นสิ่งที่สามารถหยิบยกขึ้นมากล่าวอ้างได้ง่ายกว่า

- อย่างไรก็ตามงานวิจัยส่วนหนึ่งระบุว่า ไม่เฉพาะเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะส่งผลทำให้ทำให้เด็กและเยาวชนมีความก้าวร้าว แต่ผู้ที่มีความนับถือตนเองต่ำ มีความสามารถในการควบคุมพฤติกรรมที่ต่ำ มีการยอมรับสังคมที่ต่ำ และผู้ที่มีผลการเรียนต่ำ มักจะเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง (Funk, et al., 2004)

- เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงสามารถให้ผลกระทบทั้งทางบวกและทางลบต่อเด็กและเยาวชนได้ หากมีการออกแบบเกมคอมพิวเตอร์ที่เหมาะสมกับบางบริบทและมีลักษณะบำบัดเด็กอย่างทุกจุดแล้ว เกมคอมพิวเตอร์ก็สามารถเป็นเครื่องมือที่ดีในการช่วยกระตุ้นความคิดและกระบวนการเรียนรู้ของเด็กได้เป็นอย่างดี แต่หากเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหาของเกมคอมพิวเตอร์มีลักษณะที่ไม่เหมาะสมแล้ว มันอาจส่งผลเสียมากกว่าการนั่งดูโทรทัศน์หรือภาพยนตร์ที่มีเนื้อหารุนแรงก็เป็นได้

ประเด็นจากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้นชี้ให้เห็นว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีความสัมพันธ์ต่อพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชนผ่านกลไกทางจิตใจต่างๆ ตามโมเดล GAM กล่าวคือ เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงจะเป็นตัวเพิ่มแรงกระตุ้นทางกาย ความรู้สึกก้าวร้าว และการรับรู้ความก้าวร้าว แต่พฤติกรรมก้าวร่ววดังกล่าวอาจไม่เป็นพฤติกรรมรุนแรงก็ได้ อย่างไรก็ตามเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงไม่ใช่ปัจจัยหลักที่กำหนดพฤติกรรมก้าวร้าว หากแต่ยังคงมีปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัจจัยครอบครัวและการเลี้ยงดูเด็กและเยาวชนซึ่งมีผลต่อพฤติกรรมเด็กอย่างมาก รวมทั้งความแตกต่างของตัวเด็กและเยาวชนเองที่ทำให้มีพฤติกรรมก้าวร้าวที่แตกต่างกัน

กระแสโลกาภิวัตน์ที่ผ่านมา ได้ทำให้ลักษณะประชากรไทยเปลี่ยนแปลงไป โดยครอบครัวมีขนาดเล็กลง การหย่าร้างสูงขึ้น การอพยพเข้าสู่เมืองมากขึ้น ความเป็นเมืองสูงขึ้น และเศรษฐกิจทุนนิยมมากขึ้น ลักษณะดังกล่าวมีผลให้บทบาทของครอบครัวไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม มีผลให้พ่อแม่มีเวลาเลี้ยงดูลูกน้อยลง ทำให้ลูกต้องใช้เวลาว่างไปกับสิ่งอื่น เด็กและเยาวชนไทยจำนวนหนึ่งใช้เวลาว่างไปกับการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ ทำให้เวลาที่จะมีให้กับการบ้านและกิจกรรมของครอบครัวมีน้อยลง จากการทบทวนวรรณกรรมทั้งในประเทศและต่างประเทศส่วนใหญ่ พบว่า เกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงมีความสัมพันธ์ต่อพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชน จึงเป็นสิ่งที่ทุกภาคส่วนต้องตระหนักถึงอิทธิพลของเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรงที่สำคัญคือ รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรมีมาตรการที่จะลดผลกระทบของเกมที่มีเนื้อหารุนแรง ดังต่อไปนี้

1. รัฐควรเข้ามาสืบบทบาทในการควบคุมเนื้อหาของเกมคอมพิวเตอร์ทุกประเภท ทั้งเกมที่มีเนื้อหารุนแรงและไม่รุนแรง การจัดกลุ่มประเภทของเกมคอมพิวเตอร์ควรจัดให้มีขึ้น เหมือนเช่นการจัดประเภทรายการโทรทัศน์และภาพยนตร์ เพื่อคัดกรองความเหมาะสมของเกมคอมพิวเตอร์ตามเด็กและเยาวชนแต่ละช่วงวัยได้

2. หน่วยงานต่างๆ ควรส่งเสริมบทบาทของพ่อแม่ผู้ปกครองในการควบคุมการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ของเด็ก โดยเลือกเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหาในเชิงสร้างสรรค์และคิดวิเคราะห์ ทั้งยังต้องสามารถจัดสรรเวลาในการเล่นเกมคอมพิวเตอร์ได้อย่างเหมาะสม เพื่อลดพฤติกรรมการติดเกมและลดปัญหาการเรียนได้อีกทางหนึ่ง

3. หน่วยงานระดับท้องถิ่นควรจัดให้มีกิจกรรมกีฬาและกิจกรรม เพื่อสังคมให้เด็กและเยาวชนในชุมชนได้ทำในยามว่าง เพื่อให้เด็กและเยาวชนไม่หมกมุ่นอยู่กับเกมคอมพิวเตอร์อย่างเดียว และเป็นการเสริมสร้างสุขภาพกาย สุขภาพจิต และการเข้าสังคมด้วย

4. รัฐควรจัดให้มีเวทีความรู้ระหว่างพ่อแม่ ครู และเพื่อน ๆ เพื่อเข้าใจสถานการณ์ของเกมคอมพิวเตอร์ การจัดการความสัมพันธ์ในครอบครัว การลดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในโรงเรียน เพื่อให้ทั้งพ่อแม่และครูสามารถเข้าถึงเด็กได้มากขึ้น อันเป็นการสร้างความใกล้ชิดและเป็นเงื่อนไขในการเสนอแรงจูงใจด้านบวกอื่นๆ เข้ามาเป็นทางเลือกให้เด็กตอบสนองมากขึ้น ทั้งนี้ไม่ได้หมายถึงการปฏิเสธเกมคอมพิวเตอร์ หากแต่เป็นการเรียนรู้ไปพร้อมๆ กับเด็ก และร่วมกันหาทางออกที่สร้างสรรค์ในรูปแบบต่างๆ ให้มากขึ้น

อย่างไรก็ดีการสร้างงานวิจัยด้านความสัมพันธ์ระหว่างเกมคอมพิวเตอร์และพฤติกรรมก้าวร้าวของเด็กและเยาวชนที่มีการออกแบบการวิจัยที่เหมาะสมยังคงเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งในสังคมไทย เนื่องจากจะช่วยให้เราเข้าใจผลกระทบของเกมอย่างถ่องแท้ภายใต้เกมคอมพิวเตอร์ที่มีการพัฒนาที่รวดเร็วและบริบททางสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นสิ่งที่นักวิจัยไทยต้องพิจารณาและตระหนักอย่างยิ่งในการออกแบบการวิจัยในประเด็นดังกล่าวคือ เกมคอมพิวเตอร์ที่นำมาใช้ทดลองต้องเป็นเกมที่มีความรุนแรง แข่งขัน ยาก และมีก้าวของการกระทำครบถ้วนตามลักษณะของเกมที่มีเนื้อหารุนแรง รวมทั้งมีการออกแบบเครื่องมือวัดพฤติกรรมก้าวร้าวที่เที่ยงตรง และเชื่อถือได้

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

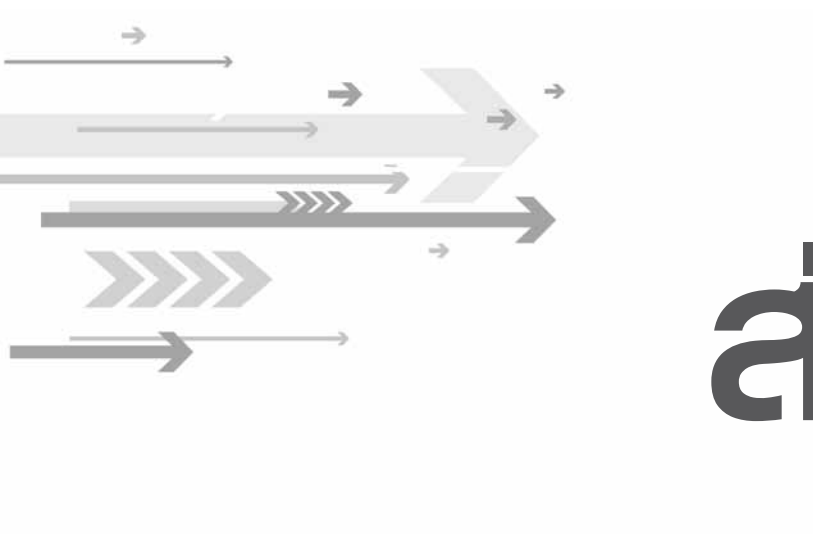
- ประกายทิพย์ นิยมรัฐ. (2547). ปัจจัยทางจิตสังคมและความรู้สึกแสวงหาสิ่งตื่นเต้นเร้าใจที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมการเล่นเกมออนไลน์ของนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สุขภาพจิต). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มติชนออนไลน์ “สวช.เล็งผุด “1 อำเภอ 1 ร้านเกมสีขาว” ขว่วประจำวันวันที่ 14 กันยายน พ.ศ. 2553 สืบค้นเมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2554: http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1284447384&grpId=03&catid=&subcatid=
- วิทยา วุฒิเกรียงไกร. (2546). การศึกษาพฤติกรรมการเล่นวิดีโอเกมและความก้าวร้าวในเกมเซ็กซี่. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สุขภาพจิต). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ศมพรรัตน์ ชุนทิพย์, กานดา จันทรแย้ม, และช่อลดา พันธุเสนา. (2553). ผลกระทบของการเล่นเกมออนไลน์ที่มีเนื้อหารุนแรงต่อพฤติกรรมก้าวร้าว: กรณีศึกษานักเรียนในระดับมัธยมศึกษาตอนต้นในเขตเทศบาลนครหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์*, 2 (1): 61 - 74.
- ศรัณญา อิชิตะ. (2553). การศึกษาพฤติกรรมความรุนแรงของนักเรียนวัยรุ่น. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (จิตวิทยาการแนะแนว). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ศิริลักษณ์ ศรีวานาสณฑ์. (2534). การเล่นเกมกับพฤติกรรมทางสังคมของนักเรียนชายชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สุขภาพจิต). บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศุภกนิจ วิษณุพงษ์พร. (2552). พฤติกรรมการเล่นเกมออนไลน์ที่ส่งผลต่อการเรียนของเด็กนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยบูรพา.
- สมชาย จักรพันธ์. (2551). เกมออนไลน์ยอดพุ่ง 25% เด็กไทยเป็นทาส “ลัทธิบูฟเฟต์นิยม” สืบค้นเมื่อวันที่ 3 เมษายน 2554, จาก กรมสุขภาพจิต: http://www.dmh.go.th/sty_libnews/news/view.asp?id=10639.
- สุทธิพร นีราพาธ. (2547). ความสัมพันธ์ระหว่างการเล่นเกมส์คอมพิวเตอร์กับผลสัมฤทธิ์ทางการเรียน และพฤติกรรมก้าวร้าวของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย. การค้นคว้าแบบอิสระ วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สุขภาพจิต). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ “แฉ “เด็กล่องลอย” ตามร้านเกม - ผับอื้อ” ขว่วประจำวันวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2553 สืบค้นเมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2554: <http://www.thaihealth.or.th/healthcontent/news/15764>.
- หนังสือพิมพ์คมชัดลึก “เอแบคโพลล์ชี้เด็กไทยติดเกมต่อสู้นแรงมากขึ้น” ขว่วประจำวันวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2550 สืบค้นเมื่อ 25 กุมภาพันธ์ 2554: http://www.eduzones.com/newsview.aspx?zone_id=1&type=7&id=45483&page=2.
- อรณลิน ไชยวสุ. (2547). พฤติกรรมก้าวร้าวของนักเรียนชายระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 - 6 ที่อ่านหนังสือการ์ตูนและเล่นเกมคอมพิวเตอร์ที่มีเนื้อหารุนแรง. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (จิตวิทยา) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัจฉริยา เลิศอนันต์วรกุล. (2548). ความสัมพันธ์ระหว่างการเล่นเกมส์คอมพิวเตอร์ ความก้าวร้าวและความปรารถนาในการใช้สื่อที่รุนแรงเพื่อความบันเทิงของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

- Adachi, P.J.C. (2011). The Effect of Violent Video Games on Aggression: Is It more than just the Violence? *Aggression and Violent Behavior*, 16 (1): 55-62.
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2001). Effects of Violent Video Games on Aggressive Behavior, Aggressive Cognition, Aggressive Affect, Physiological Arousal, and Prosocial Behavior: A Meta-analytic Review of the Scientific Literature. *Psychological Science*, 12: 353 - 359.
- Anderson, A.C., & Carnagey, N.L. (2009) Causal Effects of Violent Sports Video Games on Aggression: Is It Competitiveness or Violent Content? *Journal of Experimental Social Psychology*, 45: 731 - 739.
- Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video Games and Aggressive Thoughts, Feelings, and Behavior in the Laboratory and in Life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78: 772 - 790.

- Anderson, C. A., Gentile, D. A., & Buckley, K. E. (2007). *Violent Video Game Effects on Children and Adolescents. Theory, Research, and Public Policy*, NY: Oxford University Press.
- Barlett, C. P., Branch, O., Rodeheffer, C., & Harris, R. (2009). How Long do the Short - term Violent Video Game Effects Last? *Aggressive Behavior*, 35: 1 - 12.
- Cohen, D., & Strayer, J. (1996). Empathy in Conduct - disordered and Comparison Youth, *Developmental Psychology*, 32: 988 - 998.
- Cooper, J., & Mackie, D. (1986). Video Games and Aggression in Children. *Journal of Applied Social Psychology*, 16: 726 - 744.
- Dill, K.E., & Dill, J.C. (1998). Video game Violence: A Review of the Empirical Literature, *Aggression and Violent Behavior*, 3 (4): 407 - 428.
- Ferguson, C. (2010). Video Games and Youth Violence: A Prospective Analysis in Adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 40 (4): 377-391.
- Ferguson, C. J., Rueda, S. M., Cruz, A. M., Ferguson, D. E., Fritz, S., & Smith, S. M. (2008). Violent video Games and Aggression: By product of Family Violence and Intrinsic Violence Motivation? *Criminal Justice and Behavior*, 35: 311 - 332.
- Ferguson, C.J. (2008). The School Shooting/violent Video Game Link: Causal Relationship or Moral Panic? *Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling*, 5 (1 - 2): 25 - 37.
- Fischer, P., Kastenmuller, A., & Greitemeyer, T. (2010) Media Violence and the Self: The Impact of Personalized Gaming Characters in Aggressive Video Games on Aggressive Behavior, *Journal of Experimental Social Psychology*, 46: 192 - 195.
- Funk, J. B., Bechtoldt, H., Pasold, T., & Baumgardner, J. (2004). Violence Exposure in Real - life, Video Games, Television, Movies and the Internet: Is There Desensitization? *Journal of Adolescence*, 2: 23-39.
- Gardner, J. E. (1991). Can the Mario Brothers Help? Nintendo Games as an Adjunct in Psychotherapy with Children, *Psychotherapy*, 28: 667 - 670.
- Graybill, D., Kirsch, J. R., & Esselman, E. D. (1985). Effects of Playing Violent versus Nonviolent Video Games on the Aggressive Ideation of Aggressive and Nonaggressive Children. *Child Study Journal*, 15: 199 - 205.
- Graybill, D., Strawniak, M., Hunter, T., & O'Leary, M. (1987). Effects of Playing Versus Observing Violent versus Nonviolent Video Games on Children's Aggression. *Psychology*, 24: 1 - 8.
- Guerra, N., Nucci, L. & Huesmann, L. R. (1994). Moral Cognition and Childhood Aggression. In L. R. Huesmann (Ed.), *Aggressive Behavior: Current Perspectives* (pp. 13 - 33). New York: Plenum Press.
- Hauge, M.R., & Gentile, D.A. *Video Game Addiction Among Adolescents: Associations with Academic Performance and Aggression* Presented at Society for Research in Child Development Conference, Tampa, FL, April 2003.
- Irwin, A. R., & Gross, A. M. (1995). Cognitive Tempo, Violent Video Games, and Aggressive Behavior in Young Boys. *Journal of Family Violence*, 10: 337 - 350.
- Kutner, L, Olson, C. & Johnson, S. (2008). The Role of Violence Video Game Content in Adolescent Development, *Journal of Adolescent Research*, 23 (1): 55 - 75.
- Lieberman, J. D., Soloman, S., Greenberg, J., & McGregor, H. A. (1999). A Hot New Way to Measure Aggression: Hot Sauce Allocation, *Aggressive Behavior*, 25: 331 - 348.
- Lynch, P. (1994). Type A Behaviour, Hostility, and Cardiovascular Function at Rest After Playing Video Games in Teenagers. *Psychosomatic Medicine*, 56: 152.
- Mathews, V., Wang, Y., Kalnin, A.J., Mosier, K.M., Dunn, D.W., & Kronenberger, W.G. (2006). *Short - term Effects of Violent Video Game Playing: An fMRI Study* Presented at the Annual Meeting of the Radiological Society of North America in 28 November 2006.

- McNulty, P. J. (1996). The Juvenile Justice System Should Punish Violent Youths. In D. L. Bender (Ed.), *How Should Youth Violence be Addressed?* (pp. 170 - 176). San Diego, CA: Greenhaven Press.
- Scott, D. (1995). The Effect of Video Games on Feelings of Aggression. *The Journal of Psychology*, 129: 121 - 132.
- Sherry, J. (2001). The Effect of Violent Video Games on Aggression: A Meta - analysis. *Human Communication Research*, 27: 409 - 431.
- Silvern, S. B., & Williamson, P. A. (1987). The Effects of Video Game Play on Young Children's Aggression, Fantasy and Prosocial Behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 8: 453 - 462.
- Wallenius, M., & Punamaki, R.L. (2008). Digital Game Violence and Direct Aggression in Adolescence: A Longitudinal Study of the Roles of Sex, Age, and Parent - child Communication. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29 (4): 286 - 294.
- Winkel, M., Novak, D. M., & Hopson, H. (1987). Personality Factors, Subject Gender, and the Effects of Aggressive Video Games on Aggression in Adolescents, *Journal of Research in Personality*, 21: 211 - 223.

ส่วนที่ 5

จุดเปลี่ยนประชากรโลก

การเปลี่ยนแปลง ประชากรโลก 2493 - 2573 World Population Change 1950 - 2030

วรชัย ทองไทย Varachai Thongthai¹

บทคัดย่อ

ใน พ.ศ. 2553 ประชากรโลกที่มีทั้งสิ้น 6.9 พันล้านคน โดยร้อยละ 60 อาศัยอยู่ในเอเชีย รองลงไปคือ ร้อยละ 15 อาศัยอยู่ในแอฟริกา ส่วนที่เหลือกระจายกันอยู่ในยุโรป ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน อเมริกาเหนือ และโอเชียเนีย ตามลำดับ โลกมีประชากรเพิ่มขึ้นร้อยละ 1.2 ต่อปี อันเป็นผลมาจากอัตราเกิดที่มีมากกว่าอัตราตาย โดยพื้นที่ที่มีอัตราเพิ่มธรรมชาติสูงที่สุดคือ แอฟริกา และต่ำที่สุดคือ ยุโรป ในช่วง 60 ปีที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงของประชากรในพื้นที่ต่างๆ เป็นผลของภาวะเจริญพันธุ์มากกว่าภาวะการตายหรือย้ายถิ่น อัตราเพิ่มประชากรที่มีแนวโน้มลดลง ก็เพราะภาวะเจริญพันธุ์มีแนวโน้มลดลง สำหรับภาวะการย้ายถิ่นกลับมีแนวโน้มสูงขึ้น โดยที่พื้นที่พัฒนามากจะเป็นพื้นที่รับประชากรเข้า (ยุโรป อเมริกาเหนือ และโอเชียเนีย) ส่วนพื้นที่พัฒนาน้อยก็จะเป็นพื้นที่ส่งประชากรออก (เอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา/แคริบเบียน) คาดว่าในอีก 20 ปีข้างหน้า ประชากรโลกจะเพิ่มเป็น 8.1 พันล้านคน โดยมีการกระจายตัวเหมือนเดิม ยกเว้นแอฟริกาและยุโรปเท่านั้นที่เปลี่ยนไปคือ แอฟริกามีสัดส่วนประชากรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 15 เป็นร้อยละ 17 ส่วนยุโรปกลับมีสัดส่วนประชากรลดลงจากร้อยละ 11 เป็นร้อยละ 8

Abstract

In 2010, world population was 6.9 billion of which 60 percent were living in Asia and 15 percent in Africa, and the remaining 25 percent shared unevenly by Europe, Latin America and the Caribbean, Northern America, and Oceania. The rate of population increase was 1.2 percent annually, Mainly due to higher birth rates than death rates. Africa has the highest birth rate whilst Europe has the lowest.

In the last 60 years, population changes in all areas were influenced more by fertility than mortality or migration. The decline of population growth rates was the result of fertility decline. Migration, nevertheless, was on the rise with more developed areas (Europe, Northern America, and Oceania) absorbing population from less developed areas (Asia, Africa, and Latin America and the Caribbean).

World population will reach 8.1 billion in the next 20 years. Whilst most of the areas will have the same proportion of population, the proportion of population living in Africa will increase from 15 percent to 17 percent, and the proportion of population living in Europe will decrease from 11 percent to 8 percent.

¹ Adjunct Professor สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

บทนำ

โลกมีเนื้อที่ทั้งหมด 510,072,000 ตารางกิโลเมตร ประกอบด้วยพื้นน้ำร้อยละ 71 หรือ 361,132,000 ตารางกิโลเมตร และพื้นดินร้อยละ 29 หรือ 148,940,000 ตารางกิโลเมตร ในทางภูมิศาสตร์แบ่งพื้นดินออกเป็น 7 ทวีป ได้แก่ เอเชีย ยุโรป แอฟริกา อเมริกาเหนือ อเมริกาใต้ ออสเตรเลีย และแอนตาร์กติกา แต่ทวีปที่มีประชากรอาศัยอยู่ได้มีเพียง 6 แห่งแรกเท่านั้น โดยทวีปแอนตาร์กติกาซึ่งอยู่ขั้วโลกใต้ เป็นพื้นที่ที่ไม่มีคนอาศัยอยู่ เพราะมีน้ำแข็งปกคลุมตลอดทั้งปี ดังนั้น ถ้านับเฉพาะพื้นที่ที่มีประชากรอาศัยอยู่ก็จะมีเนื้อที่เพียง 136,136,773 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 91 ของผืนแผ่นดินโลก

ในการวิเคราะห์สถานการณ์ประชากรของโลกทำได้หลายวิธี เช่น ถ้าแบ่งตามภูมิศาสตร์ก็ประกอบด้วย 6 ทวีปที่มีประชากรอาศัยอยู่ ถ้าแบ่งตามการพัฒนา ก็อาจแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มประเทศพัฒนามากและกลุ่มประเทศพัฒนาน้อย หรืออาจแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มประเทศพัฒนาแล้ว กลุ่มประเทศกำลังพัฒนา และกลุ่มประเทศด้อยพัฒนา แต่ในที่นี้จะแบ่งประชากรออกเป็น 6 กลุ่ม หรือ 6 พื้นที่ โดยใช้ลักษณะทางภูมิศาสตร์ ประชากรศาสตร์ และการพัฒนาเป็นตัวกำหนด เรียงตามลำดับจำนวนประชากรดังนี้ 1) เอเชียคือประชากรในทวีปเอเชีย 2) แอฟริกาคือประชากรในทวีปแอฟริกา 3) ยุโรปคือประชากรในทวีปยุโรป 4) ลาตินอเมริกา/แคริบเบียนคือประชากรในประเทศเม็กซิโก ทวีปอเมริกาใต้ และหมู่เกาะแคริบเบียน 5) อเมริกาเหนือคือประชากรในประเทศแคนาดาและสหรัฐอเมริกา และ 6) โอเชียเนีย (Oceania) คือประชากรในทวีปออสเตรเลียและประเทศในหมู่เกาะแปซิฟิก โดยในสองพื้นที่แรกมีเนื้อที่พอๆ กันคือ เอเชียมีเนื้อที่ร้อยละ 23 และแอฟริกา มีเนื้อที่ร้อยละ 22 ถัดไปอีก 3 กลุ่มก็มีเนื้อที่พอๆ กันอีกคือ ยุโรปมีเนื้อที่ร้อยละ 17 ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน มีเนื้อที่ร้อยละ 15 และอเมริกาเหนือมีเนื้อที่ร้อยละ 16 ส่วนที่เหลือเนื้อที่อีกร้อยละ 6 เป็นของโอเชียเนีย

ขนาดและการกระจายตัวของประชากร

ในปี พ.ศ. 2553 โลกมีประชากรทั้งสิ้นประมาณ 6.9 พันล้านคน กระจายกันอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ พื้นที่ที่มีประชากรมากที่สุดคือ เอเชียซึ่งมีถึงร้อยละ 60 ของประชากรโลก และมีจำนวนมากกว่าประชากรในพื้นที่ถัดไปคือ แอฟริกา ถึง 4 เท่า ทั้งๆ ที่ทั้งสองพื้นที่มีเนื้อที่พอๆ กัน ซึ่งทั้งสองพื้นที่นี้มีเนื้อที่ไม่ถึงครึ่งของแผ่นดินทั้งหมด แต่กลับมีประชากรอาศัยอยู่มากถึง 3 ใน 4 ของประชากรโลก สำหรับประชากรอีก 1 ใน 4 ก็กระจายตัวกันอยู่ในพื้นที่กว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่โลก ได้แก่ ยุโรปซึ่งมีประชากรร้อยละ 11 ลาตินอเมริกา/แคริบเบียนมีประชากรร้อยละ 9 อเมริกาเหนือมีประชากรร้อยละ 5 และโอเชียเนียมีประชากรไม่ถึงร้อยละ 1 ของประชากรโลก (ตาราง 1)

**ตาราง 1 จำนวนประชากร ร้อยละของประชากร ขนาดพื้นที่ ร้อยละของพื้นที่
และความหนาแน่นของประชากร จำแนกตามพื้นที่ พ.ศ. 2553**

พื้นที่	จำนวนประชากร (ล้านคน)	ร้อยละ	ขนาดพื้นที่ (ตร. กม.)	ร้อยละ	ความหนาแน่น (คน/ตร.กม.)
โลก	6,892.3	100.0	136,136,773	100.0	51
เอเชีย	4,157.3	60.3	31,876,823	23.4	130
แอฟริกา	1,030.4	15.0	30,312,110	22.3	34
ยุโรป	738.6	10.7	23,061,200	16.9	32
ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน	585.5	8.5	20,546,697	15.1	28
อเมริกาเหนือ	343.9	5.0	21,775,596	16.0	16
โอเชียเนีย	36.7	0.5	8,564,346	6.3	4

ที่มา: Population Reference Bureau, 2011.

ความหนาแน่นของประชากร

ความหนาแน่นของประชากรคิดเป็นจำนวนคนต่อตารางกิโลเมตร ถึงแม้ว่าโลกจะมีความหนาแน่นของประชากรเท่ากับ 51 คนต่อตารางกิโลเมตร แต่เนื่องจากการกระจายตัวของประชากรในแต่ละพื้นที่นั้นไม่เท่ากัน จึงมีผลทำให้ความหนาแน่นของประชากรในแต่ละพื้นที่แตกต่างกันไปด้วย เอเชียซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีประชากรมากที่สุด ก็มีความหนาแน่นของประชากรสูงที่สุดด้วย (130 คนต่อตารางกิโลเมตร) โดยสูงกว่าความหนาแน่นของโลกมากกว่า 2 เท่าครึ่ง และสูงกว่าพื้นที่ถัดไปคือ แอฟริกาเกือบ 4 เท่า รองลงไปคือยุโรป ซึ่งมีความหนาแน่นของประชากรต่ำกว่าแอฟริกาเพียงเล็กน้อย (32 และ 34 คนต่อตารางกิโลเมตร ตามลำดับ) ถัดไปคือลาตินอเมริกา/แคริบเบียน และอเมริกาเหนือ ส่วนโอเชียเนียมีความหนาแน่นของประชากรต่ำที่สุด (เพียง 4 คนต่อตารางกิโลเมตรเท่านั้น) และต่ำกว่าอเมริกาเหนือถึง 4 เท่า (ตาราง 1)

ไม่น่าแปลกใจที่เอเชียเป็นพื้นที่ที่มีประชากรมากที่สุดและหนาแน่นที่สุด เพราะมีประเทศเก่าแก่ที่เป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมถึง 2 แห่งอยู่ในพื้นที่นี้คือ จีนและอินเดีย โดยจีนเป็นประเทศที่มีประชากรมากที่สุดในโลก ส่วนอินเดียเป็นอันดับสอง ซึ่งทั้งสองประเทศต่างก็มีประชากรมากกว่าหนึ่งพันล้านคนด้วย ยิ่งกว่านั้น ส่วนใหญ่ของประเทศที่มีประชากรมากกว่า 100 ล้านคนขึ้นไป (6 ใน 11 ประเทศ) ก็เป็นประเทศที่อยู่ในเอเชียอีกด้วย ในขณะที่ประเทศที่มีประชากรในอันดับ 3 คือ สหรัฐอเมริกามีประชากรต่ำกว่าอินเดียเกือบ 4 เท่า ส่วนพื้นที่อื่นที่มีประเทศที่มีประชากรมากกว่า 100 ล้านคนคือ ลาตินอเมริกา/แคริบเบียนมี 2 ประเทศ อเมริกาเหนือ แอฟริกา และยุโรป แห่งละ 1 ประเทศ (ตาราง 2)

ตาราง 2 ประเทศที่มีประชากรมากกว่า 100 ล้านคน เรียงตามลำดับ พ.ศ. 2553

ลำดับ	ประเทศ (พื้นที่)	จำนวนประชากร
1	จีน (เอเชีย)	1,338,100,000
2	อินเดีย (เอเชีย)	1,188,800,000
3	สหรัฐอเมริกา (อเมริกาเหนือ)	309,600,000
4	อินโดนีเซีย (เอเชีย)	235,500,000
5	บราซิล (ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน)	193,300,000
6	ปากีสถาน (เอเชีย)	184,800,000
7	บังกลาเทศ (เอเชีย)	164,400,000
8	ไนจีเรีย (แอฟริกา)	158,300,000
9	รัสเซีย (ยุโรป)	141,900,000
10	ญี่ปุ่น (เอเชีย)	127,400,000
11	เม็กซิโก (ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน)	110,700,000

ที่มา: Population Reference Bureau, 2011.

ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงประชากร

การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของจำนวนประชากรเกิดจากปัจจัย 3 ชนิดคือ เกิด ตาย และย้ายถิ่น โดยการเกิดจะมีผลทำให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น การตายทำให้จำนวนประชากรลดลง และการย้ายถิ่นทำให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นถ้าเป็นการย้ายถิ่นเข้า แต่จะทำให้จำนวนประชากรลดลงถ้าเป็นการย้ายถิ่นออก นอกจากนี้ปัจจัยทั้งสามยังมีผลกระทบต่อองค์ประกอบของประชากรด้านเพศและอายุด้วย

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของประชากรโลกขึ้นอยู่กับกาเกิดและการตายเท่านั้น เนื่องจากการย้ายถิ่นภายในพื้นที่เดียวกันย่อมไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลง ผลต่างระหว่างการเกิดและการตายคือ การเพิ่มประชากรตามธรรมชาติ โดยธรรมชาติการเกิดจะมากกว่าการตายเล็กน้อย ทำให้ประชากรโลกเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยตลอดเวลา แต่มีอยู่ช่วงหนึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ประชากรของโลกเพิ่มสูงขึ้นมาก อันเนื่องมาจากการลดลงอย่างรวดเร็วของภาวะการตาย ในขณะที่ภาวะเจริญพันธุ์ยังคงสูงอยู่ ต่อมาอัตราเกิดก็เริ่มลดลงอย่างรวดเร็ว ในขณะที่อัตราตายยังคงลดลงเรื่อยๆ ทำให้อัตราเพิ่มประชากรลดลง ปัจจุบันโลกมีอัตราเพิ่มประชากรเพียงร้อยละ 1.2 โดยอัตราเกิดอยู่ที่ 20 ต่อพัน และอัตราตายอยู่ที่ 8 ต่อพัน

แอฟริกาเป็นพื้นที่ที่มีอัตราเกิดสูงที่สุด โดยสูงเกือบ 2 เท่าของอัตราเกิดของประชากรทั้งโลก ส่วนยุโรปก็มีอัตราเกิดต่ำที่สุด โดยต่ำกว่าอัตราเกิดของโลกเกือบครึ่งหนึ่ง พื้นที่ที่มีอัตราเกิดต่ำรองลงไปคือ อเมริกาเหนือ สำหรับพื้นที่ที่เหลือคือ เอเชีย ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน และโอเชียเนีย ต่างก็มีอัตราเกิดไม่ต่างจากอัตราเกิดของประชากรโลกนัก (ตาราง 3)

ตาราง 3 อัตราเกิด อัตราตาย อัตราย้ายถิ่นสุทธิ อัตราเพิ่มตามธรรมชาติ อัตราเพิ่มประชากร และร้อยละของประชากรเมือง จำแนกตามพื้นที่ พ.ศ. 2553

พื้นที่	อัตราเกิด (ต่อพัน)	อัตราตาย (ต่อพัน)	อัตรา ย้ายถิ่นสุทธิ (ต่อพัน)	อัตราเพิ่ม ตาม ธรรมชาติ (ต่อร้อย)	อัตราเพิ่ม ประชากร (ต่อร้อย)	ร้อยละของ ประชากร เมือง
โลก	20	8	0	1.2	1.2	50
เอเชีย	19	7	0	1.2	1.2	43
แอฟริกา	37	13	- 1	2.4	2.3	38
ยุโรป	11	11	2	0.0	0.2	71
ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน	19	6	-2	1.3	1.1	77
อเมริกาเหนือ	13	8	3	0.6	0.8	79
โอเชียเนีย	18	7	8	1.1	1.9	66

ที่มา: Population Reference Bureau, 2011.

แอฟริกา นอกจากจะเป็นพื้นที่ที่มีอัตราเกิดสูงที่สุดแล้ว ยังเป็นพื้นที่ที่มีอัตราตายสูงที่สุดเช่นกัน (13 ต่อพัน) รองลงมาคือยุโรป ที่มีอัตราตายเท่ากับ 11 ต่อพัน เหตุที่ยุโรปมีอัตราตายใกล้เคียงกับแอฟริกา ทั้งๆ ที่ยุโรปมีระดับการพัฒนาสูงกว่า ซึ่งย่อมจะมีภาวะการตายที่ต่ำกว่านั้น ก็เพราะยุโรปมีสัดส่วนของประชากรสูงอายุอาศัยอยู่มากนั่นเอง เนื่องจากประชากรสูงอายุมีอัตราตายสูง จึงมีผลทำให้สัดส่วนคนตายสูงตามไปด้วย แต่ในทางกลับกัน เพราะแอฟริกามีสัดส่วนของประชากรสูงอายุอาศัยอยู่น้อย จึงทำให้สัดส่วนคนตายไม่สูงมากนัก ถึงแม้จะมีภาวะการตายสูงก็ตาม สำหรับพื้นที่ที่เหลือ ต่างก็มีอัตราตายใกล้เคียงกับอัตราตายของประชากรโลก (ตาราง 3)

แอฟริกามีอัตราเกิดและอัตราตายต่างกันมากที่สุด ทำให้มีอัตราเพิ่มตามธรรมชาติสูงที่สุดด้วย (ร้อยละ 2.4) โดยสูงกว่าอัตราเพิ่มตามธรรมชาติของโลกเกือบ 2 เท่า สำหรับพื้นที่ที่มีอัตราเพิ่มธรรมชาติใกล้เคียงกับอัตราเพิ่มตามธรรมชาติของโลกคือ เอเชีย ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน และโอเชียเนีย ส่วนพื้นที่ที่มีอัตราเพิ่มตามธรรมชาติต่ำที่สุดคือ ยุโรปและอเมริกาเหนือ (ร้อยละ 0.0 และ 0.6 ตามลำดับ) (ตาราง 3)

ถึงแม้ว่ายุโรปจะมีอัตราเพิ่มตามธรรมชาติเท่ากับศูนย์ แต่จำนวนประชากรในยุโรปก็ยังคงเพิ่มขึ้นอยู่ดี ทั้งนี้เพราะยุโรปมีผู้ย้ายถิ่นเข้ามากกว่าผู้ย้ายถิ่นออก คืออัตราย้ายถิ่นสุทธิเท่ากับ 2 ต่อพัน ส่วนอีกสองพื้นที่ที่มีผู้ย้ายถิ่นเข้ามากกว่าผู้ย้ายถิ่นออกคือ อเมริกาเหนือและโอเชียเนีย สำหรับแอฟริกาและลาตินอเมริกา/แคริบเบียน กลับมีผู้ย้ายถิ่นออกมากกว่าผู้ย้ายถิ่นเข้า คืออัตราย้ายถิ่นสุทธิเป็นลบ ส่วนเอเชียก็มีจำนวนผู้ย้ายถิ่นออกพอกๆ กันกับจำนวนผู้ย้ายถิ่นเข้า คืออัตราย้ายถิ่นสุทธิเท่ากับศูนย์ (ตาราง 3) เป็นที่น่าสังเกตว่า พื้นที่พัฒนามาก จะมีอัตราย้ายถิ่นสุทธิเป็นบวกหรืออัตราย้ายถิ่นเข้าสู่สุทธิ อันแสดงให้เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้า ในทาง

ตรงกันข้าม พื้นที่พัฒนาน้อย²จะมีอัตราย้ายถิ่นสุทธิเป็นลบหรืออัตราย้ายถิ่นออกสุทธิเป็นบวก แสดงว่าเป็นพื้นที่ที่ส่งประชากรออก สาเหตุที่ทำให้ประชากรย้ายถิ่นออกจากประเทศคือ เพื่อหางานทำ เพื่อเรียนหรือศึกษาต่อ เพื่อลี้ภัยสงครามหรือลี้ภัยทางการเมือง รวมทั้งการย้ายตามครอบครัวที่ย้ายออกด้วยเหตุผลข้างต้น (Lemaitre, 2005)

อัตราเพิ่มตามธรรมชาติที่รวมเอาอัตราย้ายถิ่นสุทธิด้วยนั้น เรียกว่า อัตราเพิ่มประชากร แต่เนื่องจากอัตราย้ายถิ่นสุทธิมีค่าไม่สูงนัก จึงไม่ทำให้ค่าอัตราเพิ่มประชากรเปลี่ยนไปจากค่าอัตราเพิ่มตามธรรมชาติมากเท่าใดนัก จะยกเว้นก็แต่พื้นที่โอเชียเนียที่มีอัตราย้ายเข้าสุทธิสูงถึง 8 ต่อพัน จึงมีผลทำให้พื้นที่นี้มีอัตราเพิ่มประชากรสูงขึ้นมาก จนเป็นลำดับ 2 รองจากแอฟริกา (ตาราง 3)

ภาวะความเป็นเมืองซึ่งเป็นตัวชี้วัดหนึ่งของการกระจายตัวทางประชากรและการพัฒนา ก็มีผลต่อภาวะการเกิด ภาวะการตาย และภาวะการย้ายถิ่นของประชากรด้วย ปัจจุบันโลกมีประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองถึงร้อยละ 50 โดยพื้นที่พัฒนามากจะมีประชากรอาศัยอยู่ในเขตเมืองสูงกว่าค่าเฉลี่ยของโลก ส่วนพื้นที่พัฒนาน้อย (ยกเว้น ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน) ก็จะมีประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองต่ำกว่าค่าเฉลี่ย (ตาราง 3)

ผู้ที่อยู่ในเขตเมืองจะมีภาวะเจริญพันธุ์ต่ำกว่าผู้ที่อยู่ในเขตชนบท เพราะนอกจากค่านิยมของคนเมืองที่จะมีบุตรน้อยแล้ว คนในเมืองก็ยังสามารถเข้าถึงบริการคุมกำเนิดได้ง่ายกว่าคนในชนบทอีกด้วย ส่วนภาวะการตายนั้น คนในเมืองก็จะต่ำกว่าคนในชนบทเช่นกัน อันเนื่องมาจากการเข้าถึงบริการสาธารณสุขที่ง่ายกว่านั่นเอง ดังจะเห็นได้ชัดในกรณีของประชากรในแอฟริกาที่ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในเขตชนบท อันมีผลให้อัตราเกิดและอัตราตายสูงที่สุด สำหรับภาวะการย้ายถิ่นนั้น ตัวเมืองดึงดูดให้ประชากรชนบทหลั่งไหลเข้ามา เพราะเมืองเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจ

แนวโน้มประชากร

นักประชากรนอกจากการวิเคราะห์สถานการณ์ทางประชากรโลกในปัจจุบันแล้ว ยังวิเคราะห์สถานการณ์ในอนาคตด้วย หรือที่เรียกว่า การฉายภาพประชากร ทั้งนี้เพราะประชากรเป็นตัวแปรสำคัญในการวางแผนพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นทางเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา สาธารณสุข การเมือง หรือการพาณิชย์ ข้อมูลที่ใช้เป็นฐานในการฉายภาพประชากรและข้อมูลที่ได้จากการฉายภาพประชากร จะแสดงถึงแนวโน้มประชากร

แนวโน้มประชากรประกอบด้วยจำนวนประชากร องค์ประกอบด้านเพศและอายุของประชากร และการกระจายตัวของประชากร แต่ในที่นี้จะแสดงเฉพาะจำนวนและการกระจายตัวของประชากรเท่านั้น นอกจากนี้เพื่อให้เห็นถึงสาเหตุของแนวโน้มประชากร ก็จะมีการวิเคราะห์ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของประชากรคือการเกิด การตาย และการย้ายถิ่นด้วย โดยใช้ข้อมูลจากการฉายภาพประชากรโลกล่าสุดขององค์การสหประชาชาติ (United Nations, 2004) คือ ประชากรโลกถึงปี พ.ศ. 2843 ซึ่งเป็นการฉายภาพประชากรระยะยาวที่สุดที่เคยทำมาคือ ฉายภาพประชากรล่วงหน้าไปอีก 300 ปี หรือ 3 ศตวรรษ โดยใช้ข้อมูลจากปี พ.ศ. 2493-2543 เป็นฐานในการฉายภาพประชากร

² ถึงแม้ว่าเอเชียจะรวมเอาประเทศที่พัฒนามาก เช่น ญี่ปุ่น เกาหลี และสิงคโปร์ เข้าด้วย แต่ประชากรในประเทศเหล่านี้ก็มีสัดส่วนเพียงเล็กน้อย จึงไม่มีผลกระทบต่อประชากรในพื้นที่ทั้งหมด

ในการทำนายอนาคตย่อมมีโอกาสผิดพลาดได้ การฉายภาพประชากรก็เช่นกัน ความผิดพลาดจะมากหรือน้อยย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ ได้แก่ การมีข้อสมมติมากย่อมผิดพลาดมากกว่าการมีข้อสมมติน้อย การฉายภาพประชากรกลุ่มย่อย ย่อมผิดพลาดมากกว่าการฉายภาพประชากรรวม และการฉายภาพประชากรระยะยาวย่อมผิดพลาดมากกว่าการฉายภาพประชากรระยะสั้น ดังนั้นเพื่อลดความผิดพลาดให้น้อยลง ในที่นี้จึงใช้ข้อมูลฉายภาพประชากรเพียง 30 ปี (พ.ศ. 2553 - 2573) ทำให้ข้อมูลที่แสดงเป็นข้อมูลระหว่างปี พ.ศ. 2493 - 2573 ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงประชากรหรือแนวโน้มประชากรในช่วงเวลา 80 ปี

เนื่องจากข้อมูลของปี พ.ศ. 2553 ที่จะนำเสนอต่อจากนี้ไป เป็นข้อมูลจากการฉายภาพประชากร จึงมีค่าแตกต่างจากข้อมูลที่นำเสนอแล้วข้างต้นเล็กน้อย แต่เพื่อให้เห็นแนวโน้มที่ต่อเนื่อง จึงไม่ได้แทนค่าฉายภาพประชากรด้วยค่าปัจจุบัน

แนวโน้ม จำนวน และการกระจายตัวของประชากร

ในช่วงเวลา 80 ปี จากปี พ.ศ. 2493 ถึง 2573 จำนวนประชากรโลกมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นจาก 2.5 พันล้านคน เป็น 8.1 พันล้านคน หรือเพิ่มขึ้นกว่า 3 เท่าตัว โดยในช่วงเวลาดังกล่าวจำนวนประชากรในพื้นที่ต่างๆ ก็เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน แต่การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในแต่ละพื้นที่มีแนวโน้มที่ต่างกัน กล่าวคือ พื้นที่ที่มีจำนวนประชากรเพิ่มเร็วที่สุดคือ แอฟริกาที่มีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นถึง 6.3 เท่า รองลงมาคือ ลาตินอเมริกา/แคริบเบียนที่เพิ่มขึ้น 4.3 เท่า ถัดไปคือ เอเชียเพิ่มขึ้น 3.5 เท่า โอเชียเนียเพิ่มขึ้น 3.4 เท่า และอเมริกาเหนือเพิ่มขึ้น 2.4 เท่า ส่วนพื้นที่ที่มีจำนวนประชากรเพิ่มต่ำสุดคือยุโรป ซึ่งมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นเพียง 1.3 เท่าเท่านั้น และที่น่าสังเกตคือ จำนวนประชากรของยุโรปกลับลดลงในช่วง 30 ปีหลังจากนั้นด้วย (ตาราง 4)

แนวโน้มของการเพิ่มขึ้นของประชากรที่ต่างกันในแต่ละพื้นที่นี้ มีผลทำให้การกระจายตัวของประชากรเปลี่ยนแปลงไป ในตาราง 4 จะเห็นว่า ในปี พ.ศ. 2493 ประชากรโลกกว่า 3 ใน 4 อาศัยอยู่ในเอเชียและยุโรป โดยมากกว่าครึ่งของประชากรโลกอาศัยอยู่ในเอเชีย และกว่า 1 ใน 5 ของประชากรโลกอาศัยอยู่ในยุโรป ส่วนโอเชียเนียมีประชากรอาศัยอยู่ไม่ถึงร้อยละ 1 ของประชากรโลก สำหรับประชากรอีก 1 ใน 5 ที่เหลือก็กระจายอยู่ในแอฟริกา ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน และอเมริกาเหนือ ในสัดส่วนที่ไม่ต่างกันมากนัก

แต่ในอีก 80 ปีต่อมา คือในปี พ.ศ. 2573 กลับพบว่า 3 ใน 4 ของประชากรโลกจะอาศัยอยู่ในเอเชียและแอฟริกา โดยสัดส่วนของประชากรที่อยู่ในเอเชียได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 56 เป็นร้อยละ 60 และในแอฟริกาจากร้อยละ 9 เป็นร้อยละ 17 ส่วนยุโรปที่มีสัดส่วนประชากรอาศัยอยู่ถึงร้อยละ 22 ใน 80 ปีก่อนหน้า กลับลดลงเหลือเพียงร้อยละ 8 ซึ่งตรงกันข้ามกับแอฟริกา

ในอีก 3 พื้นที่ที่เหลือ พบว่า มีการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อย กล่าวคือ สัดส่วนของประชากรในลาตินอเมริกา/แคริบเบียนเพิ่มขึ้นเล็กน้อยจากร้อยละ 7 เป็นร้อยละ 9 สำหรับอเมริกาเหนือลดลงเล็กน้อยจากร้อยละ 7 เป็นร้อยละ 5 ส่วนโอเชียเนียมีสัดส่วนคงที่คือ ร้อยละ 0.5 ตลอดช่วงเวลา 80 ปี (ตาราง 4)

ตาราง 4 จำนวนประชากรและร้อยละของประชากร จำแนกตามพื้นที่ พ.ศ. 2493 - 2573

พื้นที่	2493	2503	2513	2523	2533	2543	2553	2563	2573
จำนวนประชากร (ล้านคน)									
โลก	2,518.6	3,021.5	3,692.5	4,434.6	5,263.5	6,070.5	6,830.1	7,540.2	8,130.1
เอเชีย	1,398.5	1,701.3	2,143.1	2,632.3	3,167.8	3,679.7	4,148.9	4,570.1	4,886.6
แอฟริกา	221.2	277.4	357.3	469.6	622.4	795.7	984.2	1,187.6	1,398.0
ยุโรป	547.4	604.4	655.9	692.4	721.6	728.0	719.7	705.4	685.4
ลาตินอเมริกา/ แคริบเบียน	167.1	218.3	284.9	361.4	441.5	520.2	594.4	659.2	711.1
อเมริกาเหนือ	171.6	204.2	231.9	256.1	283.5	315.9	348.1	379.6	407.5
โอเชียเนีย	12.8	15.9	19.4	22.8	26.7	31.0	34.8	38.3	41.5
ร้อยละ									
โลก	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
เอเชีย	55.5	56.3	58.0	59.4	60.2	60.6	60.7	60.6	60.1
แอฟริกา	8.8	9.2	9.7	10.6	11.8	13.1	14.4	15.8	17.2
ยุโรป	21.7	20.0	17.8	15.6	13.7	12.0	10.5	9.4	8.4
ลาตินอเมริกา/ แคริบเบียน	6.6	7.2	7.7	8.1	8.4	8.6	8.7	8.7	8.7
อเมริกาเหนือ	6.8	6.8	6.3	5.8	5.4	5.2	5.1	5.0	5.0
โอเชียเนีย	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5

ที่มา: United Nations, 2004: ตาราง A5.

สำหรับตัวชี้วัดของปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงประชากรคือ การเกิด การตาย และการย้ายถิ่น ในที่นี้จะใช้ตัวชี้วัดที่ละเอียดกว่าตัวชี้วัดในตาราง 1 ทั้งนี้เพื่อต้องการวิเคราะห์ให้เห็นถึงการเกิดและการตายที่ปลอดจากอิทธิพลของโครงสร้างด้านอายุและเพศของประชากร อันทำให้สามารถเปรียบเทียบกันได้ระหว่างพื้นที่ ส่วนการย้ายถิ่นใช้จำนวนผู้ย้ายถิ่นสุทธิรายปีแทน เพื่อแสดงให้เห็นถึงขนาดของประชากรที่เพิ่มขึ้นหรือลดลงอันเป็นผลมาจากการย้ายถิ่น

การเกิด

ตัวชี้วัดภาวะการเกิดหรือภาวะเจริญพันธุ์ในที่นี้คือ อัตราเจริญพันธุ์รวม³ที่แสดงถึงจำนวนบุตรในแต่ละครอบครัว ถึงแม้ว่าภาวะเจริญพันธุ์ในพื้นที่ต่างๆ ในปี พ.ศ. 2493 จะสูงกว่าปัจจุบัน (พ.ศ. 2553) มาก แต่ลำดับของภาวะเจริญพันธุ์ในแต่ละพื้นที่ยังคงเหมือนเดิม กล่าวคือ แอฟริกาเป็นพื้นที่ที่มีภาวะเจริญพันธุ์สูงที่สุด (มีบุตร 6.7 คนต่อครอบครัว) รองลงไปคือ เอเชียและลาตินอเมริกา/แคริบเบียน (มีบุตร 5.9 คนเท่ากัน) ถัดไปคือ โอเชียเนีย (มีบุตร 3.9 คน) อเมริกาเหนือ (มีบุตร 3.5 คน) ส่วนยุโรปมีภาวะเจริญพันธุ์ต่ำที่สุดคือ แต่ละครอบครัวมีบุตรเพียง 2.7 คนเท่านั้น

ตลอดช่วงเวลา 80 ปี (พ.ศ. 2493-2573) ภาวะเจริญพันธุ์มีแนวโน้มลดลงในทุกพื้นที่ (ตาราง 5) ในบางพื้นที่ภาวะเจริญพันธุ์ลดลงอย่างรวดเร็ว แต่ในบางพื้นที่กลับเป็นไปอย่างช้าๆ กล่าวคือ เอเชียและลาตินอเมริกา/แคริบเบียนซึ่งมีภาวะเจริญพันธุ์คล้ายคลึงกัน ใช้เวลาเพียง 40 ปี (จากปี พ.ศ. 2493-2533) เพื่อลดจำนวนบุตรลงครึ่งหนึ่ง จากครอบครัวละ 6 คนเหลือเพียง 3 คน ในขณะที่แอฟริกาต้องใช้เวลาถึง 2 เท่าเพื่อลดจำนวนบุตรลงครึ่งหนึ่ง สำหรับในพื้นที่ที่เหลือ การลดลงของภาวะเจริญพันธุ์จะอยู่ระหว่างสองแบบนี้ (ตาราง 5)

ตาราง 5 อัตราเจริญพันธุ์รวม จำแนกตามพื้นที่ พ.ศ. 2493 - 2573

พื้นที่	2493	2503	2513	2523	2533	2543	2553	2563	2573
เอเชีย	5.9	5.6	5.1	3.7	3.0	2.5	2.3	2.1	2.0
แอฟริกา	6.7	6.9	6.7	6.4	5.6	4.9	4.2	3.5	3.0
ยุโรป	2.7	2.6	2.2	1.9	1.6	1.4	1.4	1.5	1.7
ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน	5.9	6.0	5.0	3.9	3.0	2.5	2.2	2.0	1.9
อเมริกาเหนือ	3.5	3.3	2.0	1.8	2.0	2.1	2.0	2.0	1.9
โอเชียเนีย	3.9	4.0	3.2	2.6	2.5	2.3	2.2	2.1	2.0

ที่มา: United Nations, 2004: ตาราง A7.

จุดสำคัญที่ควรจับตามองเกี่ยวกับภาวะเจริญพันธุ์คือ อัตราเจริญพันธุ์รวมที่ 2.1 ซึ่งถือเป็นภาวะเจริญพันธุ์ระดับทดแทนของประชากร นั่นคือ แต่ละครอบครัวจะมีบุตรเกิดมาเพื่อทดแทนพ่อแม่ โดยประชากรที่มีอัตราเจริญพันธุ์รวมอยู่ในระดับนี้ย่อมไม่ทำให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นหรือลดลง แต่ถ้าอัตราเจริญพันธุ์รวมลดลงต่ำกว่าระดับทดแทนแล้ว ย่อมส่งผลให้จำนวนประชากรรวมลดลงถ้าไม่มีการย้ายถิ่นเข้าสู่พื้นที่

³ อัตราเจริญพันธุ์รวม (Total Fertility Rate: TFR) คือ จำนวนบุตรเฉลี่ยที่คาดว่าจะสตรีหนึ่งคนจะให้กำเนิดตลอดช่วงวัยเจริญพันธุ์ (15-49 ปี)

อเมริกาเหนือเป็นพื้นที่แรกที่มีภาวะเจริญพันธุ์อยู่ต่ำกว่าระดับทดแทน (ในปี พ.ศ. 2513) แต่หลังจากนั้นอัตราเจริญพันธุ์รวมก็ไม่เปลี่ยนแปลงไปจากระดับนี้สัก ส่วนยุโรปนั้น ถึงแม้ภาวะเจริญพันธุ์จะถึงระดับทดแทนช้ากว่าเล็กน้อย (ก่อนปี พ.ศ. 2523) แต่กลับมีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ จนถึงจุดต่ำสุด (อัตราเจริญพันธุ์รวมเท่ากับ 1.4) ในปี พ.ศ. 2543 จากนั้นก็คงที่และเพิ่มสูงขึ้นเล็กน้อย (ตาราง 5)

ปัจจุบัน (พ.ศ. 2553) มีเพียงยุโรปและอเมริกาเหนือเท่านั้นที่มีภาวะเจริญพันธุ์ต่ำกว่าระดับทดแทน แต่คาดว่าในอีก 10 ปีข้างหน้า (พ.ศ. 2563) ภาวะเจริญพันธุ์ในลาตินอเมริกา/แคริบเบียนจะอยู่ในระดับต่ำกว่าระดับทดแทนด้วย ในขณะที่ภาวะเจริญพันธุ์ในเอเชียและโอเชียเนียจะอยู่ที่ระดับทดแทนพอดี (ตาราง 5)

การตาย

ตัวชี้วัดการตายคือ อายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิด (e_0) ซึ่งเป็นการบ่งบอกถึงความยืนยาวของชีวิตในขณะที่เกิด ดังนั้น ภาวะการตายที่สูงย่อมมีผลให้อายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิดต่ำ ในทางกลับกัน ภาวะการตายต่ำก็มีผลให้อายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิดสูง และเนื่องจากผู้ชายมีภาวะการตายสูงกว่าผู้หญิง ทำให้อายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิดของผู้ชายจึงต่ำกว่าอายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิดของผู้หญิง

ในปี พ.ศ. 2493 อเมริกาเหนือมีภาวะการตายต่ำที่สุด (ผู้ชาย $e_0 = 66.1$ และผู้หญิง $e_0 = 71.9$) รองลงไปที่ ยุโรป (ผู้ชาย $e_0 = 63.0$ และผู้หญิง $e_0 = 68.0$) และโอเชียเนีย (ผู้ชาย $e_0 = 58.0$ และผู้หญิง $e_0 = 62.9$) ส่วนพื้นที่ที่มีภาวะการตายสูงที่สุด คือ แอฟริกา (ผู้ชาย $e_0 = 36.5$ และผู้หญิง $e_0 = 39.1$) รองลงไปที่ เอเชีย (ผู้ชาย $e_0 = 40.7$ และผู้หญิง $e_0 = 42.1$) และลาตินอเมริกา/แคริบเบียน (ผู้ชาย $e_0 = 49.7$ และผู้หญิง $e_0 = 53.1$) แต่ด้วยความก้าวหน้าและแพร่ขยายของบริการทางการแพทย์และสาธารณสุขไปทั่วโลก ทำให้ภาวะการตายของทุกประเทศทั่วโลกมีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ จะมีข้อยกเว้นก็แต่ในแอฟริกาเท่านั้น ที่ภาวะการตายสูงขึ้นเล็กน้อยในปี พ.ศ. 2543 (ตาราง 6) ปัจจัยที่มีผลกระทบต่องานการตาย ได้แก่ ความขัดแย้งทางการเมืองและการทหาร วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของเศรษฐกิจสังคม การใช้ชีวิตที่ไม่ถูกสุขภาพ การกลับมาระบาดของโรคติดต่อ เช่น มาลาเรีย วัณโรค และเอชไอวี/เอดส์ รวมทั้งการระบาดของโรคเอดส์ (United Nations, 2008)

ตาราง 6 อายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิด จำแนกตามเพศและพื้นที่ พ.ศ. 2493 - 2573

พ.ศ.	เอเชีย		แอฟริกา		ยุโรป		ลาตินอเมริกา/ แคริบเบียน		อเมริกา เหนือ		โอเชียเนีย	
	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง	ชาย	หญิง
2493	40.7	42.1	36.5	39.1	63.0	68.0	49.7	53.1	66.1	71.9	58.0	62.9
2503	47.9	49.0	40.7	43.3	66.6	72.3	54.9	58.8	66.9	73.6	61.1	66.5
2513	55.9	56.8	44.8	47.7	67.4	74.4	58.6	63.3	67.9	75.6	63.1	68.7
2523	59.4	61.4	48.3	51.3	67.9	75.7	61.9	68.0	70.8	77.5	66.5	72.1
2533	62.7	65.4	49.5	52.8	68.5	76.7	64.7	71.4	71.9	78.5	69.2	74.7
2543	65.5	69.0	47.9	50.0	70.1	78.2	67.1	73.9	74.5	80.1	71.8	76.6
2553	67.4	71.5	50.5	51.6	72.0	79.3	69.3	76.0	75.7	81.4	73.6	78.4
2563	68.9	73.6	54.3	55.4	74.1	80.6	71.3	77.9	76.3	82.3	75.3	80.0
2573	70.8	75.8	58.5	60.0	75.6	81.8	73.0	79.6	77.3	82.9	76.8	81.7

ที่มา: United Nations, 2004: ตาราง A8.6. 5.

ในปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2553) แบบแผนการตายของโลกยังคงเหมือนเดิม คือ อเมริกาเหนือมีภาวะการตายต่ำที่สุด รองลงไปคือ ยุโรป และโอเชียเนีย ส่วนแอฟริกามีภาวะการตายสูงที่สุด รองลงไปคือ เอเชีย และลาตินอเมริกา/แคริบเบียน และคาดว่าจะยังคงเป็นเช่นนี้ไปอีก 20 ปีข้างหน้าด้วย (ตาราง 6)

อย่างไรก็ตาม ภาวะการตายหรืออายุคาดเฉลี่ยเมื่อแรกเกิด ก็ได้เป็นตัวกำหนดจำนวนคนตายแต่เพียงอย่างเดียว เพราะโครงสร้างด้านอายุและเพศของประชากรย่อมมีผลต่อจำนวนคนตายด้วย ดังจะเห็นได้จากตาราง 3 ว่า แอฟริกาและยุโรปมีอัตราตายที่ไม่ต่างกันนัก ทั้งๆ ที่ภาวะการตายของทั้งสองพื้นที่แตกต่างกันมาก ดังที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า เพราะแอฟริกามีสัดส่วนประชากรสูงอายุอาศัยอยู่น้อย ในขณะที่ยุโรปมีสัดส่วนประชากรสูงอายุอาศัยอยู่มากนั่นเอง

การย้ายถิ่น

ในขณะที่แนวโน้มของภาวะการเกิดและภาวะการตายลดลงอย่างต่อเนื่อง ภาวะการย้ายถิ่นระหว่างประเทศกลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะแต่ละประเทศสามารถควบคุมการย้ายถิ่นเข้าประเทศ และการย้ายถิ่นออกจากประเทศได้ตามแต่สถานการณ์และนโยบายทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทำให้แนวโน้มของการย้ายถิ่นระหว่างประเทศขึ้นๆ ลงๆ

ภาวะการย้ายถิ่นระหว่างประเทศที่มีผลกระทบต่อประชากรในพื้นที่ต่างๆ ในช่วง 80 ปีนี้มี 4 แบบคือ 1) ทำให้เป็นพื้นที่ที่ส่งประชากรออกอย่างเดียว ได้แก่ แอฟริกาและลาตินอเมริกา/แคริบเบียน 2) ทำให้เป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้าอย่างเดียว ได้แก่ อเมริกาเหนือและโอเชียเนีย 3) ทำให้เป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้าในช่วงแรก แล้วต่อมาส่งประชากรออก ได้แก่ เอเชียซึ่งเป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้าในช่วง 10 ปีแรก แต่หลังจากนั้นก็พื้นที่ที่ส่งประชากรออก และ 4) ทำให้เป็นพื้นที่ที่ส่งประชากรออกในช่วงแรก แล้วเปลี่ยนเป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้า ได้แก่ ยุโรปซึ่งเป็นพื้นที่ที่ส่งประชากรออกในช่วง 20 ปีแรก แต่ต่อมากลับเป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้า (ตาราง 7)

**ตาราง 7 จำนวนผู้ย้ายถิ่นระหว่างประเทศสุทธิเฉลี่ยรายปีในแต่ละทศวรรษ
จำแนกตามพื้นที่ พ.ศ. 2493 - 2573**

(พันคน)

พื้นที่	2493 - 2503	2503 - 2513	2513 - 2523	2523 - 2533	2533 - 2543	2543 - 2553	2553 - 2563	2563 - 2573
เอเชีย	194	-22	-377	-451	-1,340	-1,311	-1,210	-1,221
แอฟริกา	-125	-242	-289	-267	-310	-416	-377	-395
ยุโรป	-489	-31	288	441	1,051	1,271	799	805
ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน	-68	-293	-415	-781	-775	-1,108	-616	-590
อเมริกาเหนือ	403	479	748	972	1,277	1,453	1,305	1,300
โอเชียเนีย	85	109	44	86	96	111	99	101

ที่มา: United Nations, 2004: ตาราง IV.1.

ปริมาณผู้ย้ายถิ่นระหว่างประเทศมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น โดยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงปี พ.ศ. 2533-2543 และถึงจุดสูงสุดในอีก 10 ปีถัดไป (พ.ศ. 2543-2553) อันเนื่องมาจากเศรษฐกิจเฟื่องฟูทั่วโลกในช่วงเวลานั้น แต่หลังจากนี้คาดว่าปริมาณผู้ย้ายถิ่นระหว่างประเทศจะมีแนวโน้มลดลง (ตาราง 7) อันเป็นผลมาจากเศรษฐกิจที่ซบเซา และจากนโยบายของประเทศที่เคยรับประชากรเข้าที่เปลี่ยนไป (United Nations, 2008)

ดังที่กล่าวแล้วว่า การย้ายถิ่นระหว่างประเทศสามารถเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในภาวะการณ์ที่คาดไม่ถึง เช่น เศรษฐกิจ สงคราม ภัยธรรมชาติ หรือโรคระบาด เป็นต้น ซึ่งสาเหตุเหล่านี้จะส่งผลให้การย้ายถิ่นระหว่างประเทศในบางปี แตกต่างไปจากแนวโน้มโดยทั่วไปได้

สรุป

ในปี พ.ศ. 2553 ประชากรโลกที่มีทั้งสิ้น 6.9 พันล้านคน โดยร้อยละ 60 อาศัยอยู่ในเอเชีย รองลงไป คือ (ร้อยละ 15) อยู่ในแอฟริกา ส่วนที่เหลือกระจายกันอยู่ในยุโรป (ร้อยละ 11) ลาตินอเมริกา/แคริบเบียน (ร้อยละ 9) อเมริกาเหนือ (ร้อยละ 5) และโอเชียเนีย (ร้อยละ 0.5) ตามลำดับ

ประเทศที่มีประชากรเกินหนึ่งพันล้านคนมีเพียง 2 ประเทศเท่านั้น คือ จีนและอินเดีย โดยจีนมีประชากร 1.3 พันล้านคน ส่วนอินเดียมีประชากร 1.2 พันล้านคน ซึ่งสูงกว่าประเทศที่มีประชากรมากในลำดับ 3 มาก คือ สหรัฐอเมริกาที่มีประชากรเพียง 310 ล้านคนเท่านั้น

ด้วยเหตุที่เอเชียมีประชากรมากที่สุด แต่มีพื้นที่เพียงร้อยละ 23 ของพื้นที่โลก ทำให้เอเชียมีประชากรหนาแน่นที่สุดคือ 130 คนต่อตารางกิโลเมตร ในขณะที่โลกมีความหนาแน่นเพียง 51 คนต่อตารางกิโลเมตร เท่านั้น สำหรับแอฟริกาซึ่งมีความหนาแน่นประชากรรองลงไป ก็มีความหนาแน่นเพียง 34 คนต่อตารางกิโลเมตร ส่วนพื้นที่ที่มีความหนาแน่นประชากรน้อยที่สุดคือ โอเชียเนียที่มีความหนาแน่นเพียง 4 คนต่อตารางกิโลเมตร

โลกมีประชากรเพิ่มขึ้นร้อยละ 1.2 ต่อปี อันเป็นผลมาจากอัตราเกิดที่มีมากกว่าอัตราตาย โดยพื้นที่ที่มีอัตราเพิ่มตามธรรมชาติสูงที่สุดคือ แอฟริกา และที่ต่ำที่สุดคือ ยุโรป ส่วนอัตราย้ายถิ่นเข้าสู่ทีกิไม่ได้ทำให้อัตราเพิ่มประชากรเปลี่ยนแปลงไปมากนัก

นับจากปี พ.ศ. 2493 หรือ 60 ปีก่อน การเปลี่ยนแปลงของประชากรในพื้นที่ต่าง ๆ เป็นผลของภาวะเจริญพันธุ์มากกว่าภาวะการตายหรือย้ายถิ่น โดยที่อัตราเพิ่มประชากรที่มีแนวโน้มลดลง ก็เนื่องมาจากภาวะเจริญพันธุ์ที่มีแนวโน้มลดลงนั่นเอง อย่างไรก็ตามการย้ายถิ่นถึงแม้จะมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของประชากรโลกไม่มากนัก แต่ก็มีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น โดยที่พื้นที่พัฒนาสูง มักจะเป็นพื้นที่ที่รับประชากรเข้า ได้แก่ ยุโรป อเมริกาเหนือ และโอเชียเนีย ส่วนพื้นที่พัฒนาน้อยก็จะเป็นพื้นที่ที่ส่งประชากรออก ได้แก่ เอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา/แคริบเบียน

คาดว่าในอีก 20 ปีข้างหน้า (พ.ศ. 2573) ประชากรโลกจะเพิ่มเป็น 8.1 พันล้านคน โดยการกระจายตัวของประชากรโลกยังคงเหมือนเดิม ยกเว้นแอฟริกาและยุโรปเท่านั้นที่เปลี่ยนไปคือ แอฟริกามีสัดส่วนประชากรเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 14 เป็นร้อยละ 17 ส่วนยุโรปกลับมีสัดส่วนประชากรที่ลดลง จากร้อยละ 11 เป็นร้อยละ 8 ส่วนพื้นที่ที่เหลือยังคงมีสัดส่วนประชากรเช่นเดิมเหมือนกับปัจจุบัน โดยภาวะเจริญพันธุ์ยังคงเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของประชากรเช่นเดิม

US: ahrs
les: ahrs
2554

เอกสารอ้างอิง

- Lemaitre, G. (2005). *The Comparability of International Migration Statistics: Problems and Prospects*. Statistics Brief No. 9, Paris: the Statistics Directorate of the OECD. Organisation for Economic Co – operation and Development.
- Population Reference Bureau. (2011). *PRB 2010 World Population Data Sheet*. Retrieved 27 March 2011, from Population Reference Bureau: <http://www.prb.org/DataFinder.aspx>.
- United Nations. (2004). *World Population to 2300*. New York: Population Division, Department of Economic and Social Affairs.
- United Nations. (2007). *World Population Prospects: The 2006 Revision*. New York: Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations.
- United Nations. (2008). *World Population Policies 2007*. New York: Population Division, Department of Economic and Social Affairs.

ภาคผนวก

ผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาบทความ

(เรียงตามตัวอักษร)

รองศาสตราจารย์ ดร.จรรยา เศรษฐบุตร
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นพ. ตะวันชัย จิระประมุขพิทักษ์
รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร หะวานนท์
รองศาสตราจารย์ ดร.เนาวรัตน์ พลายน้อย
ศาสตราจารย์ ดร.เบญจา ยอดคำเนน-แอตติกัจ
รองศาสตราจารย์ ดร.บังปอนด์ รักอำนวยกิจ
รองศาสตราจารย์ ดร.พงษ์สวัสดิ์ สวัสดิพงษ์
รองศาสตราจารย์ ดร.พันธุ์ทิพย์ กาญจนะจิตรา สายสุนทร
รองศาสตราจารย์ ดร.พิมพ์วิทย์ บุญมงคล
ศาสตราจารย์ ดร.ภัสสร ลิมานนท์
รองศาสตราจารย์ ดร.วรชัย ทองไทย
รองศาสตราจารย์ ดร.วรเวศม์ สุวรรณระดา
รองศาสตราจารย์ ดร.วาสนา อิ่มเอม
รองศาสตราจารย์ อภิญา เวชชัย
รองศาสตราจารย์ ดร.อิสรา ศานติศาสน์

นักวิชาการอิสระ
คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล
คณะพัฒนาการเศรษฐกิจ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์
คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล
นักวิชาการอิสระ
นักวิชาการอิสระ
วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
กองทุนประชากรแห่งสหประชาชาติ
คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แนะนำผู้เขียน

(เรียงตามตัวอักษร)

อาจารย์ นักวิจัย และนักศึกษา สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

กฤตยา อาชวนิจกุล
กวิสรา พชรเบญจกุล
กัญญา อภิพรชัยสกุล
แคร์รี ริกเตอร์
จรัมพร ไหล่ายอง
เฉลิมพล แจ่มจันทร์
ชาย โพธิ์สีดา
ธีระพงศ์ สันติภาพ
นพวรรณ มาดารัตน์
ปราโมทย์ ประสาทกุล
ปัทมา ว่าพัฒน์วงศ์
ปิยะวัฒน์ เกตุวงศา
โยธิน แสงวดี
วนิพพล มหาอาชา
ศิริรินทร์ กิตติสุขสถิต
สวรัย บุญยमानนท์
ลักกรินทร์ นิยมศิลป์
สุชาดา ทวีสิทธิ์
อภิชาติ จำรัสฤทธิ์รงค์
อมรา สุนทรธาดา
อรทัย อาจอ่ำ
อารี จำปากลาย
อุไรวรรณ คเนิงสุขเกษม
อุมาภรณ์ ภัทรวาณิชย์

และ

วรชัย ทองไทย
วาที สิทธิ

รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์
นักวิจัย ปริญญาโททางวิจัยประชากรและสังคม
นักวิจัย ปริญญาโททางวิจัยประชากรและสังคม
ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศ ปริญญาเอกทางสังคมวิทยา
อาจารย์ ปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์
อาจารย์ ปริญญาเอกทางภูมิภาควิทยา (เศรษฐศาสตร์)
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางมานุษยวิทยา
นักวิจัย ปริญญาเอกทางภูมิศาสตร์
นักศึกษา ปริญญาโททางวิจัยประชากรและสังคม
ศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางสังคมวิทยา (ประชากรศาสตร์)
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์
นักวิจัย กำลังศึกษาปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางสังคมวิทยา (ประชากรศาสตร์)
นักวิจัยหลังปริญญาเอก ปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางวิจัยประยุกต์ทางประชากร
อาจารย์ ปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์
อาจารย์ ปริญญาเอกทางเศรษฐศาสตร์การเมือง
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางมานุษยวิทยา
ศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางสังคมวิทยา (ประชากรศาสตร์)
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางเพศภาวะและการพัฒนา
รองศาสตราจารย์ กำลังศึกษาปริญญาเอกทางการพัฒนาและวางแผน
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางสังคมวิทยา (ประชากรศาสตร์)
รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางประชากรและการพัฒนา
อาจารย์ ปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์

รองศาสตราจารย์ ปริญญาเอกทางประชากรศาสตร์
นายแพทย์ชำนาญการ สำนักระบาดวิทยา กรมควบคุมโรค

คณะกรรมการทำงานการจัดประชุมวิชาการระดับชาติ “ประชากรและสังคม” ประจำปี พ.ศ. 2554

1. รองศาสตราจารย์ ดร.กฤตยา อาชวนิจกุล	ประธานคณะกรรมการ
2. ศาสตราจารย์ ดร.ปราโมทย์ ประสาทกุล	คณะกรรมการ
3. ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์	คณะกรรมการ
4. รองศาสตราจารย์ ดร.กุลศล สุนทรธาดา	คณะกรรมการ
5. รองศาสตราจารย์ ดร.ชาย โพธิ์สิตา	คณะกรรมการ
6. รองศาสตราจารย์ ดร.ศิรินันท์ กิตติสุขสถิต	คณะกรรมการ
7. รองศาสตราจารย์ ดร.สุรียพร พันธุ์	คณะกรรมการ
8. รองศาสตราจารย์ ดร.อมรวิ สุนทรธาดา	คณะกรรมการ
9. รองศาสตราจารย์ อรทัย อาจอ่ำ	คณะกรรมการ
10. รองศาสตราจารย์ ดร.อารี จำปากล้า	คณะกรรมการ
11. รองศาสตราจารย์ ดร.ปัทมา วาพัฒน์วงศ์	คณะกรรมการ
12. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา ตั้งชลทิพย์	คณะกรรมการ
13. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุชาดา ทวีสิทธิ์	คณะกรรมการ
14. อาจารย์ ดร.จรัมพร ไกล่ยอง	คณะกรรมการ
15. อาจารย์ ดร.เนลิ้มพล แจ่มจันทร์	คณะกรรมการ
16. อาจารย์ ดร.มาลี สันภูวรรณ	คณะกรรมการ
17. อาจารย์ ดร.สวริย์ บุญยมนนท์	คณะกรรมการ
18. อาจารย์ ดร.อุมาภรณ์ ภัทรวาณิชย์	คณะกรรมการ
19. นางสุภาณี ปลื้มเจริญ	คณะกรรมการ
20. นางสาวกุลวธู วจนสาระ	คณะกรรมการ
21. นางกุลวีณ์ ศิริรัตนมงคล	คณะกรรมการ
22. นางสาวจุฑาภาภรณ์ อติธนานันท์	คณะกรรมการ
23. นางสาวจุฑารัตน์ ทรัพย์ยอดแก้ว	คณะกรรมการ
24. นางสาวจรรวรณ์ จารุภูมิ	คณะกรรมการ
25. นางสาวชัชฎา รัตนจันทร์	คณะกรรมการ
26. นางสาวพลอยชมพู สุคติพิสัย	คณะกรรมการ
27. นางสาวพอลดา บุญยศิริณะ	คณะกรรมการ
28. นางสาวภคพร พุทธิโกษา	คณะกรรมการ
29. นางวิศรา ไวรังรบ	คณะกรรมการ
30. นายสมชาย ทรัพย์ยอดแก้ว	คณะกรรมการ
31. นางเอมอร สมิตสันต์	คณะกรรมการ
32. นางสาวเอื้อมเตือน แก้วสว่าง	คณะกรรมการ
33. นางสาววรารัตน์ ชัยสุข	คณะกรรมการ
34. นายบุรเทพ ไชยธนานุกูล	คณะกรรมการ
35. นางเบญจมาศ รอดภัย	คณะกรรมการและเลขานุการ
36. นายภาสกร บุญคุ้ม	คณะกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ประชากร
และสังคม
2554